

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

1983

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΜΑΝΟΥΣΟ Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1983

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ :

Ο Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΑΝΟΥΣΟ Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ
ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
(1974 - 1981)

*Κρήτηθεν φιλότητος ἔται ξύμπαντες τέκμαρ
σοὶ τὸδ' ἀνέστησαν· δέχνησ' εὐφρονέων.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδες
STYLIANOS V. SPYRIDAKIS, Paros, Allaria and the Cre- tan Koinon.....	9 - 26
ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 'Η στήλη από τη Γόρτυνα στο Μουσείο του Λούβρου.....	27 - 36
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, 'Ιωάννης Κρήτης.....	37 - 40
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ, Παρατηρήσεις στον 'Ακρίτη.....	41 - 57
ΘΕΟΔΩΡΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Σύμβολον του νενικησθαι	58 - 60
ΓΙΑΝΝΗ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗ, Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου στο Σελλί Ρεθύμνης	61 - 75
ΗΡΑΚΛΗ ΕΜΜ. ΚΑΛΛΕΡΓΗ, 'Απηχήσεις του Πλανούδη στο έργο του Θωμά Τριβιζάνου	76 - 85
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, 'Ο 'Ιωάννης Κασσιμάτης και το Κρητικό Θέατρο.....	86 -102
ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ - ΗΣΥΧΑΚΗ, 'Η Κρητική 'Αναγέννηση και τα Ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της	103-138
ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, 'Η φρούρηση των παραλίων του δια- μερίσματος Ρεθύμνου	139-172
ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, 'Η «'Ερωφίλη» στη δημόδη παράδοση της Κρήτης	173-235
ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Κρήτες μεταβυζαντινοί ύμνογράφοι	236-271
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ Γ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗ, 'Αραγός : έρμηνευτικά και έτυμολογικά προβλήματα.....	272-293
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848- 1941). 'Η συμβολή του στην αποκατάσταση της γλωσσι- κής μας ταυτότητας και στην επιστημονική σπουδή της έλληνικής γλώσσας.....	294-307
ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ, 'Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και ή Κρητική 'Επανάσταση του 1866.....	308-319
Χρονικό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης..	321-335
Προεδρικά Διατάγματα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπι- στημίου Κρήτης.....	336-341
Κανονισμός Σπουδών και διδασκόμενα και έξεταζόμενα μαθήμα- τα στους Τομείς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστη- μίου Κρήτης (άκαδημαϊκό έτος 1982-1983)	342-358

PAROS, ALLARIA AND THE CRETAN KOINON

A severely mutilated inscription from Paros, cursorily discussed by the late Professor Anastasios Orlandos at the Third International Cretological Conference of Rethymnon in September of 1971, is an intriguing historical document of special interest to Hellenistic historians and to Cretologists in particular.

The present discussion of this Parian document is prompted by the fact that its discoverer, Professor Orlandos, has not undertaken an exhaustive investigation of its historical implications relative to Crete and her relations with Paros and the Aegean Islands in general: Orlandos has merely suggested some sensible, although speculative, interpretations of its contents which, nevertheless, cannot fail to impress us, when we consider the fact that he was not commenting on a subject of his own academic expertise and interests.

But let us examine the inscription¹:

Ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ Ἐπιάνναξ Ἐπιάννακτος εἶπεν ὑπὲρ ὧν προεγράψαντο οἱ ἄρχοντες ὅπως Τιμησιφῶν Ἐπιάννακτος, ὁ πρεσβεύσας εἰς Κρήτην τρίς περὶ τῆς τῶν δανείων ἀποδόσεως, ὧν ὄφειλεν ἡ πόλις, ἐπαινεθῆ καὶ τιμηθῆ καὶ στεφανωθῆ καθ' ὅ,τι ἂν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δόξῃ. Ἐπειδὴ Τιμησιφῶν Ἐπιάννακτος ἀνὴρ ἀγαθὸς ὧν καὶ πατροπαράδοτον διὰ προγόνων παραλαβὼν τὴν πρὸς τὸν δῆμον εὐνοίαν διὰ παντὸς τοῦ βίου ταύτην αὔξων διατετέλεκεν καὶ λέγων καὶ πράττων ἐν παντὶ καιρῷ τὰ συμφέροντα τῇ πόλει, διακειμένος τε εὐσεβῶς μὲν πρὸς τοὺς θεοὺς, φιλ[ο]στόργως δὲ πρὸς τὴν πατρίδα, φιλαγάθως δὲ πρὸς τοὺς πολίτας, ἐν τε ταῖς ἐπιμελείαις καὶ λειτουργίαις καὶ ἱερωσύναις καὶ ἀρχαῖς ταῖς ἐπισημοτάταις ὑγιῶς ἀνέστραπται καὶ δσίως καὶ δικαίως καὶ φιλαγάθως πρεσβεῖ[ας ἀναδεξάμενος ἐν τ]οῖς ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς καὶ περὶ τῶν μεγίστων τῇ πόλει συμφερόντων..... δια]τε[τ]έλεκεν.....
.....κ]ατηργάσατο πρὸς ιε.... σ.....

1. A. K. Orlandos, Δάνειον τῆς Πάρου ἐκ Κρήτης κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* I (Athens 1973) 199-205.

- 15π]ρὸς αὐτοὺς πρεσβείας ἀδιαλείπτως
οὔτε κ]ίνδυνον οὔτε δαπάνην οὔτε τὴν
 κακοπαθίαν οὐδαμῶς πρὸ-ῆ ὑφ]ορώμενος τὴν δὲ περὶ τὰ κοινὰ φιλο-
 τιμίαν].....οι πᾶσαν εἰσφερόμενος προσκαρτε-
 ρίαν].....τῆς πόλεως εὐνοία καὶ πατρωνεί-
 20 α]......ἀεὶ τινος ἀγαθοῦ παραίτιος γινόμε-
 νος].....οντων κατεπράξατο καὶ τὰς καθωσιωμέ-
 νας].....ους, ἔσπευσεν διαφυλαχθῆναι βεβαίους
καὶ πλό[α]ς ἀναδεξάμενος [ὑ]περοηγ
τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας
 25γικὸν οιο.....

The Parian psephism honors Timesiphon, the son of Epianax, member of an illustrious Parian family, for his faithful and distinguished services to the city. Among his benevolent activities the document first mentions his three embassies to Crete for the repayment of loans owed by the Parians. In fact, these Cretan missions provide the justification for the honors bestowed on Timesiphon for, in spite of the fragmented state of the inscription, references to them are made throughout the text and their importance to the city is clearly stated:

- v. 2: ὁ πρεσβεύσας εἰς Κρήτην τρίς περὶ τῆς τῶν δανείων ἀποδόσεως...
 v. 11f: πρεσβείας ἀναδεξάμενος ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς καὶ περὶ
 τῶν μεγίστων τῇ πόλει συμφερόντων....
 v. 15: πρὸς αὐτοὺς πρεσβείας ἀδιαλείπτως, etc.

Orlandos rightly interprets the document as revealing more than one Cretan loan to Paros and concludes that the three visits of Timesiphon to Crete imply either that the loans were paid in installments or that repeated negotiations between the Cretans and the Parians took place. Moreover, Orlandos draws our attention to the fact that the Parian psephism specifies neither the nature of the loan, *i.e.* whether it was monetary or not, nor the identity of the Cretan creditor or creditors. Subsequently, he proceeds to name the small city-state of Allaria as the benefactor of the Parians after summarily dismissing the Cretan Federation or *Koïnon*, Cnossus, private individuals, or Cretan temples¹.

This interpretation, based solely on the existence of a treaty of ἰσοπολιτεία between Paros and Allaria², is hastily drawn and does not take

1. *Ibid.*, 202-4.

2. *Inscriptiones Creticae* II, i, 2B.

into consideration other important aspects of Cretan history which point to a different conclusion. It is for this reason that a more detailed examination of the problem of the Cretan loan to Paros and of Cretan relations with Paros in general, is needed.

The Cretan city-state of Allaria is not well-known to historians and archaeologists. Even its exact geographic location is not firmly established. While it is generally believed to have been situated in West Crete¹, some scholars place it at the western extremity of the island, while others theorize it was located somewhere between Aptera and Eleutherna², on the coast of Rethymnon at Σταυρωμένος Μυλοποτάμου³ or in the region of the ancient Pantomatrion⁴.

Moreover, it appears that Allaria was not one of the important city-states of the area. Before the second century B.C. West Crete was dominated by Polyrrhenia, Phalasarna, Aptera and Cydonia, but by the second century B.C. the latter, enriched by its commerce of the fourth and third centuries, had supplanted the influence of the other city-states⁵ and become one of the leading powers of the island, along with Cnossus and Gortyn⁶. Consequently, Allaria's historic record in Hellenistic Crete is hardly discernible. In fact, a letter from a Ptolemaic navarch dated c. 260 B.C.⁷ concerning relations between Allaria and Thera and the exchange of prisoners captured by Allarian pirates is the first mention of the city in the extant epigraphic sources which provide the bulk of our information on ancient Crete, especially in Hellenistic times.

Allaria, then, undertakes piratical ventures in the early third century B.C. when the Cretans, following the decline of Tyrrhenian piracy, became increasingly involved in this activity⁸. A few decades later in 217

1. R. F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London 1955) 148.

2. M. Guarducci, commentary on *Inscriptiones Creticae* II, i, 1 p. 3.

3. Paul Faure, La Crète aux cent villes, in *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959) 195.

4. E. Kirsten, s.v. Pantomatrion in *RE* XVIII, 3. For the topography of this area see the recent study of Stylianos Alexiou, Nouvelle identification de villes Crétoises, in Onofrio Carruba, ed., *Studia Mediterranea* I (Pavia 1979) 5-16.

5. H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris 1968) 265; Willetts, *Aristocratic Society*, 149.

6. Strabo X, 476: πόλεις δ' εἰσὶν ἐν τῇ Κρήτῃ πλείους μὲν, μέγιστα δὲ καὶ ἐπιφανέσταται τρεῖς, Κνωσσὸς Γόρτυνα Κυδωνία.

7. *IG* XII, 3, 328=SIG², 921, 15f: συναπε[στείλαμεν πρέσβεις εἰς] τὴν Ἀλλάριαν. Also H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World* (Liverpool - London, 1924) 131 and M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae* II, i., p. 1.

8. Ormerod, *Piracy*, 130 and n. 3; Willetts, *Aristocratic Society*, 244.

B.C. Κνωπίας of Allaria, an officer in the service of the Egyptian king Ptolemy IV Philopator commanded the three thousand Cretan mercenary force at Raphia¹. In the closing years of the third century B.C. Allaria and Teos in Asia Minor reached an agreement granting *asylia* rights² and in the early second century a treaty of *ἀσυλία* and *ισοπολιτεία* with Paros was negotiated³.

It has been proposed that Allaria adopted a pro-Ptolemaic policy⁴ since the Fourth Syrian War (221-217 B.C.). However, in the closing year of the War of 205-201 B.C. between Crete and Rhodes⁵ instigated by Philip V of Macedon, when many Cretan city-states deserted the Macedonian cause, Allaria, along with Axos, Sybrita, Lato, Istron and the Arcadians, remained pro-Macedonian⁶. Allaria was one of the signatory powers in the treaty of 183 B.C. between Eumenes II of Pergamon and thirty Cretan city-states which represented, most likely, the entire membership of the Cretan *Koinon*⁷. Besides a casual mention of some Allarians in a Magnesian inscription of the early second century⁸, nothing more is known of ancient Allaria. Yet, this meagre information, overlooked by Orlandos, reveals certain aspects of life in Allaria which, if carefully scrutinized and interpreted, lead us to the conclusion that this small Cretan city-state was not the benefactor of the Parians.

1. Polybius 5, 63, 12 and 65, 7; H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 190 and 197 n. 1; M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae* II, i, p. 1.

2. *Inscriptiones Creticae* II, i, 1.

3. *Inscriptiones Creticae* II, i, 2B.

4. H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 255 n. 3. This is based primarily on Κνωπίας' participation at the battle of Raphia mentioned by Polybius (5, 63, 12 and 65, 7).

5. Polybius, 13, 4; M. Segre, «Κρητικός πόλεμος» *RF* 11, (1933) 365f.; M. Holleaux, *Études d'histoire hellénistique. Sur la «guerre crétoise»* (Κρητικός πόλεμος), *RÉG* 30 (1917) 88f; 33 (1920) 223f; R. Herzog, Κρητικός Πόλεμος, *Klio* 2 (1902) 316; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford, 1941) 607; also *SIG*³, 567; 568; 569.

6. M. Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon* (New York, 1931) 66-7; M. Holleaux, *Études d'histoire hellénistique. Remarques sur les décrets des villes de Crète relatifs à l'ἀσυλία* de Teos, *Klio* 13 (1913) 137.

7. *SIG*³, 627. Willetts assumes that Eumenes' objective was to facilitate the recruitment of Cretan mercenaries on the island. See *Aristocratic Society*, 238; G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge 1935) 176. For the Cretan mercenaries of the Hellenistic Age see also S. Spyridakis, Cretans and Neocretans, *CJ* 72 (1977) 299f.

8. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (Berlin, 1930) 21.

Allaria is definitely a city-state of secondary importance even in the narrow context of West Crete, an area which lies outside of the main currents of Cretan history in the center of the island, where Cnossus and Gortyn perennially contended for Cretan hegemony. This obscurity and relative anonymity alone make it difficult for us to accept the suggestion of Orlandos that Allaria was the destination of the Parian ambassador Timesiphon in Crete. The successive loans indicated in the Parian inscription, and the repeated negotiations of Timesiphon, imply that the Cretan succor was considerable¹. Thus, could Allaria alone have provided it? And if Allaria was the creditor, shouldn't its name, which was little known even in Crete, be mentioned in the Parian psephism? Besides, to accept the possibility that a remote, outside people such as the Parians identified Crete the *ἐκατόμπολις* with Allaria would be absurd.

Another interesting aspect of Allaria's history revealed in the sources is her involvement in piracy which, along with mercenary service overseas, constituted two of the island's plagues but also main industries in antiquity². Both were motivated by economic necessity resulting from overpopulation, endemic intercity-state rivalries and limited space and resources³.

1. See in Orlandos' edition of the inscription :

v. 2: ὁ πρεσβεύσας εἰς

3: Κρήτην τρίς περὶ τῆς τῶν δανείων ἀποδόσεως, ὧν ὠφείλεν ἡ πόλις

v. 11: πρεσβεῖ

12: [ας ἀναδεξάμενος ἐν τῷ] οἷς ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς καὶ περὶ τῶν μεγίστων

13: τῆ πόλει συμφερόντων

v. 15: πρὸς αὐτοῦς πρεσβείας ἀδιαλείπτως etc.

2. For Cretan piracy see especially Ormerod, *Piracy*, 144 f; Willetts, *Aristocratic Society*, 241f; Rostovtzeff, *SEHHW*, 201f. Most scholars consider that geographical conditions were mainly responsible for the rise of piracy in Crete. M. Cary, however, rejects this view and explains: «geographic factors count for much in history, but personality is an even greater force». See *The Geographic Background of Greek and Roman History* (Oxford, 1949) 97f.

3. Unlike the rest of Greece and especially Sparta the citizen population of Crete remained stable or even increased in the Hellenistic Age. See Willetts, *Aristocratic Society*, 246; H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 330 n. 1; J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete* (London, 1939) 354. Yet, the highest figure for the free population of Crete of one million proposed by Marinatos is highly exaggerated. See S. Marinatos, Note sur la population du Dréros, *BCH* 60 (1936), 283f. and Van Effenterre's refutation in «A propos du Serment des Drériens», *BCH* 61 (1937), 331. Cf. also M. Guarducci, Intorno al giuramento dei Drerii, *Epigraphica* 1 (1939) 95 n. 3, and S. Spyridakis, «Aristotle on Cretan πολυτεκνία», *Historia* 28 (1979) 380f.

The specific mention of Allarians as representatives of Cretan piracy in 260 B.C. indicates that this small city-state was prominent in the Cretan piratical ventures of the third century B.C. Although Allarian pirates are not mentioned in other sources, Allaria remained on the Macedonian side at the end of the Cretan War against Rhodes (201 B.C.), when a group of Cretan cities headed by Cnossus and including Cydonia, Rhaukos and Polyrrhenia, had abandoned the Macedonian cause¹. This Cretan War against Rhodes, inspired by Philip V of Macedon who made use of the Cretan pirates to implement his Aegean schemes of naval supremacy, was characterized by raids of individual Cretan city-states² and although Allaria's involvement is not documented in the scanty records of the conflict, her persistent support of Macedonian policies against Rhodes suggests a continuous advocacy of piracy.

The undisputed involvement of Allaria in piracy is quite significant. For it is widely known that the Aegean islands were the main targets of Aetolian and Cretan raiders³ in the second half of the third century following the withdrawal of Egypt and the dissolution of the Island League, before Rhodes took effective counter-measures to curb piracy. Rhodes' diplomatic activities in Crete resulted in the signing of a treaty of symmachy with Hierapytna⁴, an important piratical state, and with Lato⁵, the military occupation of Olus⁶ and the re-establishment of friendly relations with Cnossus⁷. As a result of Rhodes' successful di-

1. Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 66-7.

2. Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 65. In fact, Hierapytna appears as the only active combatant in the extant sources, raiding as far as Calymnos and Cos, two islands in the Rhodian sphere of influence (*SIG*³, 567). Hierapytna's involvement in piracy is generally recognized. See e.g. Rostovtzeff, *SEHHW*, 785.

3. Willetts, *Aristocratic Society*, 245; Rostovtzeff, *SEHHW*, 222-3.

4. *Inscriptions Creticae* III, iii, 3A; for the date of this treaty see A. Cardinali, *RF* 35 (1907) n.9; M. Holleaux, *REG* 33 (12920) 235 n. 1, and *SIG*³, 581. Cf. Willetts, *Aristocratic Society*, 237 and H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 225-26.

5. *Inscriptiones Creticae*, I, xvi, 35.

6. Van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 231; A. K. Orlandos, Νέον τεμάχιον τῆς συνθήκης Ὀλουσίων καὶ Ῥοδίων, *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-2) 230-240 and S. Spyridakis, «Rhodes and Olus», in S. M. Burstein and L. A. Okin, editors, *Panhellenica: Essays in Ancient History and Historiography in Honor of Truesdell S. Brown* (Lawrence Kansas, 1980) 119-128.

7. Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 66-7; Cnossus had dispatched a force of 150 men to Rhodes to fight Demetrios Poliorcetes (305 B.C.) and the good relations between the two cities continued after the withdrawal of Philip V of Mace-

plomacy in Crete and the Aegean, piracy declined in the early second century B.C. and Crete was impoverished, as we may gather from the scarcity of Cretan coins for this period¹. Again, the possibility of extensive loans to Paros in these years of economic decline in Crete by a small piratical city-state, such as Allaria, is not likely. Even without this logical inference of the impoverishment of Allaria, along with the other Cretan city-states, in the early second century B.C., the remaining epigraphic evidence also points to poor economic conditions in the city. The service of Κνωπίας in the Ptolemaic army at Raphia and the presence of Allarians at Magnesia, in the early second century, may be interpreted as results of the economic ills of the city which seems to have contributed its share to the Cretan diaspora of the Hellenistic Age. For the Cretans, those superpatriots of antiquity², whose attachment to their native island was proverbial³, would not venture overseas as mercenaries or in self-imposed exile, unless forced by economic necessity.

All of our extant sources, however limited, point to the fact, then, that Allaria was in no position to play the role of creditor or benefactor in the Hellenistic World!

Interestingly enough, the pro-piratical policies of Allaria through the Cretan War and the opening years of the second century B.C., when

don from the island's politics. In the Rhodo-Hierapytnian treaty of 201-200 B.C. the Rhodians stated clearly that they will not ally themselves with Hierapytna in the latter's war with Cnossus. See *SIG*³, 581 v. 74f., and Diodorus 20, 88, 9.

1. Rostovtzeff, *SEHHW*, 785.

2. The characterization was made by Montesquieu, who attributes to this patriotism the fact that the Cretans were the last of the Hellenic peoples to be conquered by the Romans (*Esprit des Lois*, IV, 6).

3. It is widely known that although multitudes of Cretans served abroad in the Hellenistic Age, few of them remained permanently in foreign lands, e.g. the Κρηῆτες τῆς ἐπιγονῆς in Egypt, the colonists of Κρητώπολις in Pisidia and a few others. See *SEG* XIX, 830 v. 10. In fact, the Cretans had shown little interest in colonizing ventures even in the epoch making years of Greek expansionism of the pre-classical period. With the exception of the joint Creto-Rhodian colonization of Lindii, on the «Gold Stream» of Gela at the end of the eighth century B.C. (Thucydides, 6, 4), Crete was not a participant in Greek colonialism. Tradition, however, indicates several instances of Cretan colonization from Tarrha in the Caucasus to Biannos in Gaul. These may be echoes of colonial undertakings in Minoan times and cannot be related to the Hellenistic Age. See *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* II (Athens 1968) 55-56 for these early Cretan «colonies». Civil strife, however, often led to exile in Hellenistic times.

Rhodian diplomacy and naval police action temporarily pacified the Aegean, may well explain the two Allarian treaties with Teos and Paros, whose exact chronologies are a matter of controversy but fall roughly into the closing years of the third and the very early part of the second century respectively. For in spite of endemic warfare and constant antagonisms in the Hellenistic Age a surprising abundance of testimony exists which indicates an increasing humanity in the code of war of the Greeks of this age¹. Conventions for the ransom of prisoners were commonly entered between various city-states and larger powers at this time and a considerable number of individual cities received guarantees of immunity from plunder by right of war or commercial reprisals (*ἀσφάλεια καὶ ἀσουλία*)². Crete was no exception to this rule. In fact, because of her attachment to mercenary activities and especially to piracy, which was viewed as a means of livelihood by the Cretans³, and often led to raiding expeditions which took the form of warfare⁴, many cities on the coast of Asia Minor and the Aegean islands sought protection through treaties with various Cretan city-states and even with the Cretan Federation or *Koinon*. A convention for the ransom of prisoners between Miletus and several Cretan city-states is well-known to historians⁵. Equally known and important is the Cretan *Koinon's* declaration of Anaphe and its territory as inviolable (*ἄσυλοι*)⁶.

Similarly, individual city-states in Crete often granted *ἀσουλία* and *ἰσοπολιτεία* rights to various island states in the Aegean as well. The

1. M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B.C.* (London, 1951) 242-3. Cf. however, Rostovtzeff, *SEHHW*, 201-2.

2. See W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas* (Oxford, 1913) 209-10 and Cary, *A History of the Greek World*, 242.

3. Piracy as a means of livelihood is discussed even by Aristotle (*Politics*, 1256): οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ θήρας ζῶσι, καὶ θήρας ἕτεροι ἐτέρας, οἷον οἱ μὲν ἀπὸ ληστείας.

4. See e.g. the Calymnian decree in honor of Lysander, the son of Phoenix, and Hierapytna's attack on the islands during the Cretan War against Rhodes in *SIG*³, 567.

5. *Inscriptiones Creticae* I, viii, 6; xxiii, 1 and 4, 161. See also A. Rehm, *Milet*, 3, 140. This Milesian inscription contains a treaty between Miletus and three groups of Cretan city-states headed by Cnossus, Gortyn and Phaestus regarding the liberation of prisoners captured by Cretan and Milesian pirates. Since Cnossus is allied with the largest number of Cretan city-states, it may well be the strongest power on the island at this time (260-240 B.C.). See Willetts, *Aristocratic Society*, 117 and n. 1 and especially Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 59-60.

6. *IG* XII, 3, 254; *IC* IV, 194; Rostovtzeff, *SEHHW*, 199.

evidence is abundant and constantly increasing as excavations in Crete and the Aegean islands continue. As examples of these extensive contacts and of the growing body of new epigraphic records relating to them, we may cite the recently unearthed and edited inscriptions of a treaty of *ισοπολιτεία* between Phaestus and Tenos¹ and an alliance between Polyrrhenia and Melos².

Teos negotiated a treaty of friendship not only with Allaria (201 B.C.) but with various other Cretan city-states³ at the time of the Cretan War which involved Cretan raids on the islands and the coastal cities of Asia Minor by the pro-Macedonian Cretan powers, including Allaria. Thus, the motives of Teos in actively seeking extensive alliances with the Cretan city-states may not be hard to perceive. It is important to note that the treaty with Allaria was endorsed by Perdikkas, the envoy of King Philip V, who may well have expressed the official Macedonian policy of protecting Teos from the hostility of the Cretans. The specific provisions of the treaty, furthermore, make clear what were the main concerns of the Teians (*IC* II, i,1) v. 28:

ἐὰν τέ τινες ἄγωσιν Τηίως ἢ τὸς κατοικόν-
 τας παρ' αὐτοῖς, οἱ κόσμοι καὶ ἄλλος ὁ βωλόμενος
 30 Ἀλλαριωτῶν ἢ Τηίων, ἀφελόμενοι καὶ ἀποδι-
 δόντες τοῖς ἀδικημένοις κύριοι ἔστων.

In the light of this *a priori* evidence and of the nature of most Cretan relations with the Aegean islands, the treaty between Paros and Allaria should be considered from a similar perspective. The inscription clearly refers to rights of *asylia* negotiated by Parian ambassadors in Allaria⁴ and is rightly dated by the leading epigraphers Hiller von Gärtingen⁵ and M. Guarducci⁶ before the year 197 B.C. when the Rhodian navy freed Cythnus and Paros from the Macedonians⁷. The treaty, the-

1. *SEG* XXV, 1006.

2. *SEG* XXV, 1030.

3. See *Inscriptiones Creticae* II, i, 1, and *ibid.* I, v, 52 with Guarducci's commentary for the other Cretan city-states.

4. *Inscriptiones Creticae* II, i, 2B:

1. Ἀλλαριωτῶν οἱ κόσμοι καὶ ἅ πόλις Παρίων τᾶτ βουλάτῃ

2. καὶ τῶι δάμωι χάρειμ. παραγενομένων τῶν πρεσβευ-

3. τᾶν ποτ' ἀμέ, Φάνός τε καὶ Δόρκω, οὓς ἀπεστείλατε

4. πρεσβεύσοντας περὶ τῶσύλω ποθ' ἀμέ... etc.

5. *IG* XII, 5, 1.

6. *Inscriptiones Creticae* II, i, 2 (Commentary, p. 5).

7. B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia* II, (Gotha 1893) 635 for the events of this period.

refore, was in effect during the years when the pro-Macedonian Cretan raiders would be expected to spare Paros, an island under Macedonian protection. This consideration would also explain the grant of *ισοπολιτεία* between Allaria and Paros, two island city-states in the Macedonian camp.

Orlandos dates the Parian psephism honoring Timesiphon after the year 194 and speculates that the reason for the Parian loan was provided by the *λοιμὸς* of 188 B.C.¹ which, according to a Tenian inscription, afflicted *ἅπαντας τοὺς νησιώτας* without naming the Parians, whom Orlandos rightly includes among the victims. Subsequently, Orlandos assumes that the treaty between Paros and Allaria was concluded c. 192 B.C., the Allarian loan(s) to Paros was given c. 188 B.C. and its repayment took place a few years later².

The chronologies proposed by Orlandos are definitely conjectural, but the effects of the plague of 188 may well be the reason for the Cretan loan to Paros. For it is a well-documented fact that the Hellenistic city-states displayed a surprising degree of compassion and social consciousness in dealing with catastrophic events afflicting their fellow Greeks in other areas. In spite of political considerations which often motivated Greek philanthropy, it is a fact that aid was given and suffering was often alleviated. The most notable example of this altruism was provided during the famine of 330-326 B.C. which had affected most of Greece³. This economic blight is attributed by Tarn to a failure of harvests⁴, but Westermann felt that «the problem was one of price inflation, bad distribution and profiteering» and not an actual shortage of grain⁵. Nevertheless, Cyrene supplied *σῖτος* (wheat)⁶ to various needy

1. *IG* XII, 5, 824.

2. Orlandos dates the Parian treaty with Allaria between 194 and 166 B.C., following O. Rubensohn's arguments in *RE* XVIII, 4 s.v. Paros. His subsequent chronology is based on this assumption. See *Δάνειον τῆς Πάρου ἐκ Κρήτης*, 203-5.

3. *SEG*, IC, 2; M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* II (Oxford, 1948), p. 273.

4. W. W. Tarn, *CAH* VI, 448f.

5. W. L. Westermann, New Historical Documents in Greek and Roman History, *American Historical Review* XXXV (1929), 17f.

6. It is widely believed that wheat was the main grain produced in Cyrene. Thus, *σῖτος* here denotes wheat and not any other cereals. This view is expressed by Wilamowitz and adopted by Tod, *Greek Historical Inscriptions*, 273f., who cites A. Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque* for the various meanings of *σῖτος*.

city-states of Greece, including Argos, Athens, Larissa, Megara, Rhodes, Tenos, Thera and several Cretan city-states, *i.e.* Cnossus, Gortyn, Cydonia, Hyrtakina and Elyros¹.

The general climate of good-will in the Hellenistic world was also expressed in the attempts of various city-states to mediate conflicts between third parties. Paros itself had acted in that capacity, when it dispatched to Mylasa a certain Akrisios, the son of Jason, to serve as *δικαστής*². It is for this reason that the Cretan loan to Paros in times of dire need should not surprise us. But the identification of the Cretan benefactor of Paros with Allaria is not justified by the extant evidence and the mere fact that a treaty between the two cities had been negotiated in the closing years of the Cretan War or shortly thereafter, when Macedon would naturally restrain her Cretan allies such as Allaria from attacking their Aegean possessions. The manifest poverty of Crete at the time of the Aegean *λοιμός*, furthermore, makes it difficult for us to believe that a small, impoverished piratical city-state such as Allaria could give successive loans to Paros (and perhaps to other Aegean islanders afflicted) and alleviate their plight. Moreover, if we accept Orlandos' date for the Cretan loan to Paros following the disastrous plague of 188, which seems quite logical, we have more reason to dismiss Allaria as the Cretan creditor of the Parians, when we consider the magnitude of their economic problem, Allaria's insignificance as a political and economic power and her traditional attachment to piracy.

All of the existing evidence points to the fact that a much wider Cretan participation in the loan is involved. For if we reject Allaria we must likewise reject the possibility that another Cretan city-state, Cretan individuals or temples came to the succor of the Parians.

Evidence of individuals lending money to cities also exists. Even the Cretans, whom the rabid Cretophobe Polybius had characterized as greedy and avaricious³, had often acted nobly and generously at ti-

1. For the Cretan recipients see *SEG* IX, 2, v. 27, 31, 33, 49, 54, 59. Cnossus received 10.900 medimni of wheat, Cydonia 10.000, Gortyn 10.000, Hyrtakina 5.000 and Elyros 3.000. There were a total of 51 consignments to 41 communities, individuals and tribes. Cnossus received two instalments of wheat: the first amounted to 10.000 medimni and the second was a mere 900 medimni.

2. *IG* XII, 5, 350; J. Martha, *Inscription métrique de Paros*, *BCH* VI (1882) 245-9; Willetts, *Aristocratic Society*, 207.

3. The anti-Cretan bias of Polybius may be understood when we consider that the Cretans had some dealings with the archenemies of his Achaean compatriots, the Aetolians (see *e.g.* *SIG*³, 535 and Rostovtzeff, *SEHHW*, 199), and with the despised

mes of need. The actions of Eumaridas of Cydonia, who not only became instrumental in the ransoming of Athenian slaves in Crete but also contributed a considerable sum of money for the transportation of those freed Athenians to their home city, are heart-warming even today. In the archonship of Heliodoros (229/8 B.C.) the Athenians, in fact, honored Eumaridas for his philanthropy¹:

πολλάς καὶ μεγάλας χρείας παρέσχετο
 τῶι δήμῳ καὶ προεισήνεγκε χρήματα
 ἐκ τῶν ἰδίων εἰς τὰ εἴκοσι τάλαντα
 τὰ συμφωνηθέντα ὑπὲρ τῶν αἰχμαλώτων
 ἐδάνεισε δὲ καὶ τοῖς ἀλοῦσιν εἰς ἐφόδια.

Yet, the extant sources do not permit us to assume that Cretan individuals were involved in the Parian loan. Besides, the magnitude of the loan as implied in the psephism of Paros, argues against private contributions. More important perhaps is the consideration that individual creditors and benefactors delight as much in having their deeds recorded as in collecting the money owed them: philanthropists such as Eumaridas are invariably honored by the recipients of their favors and their names are immortalized in psephisms of gratitude.

Another possible source of the loan, however, should be sought

tyrant of Sparta Nabis (Polybios, 13, 8; Livy 34, 37; Ormerod, *Piracy*, 148). In spite of Polybius' comments there is plenty of evidence supporting the view that the Cretans were no different from their Greek kinsmen. The hospitality of the Cretans not only contrasted with the *ξενηλασία* of the Spartans, but constitutes a unique phenomenon in the history of the Hellenic peoples, as E. Caillemet noted. See his article «Cretensium Respublica» in Daremberg-Saglio's, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Ephoros' account of the treatment of slaves in Cydonia (Ephoros *apud* Athenaios 6, 263f; *FGrH*, 70f 29 [Text]) and eulogies of Cretans, such as the following from Sparta:

Χαῖρε
 ('P)ιανὲ Κ(ρ)ῆς 'Ολεῶν δ(ς) ἐν
 χαρίτεσσι τέ-
 λειος ὑμεῖ-
 5 ται πᾶσιν,
 πᾶσι φίλος γαρ ἔφυ

further refute the evil reputation Polybius attributes to the Cretans. The epigram of Rhianos is in A. Wilhelm, *Griechische Epigramme aus Kreta*, 72; also in *IG V*, 1, 725 and W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften I*, 1397 p. 416.

1. *SIG³ IV*, 535. For similar services rendered to the Athenian people see an Athenian decree in honor of another Cydonian, Eurylochos, in *IG 111*, 395.

in the various Cretan temples. Paros, on another occasion¹, had borrowed from the temple of Delian Apollo and there is no good reason to doubt the possibility of a similar loan from the Cretan temples. The most famous of these were prosperous. The Temple of Zeus Dictaeus in the Eteocretan region of the island had public lands and a treasury². A first century B.C. document from the Temple of Dictynna in West Crete contains the remains of a record of its accounts which appear to be considerable³. Moreover, Philostratos has written that the wealth of the Dictynnaeum was guarded by dogs of unmatched ferocity—another indication of a rich treasury⁴. In Roman imperial times and especially during the reign of Hadrian the sacred money of the Temple of Dictynna was even used to finance public works⁵. A second century B.C. psephism of Lebena also refers to the money deposited in the treasury of the famous Temple of Asklepios Lebenaeus⁶.

The apparent prosperity of the leading Cretan temples is one of the reasons why the Cretan city-states often fought for their control. The Temple of Dictynna appears repeatedly in the territorial disputes between Cydonia and Polyrrenia and its possessor is usually identified as the leading power in the western part of the island⁷. Similarly,

1. *IG XII*, 2, 1635 cited by Orlandos, *Δάνειον τῆς Πάρου ἐκ Κρήτης*, 203 and n.3.

2. *Inscriptiones Creticae* III, iv, 9 v. 81f.

3. *IC II*, xi, 3, v. 40f.

4. Philostratos, *Life of Apollonius*, 8, 30: Φυλακὴ δὲ τῶ ἱερῶ κυνῶν ἐπιτέτακται φρουροὶ τοῦ ἐν αὐτῷ πλούτου, καὶ ἀξιοῦσιν αὐτοὺς οἱ Κρηῖτες μήτε τῶν ἄρκτων μήτε τῶν ὄδῃ ἀγρίων λείπεσθαι.

5. *Inscriptiones Creticae* I, xi, 6:

Imp. Caesar Divi
Trajani Parth[ici] fil.
D]ivi Nervae ne[ros]
Tra]janus Hadrianus [Aug.
pont. max. trib. pot. --
cos. III p.p. proc.
pecunia sacra deae
Dictynnae fieri iu[ssit].

6. *Inscriptiones Creticae* I, xvii, 6 v. 11f:

καὶ τῶν ἀπο[τι-
θεμένων χρημάτων
ἐς τὸν θησαυρὸν...

7. The Temple of Dictynna was contested by Cydonia and Polyrrenia. When Cydonia acquired the undisputed hegemony of West Crete in the second century, the Temple was again under its control. See Guarducci's comments, *Inscriptiones Creticae* II, p. 129 and R. F. Willetts, *Cretan Cults and Festivals* (London, 1962), 192.

in East Crete Praisos, Itanos and Hierapytna fought for the honor and financial profit of controlling the ancient Eteocretan Temple of Zeus Dictaeus¹. This dependence upon the dominant powers of their region deprived the Cretan temples of independent action and as a consequence any financial transactions on their part must be seen in the context of the foreign policies of the city-states that controlled them. Since the Temple of Dictynna was under Cydonian control in the second century B.C. we must seek Cydonian links with Paros at this time in order to suggest that the treasures of this temple were possibly used to relieve the Parians of their financial burdens. These are, unfortunately, non-existent. Similarly, it is futile even to theorize on the possibility of aid to Paros by other Cretan temples, such as that of the Eteocretan Zeus Dictaeus.

In addition to the treaty with Allaria, the Parian presence in other parts of Crete is also manifested in various epigraphic documents. Thus, we encounter a Parian, Μνησίθεος in Chersonesos², Parian ἀγαλατοποιοὶ in Arcades³, a Parian? man in Polyrrhenia where Parian marble is also mentioned⁴, another Parian artist, Ἀθήναιος Διονυσίου in Gortyn⁵ and finally in an inscription from Elyros we may have yet another reference to a Parian⁶. These inscriptions, however, date from the third to the first century B.C. and do not suggest a close Parian relationship with any of the leading Cretan city-states such as Cnossus, Gortyn or Cydonia in the early second century B.C., which could have possibly provided economic aid, through loans, to Paros. On the contrary, the Parian presence throughout the island, from Chersonesos in the east to Elyros in the west, is indicative of individual rather than official state contacts between the Parians and the Cretans.

Yet, a decree of proxenia from Aptera relating to a certain Parian, Polycles, the son of Amphichares, deserves closer attention:⁷

1. For the conflicts in the Eteocretan region of Crete involving the Temple of Zeus Dictaeus at Palaikastro see S. Spyridakis, *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete* (Berkeley, 1970).

2. *Inscriptiones Creticae* I, vii, 3.

3. *Inscriptiones Creticae* I, v, 6.

4. *Inscriptiones Creticae* II, xxiii, 31 and 20.

5. *Inscriptiones Creticae* IV, 343.

6. *Inscriptiones Creticae* II, xiii, IB; Willetts, *Aristocratic Society*, 150.

7. *Inscriptiones Creticae* II, iii, 10A.

Ἔδοξε [τᾷ β]ωλᾷ καὶ τῶι δάμωι· Φείδων
 Ἀρχέτω εἶπε· ἐπειδὴ Πολυκλῆς
 Ἀμφιχάρη Πάριος εὐνόως διακείμενος
 ποθ' ὅλαν μὲν τὰν Κρήταν, μάλιστα δὲ πο-
 5 τὶ τὰν ἀμὰν πόλιν, καὶ κατὰ κοινὸν καὶ κ[ατ'] ἰδίαν
 τ]οῖς ἐν[τυ]νχάνωσιν τῶν πολιτῶν καθυπερξεν.
 -----] τω[.φι]λοτιμο [-----] δεδόχθαι
 τᾷ βω]λᾷ καὶ τῶι δ[άμωι-----s
].η καὶ ἤμεν πρόξενον-----etc.

The decree reveals another aspect of Parian relations with Crete which may well be the key to our understanding of the nature of the Cretan loan to Paros:

εὐνόως διακείμενος,
 ποθ' ὅλαν μὲν τὰν Κρήταν, μάλιστα δὲ πο-
 τὶ τὰν ἀμὰν πόλιν....

The relations of a Parian citizen with Aptera, which may be seen in the context of other Parian contacts with Cretan city-states such as Allaria and Chersonesos, are not as significant as the feelings of Polycles ποθ' ὅλαν μὲν τὰν Κρήταν which the document indicates. The astute epigrapher M. Guarducci rightly identifies in this passage a reference not to the island itself but to the Cretan *Koinon* or Federation,¹ and R.F. Willetts, the leading British Cretologist, concurs². Thus, we have at least some documented evidence of Parian attitudes towards the Cretan *Koinon*, although we cannot determine whether Polycles acted as an individual or as a Parian official. Yet, the εὐνοια of Polycles towards the Cretan *Koinon* encourages us to suspect that friendly, even warm relations between Paros and the Cretan Federation existed. This evidence, if taken into consideration, makes the problem of the Parian embassies of Timesiphon to Crete less puzzling. For if friendly relations between Paros and the Cretan *Koinon* in fact existed, as the decree of Aptera tempts us to assume, then the wider Cretan effort to assist the Parians, could be attributed to it. The Cretan loan was given ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς during the plague of 188 B.C. and was repaid a few years later, as Orlandos reasons. Evidence exists that the Cretan

1. See M. Guarducci's commentary in *Inscriptiones Creticae* II, iii, 10A, p. 27f.

2. Willetts, *Aristocratic Society*, 228 and n. 1.

Koinon functioned at that time and played some role in the wider politics of the Aegean world. The treaty of 183 B.C. between Eumenes of Pergamon and the member states of the Cretan *Koinon*, including Allaria, is an undisputed proof of this fact¹. Why, then, not consider the possibility that the Cretan *Koinon* is the creditor of Paros?

The decree of Aptera, however, is important for other reasons as well. While scholars generally insist that only a few standard stylistic formulae and terms such as πάντες Κρηταιεῖς, κοινὸν τῶν Κρητῶν (Κρηταιέων) or something similar reveal the existence of the Cretan Federation in the sources², we have proof here that the simple use of the name Κρήτη as an entity, can be identified with it. Obviously, it is absurd to search for Polybian phraseologies in the local epigraphic documents of Crete and Paros. Indications of collective Cretan action should be the main criterion for identifying the Cretan *Koinon*. In fact, additional material supporting this contention is not lacking.

Among the numerous Delian inscriptions of the period following the Attic colonization of that sacred island which have been edited by P. Roussel in the third volume of the *Inscriptions de Délos*, we find a number of documents recording votive offerings given to Delian temples by donors from many parts of the ancient world. Inscription no. 1442 enumerates, among other gifts, προσώπια ἃ ἀνέθηκεν Κρήτη³. Roussel does not comment on this offering, in spite of the fact that the use of the name Κρήτη is peculiar. The donor Κρήτη cannot be a female individual, since Κρήτη is not normally used as a feminine name in antiquity. Besides, in cases of offerings by individual believers, the patronymic, husband's or master's name and (or) the city of origin of the donor are invariably given⁴. Thus, the masks of the Delian temple

1. *SIG*³, 627; Van der Mijsbruggé, *The Cretan Koinon*, 27f.

2. M. Muttelsee and M. van der Mijsbruggé compiled a list of eleven inscriptions dealing with the Cretan *Koinon* before the Roman conquest of the island and H. van Effenterre added two more. See Muttelsee's *Zur Verfassungsgeschichte Kretas im Zeitalter des Hellenismus* (Diss. Hamburg, 1925) 41-2; Van der Mijsbruggé, *Cretan Koinon*, 14-15; H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, 128-9. Willetts has accepted their conclusions and furnished his readers with a similar list, including the two documents added by Van Effenterre. See *Aristocratic Society*, 222-9. The Κρητῶν κοινὸν of the Roman period should be identified with the Cretan «Concilium provinciae» according to Van der Mijsbruggé, *Cretan Koinon*, 16.

3. *Inscriptions de Délos* III, 1442A, v. 66. See also S. Spyridakis, A Delian Inscription and the Cretan *Koinon*, *Hermes* 98 (1970) 254f.

4. E.g., *Inscriptions de Délos* I, 313C, v. 10: - σαάπιον? Νικάν[δρου] Πιθυμ[νίου ἀνάθημα] —, II, 423 v. 185; II, 442.

document must be a gift of the people of Crete, a fact difficult to comprehend when we consider the existence of nearly fifty independent city-states on the island in the second century B.C.¹ Κρήτη, then, in the Delian inscription may be understood only if it is associated with the Cretan Federation of States, known as the *Koinon*².

In view of these facts, Timesiphon's missions εἰς Κρήτην may be interpreted as embassies to the Assembly of the *Koinon* and its Council, which consisted of delegates from the member states (σύνεδροι)³. It should be noted that although the *Koinon* was often dominated by a leading Cretan power such as Cnossus or Gortyn, it was never identified with a specific city-state. In fact, it had no federal capital and met in various places on the island⁴. Thus, if Κρήτη in the Parian psephism represents the Cretan *Koinon*, we can understand why not a single Cretan city-state is named as the creditor of the Parians in their hour of economic peril.

The inscription of Delos sheds light on other aspects of the *Koinon* as well. The document reveals the fact that, in addition to granting rights

1. See the list of the Cretan city-states in M. Guarducci's *Inscriptiones Creticae* 4 vols. (Rome 1935-40). Their coins are collected in N. Svoronos' *Numismatique de la Crète ancienne* (Macon 1890). See also George Le Rider, *Monnaies crétoises de V^e au Ier siècle av. J.-C.* (Paris, 1966).

2. The origin of the *Koinon* should be traced to the traditional συγκρητισμός of the Cretans, according to Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 57. He bases this assumption mostly on Plutarch, *De frat. am.* (490) 19B: μιμούμενον αὐτὸ γούν τοῦτο τὸ Κρητῶν, οἱ πολλάκις στασιάζοντες ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντες, ἔξωθεν ἐπιόντων πολεμίων διελθόντο καὶ συνίσταντο· καὶ τοῦτ' ἦν ὁ καλούμενος ὑπ' αὐτῶν συγκρητισμός. Willetts, *Aristocratic Society*, 227 adopts the same view. The date of its establishment, however, is controversial. Two historic events are accepted by most scholars as indicators of its beginning: the unified action of Gortyn and Cnossus in 221 B.C., which brought about the subjugation of the entire island except Lyttos (Polybius, 4, 53, 4) and the year 217/6 B.C., when Crete was again unified under the προστασία of Philip V of Macedon (Polybius, 7, 2, 9). The first date is accepted among others by Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, 58 and the second by Guarducci (*RF* 66 (1938) 54, n. 4 and *Inscriptiones Creticae* I, p. 49). Van Effenterre, however, cites the Athenian decree in honor of Eumaridas of Cydonia, which is dated c. 229/8 by Ferguson, *Hellenistic Athens* (London, 1911) 209, and concludes: «la fondation du κοινὸν peut en somme être rapportée au troisième quart du IIIe siècle» (*La Crète et le monde grec*, 137).

3. A clear reference to these is seen in *Inscriptiones Creticae* IV, 197 = *IG* XII, 3, 254: «Ἐδοξ[ε] τοῖς συνέδροις καὶ τῶ[ι κοινῶ]ι τῶν Κρηταιέων (decree of the Synedroi and Assembly of the Cretans concerning the ἀσολία of Anaphe in the second century B.C.).

4. See Willetts, *Aristocratic Society*, 228. He adopts the conclusions drawn by Van der Mijnsbrugge in *Cretan Koinon*.

of *asylia* and honors to foreigners, the loose Cretan Federation had also jurisdiction over religious matters. In fact, the Cretan gifts to Isis in Delos imply that a federal treasury existed, since the offerings must have been drawn from a common fund rather than the resources of a particular state. Or, at least, the *Koinon* could solicit funds from its member states in order to meet religious or other obligations. This in turn presupposes the service of federal Cretan magistrates who administered the funds of the *Koinon*, in spite of the fact that students of Cretan federalism have not been able to ascertain the presence of Cretan federal officials¹ other than the delegates from the member states, the *σύνεδροι*.

The existence of a Cretan federal fund, then, may be based on epigraphic evidence and should be considered as the most likely source of the Cretan loans to Paros. In addition to providing some suggestions for a more centralized and better organized Cretan Federation with a wider involvement in foreign affairs, especially in the Aegean, this interpretation offers a partially satisfying solution of the puzzle of the Cretan loans to Paros which is supported, or at least is not contradicted, by the meagre extant sources. Unfortunately, in dealing with the early history of Crete, we still have to invoke the old confession of Appian (Ill. 6): «I acknowledged, when writing about Crete, that I had not found what were the exact causes and pretexts of the wars, and invited those who could tell more to do so. I shall write down only what I myself learnt».

STYLIANOS V. SPYRIDAKIS

1. The decrees of the *Koinon* were issued by the *σύνεδροι* in conjunction with the Assembly and were dated by reference to the *πρωτόκοσμοι* of the leading states of Cnossus and Gortyn. See e.g. *Inscriptiones Creticae* IV, 197 (*ἀσυλία* of Anaphe decree):

Ἐδοξ]ε τοῖς συνέδροις καὶ τῶ[ι
 κοινῶ]ι τῶν Κρηταιέων, Κνω-
 σοῖ ἐ]ν τῶι συνλόγῳ, κορμι-
 ὄντῳ]ν ἐν Γόρτυνι μὲν ἐ-
 5 πὶ τῶ]ν Δυμάνων τῶν σὺν
]ίῳι τῶι Ἀλλοδάμῳ
 ὅκα τ]ὸ δεύτερον, μὴνός
 Καρ]νήϊω τετράδι, Κνωσο[ῖ
 δὲ ἐ]πὶ τῶν Αἰθαλέων κο[ρ-
 10 μίοντ]ῳι τῶν σὺν Κυψέλω[ι
 τῶι]ρέτῳ, μὴνός Ἀγυή[ι-
 ῳ τετράδι ἄσυλον ἤμεν [Ἄ-
 ναφαίῳ]ν τὰν πόλιν κα[ὶ
 τὰν χῶρ]αν etc.

Η ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΗ ΓΟΡΤΥΝΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΛΟΥΒΡΟΥ

Γνωστή από το 1891¹, ή μικρή στήλη που μᾶς κίνησε το ενδιαφέρον στο μεγάλο μουσεῖο τοῦ Παρισιοῦ², κύρια για τὴν προέλευσή της³, εἶναι σχεδὸν ἀμελέτητη⁴. Ἔχει βέβαια συχνὰ ἀναφερθεῖ σὲ διάφορες ἐργασίες⁵, δὲν ἔχει ὅμως προσπαθήσει κανεὶς, ὅσο μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε, νὰ τὴν τοποθετήσῃ σὲ ἓνα γενικότερο σύνολο γλυπτῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη⁶.

Τὸ πρόβλημα εἶναι σύνθετο, γιατί μιὰ παράδοση θέλει τὴν κλασικὴ Κρήτη ἀναδιπλωμένη, ἀπομονωμένη⁷, ξεκομμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Νομίζουμε πὼς εἶναι καιρὸς, καὶ ἡ στήλη τοῦ Λούβρου μᾶς δίδει τὴν εὐκαιρία, νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴ μεγαλόνησο αἰσθητικὰ ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ μόνο πιστεύουμε πὼς ἡ ἔρευνα τῶν γλυπτῶν αὐ-

1. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ Λούβρου φέρεται ὅτι ἀποκτήθηκε αὐτὸν τὸ χρόνο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ de Brevery.

2. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ θέλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε θερμὰ τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου καὶ πῶς εἰδικὰ τὸν κ. J. Villard, διευθυντὴ τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων. Δὲν ξεχνοῦμε καὶ τὴ φιλικὴ προσφορὰ τοῦ κ. J. Pasquiert καθὼς καὶ ὅλου τοῦ προσωπικοῦ τοῦ τμήματος, πού μὲ τὴν κατανόηση καὶ τὴν συμπάθειά του μᾶς δημιούργησαν ἰδανικὲς συνθῆκες ἔρευνας στὸ Μουσεῖο.

3. J. Charbonneaux, *Le guide du Musée*, Paris 1963, σ. 116.

4. Συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογό μας τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, πού εἶναι ὑπὸ δημοσίευση.

5. Ἡ τελευταία ἀναφορὰ βρίσκεται στὸ *AA*, 1969, σ. 23-27, ὅπου στὴ σημείωση 14 καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μετὰ τὴν συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου διαπιστώσαμε ὅτι ἡ στήλη ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὴν Daphne Woysch - Méautis, *La representation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs*, Neuchâtel 1982, σ. 40-41, πίν. 22, ἀρ. 127.

6. Ἡ μόνη σοβαρὴ προσπάθεια παρουσίασης κρητικῶν ἔργων παραμένει ἡ ἐργασία τῆς Ἀ. Λεμπέση, *Οἱ στήλες τοῦ Πρινιά*, Ἀθήνα 1976. Κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς τῆς μελέτης παραμένει ἡ δαιδαλικὴ τέχνη, οἱ προεκτάσεις ὅμως καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ ἐπιτύμβια κλασικὰ ἀνάγλυφα εἶναι ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες γιὰ ὅποιον θέλει νὰ μελετήσει τὸ θέμα.

7. Βλ. H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, Paris 1968, 1968, σ. 20-24, ὅπου τίθεται τὸ θέμα μὲ πλούσιες βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Τὸν ἴδιο δρόμο φαίνεται πὼς ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Ἀ. Λεμπέση, *op. cit.*, σ. 37: ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τῶν κρητικῶν πόλεων δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη σοβαρῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

τῆς τῆς ἐποχῆς, πού βρίσκονται στὰ μουσεῖα τῆς Κρήτης¹ καὶ ἀλλοῦ², παίρνει, κατὰ τὴν γνώμη μας, μιὰ νέα διάσταση, ἱστορικοῦ πιά ἐνδιαφέροντος.

“Ὅσο κι ἂν εἶναι ταπεινὴ λοιπὸν ἢ προσφορὰ αὐτὴ στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ κλασικοῦ αὐτοῦ ἀνάγλυφου, τὴ θεωροῦμε χρησιμὴ, ἀφοῦ, ὅπως τὸ ἐλπίζουμε, μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἡ αἰτία μιᾶς κάποιας στροφῆς τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἐρευνητῶν, μὲ κριτικὴ ἔστω διάθεση, πρὸς αὐτὸν τὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας τέχνης, πού ἐμεῖς παρὰ τὶς ἰδιαιτερότητές του, τὸν θεωροῦμε συνέχεια τοῦ ὅλου χώρου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης.

Ἡ στήλη, ἀπὸ κατάλευκο νησιώτικο μάρμαρο³, βρίσκεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 1). Ὑπάρχουν μερικὲς μόνο ἀμυχές στὴ ἀριστερὴ γωνία καὶ στὴ μέση τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης, καθὼς καὶ μιὰ λοξὴ οὐλὴ στὴν κύρια ἐπιφάνειά της, πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς παιδίσκης, πού ἔχουν κάπως πληγώσει τὴ λεία, τρυφερὴ τῆς ἐπίδερμίδα. Οἱ διαστάσεις της (0,58 μ. ὕψος, 0,32 μ. πλάτος, 0,078 μ. πάχος) τὴν κατατάσσουν στὰ μικρὰ ἐπιτύμβια ἔργα⁴. Ἡ ἀναλογία πλάτους καὶ ὕψους ἕνα πρὸς δύο μαρτυροῦν πὼς ἡ μορφολογικὴ ἀλλαγὴ, πού παρατηρήθηκε στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὰ μέσα κιόλας τοῦ 5ου αἰώνα⁵, ἀκολουθεῖται καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, πὸ ἔντονα⁶ καὶ μὲ μιὰ σχετικὴ χρονολογικὴ καθυστέρηση σὲ σχέση μὲ τὸ μεγάλο κέντρο τῆς ἐποχῆς.

1. Ἐκφράζω ἐδῶ τὶς βαθιὲς μου εὐχαριστίες στοὺς κ.κ. Γιάννη Τζεδάκη, διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Χανίων, καὶ Ἐ. Μπορμπουδάκη, τ. διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, πού μοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ συμβουλευτῶ τὰ κλασικὰ γλυπτὰ τῶν Μουσείων Χανίων, Ρεθύμνου, καὶ Ἡρακλείου. Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον καὶ ἀνάλογοι κατανοήσι ἐδειξε καὶ ὁ κ. Ἰ. Σακελαράκης, τωρινὸς διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

2. Πιστεύουμε πὼς καὶ σὲ ἄλλα μουσεῖα θὰ βρίσκονται γλυπτὰ τῆς Κρήτης, πού πρέπει ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὶς ἀποθήκες καὶ τὰ ἀρχεῖα τους, γιὰ νὰ τὰ συνδέσει μὲ τὴν ὁμάδα πού ἐπιχειροῦμε ἐδῶ νὰ συγκροτήσουμε.

3. Τὸ μάρμαρο, πού κυριαρχεῖ σὰν ὕλικὸ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα στὴν Κρήτη, δὲν ἀπουσιάζει ὀλίγε ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῶν Κρητῶν τεχνιτῶν ἀπὸ τὸν 6ο κιόλας αἰώνα, ὅπως ὑποστηρίζει πολὺ κατηγορηματικὰ ἡ Ἀ. Λεμπέση, *op. cit.*, σ. 37-38. Αὐτὸ τουλάχιστον μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ὁ πεσοδὸς ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερα στὸ Μουσεῖο Ρεθύμνου (ἀριθ. Α 1), πού εἶναι φανερὰ ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἔχει γίνεῖ ἀπὸ σκληρὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἐπιδράσεις νησιωτικὲς δίπλα στὶς δαιδαλικὲς ἐπιβιώσεις.

4. Αὐτὲς οἱ διαστάσεις εἶναι σπάνιες στὴν Ἀττικὴ τὸν 5ο αἰώνα· ἀντίθετα τὸν 4ο αἰώνα εἶναι πολὺ συνηθισμένες. Βλ. π.χ. Conze, ἀρ. 468, 983, 1337, πίν. CX, CCLXXXI.

5. Βλ. Ch. Picard, *Manuel*, Ve s., II, σ. 847· Σ. Καρούζου, *Συλλογὴ γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου*, Ἀθῆνα 1967, σ. 77.

6. Βλ. M. Collignon, *Mon. Piot*, (1896), 3, σ. 32, μὲ ἀφορμὴ μιὰ βοιωτικὴ στήλη. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πὸ ἔντονη μίμηση τῶν ἐπαρχιακῶν ἐργαστηρίων ἔκανε τὸν Ch. Picard, *op. cit.*, σ. 840, νὰ βλέπει βοιωτικὴ ἐπίδραση στὴν παραγωγὴ τῶν ἀττικῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα. Νομίζουμε πὼς αὐτὴ ἡ θέση δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ· τὸ ἀντίστροφο μοιάζει νὰ εἶναι τὸ πιθανότερο.

Τὸ ἴδιο τὸ ἀνάγλυφο, ἀξιόλογης τέχνης, παρὰ τὸ χαμηλὸ βάθος του (0,004 μ.), παρουσιάζει μιὰ παραδοσιακὴ, θὰ λέγαμε, ἐπιτύμβια παράσταση. Κάτω ἀπὸ μιὰ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ποὺ χωρίζεται σὲ ἐπιστύλιο χωρὶς παραστάδες ἢ κίονες,¹ καὶ στὸ ἀέτωμα, στολισμένον μὲ τρία ἐπίπεδα ἀκροκέραμα², καθισμένη σ' ἓνα καλοδουλεμένο λεπτόποδο κλισμό³, καλυμμένο μ' ἓνα ὕφασμα⁴, μιὰ νέα γυναίκα κρατᾷ στὸ δεξί της χέρι ἓνα πουλὶ καὶ μὲ τὸ ἀριστερό της τὴν ἄκρη τῆς καλύπτρας, ποὺ τῆς σκεπάζει τὸ μισὸ κεφάλι, ἀφήνοντας νὰ φαίνονται μόνο, μπρὸς καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὰ καλοχτενισμένα της μαλλιά, σὰν φυσικὸ διάδημα. Τὸ πρόσωπο, καταγραμμμένο, διαγράφεται ἄρμονικὰ μπρὸς ἀπὸ τὴν καλύπτρα, ἐνῶ ἓνα ἀνάγλυφο ἐνώτιο⁵ στολίζει τὸ αὐτί της. Τὰ μισάνοιχτα χεῖλη μαρτυροῦν ἔντονες ἐπιδράσεις πρωτοεξπρεσιονισμοῦ, ποὺ στὴν Ἀττικὴ ἐμφανίζονται μὲ τὸν «πλούσιο ρυθμό».

Εἶναι ντυμένη μὲ ἐλαφρὸ χιτῶνα, ποὺ τὸν στηρίζουν πάνω στοὺς ὤμους δύο πόρπες⁶, χωρὶς ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα⁷ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πλούσιες μικρὲς πτυχώσεις ποὺ διατρέχουν σὰν μικρὰ φωτεινὰ ρυάκια ὅλο της τὸ κορμί, τὸ στραμμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὸν θεατὴ. Σφίγγεται στὴ μέση ἀπὸ ἓνα ἱμάτιον, ποὺ ἀπὸ τὴ ράχη κυλᾷ στὸ πίσω μέρος τοῦ κορμιοῦ γιὰ νὰ ἀκουμπήσει, ζώνοντας πλούσια μὲ παράλληλες καλογραμμμένες πτυχώσεις τὴν λεκάνη της, πάνω στοὺς μηρούς, καὶ νὰ ἀποκᾶμει πολὺπτυχα ἀνάμεσά τους⁸. Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ πόδια, ποὺ φοροῦσαν σάνδαλα⁹ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίσης καλοδουλε-

1. Σὲ ἓνα ἄρθρο ὑπὸ δημοσίευση εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ σημειώσουμε τὴ μορφή αὐτῶν τῶν στηλῶν, ποὺ εἶναι μᾶλλον καὶ οἱ παλαιότερες τοῦ τύπου αὐτοῦ: βλ. π.χ. ἀρ. 713 στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν· Σ. Καρούζου, *op. cit.*, σ. 46. Φαίνεται πὼς τὸ ἀέτωμα σ' αὐτὲς τὶς στήλες εἶναι μέρος θεματικὸ τῆς ἴδιας τῆς παράστασης χωρὶς, τεχνικὰ τουλάχιστον, τίποτε τὸ ἀρχιτεκτονικόν.

2. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὰ ἀκροκέραμα πολὺχρωμα μὲ γραπτὲς τὶς λεπτομέρειές τους.

3. G.M.A. Richter, *The furniture*, London 1966, σ. 33-34, fig. 165, 172.

4. Πολὺ πιδ συχνὰ ὁ δίφρος ἢ ὁ κλισμὸς καλύπτονται μὲ ἓνα μαξιλάρι: βλ. π.χ. Conze πίν. XL, XCIV, ἀρ. 383.

5. Πολλὲς φορὲς τὰ στολίδια τῶν ἀναγλύφων εἶναι ἐνθετα, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ ἔχνη ποὺ ἄφησαν στὴν πέτρα μετὰ τὴν ἐξαφάνισή τους. Βλ. π.χ. τὴν στήλη ἀρ. 3113 στὸ Λοῦβρο. Τὸ ἀνάγλυφόν μας ἐντάσσεται στὴν παράδοση τῆς στήλης τῆς Ἡγησοῦς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀρ. 3624.

6. P. Guiraud, *La vie privée et publique des grecs*, Paris 1901, σ. 104· L. Heuzey, *Histoire du costume antique*, Paris 1922, πίν. 29.

7. Τὰ γραπτὰ κεντίδια τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου ἔχουν σβήσει ἀπὸ τὸν χρόνον.

8. Βλ. τὶς ἐπιτύμβιες στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀριθ. 3472, 724, 1822: Σ. Καρούζου, *op. cit.*, σ. 83, 84, 85.

9. Ὑποστηρίχθηκε πὼς τὰ σάνδαλα στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἦταν τὸ σύμβολο τοῦ ταξιδιοῦ στὸν ἄλλο κόσμον. Βλ. Ch. Picard, *RÉG*, 1946-47, σ. 210-217.

μένο υποπόδιο¹, σὲ δεύτερο πλάνο, ὑψώνεται καλλιγράμμα μιὰ παιδίσκη μὲ μακρὸ κοντομάνικο χιτωνίσκο². Ἐχει τὸ κεφάλι ὑψωμένο πρὸς τὴ γυναίκα μὲ τὸ ἄριστερό χέρι κρεμασμένο παράλληλα, κι ἑλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, σὲ σχέση μὲ τὸ κορμί της, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιό, ὑψωμένο, ἀγγίζει τὸ πουλί, ποὺ γίνεται ἔτσι τὸ κέντρο ἐπαφῆς τῶν δύο προσώπων τῆς παράστασης, ἀντικαθιστώντας, θὰ λέγαμε, τὴν ἀκόμη πιὸ παραδοσιακὴ σκηνὴ τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων, τῆς «δεξίωσης»³. Σ' αὐτὸ πάντως τὸ σημεῖο πέφτει ἀμέσως τὸ μάτι τοῦ ἐπισκέπτη⁴. Βέβαια καὶ αὐτὴ ἡ σκηνὴ δὲν εἶναι σπάνια. Πολλὲς εἶναι οἱ στῆλες μὲ παιδιὰ καὶ μητέρες, ποὺ κρατοῦν ἓνα πουλί⁵ ἢ ἄλλο ζῶο⁶, μόνον ποὺ πιὸ συχνὰ σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις οἱ γυναῖκες παρουσιάζονται ὄρθιες⁷ μπρὸς στὰ παιδιὰ ποὺ προσπαθοῦν νὰ πιάσουν τὸ πουλί⁸.

Εἰκονογραφικὰ λοιπὸν δὲν ἔχουμε τίποτε τὸ ἰδιαίτερο. Κλασικὴ εἶναι ἡ σκηνὴ στὶς ἐπιτύμβιες στῆλες, ὅπου ὁ νεκρὸς εἶναι τριγυρισμένος ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα του πρόσωπα, ζῶα καὶ ἀντικείμενα⁹. Ἐδῶ αὐτὴ ἡ ἀνάγκη περιτεχνὰ ἔχει ἰκανοποιηθεῖ μὲ τὸ παιδί καὶ τὸ πουλί, ποὺ, ἀκριβῶς στὸ κέντρο τῆς στήλης¹⁰, ἐνώνονται μὲ τὴν καθισμένη γυναίκα, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι τὴ δύναμη τοῦ δεσμοῦ τῆς μητέρας μὲ τὸ παιδί της¹¹. Τὸ ἄριστερό, ἑλαφρὰ καμπυλόγυρτο, χέρι τῆς γυναίκας δυναμώνει ἀκόμη περισσότερο αὐτὸ τὸ εὔρημα, δι-

1. G.M.A. Richter, *The furniture*, σ. 8, πίν. 3α.

2. L. Heuzey, *op. cit.*, πίν. 29.

3. *BCH*, 86 (1962), σ. 185-192 (Charitonides).

4. Τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος στὶς παραστάσεις τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴν ἐρμηνεία τους. Βλ. K. Fr. Johansen, *The attic grave reliefs*, Copenhagen 1951, σ. 26, 56, 58.

5. Βλ. Conze, ἀρ. 8989, 895, πίν. CLXVIII.

6. *Ibid.*, 983, 955, 960, 839.

7. *Ibid.*, 855, 877.

8. Δὲν εἶναι μόνον οἱ μητέρες ποὺ προσφέρουν ἓνα πουλί στὰ παιδιὰ τους. Ὁ Εὐέμπολος, πατέρας πιθανόν, εἰκ. 4, προσφέρει στὸ παιδί του ἓνα πουλί. Βλ. Conze, *op. cit.*, πίν. CXXX-III ἀρ. 697. Ἐπίσης καὶ ἔφηβοι παίζουν μὲ τοὺς μικρότεροὺς τοὺς ἀδελφούς, ὅπως δείχνουν π.χ. οἱ στῆλες Conze, ἀρ. 1034, 1040, 1040.

9. Βλ. Johansen, *op. cit.*, σ. 16, πίν. 3. Σὲ μιὰ λήκυθο τοῦ μουσεῖου τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀριθ. 09.221.44, βλέπουμε ἓνα νήπιο νὰ ἀποχαιρετᾷ τὴ μητέρα του σέρνοντας τὸ μικρὸ κροτοσάκι πρὶν μπεῖ στὴ βάρκα τοῦ Χάροντα, ποὺ ἀνυπόμονα τὸν περιμένει. Βλ. D. Kurtz, *White Lekythoi*, Oxford 1976, πίν. 42, 1.

10. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ τεχνίτης ἀκολούθησε προσχέδιο ἐνὸς καλλιτέχνη, ὅπου ἡ ἰσορροπία τῶν μορφῶν μέσα στὸ χῶρο ἀποτελοῦσε τὴν κύρια φροντίδα του. Γιὰ τὸ προσχέδιο στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα βλ. ἄρθρο μας στὸ *RA*, 1977, 2, σ. 207-208, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

11. Johansen, *op. cit.*, σ. 25.

νοντας έτσι την έντύπωση τριάχτινου άστεριού¹. Ἡ πολυχρωμία² τοῦ ἀναγλύφου, πού κανένα της ἴχνος δὲν σώζεται, θὰ ὑπογράμμιζε πιὸ ἔντονα τὰ ιδιαίτερα αὐτὰ στοιχεῖα.

Ἡ ἔρμηνεία τῆς στήλης, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, δὲν εἶναι δύσκολη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε πῶς ἀκόμη καὶ σήμερα οἱ διίστάμενες ἀπόψεις τῶν εἰδικῶν δὲν συγκλίνουν πάντα σὲ μιὰ ὀριστική θέση ἰσοροπίας³. Ἡ πιὸ ἀποδεκτὴ πάντως θέση σήμερα μοιάζει νὰ εἶναι αὐτὴ πού δίνει στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα μιὰ λειτουργία συνέχισης τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογένειας⁴. Ὁ νεκρὸς ἢ ἡ νεκρὴ συνεχίζουν στὸν Ἄδη, στὰ νησιὰ τῶν μακάρων, τὴ ζωὴ πού διέκοψε τὸ ταξίδι στὸν Ἀχέροντα ποταμό⁵. Ἔτσι, οἱ ἐπιζῶντες τοὺς διατηροῦν μεταξύ τους στίς διάφορες ταφικὲς γιορτὲς μὲ τὰ ἐπιτάφια γεύματα⁶ καὶ τίς προσφορὲς πρὸς τιμὴν τους. Διατηρημένος σὲ μιὰ προνομιούχο στιγμή τῆς ζωῆς του ἢ τριγυρισμένος ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς τὰ γνωρίσματα, ὁ νεκρὸς συμμετέχει στὴ χαρὰ μὰ καὶ στὴν τιμὴ τῶν δικῶν του.

Στὴν περίπτωση τῆς μικρῆς στήλης μας τὸ πιθανότερο εἶναι πῶς τὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ ἔργο στήθηκε πρὸς τιμὴν τῆς καθισμένης γυναίκας⁷. Τίποτε ὅμως δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ὑποθέσουμε πῶς καὶ ἡ παιδίσκη τιμήθηκε μ' αὐτό⁸. Βέβαια, ἡ ἐπιγραφή πού θὰ ἦταν γραμμῆ⁹ στὸ ἐπιστύλιο¹⁰ θὰ διαφώτιζε

1. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ πῶς τὸ σχῆμα θυμίζει κάπως τὰ ἀρχαῖα τρισέλια καὶ ἴσως αὐτὸ τὸ στοιχεῖο νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιβίωση κρητικῶ ἀρχαϊσμοῦ. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε στὴν ἀκτινικὴ ὀργάνωση τῶν πτυχῶν τῆς καλύπτρας γύρω ἀπὸ τὰ δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ τῆς γυναίκας.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς πολυχρωμίας βλ. M. Collignon, *La polychromie dans la sculpture grecque*, Paris 1898· G.M.A. Richter, *AJA*, 48 (1944), σ. 321-333· *AA*, 1922, σ. 171.

3. Γιὰ προβλήματα ἔρμηνείας βλ. *RA*, 1977, 2, σ. 211-213.

4. A. de Ridder, *RA*, 1897, σ. 375· Johansen, *op. cit.*, σ. 47, ὅπου ἐξηγεῖται καὶ ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τῶν στοιχείων τῆς καθημερινῆς ζωῆς· M.P. Nilsson, *Les croyances religieuses de la Grèce*, Paris 1952, σ. 12.

5. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ παραστάσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι τῶν νεκρῶν πάνω σὲ βάρκες, ὅπου ὁ Χάροντας τιμονεύει, στίς σκηνὲς τῶν λευκῶν κλασικῶν ληκύθων. Βλ. E. Pottier, *Mon. Piot*, XXII (1916), σ. 35-53.

6. *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1963, σ. 35-53.

7. Johansen, *op. cit.*, σ. 36.

8. *Ibid.*, σ. 41.

9. Κατὰ γενικὴ συνήθεια, ὅταν χαραγμένο ἢ γραπτὸ ὄνομα βρίσκεται πάνω ἀπὸ μιὰ μορφή, αὐτὸ σημαίνει πῶς αὐτὴ ἢ μορφή εἶναι ὁ νεκρὸς. Βέβαια ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν τηρεῖται πάντα, κῆρια στὸν 4ο αἰῶνα, μὲ τὴν ἐμφάνιση πρόσθετων ἐπιγραφῶν δίπλα στὴν ἀρχικὴ.

10. Δὲν εἶναι πάντοτε αὐστηρὸς κανόνας· ὅπως μᾶς φανερώνουν οἱ ἐπιγραφὲς πάνω σὲ γεῖσο, Diepolder, *Die attischen Grabreliefs*, Berlin 1931, pl. 2· μέσα στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος, στήλη τῆς Μύρτιας στὸ Λοῦβρο, ἀριθ. Μα 806, Conze, 67, σ. 21, πίν. XXIX· μὰ καὶ στὸ βάθος τῆς παράστασης, Conze, 736, πίν. CXXXI· Johansen, πίν. 3.

αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο¹.

Ἄν ἡ πληροφορία τοῦ μουσείου δὲν ἦταν τόσο κατηγορηματικὴ γιὰ τὴν προέλευσὴ της, ἔλα στὴ μικρὴ μας στήλη, ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη, θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν στὴ βεβαιότητα πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἔργο ἀττικοῦ ἐργαστηρίου², καὶ μάλιστα ὄχι ἀπὸ τὰ εὐκαταφρόνητα.

Ἡ μορφή τῆς στήλης μὲ καθισμένη γυναίκα κάτω ἀπὸ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη χωρὶς παραστάδες ἢ κίονες δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν Ἀττικὴ. Συνυπάρχει μὲ τὶς πρὸ παραδοσιακὰς ναϊσκόσχημες τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα³. Βέβαια, τὸ θέμα τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀετωματικοῦ θριγκοῦ⁴, στενὰ συνδεδεμένου μὲ τὰ προβλήματα ἐρμηνείας τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, μένει ἀνοικτό⁵. Φαίνεται πάντως πὼς σὲ κάποια φάση, γιὰ νὰ τιμήσουν καλύτερα τὸν νεκρὸ τους, οἱ δικοὶ καὶ οἱ φίλοι ἴδρυναν γιὰ κατοικία του⁶ τοὺς μικροὺς ναϊσκούς⁷ ποὺ μιμοῦνται οἱ στήλες, μετὰ ἀπὸ κάποια ἀπαγορευτικὰ μέτρα στὴν Ἀττικὴ⁸. Τὸ ἀέτωμα θὰ θύμιζε τίς, μὲ τὴν τριπλὴν ὑπόστασιν⁹, κατοικίεζ (ἔδη) τοῦ νεκροῦ,

1. Βλ. σημ. 9 τῆς προηγούμενης σελίδας.

2. Γιὰ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ στὸν 4ο βλ. J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes 430-300*, Prague 1969. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Three Attic sculpture workshops*, GRABS, 1970, σ. 197-215· RA, 1968, σ. 155-160 (*Quelques sculpteurs attiques au Musée du Louvre*). Τέλος, AAA, 1970, III, σ. 368.

3. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ: Στήλη τῆς Μυνῶς στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, K23, Conze, 38, πίν. 17, καθὼς καὶ τὶς στήλες τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου ποὺ ἀναφέραμε στὴ σημ. 10 τῆς προηγούμενης σελίδας.

4. Σ. Καρούζου, *Συλλογή*, σ. 104. Βλ. ἐπίσης Χρ. Καρούζου, *Τηλαυγὲς μνήμα, Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον*, III, Ἀθήνα 1966, σ. 277, ἐπίμετρο Β, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία πᾶνω στὸ ζήτημα τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν σὲ σχῆμα ναϊσκού.

5. Σημειώνουμε πὼς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ στήλες τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα ἔχουν μὲ τὸ ἀέτωμα ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο ἡρωϊκοῦ ἀγλαΐσμοῦ. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴ σημ. 1 τῆς σ. 29.

6. Βλ. M. Collignon, *Les statues funéraires*, Paris 1911, σ. 9-10.

7. Βλ. παραπάνω σημ. 3.

8. Ch. Picard, *Manuel*, Ve s., II, σ. 840, ποὺ ἐντοπίζει τὰ μέτρα στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη γύρω στὰ 500. Πρὸ ἐπιφυλακτικὴ φαίνεται ἡ Σ. Καρούζου, *Συλλογή*, σ. 45, ποὺ ἀναφέρεται γενικὰ σὲ κάποιο ἀπαγορευτικὸ διάταγμα, ἐνῶ ὁ Chr. Clairmont, *Gravestones and Epigrams*, 1970, σ. 41, προτείνει τὸν Θεμιστοκλῆ ὡς ἐμπνευστὴ τῶν πρὸ πᾶνω μέτρων. Ἀφοῦ λείπουν οἱ γραπτὲς μαρτυρίες, ὀφείλουμε νὰ εἴμαστε πρὸ ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι σ' αὐτὲς τὶς θεωρίες. Βέβαια μποροῦμε, κι αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔκαναν οἱ παραπάνω ἐρευνητές, νὰ υποθέσουμε κάτι ἀνάλογο μὲ τὰ ἀπαγορευτικὰ μέτρα τοῦ Σόλωνα, ὅπως μᾶς τὰ παραδίδει ὁ Κικέρωνας, *De legibus*, II, XXVI, 24-25.

9. Ὅλοι οἱ εἰδικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα παραδέχονται τὸν σύνθετο ρόλο τῆς στήλης, ποὺ εἶναι ἄλλοτε σῆμα, ἄλλοτε μνήμα, ἄλλοτε ἔδος ἢ καὶ τὰ τρία μαζί. Βλ. ἐνδεικτικὰ Χρ. Καρούζου, *Τηλαυγὲς μνήμα, Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον*, III, Ἀθήνα 1966, σ. 268.

μά ταυτόχρονα θά αποτελοῦσε καί βασικό στοιχεῖο ἡρωοποίησής του¹. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα σπιτιοῦ καί τάφου μὰ καί ναοῦ κυριαρχεῖ καί στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου.

Ἡ τεχνοτροπία, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι ἀττική καί μάλιστα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 5ου αἰώνα. Ἡ παράλληλη κυρτὴ πτύχωση, οἱ μικρὲς δίπλες σὲ ὄλο τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμιοῦ, ἡ πτυχή ποῦ κυλᾷ ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς, λοξά², καθὼς καί ἡ προσπάθεια διαφάνειας τοῦ ἐνδύματος μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ βρεγμένου πέπλου, θυμίζουσι τὶς αἰσθητικὲς κατακτῆσεις τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων στὸν Παρθενῶνα. Ἐκεῖ, στὸ θωρακεῖον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτερης Νίκης³, εἶχε στραμμένο τὸ βλέμμα του ὁ τεχνίτης τῆς στήλης μας.

Πῶς τώρα αὐτὸ τὸ ἀττικὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε στὴν Κρήτη; Ἐχομε νὰ κάνουμε μὲ κάποιον ἔργο εἰσαγωγῆς ἀπὸ τὴν ἀττικὴ γῆ⁴ ἢ μήπως χέρι ἀττικοῦ τεχνίτη δούλεψε στὰ κρητικὰ χῶματα;

Ἡ πιὸ εὐκόλη ἀπάντηση εἶναι ἡ πρώτη, τῆς εἰσαγωγῆς⁵, ποῦ βέβαια δὲν

1. Στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ ἡ ἡρωοποίηση ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὴ διαφορὰ μεγέθους τοῦ νεκροῦ σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες μορφές. Ἡ ἀπόσταση ἐπίσης, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ν. Κοντολέων, *Aspects de la Grèce préclassique*, 1970, σ. 9, θά μπορούσε νὰ ὑπογραμμίσαι τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν θνητὸ καί στὸν ἡρωοποιημένο νεκρό.

2. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, βέβαια, δὲν μπορούν νὰ ἀποτελοῦν ἀπόδειξη ἐνὸς ἐργαστηρίου, ἢ ἀκόμη λιγότερο μιᾶς «ὑπογραφῆς» ἐνὸς τεχνίτη, ὅπως ὑποστήριξε, ὁ J. Frel, *L.F.* (1961), I, σ. 15. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ πὼς ἓνα ἄλλο ἀνάγλυφο στὸ Λούβρο μὲ προέλευση πάλι ἀπὸ τὴν Γόρτυνα, ἀριθ. Μα 753, ἔχει τὰ ἴδια τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά. Βλ. *Mon. Piot* (1896), 3, σ. 65-66, ὅπου ἡ μορφή δεξιὰ μοιάζει ἀρκετὰ μὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸ μουσεῖο Ρεθύμνου, ἀριθ. Λ82.

3. R. Carpenter, *The sculpture of the Niké Temple parapet*, 1929. Ch. Picard, *Manuel*, Ve s., II, σ. 772-786. Στὴ σελ. 1 τῆς σελίδας 772 δίνει μιὰ πρώτη βιβλιογραφία. Ἡ γυναίκα τῆς στήλης μας πλησιάζει πολὺ, κυρίως στὸν τρόπο ποῦ τὸ ἱμάτιόν της πέφτει καί τὴ σφίγγει στὴ μέση, μὲ τὴν ὄρθια Νίκη, Ch. Picard, *ibid.*, fig. 309.

4. Καί ἡ Ἄ. Λεμπέση, *op. cit.*, σ. 47, ἀκολουθεῖ αὐτὸν τὸν δρόμο: «οἱ λιγοστὲς μαρμάρινες στήλες τοῦ 5ου αἰώνα, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἔργα κυκλαδιτῶν γλυπτῶν...». Δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε τόσο κατηγορηματικοί. Ἄν εἶναι λιγοστὲς οἱ μαρμάρινες στήλες τοῦ 5ου αἰώνα, εἶναι κύρια γιὰτὶ οἱ καθαρὰ κλασικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Κρήτη εἶναι σπάνιες. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Λισ(σ)οῦς εἶναι πολὺ εὐγλωττο, ὅπου τὰ εὐρήματα τῶν κλασικῶν χρόνων καθὲ ἄλλο παρὰ αὐτὴν τὴ σπανιότητα ἐπιβεβαιώνουν. Βλ. *Κρητ. Χρον.* 11 (1957), σ. 328. Πρὸβλ. H. Van Effenterre, *op. cit.*, σ. 26: «Les documents antiques, sur l'histoire de la Crète, sont encore trop clairsemés au Ve s. pour qu'on puisse essayer d'en esquisser la physionomie même à très longs traits». Δὲν πρέπει λοιπὸν, πρὶν τὰ σπλάχνα τῆς κρητικῆς γῆς μᾶς ἀποκαλύψουν τοὺς θησαυροὺς τους, νὰ εἴμαστε τόσο κατηγορηματικοί. Τὰ λίγα δείγματα ποῦ ἔχομε στὰ διάφορα μουσεῖα εἶναι μιᾶς τέχνης ἄξιας τῆς Ἀττικῆς.

5. Αὐτὴ εἶναι ἡ λύση ποῦ προτείνει ὁ Σ. Ἀλεξίου γιὰ μιὰ ἄλλη στήλη στὸ Ἡράκλειον, ἀριθ. 145 (βλ. Ὀδηγὸ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, σ. 134), ποῦ εἶναι χρο-

πρέπει να αποκλεισθεί κατηγορηματικά¹. Λόγοι όμως οικονομίας ενισχύουν τη δεύτερη υπόθεση. Το μάρμαρο, υλικό πανάκριβο, μεταφέρεται αδούλευτο από τόπο σε τόπο. Θα ήταν έξω από το πνεύμα των αρχαίων Έλλήνων ή διακινδύνευση τελειωμένων έργων με μιὰ θαλάσσια μεταφορά. Το παράδειγμα δὲν είναι μοναδικό. Ἐπιτύμβιες στήλες με άττική τεχνοτροπία έχουν εντοπιστεί άρκετές². Ἡ στήλη τοῦ Λούβρου μπορεί να συγκριθεῖ, τεχνοτροπικά πάντα, με τὴ στήλη στοῦ Μουσείου Ἡρακλείου άρ. 145³, πού τοποθετεῖται στους ἴδιους χρόνους⁴. Πιὸ ειδικά, ἡ ῥογάνωση τῆς στήλης τοῦ ἐφήβου ἀπὸ τὴν Ἁγία Πελαγία, ἡ τέχνη τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ ἀνάγλυφου εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ποιότητα τῆς στήλης τοῦ Λούβρου.

Ἄν προσέξουμε ἐπίσης ἕνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στοῦ Μουσείου Ρεθύμνου⁵ καὶ δύο ἐπιτύμβιες στήλες⁶, ενισχύεται ἡ ὑπόθεση, με τὴ βοήθεια καὶ τῶν ἄλλων γλυπτῶν ἀπὸ τὰ Χανιά (εἰκ. 2)⁷, ἐνὸς «άττικοῦ» ἐργαστηρίου στὴν Κρήτη. Εἶναι νομίζω πιὸ δύσκολο νὰ δεχθοῦμε εἰσαγωγή τῶσων ῥργων καὶ σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ νησιοῦ, τεχνοτροπικά καὶ χρονολογικά συγγενικῶν, ἀπὸ τὴν ἀποδοχή τῆς ὑπαρξῆς τοῦ «άττικοῦ» ἐργαστηρίου. Οἱ τεχνοτροπικὲς

νολογικά καὶ τεχνοτροπικά παράλληλη με τὴ στήλη τοῦ Λούβρου. Ἡ ἰδέα όμως αὐτὴ ἔχει πὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Βλ. ἐπίσης σημ. 4 τῆς προηγουμένης σελίδας.

1. Παραδείγματα ῥργων ἢ παραστάσεων εἰσαγωγῆς ἔχουμε, ὅπως μαρτυροῦν τὰ νομίσματα τῆς Κυζίκου, με τοὺς τυραννοτόνους. Βλ. L. Lacroix, *Les reproductions des statues sur les monnaies grecques*, Liège 1949, σ. 27.

2. Στὰ Χανιά: Α17: (εἰκ. 2), Α264, Α274. Στὸ Ρέθυμνο: Α45, Α81. Στὸ Ἡράκλειο, ἀριθ. 145, 378, 276. Τελευταία μιὰ ἀνακάλυψή μας στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παύλου στοῦ χωριὸ Προδρόμι (βλ. εἰκ. 3) ἐνίσχυσε σημαντικὰ τὰ ἐπιχειρήματά μας. Βλ. *BCH*, 1981, 2, σ. 668-671.

3. Παρατηροῦμε τὴν ἴδια ὀργάνωση τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης, ἴδιο περιγραμματικὸ πρόσωπο με μισάνοικτα χεῖλη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου εἶναι τὸ ἴδιο λεία καὶ ἀπαλὴ ὅπως στὴν στήλη τοῦ Λούβρου. Μερικὲς ἀπλὲς λεπτομέρειες μποροῦν νὰ ενισχύσουν τὴν πρώτη ἐντύπωση. Τὰ ἀκροκέραμα ἐπίπεδα θὰ ἦταν καὶ ἐδῶ χρωματισμένα. Ἐπιστόλιο χαμηλὸ χωρὶς παραστάδες. Τὸ ἴδιο σκυμμένο πρόσωπο, ἐνῶ ἡ κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἀγγίζει τὸ ἀέτωμα. Βλ. *REG*, XVIII, σ. 107-108 (A. de Ridder).

4. Ἄν τὰ γλυπτὰ δὲν εἶναι εἰσαγμένα, τότε ἡ χρονολογία δὲν πρέπει νὰ υπερβαίνει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα. Ἴδιο φαίνεται νὰ εἶναι οἱ χρόνοι καὶ τῶν ἀναγλύφων ἀπὸ τὸ Προδρόμι, ὅπου παρατηροῦμε πολλὰ τεχνοτροπικά κοινὰ σημεῖα. Βλ. εἰκ. 3.

5. Α82, τὸ πιὸ κλασσικὸ «άττικὸ» ἴσως ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνάγλυφα πού ἀναφέραμε. Βέβαια, ἡ σκηνὴ εἶναι αἰνιγματικὴ ἔτσι ὅπως περισώθηκε μετὰ ἀπὸ μεταγενέστερη χρῆση, καὶ ἔτσι ὅμως ἡ μαστοριά καὶ ἡ δύναμη τοῦ χεριοῦ πού κρατοῦσε τὸ κοπίδι δὲν κρύβεται.

6. Οἱ στήλες ἀριθ. Α81 καὶ Α45.

7. Βλ. γιὰ παράδειγμα Α249, Α193, τὸ «κορίτσι τῆς Σούδας» καὶ μικρὲς «ἄρκετους» ἐντελῶς «άττικῆς» τέχνης ἀπὸ τὴ Λισ(σ)ό.

παρατηρήσεις καὶ ἡ σύγκριση ποὺ προτάθηκαν¹ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς ἐπιταμβίου στὴν Πειραικὴ² διαγράφουν ἴσως μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση γιὰ τὴν ἐντόπιση τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ³.

Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδράσεων καὶ τῶν ἐπαφῶν τῆς μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια αὐτὰ φωτίζεται κάπως καλύτερα. Ἡ Κρήτη τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ κλασικὰ γλυπτὰ, δὲν ἦταν καὶ τόσο κλεισμένη στὸ ἑαυτὸ της⁴, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ διάφορους εἰδικούς⁵.

Στὴ μέση τοῦ δρόμου πρὸς τὸν σιτοβολῶνα τοῦ Νότου, τὴν Κυρήνη⁶, δέχεται ὄχι μόνον ἐμπόρους καὶ πράκτορες μισθοφόρων⁷ μὰ καὶ τεχνίτες, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρησίλα ἀπὸ τὴν Κυδωνία⁸ ξέρουν νὰ διατηροῦν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα τὴν Ἀττικὴ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ στήλη τοῦ Γορτύνιου χαλκόπτη στὸ Λοῦβρο⁹. Βέβαια δὲν παίζει

1. *AD*, 1969, σσ. 23-27· Eur. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene*, Roma 1951, ἀρ. 71.

2. *AD*, 1969, σ. 25.

3. Σ' ἓνα ἄρθρο μας στὸ *BCH* 1981, 2, σ. 648-471, ὑποστηρίξαμε μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνάγλυφο Λ17 τῶν Χανίων τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐργαστηρίου τοῦ 4ου αἰῶνα μὲ εἰδίκευση στὴν τέχνη ἀπεικόνισης μικρῶν παιδιῶν. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα πὼς πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ποῦ στὴν ἐξέλιξή του ἀπέκτησε αὐτὴ τὴν εἰδίκευση. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ στὰ δύο ἀνάγλυφα τοῦ Λοῦβρου καὶ τοῦ Πειραιᾶ ὑπάρχει μορφὴ παιδιοῦ.

4. Βλέπε σ. 27 σημ. 7.

5. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν ὁ G. Novello, *Atene e Roma*, VII (1962), σ. 261, σημ. 1, καὶ πὺδ τελευταία ὁ H. van Effenterre, σ. 26, 314, ποὺ ὑποστηρίζει ἀπόψεις κοντινὲς μὲ τίς δικές μας: «politiquement, économiquement, sentimentalement, la Crète faisait partie du monde hellénique».

6. Βλ. Fr. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris 1953, σ. 241· H. van Effenterre, *op. cit.*, σ. 57. Ἀντίθετη φαίνεται ἡ ἄποψη τοῦ P. Demargne, *La Crète dédalique*, Paris 1947, σ. 326, ὅπου ἐπιρρασμένος ἀπὸ τὴν πὺδ πάνω παράδοση (βλ. σ. 34, σημ. 4-5) ἀποδίδει στὴν ... Αἴγυπτο τὸν ρόλο τοῦ σταθμοῦ ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή, τὴν Κυρήνη καὶ τὴν Ἑλλάδα.

7. H. van Effenterre, *op. cit.*, p. 173.

8. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ μεγάλου κρητικοῦ καλλιτέχνη βλ. Ch. Picard, *La sculpture antique*, Paris 1923, σ. 381, 382· Lippold στὴν *RE* (Kresilas), στ. 1714-1717· Ch. Picard, *Manuel*, Ve s., 2, σ. 598-615.

9. Ἄρ. Μα 769. Βλ. Conze, 696· C. Clairmon, *Gravestone and epigrams*, Λονδῖνο 1970, σ. 80-83· *BCH*, 96 (1972), σ. 525-526. Ἡ τεχνოτροπία τῆς στήλης εἶναι πολὺ συγγενὴς μὲ τῆς στήλης μας, εἰκ. 5, καὶ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ παροικίας Κρητῶν στὴν Ἀθήνα. Δὲν εἶναι ἀπίθανη ἡ ἀποδημία μεγάλου ἀριθμοῦ μελῶν τῆς μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε τὰ φιλοδημοκρατικὰ αἰσθήματα τοῦ Κρησίλα, στενοῦ προσωπικοῦ φίλου τοῦ Περικλῆ. Τὸ ἐργαστήριό του θὰ ἦταν ἐπανδρωμένο κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ Κρήτες, ποὺ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τους στὸ νησί τους θὰ συνέχιζαν τὰ μαθήματα τοῦ μεγάλου καλλιτέχνη. Ἔργο λοιπὸν ἑνὸς τέτοιου κρητικοῦ, στὴν Ἀττικὴ, ἐργαστηρίου μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ στήλη τοῦ Σωσίνου στὸ Λοῦβρο.

πιά ή Κρήτη τόν ρόλο που έπαιζε στους προηγούμενους αιώνες, κύρια τήν έποχή τής δαιδαλικής γλυπτικής¹. "Αλλα κέντρα πιά, με τά δικά της μαθήματα άφομοιωμένα, άκμάζουν. Είναι αύτή άκριβώς ή άνιση, σε σχέση με τά άλλα έλληνικά κέντρα, συμμετοχή τής κρητικής τέχνης στόν 6ο και στόν 5ο αιώνα, που άνάγκασε ίσως τούς άρχαιολόγους νά τή φαντάζονται άναδιπλωμένη' στηρίζονται σε μιá παράδοση που ξεκινά κύρια άπό τις έπιγραφικές πηγές τών 'Ελληνιστικῶν χρόνων² και τόν Πολύβιο³.

Η πραγματικότητα φαίνεται νά είναι κάπως διαφορετική και ή μελέτη έπομένως τών κρητικῶν κλασικῶν γλυπτῶν παίρνει μιá ιδιαίτερη ιστορική σημασία.

"Αν αύτές οι παρατηρήσεις είναι όρθές, τó άνάγλυφό μας μπορεί νά χρονολογηθεί με μεγαλύτερη άκρίβεια άπ' ό,τι μέχρι σήμερα⁴. Πρέπει νά είναι ύστερότερο άπό τά παράλληλά του έργα τοῦ άττικοῦ «πλούσιου» ρυθμοῦ. Η πρώτη δεκαετία τοῦ 4ου αιώνα ταιριάζει καλύτερα στο θαυμάσιο αύτό έργο άπό τήν Γόρτυνα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

1. Για τόν ρόλο τής Κρήτης αύτή τήν έποχή βλ. P. Demargne, *op. cit.*, και 'Α. Λεμπέση, *op. cit.*

2. Τό σύνολο τών κρητικῶν έπιγραφῶν έχει δημοσιευθεί άπό τήν M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, Roma 1935-1940.

3. Πολύβ. VI, 45-47. Είναι γνωστά τά φιλορωμαϊκά αισθήματα τοῦ Πολυβίου. Έτσι, ή έντύπωση που μάς άφήνει για τήν Κρήτη είναι άνάλογη με τήν αντίσταση που οι Κρήτες άντέταξαν στη Ρωμαϊκή κυριαρχία.

4. Πιστεύουμε πώς χρειάζεται ένα χρονικό διάστημα για νά μεταφερθεί μιá τεχνοπία άπό τó κέντρο στήν περιφέρεια.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οί πληροφορίες που έχουμε για την εκκλησία τῆς Κρήτης κατά τῆ βυζαντινῆ περίοδο, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑνετοκρατία, εἶναι σποραδικές καὶ πενιχρές, τόσο σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἱστορία, ὅσο καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ προσωπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ζητήματα τῶν Κρητῶν ἱεραρχῶν. Ὡστόσο, ἐργασίες καὶ ἐρευνες διαφόρων μελετητῶν, ὅπως τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, κατὰ κύριο λόγο, τοῦ π. V. Laurent καὶ ἄλλων, ἔχουν διευρύνει καὶ προαγάγει τὴ γνώση μας σὲ πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα. Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ ἔρχεται ἀπλῶς νὰ προσθέσει μιὰ χρονολογικὴ παρατήρηση σὲ ἕνα ἐλάχιστα γνωστὸ μητροπολίτη τῆς Κρήτης.

Στὸ συνοδικὸ τῆς Συβρίτου, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν π. V. Laurent¹, ἡ μνημόνευση τῶν νεκρῶν «μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων Κρήτης» περιλαμβάνει καὶ τρεῖς ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Σχετικὰ μὲ τοὺς δύο πρώτους (ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 2) δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Γιὰ τὸν τρίτο (ὑπ' ἀρ. 8)² ὁ ἐκδότης περιορίζεται νὰ ἀναφέρει ὅτι πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὸ 1100 ἢ λίγο πρὶν³. Ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὸ μητροπολίτη αὐτόν, μολονότι σχολιάζει ἄλλους ἀναφερόμενους στὸ συνοδικὸ τῆς Συβρίτου⁴.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἰωάννη αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Laurent περὶ τὸ 1100 στηρίχθηκε σὲ μιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169/70), ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θ. Οὐσπένσκη⁵. Ἡ μελέτη τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κειμένου ἐπιτρέπει ἴσως ἕνα ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης αὐτὸς βρισκόταν σὲ δράση ὡς μητροπολίτης Κρήτης.

Ἡ συνοδικὴ πράξις τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ, ποὺ φέρει ἡμερομηνία 10

1. Le synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XII siècles, *Échos d' Orient*, 36 (1933), σ. 385-412.

2. *Ο.π.*, σ. 396.

3. *Ο.π.*, σ. 412.

4. Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η'-ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, *ΕΕΒΣ*, 24 (1954), σ. 67-107, ἰδιαιτέρως σ. 76-77.

5. Πράξεις καὶ διατάξεις τοπικῶν συνόδων τῆς Κωνσταντινούπολης (ρωσικά), *Izv. Rusk. Arch. Inst. Konst.*, 5 (1900), σ. 30-41.

Φεβρουαρίου Ἰνδικτιῶνος ιβ' (1164)¹, ἀφορᾷ δύο ἐρωτήματα ποῦ ἔθεσε ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας Μιχαὴλ ἀναφορικά μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά ἐνθῦρα καὶ αὐτούργια². Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐρωτήματά του ὁ Ἡρακλείας «ἐπιδέδωκε δὲ καὶ ἴσον συνοδικοῦ σημειώματος καὶ πρᾶξιν ἔγγραφον»³ ποῦ ἀφοροῦσαν παρόμοιες ὑποθέσεις καὶ ἀποτελοῦσαν, δηλαδή, κατὰ κάποιον τρόπο ἤδη νομολογία καὶ δεδικασμένο. Αὐτὰ τὰ συνοδευτικά ἔγγραφα ποῦ διαβιβάστηκαν στὴ συνεδρίαση προσαρτήθηκαν στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ ὡς συνημμένα, καὶ ἀπὸ αὐτὰ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρῶτο.

Πρόκειται γιὰ συνοδικὸ σημείωμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γραμματικοῦ (1084-1111), ποῦ ἐκδόθηκε «μηνὶ ἀπριλλίῳ κ' Ἰνδικτιῶνος ιβ'»⁴ μὲ ἀφορμὴ ἐρώτημα τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νικήτα ἀναφορικά μὲ τὴ διαχείριση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς μητρόπολης Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν προκάτοχό του. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ συνοδικὸ σημείωμα βρίσκεται ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἰωάννη Κρήτης: «ὡς ἐπεὶ συνοδικὰ σημειώματα πρὸ καιροῦ τινος ἐκτέθειντο ἐξ ἀναφορᾶς τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν τοῦ τε Κρήτης Ἰωάννου καὶ τοῦ Μυτιλήνης Νικήτα περὶ τινων ἀναγκαίων ὑποθέσεων τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἐκκλησιῶν...»⁵. Τοῦ συνοδικοῦ ὅμως αὐτοῦ σημειώματος τοῦ πατριάρχου Νικολάου δὲν παρουσιάζεται τὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἐπίσημα ἐπικυρωμένο ἀντίγραφο, ὅπως διαβάζουμε στὸ τέλος: «Ταῦτα ἀπὸ τῶν ἐναποκειμένων τῶ δ' ἁγίῳ σεκρέτῳ τοῦ χαρτοφυλακίου συνοδικῶν σημειωμάτων παρεκβληθέντα καὶ τῆ ὑπογραφῇ καὶ σφραγίδι Πέτρου τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου ἀρχidiaκόνου καὶ χαρτοφύλακος τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας.... συνήθως πιστωθέντα ἐπεδόθη μηνὶ ὀκτωβρίῳ Ἰνδικτιῶνος ιε' ἔτους ,ςχιε'» (1106)⁶.

Στηριγμένοι στὴ χρονολογία 1106 τοῦ ἐπίσημου ἀντιγράφου καὶ θεωρώντας ὅτι τὸ πρωτότυπο θὰ ἐκδόθηκε λίγο πρὶν, ὁ μὲν Laurent τοποθετεῖ τὸν Ἰωάννη Κρήτης «peu avant 1100», ὁ δὲ Dölger χρονολογεῖ τὶς ἀναφερόμενες σὲ αὐτὸ αὐτοκρατορικὲς πράξεις «kurtz von Oct. 1106»⁷. Ὡστόσο, ἡ χρονολογία ἀπολύσεως τοῦ πρωτοτύπου δίνεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν

1. Πρβλ. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1055.

2. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου «αὐτούργια» βλ. τὰ σχόλια τοῦ Βαλασαμῶνα στὸν 12ο κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, II, σ. 592-611. Πρβλ. N. Svoronos, *Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel I Comnène*, *Travaux et Mémoires*, 1 (1965), σ. 329 σημ. 22, ὅπου καὶ ἐκτενέστερη βιβλιογραφία, καὶ σ. 346 σημ. 103 γιὰ τὴ συγκεκριμένη πράξη τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη.

3. Θ. Οὐσπένσκη, *δ.π.*, σ. 3012-311.

4. *Ο.π.*, σ. 3215. Πρβλ. Grumel, *δ.π.*, ἀρ. 952.

5. *Ο.π.*, σ. 4012-15.

6. *Ο.π.*, σ. 417-18.

7. *Regesten*, ἀρ. 1232.

Grumel¹: ὁ Ἀπρίλιος τῆς 12ης ἰνδικτιώνας παρουσιάζεται δύο φορές στή διάρκεια τῆς πατριαρχίας τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ, τὸ 1089 καὶ τὸ 1104. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικήτας πέθανε τὸ 1103², προφανῶς τὸ ἔγγραφο ἀπολύθηκε τὸ 1089. Συνεπῶς τὰ συνοδικὰ σημειώματα πού ζήτησαν καὶ ἔλαβαν οἱ μητροπολίτες Κρήτης καὶ Μυτιλήνης, τὰ μνημονεύμενα στὴν ἀπόφαση αὐτῆ τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ, πρέπει νὰ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1089.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ V. Laurent, συνδέοντας τὸν Κρήτης Ἰωάννη μὲ τὸν συναναφερόμενο Μυτιλήνης Νικήτα, τὸν ὁποῖο συναντοῦμε τὸ 1086³, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Ἰωάννης πρέπει νὰ ἔδρασε πιδὸ πολὺ στὸν ἐνδέκατο παρὰ στὸν δωδέκατο αἰῶνα⁴. Δὲν προχώρησε ὅμως περισσότερο τὴν ὑπόθεση αὐτή. Ὡστόσο, μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ συνοδικοῦ σημειώματος τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν ἤδη μητροπολίτης Κρήτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1084. Τὸ σχετικὸ χωρίο, μέρος τοῦ ὁποῖου ἤδη παρατέθηκε πιδὸ πάνω, εἶναι εὐγλωττο: «ὡς ἐπεὶ συνοδικὰ σημειώματα πρὸ καιροῦ τῶς ἐκτέθειντο ἐξ ἀναφορᾶς τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν τοῦ τε Κρήτης Ἰωάννου καὶ τοῦ Μυτιλήνης Νικήτα.... ὠρίσθη καὶ παρ' ἡμῶν» (sc. τοῦ πατριάρχη Νικολάου) ταῦτα κρατεῖν⁵. Ἡ φράση ὅμως «καὶ παρ' ἡμῶν» ἔχει ἔννοια μόνο ἂν τὰ προαναφερθέντα συνοδικὰ σημειώματα ἐκδόθηκαν ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Νικόλαο, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον προηγούμενο πατριάρχη. Γνωρίζοντας λοιπὸν ὅτι ὁ Νικόλαος Γραμματικὸς ἀνῆλθε στὸ ἀξίωμα τὸ 1084, συμπεραίνουμε ὅτι τὰ συνοδικὰ σημειώματα πού ζήτησαν καὶ ἔλαβαν οἱ μητροπολίτες Κρήτης Ἰωάννης καὶ Μυτιλήνης Νικήτας πρέπει νὰ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό, πού ἔτσι ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη σαφὴ χρονολογικὴ ἐνδειξη γιὰ τὴ δράση τοῦ Κρήτης.

Ὁ τρόπος ἐξάλλου πού γίνεται ἡ ἀναφορὰ στοὺς δύο μητροπολίτες στὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχη Νικολάου ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἱεράρχες ἦταν σύγχρονοι, καὶ ὅτι κατὰ τὴ στιγμή πού ἐκδόθηκε ἡ ἀπόφαση τὸ 1089 καὶ οἱ δύο τοὺς βρίσκονταν στὴ ζωὴ. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀληθεύει, τότε ἔχουμε ἓνα δευτέρου χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴ δράση τοῦ Κρήτης. Μποροῦμε δηλαδὴ νὰ ποῦμε, σύμφωνα μὲ τὰ πιδὸ πάνω, πὼς ὁ ἐλάχιστος γνωστός αὐτὸς ἱεράρχης τῆς Κρήτης κατεῖχε τὸ ἀξίωμά του ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1084 καὶ τουλάχιστο ὡς τὸ 1089, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε

1. Ὁ.π., ἀρ. 952.

2. *Corpus Inscr. Graec.*, τ. IV, ἀρ. 9368. Πρβλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου - Λ. Βρανούση, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθῆναι 1973, σ. 52-53 ἀρ. 62 καὶ σ. 176 ἀρ. 222.

3. B. de Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana*, 1715, σελ. 104.

4. Ὁ.π., σ. 400.

5. Θ. Οὐσπένσκη, *δ.π.*, σ. 4012-416.

τὸ ἐν λόγῳ συνοδικὸ σημεῖωμα τοῦ πατριάρχῃ Νικολάου¹.

Δὲ θὰ ἦταν, ἐπίσης, χωρὶς ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν τῶν συνοδικῶν σημειωμάτων ποῦ ἐκδόθηκαν γιὰ λογαριασμὸ τῆς μητρόπολης Κρήτης. Δυστυχῶς πάνω στὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Εἶναι ὅμως ἴσως θεμιτὸ νὰ θεωρήσουμε πὼς θὰ εἶχαν περιεχόμενον σχετικὸ μὲ τὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικήτας καὶ τὶς λύσεις ποῦ δίνει ὁ πατριάρχης Νικόλαος, ἀφοῦ παρατίθενται προφανῶς ὡς ἀποφάσεις μὲ συγγενικὸ περιεχόμενον. Συμβαίνει οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς τοῦ Νικολάου Γραμματικοῦ νὰ εἶναι πολὺ γνωστές, ὅπως καὶ ἄλλες σχετικὲς ποῦ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἀφοροῦν ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά τὰ αὐτούργια τῆς μητρόπολης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ γνωστὸ θεσμὸ τῆς χαριστικῆς⁴. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα πὼς παρόμοια προβλήματα καταπατήσεων καὶ κακῆς ἐκμετάλλευσης ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καθὼς καὶ καταχρήσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χαριστικαρίων ἀντιμετώπιζε καὶ ἡ μητρόπολις τῆς Κρήτης αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἄν πραγματικὰ συνέβαινε κάτι τέτοιο, θὰ ἦταν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς χαριστικῆς, γιὰτὶ θὰ ἦταν ἡ παλαιότερη — ἂν ὄχι ἡ μόνη — πληροφορία, ὅσο κι ἂν εἶναι ἕμμεση, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θερμοῦ αὐτοῦ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραχώρηση μοναστηριῶν σὲ ἰδιῶτες στὴν περιοχὴ τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ θεσμὸς φτάνει στὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ του (β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ.)³. Ἡ μόνη παρόμοια περίπτωση ποῦ μᾶς εἶναι γνωστὴ στὴν Κρήτη προέρχεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅταν μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου στὴν τοποθεσία τοῦ Ψυχροῦ παραχωρεῖται σὲ ἰδιώτη «εἰς λόγον ἐφορείας», καὶ πάλι ὄχι ἀπὸ τὸ μητροπολίτη ἀλλὰ ἀπὸ τὸ διοικητὴ, τὸ δούκα τῆς Κρήτης⁴.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

1. Τὸ ἴδιο βέβαια ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Μυτιλήνης Νικήτα, τοῦ ὁποῦ οἱ μόνη γνωστὴ μνεία, ἀπὸ ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, γίνεται κατὰ τὴν καταδίκη τοῦ μητροπολίτη Χαλικηδόνης Μιχαήλ· βλ. πιδ πάνω σ. 39 σημ. 3. Δὲ γνωρίζω ποῦ στηρίχθηκε ὁ Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, *Θ.Η.Ε.*, τ. 9, Ἀθήνα 1966, στ. 272 γιὰ τὴ χρονολογία 1082/84 ποῦ ἀναφέρει.

2. Ἀπὸ τὴν πολὺ πλούσια βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴ λεπτομερειακὴ ἐργασία τοῦ E. Hermann, *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika, ktetorika, caristicari e monasteri «liberi»*, *Or. Chr. Per.* VI (1940), σ. 295-375. Βλ. ἐπίσης H. Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution des fondations pieuses aux X-XI siècles*, *Zbornik Radova Biz. Inst.*, 1967, σ. 1-27. Εἰδικὰ γιὰ τὰ μέτρα τοῦ Ἀλεξίου Α' σὲ συνεργασία μὲ τὸν πατριάρχῃ Νικόλαο Γραμματικὸ βλ. J. Darrouzès, *Dossier sur le charisticariat*, «*Πολυχρόνιον*». *Festschrift für F. Dölger*, Μόναχο 1966, σ. 150-165.

3. Πρβλ. H. Ahrweiler, *δ.π.*, σ. 20.

4. Ἔρα Βρανούση, *Ἐγγραφα Πάτμου. Α' Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήναι 1980, ἀρ. 21. Πρβλ. Ν. Οἰκονομίδη, Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης (1170-1171) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ, *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Γ', Ἀθήνα 1968, σ. 200-201. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ παράδοση «εἰς ἐφορείαν» δὲν ἦταν ἀκριβῶς χαριστικὴ βλ. H. Ahrweiler, *δ.π.*, σ. 11.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΚΡΙΤΗ

Σκοπός τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νὰ δώσει, ἀνεπτυγμένες καὶ συμπληρωμένες μὲ νέα στοιχεῖα, βασικῆς σημασίας παρατηρήσεις, ποὺ διατυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορά μὲ συντομία στὸ βιβλίο μου «'Ακριτικά, τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε». Συγχρόνως παρέχονται νέες παρατηρήσεις μου στὸ κείμενο αὐτὸ καὶ στὸ πρόβλημα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους γενικότερα. Ἡ νέα αὐτὴ πληρέστερη διαπραγμάτευση ἐγίνε δυνατὴ χάρις στὴν πλουσιότατη βιβλιοθήκη ποὺ σχηματίσθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης στὸ Ρέθυμνο.

Στὸ βιβλίο ποὺ ἀνέφερα ζήτησα νὰ δείξω σὲ πόσο ἀδύνατες βάσεις στηριζόταν τὸ οἰκοδόμημα τῶν θεωριῶν γύρω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἑσχοριάλ. Αὐθεντικὰ καὶ σπάνια τοπωνύμια ποὺ μνημονεύονται σ' αὐτὸ θεωρήθηκαν φθαρμένα καὶ «estropiés de la pire façon»¹. Ἀργότερα, ἄλλοι εἶδαν σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια αὐτὰ ἐπαναλήψεις συλλαβῶν χωρὶς ἔννοια, χρήσιμες μόνο γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ μουσικοῦ μέλους, ὅπως τὸ τραγουδοῦσαν οἱ μεσαιωνικοὶ «βάρδοι»². Κι ὅμως φαινομενικὰ ἀκατάληπτες λέξεις, ὅπως *Ραχέ*, *Ἐμέκ*, *Παστρά*, ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικὲς καὶ ἱστορικὰ γνωστὲς πόλεις τῆς Συρίας: *Raqqaḥ*, *Ἐμεσσα* (*Ἐμετζα* καὶ *Ἐμισσα* στὸν *Μαλάλα*, σ. 386 καὶ 426, ἀραβ. *Hims*) καὶ *Βόστρα* (ἔτσι στὸν *Θεοφάνη*, *De Boor*, σ. 336, ἀραβ. *Bosrâ*). Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ *κάστρο* τοῦ *Ραχέ* (E 527 κέ.) ζεῖ ἡ μητέρα τοῦ πρωταμιρᾶ τῆς Συρίας, γιοῦ τοῦ *Ἀαρὼν*, ἀφοῦ ἡ *Raqqaḥ* ὑπῆρξε πράγματι ἔδρα τοῦ περίφημου Harun ar-Rashid, ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ τὸν ἔλεγαν *Ἀαρὼν* (πβ. *Ἀαρὼν ὁ τῶν Ἀράβων ἀρχηγός*, *Θεοφ.*, σ. 453) καὶ τοῦ ὁποίου *κάστρο* σώζεται ὡς σήμερα στὴ *Raqqaḥ* τῆς Συρίας³.

1. D. C. Hesselring, *Le roman de Digénis Akritas*, *Λαογραφία* 3, 1911, σ. 540.

2. Gareth Morgan, *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 62-63, γιὰ τίς λέξεις *Παδά*, *Παπαδά* καὶ *Παστρά*, ποὺ θεωροῦνται «repetitions of words and parts of words», ὅπως στὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, π.χ. *ἐγὼ μ' ἢ βλά-ἢ βλάχα* κτλ.

3. Βλ. ἀπεικόνιση τῶν κάστρων τοῦ *Ραχέ*-*Raqqaḥ* καὶ *Παστρά*-*Bosra*, ἀντιστοιχῶς στὰ βιβλία: D. Talbot Rice, *Islamic Art*, Thames and Hudson, London, σ. 30, εἰκ. 21 καὶ W. Müller-Wiener, *Burgen der Kreuzritter*, München, σ. 69 κέ., εἰκ. 18, πίν. 92. Στις δημοσιεύσεις αὐτὲς χρονολογεῖται τὸ *κάστρο* τῆς *Raqqaḥ* στὸν Η' αἰ. καὶ τὸ *κάστρο* τῆς *Bosrâ* στὸν Ζ' αἰ. μὲ ἀναμόρφωση στὸν ΙΒ' αἰ. Γιὰ τὴν *Raqqaḥ* ὡς ἔδρα τοῦ Harun ar-Rashid βλ. *The Cambridge History of Islam*, τόμ.

Ἡ ἱστορική αὐτὴ ἀντιστοιχία εἶναι πολὺ σημαντική, καθὼς καὶ ἡ ἀκρίβεια τοῦ κειμένου Ε στὴ φωνητικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀραβικοῦ τοπωνυμίου. Γιατὶ ὁ τύπος *Ραχέ* ἀποδίδει τὸ βαθὺ λαρυγγικὸ q^1 τοῦ ἀραβικοῦ *Raqqaḥ*, καὶ ἐπίσης τὴ μακρὰ λήγουσα, ποὺ τείνει πρὸς τὸ φθόγγο ε· πβ. τὰ ἀνάλογα *Μεδίνα* καὶ *Μέκκα* ποὺ ἀποδίδονται ὡς *Μεδινέ* καὶ *Μεκκέ* στὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (σ. 31, σ. 125) καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα. Ἐξ ἴσου ἀσφαλεῖς εἶναι οἱ ταυτίσεις *Bosrā - Bostra* καὶ *Hims - Emesa*, καθιερωμένες ἤδη ἀπὸ τὴν *Encyclopaedia of Islam*. Πρέπει μάλιστα νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ὁ τύπος Ἑμεκ (προφ. *Emetch*) εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ ἀραβικὸ *Hims* (μὲ τελικὸ ἐμφατικὸ *sad*) ἀπὸ τὸν ἐξελληνισμένον τύπον Ἑμετσα καὶ τὸν λατινικὸν *Semecha*, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπίσης παραδίδεται ἡ λέξις.

Ὅπως τὸ κάστρο τοῦ Ραχέ συνδυάζεται μὲ τὸν Ἀαρών, ἔτσι καὶ ἡ Ἑμεκ συνδυάζεται στὸ κείμενο Ε 245 κέ. μὲ τοὺς Χασισίους (Assassins), φανατικούς μουσουλμάνους Ἰσμαηλίτες, ποὺ εἶχαν ἔντονη δράση στὴν πόλιν αὐτὴ μὲ τὴ μαρτυρημένη ἱστορικὰ δολοφονία τοῦ κυβερνήτη Janah al-Dawla μέσα στὸ τέμενος τῆς Ἑμεσσας - Hims στὸν IB' αἰώνα².

I, A, 1970, σ. 125 καὶ H. Saladin, *Manuel d' art musulman*, Paris 1907, τόμ. I, σ. 324 κέ., II, σσ. 258, 284. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Raqqaḥ βλ. *Encycl. Brit.*, τ. 17 (1973-74), λ. *Syria*, σ. 921, χάρτης: Ar-Raqqaḥ, μὲ τὸν ἑναρθρο τύπον, στὴ νότια ἄκρη τοῦ Εὐφράτη. Τὸ κείμενο G φθεῖρει τὴ *Ραχέ* σὲ *Ραχάβ* καὶ διασπᾶ τὴ σχέση *Ραχέ*-Ἀαρών μετατρέποντάς τον σὲ Ἀμβρόν, δηλ. στὸν ἐμίρη τῆς Μελιτηνῆς, ἡ ὁποία δὲν μνημονεύεται ποτὲ στὸ ἔπος. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ θέσις τῶν στίχων Ε 145 κέ. βλ. H. Grégoire, *Byzantion* 15, 1940-41, σ. 99· E. Trapp, *Digenes Akrites, Synoptische Ausgabe*, σ. 100· Στ. Ἀλεξίου, Ἀκριτικά, σ. 25. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι ἄλλα δύο πρόσωπα τοῦ κειμένου Ε, ὁ Μουσαλῶμ καὶ ὁ Μουροτασίτης ἀντιστοιχοῦν σὲ ἱστορικὰ πρόσωπα συνδεδεμένα μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀβασιδῶν καὶ τὴ δυναστεία τους: Ἀβὸν Μουσλίμ καὶ Mustarshid, βλ. ἀντιστοιχῶς W. Muir, *Annals of the early Caliphate*, repr. 1968, σ. 449, καὶ C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties (Islamic Surveys 5)* 1967, σσ. 6, 7, 9.

1. Βλ. Heinz F. Wendt, *Sprachen, Das Fischer Lexikon*, 1961: «Die Kehlhaute *q*, ein mit der Zungenwurzel gebildetes *k*», σ. 276 (Arabisch). Γιὰ τὸ *Hims - Ἑμεκ* πβ. καὶ *Hidjra - Ἐγίρα*. Εἶναι τὸ *Χέμψ* τοῦ Κωνστ. Πορφ., *DAI* 25/69.

2. Bernard Lewis, *The Sources for the History of the Syrian Assassins*, στὸν τόμο *Studies in Classical and Ottoman Islam, Variorum Reprints*, London 1976, VIII (= *Speculum* 27, 1952), σ. 485 κέ. (Τὸ γεγονός ἐπροκάλεσε μεγάλη ἐντύπωση καὶ ἔνοπλη προσπάθεια τῶν Φράγκων νὰ καταλάβουν τὸ Homs). Πβ. τοῦ ἴδιου *The Ismailites and the Assassins* στὸ βιβλίον K. M. Setton, *A History of the Crusades*, τόμ. I (M. Baldwin, *The first hundred years*), κεφ. IV, σ. 116, γιὰ «Assassin militia from Homs», στὸ ἔτος 1126. Γιὰ τοὺς Χασισίους σὲ ἑλληνικὲς πηγές (μόνο τοῦ IB' αἰ.) καὶ γιὰ τὴ σημασία τους ὡς «termini ad quem» τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου Ε, βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 30 κέ. καὶ σ. 117. Γιὰ τὸν τύπον *Κασίσοι* τοῦ χωρίου Ε 245 (ἀντὶ Χασισοί) πβ. Ἀρμένιοι ἀντὶ Ἀρμένιοι καὶ Κασάνοι (*ΕΕΒΣ* 39-40, 1972-73, σ. 454, σημ. 4) ἀντὶ *Hassan*. Σημειῶνω ὅτι στὰ 1227 οἱ Assassins τῆς Συρίας γίνονται ὑπο-

Ἡ ἀκρίβεια αὐτῆ τοῦ κειμένου Ε στὴν ἀπόδοση σπανιωτάτων ἢ μοναδικῶν σὲ ἑλληνικά κείμενα τοπωνυμίων τῆς Συρίας, καθὼς καὶ ἄλλων μικρασιατικῶν (*Μυλοκοπειῶν*, *Λυκανδοῦ*, *Πραινέτου*, καὶ τοῦ ποταμοῦ Ἐρμονος) θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ δείξει τὴν παλαιότητα καὶ ἐγκυρότητά του καὶ τὸ ἀβάσιμο τῆς θεωρίας γιὰ τὴ δῆθεν προφορικὴ ἐπὶ αἰῶνες παράδοση καὶ καταγραφή του στὴν Κρήτη στοὺς ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰῶνες. Γιατὶ ἡ μακρὰ διατήρηση τέτοιων γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων στὴν προφορικὴ δημοτικὴ ποίηση τῶν μέσων καὶ νεωτέρων ἑλληνικῶν χρόνων εἶναι ἀντίθετη μὲ βασικούς νόμους ποὺ ἰσχύουν στὴν ποίηση αὐτῆ¹. Παρατηρεῖ μάλιστα κανεὶς ὅτι οὔτε καὶ στὴ νεώτερη γραπτὴ παράδοση τοῦ ἔπους μπόρεσαν νὰ διατηρηθοῦν τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ στοιχεῖα πολὺ καιρό, καὶ ἡ ἀντικαταστάθηκαν ἢ ἐφθάρησαν ἢ χάθηκαν ἐντελῶς.

Ἐνα ἄλλο μειονέκτημα τῆς μεθόδου τῶν πρώτων ἐρευνητῶν ἦταν (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράλειψη ἐξαντλητικῆς ἐξετάσεως τῶν πραγματικῶν στοιχείων, ποὺ ἔχουν βασικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ἐνὸς κειμένου) ἡ εὐκόλη προσφυγὴ σὲ ὑποθετικὰ χωρία («λογίων προτύπων»), ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τους ὄσοντάκτης τοῦ Ε τὰ παρανοοῦσε καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἐφθειρε, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα αὐτοὶ δὲν κατανοοῦσαν τὸ ἀκριτικὸ κείμενο. Τὴ μέθοδο τῶν παρανοήσεων τὴν ὥθησε ὡς τὸ γελοῖο ὁ Ἀντώνιος Χατζής² ὁ ὁποῖος, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, ὑποστήριξε ὅτι ἡ φράση αὐτὸς σκυλὶ *Ρωμαῖος ἔν*, τοῦ κειμένου Ε 29, ἀποτελεῖ παρανόηση τοῦ χωρίου ὁ *Ρωμαῖος δεινὸς ἐστὶ* (G I 189): «Ὁ Ε ἀντὶ τῆς λ. δεινὸς ἀνέγνω κυνὸς καὶ ἔγραψε σκυλί». Στὴν πραγματικότητα πολὺ ἐγκυρότερη (καὶ φυσικὴ στὸ στόμα ἐνὸς Σαρακηνοῦ) φαίνεται ἡ ζωνρῆ ἐκφραση τοῦ κειμένου Ἐσχοριὰλ αὐτὸς σκυλὶ *Ρωμαῖος ἔν*. Ἡ γραφὴ αὐτῆ βρῖσκει μάλιστα μιὰ ἀπροσδόκητὴ ἐπιβεβαίωση σὲ παλιὰ ἀραβικὴ διήγηση, στὴν ὁποία ὁ Harun ar-Rashid ἀποκαλεῖ σὲ γράμμα του, τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο «the dog of the Romans»³. Εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό ὅτι μὲ ἀνάλογο τρόπο προσφωνοῦν στὸ Ε 129 οἱ πέντε Χριστιανοὶ ἀδελφοὶ τὸν ἄμιρά ποὺ

τελεῖς τῶν Φράγκων, Bosworth, ἔ.ἀ., σ. 127 κέ. ἐπομένως ἡ σημασία τους μειώνεται ἔκτοτε. Γιὰ τ' Ὁραζαβοῦρον (E 246) πιστεύω τώρα ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν πόλη *Dair az-Zawr* τῆς Συρίας.

1. Ν. Πολίτης, *Λαογραφικὰ σύμμεκτα*, 1, σ. 246 κέ. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῶν «οἰκείων βιωμάτων» κατὰ τὴν εὔστοχον διατύπωση τοῦ Δ. Λουκάτου, ποὺ ἰσχύει καὶ στὴν ἀφήγηση παραμυθιῶν, *Καρπαθιακὰς Μελέτες*, 1, 1979, σ. 57 κέ. Στὰ παραδείγματα ποὺ συγκέντρωσα, σχετικὰ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι (*Ἀκριτικά*, σ. 37 καὶ σημ. 98) προσθέτω τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας στὴ Μεσσαρά: Θ. Δετοράκη, *Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1976, σ. 107.

2. *BNJ* 10 (1934), σ. 395.

3. Bernard Lewis, *Islam, from the Prophet Muhammad to the capture of Constantinople*, New York 1974, σ. 28. Πβ. M. Canard, *Byzantion* 32, 1962, σ. 350.

ἔχει ἀπαγάγει τὴν ἀδελφή τους: *σκύλε τῆς Συρίας*. Ἡ ἀνταλλαγή τέτοιων φιλοφρονήσεων μεταξύ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων ἦταν, ὅπως φαίνεται, συνηθισμένη στὴ λαϊκὴ προφορικὴ ἢ γραπτὴ ἀφηγηματικὴ παράδοση τῶν δυὸ λαῶν. Ἔτσι ἐνισχύεται ἡ αὐθεντικότητά καὶ τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ Ε, πού ἄστοχα τὸ παραδιόρθωσε ὁ Ξανθουδίδης σὲ *στύλε τῆς Συρίας*¹.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, δὲν εἶναι πιά πιστευτὴ ἡ παλιὰ ἀποψη τοῦ Hessel-
ing² ὅτι στὸ Ε 828 τὰ *ῥφιαυ δερμάτια* τοῦ λαγούτου τοῦ Διγενῆ ἀποτελοῦν παρανόηση τοῦ χωρίου *οἶων ἔντερα* τῆς «λογίας» συντάξεως Τ 1244, ἀφοῦ ἀποδεδειγμένα ὑπάρχουν εἶδη παλιῶν ἀραβικῶν λαγούτων «covered with skin»³. Ἀντιθέτως, εἶναι πιθανότερο ὅτι στὴ διασκευὴ Τ ἢ λ. *οἶων ἀντικατέστησε* τὸ δημῶδες *ῥφιαυ* τοῦ Ε, σύμφωνα μὲ κανόνα τῆς διασκευαστικῆς ἐργασίας, πού καὶ ὅταν ἀλλοιώνει τὸ νόημα, συχνὰ προτιμᾷ νὰ χρησιμοποιεῖ λέξεις πού μοιάζουν ἡχητικά. Ἔτσι τὰ *μούρητη, ὀξυκάστορα, στρεφνὰ* τοῦ Ε *λεϊαίνοντα* στὸ G I 270, IV 226, VI 588, στὰ ἡχητικῶς ὅμοια *μωρίαν, ἐξάκουστα, τερπνῶς*. Ἐπίσης τὸ ὅπλο χωρίο Ε 1285, ὅπου κάποιος ἀπελάτης πέφτοντας ἀπὸ τὸ ἄλογο «σκορπίζει σὲ κομμάτια τὸν ἀγκῶνα του σὰν πῆλινο φλιτζάνι στὴ γῆ» δὲν ἀποτελεῖ παρανόηση ἐνὸς ὁμηρικῶν στίχου (Ἰλ. Ε 305), παρὰ μόνο στὴ φαντασία τοῦ Hesseling καὶ τοῦ Καλονάρου⁴.

Νομίζω ἄλλωστε, σχετικὰ μὲ τὴν περίεργη θεωρία τῶν παρανοήσεων ὅτι δὲν ὑπάρχει παράδειγμα κειμένου πού νὰ συνετέθη μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δηλαδή μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἀσυνάρτητη ἀπόδοση ἐνὸς παρανοουμένου προτύπου. Οἱ παρανοήσεις, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν πραγματικὰ (σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις δημοτικῶν τραγουδιῶν πού προέρχονται ἀπὸ δημοφιλὴ ἔντεχνα κείμενα, ποτὲ ἀπὸ ἀρχαϊστικά), ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι σὲ κρητικὴ προφορικὴ παραλλαγή τῆς «Ἐρωφίλης», πού ἐδημοσίευσε ὁ συνάδελφος κ. Θ. Δετοράκης, ἡ φράση τοῦ προτύπου (πράξη Ε' 277) *γιατὶ μοῦ μῆνυσε μὲ τὸν Ἀρμόδη, κρίνω* κτλ. παρανοεῖται βέβαια καὶ γίνεται *τοῦ μῆνυσε μ' ἔνα κρίνω*, ἀλλὰ ἡ παρανόηση αὐτὴ, πού μεταβάλλει τὸ ρῆμα *κρίνω* σὲ ἀξίωμα τοῦ Ἀρμόδη (ΚΧ 26, 1974, σ. 57), δὲν εἶναι ἀσυνάρτητη ἀλλὰ ὑπακούει σὲ μιὰ ὀρισμένη λογικὴ καὶ δίδει σαφὲς νόημα. Δὲν ἔχει λοιπὸν καμιά βάση ἢ θεωρία τοῦ Καλονάρου, πού ἔβλεπε σὲ κάθε δύσκολο (γι' αὐτὸν) χωρίο «ἀσυναρτησίας τοῦ διασκευαστοῦ»⁵.

1. *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1, 1912, σ. 546. Ὁ Trapp ὀρθῶς *σκύλε*.

2. *Ἐ.ἀ.*, σ. 547, Καλονάρος, 2, σ. 162.

3. Bernard Lewis, *The World of Islam*, Thames and Hudson, London 1976, σ. 168. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ σήμερα ἐλλιποῦς χωρίου Ε 828 βλ. Στ. Ἀλεξίου, *ἔ.ἀ.*, σ. 14 κέ. καὶ σ. 99 κέ.

4. Ἀντιστοίχως, *ἔ.ἀ.*, σ. 548 καὶ σ. 180. Βλ. ἐρμηνεῖα τοῦ σχετικοῦ χωρίου Ε 1285 στὰ *Ἀκρωτικά μου*, σ. 13 κέ.

5. *Ἐ.ἀ.*, σ. 136, σημ. στὸ Ε 145 κέ.

Ἐλλειψη ἐπιστημονικῆς μεθόδου δείχνουν καὶ οἱ ἀντιφάσεις στὶς κρίσεις ἑνὸς ἄλλου ἐρευνητῆ, τοῦ J. Mavrogordato, ποὺ σὲ μιὰ σελίδα τοῦ βιβλίου του χρονολογεῖ τὴν καταγραφή τοῦ κειμένου E «not before the end of the fifteenth century» καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ βρίσκει «qualities of a seventeenth - century ballad», λησμονώντας τὴ χρονολογία τοῦ χειρογράφου¹. Δὲν προσδιορίζονται ἄλλωστε οἱ μπαλάντες αὐτὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ποὺ μοιάζουν μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐσχοριάλ.

Οἱ παλιές αὐτὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν κρητικὴ προέλευση, τὸν προφορικὸ χαρακτήρα καὶ τὴ χαμηλὴ χρονολόγηση τοῦ E φαίνονται σήμερα χωρὶς ἐπαρκῆ βάση καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μελετητὲς τοῦ κύρους τοῦ Μ. Μανούσκα ἀπέφυγαν νὰ συσχετίσουν τὸν Ἀκρίτη τοῦ Ἐσχοριάλ μὲ τὴν ἔντεχνη ἢ δημοτικὴ κρητικὴ παραγωγή, ἢ ὅποια ἔχει ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα².

Καταλαβαίνω ὅμως ὅτι πολλὲς ἀντιρρήσεις θὰ ὑπάρξουν ἀκόμη ὡς πρὸς τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση ποὺ ὑποστήριξα γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ E, στὸν ΙΒ' αἰώνα. Ἀλλὰ καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ θὰ φανεῖ λιγότερο τολμηρό, ἂν προσέξει κανεὶς τὴν προτεραιότητα πολλῶν χωρίων τοῦ E ἔναντι τοῦ G.³ Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ στίχοι E 543, 875 καὶ 957, στοὺς ὁποίους ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔκφραση καλὰ ᾽ν' αὐτὰ τὰ συντυχαίνεις, καὶ καλὰ λέγεις; οὕτως μοῦ συντυχαίνεις; μὲ φανερὴ σημασία μομφῆς, πβ. σήμερα «εἶναι σωστὰ αὐτὰ ποὺ λές; ἔτσι λές;» Ὁ ἐκφραστικὸς αὐτὸς τρόπος εἶναι παλαιότατος. Ἐτσι, στὸν Πλούταρχο (Ἀντώνιος 85, 4), ὅταν ἕνας ἀπεσταλμένος τοῦ Ὀκταβιανοῦ

1. *Digenes Akrites*, Oxford, 1956, σ. XVIII καὶ σ. XIX. Οἱ ἀπόψεις γιὰ ὑστερογενὴ εἰσαγωγή στοιχείων ἀπὸ νεώτερα τραγούδια στὸν Ἀκρίτη E (πβ. καὶ R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 1980, σ. 82) βασίζονται σὲ γενικὲς ἐντυπώσεις τῶν μελετητῶν καὶ ὄχι σὲ συγκεκριμένους παραλληλισμοὺς μεταξὺ χρονολογημένων τραγουδιῶν καὶ χωρίων τοῦ κειμένου. Συγγένεια ὑπάρχει μὲ τὸ ἀναμφισβήτητα βυζαντινὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη (αὐτ., σ. 85), ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἔχομε ἐνδείξεις γιὰ εἰσαγωγή τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ γραφέα τοῦ E, ποὺ οὔτε κἀν θὰ ἤξερε τὸν «Ἀρμούρη». Ἄλλωστε μιὰ τέτοια ἀνάμειξη θὰ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὸν μηχανικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἐργάζεται ὁ γραφέας καὶ θὰ τοῦ δημιουργοῦσε ἀνυπέβλητες δυσκολίες.

2. *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, 1965, σ. 7 κέ. Στὴ βυζαντινὴ κληρονομιά ἀποδίδεται σωστὰ μόνον τὸ προφορικὸ ἀκριτικὸ τραγούδι. Ἐγώ, ἀκόμη καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς *Κρητικῆς Ἀνθολογίας* (1969, σ. 11), δὲν ἀπέφυγα τὸν κοινὸ τύπο τῆς «ἄψιμης καὶ κρητικῆς παραλλαγῆς τοῦ ἔπους» (E). Ἀπροκατάληπτες ἔρευνες μὲ ὁδήγησαν ἀργότερα σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα.

3. Ἀκριτικά, σ. 57 - 70. Γιὰ τὸ χωρίο G I 159 σπαθίον τὴν ὑποδοχὴν νομίζω τώρα ὅτι ἔχει καλῶς. (Ἵπνοεῖται ἢ πρὸ τοῦ ἀγῶνα δοκιμαστικὴ ἄσκηση, ὅπως στὸν «Ἀρμούρη», στ. 81-82). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ G στὸν ΙΒ' αἰ. βλ. αὐτ., σ. 53-56. Βάση: ἡ μεία τέλους τοῦ Ἰκονίου, τῶν παλαιῶν νομισμάτων, καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ σοφιστικοῦ μυθιστορηματος. Τὸ *μανδύλιον τοῦ Νέεμαν* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου εἶναι χωρὶς χρονολογικὴ ἀξία. Οἱ στίχοι τοῦ E ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ παρέχονται μετρικὰ ἀποκατεστημένοι

βλέπει νεκρή τὴν Κλεοπάτρα λίγο μετὰ τὴν αὐτοκτονία της, ἀποτείνει στὰ κορίτσια τῆς ἀκολουθίας της ὀργισμένος (ὀργῆ) τὴ φράση: *καλὰ ταῦτα, Χάρμιον; καὶ ἡ νέα ἀπαντᾷ κάλλιστα μὲν οὖν*¹. Στὸ χωρίο E 875 κάτι ὅμοιο λέγεται ἀπὸ τὸν Διγενῆ πρὸς τὴν κόρη στὴ στιγμή τῆς ἀπαγωγῆς, ὅταν ἐκείνη διαστάζει νὰ τὸν ἀκολουθήσει καὶ ἐκφράζει τοὺς φόβους της γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ διατρέχουν (E 870 κέ.):

*«Αὐθέντα, ἂν παρακατεβῶ καὶ ἐπάρης με μετ' ἔσου
καὶ φθάσων σε τὰ ἀδέλφια μου καὶ τὸ συγγενικόν μου,
ἐσέναν νὰ σκοτώσουσιν καὶ ἐμέναν νὰ διαγείρουν,
νὰ στερηθῆς τὴν νεότην σου τὴν ὄραιαν ὡς δι' ἐμέναν».*
Καὶ τότε ὁ νεώτερος οὕτως ἀπολογᾶται:
*«Καλὰ λέγεις, κοράσιον; Οὕτως μοῦ συντυχαίνεις;
Ἐγὼ μόνος καὶ μοναχὸς φουστάτα πολεμίζω...
κ' ἐσὺ ἀδελφούς σου μοῦ λαλεῖς, πατέραν καὶ γενέαν;»*

Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο G IV 457 κέ. παρανοεῖται ἡ ἔκφραση αὐτή, γιὰτι προφανῶς στὸ κείμενο, ποὺ μεταγλώττιζε ὁ συντάκτης τοῦ G, ἔλειπε τὸ ἀπαραίτητο ἐρωτηματικό, ὅπως λείπει καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐσκοριάλ, καὶ ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη παλαιογραφία². Γι' αὐτὸ ὁ συντάκτης τοῦ G στὸ χωρίο IV 457 διασκευάζει τὸ στίχο τοῦ προτύπου του κάνοντας τὸν Διγενῆ νὰ δέχεται ὡς σωστὴ τὴν ἄρνηση τῆς κόρης:

*ἐπαινῶ σου τὴν ἔνστασιν, ὧ πανευγενεστάτη*³.

Καὶ ἐπειδὴ ἡ συμφωνία αὐτὴ τοῦ Διγενῆ πρὸς τὰ λεγόμενα τῆς κόρης εἶναι παράλογη καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴν πλοκὴ (στὴν ὁποία ἡ ἀπαγωγή πραγματοποιεῖται), ὁ διασκευαστὴς προσθέτει μιὰ μακρὰ, ἀδέξια καὶ ἀσύντακτη ἀνάπτυξη⁴, προσπαθώντας νὰ δικαιολογήσει τὸ ἄτοπο αὐτὸ ἐπαινῶ. Ἄλλὰ ἡ

1. Γιὰ τὸ βεβαιωτικὸ μὲν οὖν πβ. J. Humbert, *Syntaxe grecque*, Paris 1954, σ. 429 κέ., παράγρ. 751: «cette valeur apparait souvent en r é p o n s e dans le dialogue», π.χ. Eὐθόδ. 284 B: *οἱ ῥήτορες ὅταν λέγωσιν ... οὐδὲν πράττουσι; — Πράττουσι μὲν οὖν κτλ.* Ἀπὸ αὐτὰ γίνεται φανερό ὅτι καὶ στὴ φράση τοῦ Πλουτάρχου *καλὰ ταῦτα, Χάρμιον*, πρέπει νὰ τεθεῖ ἐρωτηματικό. Ἐτσι ἀκολουθεῖ φυσικὰ ἡ ἀπάντηση *κάλλιστα μὲν οὖν*. Γιὰ τὴν ὀψιμη ἐμφάνιση καὶ σπανιότητα στὴ χρῆση τοῦ ἐρωτηματικοῦ βλ. Ἄ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς*, β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1974, σ. 338.

2. Ἀκόμη καὶ στὸν αὐτόγραφο Φορτουνάτο τοῦ IZ' αἰ. «ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὸ ἐρωτηματικὸ καὶ ἡ τελεία»: *Φορτουνάτος*, κριτικὴ ἔκδοση A. Vincent, Ἡράκλειο 1980, σ. ο'.

3. Πρόκειται γιὰ διόρθωση τοῦ Ἀγ. Τσοπανάκη (ἀντὶ ἔκστασιν) βάσει τοῦ A 1895, *Ἑλληνικά*, 17, 1962, σ. 84 κέ. με σημασία «ἐπαινῶ τὴν ἀντίρρησή σου». Πβ. καὶ N. Eideneier, *Ἑλληνικά*, 23, 1970, σ. 302. Ἐτσι ὀρθὰ καὶ ὁ Trapp.

4. Στὸ χωρίο A 1895 κέ. μειώνονται οἱ σολοικισμοί, ἀλλὰ μένει ἡ παρανόηση.

ἐγκυρότητα καὶ προτεραιότητα τῆς γραφῆς τοῦ Ε ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἴδιου ἐκφραστικοῦ τρόπου, τῆς «ἐρωτηματικῆς μομφῆς», στὰ ἄλλα δυὸ χωρία ποὺ ἀναφέραμε, δηλαδὴ στὸ Ε 543, ὅταν ὁ ἀμιρὰς ἀντικροῦει τὴν πρότασιν τῆς μητέρας του νὰ ἐπανεέλθῃ στὸν μωαμεθανισμό:

σὼπασε, μήτηρ μου, καλὰ ᾽ν' αὐτὰ τὰ συντυχαίνεις;

καὶ ἐπίσης στὸ Ε 957, ὅταν ὁ Διγενὴς ἀρνεῖται νὰ ἀφήσῃ τὴν κόρη, ὅπως αὐτὴ τοῦ προτείνει, κατὰ τὴν καταδίωξή τους ἀπὸ τὰ ἀδελφία της:

καλὰ λέγεις, κοράσιον, γλυκέα μου συνοδεία;

Ἡ τριπλὴ ἐπανάληψιν στὸ Ε δείχνει ὅτι ἡ «ἐρωτηματικὴ μομφή»¹ ἀποτελεῖ formula, καὶ εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ἡ formula αὐτὴ παρανοεῖται ἢ ἐξαφανίζεται στὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Grottaferrata. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀμυβιαίας σχέσης τῶν δυὸ κειμένων. Ἐξ ἴσου σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη παρατήρησις.

Ἐπάρχει στὸ G ἕνας χαρακτηριστικὸς ἐξαρχαϊσμός ποὺ πείθει ὅτι τὸ G παραφράζει δημῶδες κείμενο. Στὸ χωρίο VI 95 κέ. ὁ Διγενὴς διηγεῖται τὰ ἀκόλουθα:

*καὶ ὡς εἶδον τὸν λέοντα, συντόμως εἰσπηθῆσας,
φέρων ράβδον ἐν τῇ χειρὶ τοῦτον εὐθὺς ἐκπίπτω,
πατάξας δὲ τὴν κεφαλὴν ἔθανε παραχοῆμα.*

Στοὺς στίχους αὐτοὺς μᾶς παραξενεύει ἡ χρῆσις τοῦ ἐκπίπτω ὡς μεταβατικοῦ καὶ ἡ σύνταξίς του μὲ αἰτιατικὴ, μὲ τὴν σημασίαν «ἐπιτίθεμαι ἐναντίον κάποιου». Εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ γεννήθηκε ἡ σύνταξις καὶ ἡ σημασία αὐτὴ τοῦ ἐκπίπτω σὲ ἕνα πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον. Ἡ ἀπορία λύεται, ὅταν ἀνατρέξωμε στὸ ἀντίστοιχον χωρίον Ε 1135:

ἐκεῖνος εἶχε τὴν βουλὴν ἵνα μὲ ἀποπέση,

δηλαδὴ «ἐκεῖνος (ὁ λέων) ἐτοιμαζόταν νὰ μοῦ ἐπιτεθεῖ». Πβ. καὶ Ε 1478: *κἂν ὅσοι μὲ ἀποπέφτουσι, «ὅσοι καὶ ἂν μοῦ ἐπιτεθοῦν».* Ἀντίθετα πρὸς τὴν μοναδικότητα τοῦ μεταβατικοῦ ἐκπίπτω στὸ G, ἡ ἐπανάληψιν τοῦ ἀποπέφτω στὸ Ε, σὲ δυὸ παραδείγματα, πείθει ὅτι στὴ δημῶδη μορφὴ τοῦ ἔργου ὁ π ἢ ρ χ ε ἢ λ. ἀποπέφτω μὲ τὴν ἔννοια «ἐπιτίθεμαι». Ἄλλο ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Λίβιστρο Ε 2111 ὅταν τὸν ἀποπέση, «ὅταν τοῦ ἐπιτεθεῖ», δείχνει

1. Πβ. καὶ ἄσμα ἀπὸ κώδικα τῶν Μετεώρων, ποὺ ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Βέης, *Παρθέναια* 19, 1909-10, σ. 212: *καλὰ ᾽ναι αὐτὰ, μανίτσα μου, κτλ. ὡς μομφή.* Οὔτε αὐτὸς ἀντιλήφθηκε ὅτι ἡ φράσις εἶναι ἐρωτηματικὴ. Σωστά θέτει ὁ Trapp ἐρωτηματικὸν στὸ Ε 354. Πβ. καὶ T 2124.

ὅτι πρόκειται γιὰ ἔγκυρη λέξη τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν¹. Σημειῶνω ὅτι ὁ σχηματισμός, μὲ τὴν ἀπὸ ἐπιτατική, εἶναι κανονικός, ὅπως στὰ ἀνάλογα ἀποφοβερίζω «ἀπειλῶ», ἀποπηδῶ, ἀπογλακῶ (βλ. Λεξικό Κριαρᾶ καὶ Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου, ἔκδ. Στ. Ἀλεξίου). Πβ. ἐπίσης *παραπέφτω* (Διγ. Ε 1355) καὶ *καταπέφτω*, ἀόρ. τόσοι μ' ἐκαταπέσασι στὸν Ἀπόκοπο 481, καθὼς καὶ τὸ νεοελληνικὸ «ἔπεσαν πάνω μας» = «μᾶς ἐπετέθησαν». Τὸ *ἐκπίπτω* τοῦ G εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία μιὰ ἀδέξια ψευδοαρχαϊστικὴ ἀπόδοση τοῦ δημῶδους ἀποπέφτω τῆς παραδόσεως Ε.²

Ἄν ὅμως τὸ G παρανοεῖ, ἐξαρχαΐζει καὶ φθείρει ἔγκυρα στοιχεῖα τοῦ Ε, τότε τὸ Ε, στὴν ἀρχική του μορφή, πρέπει νὰ προηγεῖται τοῦ G. Τὰ δείγματα προτεραιότητος τοῦ κειμένου Ἐσχοριᾶλ ποὺ εἶδαμε ἐδῶ καὶ ὅσα ἄλλα ἐμνημονεύσαμε στὰ «Ἀκριτικά»³ εἶναι εὐγλωττα καὶ δὲν μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ μιὰ δῆθεν ἐκ τῶν ὑστέρων διόρθωση τοῦ Ε βάσει «παλαιῶν πηγῶν» ἢ ἀπὸ ἐπίδραση ἀσμάτων κτλ. Κανένα δημῶδες μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ κείμενο δὲν ἀναπαλαιώθηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Προσθέτω ἓνα ἀκόμη παράδειγμα.

Στὸ χωρίο G I 296 ὁ ἀμιράς καυχᾶται (ἔπειτα ἀπὸ μιὰ γεωγραφικὰ ἄτακτη ἀπαρίθμηση τῶν μικρασιατικῶν πόλεων ποὺ κατέλαβε στὴν ἐπιδρομὴ του) ὅτι:

πλήθη ληστῶν ὑπέταξα καὶ πάντα τὰ θηρία.

Φαίνεται ὅμως κάπως ἄτοπο οἱ Σαρακηνοὶ στὴ βιαστικὴ ἐπιδρομὴ τους, ποὺ ἔχει σκοπὸ τὴ σύλληψη καὶ ἀπαγωγὴ Χριστιανῶν αἰχμαλώτων καὶ λαφύρων, νὰ ὑποτάσσουν ληστὲς καὶ θηρία. Ἄλλωστε σὲ τί συνίσταται ἡ ὑποταγὴ αὐτῆ τῶν θηρίων; Ὅπως στὶς προηγούμενες περιπτώσεις, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ φράση τοῦ G ἀποκαθίσταται καὶ γίνεται σαφής, ἂν ἀνατρέξει κανεὶς στὸ χωρίο Ε 1790. Αὐτὸς ποὺ μιλεῖ γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν ληστῶν δὲν εἶναι ὁ ἀμιράς, ἀλλὰ ὁ φυσικὸς θεμελιωτὴς τῆς τάξης στὶς ἄκρες, ὁ διώκτης τῶν ἀπελατῶν Διγενῆς· καὶ δὲν καυχᾶται ὅτι ὑπέταξε τὰ θηρία, ἀλλὰ τὴν Συρίαν:

1. Λεξικό Κριαρᾶ, λ. ἀποπέφτω, ὅπου καὶ ἐρμηνεῖα τῆς παραγωγῆς. Ἡ λέξη καὶ σήμερα, βλ. Λεξικό Ἀκαδημίας, λ. ἀποπέφτω, μὲ διαφορестικές σημασίες.

2. Ἄσκοπα διορθῶναι ὁ Hesseling ἐπιπέφτουσι στὸ χωρίο Ε 1478. Ἔτσι καὶ ὁ Γραρ. Ἡ Καραγιάννη, Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας τοῦ Ἐσχοριᾶλ, 1976, σ. 126, διατηρεῖ τὸ ἀποπέφθουσι τοῦ χειρογράφου, πβ. σ. 117 κέ., ὡς ὑπεραρχαϊσμός, ἐνῶ καὶ αὐτὸ καὶ τὸ πίσθη ἀντὶ πίσθη εἶναι ἀπλὰ λάθη τῶν γραφῶν, χωρὶς καμιά ἐγκυρότητα. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι τὸ ἐκπίπτω τοῦ G διατηρήθηκε καὶ στὴ Συμπύληση (T 1973 καὶ 2261).

3. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., κεφ. VIII, Συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν κειμένων G καὶ Ε, σσ. 57-70, 96 κέ.

ἄτους> ληστάδας ἐπάταξα καὶ ὅλην τὴν Συρίαν,
τὰς ἐρήμους κατέστησα πόλεις κατοικημένας....¹

Δίδεται ἔτσι ἀκριβῆς ἱστορικὰ εἰκόνα γιὰ τὸν διμέτωπο ἀγῶνα τῶν Ἀκριτῶν, ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρὰ πρὸς τοὺς ἀπελάτες καὶ ληστὲς τοῦ ἑσωτερικοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρὸς τοὺς Ἀραβες τῆς Συρίας.

Ἄς δοῦμε τώρα ἓνα ἄλλο χωρίο ποὺ συχνὰ ἔχει χρησιμοποιηθῆ σὲ παραβολὴ πρὸς τὸ G ὡς ἐνδειξὴ ἐναντίον τοῦ κύρους τοῦ κειμένου Ἐσχοριάλ. Πρόκειται γιὰ τὸ τραγούδι ποὺ λέει ὁ Διγενῆς (E 839 κέ.), ἐνῶ πηγαίνει γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς ἀγαπημένης του:

*Εἴ τις ἐφίλησεν μακρὰν, γοργὸν οὐκ ὑπαγαίνει,
τὰς νύκτας οὐ περιπατεῖ, τὸν ὕπνον οὐ στερεῖται,
οὐ θέλει τὸν παράδεισον μὲ τὰ μυρίσματά του.
Ἐγὼ μακρὰν> ἐφίλησα, ἀλλὰ γοργὸν ὑπάγω,
καὶ ἐγὼ ὡς διὰ τὴν πανέμνοστην ὕπνον οὐδὲν κοιμοῦμαι².*

Ἄορισμένοι ἐρευνητὲς³ ἐθεώρησαν ὅτι ἐδῶ ὑπερέχει σὲ λογικὴ συνέπεια καὶ σαφήνεια τὸ ἀντίστοιχο χωρίο G IV 401 κέ.:

*Ὅστις φιλήσειεν ἐγγύς, τοῦ ὕπνου οὐκ ὑστερεῖται,
ὁ δὲ φιλῶν ἀπόμακρον μὴ ἀμελή τὰς νύκτας·
ἐγὼ μακρόθεν ἀγαπῶ, καὶ γοργὸν ἄς ὑπάγω,
ἵνα μὴ θλίβω τὴν ψυχὴν τὴν δι' ἐμὲ ἀργυπνοῦσαν.*

Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ πρώτου στίχου φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη «μαντινάδα»:

*Καλὰ ἄκαμα κι ἀγάπησα δίπλα στὴ γειτονιά μου
κ' ἔχω τὸν ὕπνο διάφορο καὶ τὸ φιλι κοντά μου⁴.*

1. Οἱ φράσεις πᾶσαν τὴν Συρίαν καὶ πάντα τὰ θηρία ὑπάρχουν καὶ στὸν περίεργο πρόλογο τοῦ G, στ. 3 καὶ 15. Ὁ πρόλογος, γραμμένος, ἔπως ἤδη παρατηρήθηκε, ἀπὸ πρόσωπο ἑλληνομαθέστερο ἀπὸ τὸν συντάκτη, ἀλλὰ ποὺ δὲν διάβασε ἢ δὲν κατάλαβε τὸ ἔργο, ὑποδεικνύει χρόνους, στοὺς ὁποίους ὅλη σχεδὸν ἡ Μικρὰ Ἀσία ἕως τὴ Σμύρνη δὲν εἶναι πιὰ στὰ χέρια τῶν Βυζαντινῶν ἀλλὰ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Σημειῶνω ὅτι ὁ στ. E 1790 ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ πρότυπο τοῦ G I 296, ἀν καὶ δὲν βρίσκεται στὴν ἀντίστοιχη θέση: λόγια ποὺ ἀφοροῦσαν στὸν Διγενῆ μεταφέρονται στὸν πατέρα του.

2. Παρέχω τοὺς στίχους ἀποκατεστημένους. Τὸ χειρόγραφο ἔχει μακρὰ (χωρὶς τὸ -ν, ὅπως ἀρχίζει νὰ προφέρεται στὴν ἐποχὴ τοῦ γραφέα), ἐνῶ δυὸ στίχους πιὸ πάνω μακρὰν, καὶ πανεύγνωστην ἀντὶ τοῦ πανέμνοστην, ποὺ δὲν ἔχει σχέση πρὸς τὴ λ. γνωστός. Πβ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 39 γιὰ «scribal errors» τοῦ γραφέα. Τὸ πανεύγνωστην ποὺ προτείνει ὁ Hesseling λαμβασμένο.

3. Hesseling, ἔ.ἀ., σ. 547, Καλονάρος, ἔ.ἀ., σ. 163.

4. Καλονάρος, ἔ.ἀ., σ. 50, σημ. στὸ στ. G IV 401. Πβ. Hesseling ἔ.ἀ., σ. 547 κέ. καὶ σημ. 2, ὅπου φαντάζεται ὅτι ὁ πάγκοινος σύνδεσμος στὴ φράση ὁ δὲ φιλῶν παρανοήθηκε ὡς ἀρνητικὸ δέν!

Ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ ἦταν ἀκλόνητη, ἀν δὲν συνέβαινε κάποτε στὴ λαϊκὴ ποιήση νὰ γίνεται πολλαπλὴ ἢ καὶ ἀντιφατικὴ χρῆση τῶν θεμάτων. Τὴν ἐρμηνεία ἔδωσε ὁ Στίλπων Κυριακίδης παλαιότερα: «Ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπᾷ μακρὰν... ἀκριβῶς ἕνεκα τοῦ μήκους τῆς ὁδοῦ δὲν ἐπιχειρεῖ συχνὰ ταξίδια πρὸς συνάντησιν τῆς ἀγαπητῆς του, δὲν περιπατεῖ τὴν νύκτα, δὲν στερεῖται τὸν ὕπνον, ἀπαρνεῖται καὶ αὐτὸν τὸν εὐώδη παράδεισον τῆς καλῆς του. Ἐν τούτοις αὐτὸς (ὁ Διγενῆς) παρ' ὅλον τὸ μήκος τῆς ὁδοῦ γρήγορα μεταβαίνει» κτλ.¹ Προσθέτω ὅτι τὸ εἶ τις αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ὑποθετικὴ πρόταση, ἀλλὰ εἶναι ἡ γνωστὴ δημώδης μεσαιωνικὴ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία *eitis*: πρέπει νὰ γραφεῖ ὡς μιὰ λέξη καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ «ὅποιος».² Μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μεταφράσει ὡς ἐξῆς: «Ὅποιος ἔχει μακριὰ τὴν ἀγαπημένη του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ πάει γρήγορα νὰ τὴ δεῖ, αὐτὸς δὲν κάνει νυχτερινὴ πορεία, δὲν στερεῖται τὸν ὕπνο, ἀρνιέται γιὰ τὸν ὕπνο καὶ τὸν ἴδιο τὸν Παράδεισο. Ἐγὼ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἄλλους, ἀν καὶ ἀγαπῶ μακριὰ, γρήγορα πηγαίνω, καὶ χάνω τὸν ὕπνο γιὰ χάρη τῆς ἀγαπημένης μου». Μιὰ ἀνάλογη παραλλαγή τοῦ θέματος τῆς νυχτερινῆς πορείας πρὸς τὴ μακρινὴ ἀγαπημένη συναντοῦμε στὴν ἀκόλουθη κρητικὴ μαντινάδα³:

*Μωρὲ φεγγάρι γιὰ στραθειά, ποὺ ἔχει στραθειά νὰ κάμει,
κι ἀπού ἔχει ἀγάπη στὰ μακρά, νὰ πὰ νὰ δεῖ ἴντα κάνει.*

Ἐδῶ, ἔπως στὸν «Ἀκρίτη» τοῦ Ἐσκοριάλ, πρόκειται γιὰ πορεία νέου πρὸς τὴν ἀγαπημένη του σὲ φεγγαρόλουστη νύχτα⁴. Παραδοσιακὴ καὶ ἐντελῶς ἔγκυρη εἶναι καὶ ἡ μνεία τῶν μύρων τοῦ Παραδείσου. Πβ. Migne, PG 65, στ. 453· ἐπίσης στὸν Μαρῖνο Τζάνε Μπουνιαλὴ (Κατάνυξις ὠφέλιμος, Βενετία, 1684, στ. 282) γιὰ τὰ κάλλη καὶ τὰς μυρωδιὰς τοῦ Παραδείσου.⁵ Ὁ Παράδεισος ἀκούεται σὲ ἀνάλογη παροιμιώδη φράση καὶ σήμερα, π.χ. «δὲν πηγαίνει, καὶ τὸν Παράδεισο ἀν τοῦ χαρίζουν» κτλ. Ὅρθά λοιπὸν ὁ Κυριακίδης θεωροῦσε ἐσφαλμένη τὴ γνώμη τοῦ Hesselring, ποὺ ἔβρισκε ἀσυνάρτητο τὸ τραγοῦδι

1. Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, 1926, σ. 76 κέ.

2. Βλ. *Λεξικὸ Κριαρᾶ*, λ. *eitis*.

3. Ἡ μαντινάδα μοῦ ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν κ. Θ. Δετοράκη καὶ τὸν κ. Βενιζέλο Χατζάκη. Μιὰ ἀκόμη κρητικὴ μαντινάδα ἀφορᾷ στὴν ὁμορφιὰ τῆς νυχτερινῆς πορείας μὲ φεγγάρι: *ὅποιος δὲν ἐπορπάτηξε τὴ νύχτα μὲ φεγγάρι / καὶ τὴν ἀγῆ μὲ τὴ δροσὰ τὸν κόσμου δὲν ἔχαρη*.

4. Πβ. G IV 407. Γιὰ τὸ φθαρμένο χωρίο E 844 βλ. Στ. Ἀλεξίου, *ξ.ἀ.*, σ. 100 κέ.

5. Πβ. ἀνάλογη χρῆση πρὸς ἐκείνη τοῦ E 841 στὸν Π. Πρεβελάκη, *Τὸ ἱερό σφάγιο*, 1952, σ. 37, γιὰ πρόσωπο ποὺ ἀρνιέται «ἄλλες τίς εὐωδιὰς ἀπὸ τὸν Παράδεισο» κτλ. (σὲ μεταφορικὴ χρῆση).

τοῦ Διγενῆ στὸ κείμενο Ε¹ καὶ ὀρθὰ ὁ Τσοπανάκης² ἐλέγχει τὸν Καλονάρο, πού ἔβλεπε «πλήρη σύγχυσιν» στὸ χωρίο.

Ἐνα παράδειγμα ἀκόμη θὰ πείσει ὅσους ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ ὅτι ὁ Hesseling καὶ ὁ Καλονάρος ὄχι μόνο δὲν κατανοοῦσαν τὸ κείμενο, ἀλλὰ δὲν ἦταν σὲ θέση οὔτε νὰ τὸ διαβάσουν³. Στὸ χωρίο Ε 1403 κέ. ἡ ἀμαζόνα Μαξιμῶ ζη-τᾶ ἀπὸ τὸν βοηθὸ τῆς Μιλιμίτση νὰ ἐτοιμάσει, γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐναντίου τοῦ Διγενῆ, ἑκατὸ διαλεχτοὺς πολεμιστὲς:

... *κἂν ἑκατὸν ἀγούρους*
καὶ ἄς ἔχουν ἄρματα καλά, ἰππάρια ἀφιρωμένα,
καὶ ἄς συνεπεριγυριστῆ, νὰ κροῦν καλὰς ραβδέας.

Ἔτσι ἐκδίδει ὁ Hesseling, καὶ ὁ Καλονάρος τὸν ἀκολουθεῖ, καταχωρίζοντας καὶ στὸ Γλωσσάριό του τὸ περίεργο καὶ ἀγνωστο ἀπὸ ἄλλου ρῆμα *συνεπεριγυρίζομαι*. Οἱ ἐκδότες δὲν ἐνοχλήθηκαν οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνακολουθία στὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ τοῦ ὑποθετικοῦ ρήματος. *Ἄς συνεπεριγυριστῆ, ἀλλὰ ποιός;*⁴ Τῆ λύση δίδει τὸ χειρόγραφο· τὸ χωρίο εἶναι γραμμένο ἀνορθόγραφα, ἀλλὰ μὲ σωστὸ τονισμό, πού δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τρεῖς λέξεις: *ἄς ἦνε περιγυριστῆ, δηλαδή ἄς εἶναι περιγυριστοὶ (οἱ ἑκατὸν ἀγούροι τοῦ Ε 1403), ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ νόημα. Ἡ ἔννοια εἶναι «ἐξοπλισμένοι μὲ κάθε τι ἀπαραίτητο, ἔτοιμοι γιὰ τὴ μάχη»: πβ. Ε 1332 *περιγυρισμένος, νὰ μὴν τοῦ λείπη τίποτε* κτλ. (Μία διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα ἔδωσε ὁ Ξανθουδίδης, πού διέγνωσε τὴν ὀρθὴ γραφὴ χωρὶς νὰ ἔχει δεῖ τὸ χειρόγραφο). Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ νέα ἑλληνικὰ ἡ παθητικὴ μετοχὴ μπορεῖ νὰ ἐναλλάσσεται μὲ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο. Ἔτσι στὸν Φορτουνάτο Α 331 διαβάζομε *ἔχει τὸ νοῦ διασκορπιστὸ ἀντὶ διασκορπισμένο*, στὸν Σολωμὸ (Κρητικὸς XXII, 4) *τὸ χέρι πού ἔχα σηκωτὸ ἀντὶ σηκωμένο* κτλ.*

Ὁ Hesseling ἀγνοώντας ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο γραφῆς τοῦ ν διαβάζε *ἐδειλῶμαν* (298), *ἐστείλομεν* (511), ἐπίσης ἐξέδιδε *ἀνδρείαν περισσότεραν* (1334), *ἔρραιναν μετὰ ροδοσταμμάτων* (584), «διορθώνοντας» τὸν γραφέα, πού ὅμως εἶχε γράψει *ἐδιλῶναν* (δηλαδή *ἐδηλῶναν*), *ἐστύλωνεν*,⁵ *ἀνδρείαν περισσότεραν, μετὰ ροδοσταμάτων*, πολὺ κανονικά. Ὁ Ξανθουδίδης, καὶ ἄλλοι

1. Ἔ.ἀ., σ. 76 κέ.

2. Ἐλληνικά, 17, 1962, σ. 78, ὅπου διαφορετικὴ ἀποψη γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ χωρίου.

3. Πβ. Trapp, ἔ.ἀ., σ. 38 καὶ Καραγιάννη, ἔ.ἀ., σ. 268, γιὰ τὴν ὑποτίμηση τοῦ χειρογράφου Ε καὶ γιὰ τὸ μὴ σωστὸ διάβασμά του ἀπὸ τοὺς ἐκδότες.

4. Μόνο ὁ Trapp πρόσεξε ὅτι στὸ Ε 1405 ἀπαιτεῖται πληθυντικὸς καὶ ἔγραψε *συνεπεριγυριστοῦν*. Πβ. καὶ Ε 330 *ἄς περιγυριστοῦμεν*.

5. Ὁ Hesseling «διόρθωνε» στὸ ὑπόμνημά του: *ἐστείλαμεν*, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἔννοια. Ὁ Grégoire παραδιορθώνει *ἐτύλωνεν*: *Byzantion*, 14, 1939, σ. 217.

πού πρότειναν τὴν εἰσαγωγή τῶν ὀρθῶν γραφῶν¹ ἐνόμιζαν ὅτι διορθώνουν λάθη τοῦ κειμένου, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα διόρθωναν μόνο τὰ παραναγνωσμάτα τοῦ ἐκδότη, γιατί τὸ κείμενο ἔχει τίς ὀρθές γραφές. Ὑπὸ τίς συνθήκες αὐτὲς ἦταν φυσικὸ ὁ Hesseling νὰ βρῖσκει παντοῦ «des fautes absurdes» καὶ αὐτὸ ὀδηγήσει στὴν θεωρία ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ E παρανοεῖ ἕνα λόγιο πρότυπο.

Διαπιστώνομε λοιπὸν στοὺς πρώτους ἐκδότες καὶ μελετητὲς τοῦ ἔπους ἔλλειψη ἐπαρκoῦς κριτικοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὴ σωστὴ γραφὴ καὶ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία. Ἐντυπωσιάζει ἀκόμη ἡ πλήρης ἄγνοια τῆς στιχουργίας, ὁ εὐκόλος ἐφησυχασμὸς στὰ πορίσματα τῶν πρώτων ἀναζητήσεων (π.χ. στὶς τοπωνυμικὲς ταυτίσεις τοῦ Καρολίδη καὶ στὴ θεωρία τοῦ «ἀναβαπτισμοῦ» στὸ δημοτικὸ τραγούδι, τοῦ Νικολάου Πολίτη²), ἡ παραμέληση τῶν *realium*, ἡ ἀδυναμία στὴν ἀίσθηση τῆς διαφορετικῆς γλωσσικῆς βαθμίδας τῶν κειμένων καὶ ἡ ἰσοπεδωτικὴ διαπραγματεύσή τους ἄσχετα ἀπὸ τίς χρονικὲς ἀποστάσεις καὶ τὰ ἱστορικὰ πλαίσια πού τὰ διαφοροποιοῦν. Ὑπενθυμίζω ὡς παράδειγμα τίς «γενεαλογίες» τῶν προσώπων τοῦ ἔπους, πού καταρτίζονταν μὲ τὴν ἀνάμειξη τῶν δεδομένων ὅλων τῶν παραλλαγῶν, παλαιότερων καὶ νεωτέρων, χωρὶς κριτικὸ ἔλεγχο τῆς ἐγκυρότητας τῶν δεδομένων αὐτῶν.

Δυσάρεστα ἐπῆρεασε τὴν ἔρευνα καὶ τὸ ὅτι, κατὰ κακὴ τύχη, πρῶτα ἀνακαλύφθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν ἡ διασκευὴ τῆς Τραπεζούντας (1875) καὶ τῆς Ἄνδρου (1881), καὶ ἀργότερα ἡ διασκευὴ τῆς Grottaferrata (1892) καὶ πολὺ ἀργότερα τὸ κείμενο τοῦ Ἐσχοριὰλ (1911). Ἔτσι, μὲ τὴν ἀντίστροφη ἀνάδυση, πρῶτα τῶν νεωτέρων συντάξεων καὶ ἔπειτα τῶν παλαιότερων, διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ προκαταλήψεις, ἔμμονες ἰδέες καὶ «τύποι σκέψης» πού δὲν μποροῦσαν νὰ ξεπεραστοῦν εὐκόλα.

Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐσφαλμένη ἐκτίμηση τῶν κειμένων ἔπαιξε ἐπίσης ἡ καλὴ ποιότητα τοῦ χειρογράφου G καὶ ἡ κακὴ τοῦ E, ἀφοῦ μάλιστα πολλοὶ μελετητὲς δὲν ἔκαναν διάκριση μεταξὺ κειμένου καὶ χειρογράφου, δὲν μποροῦσαν νὰ δοῦν πίσω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τὸ κείμενο, καὶ συνέχισαν τὸν γραφὴ μὲ τὸν συντάκτη. Ἡ ἐπιμελημένη ἔκδοση τοῦ G ἀπὸ τὸν *Mavrogordato* στὴν Ὁξφόρδη καὶ ἡ ἔμμετρη ἀγγλικὴ του μετάφραση ἐνίσχυσαν ἀκόμη πε-

1. *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1, 1912, σ. 550, σ. 553, σ. 566.

2. Ἀντιστοίχως, Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου (Ἀθηνῶν), 1905-1906, σ. 188 κέ. καὶ *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 1, (1920), σ. 240 κέ. Ἄν τὸ κείμενο E ἀποτελοῦσε πραγματικὰ ἀνασύνταξη μὲ παρεμβολὲς νεωτέρων τραγουδιῶν, τότε ἀσφαλῶς θὰ εἴχαμε καὶ νεώτερα χρονολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. στὸ κείμενο τῆς Ἄνδρου (345) ἡ μνεῖα τῆς *Βενετίας*. Τὰ δημοτικὰ στιχουργικὰ γνωρίσματα πού βρῖσκει ὁ Νικ. Πολίτης σὲ τμήματα τοῦ E, *αὐτ.*, σ. 242, ἀπαντοῦν σὲ ὀλόκληρο τὸ κείμενο, ἐπομένως δὲν ἀποτελοῦν ἐνδειξὴ συμπτωματικῆς, μερικῆς καὶ «ἐκ τῶν ὑστέρων» ἐπιδράσεως τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

ρισσότερο τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς παραλλαγῆς τῆς *Grottaferrata*. Ἦταν ἓνα κείμενο ποὺ δὲν παρουσίαζε μεγάλα κριτικά προβλήματα· ἡ μετάφραση ὑποβοηθοῦσε στὴν κατανόησή του, καὶ τὸ κολάκευε δείχνοντάς το κάτω ἀπὸ ἓνα εὐνοϊκὸ φῶς. Ἀντιθέτως στὸν Ἀκρίτη τοῦ Ἐσχοριάλ, στίς ἐκδόσεις τοῦ Hesselring καὶ τοῦ Καλονάρου, σὲ κάθε βῆμα σκόνταφτε κανεὶς σὲ ὑπέμετρους ἢ ἐλλιπεῖς ἢ διαλελυμένους στίχους καὶ σὲ ἀνυπέμβλητες κριτικές καὶ ἐρμηνευτικές δυσκολίες.

Τὰ λίγα χωρία τοῦ E, τῶν ὁποίων τὴν ἐγκυρότητα ἔναντι τοῦ G εἶχαν ἐπισημάνει ὁ Ξανθουδίδης, ὁ Βογιατζίδης, ὁ Κυριακίδης, κ.ἀ.¹ δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν προκαταλήψεων. Κυρίως διέφευγε τὸ ὅτι τὰ γεωγραφικά καὶ ἱστορικά δεδομένα ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη λογικὴ ἀλληλουχία στὸ κείμενο E καὶ ὅτι ἡ ἀλληλουχία αὐτὴ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς θεωρίες τοῦ «παρανοουμένου λογίου προτύπου», τῆς «χειρότερης καὶ νεώτερης μορφῆς», τῆς «προφορικῆς παραδόσεως», τῆς «κρητικῆς διασκευῆς» κτλ. Διέφευγε ἐπίσης τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση στὸ E εἶναι ἀμεσότερη, καὶ ἡ στιχουργία, ὅσο μπορούμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὰ τμήματα ποὺ δὲν ἔχουν φθαρῆ, ὑγιέστερη. Ἡ ἐγγενὴς τονικὴ ἀρρυθμία τοῦ G δὲν γινόταν ἀντιληπτὴ, παρὰ μόνο στοὺς πολὺ ἐξοικειωμένους μὲ τὸν ἑλληνικὸ δεκαπεντασύλλαβο.

Εὐνοϊκὰ ὑπὲρ τοῦ G ἐπηρέαζε τοὺς ἐρευνητὲς τὸ ὅτι καὶ τὸ κείμενο αὐτό, λόγῳ τῆς παλαιότητάς του, σώζει σπάνια τοπωνύμια καὶ ὀνομασίες χωρῶν καὶ λαῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Δὲν πρόσεχαν ὅτι ἀνάμεσα στὰ ἱστορικῶς ἔγκυρα αὐτὰ στοιχεῖα παρουσιάζονται οἱ Ἀσσύριοι (G III 151), οἱ Βραχμάνες (VI 387, VII 92) καθὼς καὶ οἱ Τρωγλοδύται (I 46), γιὰ τοὺς ὁποίους ἤδη ὁ Καρολίδης εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἀποτελοῦν «μυθικὸν κόσμημα»².

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἡ θεωρία ὅτι τὸ G εἶναι τὸ ἀρχέτυπο ἢ ἡ πλησιέστερη στὸ ἀρχέτυπο παραλλαγὴ τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους διαδόθηκε ἀρκετά. Ἡ δικὴ μας ἄποψη, ποὺ περίπου συμπίπτει μὲ τὴ γνώμη ἐρευνητῶν ὅπως ὁ Κυριακίδης, ὁ Dölger, ὁ Trapp, ὁ Jeffreys (παλαιότερα καὶ ὁ Λίνος Πολίτης)³, εἶναι διαφορετικὴ. Τὸ G δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ τόσο ὑψη-

1. Χριστιανικὴ Κρήτη 1, 1912, σσ. 549, 558· BZ 24, 1923-24, σσ. 65, 75, 77· Διγενῆς Ἀκρίτας, σ. 78.

2. Ἔ.ἀ., σ. 219. Προβληματικὴ, γιὰ τὸ ἀραβικὸ φυλετικὸ σύστημα, εἶναι καὶ ἡ «στρατολογία» ἀδνομιατῶν (μὲ τὸν βυζαντινὸ ὄρο) ἀπὸ τὸν ἀμιρὰ στὸ G I 45-47, καὶ μάλιστα σὲ τόσο πλατειὰ ἔκταση. Ἐπιπλέον καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου Ἀκρίτης γιὰ τοὺς Σαρακηνούς καὶ Διλεμίτες (Τούρκους) G I 155.

3. Κυριακίδης, ἔ.ἀ., σ. 76 κ.έ.· Dölger, BZ 31, 1931, σ. 127, 33, 1933, σ. 406 κ.έ., 41, 1941, σ. 190· Λ. Πολίτης, ΜΕΕ, λ. Διγενῆς: «ἀκολουθεῖ (τὸ E) παράδοσιν ἀρτιωτέρων».

λά. Προσωπικά πιστεύω ὅτι τὸ πιθανότερο διάγραμμα γιὰ τὴ γένεση, τὶς φάσεις καὶ τὶς μετέπειτα τύχες τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς:

I. Προφορικὰ ἄσματα γιὰ τὸν Διγενῆ καὶ τοὺς γονεῖς του (Θ', Γ', καὶ ΙΑ' αἰῶνες).

II. Σύνθεση βάσει τῶν ἀσμάτων αὐτῶν, τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ἐνὸς ἢ δύο (H.G. Beck¹) κειμένων, χωρισμένων σὲ ἐπεισόδια, ἔχι σὲ ἀριθμημένους Λόγους. Ὁ συντάκτης ξέρει ὀρισμένα δημοφιλῆ θρησκευτικὰ κείμενα καὶ κάποιους βυζαντινοὺς χρονογράφους. Ἀναφορὰ σπανίων τοπωνυμίων τῆς Συρίας καὶ Μικρᾶς Ἀσίας, καθὼς καὶ ἄλλων στοιχείων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἀραβικοῦ βίου. Γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ μορφή ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν ἔργων τοῦ Γλυκᾶ, τοῦ Σπανέα, τῶν Προδρομικῶν: γλώσσα «δημώδης» μὲ ἀνάμεικτα λόγια στοιχεῖα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἀρχικὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἔπους εἶναι ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἢ μόνη δυνατὴ καὶ πιθανή². (Δὲν ὑπῆρχε ἄλλο ὄργανο εὐρείας ἐπικοινωνίας). Ὁ ποιητὴς τῶν Προδρομικῶν ξέρει αὐτὸ τὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀργότερα γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ Λιβίστρου, τῆς Ἀχιλλίδας, τοῦ ABC, καὶ τὸν Σαχλίχη³.

III. Σύνταξη, ἐπίσης στὸν ΙΒ' αἰῶνα, τοῦ ἀρχαῖζοντος κειμένου G, βάσει τοῦ δημώδους, μὲ διαίρεση σὲ Λόγους, μὲ διαφορὲς προσθήκες⁴ καὶ μὲ

1. *Beiträge zur S. O. Europa-Forschung* 1966, σ. 139, *GBVL*, σ. 137 κέ. Διαφορητικὰ ὁ Trapp, *Studi in onore di Q. Cataudella*, 2, 1972, σ. 637 κέ. Νομίζω ὅτι στὸ κείμενο E τὸ δεύτερο μέρος περιλαμβάνει περισσότερα τῶν δύο αὐτοτελῆ τμήματα μὲ χαλαρὴ σύνδεση. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι ἡ σχέση ἔπους καὶ προφορικῶν ἀσμάτων βρίσκεται, ὅπως ἦταν φυσικὸ, στὴ γένεσή του, στὴν ἀρχικὴ σύνταξη ἢ πρώτη καταγραφή του. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀπὸ μιὰ ὑποτιθέμενη ἀνασύνταξη σὲ νεώτερη ἐποχῇ. Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ.

2. Πβ. Trapp, *Digenes Akrites*, σ. 48: «Vermutlich war der Archetyp in einer mischsprachlichen Form abgefasst, etwa so wie die ältesten nichtattizistischen Gedichte des Prodromos und Glykas» κτλ. Ἡ μορφή αὐτὴ δὲν συμπίπτει μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ G.

3. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 79-83. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ ἀνέβασμα τῆς χρονολογίας τοῦ Σαχλίχη στὸν ΙΔ' αἰῶνα, A. van Gemert, *Θησαυρίσματα*, 17, 1980, σ. 36 κέ. *Αὐτ.*, σ. 71 γιὰ μίμηση ἀπὸ τὸν Σαχλίχη «ἐπικῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν». Ἀπλούστερο (καὶ πιθανότερο γιὰ τὴν Κρήτη) εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Σαχλίχης εἶχε ὑπ' ὄψει ἕνα παλιότερο χειρόγραφο τῆς παραδόσεως E, ἢ ὅποια ἐπομένως προηγεῖται τοῦ Σαχλίχη. Ἡ Καραγιάννη στὴν καλὴ ἐργασία της ποὺ μνημονεύσαμε ἐδῶ γιὰ τὸν Διγενῆ E ἀνέβασε σημαντικὰ τὴ χρονολογία τοῦ κειμένου E καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ χειρόγραφο κακοδιαβάστηκε καὶ ὑποτιμήθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκδότες, σ. 267 κέ. Πρὸς τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς ἀντιφάσκει ἢ ἔμμονη στὴν ἄποψη τῶν πρώτων αὐτῶν ἐκδοτῶν ὅτι τὸ E ἀποτελεῖ «νεώτερη καὶ χειρότερη μορφή» τοῦ Διγενῆ, *αὐτ.*, σ. 69.

4. Οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς προσθήκες αὐτὲς στὴν πλοκὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς κόρης τοῦ Ἀπλοράβδη G V 242 κέ., ἡ συνάντησή μὲ τὸν αὐτοκράτορα G IV 971 κέ., ἡ σφαγὴ τῆς Μαξιμῶς G VI 834 κέ., ἡ περιγραφὴ τοῦ ἀνακτόρου G VII 46 κέ., τὸ νόσημα G VIII 31 κέ.

ἐπιδράσεις λογίων μυθιστορημάτων, «ἐκφράσεις» κτλ. Φθορὰ τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων. Ἡ *Raxè* μεταβάλλεται σὲ *Raxàβ* (III 50) ἀπὸ ἐπίδραση τῶν *Ψαλμῶν*¹. Γλωσσικὴ μορφή σλόικη καὶ στιχουργία ἀδέξια. (Νομιμοποίηση τῆς ἀπόλυτης ὀνομαστικῆς, ἀναπαιστικοὶ στίχοι σὲ ποσοστὸ 21.5%).² εἶναι περιέργο πῶς τὸ κείμενο αὐτό, πού βρίσκεται πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τῆς βυζαντινῆς ἐλληνομάθειας, θεωρήθηκε ὡς «τὸ λόγιο ἔπος». Σημειώνω ὅτι οἱ προσθήκες, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε, εἶναι ἐντελῶς ὁμοιογενεῖς πρὸς τὸ ὅλο κείμενο καὶ ἀχώριστες ἀπὸ αὐτό· προέρχονται ἐπομένως ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τοῦ G καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ νεώτερη ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

IV. Σύνταξη τοῦ ἀρχαῖζοντος κειμένου T, πιθανῶς στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ II' αἰώνα, μὲ συμπλήρησι τοῦ δημῶδους καὶ τοῦ G³. Ἀποφυγὴ τοῦ ἀναπαίστου⁴. Προσθήκες στὸ ὀνοματολόγιο (*Ἀνδρόνικος, Εὐδοκία* κ.ἄ.). Ἀνανέωση ὀρισμένων τοπωνυμίων καὶ ἐθνικῶν: ἡ *Raxè* μεταβάλλεται σὲ *Rouxà* (T 483). Πρόκειται γιὰ τὴν Ἔδεσσα (ἀραβ. *ar-Ruha*, τουρκ. *Urfa*),

καὶ ἡ κηδεῖα τοῦ Ἀκρίτη G VIII 202 κέ. (Ἐπομένως τὰ τοπωνύμια πού μνημονεύονται στὸ τελευταῖο αὐτὸ μέρος δὲν ἀποδεικνύουν τίποτε γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ G). Γιὰ ἄλλες ἀδέξεις ἐπεμβάσεις τοῦ διασκευαστῆ (ὁ Ἀκρίτης ἀπόγονος τῶν Κιννάμων, ἡ γιὰ τὴν *Δουκίσσα*, συγγένεια τοῦ Ἀκρίτη καὶ τῆς κόρης κ.ἄ.) βλ. Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ., σ. 56-57, καὶ σημ. 46 καὶ 136. Ὁ N. Oikonomidès, *Travaux et Mémoires*, 7, 1979, σ. 385, παρατηρεῖ ἐλλείψεις στὰ σχετικὰ μὲ τὸν βυζαντινὸ τίτλο τοῦ *πατριμίου* στὸ G. Φυσικὰ διατηρήθηκαν καὶ σωστὲς γραφῆς τοῦ ἀρχετύπου στὸ G, π.χ. IV 407.

1. *Ψαλμ. πς' 4: μνησθήσομαι Ραὰβ καὶ Βαβυλῶνος.*

2. Βλ. δείγματα τῆς ἐντελῶς ἐσφαλμένης γλώσσας τοῦ G, Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ., σ. 71. Γιὰ τὴν στιχουργίαν τοῦ G βλ. J. Koder, *Byzantinoslavica* 33, 1972, σ. 217 κέ. καὶ Tiftixoglou, *BZ* 67, 1974, σ. 58 κέ.

3. Βλ. Κυριακίδης, Ἀκριτικαὶ Μελέται, *Miscellanea Mercati*, Studi e Testi 123, 1946, σ. 420 γιὰ τὴν συμπλήρησι, καὶ αὐτ., σ. 408, γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ II' αἰώνα. Πβ. γιὰ τὴν συμπλήρησι Trapp, ἔ.ἄ., σ. 26 κέ. καὶ M. Jeffreys *Δωδώνη* 4, 1975, σ. 201: «the compiler had in his hands the extant text of E». Πβ. τοῦ ἴδιου, *Svenska Forskning Institutet i Istanbul Meddelanden* 3, 1978, σ. 7: «the creator of Z took E itself and another text closely related to G». Αὐτ., σ. 14, δέχεται σωστὰ ὡς πρώτη μορφή τοῦ ἔπους «a version without literary borrowings, probably at a more vernacular language level than G, which could have served as a common source for G and E». Δέχεται ὅμως (αὐτ., σ. 15) καὶ «oral performance» τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ βάσει αὐτῆς καταγραφὴ τοῦ E δυὸ αἰῶνες περίπου μετὰ τὴν γένεσίν του. (Τὰ *realia* τοῦ E δυσκολεύουν, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀποψη αὐτῆ, πού θὰ προκαλοῦσε καὶ σημαντικό κατέβασμα τῆς χρονολογίας τῆς Συμπλήσεως, ἀφοῦ ὁ συμπληρητὴς βασιζέται στὸ E, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Jeffreys).

4. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀναπαίστων στὸ T βλ. Α. Πολίτης, *Acc. Naz. dei Lincei*, Quad. 139, 1970, σ. 561.

πολύ γνωστή από τότε που έγινε έδρα σημαντικού φραγκικού πριγκιπάτου¹. Μνεία τῶν *Μουγουλίων* (Μογγόλων)². Τὸ ἀραβικὸ (μὲ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ ὑποκορισμὸ) ὄνομα *Μελιμίτισης* τῶν Ε, Γ, μεταβάλλεται (2311 κ.ά.) στὸ τουρκικὸ *Μελεμέντζης* (*Melemençi*)³. Λόγιες προσθήκες (*Θέτις* Τ 1219). Παρεμβολὴ τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἀγκύλα. Ἐμφάνιση νέων λέξεων (*ἀρτάχιν*)⁴. Ὁ Ἀμβρών τοῦ Γ μεταβάλλεται (3064) σὲ σουλτάνο.

V. Προοδευτικὴ γλωσσικὴ καὶ στιχουργικὴ φθορὰ τοῦ δημόδου κειμένου λόγω τῆς διαδόσεως καὶ συχνῆς ἀντιγραφῆς του. Παραλείψεις καὶ μετακινήσεις στίχων. Διείσδυση πολλῶν νεωτέρων γλωσσικῶν καὶ φωνητικῶν τύπων⁵. Ἡ πλοκὴ, τὰ ὀνόματα, τὸ γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσιο διατηροῦνται. Ἀντιγραφή (ἔχι διασκευὴ) τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὴν Κρήτη, τὸν ΙΕ' αἰώνα (φωνιάζουν, ὄντε κ.ά.): χειρόγραφο Ε. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν καὶ καλὰ χειρόγραφα τοῦ ἴδιου κειμένου, πού δὲν ἐσώθηκαν ἢ λανθάνουν.

VI. Τὸ κείμενο Τ στὸν ΙΖ' αἰώνα ὑποβάλλεται σὲ μιὰ χωρὶς σύστημα γλωσσικὴ νεοελληνικὴ ἀνανέωση (ἀναύξητοι τύποι, δέν, σάν, οὐδέτερα χωρὶς

1. Βλ. γιὰ τὴ Ρουχά - Ἐδεσσα ὡς ἔδρα ἐνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα λατινικὰ πριγκιπάτα τῆς περιοχῆς, *The Cambridge History of Islam*, edited by P. M. Holt, Anna K. S. Lambton, B. Lewis, τόμ. I, A, 1970, σ. 200: «an important bastion of Frankish power». Στὰ 1144 τὴν ξαναπαίρνουν οἱ Ἀραβες. Τὰ ἄλλα τρία λατινικὰ πριγκιπάτα ἦταν ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Τρίπολη καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ, αὐτ., σ. 197.

2. Κυριακίδης, *Ἀκριτικαὶ μελέται*, σ. 402 κέ. καὶ Trapp, *Βυζαντινὰ* 3, 1971, σ. 210. Πιθανῶς οἱ Σάθας - Legrand στὸ χαμένο σήμερα χειρόγραφο τῆς Τραπεζούντας στ. 811, 1482 διάβασαν *Μαγούλιοι* ἀντὶ *Μουγούλιοι*. Τὸν τελευταῖο αὐτὸ τύπο δίδει ὁ Παχυμέρης 1, σ. 344, 15. Σημειῶνω ὅτι ἡ μογγολικὴ δυναστεία τῶν Ἰνδιῶν λέγεται ἐπίσης *Mughul*: Bernard Lewis, *The world of Islam*, 1976, σ. 316.

3. Καρολίδης, ἔ.ά., Ἐπετ. Παν. 1905-06, σ. 243, πβ. Ν. Oikonomidès, ἔ.ά., σ. 390. Αὐτ., σ. 376 γιὰ προφορικὴ παράδοση τοῦ Ε, καὶ γιὰ τὸ Γ ὡς πλησιέστερο στὸ ἀρχέτυπο, σ. 377, σημ. 9, σ. 384, σημ. 31, σ. 397. Ὁ ἴδιος, σ. 391, σημ. 56, ὀρθὰ ἀποσυνδέει τὰ *Μυλοκοπεῖα* (Ε 503) ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Λαλακάοντος, στὴν ὁποία νικήθηκε ὁ Ἀμβρών. Ἴσως πιθανότερη θὰ ἦταν ἡ σύνδεση μὲ μιὰ δευτερεύουσα ἀποτυχία τῶν Ἀράβων πού μνημονεύει ὁ Θεοφάνης (De Boor, σ. 455, 6) ἐν τόπῳ λεγομένῳ *Μήλω* (*Μύλω*);).

4. Σημειῶνω, ἔπειτα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ κ. Erich Trapp, ὅτι ἡ λέξη αὐτὴ δὲν ἀπαντᾷ μόνο στὸ κείμενο Α, ὅπως ἔγραψα στὰ Ἀκριτικά, σ. 51, ἀλλὰ καὶ στὸ Τ 2575. Στὸν ἴδιο ὀφείλω τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ λ. *κατωμάγουλο* στὸ κείμενο Ε 776 ἔχει ὀρθῶς καὶ δὲ χρειάζεται διόρθωση, ὅπως ἐπρότεινα, ἔ.ά., σ. 99.

5. Βλ. δείγματα τῶν νεωτέρων αὐτῶν τύπων, Χατζηγιακουμῆς, *Τὰ μεσαιωνικὰ δημόδη κείμενα* Α', 1977, σ. 137 κέ. Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, αὐτ., σ. 247, ὅτι ἡ μεταποίηση αὐτὴ τοῦ Διγενῆ (στὸ Ε) καὶ ἄλλων κειμένων δὲν θίγει τὴ γενικὴ δομὴ, δὲν φτάνει σὲ ριζικὴ διασκευὴ τοῦ ἔργου. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι πραγματικὰ πολλοὶ τύποι τοῦ Ε ὑποκαθιστοῦν λογιώτερους τύπους τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται λόγο ἀρχέτυπο, γιὰτὶ καὶ ἡ «δημόδης» τῶν Προδρομικῶν, τοῦ Γλυκᾶ, καὶ τοῦ Σπανέα, περιέχει ἀναρίθμητα λόγια στοιχεῖα.

-ν). Νέες φθορές και προσθήκες. Θέμα του φτερωτού και τοξοφόρου "Ερωτα (217 κέ.), παρεμβολή (234 κέ.) από την «'Αλφάβητον τῆς ἀγάπης» (76, 1-2), τμήμα ὀκτασυλλάβων με ρίμες (261-276), ἀγώνας του Διγενῆ με τὸ Θάνατο (4405). Μνεία τῆς Βενετίας (345). 'Ιταλικές και τουρκικές λέξεις. Κείμενο "Ανδρου - 'Αθηνῶν.

VII. Πεζὴ διασκευὴ "Ανδρου (1632) και ὁμοιοκατάληκτη του Πετρίτση (1670).

Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι μιὰ χαμηλότερη χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του κειμένου E θὰ ἦταν δυνατή, μόνο ἂν μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ νεώτερη ἐποχὴ και ἡ σύνταξη του κειμένου τῆς Grottaferrata. Οἱ ὡς τώρα ἰσχύουσες ἀπόψεις δὲν εὐνοοῦν τὴ μετακίνηση αὐτή¹.

Γιὰ νὰ γίνει δεκτὸ στὶς ἀκριτικές ἐρευνες τὸ παραπάνω σχῆμα, πρὸς τὸ ὁποῖο τείνουν ὄχι μόνο δικές μας παρατηρήσεις ἀλλὰ και παρατηρήσεις ἀρκετῶν ἄλλων ἐρευνητῶν (πού ἔχουν συγκεντρωθῆ στὰ «'Ακριτικά»), θὰ χρειασθεῖ ἴσως ἀκόμη λίγος καιρός. Δύσκολα μεταβάλλει κανεὶς γνώμη, ὅταν ἔχει συνθίσει ἓνα ὀρισμένο «τύπο συλλογισμοῦ». Στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, ἀκόμη και για πολὺ σοβαρότερα θέματα, ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀνάλογες περιπτώσεις. Γιὰ τὴν ὥρα θὰ ἤθελα μόνο νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι δὲν ἀρκοῦν μεμονωμένες γλωσσικές και στιχουργικές παρατηρήσεις για νὰ οἰκοδομοῦμε θεωρίες σχετικὰ με τὸ κύρος τῶν παραλλαγῶν του ἀκριτικοῦ ἔπους, ἀλλὰ χρειάζεται πολὺ πλευρὴ ἀντιμετώπιση του προβλήματος στοῦ σύνολο του.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΒΕΙΟΥ

1. Προσθέτω ἐδῶ ὅτι τὸ θέμα τῆς προτεραιότητας τῶν κειμένων G, E δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ με μόνη βάση τὴ χρονολόγηση τῶν χειρογράφων. 'Ο Beaton, *BMGS* 4, 1982, σ. 16, δίδει ὑπερβολικὴ σημασία στὴ χρονολόγηση αὐτῆ. 'Η ἐνδιαφέρουσα ἐργασία του ἴδιου στοῦ *Byzantion* 51, 1981, σ. 22 κέ., καθὼς και του Β. Χρηστίδη, *Byzantion* 49, 1979, σ. 94, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν σὲ νεώτερο δημοσίευσμά μας.

ΣΥΜΒΟΛΟΝ ΤΟΥ ΝΕΝΙΚΗΣΘΑΙ

ΔΙΓΕΝΗΣ ΑΚΡΙΤΑΣ, ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΑΝΔΡΟΥ (ΑΘΗΝΩΝ) 391

Περὶ τοῦ πῶς ὁ Ἄμμηρᾶς τὸν δάκτυλον ἀείρας φυγὰς ὤχετο

- 387 *Καὶ πρὸς φυγὴν ὁ Ἄμμηρᾶς εὐθέως ἔξετραπή,*
καὶ ὁ πολλὰ καυχώμενος ἠττήθη παρὰ νέου,
καὶ γὰρ ἡ πολλὴ καύχησις οὐκ ἀγαθὴ ὑπάρχει.
- 390 *Πόρρωθεν ρίπτει τὸ σπαθίν, χεῖρας εἰς ὕψος αἶρει,*
καὶ τὸν δάκτυλον ἔδειξεν κατὰ τὴν τάξιν πού ᾿χαν.
Ἐθθὺς δὲ πρὸς τὸν ἄγουρον τοῦτον τὸν λόγον εἶπε¹.

Μὲ τοὺς στίχους 387 κέ. κλείνει ἡ περιγραφή τῆς μονομαχίας τοῦ Ἄμμηρᾶ μετὸν νεαρὸ Κωνσταντῖνο, τὸν μεγαλύτερο ἀδελφὸ τῆς Κόρης, τῆς μετέπειτα μητέρας τοῦ Διγενῆ, τῆς ὁποίας ἡ ἀρπαγὴ ἀπὸ τὸν Ἄμμηρᾶ στάθηκε ἀφορμὴ τῆς συγκρούσεως. Ἀπὸ τὴν παραπάνω περικοπὴ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ φράση *τὸν δάκτυλον ἔδειξεν* (στ. 391), πού, ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε ὡς τώρα τοὺς ἐρευνητές. Μὲ τὴ φράση αὐτὴ περιγράφεται, πιστεύω, ἡ τυπικὴ, κλασικὴ θὰ ἔλεγα, χειρονομία, μετὴν ὁποία ὁ ἠττημένος — ἀρχικὰ ἴσως στὸν χῶρο τῆς πυγμαχίας — ἀναγνωρίζει τὴν ἡττα του καὶ τερματίζει τὸν ἀγῶνα. Στὴν ἀρχαιότητα χρησιμοποιοῦσαν ἀντίστοιχα τὴν ἔκφραση *αἶρε δάκτυλον*, γιὰ τὴν ὁποία διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει ἡ *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων*², ἔστω καὶ ἂν στὸ ἐρμῆνευμα τὸ ἐντελῶς συγκεκριμένο *αἶρε δάκτυλον* γίνεται *ἐπαίρεσθαι τὴν χεῖρα: αἶρε δάκτυλον τίθε-*

1. Γιὰ τὸ κείμενο ἀκολουθῶ τὴν ἔκδοση τοῦ Π. Π. Καλονάρου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας*, τ. Α', Ἀθήνα 1941 (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γραφὴ *οποῦ* στὸν στ. 391, γιὰ λόγους μετρικούς). Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ E. Trapp, *Digenes Akrites*, Βιέννη 1971, Z 354 κέ. Πιὸ κοντὰ στὴν παραλλαγὴ Ἄνδρου (Ἀθηνῶν) βρῖσκεται τὸ κείμενο τῆς παραλλαγῆς τοῦ Ἐσκοριάλ, στ. 52-4 Καλον. = 49-51 Trapp:

Καὶ ὁ Ἄμμηρᾶς ὡς τὸ ἤκουσεν, μακρὰ τὸν ἀποξέβην,
ἔρριπεν τὸ κοντάριν του καὶ δάκτυλον τοῦ δείχνει,
καὶ μετὰ τοῦ δακτύλου του τοιοῦτον λόγον λέγει.

Ἄντιθετα, στὴν παραλλαγὴ τῆς Grottaferrata ἀντὶ γιὰ τὸ *καὶ δάκτυλον τοῦ δείχνει* (E) ἢ *τὸν δάκτυλον ἔδειξεν* (A) ἔχουμε τοὺς *δακτύλους ἐσταύρωσεν* (ὡς ἦν αὐτοῖς τὸ ἔθος) (I 194 Mavrogordato).

2. I. Bekker, *Anecdota Graeca*, I, Βερολίνο 1814, σ. 357, 30.

ται ἐπὶ τῶν ἀπαγορευόντων ἐν τῇ ἀγωνίᾳ. ἐπαίρεσθαι γὰρ τὴν χεῖρα σύμβολον τοῦ νενικῆσθαι.

Πόσο παλιὰ εἶναι αὐτὴ ἢ συνήθεια δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ προσδιορίσουμε ἀκριβῶς. Ἡ παλαιότερη, ὅσο ξέρω, μαρτυρία ἀνάγεται στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ μία κύλικα ποῦ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Δούρη (περ. 500-450 π.Χ.). Στὴν σκηνὴ πυγμαχίας, ποῦ εἰκονίζεται στὴ μία πλευρὰ τῆς, ὁ ἠττημένος πυγμάχος ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ του χέρι μὲ προτεταμένο τὸν δείκτη¹. Ἦδη τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τὸ αἶρειν δάκτυλον πρέπει νὰ ᾔταν τὸ καθιερωμένο σύμβολον τοῦ νενικῆσθαι, τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ Ἀντιφάνης (ἀπ. 191 Kock), ἀπαριθμώντας τὰ πλεονεκτήματα τῶν τραγικῶν ποιητῶν ἐναντι τῶν κωμωδιογράφων, χρησιμοποιοῖ τὴν παρομοίωση αἴρουσιν ὡσπερ δάκτυλον τὴν μηχανήν, γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἔσχατη δυνατότητα τῶν τραγικῶν ποιητῶν νὰ ἀποφεύγουν τὴν ἐξόντωση — ἀς εἶναι καὶ μὲ τὸ τίμημα τῆς παραδοχῆς τῆς ἤττας τους — καταφεύγοντας στὴ μηχανή, ὅταν μηδὲν δύναντ' εἰπεῖν ἔτι, | κομιδῆ δ' ἀπειρήκωσιν ἐν τοῖς δράμασιν². Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἓνα χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπ. 13 Plezia = 657 Rose), ὅσο καὶ ἂν τὸ σχετικὸ κείμενο εἶναι ἀρκετὰ προβληματικόν: δ δ' οὖν Ἀριστοτέλης ἐπιστέλλων γέγραπεν ὡς τοῖς πράγμασιν ἀπειρηκῶς, φησὶ γάρ· αἶρειν τοὺς δακτύλους [τοὺς Ἰδαίους] καμὲ νομίζετε καὶ εἰ τινές εἰσιν ἕτεροι³.

¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀντιφάνη, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ Συναγωγὴν, τὸ αἶρε

1. Εἰκ. 1. Πβλ. J. Beazley, *ARV*² 429, 22· 1652· 1701. Ἡ κύλικα ἀνήκει στὴν πρώτη ἀπὸ τῶν πέσσερις περιόδους ποῦ διακρίνει ὁ Beazley, σ. 425, στὸ ἔργο τοῦ Δούρη. Στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Β', Ἀθήνα 1971, 492 εἰκ. β, ἔχει δημοσιευτεῖ φωτογραφία ἐρυθρόμορφου ἀμορφέα τοῦ 5ου αἰ. (Ἀθήνα, Ἔθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖο) μὲ μία παρόμοια σκηνὴ πυγμαχίας· καὶ ἐδῶ ὁ ἠττημένος πυγμάχος ἔχει ὑψωμένο τὸν δείκτη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Φαίνεται, λοιπόν, πὼς ὁ ἠττημένος ὄφειλε νὰ σηκῶσει αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο δάκτυλο. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τοὺς ὑπευθύνους τοῦ Μουσείου τοῦ Δυτικοῦ Βερολίνου (Antikeabteilung), ποῦ ἔθεσαν εὐγενικὰ στὴ διάθεσή μου φωτογραφία τῆς κύλικας τοῦ Δούρη.

2. Ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Ἀντιφάνη, ἐρμηνεία ποῦ, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ A. Meineke, *Fragmenta Comicoorum Graecorum*, III, Βερολίνο 1840, 107, εἶχε δώσει ἡδὴ ὁ Casaubonus, καὶ ὄχι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Grotius (tam facile quam digitulum tollunt machinam), γι' αὐτὸ μὲ ἔπεισε ὁ καθηγητῆς μου Rudolf Kassel σὲ ἓνα ἀνώτερο σεμινάριό του τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1973/74.

3. Τὸ ἀπόσπασμα μᾶς τὸ παραδίδει ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος 47,10 (= Π 83,41 Arnim). Τὸ ἀπειρηκῶς καὶ τὸ αἶρειν, ποῦ ἐπανερχοῦνται ἐπίσης στὸν Ἀντιφάνη καὶ τὴ Συναγωγὴν, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια χειρονομία. Πρόβλημα ὡστόσο παραμένει ὁ πληθυντικός (καὶ μάλιστα μὲ ἄρθρο) τοὺς δακτύλους· ἂν τὸ κείμενο εἶναι σωστὸ, ὁ πληθυντικός ἴσως νὰ σημαίνει ὅτι οἱ δυσκολίες εἶναι τόσες, ὥστε δὲν ἀρκεῖ νὰ σηκῶσει ὁ φιλόσοφος ἓν αὐτὸ μόνον δάκτυλο.

δάκτυλον αναφέρεται επίσης και από τον παροιμιολόγο Ἀποστόλιο¹ (15ος αἰ.). Τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐρώτηση ἀν εἶναι σωστὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτή, παραλλαγμένη βέβαια, ἐπιβίωσε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ γράφτηκε, ἢ καλύτερα συντέθηκε, ἢ ἀντίστοιχη ἐνότητα τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἑπιπέφραση, δὲν εἶναι ἴσως ὑπερβολικὸ νὰ ὑποθέσουμε κάτι τέτοιο.

Παρόμοια φαίνεται νὰ εἶχε καταλάβει τὴν ἔκφραση τὸν δάκτυλον ἔδειξεν καὶ κάποιος ἄλλος πολὺ παλαιότερα. Εἶναι ὁ λόγιος ἐκεῖνος ποὺ ἔγραψε τὴν ὀλιγόλογη περίληψη - ἐπικεφαλίδα τῆς ἐνότητας 387 κέ. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: *Περὶ τοῦ πῶς ὁ Ἀμυρῶς τὸν δάκτυλον ἀείρας φεγάς ὄχαστο*². Ὅταν ὁ συντάκτης τῆς περιλήψεως ἀντικαθιστᾷ τὸ κοινὸ ἔδειξεν τοῦ κειμένου μὲ τὸ ἐξεζητημένον ἀείρας, ὅταν δηλ. χρησιμοποιοεῖ τὸ ἑπιπέφραση, ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς παραπέμπει στὸ αἶρε δάκτυλον.

Θ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

1. Cent. I 75 (= *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, ed. E. L. von Leutsch, Γοττίνγη, 1851, II, 258, 13): αἶρε δάκτυλον· ἐπὶ τῶν νενικηκότων. ἐπαίρουσι γὰρ τὴν χεῖρα σύμβολον τοῦ νενικῆσθαι. Τὰ χωρία τὰ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Leutsch στὴν ἔκδοσιν τῶν παροιμιολόγων.

2. Τὸ βρισκόμενον στὴν ἔκδοσιν τοῦ Καλονάρου ἀνάμεσα στοὺς στ. 386 καὶ 387. Γιὰ τὴν περὶ αὐτῶν περιλήψεων βλ. σχετικὰ Καλονάρος, σ. κζ' - κζ' καὶ Trapp, 23 κέ.

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΟ ΣΕΛΛΙ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Μία από τις πολλές εκκλησίες με τοιχογραφίες στην Κρήτη¹, που περιμένουν συντήρηση, δημοσίευση ή — χωρίς υπερβολή — αφανισμό, είναι και

1. 'Ο G. Gerola, *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 94 (1934-35), 139-216, κατέγραψε 809 εκκλησίες με τοιχογραφίες. 'Η κατάσταση των τοιχογραφιών ήταν τότε από σχετικά καλή μέχρι κακή. Στή μετάφραση του καταλόγου του Gerola, ο Κ. Ε. Λασιθιωτάκης (G. Gerola, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, 'Ηράκλειον 1961, 13, 108-112· σύντμηση: Gerola - Λασιθιωτάκης) πρόσθεσε 36 νέες εκκλησίες· πολλές από τις τοιχογραφίες και μερικές από τις εκκλησίες, που κατέγραψε ο Gerola, δὲν ὑπῆρχαν πιά. 'Η 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία ὅμως, παράλληλα με τὴ συντήρηση τῶν ἤδη γνωστῶν εκκλησιῶν καὶ τοιχογραφιῶν, καταγράφει νέες (βλ. τὶς ἐκθέσεις τῆς στὰ *Κρητικά Χρονικά* (ἐφεξῆς = *Κρ. Χρ.*) καὶ στὸ *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*. Στὸ παρελθόν, ὁ Μ. Χατζηδάκης, *Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, Κρ. Χρ.* 6 (1952), 59-91, ἐξέτασε 31 εκκλησίες καὶ ἔκανε εἰκονογραφικὲς καὶ στυλιστικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν περίοδο λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα (σ. 79 κέ.). Δὲν προχώρησε ὅμως σὲ συστηματικὴ ταξινόμηση καὶ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ὅλικοῦ, γιὰτὶ θεώρησε τὴν ἐργασία αὐτὴ πρόωρη, μιὰ καὶ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις μνημεῖα τῆς Κρήτης ἦταν ἐλάχιστα (σ. 59). Τὴν ἔλλειψη αὐτὴ τὴν ἐπισήμανε πάλι στὴν ἐργασία του «Rapports entre la peinture de la Macédoine et de la Crète au XIV siècle», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 'Απριλ. 1953* ('Ελληνικά, Παράρτημα 7), 'Αθήναι 1955, 136-148, ἰδ. 148. 'Ο Κ. Δ. Καλοκύρης, *Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης*, 'Αθήναι 1957, συγκέντρωσε τὴν «ἀναγκαία ὄλη» γιὰ νὰ δώσει μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης (σ. 8, 187). 'Εξέτασε, μετὰξὺ ἄλλων, τὶς «ἱστορικὲς προϋποθέσεις» τῶν κρητικῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, καὶ παρέθεσε πίνακες χρονολογημένων τοιχογραφιῶν, κτητόρων, ζωγράφων, κλπ. 'Ἐνα εὔρετήριο θὰ ἔκανε τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀκόμη πιὸ εὐχρηστο. Λεπτομερέστερη ἀπὸ τὸν Gerola καταγραφή εκκλησιῶν με τοιχογραφίες, ἀλλὰ μόνο τῆς Δ. Κρήτης, ἐπιχείρησε ὁ Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, *Εκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρ. Χρ.* 21 (1969), 177-233, 459-93· 22 (1970), 133-210, 347-88· 23 (1971), 95-177. 'Απὸ τὶς 249 εκκλησίες τῆς Δ. Κρήτης πού ἀναφέρει ὁ Gerola, ὁ Λασιθιωτάκης ἐπισκέφτηκε 141. Τὶς ὑπόλοιπες δὲν τὶς εἶδε, ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες του ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς ἦταν πῶς δὲν ὑπῆρχαν πιά τοιχογραφίες. Δὲν ἐπιχείρησε ἀκόμη νὰ χρονολογήσει τὶς ἀχρονολόγητες τοιχογραφίες, ἀφήνοντας τὴν ἐργασία αὐτὴ γιὰ ἄλλους. Γιὰ περισσότερὴ βιβλιογραφία βλ. *Κρ. Χρ.* 20 (1966), 213-39, καὶ 23 (1971), 284. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες εἰκόνων τῶν παραπάνω δημοσιεύσεων, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι

του Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Σελλί¹ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης, 17 χλμ. Ν. ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο (εἰκ. 1). Ὁ ναὸς ἔχει ἓνα μόνον κλίτος, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης², ἐξωτερικῶν διαστάσεων 7,50 X 4,50 περίπου μέτρων. Ἡ στέγη του εἶναι δικλινής. Ἐσωτερικὰ σκεπάζεται ἀπὸ μία ὀξυκόρυφη καμάρα, ἡ ὁποία διακόπτεται ἀπὸ τρεῖς τοξωτὲς νευρώσεις, ποὺ στηρίζονται πάνω σὲ ἕξι παραστάδες μὲ ἀπλά ἐπίκρανα. Ἐτσι, τὸ ἔσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας χωρίζεται σὲ τρία διάχωρα. Στὸν Β. τοῖχο ἀνοίχτηκε μεταγενέστερα³ ἓνα μικρὸ παράθυρο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφοῦν τοιχογραφίες, ὅχι μόνον στὸ μέρος ὅπου ἀνοίχτηκε τὸ παράθυρο, ἀλλὰ καὶ σὲ μεγάλη ἀκτίνα γύρω του: πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ Σταύρωση καὶ τὸν Ἐνταφιασμό, ἐνῶ ἀπὸ κάτω ὁ χῶρος ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ δύο παραστάσεις εἶναι ἀσβεστωμένος καὶ δὲν φαίνεται ἂν οἱ τοιχογραφίες εἶναι καταστραμμένες ἢ καλυμμένες. Τοιχογραφίες καταστράφηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐγκοπὲς ποὺ ἔγιναν στὸν Β. καὶ στὸν Ν. τοῖχο γιὰ νὰ στερεωθεῖ τὸ χωρὶς καλλιτεχνικὴ ἀξία ξύλινο εἰκονοστάσι⁴. Στὸν Β. τοῖχο καταστράφηκαν ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν

ἄλλων, δὲν εἶναι καὶ τόσο κατάλληλοι γιὰ μελέτη, πρᾶγμα ποὺ ὀφείλεται πολλὲς φορὲς στὴ μέτρια ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ. Στὸ βιβλίο τοῦ Καλοκύρη π.χ. φαίνονται στὸν πίν. LXXXII περισσότερες λεπτομέρειες στὸ πρόσωπο τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου στὴν Παναγία τῆς Κριτσᾶς παρὰ στὴ λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς του στὸν πίν. LXXXIII. Οἱ καλύτεροι πίνακες ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, New York 1973. Ἐπιχειρώντας τὴν ἐργασία αὐτὴ γιὰ τὴν ἐκκλησία στὸ Σελλί, τείνει κανεὶς περισσότερο στὸ νὰ ἐπιαναλάβει τὶς ἐλλείψεις ποὺ ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια περίπου ὁ Χατζηδάκης, παρὰ νὰ πεῖ ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ συγκρίνει ἄνετα τὸ στυλ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν μὲ ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης. Ἡ δημοσίευση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης στὸ ἐγγὺς μέλλον θὰ συμπληρώσει τὶς εἰκονογραφικὰς ἐλλείψεις τῶν Gerola - Λασσιθιωτάκη, καὶ κυρίως θὰ συμβάλει στὴν καλύτερη γνώση τῆς μνημειώδους ζωγραφικῆς τῆς Παλαιολόγειας καὶ πρώιμης μεταβυζαντινῆς τέχνης. Οἱ δημοσιεύσεις τῶν Μ. Χατζηδάκη, Ν. Δρανδάκη, Κ. Καλοκύρη, Κ. Λασσιθιωτάκη καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν θὰ ἀποτελέσουν ἀνεκτίμητο βοήθημα γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς Corpus ὄλων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης. Γιατὶ μόνον μὲ, καὶ μετὰ, τὴ δημοσίευση ἐνὸς τέτοιου ἔργου θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συστηματικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης. Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ νέου Πανεπιστημίου στὸ Ρέθυμνο θὰ πρέπει νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις καὶ νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ θὰ ἀπαιτήσει τὴ συνεργασία ὄλων τῶν ἀρμόδιων.

1. Στὸν Gerola - Λασσιθιωτάκη, 52-53, ἀρ. 257 καὶ στὴν Τ. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du moyen âge*, I, Paris 1977, 149-50 — ἐκκλησία τοῦ Ἁρχαγγέλου Μιχαήλ — ἀπαριθμοῦνται οἱ τοιχογραφίες, ὅμως μὲ ἐλλείψεις.

2. Πρβλ. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκη, Κυριαρχοῦντες τύποι Χριστιανικῶν ναῶν ἀπὸ τὸν 12^ο αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν στὴ δυτικὴ Κρήτη, *Κρ. Χρ.* 15-16 (1961-62) = *Πεπραγμένα Α' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β', 175-201.

3. Κατὰ πληροφορία τοῦ φιλόξενου παπα-Στελλῆ, ἱερέα τῆς ἐκκλησίας, τὸ παράθυρο ἀνοίχτηκε ἀπὸ τὸν προκατόχου τοῦ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο.

4. Τὸ σημερινὸ εἰκονοστάσι εἶναι ἀπὸ τὸ 1967, ἀλλὰ οἱ ἐγκοπὲς προϋπήρχαν.

Ἀνάσταση πάνω, καὶ δύο ὄρθιοι ἅγιοι κάτω, καὶ στὸν Ν. τοῖχο μέρος τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου πάνω, καὶ ἓνας ὄρθιος ἅγιος κάτω.

Στὸν Β. τοῖχο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση, ποὺ εἶναι σκαμμένη στὸν τοῖχο, βρίσκεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 2). Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Gerola¹, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ βιβλίο του δὲν εἶναι εὐκόλα προσιτό, θεωρῶ τὴν ἐπαναδημοσίευσή της χρήσιμη:

† Ἀνηστορίθη κ(αὶ) ηκονογράφη ο θίος κ(αὶ) πάν[σ]επτος ναος του αγίου κ(αὶ) ἐνδόξου κ(αὶ) πανφίμου ἀποστόλου κ(αὶ) ἐβαγγελιστοῦ ἰω(άννου) [τ]οῦ θεολόγου. διὰ συνεργίας κ(αὶ) ἐξόδου πανκρατιου τε μ(οναχοῦ) κ(αὶ) κοντοβαυδέλων κ(αὶ) μιχ(αήλ). υερῆος του καροφιλάτο. μη(νι) δκτώβριο. η'. ἔτους. ς. λ. κ ἰνδ.ε'.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ πρέπει λοιπὸν νὰ τελειώσαν στὶς 8 Ὀκτωβρίου 1411 μὲ τὴ συνεργασία καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ μοναχοῦ Παγκρατίου, τῆς οἰκογένειας ἢ τῶν ἀδελφῶν Κοντοβαυδέλων² καὶ τοῦ ἱερέα Μιχαήλ Καροφιλάτου³. Ἡ ἐπιγραφή δὲν ἀναφέρει ἂν ἡ ἐκκλησία κτίστηκε κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος ἢ νωρίτερα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνεπανόρθωτες καταστροφές τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ ἀνάφερα παραπάνω, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες εἶναι χαλασμένες ἢ σκεπασμένες ἀπὸ ἓνα λεπτὸ στρώμα ἀσβέστη. Τὸ στρώμα αὐτὸ θολώνει τὶς παραστάσεις καὶ στὰ περισσότερα μέρη, ἰδιαιτέρα στὰ ψηλά, δὲν ἀφήνει νὰ διακριθεῖ τί ἀπεικονίζεται. Ὅ,τι ἔχει διατηρηθεῖ ὅμως μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση τῶν διαφόρων παραστάσεων. Ἐπὶ πλεόν οἱ μορφές ποὺ σώθηκαν εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος. Μᾶς ἐπιτρέπουν ἀκόμη νὰ κάνουμε μία στυλιστικὴ ἀνάλυση τῶν τοιχογραφιῶν, τὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ διαιρέσει σὲ τρεῖς κυρίως κατηγορίες. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει ἓνα ἀρχαῖζον στυλ, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας (εἰκ. 3). Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκει ἓνα Παλαιολόγειο στυλ μὲ σχηματοποιημένες σκιές, ποὺ περιλαμβάνει κυρίως μεγάλες μορφές, ὅπως π.χ. ἐκεῖνες τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὴν Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 6). Στὴν τρίτη κατηγορία ἀνήκει ἓνα στυλ, στὸ ὁποῖο δίνεται ἔμφαση στὰ πρόσωπα, ποὺ εἶναι ἐκφραστικὰ καὶ ζωγραφισμένα μὲ λεπτομέρειες. Ὁ καλλιτέχνης

1. G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, I-IV, Venezia 1905-32, IV, 477 ἀρ. 9.

2. Ὁ Gerola, ὁ.π., διαβάζει Κοντοβαυδέλας ἀντὶ Κοντοβαυδέλων. Ἀναρωτιέται μήπως πρέπει νὰ θεωρησθεῖ κανεὶς τὸ Κοντοβαυδέλα σὰν ἐπίθετο (Κοντοβαυδελλᾶς) τοῦ μοναχοῦ Παγκρατίου ἢ ἂν δηλώνεται κάποιον ἄλλο πρόσωπο, ὁ κοντὸς Βαυδελλᾶς (= Ἀβδελλᾶς), τὸν ὁποῖο συσχετίζει μὲ τὸ χωριὸ Ἀβδελλᾶς στὸ Μυλοπόταμο.

3. Καλοκύρης, 55, *Καροφιλάκης* ἀντὶ *Καροφιλάτο*.

δείχνει ἐδῶ τις ἰκανότητές του δουλεύοντας σχεδὸν ἐλεύθερος ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς θεσμοὺς ποὺ τοῦ ἐπιβάλλονται στὸ στυλ τῶν δύο προηγούμενων κατηγοριῶν. Ἡ τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει κυρίως μικρὲς μορφές, ποὺ τις συναντᾶμε συνήθως σὲ μεγάλες παραστάσεις, ὅπως π.χ. στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, στὴ Δευτέρα Παρουσία, κλπ. (εἰκ. 9-11, 15). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τις τρεῖς κύριες κατηγορίες, ὑπάρχουν καὶ ἐνδιάμεσες, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ μορφές ποὺ παρουσιάζουν τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὰ βρῖσκουμε σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ἀπὸ αὐτὲς τις τρεῖς κατηγορίες. Ἡ μελέτη τῶν ἐνδιάμεσων αὐτῶν μορφῶν θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καθορίσουμε ἂν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἓναν ἢ περισσότερους καλλιτέχνες.

Παρακάτω θὰ ἀναλυθοῦν μερικὲς μορφές ἀπὸ τις τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες, καθὼς καὶ ἀπὸ τις ἐνδιάμεσες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα τῆς πρώτης κατηγορίας (εἰκ. 3). Ἀπεικονίζεται μὲ ἀνοικτὰ τὰ χέρια νὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ νὰ κρατᾶ τὸ εὐαγγέλιο στὸ ἀριστερό, ποὺ εἶναι ἀνοικμένο, ὡς συνήθως, στὸ ἐδάφιο τοῦ Ἰωάννη, ἡ' 12: «ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου» κλπ.¹ Τὸ ὠσειδὲς πρόσωπό του εἶναι ἀπεικονισμένο συμμετρικὰ καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ἓνα φωτοστέφανο σὲ ὄχρα μὲ σταυρό, στοὺς βραχίονες τοῦ ὁποῖου διακρίνεται ἡ λέξις Ο ΩΝ. Τὰ μαλλιά — μὲ καφέ, καφεκόκκινο καὶ ὄχρα, καὶ ἓνα τσουλουφάκι στὸ μέτωπο — τὰ φρύδια, τὰ ὀρθάνοιχτα, ἀμυγδαλωτὰ μάτια καὶ ἡ μακριὰ μύτη ἀποδίδονται σὲ γραμμικὸ στυλ. Ἡ γραμμικότητα αὐτὴ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸν σχηματισμὸ ἐνὸς προσώπου χωρὶς βάθος καὶ πλαστικότητα, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ σχεδὸν ἀπόλυτη συμμετρία τοῦ προσώπου, ἔχει σκοπὸ νὰ ἐκφράσει τὴν αὐστηρότητα καὶ τὸ ἀπρόσιτο τῆς θεϊκότητος τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μορφή αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχαῖζον, παραδοσιακὸ στυλ μὲ τὸ ὁποῖο συνηθίζοταν νὰ ἀπεικονίζεται ὁ Παντοκράτωρ. Ἀντίθετα, στὰ μῆλα τοῦ προσώπου, στὸ μουστάκι καὶ στὰ γένια τὸ πλάσιμο δὲν γίνεται γραμμικὰ, ἀλλὰ μὲ τις σκιὲς τῶν χρωμάτων (*malerisch*), ποὺ χωρὶς μεγάλες ἀντιθέσεις διαχύνονται ἀπὸ τὸ ἀνοικτὸ (πορτοκαλὶ) στὸ σκουῖρο (καφέ). Στὸ στόμα πάλι φαίνεται νὰ ὑπερισχύει τὸ γραμμικὸ στυλ, ποὺ τὸ ξαναβλέπουμε στὴ ζωνρὴ ρυτίδα τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀπόλυτα κυρίαρχο στὸ σκουῖρο, πορφυρὸ χιτῶνα καὶ τὸ γκρι σκουῖρο ἱμάτιο².

1. Γιὰ τὸν Παντοκράτορα γενικὰ βλ. C. Capizzi, *Παντοκράτωρ* (*Orientalia Christiana Analecta*, 170), Roma 1964. K. Wessel, *Das Bild des Pantokrator*, *Polychronion. Festschrift F. Dölger*, Heidelberg 1966, 521-35. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* (= *RbK*), hrsg. K. Wessel, Stuttgart 1966 ff., I, 1014-20 (K. Wessel). *Lexikon der christlichen Ikonographie* (= *LCI*), hrsg. E. Kirschbaum, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1968 ff., I, 392-94 (E. Lucchesi - Palli).

2. Ὁ Παντοκράτωρ μοιάζει στυλιστικὰ μ' αὐτὸν στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο, Κακοδίχι Σεβλίνου, Ν. Χανίων (1421 μ.Χ.), μόνον ποὺ ὁ τελευταῖος εἶναι λίγο πιὸ ἥπιος: Καλοκίρης,

Τὸ ἥπιο στυλ στις παρειές, μουστάκι καὶ γένια τοῦ Παντοκράτορα τὸ ξαναβρίσκουμε στὸ Χριστό, ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ "Ἅγιον Μανδύλιον, στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 4)¹. Ἡ ἠπιότητα ἐδῶ διαχύνεται σὲ ὅλο τὸ πρόσωπο καὶ ἐπικρατεῖ σὲ ὅλη τὴν ἐντύπωση ποὺ δίνει ἡ μορφή, παρὰ τὴν αὐστηρὴ της συμμετρία. Στὰ μάτια, τὴ μύτη καὶ τὰ χεῖλη ἐπικρατεῖ ἕνας κλασικισμὸς ποὺ τὸν βρίσκουμε ἀκόμη πρὸς ἔντονο στις μορφές τῶν ἀποστόλων ἀπὸ τὴν Κόλμηση, ποὺ ἀνήκουν στὴν τρίτη κατηγορία (εἰκ. 9-10). Ἰδιαιτέρα ἐπιτυχῆς εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀσπραδιοῦ τοῦ ματιοῦ τοῦ Χριστοῦ μὲ μιὰ γρήγορη πινελιά, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ ὁ καλλιτέχνης ἐκτενῶς, πάλι κυρίως στις μορφές τῆς τρίτης κατηγορίας ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω. Τὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν καὶ ἡ λεπτότητα τοῦ προσώπου συνδέουν τὴν πρώτη μὲ τὴν τρίτη κατηγορία.

Τὴ γραμμικότητα τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Παντοκράτορα τὴν ξαναβρίσκουμε *in extenso* στὰ ἐνδύματα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη, ποὺ ἀπεικονίζεται στὴν κορυφὴ τῆς καμάρας μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα (εἰκ. 5)². Ἡ σχεδὸν ὀλικὴ ἐξαφάνιση κάθε ὄγκου καὶ ὁ μανιερισμὸς ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ διευθέτηση τῶν γραμμικῶν φωτοσκιάσεων θυμίζουν περικλειστα σμάλτα³.

93, πίν. XLVI. Kalokyris, BW63, Gerola - Λασιθιωτάκης, 165, ἀρ. 170. Gerola, IV, 460 ἀρ. 39. Κ. Λασιθιωτάκης, *Κρ. Χρ.* 22 (1970), 348-50 ἀρ. 103. Ὁ τύπος τοῦ Παντοκράτορα στὸ Σελλί μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ εἰκονογραφικὰ μ' ἐκεῖνον στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Ρεῦ, γύρω στὸ 1250. D. Talbot Rice, *Byzantine Painting. The Last Phase*, New York 1968, 46, pl. 43.

1. Στις μονόκλιτες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης τὸ "Ἅγιον Μανδύλιον ἀπεικονίζεται καὶ στὸ ἀέτωμα πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς ἀψίδας, ἀντὶ τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, ὅπως π.χ. στὸν Ἀγ. Ὀνούφριο τῆς Γέννας Ἀμαρίου, Ν. Ρεθύμνου (1329) (Καλοκύρης, 126, πίν. XLVII), στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Σπήλιου, Ἀμάρι (1347) (Kalokyris, BW61), στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ Κιτίρου, ἐπαρχίας Σελίνου, Ν. Χανίων (1373): Λασιθιωτάκης, *Κρ. Χρ.* 22 (1970), 166 ἀρ. 66, εἰκ. 204. Γιὰ τὸ Ἀγ. Μανδύλιον βλ. Κ. Weitzmann, *The Mandyllion and Constantine Porphyrogenetos*, *Cah. Arch.* 11 (1960), 163-88 (ἐπαναδημοσιευμένο στοῦ ἰδίου, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago-London 1971, 224-246). *LCI* I, 18-19, λ. Abgar (J. Seibert). *RbK*, I, 22-25, λ. Acheiropoietos (K. Wessel).

2. Αὐτὴ εἶναι συνήθως ἡ θέση ὅπου ἀπεικονίζεται ὁ Χριστὸς τῆς Ἀνάληψης στις ἐκκλησίες τῆς Κρήτης. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ, στὸν Β. καὶ Ν. τοῖχο, εἶναι χωρισμένοι σὲ δυὸ ὁμάδες ἡ Παναγία, οἱ ἄγγελοι καὶ οἱ μαθητές. Βλ. Καλοκύρης, 79, σημ. 1, πίν. XXVIII-XXXII.1. Kalokyris, BW 49-52. Λασιθιωτάκης, *Κρ. Χρ.* 23 (1971), 111, ἀρ. 134, πίν. 36 (Ἀγ. Γεώργιος Κομητάδων, ἐπαρχίας Σφακίων, Ν. Χανίων).

3. Εἰκονογραφικὰ καὶ στυλιστικὰ μοιάζει ὁ Χριστὸς τοῦ Σελλιοῦ μ' ἐκεῖνον τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἀγ. Γεώργιον Ἀρτοῦ Ρεθύμνης: Ν. Δρακδάκης, Ὁ εἰς Ἀρτόν Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, *Κρ. Χρ.* 11 (1957), 65-161, ἰδ. 135, πίν. ΙΑ'. Οἱ μοντελαρισμένες σὲ στυλ ἐμπνευσμένο ἀπὸ *email cloisonné* μορφές τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὴν Ἀνάσταση, Ἀνάληψη, κλπ. δὲν παρουσιάζονται μόνο σὲ ἐποχές ποὺ αὐτὸ τὸ ἄυλο στυλ ἦταν τῆς

Ὡς ἀντιπροσωπευτικός τοῦ στυλ τῆς δεύτερης κατηγορίας — τοῦ Παλαιολογείου μὲ σχηματοποιημένες σκιές — δημοσιεύεται ὁ δεξιὸς ἄγγελος ἀπὸ τῆ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ¹ (εἰκ. 6). Τὸ πρόσωπο, ἀκολουθώντας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ὕστερης Παλαιολογείου τέχνης, δείχνει τὴν ἀπαιτούμενη πλαστικότητα τῆς ἐποχῆς. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ οἱ σκιές ἀποδίδονται μὲ συγκριτικὰ παχιές πινελιές σὲ λαδὶ χρῶμα πάνω σὲ φόντο ἀπὸ ὄχρα. Ἡ ἔλλειψη λεπτότητας καὶ εὐκαμψίας στὶς σκιές τὶς κατανατᾶ σχεδὸν σχηματοποιημένες, δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ πρόσωπο εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μάρμαρο. Σκληράδα καὶ δυσκαμψία παρουσιάζουν ἀκόμη πιὸ ἔντονα τὰ ἐνδύματα τοῦ ἀγγέλου. Οἱγωνιώδεις πτυχές τοῦ κίτρινου χιτώνα γύρω ἀπὸ τὸ λαϊμὸ δίνουν ἐντύπωση μετάλλου καὶ ἡ δυσκαμψία τῶν καμπύλων γραμμῶν στὸ πράσινο ἱμάτιο, σκληρότητας. Σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐνδύματα τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀνάληψης (εἰκ. 5), αὐτὰ τοῦ ἀγγέλου περιορίζουν τὴ γραμμικότητα καὶ τὴν πυκνότητα τῶν γραμμικῶν φωτοσκιάσεων πρὸς ὄφελος φωτεινῶν ἐπιπέδων καὶ ἀραιῶν, πλατυτέρων γραμμῶν. Σὲ ἀπόλυτη συμφωνία μὲ τὸ Παλαιολόγειο στυλ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ φόντο, καθὼς καὶ τὸ φαρδὺ κάθισμα καὶ τὸ ὑποπόδιο τοῦ ἀγγέλου μὲ τὶς γραμμικὲς τους σκιάσεις. Παρὰ τὸ σκληρὸ τρόπο πλασίματος τοῦ προσώπου, ὁ καλλιτέχνης ἐπιτυγχάνει νὰ παρουσιάσει μίαν κλασικὴ μορφή, πράγμα πὸν ὀφείλεται στὶς σωστὲς ἀναλογίες τοῦ προσώπου². Μὲ τὸ γύρισμα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγγέλου πρὸς τὴ Σάρα, καὶ αὐτὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἀγγέλου πρὸς τὸν Ἀβραάμ ἐπιτυγχάνεται μεγαλύτερη ἐνότητα στὴ σύνθεση.

μόδας, κυρίως τὸν 11ο αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπικρατοῦσαν στυλ μὲ πλαστικὲς καὶ ὀγκώδεις μορφές. Βλ. π.χ. τὶς μορφές τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀνάσταση καὶ τὴν Κοίμηση στὴν εἰκόνα ἀπὸ μωσαϊκὸ στὴν Opera del Duomo τῆς Φλωρεντίας· ἔγχρωμος πίνακας στὸν D. Talbot Rice, *The Art of Byzantium*, London 1959, pl. XXXVII, μὲ χρονολόγηση στὸν 14ο αἰώνα. Ἡ χρυσοκοντυλιὰ αὐτῆ παρουσιάζεται ἀκόμη καὶ στὴν προεικονοκλαστικὴ περίοδο, ἀλλὰ πιὸ δύσκαμπτη. Βλ. π.χ. δύο εἰκόνες στὸ Σινᾶ: K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, Vol. I, Princeton 1976, pls. B16-17.

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, βλ. *RbK*, I, 18-19 (K. Wessel) καὶ *LCI*, I, 21-23 (E. Lucchesi Palli). M. Alpatov, *La Trinité dans l'art byzantin et l'icone de Roublev*, *Échos d'Orient* 26 (1927), 150-86.

2. Πολὺ κοντὰ στυλιστικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀγγέλου εἶναι αὐτὸ τῆς Παναγίας ἀπὸ τὴν Ὑπαπαντῆ στὴν Ἀγ. Φωτεινὴ, κοντὰ στὴ Μ. Πρέβελη τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου, Ν. Ρεθύμνου (Kalokyris, *BW* 17. Καλοκύρης, 64, σημ. 1, πίν. V.2. Gerola - Λασιθιωτάκης, 57 ἀρ. 303· ἡ χρονολογία τοῦ Καλοκύρη στὸν 14ο αἰώνα εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου λίγο πρῶιμη), στὸν Ἀγ. Φανούριο, Βαλσαμόνερο ἐπαρχίας Καινούργιου, Ν. Ἡρακλείου (Kalokyris, C23. Gerola-Λασιθιωτάκης, 87 ἀρ. 590. Χατζηδάκης, 72-75. Ἀ. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση*, Ἀθήναι 1957, 80-81). Πολυάριθμα εἶναι τὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα τὸ πρόσωπο μοντελᾶται κατὰ τὸν τρόπο τοῦ ἀγγέλου στὸ Σελλί, πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1411· π.χ. στὴν ὄρθια ἀγία στὴν Παναγία

Μερικά από τα χαρακτηριστικά του στυλ τῆς προηγούμενης μορφῆς τὰ βρίσκουμε στὰ πορτραῖτα τοῦ 'Ιωακείμ καὶ τῆς "Αννας ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου¹, ποὺ εἶναι ζωγραφισμένη στὴ μεσαία ζώνη τοῦ ἀνατολικοῦ διάχωρου τοῦ Ν. τοίχου (εἰκ. 7). Σχεδὸν σχηματοποιημένες εἶναι οἱ παχιές λαδιές σκιάσεις ποὺ χωρίζουν τὰ μαλλιά ἀπὸ τὰ μέτωπα, καθὼς καὶ οἱ σκιές τῶν ματιῶν καὶ τῶν δύο μορφῶν· ἀκόμη, μερικές ἀπὸ τὶς συνεχεῖς γραμμές στὸ μουστάκι καὶ στὸ στορογυλὸ γένι τοῦ 'Ιωακείμ, καὶ οἱ παχιές γραμμές στὰ χεῖλη, μάγουλο καὶ λαιμὸ τῆς "Αννας. Αὐτὲς οἱ συντηρητικότητες ὅμως περνοῦν σχεδὸν ἀπαρατήρητες μπροστὰ στὴν ἐκφραστικότητα τῶν μορφῶν, ποὺ δηλώνει τὴν καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα τοῦ ζωγράφου. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ἐκφραστικὴ κίνηση τῶν γονέων τῆς Παναγίας εἶναι ἐντυπωσιακὴ. 'Ο 'Ιωακείμ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ σηκώνει τὸ κεφάλι του σὲ ἀντιθετικὴ κίνηση πρὸς τὰ πάνω, μιὰ ἀντίθεση ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ χέρια: τὸ δεξιό, σταυρωμένο μπροστὰ στὸ στῆθος, κλίνει πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἀνοίγει ἐκφραστικὰ πρὸς τὰ πάνω. 'Η "Αννα σκύβει καὶ κοιτᾶζει χαμογελαστὰ τὴν Παρθένο. Τὸ χαμόγελο δὲν ἐκδηλώνεται μόνο στὰ χεῖλη, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὰ μάτια τῆς "Αννας. Μιὰ λεπτὴ ἄσπρη γραμμὴ, τεθλασμένη στὸν κόκκινο πέπλο καὶ ἴσια στὸ μαφόριό της, προσθέτει χάρη καὶ λεπτότητα στὴ μορφή. Στὸ κεφάλι τοῦ 'Ιωακείμ ἐπικρατεῖ μιὰ πλαστικότητα, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὶς καμπύλες φωτοσκιάσεις στὰ μαλλιά καὶ στὰ γένια καὶ τὴν ἡμικυκλικὴ σκιά ποὺ ὀρίζει τὸ μῆλο τοῦ προσώπου. Κόκκινες καὶ ἄσπρες λεπτές πινελιές πάνω στὴν ὄχρα τονίζουν τὸ μῆλο ἀκόμη περισσότερο. Οἱ λαδιές, φαρδιές πινελιές στὸ πρόσωπο τῆς "Αννας τῆς δίνουν μιὰ κάπως χονδροειδῆ ἐμφάνιση, ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ ἐκφράσει τὴ μεγάλη της ἡλικία. 'Η χονδροειδῆς ὅμως ἐμφάνιση αὐτὴ ἰσορροπεῖται ἀπὸ τὸ χαμόγελό της καὶ τὴ λεπτὴ γραμμὴ τοῦ πέπλου. Τὰ φρύδια, μὲ τὴν πρὸς τὰ κάτω κατεύθυνσή τους, ποὺ εἶναι περισσότερο ἔντονη στὸν 'Ιωακείμ, καθὼς καὶ ἡ μικρὴ πινελιά ποὺ δηλώνει τὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν, συμβάλλουν πολὺ στὴν ἐκφραστικότητα τῶν μορφῶν. Στὴ

Γκυβερνιώτισσα στὶς Ποταμιές, ἐπαρχ. Πεδιάδας, Ν. 'Ηρακλείου: Κατζηδάκης, 65, πίν. Ε' 2, μὲ χρονολόγηση στὰ μέσα τοῦ 14ου. Chatzidakis, Rapports, passim, pl. 11b, μὲ χρονολόγηση στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 14ου. Kalokyris, BW 119. Gerola - Λασιθιωτάκης: 81, ἀρ. 535. Στὸς "Αγ. 'Απόστολους Καβουσίου, 'Ιεράπετρα: 'Ε. Μπουρμπουδάκης, 'Αρχ. Δελτ. 25 (1979), Β2, πίν 429β, μὲ χρονολόγηση στὸν 15ο. Στὸν "Αγ. Γεώργιο 'Απάνω Σύμης, Βιάννου Ν. 'Ηρακλείου: Μπουρμπουδάκης, ὁ.π., πίν. 424γ, μὲ χρονολόγηση στὰ μέσα τοῦ 15ου. Gerola - Λασιθιωτάκης, 101 ἀρ. 741. Στὸν "Αγ. Γεώργιο 'Αρτοῦ Ρεθύμνης: Δρανδάκης, πίν. Γ'.

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantine et en Occident*² (Acad. R. de Belgique. Classe des Beaux-Arts, Mémoires, 2e série XI.3), Bruxelles 1964, 136-67.

σκούρα λαδιά, κοίλη γραμμή, που ένώνει τὰ φρύδια, ἔχει προστεθεῖ ἔντεχνα στὸν Ἰωακείμ μία κοίλη φωτοσκίαση ἀπὸ κάτω καὶ τρεῖς ἄσπρες, κάθετες μικρὲς γραμμὲς ἀπὸ πάνω, που δηλώνουν ρυτίδες. Μὲ φωτοσκιάσεις ἀποδίδονται ἀκόμη καὶ οἱ ρυτίδες τοῦ μετώπου πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι. Κοῦλες, λαδιὲς γραμμὲς σχηματίζουν τὶς σακκοῦλες κάτω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τῶν δύο μορφῶν, ἀλλὰ τὸ ἀριστερὸ μάτι τῆς Ἄννας ἔχει γίνεи τριγωνικὸ, χάρη σὲ μία διαγώνια γραμμὴ πρὸς τὸ μάγουλο. Τῆ γραμμὴ αὐτὴ θὰ τῆ δοῦμε ἀναπτυγμένη νὰ ἐπικρατεῖ στὸ στυλ τῆς τρίτης κατηγορίας. Στὴ μορφὴ τοῦ Ἰωακείμ, σὰν σύνολο, ἐπιτυγχάνει ὁ καλλιτέχνης τὴν ἀκτινοβόληση ἑνὸς αἰσθήματος δραματικότητας καὶ πάθους¹.

Τὸ στυλ τῶν προσώπων τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννας παρουσιάζεται καὶ σὲ μορφὲς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Συγκρίνοντας τὸν Πέτρο (εἰκ. 8) μὲ τὸν Ἰωακείμ, παρατηροῦμε τὴν ἴδια μεταχείριση τοῦ πινέλου στὰ μαλλιά, μουστάκι καὶ γένια, καθὼς καὶ στὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν καὶ στὶς ρυτίδες τοῦ μετώπου. Ἡ μορφὴ τοῦ Πέτρου εἶναι πιὸ ἥπια ἀπ' αὐτὴ τοῦ Ἰωακείμ, πράγμα που δηλώνεται ἀπὸ τὶς λιγότερες ἀντιθέσεις τῶν ἀνοικτῶν καὶ σκούρων τμημάτων τοῦ προσώπου, τὶς λεπτότερες ἄσπρες καὶ σκούρες γραμμὲς, τὴ φυσικότερη κατεύθυνση τῶν φρυδιῶν, τὴν ἔλλειψη τῶν σακκοῦλιῶν πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια (που στὸν Ἰωακείμ δηλώνουν τὰ γηρατεῖά του), καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῶν ἀντιθετικῶν κινήσεων. Ἀκόμη καὶ στὴ γηραιότερη μορφὴ τοῦ ἀποστόλου δίπλα στὸν Πέτρο — προφανῶς τοῦ Ἰωάννη — ἀπουσιάζουν οἱ ζωηρὲς καμπύλες γραμμὲς τοῦ Ἰωακείμ, ἀφαιρώντας τῆς ἔτσι κάθε ἔχνος δραματικότητας καὶ θλίψης, που δὲν ἔχει θέση στὴν escorte τοῦ Φοβεροῦ Κριτῆ, ἀλλὰ ἀρμόζει στὸν Ἰωακείμ, που ἀποχωρίζεται τὴν κόρη που ἀπέκτησε σὲ μεγάλη ἡλικία. Οἱ καφὲ καὶ λαδιὲς σκιὲς στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη συμβάλλουν στὴν ἔξαρση τῶν φωτεινῶν, καλυμμένων μὲ ὄχρα, μερῶν τοῦ προσώπου. Ἡ φωτεινότητα ἐντείνεται ἀκόμη περισσότερο μὲ τὶς λεπτές, ἄσπρες πινελιὲς στὴ μύτη, στὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν, στὶς ρυτίδες κάτω ἀπὸ τὸ μάτι καὶ τὶς καλλιγραφικὲς γραμμὲς στὰ μαλλιά καὶ στὰ γένια².

1. Ἐξίσου δραματικὴ, ἀλλὰ μὲ πιὸ ἔντονη ἔκφραση, εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ Ἰωακείμ στὸν Ἄγ. Στέφανο Δρακῶνας, ἐπαρχίας Κισσάμου, Ν. Χανίων: Λασιθιωτάκης, Κρ. Χρ. 21 (1969), 199-202, εἰκ. 45. Kalokyris, 125, BW 88.

2. Γιὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ βλ. Ευγγόπουλος, Σχεδίασμα, 83 κέ. V. Lazarev, *Theophanes der Grieche und seine Schule*, Wien-München 1968, 26-28. M. Chatzidakis, *Études sur la peinture postbyzantine*, London 1976, V = Recherches sur la peintre Théophane le Crétois. *DOP* 23-24 (1969-70), 311-52, ἰδ. 336. Στυλιστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς μορφὲς τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰωάννη στὸ Σελλὶ βρῖσκει κανεὶς στὴ μορφὴ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ στὸν Ἄγ. Φανούριο στὸ Βαλσαμόνερο (Χατζηδάκης, πίν. Δ' 1. Kalokyris, BW 115) καὶ στὸν Ἄγ. Ἐλευθέριο στὸν Ἄγ. Γεώργιο Ἄρτου Ρεθύμνης (Δρανδάκης,

Στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου¹ συναντᾶμε τὸ στυλ τῆς τρίτης κατηγορίας, ὅπου ὁ ζωγράφος φτάνει στὸ ἀπόγειο τῆς δυνατότητάς του, τόσο καλλιτεχνικά, ὅσο καὶ στὴν ἔκφραση μιᾶς ἀνιούσας κλίμακας ἀπεικόνισης αἰσθημάτων. Τὸ αἶσθημα τῆς θλίψης στὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν ποὺ πλαισιώνουν τὸ νεκρικό κρεβάτι τῆς Παναγίας δὲν ἐκφράζεται μὲ τὴν ἴδια ἔνταση, ἀλλὰ σὲ τρεῖς διαφορετικὲς βαθμίδες. Οἱ τρεῖς ἐπίσκοποι, ποὺ στέκονται στὴν κεφαλή τοῦ κρεβατιοῦ, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὑπερβολικὴ σοβαρότητα καὶ αὐστηρότητα, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν πρώτη βαθμίδα στὴν κλίμακα ἔκφρασης θλίψης (εἰκ. 9). Ὁ καλλιτέχνης ἐκφράζει σοβαρότητα καὶ αὐστηρότητα στὸν πρῶτο ἐπίσκοπο ἀριστερὰ μὲ τὸ νὰ ἀπεικονίσει πρῶτα ἀπ' ὅλα ἕνα στενόμακρο πρόσωπο. Ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ προσώπου ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ μακριά, εὐθεία μύτη καὶ τὴ μεγάλη, σὰν οὐλή, ρυτίδα (ποὺ πρωτοσυναντήσαμε ἀτροφικὰ στὴν Ἄννα) ἀπὸ τὸ μάτι ὡς τὴν ἄκρη τοῦ μουστακιοῦ. Ἐνισχύεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ κάτω κατεύθυνση τῶν σχιστῶν ματιῶν καὶ τῶν φρυδιῶν, καὶ τὸ μακρὸ γένι ποὺ στενεύει στὴν ἄκρη. Τὸ πρόσωπο τοῦ μεσαίου ἐπισκόπου — δυστυχῶς ἀρκετὰ καταστραμμένο — ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο, ὅχι μόνον μὲ τὴ στροφή του πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ σχῆμα του, ποὺ εἶναι σφαιρικό. Ἡ σφαιρικότητα ἐνισχύεται μὲ τὸ γένι, ποὺ δὲν εἶναι μακρὸ καὶ ἴσιο, ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ καμπύλες γραμμὲς ποὺ διαμορφώνουν μποῦκλες, δηλώνοντας ἔτσι ἕναν ὄγκο, ποὺ εἶναι σὲ ἀρμονία μὲ τὴν ὅλη σύλληψη τῆς κεφαλῆς αὐτῆς². Ἡ δεξιὰ μορφή — ὁ Ἰάκωβος — εἶναι ἕνα ἀριστούργημα βυζαντινῆς αὐστηρότητας. Τὸ σχετικὰ φαρδὺ στὸ πάνω μέρος κεφάλι μὲ τὰ 'καλοχτενισμένα' μαλλιά, μεταβάλλεται σὲ ἐπίμηκες, χάρη κυρίως, στὴ στενόμακρη, εὐθεία, κλασικὴ μύτη. Ἡ λεπτὴ γραμμὴ τῆς μύτης εἶναι συνέχεια τῆς τριγωνικῆς φωτοσίαισης μεταξὺ τῶν φρυδιῶν, ποὺ συμβάλλει στὴν αὐστηρότητα τῆς μορφῆς. Ἡ γραμμὴ τῆς μύτης φαρδαίνει ἐλαφριὰ στὸ κάτω μέρος καὶ γυρίζει στὸ πλάι γιὰ νὰ δηλώσει τὰ πτερύγια τῆς μύτης, χωρὶς ὅμως νὰ χάσει σὲ λεπτότητα. Τὰ φρύδια ἔχουν μία ἐλαφριὰ κλίση πρὸς τὰ κάτω, ποὺ παραλληλίζεται ἀπὸ τὰ σχιστὰ μάτια. Τὸ ἀσπράδι τοῦ ματιοῦ σχηματίζεται

πίν. Ε' 1). Ἐξάρση τῶν φωτεινῶν τμημάτων τοῦ προσώπου, ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη κίνηση στὰ χαρακτηριστικά, συναντᾶται καὶ στὸν Ἄγ. Γεώργιο τοῦ Staro Nagoričino, 1318: G. Millet, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, III, Paris 1962, xvi, pls. 91.1-2, 117.3.

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, βλ. L. Wratislaw - Mitrovic, N. Oukunev, *La Dormition de la Ste Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe*, *Byzantinoslavica* 3 (1931), 134-180. *LCI*, IV, 333-35 (J. Myslivec). *RbK*, II, 1256-62 (K. Wessel).

2. Ἀκόμη καὶ τὸ χρῶμα τοῦ φωτοστεφάνου (κόκκινο) εἶναι διαφορετικὸ ἀπ' ἐκεῖνο τῶν ἄλλων ἐπισκόπων (κίτρινο).

ἀπὸ μία λεπτή, λευκή πινελιά. Μὲ ἱμπρεσιονιστικὴ γρηγοράδα ἀποδίδονται οἱ καφεῖ γραμμῆς πού σχηματίζουν τὰ μάτια καὶ τὰ φρύδια καὶ οἱ φωτεινὲς σκιῆς τοῦ προσώπου, στὸ ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ ρυτίδα-οὐλὴ τοῦ ματιοῦ¹. Στὴν αὐστηρότητα τῆς μορφῆς συμβάλλει καὶ τὸ μπλε-γκρίζο μὲ ἄσπρες γραμμῆς μουστάκι, πού παχὺ κατεβαίνει πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐνώνεται μὲ τὰ γένια. Τὰ γένια ἔχουν λιγότερο ὄγκο ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ προηγούμενου ἐπισκόπου, πράγμα πού ἐπιτυγχάνεται μὲ ἐλαφρότερους κυματισμούς. Καθορίζουν ἀκόμη καὶ τὸ σχῆμα ὅλου τοῦ προσώπου, πού ἔχει γίνεῖ σχεδὸν τριγωνικό. Ζωηρὴ ἀντίθεση πρὸς τὰ πλαστικὰ πρόσωπα προξενοῦν τὰ πολυσταύρια καὶ τὰ ὠμοφόρια μὲ τὰ αὐστηρὰ γεωμετρικὰ τους σχέδια.

Ἡ δευτέρα καὶ ἐντονότερη βαθμίδα στὴν κλίμακα ἔκφρασης θλίψης παρουσιάζεται στὴν ομάδα τῶν ἀποστόλων, πού εἶναι συγκεντρωμένοι στὰ πόδια τοῦ νεκρικοῦ κρεβατιοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 10). "Οἱ τους κλίνουν ἐλαφριά τὰ κεφάλια τους καὶ κοιτάζουν πρὸς τὴν Παναγία. Ἡ ρυτίδα-οὐλὴ στὰ μάγουλα κυριαρχεῖ ἐπίμονα σὲ ὅλες τὶς μορφές. Στὸν πρεσβύτερο ἀπόστολο, πού μοιάζει εἰκονογραφικὰ μὲ τὸν Ἰωάννη, ἡ δευτέρα βαθμίδα θλίψης ἐκδηλώνεται περισσότερο παρὰ στοὺς ἄλλους ἀπόστολους. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν κοιλότητα τῶν φρυδιῶν, ἀσφαλῶς μὲ τὴ βαθύτερη ρυτίδα στὸ μάγουλο, καὶ ἐπὶ πλέον μὲ τὸ σχῆμα τοῦ στόματος, πού παίρνει μίαν κλίση πρὸς τὰ κάτω, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ σκιά ἀνάμεσα στὸ μουστάκι καὶ στὸ γένι. Τὰ γηρατεῖά του, πού δηλώνονται μὲ τὰ ἄσπρα μαλλιά καὶ γένια, συμβάλλουν κι αὐτὰ στὴν ἔκφραση θλίψης. Ἐλάχιστα ὅμως ὑστερεῖ ἡ ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ στὸ νεανικὸ τῶρα πρόσωπο τοῦ ἀποστόλου πού ἀπεικονίζεται κάτω δεξιὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη. Ἐδῶ συμβάλλει ἡ κοίλη φωτοσκίαση στὸ πάνω χεῖλος² καὶ ἡ μικρὴ ρυτίδα στὴ γωνία τῶν χειλιῶν, πού φαίνονται λίγο πιὸ σαρκώδη ἀπὸ τοῦ Ἰωάννη. Ὁ ἀπόστολος ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη

1. Ἡ ρυτίδα-οὐλὴ εἶναι τὸ ραφινάρισμα τῆς τριγωνικῆς σκιάς κάτω ἀπὸ τὸ μάτι, πού δηλώνει θλίψη. Βλ. π.χ. τὴν Παναγία ἀπὸ τὴν Σταύρωση σὲ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ: Weitzmann, *Icons*, Β 60, μὲ χρονολόγηση στὰ τέλη τοῦ 10ου, ἢ τὶς εἰκόνες τῆς Σταύρωσης στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν καὶ στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Λευκωσίας: K. Weitzmann, M. Chatzidakis, S. Radojicic, *Die Ikonen*, Herrsching 1977, nos. 93-94, μὲ χρονολόγηση στὸν 13ο αἰώνα. Μερικὰ παραδείγματα στὴν Κρήτη, ὅχι ὅμως καὶ τόσο ἐπιτυχημένα ὅπως στὸ Σελλί, βρισκόμε στὶς Σταυρώσεις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, Μελισσουργάνι, ἐπαρχίας Μυλοποτάμου, Ν. Ρεθύμνου: Ε. Μπουρμπουδάκης, *Ἀρχ. Δελτ.* 24 (1969), Β' 2, εἰκ. 455β, καὶ στὴ Θεοτόκο, Κάδρου, ἐπαρχίας Σελίνου, Ν. Χανίων: Καλοκύρης, πίν. XIV. Kalokyris, C4-5 (ἐπαρχιακὸ στυλ). Χρησιμοποιήθηκε ὅμως ἐκτενέστατα καὶ σὰν εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο χωρὶς νὰ ἐκφράζει αὐτὸ τὸ αἶσθημα.

2. Τὴν κοίλη φωτοσκίαση στὸ ἐπάνω χεῖλος τὴν βρισκόμε, π.χ., στὶς ἐξίσου κλασικὲς μορφές τῶν παρθένων σὲ εἰκόνα τῆς Μ. Χελανδαρίου: Weitzmann, Chatzidakis, Radojicic, 190.

φέρει τὸ χέρι του στὸ μάγουλο, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καθιερωμένη χειρονομία ἔκφρασης λύπης¹.

Στὸν ἀπόστολο Παῦλο συναντᾶμε τὴν ἀνώτερη βαθμίδα θλίψης (εἰκ. 15). Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου του δηλώνει τὸ σπαραγμὸ, τὴν ἀπελπισία, τὴ συντριβὴ καὶ τὸν ὄδυρμό τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων, ποὺ ἔχει γονατίσει, ἔχει φέρει τὸ πρόσωπό του κοντὰ στὸ κρεβάτι τῆς Παρθένου καὶ τὸ κρατᾶ σπασμωδικὰ μὲ τὰ δύο του χέρια. Μὲ τὸ ἱμπρεσιονιστικὸ ζωγράφισμα τῶν ἰσχνῶν δακτύλων ἐνισχύεται καὶ ἀντανακλᾶται σ' αὐτὰ ἡ ὀδύνη, ποὺ εἶναι ἐκδηλη σ' ὅλο τὸ πρόσωπο². Κι ἐδῶ, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ ἐπιτυχημένα καὶ ἔντονα ἀπὸ τὶς προηγούμενες μορφές, τὰ φρύδια καὶ τὰ μάτια, ἐνισχυμένα πάνω καὶ κάτω ἀπὸ λεπτές φωτοσκιάσεις, κλίνουν πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ ἀνυψώνεται τὸ μεσόφρυδο, τὸ ὁποῖο κυριαρχεῖται ἀπὸ ἓνα φωτεινὸ τρίγωνο. Ἡ χαρακτηριστικὴ ρυτίδα στὸ μάγουλο σχηματίζεται ἀπὸ τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἐνὸς φωτεινοῦ καὶ ἐνὸς σκοτεινοῦ τμήματος. Ἡ ἔκφραση τῆς θλίψης ἐντείνεται μὲ τὸ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ στόμα μισάνοιχτο. Τὰ ὄρια τοῦ κάτω χείλους καθορίζονται ἀπὸ μία λεπτὴ, κοίλη γραμμὴ. Τὸ πάνω χεῖλος πρωτοστατεῖ στὴν ἔκφραση λύπης: σχηματίζεται ἀπὸ μία παχιά, ἀνοιχτόχρωμη πινελιά, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ μία λεπτὴ, ἀλλὰ ἔντονη, ἄσπρη, κοίλη γραμμὴ. Αἴσθημα ρίγους, τέλος, προσθέτουν στὴ μορφή οἱ ἀραιῆς σκοῦρες γραμμὲς στὰ μαλλιά.

Τὴ ρυτίδα στὸ μάγουλο, συνοδευόμενη ἀπὸ σκιά, τὴν ξαναβρίσκουμε στὸ πρόσωπο τῆς Εὐας ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας³ (εἰκ. 11). Ἡ Εὐα γονατίζει σὲ στάση δέησης δεξιὰ ἀπὸ τὸν πύρινο ποταμὸ, ποὺ ἐκβάλλει ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἀδάμ. Τὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο στὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τῶν προηγούμενων παραστάσεων, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι ἡ Εὐα κοιτᾶ πρὸς τὰ πάνω, πρὸς τὸν Χριστό. Τὸ πρὸς τὰ πάνω βλέμμα δηλώνεται ἀκόμη μὲ τὴ μεγάλη ἀπόσταση μεταξὺ ματιοῦ καὶ φρυδιοῦ, τὸ στενὸ μέτωπο καὶ τὴν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ πάνω τῶν χειλιῶν καὶ τῆς κεφαλῆς. Τὸ κόκκινο μαφόριο καὶ ὁ πρᾶσιος χιτῶνας τῆς Εὐας, ὅπως καὶ τὰ ἐνδύματα τῶν ἀποστόλων ἀπὸ τὴν ἴδια παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (εἰκ. 8), ἀποδίδονται μὲ πολὺ λιγότερες λεπτομέρειες ἀπ' ὅ,τι τὸ πρόσωπο.

1. Γιὰ τὴν ἔκφραση λύπης στὴ μεσοβυζαντινὴ τέχνη, κυρίως μὲ χειρονομίες καὶ σπανίως μὲ τὴν ἀλλοίωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, βλ. H. Maguire, *The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art*, *DOP* 31 (1977), 123-164, ἰδ. 166-171.

2. Σὲ παρόμοιο στυλ καὶ σχεδὸν μὲ τὴν ἴδια ἐκφραστικὴ ἀπεικονίζεται ὁ Ἰωάννης στὴν Κοίμησι τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά: Velmans, 203, fig. 136. M. Chatzidakis, *Mystras*, Athens 1981, 77, fig. 55.

3. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δευτέρας Παρουσίας βλ. *LCI*, IV, 513-23 (B. Brenk). D. Mouriki, *An Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica*, *AXAE*, περ. Δ' 8 (1975-76), 145-71, ἰδ. 166, μὲ βιβλιογραφία.

Στὸ πρόσωπο τῆς Ραχήλ, ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Σφαγῆς τῶν Νηπίων, ἡ ρυτίδα-οὐλή παρουσιάζεται πιὸ βαθιὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες μορφές¹ (εἰκ. 12). Ἡ ἀπόγνωση ἐκφράζεται στὸ σχεδὸν σχηματοποιημένο πρόσωπο, παράλληλα μὲ τὴ ρυτίδα-οὐλή, μὲ τὴν ὀξεία γωνία ποὺ σχηματίζουν τὰ φρύδια καὶ ἡ μύτη καὶ τὸ 'πετρωμένο' στόμα. Τὸ μάτι τῆς, ποὺ κοιτάζει τὸν στρατιώτη, εἶναι ζωγραφισμένο σκοῦρο καὶ ἔχει μία λεπτή, ἄσπρη κουκίδα, δηλώνοντας ἔτσι μίσος. Ὁ καλλιτέχνης δείχνει τὴ Ραχήλ² νὰ κρατᾶ σφιχτὰ τὸ παιδί τῆς καὶ νὰ τὸ γυρίζει ἐλαφρὰ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση τοῦ στρατιώτη, σὰν νὰ θέλει νὰ τὸ προστατεύσει. Ἡ κίνηση ὅμως, σὰν μέσο ἀπόδοσης αἰσθήματος, ὑστερεῖ πολὺ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐκφραστικότητα τοῦ προσώπου. Τὰ χεῖλη, τὸ σαγόνι καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μὲ σχεδὸν τοῦ ἴδιου τύπου σχηματοποιημένες σκιές, ὅπως στὸν ἄγγελο τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ³ (εἰκ. 6). Στὸ στρατιώτη, παράλληλα μὲ τὴν ἀποτυχημένη ἐκφραση τοῦ προσώπου, ἡ κίνηση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ εἶναι περισσότερο προστατευτικὴ παρά ἐπιθετικὴ, καὶ μόνο ἡ παρουσία τοῦ ξίφους δείχνει τὶς προθέσεις του.

Στὸ πρόσωπο τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου μᾶς προσφέρει ὁ καλλιτέχνης μία μπαρόκ μορφή (εἰκ. 13). Ἀπεικονίζεται ὄρθιος στὴν ἀψίδα, κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, μαζὶ μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καὶ τὸν Μέγα Βασίλειο. Ἡ μπαρόκ ἐντύπωση ἐπιτυγχάνεται κυρίως μὲ τὴν ὑπερβολικὰ πλούσια φαρδιά γενειάδα⁴. Τὸ φάρδος ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς κάθετες καφεκόκκινες πλατιὲς πινελιὲς καὶ τὶς λεπτὲς φωτοσκιάσεις. Μαζὶ μὲ τὶς ἀραιὲς φωτοσκιάσεις στὸ μουστάκι, καθὼς καὶ μ' αὐτὲς ποὺ τονίζουν τὴν πρὸς τὰ κάτω κατεύθυνση τοῦ φρυδιοῦ, ἡ μορφή παίρνει μιὰ ἐκφραση τραχύτητας. Οἱ σχετικὰ ἡρεμὲς φωτοσκιάσεις στὰ μαλλιά ὅμως προξενοῦν μιὰ ἀντίθεση. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ συμβάλλει στὴν δημιουργία τῆς μπαρόκ ἐμφάνισης.

Στὶς μορφὲς ἀπὸ τὶς διάφορες στυλιστικὲς κατηγορίες ποὺ ἐξετάσαμε, καθὼς καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ διασυνδέουν τὶς κατηγορίες αὐτές, παρατηροῦμε κοινὰ στυλιστικὰ στοιχεῖα. Ἔτσι, τὸν τρόπο πλασίματος τῶν παρειῶν τοῦ Παντοκράτορα τὸν συναντήσαμε καὶ στὸ Ἅγιον Μανδύλιον (εἰκ. 3-4). Τὴ γραμμικότητα τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Παντοκράτορα τὴν εἶδαμε καὶ στὰ ἐνδύ-

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Σφαγῆς τῶν Νηπίων, βλ. *LCI*, II, 509s13 (O.A. Nygren).

2. Ἡ ἀναχρονιστικὴ παρουσία στὴ Σφαγή τῶν Νηπίων τῆς Ραχήλ, γυναίκας τοῦ Ἰακώβ ποὺ ἔκλαιγε γιὰ τὰ παιδιά τῆς (Ἰερ. λη' 15), δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν μνημόνευσή τῆς στὸ ἐδάφιο τοῦ Ματθαίου περὶ τῆς Βρεφοκτονίας (β' 16-18).

3. Στυλιστικὰ μπορεῖ νὰ συγκρίνει κανεὶς τὶς μορφὲς αὐτῆς τῆς παράστασης μ' ἐκεῖνες ἀπὸ τὴν ἴδια παράσταση στὴν Παναγία τοῦ Κάντανου (Ἀνισαράκι), ἐπαρχίας Σελίνου: Kalokyris, BW16. Gerola - Λασιθιωτάκης, 39 ἀρ. 148. Λασιθιωτάκης, *Κρ. Χρ.* 22 (1970), 191-97, ἀρ. 148.

4. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Μ. Ἀθανασίου βλ. *LCI*, V, 267-72 (J. Myslivec). *RbK*, II, 1041-48 (A. Chatziniolaou).

ματα του Χριστού από την 'Ανάληψη, καθώς και στον άγγελο από την Φιλοξενία (εικ. 3, 5-6). Στο δεξιό 'πέτο' των ιματίων και του Παντοκράτορα και του άγγέλου, που διαμορφώνονται κατά τον ίδιο τρόπο, μερικές από τις φωτεινές γραμμές σταματούν και γυρίζουν σχηματίζοντας άγκιστρι. Μια άπλη απόδοση ένδυμάτων παρατηρούμε στις μορφές από τη Δευτέρα Παρουσία, του 'Ιωακείμ και τῆς 'Αννας και τῆς Ραχήλ (εικ. 7-8, 11-12). Τις σχεδόν σχηματοποιημένες σκιές στο πρόσωπο του άγγέλου τις συναντάμε και στα πρόσωπα του 'Ιωακείμ και τῆς 'Αννας, καθώς και στη Ραχήλ (εικ. 6-7, 12). Τόν τρόπο πλασίματος των μαλλιῶν και τῆς γενειάδας του 'Ιωακείμ τον ξαναβρίσκουμε στον 'Ιωάννη από την Κοίμηση, στον Μ. 'Αθανάσιο (μόνο στα μαλλιά), στους τρεῖς ἐπισκόπους και στις μορφές από την Δευτέρα Παρουσία, όπου μερικές φορές οἱ γραμμές ἀποδίδονται σὲ καλλιγραφικὸ στυλ (εικ. 7-10, 13). 'Η ρυτίδα-οὐλή παρουσιάζεται στις μορφές από την Κοίμηση, την Εὐα και τῆ Ραχήλ (εικ. 9-12). Τόν τρόπο ἀπόδοσης τῆς μύτης του Μ. 'Αθανασίου τον βλέπουμε και στον 'Ιωάννη από τῆ Δευτέρα Παρουσία, στους ἀποστόλους, στο 'Αγιον Μανδύλιον, και ἀλλοῦ (εικ. 4, 8, 10, 13).

Τὰ χρώματα που χρησιμοποιοῦνται για τὰ πρόσωπα εἶναι ἡ ὄχρα σὲ διαφορες ἀποχρώσεις, πάνω στήν ὁποία προστίθονται τὸ λαδί, τὸ καφέ και τὸ καφεκόκκινο για τις σκιές, και τὸ ἄσπρο, τὸ πορτοκαλί και σπανίως τὸ κόκκινο (ρόζ) για τὰ ἀνοιχτὰ μέρη του προσώπου. Για τὰ μαλλιά και τὰ γένια χρησιμοποιοῦνται συνήθως τὸ καφέ ἢ τὸ καφεκόκκινο και σπανίως ἡ ὄχρα, ὅπως π.χ. στα ἀνοιχτὰ μέρη των μαλλιῶν του Παντοκράτορα. Στα φωτιστέφανα συναντάμε πάλι τὴν ὄχρα, που ἀντικαθιστᾶ τὸ χρυσό, μερικές φορές ὅμως και ἄλλα χρώματα, ὅπως τὸ κόκκινο και τὸ πράσινο (Πέτρος και 'Ιωάννης ἀπὸ τῆ Δευτέρα Παρουσία). Τὸ καφεκόκκινο χρησιμοποιεῖται ἀκόμη και για τὸ περίγραμμα των μαλλιῶν, π.χ. στον 'Ιωακείμ και στους ἀποστόλους τῆς Κοιμήσεως. Στο ἀρχιτεκτονικὸ φόντο και στα ἐπιπλα (στον ἄγγελο) βρίσκουμε τὸ λαδί, τὸ κίτρινο και τὸ πορτοκαλί (σκιές).

Τὰ συνδεδεικὰ στυλιστικὰ στοιχεῖα των μορφῶν που μελετήθηκαν ἐδῶ ὀδηγοῦν στο συμπέρασμα ὅτι αὐτὲς ἔχουν ζωγραφιστεῖ ἀπὸ ἕναν καλλιτέχνη, ἄσχετα ἂν εἶχε βοηθοῦς ἢ ὄχι. 'Ο καλλιτέχνης αὐτὸς ἀκολουθεῖ σὲ μερικές μορφές ἕνα ἀρχαῖζον γραμμικὸ στυλ, ὅπως στον Παντοκράτορα και στο 'Αγιον Μανδύλιον (εικ. 3-4). Σὲ ἄλλες μορφές χρησιμοποιεῖ τὸ Παλαιολόγειο στυλ με τις σχηματοποιημένες σκιές, ὅπως π.χ. στον ἄγγελο και στη Ραχήλ (εικ. 6 και 12). Σὲ μερικές ἄλλες μορφές πάλι χρησιμοποιεῖ ἕνα καλλιγραφικὸ στυλ — που ἐπικρατεῖ στο δεύτερο μισὸ του 12ου αἰῶνα — ὅπως π.χ. στον 'Ιωάννη ἀπὸ τῆ Δευτέρα Παρουσία και στον 'Ιάκωβο ἀπὸ τῆ Κοίμηση (εικ. 8-9). 'Ο καλλιτέχνης ἐργάζεται λοιπὸν σ' ἕνα στυλ που τὸ διακρίνει ἡ ἐκλεκτικότητα, χαρακτηριστικὸ τῆς Παλαιολόγειας τέχνης. Εἶναι ἀκόμη ἱκανὸς νὰ ἀπεικονίσει κλασικὲς μορφές και στα παραπάνω τρία στυλ. Στο 'Αγιον Μανδύλιον ἡ

κλασικότητα επιτυγχάνεται με γραμμικότητα και συμμετρία, στον άγγελο με σωστές αναλογίες και χωρίς πολλές λεπτομέρειες, ενώ αντίθετα στον Ίάκωβο, με την απόδοση των λεπτομερειών (εικ. 4, 6, 9). Τα αίσθήματα δεν αποδίδονται με μπάροκ κινήσεις και όγκώδεις μορφές, όπως στις περισσότερες Παλαιολόγειες παραστάσεις (π.χ. στην Κοίμηση του Σοροβάνι, 1265 μ.Χ., στον Θρήνο του 'Αγ. Κλήμεντος 'Αχρίδας, 1295, ή στην 'Ανάληψη της Παντάνασσας του Μυστρά, 1428)¹. Την αδυναμία του καλλιτέχνη να εκφράσει το αίσθημα του φόβου με κίνηση την είδαμε στην μορφή της Ραχλή (εικ. 12). Με μεγάλη όμως επιτυχία αποδίδει τα αίσθήματα στα πρόσωπα. Το πορτραίτο του Παύλου από την Κοίμηση (εικ. 15) είναι το αποκορύφωμα απόδοσης αισθημάτων και μαζί με τις άλλες εκφραστικές μορφές κατατάσσει τον καλλιτέχνη ανάμεσα στους καλύτερους ζωγράφους της εποχής, όχι μόνο της Κρήτης, αλλά και όλου του βυζαντινού χώρου. Είναι ένας από τους λίγους ζωγράφους της Κρήτης γύρω στο 1400, που δεν εργάζεται σε επαρχιακό στυλ, αλλά φαίνεται να έχει 'πρωτευουσιάνικη' εκπαίδευση. Γνωρίζουμε ονόματα ζωγράφων που εκείνη την εποχή πήγαν ή ήλθαν από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη², αλλά δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ή άποψη αν ο ζωγράφος μας προέρχεται από ένα από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της εποχής ή αν έμαθε την τέχνη του στην Κρήτη.

Δεν ήταν σκοπός μου στο άρθρο αυτό να απαριθμήσω ένα προς ένα τα εικονογραφικά θέματα που απεικονίζονται στην εκκλησία του Σελλιού. Θα ήθελα όμως να επισημάνω έναν αρκετά καταστραμμένο κύκλο με σκηνές από τη ζωή του 'Αγ. Γωάννου του Θεολόγου³, που είναι ζωγραφισμένος σε έφτα κάδρα, στο Δ. διάχωρο του Β. τοίχου. Ένδιαφέρον ακόμη παρουσιάζουν οι τιμωρίες των κολασμένων, χαμηλά στον Δ. τοίχο, Β. της εισόδου⁴ (εικ. 16). Χωρισμένες σε έξι πλαίσια, παριστάνουν πάνω άριστερά τον πλούσιο *λαίμαργο* να τρώει, στη μέση τον *παραυλακιστή* φορτωμένο με το άροτρό του και δεξιά τους *κοιμοῦντες* την *'Αγίαν Κυριακήν*. Κάτω άριστερά απεικονίζεται ο φονεύς κρεμασμένος ανάποδα και ο *κλέπτης* με μια γίδα στην πλάτη, στη μέση ή *μαυλίστρα* (μαστρωπός) και η *πόρνη* και δεξιά ο *μυλωνάς* με βάρη στο λαιμό και ο *παρακαμπανιστής* με ζυγαριές.

1. V. Djurić, *Soročani*, Beograd 1963, pl. XXVII ff. Millet, *Yougoslavie*, III, xv, pl. 9.3. Chatzidakis, *Mystras*, fig. 64.

2. Για ονόματα και βιβλιογραφία, βλ. Chatzidakis, *Études*, V, 335, n. 102.

3. Για την εικονογραφία σκηνών από τη ζωή του 'Αγ. Γωάννου του Θεολόγου, βλ. *LCI*, VII, 121 ff. (M. Lechner). 'Α. Ευγγόπουλος, 'Αντίβολα δύο εικόνων του Θεοδώρου Πουλάκη, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ' 3 (1962-63), 75-85, ιδ. 75-80, πίν. 23-24.

4. Gerola, II, 343 no. 29. Gerola - Λασιθιωτάκης, 125. Για τις τιμωρίες των κολασμένων βλ. ακόμη Mouriki, 156 κέ. με βιβλιογραφία. Σύγκρ. Π. Βοκοτόπουλο, *Αρχ. Δελτ.* 22 (1967), Β' 2, 356, πίν. 265-266α.

Ἰδιαίτερο εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μεγάλη μορφή μιᾶς προσωποποίησης δίπλα στὴν Κοίμηση. Μολονότι εἶναι ἀρκετὰ καταστραμμένη, ἀποφάσισα νὰ τὴ δημοσιεύσω, ἐλπίζοντας πὼς μὲ τὴν περιγραφή ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ μπορέσει κανεὶς νὰ τὴ διακρίνει. Εἶναι καθισμένη σὲ εὐρύ, ξύλινο θρόνο μὲ ὑποπόδιο καὶ ἔχει φτερά. Στὸ κεφάλι, ποὺ περιτριγυρίζεται ἀπὸ φωτοστέφανο, φορεῖ ἓνα μαντήλι. Στὸ γυμνὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος διακρίνονται τὰ ἀσκητικά της στήθη. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ ἓναν ἄγγελο, σύμβολο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ματθαίου, ντυμένο σὲ αὐτοκρατορικὴ στολή. Τὸν ἀετό, σύμβολο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη, τὸν κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὴν ἀγκυλιά της. Ὁ λέων εἶναι ξαπλωμένος δεξιά, πάνω στὸ θρόνο, καὶ γυρίζει τὸ κεφάλι του πρὸς τὴν προσωποποίηση. Στὰ πόδια της, πάνω στὸ ὑποπόδιο, κάθεται ὁ μόσχος ποὺ ἔχει φωτοστέφανο, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα σύμβολα. Δυσανάγνωστη, ἀλλὰ ἀναμφίβολη ἐπιγραφή ταυτίζει τὴν μορφή αὐτὴ μὲ τὴ Σοφία τοῦ Θεοῦ (εἰκ. 14).

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ βλ. *LCI*, IV, 39-43 (U. Mielke). A. Grabar, *Iconographie de la Sagesse Divine*, *Cah. Arch.* 8 (1956), 254-261. J. Meyendorff, *L'iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine*, *Cah. Arch.* 10 (1959), 259-277.

ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΩΜΑ ΤΡΙΒΙΖΑΝΟΥ*

Ὁ Κρητικὸς λόγιος Θωμᾶς Τριβιζάνος (περ. 1520-1583) εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα μορφή τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τῆς Ἀναγεννήσεως, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὰ μελετήματα τοῦ G. Przychocki¹ καὶ τοῦ P. Canart², καθὼς καὶ ἀπὸ τῆ διδασκτορικῆ μου διατριβῆ³, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη προσπάθεια συστηματικῆς μελέτης ὅλου τοῦ ἔργου καὶ τῆς ζωῆς του.

Ἀπὸ τὸ φιλολογικὸ ἔργο του (πρωτότυπο⁴, μεταφραστικὸ⁵ καὶ ἀντιγραφικὸ⁶) ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μετάφραση τῆς 16ης «Ἡρωῦ-

* Ἀνακοίνωση ποὺ ἔγινε στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε, μὲ τὴν προσθήκη ὑποσημειώσεων.

1. Ovidius Graecus. Paridis Epistula a Thoma Trivisano in Graecum conversa. Edidit Prolegomenis Epilegomenis instruxit Gustavus Przychocki, «*Archivum Filologiczne Polskiej Akademji Umiejtnoski*», ἀρ. 3, Κρακοβία 1921.

2. P. Canart, L'unique exemplaire connu de l'oeuvre grecque de Thomas Trivisanos, «*Studi offerti a Roberto Ridolfi*», Φλωρεντία 1973, σσ. 173-195. Τοῦ ἴδιου, Les épigrammes de Thomas Trivisanos, «*Θησαυρίσματα*» 8 (1971), σσ. 205-248. Τοῦ ἴδιου, Thomas Trivisanos le Crétois et Thomas Trevisan le Vénitien, «*Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*», τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 29-31.

3. Ἡρακλῆ Ἐμμ. Καλλέργη, Ὁ Κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰῶνα Θωμᾶς Τριβιζάνος, Ἀθήνα 1980.

4. Περιλαμβάνει τὰ ἐπιγράμματά του, ποὺ ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Canart (Les épigrammes, ὁ.π., σσ. 213-227) καὶ ἀπὸ τὸν Καλλέργη (ὁ.π., σσ. 249-267) μὲ διορθώσεις καὶ ἐκτενῆ σχόλια.

5. Πρόκειται γιὰ τὶς μεταφράσεις: α) τῆς 16ης «Ἡρωΐδας» τοῦ Ὀβιδίου, καὶ β) κεφαλαίων ἀπὸ τὸ βιβλίον «Disputationes adversus Lutheranos» τοῦ Ἰταλοῦ θεολόγου τοῦ 16ου αἰ. Giannaria Verrato. Ἡ μετάφραση τοῦ Ὀβιδίου ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Przychocki (ὁ.π., σσ. 11-25), μὲ βάση τὸν κώδικα Vaticanus Graecus 1480, καὶ ἀπὸ τὸν Καλλέργη (ὁ.π., σσ. 115-147), μὲ βάση ἔντυπο τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ τὸ ἔχει περιγράψει ὁ Canart, L'unique exemplaire, ὁ.π., σσ. 174-177. Ἡ μετάφραση τῶν «Disputationes» σώζεται στὸν κώδικα Marcianus Graecus II, 186 (colloc. 1180). Κριτικὴ ἔκδοση (editio princeps) τοῦ κειμένου βλ. στοῦ Καλλέργη, ὁ.π., σσ. 209-236.

6. Σώζεται στὸν Palatinus Graecus 386, αὐτόγραφο τοῦ Τριβιζάνου. Περιγραφή τοῦ κώδικα βλ. στὸν H. Stevenson, *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae*

δας» τοῦ Ὀβιδίου¹. Τὸ κείμενο αὐτό, σπάνιο μνημεῖο τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ Ὀβιδίου² στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο τῶν λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως, διακρίνεται ὄχι μόνο γιὰ τὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν νοημάτων τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ποιητικὸ παλμὸ καὶ τὴν ἔντονη μίμηση τοῦ ὕφους τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, κυρίως ὅμως τοῦ Ὀμήρου καὶ ἄλλων ποιητῶν³.

Ἡ μεγάλη ἑλληνομάθεια τοῦ Τριβιζάνου, γιὰ τὴν ὁποία ἐκφράζονται κολακευτικώτατα οἱ μαθητὲς του Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Γαβριὴλ Σεβῆρος⁴, ἀποκαλύπτεται σὲ κάθε σημεῖο τῆς μεταφράσεως.

Ἐπειδὴ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Ὀβιδίου εἶχε μεταφράσει πρῶτος ὁ Βυζαντινὸς μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης⁵, εὐλογα γεννιέται τὸ ἐρώτημα στὸ μελετητὴ τοῦ Τριβιζάνου, ἂν ἡ πλανούδεια μετάφραση τῆς 16ης Ἐπιστολῆς ἔχει ἐπηρεάσει τὴ δική του.

Ὁ μεγάλος Πολωνὸς φιλόλογος G. Przychocki, πρῶτος ἐκδότης τῆς μεταφράσεως τοῦ Κρητικοῦ λογίου, μολονότι δὲν ἀπέκλεισε τὸ ἐνδεχόμενον ἂν εἶχε διαβάσει ὁ Τριβιζάνος τὴ μετάφραση τοῦ Πλανούδη, τελικὰ δὲν διέκρινε συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο κειμένων. Συγκεκριμένα, γράφει : «Planudeam tamen Ovidianarum Heroidum interpretationem non novisse, aut fortasse dedita opera praetermississe videtur»⁶.

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Πολωνὸς φιλόλογος ἐλάχιστα ἐπέμεινε στὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ κειμένου ποὺ ἐξέδωσε. Στὶς 20 περίπου γραμμὲς ποὺ ἀφιέρωσε στὸ θέμα αὐτὸ θεωρεῖ ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν ἐπί-

Vaticanae, Ρώμη 1885, σσ. 248-250. Συμπληρωματικὰ στὴν περιγραφή τοῦ Stevenson βλ. τοῦ Καλλέργη, *δ.π.*, σσ. 313-321.

1. Βλ. σημ. 5.

2. Συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία (τῶν ἐτῶν 1935 - 1969) γιὰ τὸ τεράστιο θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ Ὀβιδίου βλ. στὸ ἔργο τοῦ W. Stroh, *Ovid im Urteil der Nachwelt. Eine Testimoniensammlung*, Darmstadt 1969. Γιὰ τὴν πληρότητα τῆς βιβλιογραφικῆς αὐτῆς συμβολῆς βλ. K. Smolak, *Der verbannte Dichter, «Wiener Studien»* 14 (1980), σ. 159.

3. Ὁ Przychocki (*δ.π.*, σ. 40) παρατηρεῖ: «Totum carmen epico colore infecit, inficere est conatus et Homericæ vel epicæ dictionis flosculis variavit».

4. Τὶς σχετικὲς μαρτυρίες βλ. τοῦ Καλλέργη, *δ.π.*, σσ. 42-43.

5. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς μεταφράσεως εἶναι τοῦ A. Palmer, *P. Ovidi Nasonis Heroides with the Greek Translation of Planudes*, Ὁξφόρδη 1898 (καὶ σὲ ἀναστ. ἔκδ. Olms-Hildesheim 1967). Πρὶν ἀπὸ τὸν Palmer, ὁ C. Dilthey εἶχε ἐκδώσει τὶς Ἐπιστολὲς XX καὶ XXI (*De Callimachi Cydippa*, Λιψία 1863, σσ. 157-162), ἐνῶ ὁ A. Gudeman (*De Heroidum Ovidii codice Planudeo*, Βερολίνο 1888, σσ. 73-78) τὴν V Ἐπιστολή. Νέα ἔκδοση ὅλων τῶν Ἐπιστολῶν πραγματοποιοῖται ὁ καθ. Μ. Παπαθωμόπουλος : *Μαξίμου Πλανούδη, Μετάφρασις τῶν Ὀβιδίου Ἐπιστολῶν*, Ἰωάννινα 1976.

6. Ὁ.π., σ. 44.

δραση μόνο τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τῶν ποιητῶν τῶν ἐπιγραμμμάτων¹, ἐνῶ οἱ συγγραφεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπηρεάζεται ὁ Τριβιζάνος εἶναι στὴν πραγματικότητα πολὺ περισσότεροι καὶ ἀνήκουν σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας². Μόνο μιὰ ἐξαντλητικὴ λεξικολογικὴ ἔρευνα καὶ σύγκριση μὲ τὰ κείμενα μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει τὸ μεγάλο εὖρος τῶν ἀναγνωσμάτων του καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἔχει δεχθεῖ, ὅπως δὴποτε ἐξαιρετικὰ δυσδιάκριτων, ἐπειδὴ τὸ ὕφος τῆς μεταφράσεως διακρίνεται γιὰ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιογένειά του.

Ἄσφαλῶς, ὁ Przyckoeki δὲν θὰ εἶχε τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο γιὰ τὴν ἐργασία αὐτή, ποὺ ἐξάλλου φαίνεται πὼς δὲν τὸν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα. Περισσότερο ἀσχολήθηκε μὲ τὰ προβλήματα τοῦ λατινικοῦ κειμένου —δικαιολογημένα ἄλλωστε, ἐφόσον ἦταν κυρίως λατινιστῆς— καὶ ἰδίως μὲ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἀντλήσε ὁ μεταφραστής³.

Τὸ ζήτημα λοιπόν, παρὰ τὴν ἀποψη τοῦ Πολωνοῦ φιλόλογου, παραμένει ἀνοιχτό.

Παρακάτω παραθέτω ὀρισμένα σημεῖα στὰ ὁποῖα οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο κειμένων εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὲς καὶ ὀδηγοῦν, κατὰ τὴν ἀποψή μου, σὲ συμπέρασμα διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ στὸ ὁποῖο εἶχε καταλήξει ὁ Przychocki. Πρῶτα δίνεται σὲ περίληψη τὸ νόημα τῆς σχετικῆς ἐνόητας τοῦ ποιήματος καὶ ἀκολουθοῦν ὁ στίχος ἢ οἱ στίχοι τοῦ λατινικοῦ κειμένου, καθὼς καὶ τὸ κείμενο τῶν δύο μεταφράσεων μὲ τὶς παρατηρήσεις μου.

1. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Πάρης γράφει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι μοναδικὸ κίνητρο τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Σπάρτη ἦταν ὁ φλογερὸς ἔρωτάς του πρὸς τὴν Ἑλένη, γεννημένος στὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὴ θεὰ Ἀφροδίτη. Ὁ στόλος του δὲν ἔφτασε ἐδῶ σπρωγμένος ἀπὸ τὴν τρικυμία, ἀλλὰ ἐξαρχῆς κατευθυνόταν πρὸς τὴν Ταυναρίδα γῆ.

στ. 30: *Taenaris est classi terra petita meae.*

Πλανούδης: ἀλλ' ἢ Ταυαρίς γῆ πρὸς τῆς ἡμετέρας ἐζητήθη νεώς.

Τριβιζάνος: Ταίναρον ἀρχῆθεν νηῶς τόδ' ἐμὴ προσέπλει.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι μὲ τὸ *classi meae* δηλώνεται ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο ὁ στόλος, ἡ ναυτικὴ μοίρα, τῆς ὁποίας ἡ ναυπήγηση περιγράφεται στοὺς στίχους 105-116, καὶ ὅχι τὸ πλοῖο στὸ ὁποῖο ἐπέβαινε ὁ Πάρης. Θεωρῶ λοιπόν πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Κρητικὸς λόγιος μετέφρασε τὴ φράση αὐτὴ μὲ τὸ *νηῶς ἐμῆ* παρασυρμένος ἀπὸ τὸν ἐνικὸ *νεώς* τοῦ Πλανούδη, ἐκτὸς ἐὰν ἐνσυνείδητα υἰοθέτησε τὴ μετάφρασή του, ἐπειδὴ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ μέτρου.

1. Ὁ.π., σσ. 43-44.

2. Βλ. σχετικὰ Καλλέργη, ὀ.π., σσ. 101-102.

3. Ὁ Przychocki ἐξετάζει τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὸ κεφάλαιο «De textu latino», ποὺ καλύπτει τὸ ἓνα τέταρτο τῆς μελέτης του (σσ. 25-36).

Ὅπως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ στίχο 115, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχει μετάφραση τοῦ Πλανούδη¹, ὁ Τριβιζάνος χρησιμοποίησε τὸν πληθυντικὸ τοῦ «ναῦς» σὲ ἀπόδοση τοῦ οὐσιαστικοῦ classis: *Imposita est factae postquam manus ultima classi* — *Αὐτὰρ ἐπεὶ νήεσσιν ἐπαρτέα πάντα τέτυκτο.*

2. Ὁ Πάρης, θέλοντας νὰ προλάβει τὴν ἐνδεχόμενη ἄρνηση τῆς Ἑλένης στὶς προτάσεις του, τῆς λέει (στ. 289 κ.έ.) ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποφύγει τοὺς πειρασμοὺς τοῦ ἔρωτα, ἐπειδὴ ἡ ὁμορφιά της δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ σωφροσύνη. Δυὸ λύσεις ὑπάρχουν: ἢ πρέπει νὰ ἀλλάξει τὴ μορφή της ἢ νὰ μὴν εἶναι σκληρή.

στ. 291: *Aut faciem mutes aut sis non dura necesse est.*

Τριβιζάνος: Ἡ γὰρ τὸν μεταβάλλει, ἢ τόδε τ' ἀτέρμονον χορή².

Τὸ νόημα τῆς μεταφράσεως εἶναι³: «Ἡ πρέπει νὰ μεταβάλλεις τὴ μορφή σου ἢ πρέπει νὰ ἔχεις σκληρὴ τὴν ψυχὴ σου». Τὸ δεύτερο δηλ. ἡμιστίχο δηλώνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι τὸ πρωτότυπο. Πιθανότατα, ἡ μετάφραση στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Πλανούδη, ποὺ ἀποδίδει ἐπίσης λαυθασμένα τὸ β' ἡμιστίχο: Ἀνάγκη γὰρ σε ἢ τὴν ὄψιν μεταβαλεῖν ἢ ἀμείλικτον εἶναι ἀντὶ μὴ ἀμείλικτον εἶναι. Τὸ ἀναγκαῖο μόριο «μὴ» προστέθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκδότῃ τοῦ Πλανούδη, τὸν Palmer⁴.

1. Οἱ ἀμφισβητούμενοι ὡς πρὸς τὴ γνησιότητά τους στ. 39-144, ποὺ παραδίδονται ἀπὸ ἐλάχιστους κώδικες, φαίνεται πὺς δὲν ὑπῆρχαν στὸ πρωτότυπο ποὺ εἶχε στὰ χέρια τοῦ ὁ Πλανούδης. Γιὰ τὴν παράδοσή τους καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητάς τους βλ. ἀντίστοιχα: H. Dörrie, *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte von Ovids Epistulae Heroidum*, «*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*» I. *phil.-hist. Klasse*, Teil 2, Nr. 7, 1960, σσ. 371-72, καὶ Uta Fischer, *Beobachtungen zur Darstellungskunst Ovids in den Heroides unter besonderer Berücksichtigung der Briefpaare her. 16 und 17 (Paris und Helena) und her. 20 und 21 (Acontius und Cydippe)*, Augsburg 1969, σσ. 132-152.

2. Ἡ δεικτικὴ ἀντωνυμία τὸν προϋποθέτει τὸ οὐσιαστικὸν *χορῶτα*, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀμέσως προηγούμενο στίχο τῆς μεταφράσεως: *ὕστερῃν οἶει χορῶτα τὸν ἀμπλαγῆς*; Τὸ οὐδέτερο τῆς ἀντωνυμίας καὶ τοῦ ἐπιθέτου στὸ δεύτερο ἡμιστίχο δικαιολογεῖται, μόνο ἂν δεχθούμε ὅτι ὁ μεταφραστὴς εἶχε στὸ νοῦ του τὸ ὁμηρικὸ «*κῆρ ἀτέρμονον*» (ψ167). Ἡ ὑπαρξὴ ἐξάλλου τοῦ τε στὸ δεύτερο ἡμιστίχο δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ διάζευξη γίνεται μεταξύ τῆς ὄψεως καὶ τῆς ψυχῆς, ὁπότε ἡ μετάφραση θὰ ἀπέδιδε τὸ νόημα τοῦ ὀβιδιανοῦ στίχου: «Ἡ τὴν ὄψιν σου πρέπει ν' ἀλλάξεις ἢ τὴ σκληρὴ ψυχὴ σου». Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν στὸ δεύτερο ἡμιστίχο πρέπει νὰ ἐνοήσουμε τὸ ἀπαρέμφοτο «ἔχειν». Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ κατὰ λέξιν ἀπόδοση τοῦ στίχου εἶναι, νομίζω, ἡ ἐξῆς: «Ἡ αὐτὴν (δηλ. τὴν ὄψιν σου) πρέπει νὰ μεταβάλλεις ἢ καὶ αὐτὴν (δηλ. τὴν ψυχὴ σου) πρέπει νὰ ἔχεις σκληρὴ».

3. Γιὰ τὴν κατὰ λέξιν ἀπόδοση τοῦ στίχου βλ. τὴν προηγούμενη σημεῖωση.

4. Βλ. τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα στὴν ἐκδ. Palmer, σ. 241, καὶ Παπαθωμοπούλου, σ. 85. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ὁ στ. 291 τῆς μεταφράσεως Τριβιζάνου ἀντιστοιχεῖ στὸ στ. 289. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Πλανούδης δὲν ἔχει μεταφράσει τοὺς στ. 267-68 (κατὰ τὸ λατ.

3. Κλιμακώνοντας τῆ θρασύτητα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁ Πάρης λέει στὴ συνέχεια ὅτι οἱ παράνομοι ἔρωτες εἶναι ἀρεστοὶ στὴν Ἀφροδίτη καὶ στὸν Δία, ἀφοῦ ἕνας τέτοιος ἔρωτας ἔκαμε πατέρα τῆς Ἑλένης τὸν Δία. Καὶ ἐφόσον ἡ Ἑλένη εἶναι καρπὸς τοῦ ἔρωτα τοῦ Δία καὶ τῆς Λήδας, ἀπὸ κληρονομικότητα ἔχει μέσα στὴν ψυχὴ της τὴ ροπὴ πρὸς τὶς ἐρωτικὲς ἀτασθαλίες, ἐπομένως εἶναι δύσκολο νὰ μεταβάλλει τὴ φύση της καὶ νὰ γί ν ε ι ἐγκρατής.

στ. 295-296: *Vix fieri, si sint vires in semine amorum, / et Jovis et Ledaе filia casta potes.*

Πλανούδης: *Μόλις δὲ σὺ σ ω φ ρ ο ν ο ὕ σ α δυνήσῃ, εἴπερ δύναμις ἐρώτων ἔστιν ἐν τῷ σπέρματι, καὶ Διὸς καὶ Λήδας θυγάτηρ εἶ ν α ι.*

Τριβιζάνος: *Εὐπετές οὐ γάρ, σπέρματος εἰ κρατέουσιν ἔρωτες, / Ζηγὸς καὶ Λήδης παῖδά σε σ ὄ φ ρ ο ν ᾽ ἔ μ ε ν.*

Δὲν εἶναι, πιστεύω, συμπτωματικὸ ὅτι τὸ *casta* ἀποδίδεται καὶ στὰ δύο κείμενα μὲ τὸ *σώφρων* καὶ ὅτι τὸ νόημα εἶναι πῶς ἀνώδυνο γιὰ τὴν Ἑλένη, ἐφόσον τὸ *fieri* μεταφράζεται μὲ τὸ ἀπαρέμφατο τοῦ εἰμί (*εἶναι - ἔμειν*).

4. Στοὺς στίχους 301 κ.έ. ὁ Πάρης ἀναφέρεται στὴ στάση τοῦ Μενελάου, ποὺ ἔφυγε στὴν Κρήτη ἀφήνοντάς τον μόνον μὲ τὴν Ἑλένη, καὶ παρατηρεῖ εἰρωνικὰ ὅτι ὄχι μὲ λόγια ἀλλὰ μὲ πράξεις τὴ σπρώχνει ὁ ἴδιος στὴν ἀγκαλιὰ του.

στ. 301: *Sed tibi hoc suadet rebus, non voce, maritus.*

Πλανούδης: *Καὶ μὴν ὁ ἀνὴρ σοὶ ταῦτα συμβουλεύει π ρ ὶ ἄ γ μ α σ ι ν, ἀλλ' οὐ ῥ ῆ μ α σ ι ν.*

Τριβιζάνος: *Ἀλλὰ σ' ἀνὴρ τόδε π ρ ὶ ἄ γ μ α σ ι ν οὐδὲ λόγοις καταπίθει.*

Παρὰ τὶς ἄλλες λεκτικὲς διαφορὲς, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ κοινὴ χρῆση τοῦ *πράγμασιν* καὶ ἢ ἀπόδοση τοῦ *voce* μὲ πληθυντικὸ ταυτόσημων ὀνομάτων (*ῥήμασιν-λόγοις*). Ἴσως δὲν εἶναι συμπτωματικὸ καὶ τὸ κοινὸ *ἀνὴρ* (= *maritus*).

5. Ἡ Ἑλένη ἦταν φυσικὸ νὰ φοβᾶται τὶς γενικότερες συνέπειες τῆς ἀπαγωγῆς της. Γι' αὐτὸ ὁ Πάρης στοὺς τελευταίους στίχους τῆς Ἐπιστολῆς (345 κ.έ.) προσπαθεῖ νὰ τὴν καθησυχάσει ἀναφέροντας, μεταξὺ ἄλλων, προηγούμενες πράξεις ἀπαγωγῆς, ποὺ δὲν τὶς ἀκολούθησαν πολεμικὲς συγκρούσεις. Οἱ Θράκες π.χ. ἄρπαξαν τὴν Ἐρεχθίδα, ὅμως ἡ χώρα τους δὲν δοκίμασε τὶς συνέπειες τοῦ πολέμου.

στ. 348: *tuta tamen bello Bistonis ora fuit.*

Πλανούδης: *καὶ ἄ φ ο β ο ς πολέμου ἢ Βιστονίς γῆ διαγέγονε.*

Τριβιζάνος: *Βιστονίς ἦν δ' ἔμπης ἄ τ ρ ο μ ο ς ἔκ πολέμου.*

κείμενο τοῦ Vat. Gr. 1480), ποὺ ἀσφαλῶς δὲν θὰ ὑπῆρχαν στὸ (χαμένο σήμερα) λατινικὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε ὑπόψη του: *sic et tu Phrygias venies regina per urbes, / venit ut in Phrygios Hippodamia sinus.*

Ἡ ἀκριβέστερη ἀπόδοση τοῦ *tuta* θὰ ἦταν, νομίζω, τὸ ἀσφαλής. Τὸ ὅτι ὁ Τριβιζάνος μεταφράζει μὲ τὸ ἄτρομος, συνώνυμο τοῦ πλανούδειου ἄφοβος, δείχνει ὅτι ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου. Ἡ ὑποψία αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ὅτι στὸν ἀμέσως προηγούμενο στίχο τὸ λατινικὸ *Erechtida*, ἀκριβῶς ἀντίστοιχο τοῦ ἑλληνικοῦ Ἐρεχθηίδα, ἀποδόθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Πλανούδη καὶ ἀπὸ τὸν Τριβιζάνο μὲ τὸ ἀδόκιμο Ἐρεχθίδα, δηλ. μὲ «μηχανικὴ» μεταφορὰ στὴν ἑλληνικὴ τοῦ λατινικοῦ τύπου.

6. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη στὶς παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ἀπλὴ σύμπτωση, δὲν νομίζω ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει στὴ μετάφραση τῶν στίχων 199-200. Ἐδῶ ὁ Πάρης, στὴ γενικότερη προσπάθειά του νὰ διώξει ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῆς ἀγαπημένης του τὴν περιφρόνηση πού, σὰν Ἑλληνίδα, ἔνωθε γιὰ τοὺς Τρῶες καὶ νὰ τὴν πείσει νὰ γίνῃ γυναίκα του (στ. 190-215), τῆς ὑπενθυμίζει μὲ ὑπερφάνεια τὴν τρωικὴ καταγωγὴ τοῦ οἴνου χόρου τῶν θεῶν¹.

στ. 199-200: *Phryx erat et nostro genitus de sanguine, qui nunc/cum diis rotando nectare miscet aquas*. Ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση: «Φρύγας ἦταν καὶ καταγόταν ἀπὸ τὸ δικό μας γένος αὐτὸς πού τώρα, ὄντας ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς (*cum diis*), ἀναμιγνύει τὸ νερὸ μὲ τὸ νέκταρ πού πρέπει νὰ πιοῦν».

Τριβιζάνος: *Φρυξ γὰρ ἐκεῖνος καὶ Τρώιον αἷμα, θεοῖσιν/ ὄς νῦν σὺ μπίων μίγνυσι νέκταρ ὕδει*. Ὁ Przyckoeki πολὺ σωστὰ ἐπισημαίνει². ὅτι τὸ *θεοῖσι συμπίων* εἶναι μεταφραστικὸ σφάλμα. Δὲν πρόσεξε ὅμως ὅτι καὶ ὁ Πλανούδης μεταφράζει τὴν ἐπίμαχη φράση μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: *Φρυξ ἦν καὶ τοῦ ἡμετέρου γεννηθεὶς αἵματος ὄς νῦν τοῖς θεοῖς σὺ μπίων τὸ νέκταρ ὕδατι κίγνυσι*. (Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *θεοῖς συμπίων*, κοινὴ εἶναι στὰ δύο κείμενα καὶ ἡ ἀντιστροφὴ τῆς σειρᾶς τῶν ἀντικειμένων τοῦ *miscet*).

Ἄν στὸν Πλανούδη τὸ μεταφραστικὸ αὐτὸ σφάλμα ἐρμηνεύεται ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ πού μετέφρασε τίς «Ἡρώιδες» ἢ λατινομάθειά του δὲν ἦταν ζηλευτή³, στὸν Τριβιζάνο ἐρμηνεύεται, νομίζω, διαφορητικὰ —χωρὶς φυσικὰ νὰ θέλω νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἤξερε καλύτερα λατινικὰ ἀπὸ τὸν Πλανούδη: Ἐνσυνείδητα υἰοθέτησε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ μετάφραση τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου, ἐπειδὴ ἐξυψώνει περισσότερο τὸν Γανυμήδη παρουσιάζοντάς τον ἰσότιμο μὲ τοὺς θεοὺς καὶ ὄχι ἀπλῶς ὑπηρετὴ τους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖται ἐπίταση τοῦ νοήματος, πράγμα πού ὁ Τριβιζάνος τὸ ἐπιδίωξε καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς μεταφράσεώς του, ὑπερβαίνοντας τὴν πρόθεση τοῦ Ὁβιδίου⁴.

1. Προφανῶς ἐννοεῖ τὸν Γανυμήδη.

2. Ὁ.π., σ. 39.

3. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Palmer γιὰ τὰ μεταφραστικὰ σφάλματα τοῦ Πλανούδη στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεώς του, σ. XLII κ.έ.

4. Βλ. στοῦ Καλλέργη τὰ σχόλια στοὺς στ. 24 (σ. 152), 145-6 (σ. 166), 207 (σ. 172), 221 (σ. 174), 250 (σ. 176), 375 καὶ 377 (σ. 188).

Ἡ ἐπίδραση λοιπὸν τοῦ Πλανούδη στὴ μετάφραση τοῦ Τριβιζάνου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὄχι ἀπλῶς πιθανὴ ἀλλὰ βέβαιη.

Ἦταν ἐξάλλου φυσικὸ, προκειμένου νὰ μεταφράσει μιὰ ἀπὸ τὶς «Ἡρωίδες», νὰ θελήσει νὰ συμβουλευτεῖ τὸν πρῶτο μεταφραστὴ τους, πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ W. O. Schmitt, ἦταν ὁ καλύτερος γνώστης τῆς λατινικῆς γραμματείας κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ¹. Ἡ φήμη τοῦ Πλανούδη, ἰδιαίτερα ἐξοικειωμένου μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ὀβιδίου², ἦταν μεγάλη στοὺς οὐμανιστικοὺς κύκλους τῆς Ἱταλίας, καὶ ἡ μετάφρασή του τῶν «Ἡρωίδων» θὰ ἦταν, ὑποθέτω, προσιτὴ στὸν Τριβιζάνο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου ἀποκαλύπτεται βαθμηδὸν πλουσιότερη ἀπ' ὅσο φαινόταν στὴν ἐποχὴ τοῦ Palmer³. Ὅπως γράφει ὁ Przychocki⁴, «Planudis Ovidius Graecus huius aetatis viris doctis nonnullis plane notus erat».

Ἡ πιθανὴ ἀντίρρηση, ὅτι οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο μεταφράσεων εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὀρισμένες ἔκτυπες ὁμοιότητες, δὲν μπορεῖ νὰ κλονίσει τὰ συμπεράσματά μας στὸ ἐπίμαχο θέμα. Ὁ Κρητικὸς λόγιος δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ κανένα τόσο ἀποκλειστικά, ὥστε νὰ υποδουλώνεται σ' αὐτόν. Ἐχοντας ἐξαιρετικὴ οἰκειώση μὲ εὐρύτατο κύκλο συγγραφέων, δανεῖζεται ἀπὸ πολλούς, ὄχι μόνον ἀπὸ ἓνα, ὅ,τι ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὸ ὕφος του ἢ ὅ,τι ἐξυπηρετεῖ κάθε φορὰ τὸ μέτρο καὶ τὸ νόημα τῶν στίχων του.

Τὸ δεῦτερο σκέλος τῆς ἀνακoinώσεώς μου ἀφορᾷ στὴ σχέση μεταξὺ τῆς Πλανούδειας Ἀνθολογίας⁵ ἐπιγραμμάτων καὶ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Τρι-

1. W.O. Schmitt, Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung, *«Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft»* 17 (1968), σ. 129.

2. Ὡς γνωστό, ὁ Πλανούδης ἔχει μεταφράσει καὶ τὶς «Μεταμορφώσεις», πού παραδόθηκαν, ὅπως καὶ οἱ «Ἡρωίδες», μὲ τὸ ὄνομά του. Ἀνώνυμα μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἀνθολογία, πού περιλαμβάνει τὴν μετάφραση 481 στίχων ἀπὸ τὴν «Ars amatoria», 434 στίχων ἀπὸ τοὺς «Amores» καὶ 182 στίχων ἀπὸ τὰ «Remedia amoris». Ἄν ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν ἀνήκει στὸν ἴδιο τὸν Πλανούδη, ὅπως δὴποτε εἶναι δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν σχολή του. Πρβλ. J. Irmscher, Ovid in Byzanz, *«Byzantinoslavica»* 35 (1974), σ. 32.

3. Ἡ ἔκδοση τοῦ Palmer εἶχε στηριχθεῖ σὲ τρεῖς κώδικες τοῦ 15ου αἰώνα. Πρόσφατα, ὁ καθηγ. Παπαθωμόπουλος ἐπισήμανε ἄλλους τρεῖς, πού εἶναι ὅλοι τοῦ 14ου αἰώνα: Vaticanus Reginensis Graecus 133 (=R), Vaticanus Barberinianus Graecus 121(=B) καὶ Scorialensis Graecus 283 (=Y. III. 13). Βλ. σχετικὰ Palmer, *ἔ.π.*, σ. 159, καὶ Παπαθωμόπουλο, *ἔ.π.*, σ. VIII.

4. *Ὁ.π.*, σ. 44.

5. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀνθολογίας αὐτῆς βλ. ὅσα γράφει ὁ H. Beckby στὴν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως: *Anthologia Graeca*, τόμ. I, Μόναχο (ἔκδ. 2η χ.χ.), σσ. 77-82. Πρβλ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Ἀγαπ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 1010-1011.

βιζάνου. Ὁ Przychocki εἶχε διαπιστώσει τὴν οἰκείωση τοῦ Κρητικοῦ λογιῦ με τοὺς ποιητὲς τῶν ἐπιγραμμάτων¹ καὶ ἰδιαίτερα με τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο², ἀγνοοῦσε ὅμως ὅτι πηγὴ του ἦταν ἡ Ἀνθολογία Πλανούδη καὶ ὄχι ἄλλες μικρότερες συλλογές³, ἐπειδὴ δὲν κατόρθωσε νὰ βρεῖ καὶ νὰ μελετήσῃ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Τριβιζάνου, ἀν καὶ ἐρεύνησε σὲ πολλὲς βιβλιοθηκῆς τῆς Πολωνίας καὶ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης⁴.

Ὁ ἴδιος ὁ Τριβιζάνος ἔχει σημειώσει στὸν τίτλο τοῦ 29ου ἐπιγράμματος τῆς συλλογῆς του: «Ἀναθηματικὸν εἰς τρεῖς ἀδελφοὺς κνηηγούς· τὰ ὅμοια ἐν τῷ ἕκτῳ τμήματι τῶν ἐπιγραμμάτων, ἐν κεφαλαίῳ πέμπτῳ καὶ δεκάτῳ τοῦ αὐτοῦ τμήματος». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ἀνθολογία Πλανούδη. Τὸ ἕκτο βιβλίον τῆς (τμήμα) περιέχει πράγματι τὰ ἀναθηματικὰ ἐπιγράμματα⁵, ἐνῶ τὸ 15ο κεφάλαιο⁶, ποὺ ἔχει τίτλο «ἀπὸ κνηηγῶν», περιλαμβάνει τὰ (28 συνολικὰ) ἐπιγράμματα στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ στιχουργός.

Ἀλλὰ καὶ ἀν ἀκόμη δὲν εἶχαμε τὴ δῆλωση αὐτῆ τοῦ Τριβιζάνου, θὰ μᾶς ἀρκοῦσε ἡ διαπίστωση ὅτι στοὺς στίχους του εἶναι συχνὰ τὰ δάνεια ἀπὸ τὸ 16ο βιβλίον τῆς σημερινῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, τοῦ ὁποῖου τὰ ἐπιγράμματα μόνον ἀπὸ τὴν Ἀνθολογία Πλανούδη ἔχουν παραδοθεῖ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς «Appendix Planudea»⁷.

Ἡ ἔκταση τῶν ἐπιδράσεων τῆς Ἀνθολογίας αὐτῆς στὸν Τριβιζάνο, ποὺ τὴν ἀξιοποιεῖ με τρόπους ποικίλους⁸, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν

1. Ὁ.π., σ. 44.

2. Ὁ Πολωνὸς φιλόλογος ἀναφέρει ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴ φράση ἀργέτι κούρη τοῦ στ. 273 τῆς μεταφράσεως τοῦ Τριβιζάνου, ποὺ προέρχεται πράγματι ἀπὸ τὸ στίχο ὦμοσα μιμνάξωιν σέο τηλόθεν, ἀργέτι κούρη τοῦ Παύλου Σιλεντιαρίου (*Anthologia Graeca*, τόμ. I, σ. 396 (V, 254, (253), 1)).

3. Βλ. γι' αὐτὲς Beckby, ὁ.π., τόμ. I, σσ. 82-84.

4. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Przychocki (ὁ.π., σ. 9), ἀπὸ πληροφορίες παλαιῶν βιβλιογράφων γνώριζε ὅτι τὸ 1553 εἶχε ἐκδοθεῖ στὴν Πάδοβα ἔντυπο, ποὺ περιεῖχε τὴ μετάφραση τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ὀβιδίου καὶ ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα. Καὶ ἐνῶ μάταια τὸ ἀναζήτησε σὲ διάφορες βιβλιοθηκῆς, ἐντελῶς τυχαῖα ἀνακάλυψε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ τὸ χειρόγραφο τοῦ Τριβιζάνου (Vat. Gr. 1480), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε τὴ μετάφραση τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Πάρη.

5. Beckby, ὁ.π., σ. 78.

6. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, κάθε βιβλίον τῆς Ἀνθολογίας Πλανούδη (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ V καὶ VII) ὑποδιαιρεῖται σὲ «κεφάλαια», δηλ. μικρότερες ομάδες, με κατάταξη ἀλφαβητικῆ: π.χ. εἰς ἀγαθοὺς ἄνδρας, εἰς ἀγωνιστάς... εἰς βρέφη, εἰς γέροντας κλπ. Ὁ ἴδιος ὁ Πλανούδης εἶχε σημειώσει στὸ φ. 2r (ἀνω ζῶα) τοῦ Marc. Gr. 481: *ιστέον, ὡς ἐν τοῖς ἔχουσι κεφάλαια τμήμασι κατ' ἀλφάβητον ταῦτα ἐκτίθενται ἡμῶν πρὸς τοῦτο φιλοπονησάντων· χύδην γὰρ ἦσαν· καὶ ῥαδίᾳ ἐντεῦθεν τῷ ζητοῦντι ἡ εὕρεσις*. Πρβλ. Beckby, ὁ.π., σσ. 78-79. Ὅπως διαπίστωσα ὁ ἴδιος, τὸ VI βιβλίον περιλαμβάνει 27 τέτοιες ομάδες.

7. Beckby, ὁ.π., τόμ. IV, σ. 304.

8. Ἀναφέρω συνοπτικὰ τοὺς τρόπους αὐτούς: α) Ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν Ἀνθολογία λέ-

εἶχε ἀπλῶς διαβάσει τὰ ἔξοχα κείμενά της, ἀλλὰ τὰ εἶχε πλήρως ἀφομοιώσει καὶ σχεδὸν ἀποστηθίσει. Ἀκόμη καὶ στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του στὸ λόγιό Μαρριανὸ Savelli¹ (τὸ μοναδικὸ κείμενό του στὸ ὁποῖο ἐκφράζονται προσωπικὲς ἀπόψεις καὶ πεποιθήσεις) τὸ γνωστότατο *Κρήτη μοι, Κρήτη, κυδιάνειρα πατρίς*, ἐκφραση βαθύτατης ἀγάπης πρὸς τὴ γενέτειρά του², ἔχει ὡς πρότυπό του ἓνα στίχο ἐπιγράμματος ποὺ περιέχεται στὸ πρῶτο βιβλίό τῆς Πλανούδειας Ἀνθολογίας: *Σπάρτα μοι Σπάρτα κυδιάνειρα πατρίς*³.

Πηγὴ τοῦ Τριβιζάνου δὲν εἶναι ὁ κώδικας Marcianus Graecus 481 (αὐτόγραφο τοῦ Πλανούδη) ἢ κάποιον ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα τῆς Ἀνθολογίας⁴, ἀλλὰ ἔντυπη ἔκδοσις. Ἡ παραπομπὴ τοῦ 29ου ἐπιγράμματος («τὰ ὅμοια ἐν τῷ ἔκτω τμήματι τῶν ἐπιγραμμάτων κλπ.») ὑποδηλώνει, νομίζω, ὄχι χειρόγραφο ἀλλὰ ἔντυπο, ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει καὶ ἦταν γνωστότατο, ὥστε ὁ στιχουργὸς δὲν θεωρεῖ ἀναγκαῖο νὰ τὸ κατονομάσει.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο ἐσωτερικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀναντίλεκτα συνηγορεῖ στὴν ἀποψή μας. Στὸ 42ο ἐπίγραμμα τῆς συλλογῆς του, μὲ τίτλο «ὡς ἀπὸ λαγωῦ», ὁ Κρητικὸς στιχουργὸς μιμεῖται τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα τοῦ 1ου βιβλίου τῆς Ἀνθολογίας Πλανούδη, ποὺ σήμερα ἀποτελεῖ τὸ 9ο κατὰ σειρὰ τοῦ 16ου βιβλίου τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας: Ὡ γαστήρ κυνάνυια, δι' ἣν κόλακες παρὰσιτοι/ ζωμοῦ πωλοῦσι θεσμὸν ἐλευθερίας. Ὁ Τριβιζάνος γράφει: Ὡ γαστήρ κ υ ν ὀ μ υ ι α, δι' ἣν με λαγῶν ὀρῶσιν, / οὔτος ὁ τῆς γαστρὸς νῆις ἐὼν λαγῶς.

Ξεῖς μεμονωμένες, ἀπὸ τίς ὁποῖες μάλιστα ὀρισμένες δὲν ὑπάρχουν σὲ ἄλλα κείμενα. β) Ἐπαναλαμβάνει αὐτολεξεῖ στίχους ἢ τμήματα στίχων της. γ) Σχηματίζει στίχους ἢ φράσεις σύμφωνα μὲ πρότυπά της. δ) Μιμεῖται τὸ ὕφος ἢ χρησιμοποιεῖ μοτίβα ἢ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀρχὴ ἐπιγραμμάτων της.

1. Βλ. τὸ κείμενο στοῦ Canart (*Les épigrammes*, ὁ.π., σσ. 228-29) καὶ στοῦ Καλλέργη, ὁ.π., σσ. 115-17.

2. Ὅλη γενικὰ ἡ ἐπιστολὴ στὸν Savelli εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῆς ἐλληνικῆς συνειδήσεως τοῦ Τριβιζάνου καὶ τῆς ἀγάπης του γιὰ τὴν Κρήτη. Ἐνῶ ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ του εἶναι βενετικὴ, ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι εἶναι ἀπόγονος τῶν Κρητῶν τῆς μινωικῆς ἐποχῆς, γράφοντας χαρακτηριστικὰ: *Εἶ καὶ τό γε νῦν ἔχον καὶ τὸς διατρίβων περὶ Ἰταλίαν τυγγάνω, οἱ τὰγαθὰ τῆς Ἑλλάδος μετώμισται, ἀλλ' οὖν σὸ προδίδωμι τὸ Μινώιον γένος. Δικαιολογημένα λαιπὸν ἔχει θεωρηθεῖ σάν ἀἔσοχο παράδειγμα ἐλληνοκεντρικῆς κρητολατρίας»* (N.M. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», *ἈΠεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σ. 338).

3. Βλ. *Anthologia Graeca*, τόμ. IV, σ. 306 (XVI, 1, 1).

4. Τὰ σπουδαιότερα ἀπόγραφα τῆς Ἀνθολογίας Πλανούδη εἶναι οἱ ἐξῆς κώδικες: α) Laurentianus 31, 28 (15ου αἰ.), β) Ambrosianus A 161 Suppl. (15ου αἰ.), γ) Ambrosianus F 30 Suppl. (15ου αἰ.) καὶ δ) Vaticanus 1372 (16ου αἰ.). Πρβλ. Beckby, ὁ.π., τόμ. I, σ. 86.

Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Beckby¹, τὸ *κυνόμνιο*, πὸ υἰοθετεῖται ἐδῶ, εἶναι διόρθωση τοῦ τύπου *κυνάμνιο* (ποῦ παραδίδει ὁ Marcianus Graecus 481) ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκδότη τῆς Ἀνθολογίας Ἰανὸ Λάσκαρη. Ἐφόσον εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ λόγιός μας μιμεῖται τὰ ἐπιγράμματα τῆς Ἀνθολογίας Πλανούδη, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ *κυνόμνιο* τὸ ἀντλήσε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη τοῦ ἔτους 1494 ἢ, τὸ πιθανότερο, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου τῶν ἐτῶν 1503, 1521 καὶ 1551, πὸ γενικὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔτους 1494². Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι τὴν ἴδια πηγή χρησιμοποίησε καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἐπιγράμματα τῆς συλλογῆς του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ὀβιδίου, ὅπου ἐπίσης διαπιστώνονται ἐπιδράσεις τῆς Πλανούδειας Ἀνθολογίας.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὴν ἀνακοίνωσή μου μὲ ὀρισμένες γενικότερες ἀλλὰ ὄχι ἄσχετες πρὸς τὸ θέμα τῆς σκέψης. Ὁ Θωμᾶς Τριβιζάνος ἀνήκει στὶς προδρομικὲς μορφές τοῦ 16ου αἰῶνα, περιόδου ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσας γιὰ τὰ κρητικὰ γράμματα. Ἐπομένως, ἡ διακρίβωση τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου του συμβάλλει εὐρύτερα στὸ σχηματισμὸ μιᾶς πληρέστερης εἰκόνας τῶν πνευματικῶν ἐκείνων παραγόντων πὸ ὑπῆρξαν καθοριστικοὶ τῆς πορείας τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἐξοικειωθεῖ ὄχι μόνον μὲ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (φαινόμενο ἄλλωστε ἀπόλυτα ἀναγεννησιακό), ἀλλὰ καὶ μὲ ἀξιόλογους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Μάξιμος Πλανούδης, πιστοποιεῖ, ἀκόμη μιὰ φορά, ὅτι τὸ Βυζάντιο δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐλκύει τοὺς λόγιους τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Εἶναι γνωστότατο, ἀλλὰ πρέπει σὲ κάθε εὐκαιρία νὰ τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, ὅτι ἡ ἀνθιση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς ἀκμῆς καὶ γενικότερα ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς Κρήτης, ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, στηρίχθηκε κυριότατα στὴ βυζαντινὴ πνευματικὴ κληρονομία, πὸ στὴ συνέχεια βέβαια διασταυρώθηκε μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη καὶ γονιμοποιήθηκε δημιουργικὰ σὲ μιὰ νέα σύνθεση καθαρὰ ἐλληνικῆς πνοῆς³.

Θὰ εἶμαι εὐτυχῆς ἂν ἡ ἀνακοίνωσή μου συνέβαλε, ἔστω καὶ ἔμμεσα, στὴν ἐπαναβεβαίωση τῆς ἀλήθειας αὐτῆς.

1. Ὁ.π., τόμ. IV, σ. 310 (κριτ. ὑπόμνημα 9ου ἐπιγράμματος).

2. Beckby, ὁ.π., τόμ. I, σσ. 88-89.

3. Πρβλ. Μ.Ι. Μανούσακα, *Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 53.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΣΣΙΜΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ*

Ὁ πρῶτος πού συνέδεσε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη¹ μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας. Ἡ σύνδεση αὐτή, καθὼς δὲν στηρίζεται σὲ κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο, εἶναι ἀθθαίρετη. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀποδεικνύεται προφητικὴ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, σὰ τόσο πλοῦσια σὲ διαπιστώσεις, ἀλλὰ τόσο ἄκριτα σὲ συμπεράσματα, «Προλεγόμενά» του στὸ «Κρητικὸν Θέατρον» ὁ Σάθας ἀποδύεται καὶ σὲ μιὰ διερεύνηση τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν χρησιμοποιεῖ, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἓνα κείμενο πολὺ ἐνδιαφέρον, τὸ ἔργο «Dialogi duo de nostrorum temporum poetis» τοῦ Φερραρέζου λογίου Lilio Gregorio Giral-di (1479-1552). Τὸ ἔργο αὐτό, ἀρκετὰ πρωτότυπο στὴ σύλληψή του, ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος πρώιμης καὶ πρωτόγονης γραμματολογικῆς σύνθεσης σὲ διαλογικὴ μορφή: τὰ διάφορα πρόσωπα, σύγχρονοι λόγιοι τῆς Φερράρας, παρουσιάζονται νὰ συνομιλοῦν μὲ τὸν Giral-di καὶ νὰ διατυπώνουν κρίσεις γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ τους, κυρίως τοὺς ποιητές, Ἰταλοὺς καὶ ξένους, πού εἶχαν συνθέσει ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ στιχοურγήματα. Τὰ χρονολογικὰ ὅρια τῆς συγγραφῆς τῶν «Διαλόγων» τοῦ Giral-di τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στὸν Αὐγούστο τοῦ 1548 καὶ στὸ Μάιο τοῦ 1549, ἂν καί, ὅπως φαίνεται, ἔγιναν στὸ κείμενο καὶ ὀρισμένες προσθήκες, χρονολογούμενες στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 1551, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου². Στὸν δεῦτερο ἀπὸ τοὺς «Διαλόγους» παρουσιάζονται νὰ μιλοῦν γιὰ τοὺς Ἕλληνες

* Ἀνακοίνωση πού ἔγινε στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο ("Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε, μὲ τὴν προσθήκη ὑποσημειώσεων.

1. Τὸ ἐπώνυμο εἶναι βυζαντινὸ καὶ μαρτυρεῖται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα, καμιά φορὰ καὶ μὲ τὸν τύπο *Κασομάτης*, κατὰ παρετυμολογία. Ἀκολουθῶ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφία, ἂν καὶ τὸ ἐπώνυμο παράγεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ἐπαγγελματικὸ *κασσυματᾶς* (= *σαγκάρης*) ἢ ἀπὸ τὸ ἀμάρτυρο ὑποκοριστικὸ τῆς λέξης *κασσυμα* - *κάττυμα* (*κασσυματίον*), πού σήμαινε, κατὰ τὸ «Ὀνομαστικόν» τοῦ Πολυδεύκη (7.86), εἶδος ἐλαφριᾶς ἐμβάδας (παντούφλας) καὶ διατηρεῖται καὶ σήμερον σὲ κατωϊταλικὲς διαλέκτους μὲ τὴ σημασία τοῦ ψιδιοῦ τοῦ ὑποδήματος. Βλ. Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Ταμισᾶς - Κασσυματᾶς, «Ἑλληνικά», 5 (1932), σ. 220.

2. Vittorio Rossi, Per la cronologia e il testo dei dialoghi «De poetis nostrorum temporum» di Lilio Gregorio Giral-di, «Giornale Storico della Letteratura Italiana», 37 (1901), σσ. 246-277.

ποιητὲς τῆς ἐποχῆς δυὸ γνωστότατοι λόγιοι, ποὺ ἔμεναν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴ Φερράρα καὶ ἀνῆκαν στὴ φιλολογικὴ συντροφιά τοῦ Giral-di: ὁ Μάρκος Ἀντώνιος Ἀντίμαχος, πιθανότατα Ἕλληνας τῆς Καλαβρίας καὶ καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας¹, καὶ ὁ συνάδελφος καὶ διάδοχος του στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο διάσημος Κρητικὸς φιλόλογος Φραγκίσκος Πόρτος². Γράφει ὁ Σάθας: «Ἐν τῇ συναναστροφῇ τοῦ Γυράλδου ἐνεκωμιάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀντιμάχου καὶ τοῦ Πόρτου δύο καὶ μόνον Ἕλληνες ποιηταὶ κωμωδιῶν, ἐλεγείων καὶ εἰδυλλίων, ὁ Σπαρτιάτης Δημήτριος Μόσχος καὶ ὁ Κρῆς Ἰωάννης Κασσιμάτης· οὗτοι δὲν ἦσαν βεβαίως οἱ μόνον ἀντιπρόσωποι τῆς τότε ἐλληνικῆς ποιήσεως, ἀλλ' οἱ συνδιαλεχθέντες ἔλαβον ὑπ' ὄψει μόνους τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ γνωστοὺς ποιητὰς καὶ πρὸ πάντων τοὺς δυναμένους ν' ἀπομιμηθῶσιν εὐδοκιμώτερον τὸν Ὀμηρον καὶ τὸν Σοφοκλῆ»³. Πράγματι, ὁ Ἀντίμαχος παρουσιάζεται νὰ λέει ὅτι ὁ Δημήτριος Μόσχος εἶχε γράψει πολλὰ ποιήματα, ἐπιγράμματα, ἐλεγείες, καὶ κωμωδίες (*carmina plurima, epigrammata, elegias, comoedias*). Μὲ τὸν ὄρο «*comoedias*» ὁ Giral-di ἀσφαλῶς ἐννοεῖ λόγια κατασκευάσματα τοῦ τύπου τῆς «Νέαιρας» τοῦ Μόσχου. Ἔργα ὅπως ἡ «Νέαιρα» δὲν σημαδεύουν, βέβαια, τὶς ἀρχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Πρόκειται γιὰ φαντάσματα ἐνὸς ἀπὸ αἰῶνες πεθαμένου δραματικοῦ εἴδους, προϊόντα γραφείου προορισμένα νὰ διαβάζονται καὶ ὄχι νὰ παριστάνονται ἀπὸ σκηνῆς. Ἄλλωστε, ὅπως προσθέτει ὁ Giral-di, τὰ ἔργα του αὐτὰ ὁ Μόσχος δὲν τὰ προόριζε γιὰ δημοσιότητα, ἀλλὰ τὰ διάβαζε στὸν κύκλο τῶν στενῶν φίλων του (*non in publicum, sed amicis dumtaxat intimis exhibuit*)⁴.

Γιὰ συγκεκριμένη δραματοργικὴ δραστηριότητα τοῦ δεύτερου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀναφέρει ὁ Σάθας, τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, ὁ Giral-di δὲν κάνει καθόλου λόγο. Γιὰ τὸν Κασσιμάτη παρουσιάζεται νὰ μιᾶ ὁ Φραγκίσκος Πόρ-

1. Βλ. γι' αὐτὸν Alessandro Luzio - Rodolfo Renier, *La cultura e le relazioni letterarie di Isabella Este Gonzaga*, «*Giornale Storico della Letteratura Italiana*», 34 (1899), σσ. 34, 57 κέ., καὶ Mario Emilio Cosenza, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*, τ. 1, Βοστώνη 1962, σσ. 203-204.

2. Βλ. τώρα γι' αὐτὸν Μανούσου Ἰ. Μανούσακα - Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, «Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536-1559)», «*Θησαυρίσματα*», 18 (1981), σσ. 7-118, καὶ ἰδιαιτέρα σ. 8, σημ. 6, ὅπου ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

3. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων*, Βενετία 1879, σ. 5'. Γιὰ τὸν Μόσχο καὶ λιγότερο γιὰ τὸν Κασσιμάτη κάνει λόγο καὶ στὸ *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν*, ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὸ *Κρητικὸν Θέατρον*, Βενετία 1878, σσ. υ5'-υζ'.

4. Lilius Gregorius Gyraldus, *De poetis nostrorum temporum*, herausg. von Karl Wotke, στὴ σειρά *Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*, herausg. von Max Hermann, ἀρ. 10, Βερολίνο 1894, σ. 52.

τος: «*Vivit mecum Ioannes Casimatus, sororis meae filius, qui recto gressu perguit ad bonarum artium capessendam semitam in eaque ita insistit, ut sperem non longo post tempore portum adrepturum, modo ne aliqua iuventutis procella aut turbo alio navigium deflectat. Sed hoc, cum iam tantum processerit, minus verendum est; vidistis puto omnes eius non claudicantes versus, atque tu in primis, Lili*». «*Et vidit*», inquam ego, «*et legi heroicis et eclogas. Sed et ad me multa cum mea laude hendecasyllabos quoque Graecanicam argutiam redolentes misit*»¹. Ὁ Κασσιμάτης ἦταν λοιπὸν ἀνεψιὸς τοῦ Πόρτου, γιὸς ἀδελφῆς του, καὶ ζοῦσε στὴ Φερράρα στὸ ἴδιο σπίτι μὲ τὸ θεῖο του, μὰ λεπτομέρεια ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν προσέξουμε, γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας. Ἦταν νέος φιλομαθῆς καὶ προικισμένος καὶ ὁ θεῖος του ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ διαπρέψει στὰ γράμματα (τὸ «*portum adrepturum*» εἶναι βέβαια καὶ λογοπαίγνιο, ὅτι ὁ ἀνεψιὸς θὰ γίνεῖ ἀντάξιος τοῦ θεοῦ), «ἀρκεῖ μόνο νὰ μὴν τὸν ξεστρατίσει ἀπὸ τὸν προορισμὸ του καμιὰ θύελλα τῆς νεότητος ἢ ἄλλη ἀναταραχὴ», ἓνας φόβος ποὺ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ βásiμος. Τὸ 1551 (ἢ ἤδη τὸ 1549) εἶχε κιόλας δώσει ἀξιόλογα δείγματα γραφῆς συνθέτοντας λατινικοὺς καὶ ἑλληνικοὺς, ὅπως φαίνεται, στίχους. Ὁ Giraldi σπεύδει νὰ συμφωνήσῃ, λέγοντας ὅτι εἶχε διαβάσει «ἠρωϊκοὺς στίχους καὶ ἐκλογές» τοῦ Κασσιμάτη καὶ ὅτι εἶχε ἐπαινέσει τοὺς ἐνδεκασυλλάβους ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ὁ νεαρὸς Κρητικὸς. Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἦταν λοιπὸν ποιητῆς μὲ ἀξιόλογες ἐπιδόσεις στὴ σύνθεση λατινικῶν καὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ποιημάτων, σύμφωνα μὲ τὸ συρμὸ τῆς ἐποχῆς, καὶ πρόσωπο γνωστὸ στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Φερράρας. Ἀρκετὰ δείγματα τῆς, λατινικῆς μόνον, ποιητικῆς αὐτῆς παραγωγῆς του μᾶς ἔχουν σωθεῖ σὲ ἔντυπα καὶ σὲ χειρόγραφα. Τὰ συνθέματά του αὐτὰ τὰ διακρίνει, πράγματι, μεγάλη στιχουργικὴ εὐχέρεια καὶ βαθύτατη γνώση τῆς λατινικῆς κλασικῆς ποίησης, ἀρετὲς ποὺ τοῦ ἀναγνώριζαν ἄλλωστε καὶ οἱ σύγχρονοί του, φτάνοντας νὰ τὸν παρομοιάζουν μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὀβίδιο².

1. Ὁ.π., σ. 56.

2. *Ingenio nepos post hunc petit astra Joannes,
qui tener aetate est, sed gravitate senex...
carmine tam facili, tam docto, tamque venusto,
ut Naso dicat carmen id esse suum.*

(Vincentii Zini, *Carminum libri tres*, Βενετία 1560, φ. 58r). Ὁλόκληρο τὸ ποίημα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Παρίσι 1885, σ. XXI). Γιὰ τὸν Vincenzo Zini, ποὺ ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος στὴ Φερράρα, βλ. Ugo Da Como, *Umanisti del sec. XVI: Pier Francesco Zini, suoi amici e congiunti, nei ricordi di Lonato, sacro e ameno recesso su la riviera del Benaco*, Βολωνία 1927, σσ. 17-23.

Ἀπὸ τὰ συνθέματα τοῦ Κασσιμάτη ποὺ ἀναφέρει ὁ Giraldi οἱ ἐκλογές (*eclogae*) ἀποτελοῦσαν εἶδος συγγενικὸ μὲ τὸ θέατρο. Ὁ ὅρος δῆλωνε μιὰ ποιητικὴ σύνθεση μὲ ποιμενικὸ ἢ βουκολικὸ περιεχόμενον σὲ μορφὴ ἀφηγηματικὴ - μονωδιακὴ ἢ σὲ μορφὴ διαλογικὴ - ψευδοθεατρικὴ, ποὺ ἀπεικόνιζε καὶ ἐξιδανίκευε τὸν κόσμον τῶν ποιμένων καὶ γενικὰ τῆς ὑπαίθρου. Ὅρισμένες ἐκλογές σὲ διαλογικὴ μορφὴ ἦταν δυνατὸ νὰ παρασταθοῦν θεατρικὰ καὶ καμιά φορὰ παριστάνονταν, ὅπως λ.χ. τὸ 1508 παραστάθηκαν στὴν αὐλὴ τῶν Este στὴ Φερράρα τρεῖς τέτοιες ἐκλογές σύγχρονων ποιητῶν στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα¹. Ἀργότερα ἡ σημασία τοῦ ὅρου διευρύνθηκε, καὶ συχνὰ *ecloga* σήμαινε γενικὰ τὸ ποιμενικὸ δράμα, ὅπως στοὺς τελευταίους στίχους τῆς «Πανώριας» (E 421-422), ὅπου ὁ Χορτάτης ὀνομάζει ἔτσι τὸ ἔργο του:

*Κι ἀνὲν κι ἐτούτη ἡ γι-ἐγλογία σᾶς ἄρεσε, ὄλοι ὁμάδι
κάμετε νὰ τὸ γνῶσωμε μὲ τίβοτας σημάδι.*²

Ὡστόσο, στὰ χρόνια 1548-1551 τὸ ποιμενικὸ δράμα δὲν εἶχε ἀκόμη διαμορφωθεῖ. Γενέθλια ἡμέρα τοῦ δραματικοῦ αὐτοῦ εἴδους θεωρεῖται, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Guarini, ἡ ἡμέρα τῆς πρώτης παράστασης τοῦ «Sacrificio» τοῦ Φερραρέζου Agostino Beccari, ποὺ δόθηκε στὴ Φερράρα λίγα χρόνια ἀργότερα, στίς 11 Φεβρουαρίου 1554³. Τὸ εἶδος θὰ καθιερωθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ «Aminta» τοῦ τόσο δεμένου μὲ τὴ Φερράρα Torquato Tasso, πάλι στὴ Φερράρα, τὸ 1573, καὶ θὰ φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά του στὰ 1589-1590 μὲ τὸν «Pastor Fido» τοῦ ἐπίσης Φερραρέζου Giambattista Guarini⁴. Οἱ

1. Ποιητὲς ἦταν οἱ Φερραρέζοι Ercole Pio, Antonio dall' Ongaro καὶ Antonio Tebaldeo: βλ. π.χ. E (Iena) P (ovoleto), λήμμα Ferrara, στὴν «Enciclopedia dello Spettacolo», τ. 5, Ρώμη 1954, σ. 178. Γιὰ ἄλλες παραστάσεις ἐκλογῶν βλ. W. W. Greg, *Pastoral Poetry and Pastoral Drama*, Λονδίνο 1906, σ. 170 κέ., καὶ Appendix I.

2. Γεωργίου Χορτάτη, *Πανώρια*, κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ λεξιλόγιο Ἑμμανουὴλ Κριαῆ, Θεσσαλονίκη 1975 (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2), σ. 194. Τὸ δίστιχο παραδίδεται μόνον στὸ χειρόγραφο Δαπέργολα, ὅπου ἐπίσης ὑπάρχει, στὸ τέλος τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἐξῆς σημεῖωμα: «Τέλος τῆς ἐγλογῆς καὶ τοῦ ἄττου, ἦρον τοῦ προᾶξης πέμπτης».

3. W. W. Greg, ὁ.π., σσ. 174-175· E. Povoledo, ὁ.π., σσ. 178-179, καὶ Marvin T. Herrick, *Tragicomedy*, University of Illinois Press, Urbana, Ill. 1962, σσ. 127-128. Βλ. ἐπίσης Louise George Clubb, *The Pastoral Play: Conflations of Country, Court and City*, στὸν τόμο «*Il teatro italiano del Rinascimento*», a cura di Maristella de Panizza Lorch (Saggi di cultura contemporanea, 134), Μιλάνο 1980, σσ. 65-73· Armando Fabio Iraldi, *L'esordio del dramma pastorale: fra sperimentazione e mimetismo*, στὸν ἴδιον τόμο, σσ. 381-386, καὶ Jessie Ann Owens, *Music in the Early Ferrarese Pastoral: A Study of Beccari's «Il Sacrificio»*, στὸν ἴδιον τόμο, σσ. 583-600, ὅπου καὶ ὅλη ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

4. M. T. Herrick, ὁ.π., σσ. 128-142.

eclogae τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη ἦταν ἀσφαλῶς πολύστιχα λατινικά ποιήματα, γραμμένα κατὰ μίμηση τῶν «Ἐκλογῶν» τοῦ Βιργιλίου, καὶ ὄχι «θεατρικὲς» ἐκλογές ποὺ γράφτηκαν γιὰ νὰ παρασταθοῦν, καὶ μάλιστα στὰ λατινικά. Τὸ σημαντικό πού συνάγεται ἀπὸ τὰ θερμὰ λόγια τοῦ Giraldi γιὰ τὸν Κασσιμάτη εἶναι ὅτι ὁ νεαρὸς Κρητικὸς εἶχε ἀναπτύξει ἀξιόλογη φιλολογικὴ, καὶ ὄχι δραματουργικὴ, δραστηριότητα στὴ Φερράρα καὶ ὅτι ἦταν πρόσωπο ἀγαπητὸ καὶ οἰκεῖο στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων τῆς πόλης, στὴ σκιά τοῦ διάσημου θείου του.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Giraldi γιὰ τὸν Κασσιμάτη ἀποτελοῦσαν ὡς τώρα τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν πληροφοριῶν ποὺ εἶχαμε γιὰ τὸ πρόσωπό του. Ὁ Legrand στὴν «Bibliographie Hellénique» του τοῦ ἀφιερώνει δυὸ σελίδες ὅλες κι ὅλες, ἀνατυπώνοντας τὸ χωρίο τῶν «Διαλόγων» τοῦ Giraldi ποὺ παραθέσαμε παραπάνω, καὶ προσθέτοντας δυὸ λατινικά ποιήματα, ἓνα τοῦ Κασσιμάτη κι ἓνα ἄλλο ἀφιερωμένο σ' αὐτόν¹. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1979 εὐτύχησα νὰ ἀνακαλύψω στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας τὸ φάκελο μιᾶς πολὺκροτης δίκης, ποὺ ἀναστάτωσε τὸ Χάνδακα τῆς Κρήτης στὴν περίοδο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Πρωταγωνιστὴς στὴ δίκη αὐτὴ ἦταν ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης, ποὺ δικάστηκε καὶ καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Κρήτης ὡς αἰρετικὸς, δηλαδή ὡς ὀπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης². Ἡ μελέτη τοῦ ὀγκώδους αὐτοῦ φακέλου καὶ ἡ παράλληλη ἔρευνα σὲ εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθήκες ἔφεραν σὲ φῶς ἀφθονα ἄγνωστα στοιχεῖα, ποὺ φωτίζουν τὴ συναρπαστικὴ προσωπικότητα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Κρητικοῦ λογίου καὶ πολλὲς ἀπὸ τίς πτυχὲς τῆς πολυκύμαντης ζωῆς του. Μέσα στὰ περιορισμένα χρονικά ὄρια τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς εἶναι, φυσικά, ἀδύνατο νὰ παρουσιαστεῖ, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὸ ἱστορικὸ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, ποὺ, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὑπῆρξε οὐσιαστικά ὁ πρῶτος καὶ ἀναμφίβολα ὁ κυριότερος εἰσηγητῆς τῶν ἰδεῶν τῆς Μεταρρύθμισης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γιὰ μιὰ ἄξια τοῦ θεματὸς τῆς παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη θὰ χρειάζεσταν ὀλόκληρο βιβλίο, ποὺ ἐλπίζω κάποτε νὰ ἀξιωθῶ νὰ τὸ γράψω. Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ σὲ μιὰ γενικότατη παρουσίαση, ἐπιμένοντας σὲ μιὰ μόνο, περιθωριακὴ ὀπωσδήποτε, πτυχὴ τῆς δραστηριότητάς του: στὴ σχέση του μὲ τὸ θέατρο, καὶ εἰδικότερα μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο.

1. É. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. XXI-XXII.

2. Ὁ φάκελος περιλαμβάνεται στὴν busta 27 τῆς σειρᾶς *Santi'Uffizio* (δηλ. τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τῆς Βενετίας) στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας. Ὁ φάκελος ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ καιρὸ (βλ. π.χ. Achille Olivieri, Alessandro Trissino e il movimento calvinista vicentino del Cinquecento, «*Rivista di Storia della Chiesa in Italia*», 21 (1967), σ. 57 καὶ σημ. 9), ἀλλὰ ὡς τώρα δὲν εἶχε μελετηθεῖ.

Ὁ Ἰωάννης, γιὸς τοῦ πλούσιου ἐμπόρου τοῦ Χάνδακα Κωνσταντίνου Κασσιμάτη, γεννήθηκε γύρω στὰ 1527. Λίγο μετὰ τὸ 1546, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι βλαστοὶ εὐκατάστατων ἀστικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης, στάλθηκε νὰ σπουδάσει στὴν Ἰταλία. Ὅπως ἦταν φυσικό, προτίμησε νὰ σπουδάσει στὴ φημισμένη Ἰατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φερράρας, κοντὰ στὸν ἀδελφὸ τῆς μητέρας του, τὸν Φραγκίσκο Πόρτο (1511-1581), ποὺ εἶχε πρόσφατα (1545) διοριστεῖ καθηγητῆς τῆς ἐλληνικῆς στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο. Ὁ Πόρτος ἦταν συνάμα καὶ πρόσωπο τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ δουκινοῦ ζεύγους τῆς Φερράρας, τοῦ Ἑρακλῆ Β' d'Este καὶ τῆς συζύγου του Ρενάτας, θυγατέρας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΒ'. Ὁ Δούκας εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶχε παρακολουθήσει δημόσια μαθήματα τοῦ Πόρτου στὴ γειτονικὴ Μόδενα, ποὺ ἀνήκε στὸ Δουκάτο, καὶ εἶχε ἀσφαλῶς τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσει προσωπικὰ καὶ νὰ ἐκτιμῆσει τὴν ἀξία του ὡς λογίου καὶ τὴν ἀκτινοβολία του ὡς δασκάλου. Ὅταν ὁ Πόρτος ἐγίνε στόχος σφοδρῆς πολεμικῆς στὴ Μόδενα ἐξαιτίας τῆς φιλομεταρρυθμιστικῆς δράσης του, ὁ κατὰ τὰ ἄλλα καθολικότατος Δούκας, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ Πόρτου, τὸν κάλεσε νὰ διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας καὶ τὸν δέχτηκε στὴν αὐλή του. Στὴν πρόσκληση τοῦ Πόρτου ἴσως ἔπαιξε κάποιον ρόλο καὶ ἡ Δούκισσα, ἡ περιώνυμη Ρενάτα, φίλη τοῦ Καλβίνου καὶ γνωστὴ γιὰ τὶς φιλομεταρρυθμιστικὲς τῆς συμπάθειες. Ὁ Πόρτος ἐγίνε οἰκοδιδάσκαλος τῶν δυὸ νεαρότερων θυγατέρων τοῦ δουκινοῦ ζεύγους καὶ πρόσωπο τοῦ στενότατου περιβάλλοντος τῆς ὁμοιδεάτισσάς του Ρενάτας. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ ἐρχομοῦ του στὴν πόλη φαίνεται ὅτι ἔμεινε, μαζὶ μὲ τὴν πολυμελῆ οἰκογένειά του, στὰ διαμερίσματα τῆς Δούκισσας στὸ ἀνάκτορο-φρούριο τῆς Φερράρας καὶ στὴν ἔπαυλὴ τῆς στὸ Consandolo, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Συνεπῶς, ὁ νεαρὸς Κασσιμάτης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τοῦ ἐρχομοῦ του εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ βρεθεῖ στὸ πολιτιστικὸ ἐπίκεντρο τῆς Φερράρας, στὴν καρδιὰ τῆς αὐλῆς τῶν Este, καὶ νὰ γνωρίσει ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὰ θαυμάσια τῆς σημαντικότητας αὐτῆς ἀναγεννησιακῆς πόλης. Στὴ Φερράρα εἶναι πιθανὸν νὰ ἐγίνε καὶ ὁ γάμος του, καὶ ἐκεῖ νὰ γεννήθηκε ὁ πρῶτος του γιός, ποὺ ὁ Ἰωάννης, προφανῶς γιὰ τὴν τιμῆσει τὸν προστάτη τοῦ θείου του, τὸν βάφτισε Ἑρακλῆ. Εἶναι ὁ Ἑρκολες Κασσιμάτης (καὶ Κασομάτης), γνωστότατος γιατρός τοῦ Χάνδακα ἀργότερα, ἴσως ὁ ἴδιος ποὺ μνημονεύεται καὶ στὸν «Φορτουνάτο»².

15. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ δουκινὸ ζεῦγος βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *δ.π.*, σσ. 9-55.

2. Φορτουνάτος, Α 158α:

Ἀνάθεμα τῇ μοίρᾳ σου, ντετόρε Κασομάτη!

Ὁ Μαρκαντώνιος Φόσκολος παρουσιάζει τὸν Μποζίκη νὰ εἰρωνεύεται τὸ γιατρὸ Λούρα, παραβάλλοντάς τον σχετλιαστικὰ μὲ κάποιον φημισμένο γιατρὸ Κασομάτη, ποὺ δὲν εἶναι

Ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Ἰταλικοῦ Θεάτρου, ἀλλὰ σὲ μᾶς δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστό, ὅτι ἡ Φερράρα, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ Βενετία ἢ τὴν Πάδοβα, ὑπῆρξε κορυφαῖο κέντρο τῆς θεατρικῆς καὶ τῆς μουσικῆς ζωῆς στὴν ἀναγεννησιακὴ Ἰταλία, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δούκα Ἡρακλῆ Α' (1471-1505), κυρίως ὅμως τὴν ἐποχὴ τοῦ διαδόχου του Ἀλφόνσου Α' (1505-1534), ποὺ τὴ λαμπρύνει μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία του στὴν αὐτὴ τῶν Este ὁ μεγάλος Φερραρέζος ποιητῆς Ludovico Ariosto. Ἡ πόλη τῆς Φερράρας, καὶ τὸ περιβάλλον τῆς αὐτῆς τῶν Este εἰδικότερα, ἀποτελέσαν μίαν ἀπὸ τὶς κυριότερες κοιτίδες τοῦ ἰταλικοῦ θεάτρου, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου. «Ἡ δουκικὴ οἰκογένεια τῆς Φερράρας», γράφει ὁ Highet, «προσέφερε περισσότερα ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη οἰκογένεια, καὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ πιὸ πολλὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου θεάτρου»¹. Στὴ Φερράρα συντελέστηκε ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ἐκεῖ γράφτηκαν καὶ παραστάθηκαν ἢ πρωτοπαραστάθηκαν ὅλα τὰ εἶδη τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεότερου θεάτρου: λαϊκὰ δράματα κατὰ μίμηση τῶν μεσαιωνικῶν μυστηρίων, ἀναγεννησιακὲς κωμωδίες (μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ τοῦ Angelo Beolco, τοῦ περίφημου Ruzzante, ποὺ ἔζησε ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὴ Φερράρα²) καὶ ἀναγεννησιακὲς τραγωδίες μὲ ἀρχαῖες καὶ μὲ σύγχρονες ὑποθέσεις³. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ Φερράρα ἦταν ἡ πα-

ἀπαραίτητο νὰ ζοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔργου, ὅπως πιστεῖται ὁ A. Vincent (*Μάρκον Ἀντωνίου Φοσκόλου Φορτουνάτος*, κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Alfred Vincent, Ἡράκλειο Κρήτης 1980, σσ. 149-150). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐννοεῖται ὁ Ἡρακλῆς Κασσιμάτης, ποὺ σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας (1575-1579) (βλ. Giuseppe Gerola, *Gli stemmi cretesi dell'Università di Padova*, «*Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*», τ. 88 (1928-1929), σ. 250). Ὁ Gerola (δ.π.) ἀναφέρει καὶ δυὸ ἄλλους Κασσιμάτες, ποὺ σπούδασαν ἀργότερα στὴν Πάδοβα, τὸν Ἰωάννη (1620) καὶ τὸν Παῦλο (1636).

1. Gilbert Highet, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford University Press, 1967², σ. 133.

2. Alfred Mortier, *Un dramaturge populaire de la Renaissance Italienne: Ruzzante (1502-1542)*, τ. 1, Παρίσι 1925, σσ. 66, 96-104· Massimo Dini, *La fortuna di Ruzzante nel Cinquecento*, «*Ateneo Veneto*», 9 (1971), σσ. 90-91, καὶ Giorgio Padoan, Angelo Beolco, detto il Ruzante, στὸν τ. 3/III τῆς «*Storia della Cultura Veneta (dal primo Quattrocento al Concilio di Trento)*», Βιτσέντζα 1981, σσ. 343-375, ὅπου ὅλη ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

3. Angelo Solerti - Domenico Lanza, *Il teatro ferrarese nella seconda metà del secolo XVI*, «*Giornale Storico della Letteratura Italiana*», 18 (1891), σσ. 148-185. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴ θεατρικὴ ζωὴ τῆς Φερράρας ἀναφέρω ἐδῶ τὰ κυριότερα γενικά, καὶ μερικὰ νεότερα εἰδικά, μελετήματα: Giuseppe Campori, *Notizie per la vita di Ludovico Ariosto*, Φλωρεντία 1896, σσ. 47-56· Giuseppe Pardi, *Teatro classico a Ferrara*, «*Atti e Memorie della Deputazione Ferrarese di Storia Patria*», 15 (1904), σσ. 3-27· Antonio Piromalli, *La cultura a Ferrara al tempo di Ludovico Ariosto*, Ρώμη

τρίδα καὶ τοῦ ποιμενικοῦ δράματος, καὶ ἐπίσης ἦταν ἡ πατρίδα ἢ ὁ χῶρος τῆς δραστηριότητος τῶν μεγαλύτερων Ἰταλῶν δραματουργῶν τοῦ 16ου αἰώνα: τοῦ Ariosto, τοῦ Giambattista Giraldi, τοῦ Tasso καὶ τοῦ Guarini.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Δούκα Ἑρακλῆ Β' (1534-1559) ἡ ζωνρότατη ὡς τότε θεατρικὴ κίνησις τῆς πόλης παύει νὰ ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τὴν αὐτὴ τῶν Este καὶ περνᾷ σὲ φάση κάποιου ὕφεσης. Αἰτία ἦταν ἴσως οἱ ὑπερβολικὲς δαπάνες ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ θεατρικὲς παραστάσεις στὸ παλάτι, ὅπου, ἄς σημειωθεῖ, εἶχε στηθεῖ ἡ πρώτη μόνιμη θεατρικὴ σκηνὴ τῶν νεότερων χρόνων, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ariosto, τὸ 1531. Στὴν ὕφεσις αὐτὴ συνετέλεσε ἴσως καὶ ἡ ἔμμομη θρησκοληψία τῆς Ρενάτας καὶ, γενικότερα, ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος τῆς Ἀντιμεταρρύθμισις. Ὡστόσο, ἡ θεατρικὴ δραστηριότητα δὲν ἀνακόπηκε μέσα στὴν πόλη. Παραστάσεις δίδονταν τῶρα κυρίως σὲ σπίτια πλούσιων ἰδιωτῶν καὶ πατρικίων, στὸ Πανεπιστήμιον καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν ντόπιων Ἀκαδημιῶν, τῶν Elevati καὶ τῶν Filareti (μέλος τῆς δεύτερης αὐτῆς Ἀκαδημίας ἦταν καὶ ὁ Πόρτος). Ἀπὸ τὴν περίοδο μάλιστα αὐτὴ χρονολογεῖται καὶ μιὰ σαφέστερη ροπὴ πρὸς τὸν κλασικισμό. Στὸ ζωνρὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ὑπῆρχε γιὰ τὸ θέαμα ἤρθαν τῶρα νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ φιλολογικὲς καὶ θεωρητικὲς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ σύγχρονη δραματουργία¹.

Ἡ περίοδος αὐτὴ σημαδεύεται ἀπὸ τὴν παρουσία στὴ Φερράρα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς δραματουργοὺς τῆς ἐποχῆς, τοῦ Giambattista Cinthio Giraldi (1504-1573), ἀνεψιοῦ τοῦ συγγραφέα τῶν «Διαλόγων» Lilio Gregorio Giraldi². Ὁ Giambattista Giraldi εἶναι γνωστὸς ὡς ποιητὴς τῆς

1975², σσ. 118-121· E. Povoledo, *δ.π.*, στ. 173-180· Egidio Scoglio, *Il teatro alla corte estense*, Lodi 1965· Ludovico Zorzi, *Il teatro e la città: ricognizione del ciclo di Schifanoia*, στὸν τόμο «*Il Rinascimento nelle Corti Padane. Società e Cultura*», Μπάρρι 1977, σσ. 531-552· Riccardo Brusccoli, *La corte in scena: genesi politica della tragedia ferrarese*, στὸν ἴδιον τόμο, σσ. 569-595· Irene Mamczarz, *Gli spettacoli cavallereschi a Ferrara nel Cinquecento*, στὸν τόμο «*Il teatro italiano del Rinascimento*», *δ.π.*, σσ. 425-458· Marina Vecchi Calore, *Rappresentazioni sacre rinascimentali negli stati estensi: espressione di una collettività o manifestazione di potere*, στὸν ἴδιον τόμο, σσ. 507-520, καὶ Giulio Ferroni, *La scena, l'autore, il signore nel teatro delle corti padane*, στὸν ἴδιον τόμο, στ. 537-570.

1. E. Povoledo, *δ.π.*, στ. 178-180.

2. Βασικὸ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Giambattista Giraldi παραμένει τὸ βιβλίον τοῦ P. R. Horne, *The Tragedies of Giambattista Cinthio Giraldi*, Ὁξφόρδη 1962, ὅπου (σσ. 161-166) καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Νεότερα μελετήματα: Riccardo Brusccoli, G. B. Giraldi ed esperienza teatrale, «*Atti e Memorie della Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria*», 15 (1972), σσ. 1-84 (ἀνάτυπον)· Guy Lebatteux, *Idéologie monarchique et propagande dynastique dans l'œuvre de Giambattista Giraldi Cinthio*, στὸν τόμο «*Les Écrivains et le Pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance*» (Centre de Recherches sur la Renaissance Italienne, 3), Παρίσι 1974, σσ. 243-312,

«Orbecche» (προτύπου τῆς «Ἐρωφίλης»), καὶ ἀκόμη γνωστότερος ὡς συγγραφέας τῶν «Ecatommiti», ἄμεσου προτύπου τοῦ «Ἰθάλλου» τοῦ Shakespeare. Ὁ Giraldi θεωρεῖται ὁ κύριος δημιουργὸς τῆς ἀναγεννησιακῆς τραγωδίας, τῆς τραγωδίας ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ κλασικὰ πρότυπα καὶ τὶς ἐπιταγές τῆς «Ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ συνάμα εὐθυγραμμίζεται μὲ τὶς προτιμήσεις τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης· τῆς τραγωδίας ποὺ μέσα ἀπὸ μιὰν ἐκχριστιανισμένη ἀριστοτελικὴ κάθαρση ἔχει στόχους σαφέστατα παιδευτικούς. Τυπικὸ δεῖγμα τοῦ εἴδους εἶναι ἡ «Orbecche», ποὺ πρωτοπαίχθηκε τὸ 1541 καὶ, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιτυχία της, παραστάθηκε πολλὲς φορές στὴ Φερράρα, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Giraldi, συνήθως στὸ εὐρύχωρο σπίτι του. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κασσιμάτης ἦταν παρὼν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτές, καὶ ἀσφαλῶς στὴν παράσταση τῶν «Antivalomeni» τοῦ Giraldi, ποὺ δόθηκε τὸ 1548, μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γάμων τῆς πρωτότοκης θυγατέρας τοῦ Δούκα Ἄννας μὲ τὸν Φραγκίσκο τῆς Λοραίνης. Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν ἐπίσης παρὼν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς τόσο συχνὲς παραστάσεις καὶ ἀπαγγελίες θεατρικῶν ἔργων στὴν πόλη. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πουριτανικὴ Ρενάτα ἀναφέρεται ὅτι ὀργάνωνε ἀπαγγελίες θεατρικῶν ἔργων στὰ διαμερίσματά της καὶ στὰ διαμερίσματα τῶν θυγατέρων της¹.

Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης εἶναι βέβαιο ὅτι γνωρίζοταν προσωπικὰ μὲ τὸν Giambattista Giraldi, ὅπως εἶδαμε ὅτι γνωρίζοταν προσωπικὰ καὶ μὲ τὸ θεῖο του Lilio Gregorio Giraldi. Ὁ Giambattista εἶχε κι αὐτὸς σπουδάσει ἱατρικὴ καὶ φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του (1531) ἄρχισε νὰ διδάσκει φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τρία χρόνια ἀργότερα διορίστηκε καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας. Τὸ 1541 διορίστηκε καὶ καθηγητὴς τῆς Ρητορικῆς, δίδασκε δηλαδὴ τοὺς φοιτητὲς ὄχι μόνον τῆς Ἰατρικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Νομικῆς. Ἀπὸ τὸ 1547 εἶχε προσληφθεῖ καὶ στὴν ὑπηρεσία τοῦ παλατιοῦ, καὶ παράλληλα μὲ τὰ καθηγητικὰ του καθήκοντα ἀσκοῦσε καὶ χρέη γραμματέα τοῦ Δούκα. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι τὰ θέματα δυὸ τραγωδιῶν του, τῆς «Didone» καὶ τῆς «Cleopatra», τοῦ τὰ εἶχε ὑποδείξει ὁ ἴδιος ὁ Δούκας². Ὁ Κασσιμάτης, νεαρότερος βέβαια καὶ ὀπωσδήποτε ἀσημότερος, κυκλοφοροῦσε στοὺς ἴδιους ἀυλικούς κύκλους καὶ ἦταν πρόσωπο τοῦ περιβάλλοντος τῆς Ρενάτας, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Giraldi, παρ' ὅλη τὴ θρησκευ-

καὶ Riccardo Bruscoli, G. B. Giraldi: comico, satirico, tragico, στὸν τόμο «*Il teatro italiano del Rinascimento*», ὁ.π., σσ. 261-284 (στὴ σ. 261, σημ. 1, σημειώνεται ἡ πλούσια νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Giraldi, ποὺ δείχνει τὸ ἀξανακόμω ἐνδιαφέρον ποὺ διαπιστώνεται γι' αὐτὸν τὰ τελευταῖα χρόνια).

1. E. Povoledo, ὁ.π., στ. 180.

2. G. Lebatteux, ὁ.π., σσ. 254-255.

τικὴ ὀρθοδοξία του, διατηροῦσε ἀγαθὲς καὶ φιλικὲς σχέσεις¹. Παράλληλα, βέβαια, ὁ Giraldi ἦταν καὶ καθηγητὴς τοῦ Κασσιμάτη στὴν Ἱατρικὴ Σχολή, ὅπως καθηγητὴς του ἦταν καὶ ἓνας ἄλλος, ἐλάσσων, δραματουργὸς τῆς Φερράρας, ὁ Alessandro Guarini. Στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας φυλάσσεται ἓνας τόμος, ὅπου ἔχουν συσταχθεῖ τὰ λατινικὰ συνθέματα τοῦ Giambattista Giraldi, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἀχρόνιστα, ἕλα τυπωμένα στὸ γνωστὸ τυπογραφεῖο τοῦ Francesco Rossi στὴ Φερράρα². Τελευταῖο στὸν ἴδιο τόμο, ἐπίσης ἀχρόνιστο, εἶναι συσταχωμένο τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἀντίτυπο ἑνὸς πολύστιχου λατινικοῦ ποιήματος τοῦ Κασσιμάτη, ἀφιερωμένου στὸν Κρητικὸ εὐπατρίδη καὶ λόγιο Ἀντώνιο Καλλέργη, τυπωμένο στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο. Ἡ σύγχρονη αὐτὴ ἐκτύπωση, καὶ ἴσως ἡ «συστέγαση», τῶν λατινικῶν στιχουργημάτων τοῦ Giraldi καὶ τοῦ Κασσιμάτη, ἀν δὲν εἶναι τυχαῖες, ἴσως δείχνουν κάποιον ἐνδιαφέρον τοῦ δασκάλου νὰ δεῖ τυπωμένο ἓνα ἀξιόλογο σύνθεμα μαθητῆ του. Ὡστόσο, τίς σχέσεις δασκάλου καὶ μαθητῆ ὅπωςδὴποτε θὰ τίς δυσχέρανε τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ποὺ χώριζε τίς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους. Ὁ Giraldi ἦταν ἀφοσιωμένος καὶ πιστὸς καθολικὸς, διαλλακτικὸς ὅπωςδὴποτε καὶ ἀντίθετος στὶς ἀκρότητες τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, ἀλλὰ σφοδρὸς πολέμιος τῶν νέων ιδεῶν³, ἐνῶ ὁ Κασσιμάτης, δασκαλεμένος ἀπὸ τὸ θεῖο του Φραγκίσκο Πόρτο, εἶχε ἐνστερνιστεῖ τίς ιδέες τῆς Μεταρρύθμισης καὶ ἦταν πιστὸς ὀπαδὸς της. Ἄλλη ἀφορμὴ δυσαρέσκειας ἀνάμεσά τους θὰ ἦταν ὅτι ὁ Πόρτος, ὁ καλύτερος ἴσως γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας στὴν ἐποχὴ του, εἶχε ἔρθει σὲ δημόσια ἀντίθεση μὲ τὸν Giraldi, καὶ εἶχε ἐπικρίνει κάποιες δραματουργικὲς πρωτοβουλίες του, καὶ ἰδιαίτερα ὀρισμένα τραγὰ τῆς τραγωδίας «Didone». Στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς τραγωδίας αὐτῆς (1543) ὁ Giraldi προτάσσει ἐκτενέστατο πρόλογο, ὅπου ἀπαντᾷ στὶς ἐπικρίσεις τοῦ Πόρτου⁴. Εἶναι τὸ πρῶτο κείμενο τοῦ Giraldi ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴ δραματουργικὴ θεωρία. Στὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ κείμενά του αὐτά, τὸ «Discorso intorno al comporre delle commedie e delle tragedie» (1554), ὁ Giraldi ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλες ἐπικρίσεις τοῦ Πόρτου καὶ τίς ἀντικρούει⁵. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ

1. Ὁ.π., σσ. 253-254.

2. Ἀριθμὸς ταξινόμησης: Misc. 2012 (βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἔρευνα ἐν Βενετία, «Θησαυρίσματα», 5 (1968), σ. 52).

3. Γιὰ τίς θρησκευτικὲς ιδέες του βλ. P. R. Horne, Reformation and Counter-Reformation at Ferrara: Antonio Musa Brasavola and Giambattista Cinthio Giraldi, «Italian Studies», 13 (1958), σσ. 62-79.

4. P. R. Horne, *Tragedies*, σσ. 23-24.

5. Ὁ.π., σ. 41 καὶ σημ. 5. Γιὰ τίς δραματουργικὲς ἀπόψεις τοῦ Πόρτου βλ. Bernard Weinberg, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1961, τ. 1, σσ. 192-193, 564-565.

τὸ θέμα μας, καὶ ιδιαίτερα ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Πόρτος ἔδειχνε ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεατρικὴ κίνηση τῆς Φερράρας καὶ ὅτι διατύπωνε ἀπόψεις καὶ κρίσεις γιὰ τὴ θεατρικὴ θεωρία καὶ πράξη τοῦ καιροῦ του. Στὸ ἴδιο περιβάλλον, στὸ ἴδιο τὸ σπίτι τοῦ Πόρτου, ζοῦσε καὶ μαθήτευε καὶ ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης, λόγιος, ποιητὴς καὶ πνεῦμα προικισμένο καὶ ἀνήσυχο, ὅπως ὁ θεῖος του. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ τονίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Κασσιμάτης, ἀν καὶ πιθανότατα ἦταν ὁ μόνος νεαρὸς Κρητικὸς ποὺ ἔζησε ποτὲ στὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τῶν Este, δὲν ἦταν καὶ ὁ μόνος Κρητικὸς ποὺ σπούδαζε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας. Γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα ἕξι τουλάχιστο ἄλλων Κρητικῶν ποὺ ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Giraldi στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας¹, καὶ ἐπίσης γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς ἐπέστρεψαν στὴν Κρήτη καὶ σταδιοδρόμησαν ὡς γιατροὶ καὶ ὡς δικηγόροι².

Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς Ἰατρικῆς στὶς 19 Δεκεμβρίου 1551, ἀπὸ τὰ χέρια (*insignia dedit*) ἐνὸς καθηγητῆ του, τοῦ Antonio Musa Brasavola, διάσημου γιατροῦ τῆς ἐποχῆς³. Παρέμεινε στὴ Φερράρα ὀπωσδήποτε ὡς τις ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1552, ὅποτε ἐμφανίζεται ὡς μάρτυρας στὴν πράξη ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου ἐνὸς ὁμοϊδεάτη καὶ στενοῦ φίλου του, τοῦ Gabrielle Fallopi, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα στὴν ἱστορία τῆς νεότερης ἰατρικῆς⁴. Γιὰ τὴν Κρήτη πρέπει νὰ ἔφυγε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἐπόμενου χρόνου. Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἔφτασε στὸν Χάνδακα φορτωμένος μὲ πλούσιες θεατρικὲς, μουσικὲς καὶ φιλολογικὲς ἐμπειρίες καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλη, ὅπου ἔκτοτε ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ. Παράλληλα

1. Giuseppe Pardi, *Titoli dottorali conferiti dallo Studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Λούκκα 1901: Georgius de Artona de Rythimo (1538) (σ. 130), Marcus Caterucius de civitate Cydonia (1546) (σ. 144), Angelus Schienza de Creta (1551) (σ. 156), Petrus Pomponatius ex Cydonia (1551-1552) (σσ. 156, 162-163), Franciscus Mozenigus de Rhetimo (1551-1552) (σσ. 156, 161, 163) καὶ Nicolaus Pomponatius ex Canea (1551) (σ. 161).

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κασσιμάτη, στὸν Χάνδακα ἐπέστρεψε καὶ ἐργάστηκε ὡς δικηγόρος καὶ ὁ Ἄγγελος Σκλέντζας (βλ. γι' αὐτὸν Ἡρακλῆ Ἐ. Καλλέργη, *Ὁ Κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰῶνα Θωμᾶς Τριβιζάνος*, Ἀθήνα 1980, σ. 335).

3. Βλ. γι' αὐτὸν Alfonso Lazzari, *Uno scienziato ferrarese del Cinquecento: Antonio Musa Brasavola*, *Atti della Accademia delle Scienze di Ferrara*, 29 (1952), σσ. 8-38· P. R. Horne, *Reformation and Counter-Reformation at Ferrara*, ὁ.π., καὶ G. Gliozzi στὸ *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 14, Ρώμη 1972, σσ. 51-52.

4. G. Pardi, ὁ.π., σσ. 164-165. Γιὰ τὸν Fallopi, ποὺ τὸ ὄνομά του ἔχει ἀπαθανάτισετὶ στὴν ὀνοματολογία τῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, βλ. τὴ μονογραφία τοῦ G. Favaro, *Gabrielle Fallopi*, Μόδενα 1928. Γιὰ τὶς φιλομεταρρυθμιστικὲς πεποιθήσεις τοῦ Fallopi βλ. Aldo Stella, *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento Veneto. Ricerche storiche*, Πάδοβα 1967, σσ. 137, 159, καὶ τοῦ ἴδιου, *Anabattismo e anti-trinitarismo in Italia nel XVI secolo. Nuove ricerche storiche*, Πάδοβα 1969, σσ. 104-

μὲ τις ἐμπειρίες του αὐτὲς ἔφερε μαζί του καὶ τις ιδέες τῆς Μεταρρύθμισης, πού συντάρασαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Γιὰ τις φιλολογικὲς ἐνασχολήσεις του στὸν Χάνδακα δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε, γνωρίζουμε ὅμως πολλὰ γιὰ τὴν προσηλυτιστικὴ καὶ κηρυκτικὴ του δραστηριότητα ὑπὲρ τῶν νέων ιδεῶν. Ἄτομο μὲ ἐξαιρετὴ παιδεία καὶ προσωπικὴ ἀκτινοβολία, δὲν ἀργῆσε, ὅπως φαίνεται, νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν πόλη ὡς γιατρὸς καὶ ὡς ἄνθρωπος καὶ νὰ κερδίσει τὴ γενικὴ ἐκτίμηση καὶ ἀποδοχὴ. Τὸ κύρος αὐτὸ πού γνωρίζουμε ὅτι ἀπέκτησε τὸ ἐκμεταλλεύθηκε γιὰ νὰ διαδώσει στὴν πόλη καὶ στὸ νησί τις φιλομεταρρυθμιστικὲς, πιθανότατα καλβινίζουσας ἀπόκλισης, ιδέες του. Σὲ διάστημα δεκαπέντε περίπου χρόνων πέτυχε, ὅπως φαίνεται, νὰ σχηματίσει ἀξιόλογους πυρῆνες ὁμοϊδεατῶν του, στοὺς ὁποίους μετεῖχαν Ἕλληνες καὶ Βενετοί, ἄρχοντες καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ. Ἡ καταπληκτικὴ αὐτὴ ὑπόθεση καὶ ἓνας ὀλόκληρος κόσμος ἔντονα προβληματισμένων ἀνθρώπων τοῦ Χάνδακα τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα μᾶς παρουσιάζονται μὲ πολλὲς λεπτομέρειες στὰ πολυσέλιδα πρακτικὰ τῆς δίκης πού ἐπακολούθησε. Ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀγνωστης αὐτῆς πρώτης ὀργανωμένης διείσδυσης τῶν μεταρρυθμιστικῶν ιδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀφορμήθηκε ἀπὸ μιὰν ἄτυχη ἱστορικὴ συγκυρία. Σὲ μιὰν ἀπὸ τις λιγοστὲς ἀνάπαυλες τῆς ἔντασης τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη, στὴν περίοδο τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ὁ πάπας κατόρθωσε νὰ πείσει τὴ Βενετία νὰ λάβει αὐστηρότατα μέτρα γιὰ νὰ περιστείλει μὲ κάθε τρόπο τὴ διάδοση τῶν νέων ιδεῶν στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις της. Οἱ σχετικὲς ἐντολὲς τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἔφτασαν στὴν Κρήτη στὶς 6 Ἰουνίου τοῦ 1568. Τοποτηρητῆς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου στὸν Χάνδακα ἦταν τότε ὁ Λατίνος ἐπίσκοπος Σητείας Gaspare Viviani, γνωστὸς ἑλληνομαθέστατος λόγιος¹. Ὁ Viviani ἐνέργησε ἀστραπιαῖα καὶ ἀποτελεσματικὰ, μὲ στόχο νὰ ἐξουδετερώσει ὀριστικὰ τοὺς πυρῆνες τῆς ἑτεροδοξίας στὴν πόλη, πού εἶχαν προκαλέσει σφοδρότατες ἀνησυχίες στοὺς κύκλους τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κρήτη. Βοηθούμενος ἀπὸ τις βενετικὲς ἀρχὲς διενέργησε αἰφνιδιαστικὲς ἐρευνες στὰ σπίτια τῶν ὑπόπτων, πού ἦταν βέβαια γνωστοί, καὶ τελικὰ συνέλαβε καὶ παρέπεμψε σὲ δίκην

105, 179-181, 193. Ἐνωρίτερα, στὶς 9 Μαΐου 1549, ὁ Κασσιμάτης ἐμφανίζεται ὡς μοναδικὸς μάρτυρας στὴν πράξη ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου ἐνὸς ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τῶν «Διαλόγων» τοῦ Lilio Gregorio Giraldi, τοῦ νεαροῦ Γερμανοῦ γιατροῦ Andreas Grunthler, πού ἀνῆκε στὸ φιλομεταρρυθμιστικὸ περιβάλλον τῆς Ρενάτας καὶ εἶναι γνωστὸς ὡς σύζυγος μιᾶς διάσημης ἡρωίδας τῆς Ἰταλικῆς Μεταρρύθμισης, τῆς Φερραρέζας ποιήτριας Olimpia Morato (G. Pardi, *ὁ.π.*, σ. 153).

1. Βλ. γι' αὐτὸν Vittorio Peri, Gaspare Viviani: un vescovo filelleno nella Creta del XVI° secolo, «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. 2, Ἀθήνα 1974, σσ. 253-265, καὶ Τοῦ ἴδιου, *Ricerche sull' editio princeps degli atti greci del Concilio di Firenze* (Studi e Testi, 275), Βατικανὸ 1975, σσ. 58-67.

στο τοπικό δικαστήριο τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τοὺς τρεῖς κορυφαίους τοῦ φιλομεταρρυθμιστικοῦ κινήματος τοῦ Χάνδακα: τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη, τὸ φίλο του διευθυντὴ ἰδιωτικοῦ σχολείου τῆς πόλης Francesco Gentile, ἀπὸ τὴ Lucca τῆς Ἱταλίας, καὶ τὸν νεαρὸ γιατρὸ Μανούσο Μαρά, πὺ εἶχε πρόσφατα ἐπιστρέψει στὴν Κρήτη μὲ τὸ πτυχίον τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ ἦταν γιὸς τοῦ γνωστοῦ Ἑλληνα συμβολαιογράφου τῆς πόλης Μιχαὴλ Μαρά. Ἡ δίκη ἄρχισε στὶς 14 Ἰουνίου καὶ κράτησε ὡς τὶς 11 Αὐγούστου 1568. Ἐνας Ἑλβετὸς ἱερωμένος, ὁ Peter Villinger, πὺ ἔτυχε νὰ βρισκεται τότε στὸν Χάνδακα, περιγράφει μὲ ζωνρὰ χρώματα τὴ μεγάλη ἐντύπωση πὺ εἶχε προκαλέσει στὴν πόλη ἡ δίκη αὐτή¹. Ὁ Κασσιμάτης μπροστὰ στὸν κίνδυνον τῶν βασανιστηρίων ὁμολόγησε τὴν ἐνοχὴ του καὶ, γιὰ νὰ γλυτώσει τὴ ζωὴ του, ἀναγκάστηκε νὰ συγκατατεθεῖ σὲ μιὰ ἐξευτελιστικὴ δημόσια ἀποκέρυξη τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγίου Τίτου μπροστὰ σὲ πυκνὸ πλῆθος λαοῦ, στὶς 8 Αὐγούστου 1568. Ἡ διαπόμπευση αὐτὴ δὲν τὸν ἔσωσε ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς πραγματικῆς ἐξοντωτικῆς ποινῆς. Τρεῖς μέρες ἀργότερα τὸ δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τὸν καταδίκασε σὲ ἰσόβια δεσμὰ στὶς φυλακὲς τῆς Βενετίας. Οἱ συγκατηγορούμενοί του καταδικάστηκαν σὲ σχετικὰ ἐλαφρότερες ποινές: ὁ Gentile σὲ δεκαετὴ κάθειρξη καὶ ὁ Μαράς σὲ πενταετὴ ἀργότερα στὴ Βενετία. Οἱ αὐστηρότατες αὐτὲς ποινές, ὅπως λέει ὁ Viviani, ἐπιβλήθησαν στοὺς αἰρεσιάρχους γιὰ παραδειγματισμὸν, γιὰ νὰ ἐξαλειφθεῖ μιὰ γιὰ πάντα κάθε ἔχνος αἰρετικῆς ἑτεροδοξίας ἀπὸ τὸ νησί. Οἱ τρεῖς κατάδικοι ἔμειναν στὶς φυλακὲς τοῦ φρουρίου τοῦ λιμανιοῦ (τοῦ σημερινοῦ Κοῦλε) ὡς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1569. Ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ τοὺς ἐπιβιβάσουν στὸ πλοῖο γιὰ τὴ Βενετία, στὴν ἀποβάθρα εἶχε συρρεύσει ἕνα πλῆθος λαοῦ, ἀνάμεσά τους πιθανότατα καὶ ὁ νεαρὸς Μελέτιος Πηγᾶς. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Πηγᾶς σὲ μεταγενέστερη ἐπιστολὴ του, ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης στράφηκε πρὸς τὸ μέρος του καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ φροντίζει τὸ νεαρὸ γιό του, τὸν Ἡρακλῆ². Τὸ πλοῖο ἔφτασε στὴ

1. *Luzerner und Innerschweizer Pilgerreisen zum Heiligen Grab in Jerusalem vom 15. bis 17. Jahrhundert*, «Quellen und Forschungen zur Kulturgeschichte von Luzern und der Innerschweiz», herausgegeben von Dr. Josef Schmid, τ. 2, 1957, σσ. 321-322.

2. «Ἡρακλεῖ τῷ σοφωτάτῳ ἐν ἰατροῖς καὶ φιλοσόφοις τῷ Κασσιμάτῃ»: «Πειράθητι, εἴπερ τοιοῦτοί ἐσμεν, τὴν πρὸς σὲ ἀγάπην καὶ σπουδὴν, οἷους ποτὲ ἔγνωσ, ὅτε σε δεξάμενοι παρὰ τοῦ πατρὸς (διὰ πατρικῶν τινων φωνῶν, αἱ μοι ἔτι καὶ τήμερον ἔναυλοι)· «τὸν ἐμὸν» γὰρ ἔφρασκον «Ἡρακλῆ, τὸν ἐμὸν Ἡρακλῆ», παρατεθειμένου σέ μοι εἰς υἱοῦ τάξιν, ἕως ἐξῆν [ἐξῆς;] τετάχαμεν» (Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἡ προσετέθη καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα, Χανιά 1908, σσ. 38-39, καὶ Μητροπολίτου Ἀζώμης Μελετίου, *Μελετίου Πηγᾶ Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαὶ ἐκδιδόμεναι ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 296 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα 1976, σσ. 98-99).

Βενετία στὶς 11 Ἀπριλίου 1569, καὶ οἱ τρεῖς κατάδικοι κλείστηκαν ἀμέσως στὶς ὑγρὲς φυλακὲς τῆς Βενετίας, στὰ φοβερὰ rozzi τῶν ὑπογείων τοῦ Palazzo Ducale. Στὸ φάκελο τῆς δίκης σώζονται τέσσερις συγκινητικὲς αὐτόγραφες ἐκκλήσεις τοῦ Κασσιμάτη πρὸς τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας, στὶς ὁποῖες ἐκλιπαρεῖ τοὺς διῶκτες του νὰ δεῖξουν ἐπιείκεια καὶ νὰ τοῦ χαρίσουν τὴν ποινὴ ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ τὸ ἀπάνθρωπο μαρτύριό του. Ἡ ὑγεία του, ὅπως ἦταν φυσικὸ, δὲν ἄργησε νὰ κλονιστεῖ σοβαρά. Ἡ τελευταία αἴτησή του νὰ τὸν ἀποφυλακίσουν προσωρινά, γιὰ νὰ φροντίσει τὴν κλονισμένη ὑγεία του, ἔγινε δεκτὴ, ἀλλὰ ἦταν πιά πολὺ ἄργά. Πέθανε, πιθανότατα μέσα στὴ φυλακὴ, τὸν Ἀπρίλιο ἢ τὸ Μάιο τοῦ 1571. Ὁ θάνατός του ἀποτυπώνεται λιτὰ στὴν ἐπιγραφή τοῦ μοναδικοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου του ποὺ μᾶς ἔχει σωθεῖ, τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὰ λατινικὰ τοῦ προσφιλέστατου στοὺς Μεταρρυθμιστὲς ἔργου «De gratia et libero arbitrio» τοῦ Αὐγουστίνου: «*Αὐγουστίνου ἐπισκόπου Ἰππῶνος περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ χάριτος τοῦ Θεοῦ, μεταγλωττισθεῖσα ἐκ τῆς τῶν Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον ὑπὸ τοῦ κυρίου Ἰωάννου Κασσιμάτη, ἱατροῦ φυσικοῦ, ὅστις ἐποφασίστη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐκλαμπροτάτης ἀσθεντίας τῶν Βενετιῶν ἀποθανεῖν ἐν τῇ φυλακῇ διὰ τὸ λογισθῆναι αὐτὸν ἐν τῇ αἰρέσει τῶν κακίστων Λουτεριάνων. Ὁ καὶ ἐγένετο, καὶ ἐκοιμήθη ἐν τῇ φυλακῇ τῆς Βενετίας ἐν ἔτει χιλιοστῶ πεντακοσιοστῶ ἑβδομηκοστῶ πρώτῳ*».¹

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὶς 20 Νοεμβρίου 1574, οἱ Ἀναμορφωτὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, ἐπίσημοι λογοκριτὲς τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, δίνουν ἄδεια νὰ τυπωθεῖ ἓνα ἀπροσδόκητο βιβλίο: μιὰ τραγωδία γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη (*una Tragedia di Giovanni Casimata Cretense*)². Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν δικό μας Ἰωάννη Κασσιμάτη. Ὅπως φαίνεται, συγγενεῖς καὶ φίλοι του ἐνδιαφέρθηκαν νὰ τυπωθεῖ μεταθανάτια τὸ ἔργο του αὐτό, ποὺ ἦταν ἴσως τὸ σημαντικότερο ἢ τὸ τελευταῖο του, ὡς ἓνα εἶδος προσφορᾶς στὴ μνήμη τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τραγωδία τοῦ Κασσιμάτη δὲν ἔχει τίτλο. Ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς ἑλλη-

1. Vat. Gr. 1701, φφ. 28r-63v (ὀρθογράφησα τὴν ἐπιγραφή) (*Codices Vaticani Graeci, Codices 1684-1744*, recensuit Cyrus Giannelli, addenda et indices curavit Paulus Canart, Βατικανὸ 1961, σσ. 41-42). Βλ. καὶ Michael Rackl, *Die griechischen Augustinusübersetzungen, «Miscellanea Francesco Ehrle», τ. 1* (Studi e Testi, 37), Ρώμη 1924, σ. 31 καὶ σημ. 2 (ἀπόγραφο τοῦ Vat. gr. 1701 εἶναι ὁ Vallicell. gr. 131). Ἄλλο χειρόγραφο τῆς μετάφρασης τοῦ Κασσιμάτη εἶναι ὁ Holkham gr. 113 (36) τῆς Βοδλιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης (Routh Barbour, *Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall, «Bodleian Library Record», 6* (1960), σ. 613).

2. ASV, *Notatorio dei Capi del Consiglio di Dieci*, filza 9 (1574-1575), λυτὸ φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση. Βλ. ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς πράξης στὸ Ἐπίμετρο.

νομαθῶν λογοκριτῶν ἀπὸ τῆ σχετικῆ πράξῃ δηλώνει ἴσως ὅτι τὸ ἔργο ἦταν γραμμμένο στὰ ἰταλικά ἢ, πράγμα λιγότερο πιθανό, στὰ λατινικά (βλ. ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς πράξης στὸ 'Επίμετρο). Ἡ ἄδεια τῆς λογοκρισίας πιθανότατα σημαίνει ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη τυπώθηκε στὴ Βενετία, ἀλλιῶς δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ δοθεῖ. Περιττεύει ἴσως νὰ ἀναφέρω ὅτι ἔχω ἐρευνήσει σὲ πολλές βιβλιοθηκὲς τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας γιὰ νὰ βρῶ τὸ ἔντυπο αὐτό, ὡς τώρα χωρὶς ἐπιτυχία. Εἶναι τὸ πρῶτο πρωτότυπο θεατρικὸ ἔργο ποὺ γράφτηκε ἀπὸ Κρητικὸ, ἀφοῦ προηγεῖται τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τῆ «Fedra» τοῦ Francesco Bozza, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1578 στὴ Βενετία. Εἶναι ὅμως καὶ κάτι περισσότερο: εἶναι τὸ πρῶτο θεατρικὸ ἔργο ποὺ γράφτηκε ἀπὸ Ἕλληνα στοὺς νεότερους χρόνους. Παραπάνω ἀναφέραμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν ἴσως τὸ τελευταῖο ποὺ ἔγραψε ὁ Κασσιμάτης. Δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ τὸ ἔγραψε στὴ φυλακὴ, στὴ διάρκεια τῶν μονότονων καὶ ἀτέλειωτων ὥρῶν τῆς θλιβερῆς ἀπραξίας του. Στὴ φυλακὴ γνωρίζουμε ὅτι ἔγραψε καὶ τὸ μοναδικὸ ἰταλικὸ ποίημά του ποὺ μᾶς ἔχει σωθεῖ, ἓνα σονέτο ποὺ τυπώθηκε στὸ βιβλίο «Le Historie di Europa» (1570) τοῦ πολυγραφότατου Ἰσπανοῖταλοῦ συγγραφέα Alfonso de Ulloa. Ὁ Ulloa ἦταν συγκρατούμενος μὲ τὸν Κασσιμάτη στὸ ἴδιο κελλὶ καὶ πέθανε ἐπίσης στὴ φυλακὴ λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν Κασσιμάτη¹.

Τελειώνοντας, θέλω νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ρητὴ αὐτὴ μαρτυρία τῆς συγγραφῆς δραματικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη, ποὺ ἐπιβεβαιώνει πανηγυρικὰ τὸ ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ θέατρο. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ φιλομεταρρυθμιστικὲς ιδέες δὲν ἦταν καθόλου ἀσυμβίβαστες μὲ ἐνασχολήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Τὸ θέατρο ἦταν ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ τόσο ἡ Μεταρρύθμιση ὅσο καὶ ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση τὸ οἰκιοποιήθηκαν γιὰ τοὺς δικούς τους σκοπούς². Αὐτό, φυσικὰ, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ τρα-

1. Βλ. γι' αὐτὸν τὸ βιβλίο τοῦ Antonio Rumeu de Armas, *Alfonso de Ulloa, introductor de la cultura española en Italia* (Biblioteca Romanica Hispanica, II. Estudios y Ensayos, 180), Μαδρίτη 1973, ὅπου (σσ. 161-187) ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν 72 βιβλίων του, ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τὸ 1552 ὡς τὸ 1577, καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸ σονέτο τοῦ Κασσιμάτη ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν A. M. Gallina, *Un intermediario fra la cultura italiana e spagnola nel sec. XVI: Alfonso de Ulloa, «Qua-derni Ibero - Americani»*, 19-20 (1956), σ. 203.

2. Γιὰ τὸ θέατρο στὴν ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων καὶ τῆ γενικότερη στάση τῆς Μεταρρύθμισης ἀπέναντί του βλ. Heinz Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, II. Band: *Das Theater der Renaissance*, Σάλτσμπουργκ 1959², σσ. 195-204 καὶ passim. Ἐπίσης ἀπὸ τοὺς γνωστότερους Μεταρρυθμιστὲς δραματούργους εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ Καλβίνου στὴ Γενεύη καὶ φίλος τοῦ Πόρτου (ἔγραψε ἐπίγραμμα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Πόρτου) Théodore de Bèze (βλ. P. Keegstra, «*Abraham sacrificant*» de Théodore de Bèze et le théâtre calviniste de 1550 à 1566, L'Aia 1928).

γωδία τοῦ ἐμποτισμένου μὲ τις θεατρικὲς ἐμπειρίες τῆς Φερράρας Κασσιμάτη ἦταν ἔργο στρατευμένο. Ἐάν ἦταν, ἡ βενετικὴ λογοκρισία δὲν θὰ εἶχε δώσει τὴν ἄδεια νὰ τυπωθεῖ. Ἡ τραγωδία τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, πρῶτου ἐπώνυμου Νεοέλληνα δραματουργοῦ, ἦταν πιθανότατα μίμηση τῶν τραγωδιῶν τοῦ δασκάλου του, τοῦ Giambattista Giraldi. Ἐάν κάποτε βρεθεῖ τὸ ἔντυπο, θὰ μάθουμε περισσότερα.

Ἐνας ἄνθρωπος τῆς καλλιέργειας τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἐπηρέαζε καταλυτικὰ τὴ φιλολογικὴ κίνηση τοῦ Χάνδακα μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία του, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο Κρητικὸ τοῦ καιροῦ. Σὲ ἀνθρώπους τῆς δικῆς του ποιότητος, τῆς δικῆς του μόρφωσης καὶ τῆς δικῆς του κλίσης πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ ἀποδώσουμε τὴν πρώτη ὄθηση γιὰ τὴ μεταφύτευση τῶν εἰδῶν τῆς φιλολογικῆς Ἰταλίας στὴν Κρήτη, πὺ μορφοποιοῦνται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἀκμῆς. Εἰδικότερα, σὲ ἀνθρώπους μὲ τις δικές του πλούσιες θεατρικὲς ἐμπειρίες καὶ μνημῆες, πὺ, ὅπως στὴ δική του περίπτωσι, ἔφτασαν ὡς τὴ δραματουργικὴ πράξι, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ γένεση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καί, ὅπως δὲποτε, τὴ δημιουργία τοῦ κατάλληλου κλίματος καὶ τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ πρωτοφανέρωτου αὐτοῦ εἴδους στὴν Κρήτη.

Καὶ παράλληλα ἔχει, νομίζω, ἀρκετὴ σημασία ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ σπέρματα τῆς θεατρικῆς δραστηριότητος μεταφέρθηκαν καὶ φυτεύτηκαν στὴν Κρήτη ὅχι τόσο ἢ ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ Βενετία ἢ τὴν Πάδοβα, ὅπως πιστεύαμε ὡς τώρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔξοχη Φερράρα τοῦ 16ου αἰώνα.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

TO KEIMENO THS AΔEIAΣ THS BENETIKHΣ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΣΣΙΜΑΤΗ

(Archivio di Stato di Venezia, Notatorio dei Capi del Consiglio di Dieci, filza 9(1574-1575), λυτὸ φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση)

Eccellentissimi Signori Capi dell' Illustrissimo Consiglio di Dieci, Noi Riformatori del Studio di Padoa facemo fede a Vostre Eccellentissime Signorie di haver vedute le depositioni del Reverendo padre frate Marco da Verona, Inquisitor, di Domino Giovanni Battista Boselli, lettor pubblico, et del circonspetto secretario misser Marco Antonio Donnini, i quali attestano di haver letto una Tragedia di Giovanni Casimata, Cretense, ne

vi haver trovato cosa alcuna contra la religione, principi o boni costumi et che è degna di stampa.

Datum die 20 Novembris 1574

Nicolo Daponte, Dottor, Kavalier, Procurator, Reformatore
Marcantonio Barbaro, Dottor, Reformatore.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ*

Ἡ τέχνη τῆς νεώτερης Ἑλλάδας πολὺ ἀργὰ προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τόσο τῶν ἴδιων τῶν Ἑλλήνων ὅσο καὶ τῶν Δυτικοευρωπαϊῶν. Ἡ ὑποδούλωσις ὅλης σχεδὸν τῆς χώρας στοὺς Τούρκους ἐπὶ 4 αἰῶνες καὶ ἡ παραμονὴ τῆς μέσα στὸ συνονθύλευμα τῶν ὑποδούλων ἔθνων τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ τὴν σκέπτεται καὶ νὰ τὴν τοποθετεῖ κανεὶς μέσα στὰ ὄχι πολὺ καθορισμένα ὄρια τῆς Ἑγγύς ἢ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἔτσι δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ εἶναι στὸ πρῶτο πλάνο ἐκείνων ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ τέχνη. Γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἢ Ἑλλάδα ἦταν κυρίως ἡ χώρα στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε στὸ παρελθὸν ἕνας μεγάλος πολιτισμός: ὁ ἀρχαῖος. Καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνας ἄλλωστε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἦταν φυσικὸ ἢ ἐπιφανέστερη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τους νὰ προσελκύσει τὴν προσοχὴ τους. Ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα, ποὺ ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο θαυμασμοῦ γιὰ τοὺς Δυτικοευρωπαϊοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοκλασικισμοῦ, ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ Ἰδεῶδες καὶ σ' αὐτὴν κυρίως ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον τους.

Σ' ἕνα δευτέρου στάδιο πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἀπὸ ἐπενέργεια τῶν ἀντιστοίχων δυτικοευρωπαϊκῶν ρευμάτων, οἱ Ἕλληνας ἄρχισαν νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ τους ἱστορία. Ἡ τέχνη τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας δὲν ἐνδιέφερε. Στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δόθηκε μίαν γενικὴ ὀνομασία μὲ εὐρύτατο, ἀκαθόριστο περιεχόμενο: μεταβυζαντινὴ.

Ὅσο γιὰ τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα ἔργα τῆς τέχνης καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονήματα ποὺ ἔχουν ἄμεση ἢ ἕμμεση δυτικοευρωπαϊκὴ προέλευση, καὶ αὐτὰ δὲν εἶχαν καλύπτει τύχη. Συνήθως τοὺς ἔδιναν ἕνα γενικὸ ὄνομα: φραγκικὰ, ποὺ ἡ ἐννοία του δὲν ἦταν τόσο συμπαθὴς στὸν πληθυσμὸ, ἐξ αἰτίας τῶν

* Ἡ παρούσα ἐργασία εἶναι ἐπαυξημένη μορφή τοῦ πρώτου μέρους μιᾶς διαλέξεως ποὺ δόθηκε τὸ Μάη τοῦ 1975 στὸ Zentralinstitut für Kunstgeschichte στὸ Μόναχο. Ὁ τίτλος ἐκείνης τῆς διαλέξεως ἦταν: Die Renaissancearchitektur auf Kreta und ihre Fortsetzung auf den Ägäischen und Jonischen Inseln. Περὶληψὴ τῆς ἐργασίας αὐτῆς παρουσιάσθηκε πέρυσι στὰ ἑλληνικὰ σὲ μιὰ διάλεξη στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

παλαιῶν πολιτικῶν του ἀντιθέσεων μὲ τὴ Δύση, καθὼς καὶ τῶν θρησκευτικῶν του ἀντιθέσεων κυρίως μὲ τὴν Ρώμη. Ἔτσι καὶ τὰ ἀρχιτεκτονήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς δὲν τὰ φρόντισε βέβαια κανεὶς οὔτε τὰ ἐμελέτησε κανεὶς, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιους δυτικοευρωπαίους εἰδικούς, πού ἀσχολήθηκαν μὲ μεμονωμένες κατηγορίες τους. Μιὰ βασικὴ μεταβολὴ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων ἄρχισε νὰ συντελεῖται ἀνάμεσα στοὺς κύκλους τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν διανοουμένων στὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆ κυρίως μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο. Τὸ ἐπίσημο ἐνδιαφέρον τοῦ Κράτους γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὸ 1960¹.

Στὶς σελίδες πού θὰ ἀκολουθήσουν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα τῆς νεώτερης πολιτιστικῆς μας κληρονομίας, γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ὁποίων χρησιμοποιήθηκαν ἰταλικά πρότυπα. Συγκεκριμένα θὰ ἐξετάσουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως² καὶ θὰ τὰ συσχετίσωμε μὲ τὰ ἰταλικά πρότυπά τους. Δὲν θὰ προχωρήσωμε σὲ κανένος εἶδους ἀνάλυση, γιὰτὶ αὐτὴ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ περιορισμένα ὄρια τῆς παρούσας ἐργασίας. Σὲ ὀρισμένα παραδείγματα θὰ δώσωμε ἐνδεικτικὰ μόνο ὅσα στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ καταδειχθῆ ὁ δημιουργικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκαν τὰ πρότυπα αὐτὰ στὴν Κρήτη.

Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως συναντοῦμε στὸ χρονικὸ διάστημα πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα ἕως τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (τοῦ Κάστρου) στὰ 1669. Στὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα ἡ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀκτινοβολεῖ ἐπίσης στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ πρὸ πάντων στὰ Ἰόνια νησιά, δηλαδὴ σὲ γεωγραφικὲς περιοχὲς πού, ὅπως καὶ ἡ Κρήτη, βρίσκονταν κάτω ἀπὸ βενετικὴ κυριαρχία.

Ἡ Κρήτη τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669) ἔχει ἀποφασιστικὴ

1. Λεπτομερέστερη ἀνάπτυξη τοῦ ὅλου θέματος, καθὼς καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. εἰς Kanto Fatourou - Hesychakis, *Les monuments de la Grèce médiévale et moderne. Organisation de leur protection et de leur étude, «Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Athènes, 7-13 mai 1970)»*, Athènes 1972, tome I, σσ. 375-381. Ἐπίσης βλ. Ἀγγελικῆς Κόκκου. Ἡ μέρωμα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεῖα, Ἀθήνα 1977, σσ. 139, 145-146.

2. Μὲ τὸν ὄρο ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως ἐννοοῦμε ἐδῶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ πού ἀσκήθηκε στὴν Κρήτη ἀπὸ Κρητικούς γιὰ Κρητικούς μέσα στὸν 16ο καὶ στὸν 17ο αἰῶνα ἕως τὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1669). Δὲν χρησιμοποιοῦμε κανέναν ἀπὸ τοὺς ὄρους πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὶς τεχντροπίες τῆς ἰταλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὶς ἐπὶ μέρους ὑποδιαίρεσεις τους στὸ ἀντίστοιχο χρονικὸ διάστημα (ὠριμὴ Ἀναγέννηση, Μανιερισμός, Μπαρόκ), γιὰ λόγους πού θὰ ἀναλύσωμε διεξοδικὰ ἄλλοῦ.

σημασία γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Στὴν Κρήτη ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα μιὰ λογοτεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθήση ποὺ συνδέεται μὲ τὴν Ἱταλικὴ Ἀναγέννηση. Ὅπως ἔχει δεῖξει ἡ ἔρευνα στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας, πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ μιὰ Ἀναγέννηση ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀφομοίωση τῶν Ἱταλικῶν κυρίως λογοτεχνικῶν προτύπων καὶ τὴν προσαρμογὴ τους στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ. Εἶναι δηλαδὴ ἓνα φαινόμενο παράλληλο μὲ ἐκεῖνα ποὺ φάνηκαν τὸν ἴδιο καιρὸ σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης: κι ἐκεῖνες πῆραν μὲ κάποια καθυστέρηση Ἱταλικὲς ἀναγεννησιακὲς μορφές καί, ἀφοῦ τὶς ἀφομοίωσαν, τὶς μπόλιασαν στὴ δική τους πνευματικὴ παράδοση¹.

Ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τῆς ἐλληνικῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως μὲ τὴν πολιτιστικὴ παράδοση τῶν Βενετῶν κυριάρχων τοῦ νησιοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα δημιούργησαν μέσα στοὺς τεσσαρεσῆμισυ αἰῶνες ἓναν μεικτὸ ἐλληνοβενετικὸ πολιτισμὸ κυρίως στὰ ἀστρικά κέντρα, ποὺ τὸν βλέπομε σὲ πλήρη ἀνάπτυξη ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ ἐπαφὴ μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων ἦταν τόσο στενὴ, ὥστε, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐκθέσεις τῶν Προβλεπτῶν τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα, τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ βενετικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης εἶχε ξεχάσει τὴ γλώσσα του, εἶχε ἀλλάξει τὸ δόγμα του καὶ ζοῦσε σύμφωνα μὲ τὸν ἐλληνικὸ τρόπο ζωῆς². Καὶ ἀντίστοιχα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων τῆς Κρήτης σπούδαζαν στὴν Ραδονα, μιλοῦσαν καὶ ἔγγραφαν Ἱταλικά³ καὶ ἔφεραν στὸ νησί τους δυτικὸς τρόπους ζωῆς. Δὲν ἦταν ὅμως μόνον οἱ μορφωμένοι ποὺ

1. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Β' (1954), σσ. 76-90, Τοῦ ἴδιου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, 1Ε'-1Ζ' αἰώνας, Ἡράκλειο 1969², σ. 17. Βλ. ἐπίσης Alexandre Embiricos, *La Renaissance Crétoise. XVIe et XVIIe siècles*, τ. I: La littérature, Paris 1960, σ. 7 καὶ passim.

2. Γιὰ τὰ θέματα ποὺ μόλις θίγονται ἐδῶ περιεκτικώτατες εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς, ὁ.π., σσ. 90-108. Τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωὴ του στὸν 1ΣΤ' καὶ 1Ζ' αἰώνα, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 19 (1965), σσ. 146-178, καὶ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία στὴν Κρήτη, «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τ. 10, Ἀθήνα 1975, σσ. 207-210, καθὼς καὶ τοῦ Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, «Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» (1976), τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 332-338, ὅπου καὶ ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη Ἰ. Γ. Γιαννοπούλου, Ἡ Κρήτη κατὰ τὸν τέταρτο βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1570-1571), Ἀθήνα 1978, σσ. 37-48.

3. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἐρευναι ἐν Βενετία, «Θησαυρίσματα», τ. 5 (1968), σσ. 45-118. Ἐπίσης Ν. Μ. Παναγιωτάκη-Α. Λ. Vincent, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti, «Θησαυρίσματα», τ. 7 (1970), σσ. 52-81. Ἀκόμη βλ. Ἀριστείδη Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα, Ἀθήνα 1970, σ. 99 ἐξ, καὶ Mario Vitti, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1978, σσ. 79-81.

δέχονταν έντονες επίδράσεις από τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ. Ἦταν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Κρητικοὶ ποὺ ταξίδευαν στὴ Βενετία καὶ ποὺ ἐπιστρέφοντας περιέγραφαν μὲ θαυμασμὸ τὴ μητρόπολη¹. Τέλος, ἀλλὰ ὄχι τελευταία σὲ σημασία, ἦταν ἡ ἐπίδραση ποὺ δέχονταν ἄμεσα οἱ Κρητικοὶ στὰ νησί τους σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μακροβίωνης παρουσίας τῶν Βενετῶν. Τὰ σπίτια τῶν τελευταίων καὶ ἡ ἐπίπλωσή τους, οἱ ἐκκλησίες τους καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τους διακόσμηση καὶ γενικώτερα ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους καὶ ἡ γλώσσα τους ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπιδροῦν στοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, ἀφοῦ ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐπιγαμίες γίνονταν συνεχῶς.

Τὰ λογοτεχνικὰ προϊόντα τῆς Κρήτης, ποιητικὰ καὶ στὴ συνέχεια τους θεατρικὰ κυρίως, εἶναι ἀπὸ τὰ παλαιότερα νεοελληνικὰ κείμενα ποὺ, μὲ βάση κάποια ἄμεσα ἢ ἔμμεσα δυτικοευρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ μὲ συνέργεια τῆς τοπικῆς ποιήσεως, ξεπερνοῦν συνήθως τὰ κείμενα τῆς ἀφετηρίας τους σὲ ποιότητα τέχνης².

Τὴν ἴδια ἐποχὴ γνώρισε μεγάλη ἀνθηση στὴν Κρήτη καὶ ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ποὺ συνεδύαζε τοπικὰ βυζαντινῆς παραδόσεως στοιχεῖα μὲ δυτικοευρωπαϊκὰ δάνεια, παρὰ τὴ συντηρητικότητά της στὴν ὁποία τὴν ὑποχρέωνε ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας της. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο ὅτι μιὰ κατηγορία ἀπὸ τὰ δημιουργήματά της, οἱ φορητὲς εἰκόνες, εὑρισκαν ἀφθονώτατος πελάτες στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη³.

Ἡ κρητικὴ ποίηση ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα, ἡ κρητικὴ ζωγραφικὴ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, καὶ σήμερα καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐκφάνσεις τοῦ κρητικοῦ πνεύματος εἶναι εὐρύτερα γνωστὲς καὶ ἀναγνωρισμένες⁴.

1. Στ. Ἀλεξίου, *Κρητικὴ Ἀνθολογία*, ὁ.π., σ. 12.

2. Στ. Ἀλεξίου, ὁ.π., σ. 16. Τοῦ ἴδιου, *ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ, Κριτικὴ Ἔκδοση*, Ἀθήνα 1980, σσ. ξη'-ο'. Ἐπίσης βλ. Walter Puchner, «Kretisches Theater» zwischen Renaissance und Barock (zirka 1590-1669), «*Maske und Kothurn*» (Böhlau), 26 (1980), Heft 1-2, σ. 86 καὶ passim.

3. Manolis Chatzidakis, *Études sur la peinture postbyzantine*, Variorum Reprints, London 1976, μέρος II: L'école crétoise, passim. Τοῦ ἴδιου, *La peinture des «Madonneri» ou «Vénéto-Crétoise» et sa destination*. Venezia, Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI), Aspetti e Problemi, «*Atti del II Convegno Internazionale di Storia de la Civiltà Veneziana*», Firenze 1977, τ. II, σσ. 673-690, ἰδιαίτερα σσ. 684-690. Ἐπίσης βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Συμπληρωματικὰ εἰς τὸν Ἐμμανουὴλ Τζάνε. Δύο ἄγνωστες εἰκόνες του, «*Θησαυρίσματα*», τ. 11 (1974), σσ. 44, 49, 51-55. Τοῦ ἴδιου, Ἐξ εἰκόνες τοῦ Θεοδώρου Πουλᾶκη, «*Θησαυρίσματα*», τ. 13 (1976), σσ. 208-211, 214-217, 219-220, 226. Βλ. καὶ Μαρίας Γ. Κωνσταντουδάκη, Στοιχεῖα ἀπὸ ἰταλικὲς χαλκογραφίες σὲ εἰκόνα τοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου Γεωργίου Σωτήρχου, «*Θησαυρίσματα*», τ. 11 (1974), σσ. 240-250 (πίν. ΑΒ' - ΑΖ').

4. Γιὰ τὴν ἐξέχουσα θέση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Κρήτη ἦταν στὴν πραγματικότητα ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τῆς ζωγραφικῆς, τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ θεάτρου. Ὅμως αὐτὸ ἄρχισε νὰ διαπιστώνεται μόλις πρὶν ἀπὸ 17 χρόνια μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ νησιοῦ.

Ἡ μεγάλη καθυστέρηση τῆς φροντίδας γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως ἔγινε αἰτία νὰ ἐξαφανισθοῦν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἄλλα νὰ σώζονται μονάχα σὲ ἐρείπια ἢ νὰ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ φωτογραφίες. Οἱ βομβαρδισμοὶ ποὺ ἔγιναν στὸν τελευταῖο πόλεμο στὴν Κρήτη κατέστρεψαν ἐπίσης ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν μνημειακὴ κληρονομία καὶ μάλιστα στὴν παλαιὰ πόλη τῶν Χανιῶν, ποὺ ἀπὸ τὸν ἀστικὸ χαρακτήρα της περιελάμβανε τὰ μνημειακώτερα σωζόμενα κτήρια. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς κρητικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γίνεται καὶ σήμερα ἀκόμη φανερὴ ἀπ' ὅσα κτήρια ἀπέμειναν.

Στὴ σύντομη ἐπισκόπηση ποὺ κάνομε περιλαμβάνονται κυρίως ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες, καθὼς καὶ ἰδιωτικὲς κατοικίες, γιατί εἶναι ἀναμφισβήτητο ἀλλὰ καὶ μαρτυρημένο ὅτι τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ κατασκευάζονταν ἀπὸ ντόπιους μαστόρους. Δὲν θὰ μιλήσωμε ἐδῶ γιὰ τὰ φρούρια ἢ γιὰ τὰ δημόσια κτήρια, γιατί αὐτὰ, μ' ὅλο ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς ἔχουν κατασκευασθῆ ἐπίσης ἀπὸ ντόπιους μαστόρους, εἶναι γνωστὸ ὅτι σχεδιάσθηκαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ φημισμένους Ἱταλοὺς μηχανικοὺς, ὅπως ὁ Michele Sanmicheli, ποὺ μετακλήθηκαν ἀπὸ τὴν μητρόπολη καὶ ἔτσι ὅπως ὅποτε δὲν εἶναι καθαρὰ δείγματα κρητικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Κρήτης τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζομε ὑπάρχει τὸ σπουδαιότατο πεντάτομο ἔργο τοῦ Giuseppe Gerola: *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*¹, ποὺ περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀρχιτεκτονημάτων καὶ ἀκόμη πολλὰ ἀρχεϊακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστο-

μέσα στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1972⁵, σσ. 68-85. Linos Politis, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford 1975², σσ. 54-67. Mario Vitti, *ἰ.π.*, σσ. 39-113, passim. Ἡ ἀρχεϊακὴ μελέτη τῶν πηγῶν γιὰ τὴ ζωγραφικὴ βρίσκεται ἀκόμη ἐν ἐξελίξει: βλ. Manolis Chatzidakis, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque*, «*Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδην*», Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, ἀρ. 6, Βενετία 1974, σσ. 172 καὶ 174. Ἔτσι, μολονότι ἔχει πιά ἀπὸ ὅλους ἀναγνωρισθῆ ἡ σημασία τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς, δὲν μπόρεσαν ἀκόμη νὰ δοῦν τὸ φῶς ἔργα συνθετικὰ ἀντίστοιχα μὲ ἐκεῖνα τῆς λογοτεχνίας.

1. Ὁ Gerola ἐργάσθηκε στὴν Κρήτη συνολικὰ ἐπὶ 25 μῆνες ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1900 καὶ 1902 κατ' ἐντολὴν τοῦ Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Τὸ Ἰνστιτούτο ἐξέδωσε τὸ ἔργο στὴ Βενετία, σὲ τέσσερες τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος διαίρεῖται σὲ δύο ἡμιτόμους: τ. I (1905), τ. I2 (1906), τ. II (1908), τ. III (1917) καὶ τ. IV (1932).

ρία τῶν κτηρίων αὐτῶν, παρμένα κυρίως ἀπὸ τὴν Βενετία. Ὅμως ὁ Gerola, ποὺ ἐργάσθηκε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ 1900 ἕως τὸ 1902, ὡς εἰδικὸς ποὺ ἦταν γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἰταλίας, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ δεῖ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης μόνον σὰν συνέχιση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας, γεγονὸς ποὺ ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου του. Ἔτσι δὲν μπορούσε νὰ διακρίνει καὶ τὶς ἰδιομορφίες ποὺ προσέδωσε στὴν τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἢ αὐτοτέλειά της, αὐτοτέλεια, ποὺ ὅπως σημειώσαμε πιὸ πάνω, προῆλθε ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῶν δύο πολιτιστικῶν στοιχείων: τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ.

Ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως τῶν κρητικῶν δημιουργημάτων, ποὺ ἀπὸ πολυάριθμες μελέτες ἔχει διαπιστωθῆ στὴ λογοτεχνία κυρίως ἀλλὰ καὶ στὴ ζωγραφικὴ, διαπιστώνεται ὁ ἴδιος ἀκριβῶς καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Οἱ συχνὲς ἐκδόσεις τῶν βιβλίων τῶν Ἰταλῶν ἀρχιτεκτόνων (*trattatisti*) στὸν 16ο καὶ στὸν 17ο αἰῶνα ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴ δημιουργία κρητικῶν ἔργων ποὺ τὸ φάσμα τους ξεκινᾷ ἀπὸ πιστὲς ἀπομιμήσεις καὶ φθάνει ἕως ἔργα πρωτότυπα, τὰ ὁποῖα μόνον ἀπλὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ μορφή ἢ τὴ σύνθεση τῶν ἰταλικῶν προτύπων τους παρουσιάζουν. Τὰ *trattati* αὐτὰ τῶν Ἰταλῶν ἀρχιτεκτόνων περιεῖχαν σχεδιαστικὲς ἀπεικονίσεις περιφῆμων ρωμαϊκῶν καὶ ἀναγεννησιακῶν κτισμάτων, δημιουργημένων στὰ μεγάλα ἰταλικά κυρίως κέντρα τῆς τέχνης. Περιεῖχαν ἀκόμη βιβλία (κεφάλαια) μὲ ἀρχιτεκτονικοὺς κανόνες καὶ σχεδιαστικὰ ὑποδείγματα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ πρωτομαῖστορες ὡς βάση τῶν δικῶν τους δημιουργιῶν¹.

Εὐρύτατη διάδοση φαίνεται ὅτι εἶχαν στὴν Κρήτη τὰ βιβλία τοῦ Sebastiano Serlio (1475-1554) ἀπὸ τὴ Bologna. Τὴν ἐπίδραση τῶν σχεδίων του παρατηροῦμε σὲ μία ὀλόκληρη σειρά ἀπὸ κτίσματα ποὺ σώζονται ὡς σήμερα στὸ νησί. Κάποια ἀπὸ τὰ κτίσματα αὐτὰ θὰ παρουσιάσω ἐδῶ καὶ θὰ τὰ συσχετίσω μὲ σχέδια τοῦ Serlio.

Σὰν πρῶτο ἀρχιτεκτόνημα ἀναφέρω τὴν πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας² τοῦ ὀρθοδόξου μοναστηριοῦ στὸ Ἀρχάδι (εἰκ. 1), ποὺ εἶχε κτισθῆ σὲ ἓνα ἀπομονωμένο μέρος ἐπάνω στὰ βουνά, 20 χιλιόμετρα ΝΑ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ δύο ἐκκλησίες, συνενωμένες στὴν κατὰ μῆκος αἰσθηση μὲ τοξοστοιχία, ὥστε νὰ ἐπικοινωνοῦν ἐσωτερικῶς. Στὸν τύπο αὐτὸ τῶν

1. Γιὰ τὰ Säulenbücher τῶν χωρῶν τοῦ Βορρᾶ (βιβλία γιὰ τὴ ρυθμολογία τῶν κίονων), ποὺ ἡ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγεννήσεως ἐπίσης χρησιμοποίησε σὰν πηγὴ ἐμπνευσέως της, βλ. Κάντως Φατούρου - Ήσυχάκη, Ἐπιδράσεις τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως, «Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 521-536.

2. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τ. II, σ. 294, πίν. 7 (ἐκτὸς κειμένου). Γιὰ τὰ ἄλλα κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ βλ. ὁ.π., τ. III, σσ. 174-176, εἰκ. 83, 84.

διδύμων ἐκκλησιῶν, ποὺ ἀπαντᾶται συχνὰ στὴν Κρήτη καὶ στὸ Αἰγαῖο¹, κά-
θε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες διατηρεῖ τὴ μορφικὴ τῆς αὐτοτέλεια, ἔχοντας χωριστὴ
ἀψίδα, χωριστὴ στέγη (εἰκ. 2) καὶ χωριστὴ πρόσοψη. Στὸ Ἀρκάδι ἀντίθετα
οἱ δύο προσόψεις εἶναι ἐνοποιημένες μέσφ ἐνὸς ἐνιαίου ἀρχιτεκτονικοῦ συστή-
ματος. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ὁ κατακόρυφος ἄξονας τοῦ συνόλου τονίσθηκε μὲ
μία μνημειώδη, ὑποδηλούμενη μεσαία «θύρα» καὶ κορυφώθηκε μὲ τὸ συνηθι-
σμένο στὴν Κρήτη διπλὸ καμπαναριό. Ἡ μεσαία «θύρα», καθὼς συμπίπτει
μὲ τὴ γραμμὴ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ἐκκλησιῶν (πίσω τῆς ἀκριβῶς βρίσκεται
ἕνας πεσός), παρέμεινε κτισμένη. Οἱ ἀληθινὲς εἰσοδοὶ στὶς δύο ἐκκλησίες βρί-
σκονται ἐκατέρωθεν τῆς κτισμένης «θύρας» καὶ μαζὶ μὲ τὰ ἀετώματα ἀποτε-
λοῦν τοὺς δευτερεύοντες ἄξονες τῆς κυρίας συνθέσεως, ἐνῶ ταυτόχρονα σχη-
ματίζουν καὶ τοὺς ἄξονες τῶν ἐπὶ μέρους προσόψεων τῶν ἐκκλησιῶν. Σὲ
ἕνα ἀπὸ τὰ διαζώματα κάτω ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι χαραγμένη μὲ γραμ-
ματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἡ χρονολογία κατασκευῆς (1587) καὶ τὸ ὄνομα
τοῦ Κρητικοῦ κτίτορος: Κλήμης Χορτάτζης².

Τὰ πρότυπα γιὰ τὸ σύνολο τῆς προσόψεως, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους
θέματα τὰ βρισκομε κυρίως στὸ Βιβλίον IV τοῦ Serlio, ποὺ εἶχε ἐκδοθῆ γιὰ
πρῶτη φορὰ 50 χρόνια ἐνωρίτερα στὴ Βενετία. Εἶναι τὸ «Regole generali di
Architettura sopra le cinque maniere de gli edifici», ποὺ ἀρχικὰ ἐκδόθηκε
μόνο του τὸ 1537 καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸ 1540 τυπώονταν σὲ ἀλλεπάλλ-
ηλες ἐκδόσεις μαζὶ μὲ τὰ Βιβλία I - V τοῦ Serlio, τὰ ὅποια ἐκδόθηκαν
τμηματικὰ στὴ Βενετία καὶ στὸ Παρίσι³. Ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως γιὰ ἐπὶ
μέρους θέματα φαίνεται πὼς χρησίμευσε καὶ τὸ ἔργο τοῦ Andrea Palladio
(1508-1580) ἀπὸ τῆ Vicenza: «I quattro libri dell' Architettura»,
ποὺ γιὰ πρῶτη φορὰ ἐκδόθηκε τὸ 1570 στὴ Βενετία⁴.

Στὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ Serlio, φ. 175^v, σ' ἕνα σχέδιο γιὰ πρόσοψη ἐκ-
κλησίας⁵ (ἐδῶ εἰκ. 3), βρισκομε τὴ διαίρεση τῆς προσόψεως σὲ τρία μέρη

1. Ἰωάννου Νικολ. Κουμανούδη, *Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου
Θήρας*, Ἀθήναι 1960, σελ. 18.

2. G. Gerola, *ἔ.π.*, τ. IV, σ. 479, ἀριθμ. 13.

3. Ἡ πρῶτη συνολικὴ ἐκδοσις τῶν βιβλίων τοῦ Serlio ἐγίνε τὸ 1584 στὴ Βενετία. Ἡ
δεύτερη καὶ ἡ τρίτη ἐγίναν ἐπίσης στὴ Βενετία στὰ χρόνια 1600 καὶ 1619 ἀντιστοίχως. Βλ.
The Fowler Architectural Collection of the John Hopkins University, Catalogue
compiled by Laurence Hall Fowler and Elisabeth Baer, Baltimore, Maryland, The
Evergreen House Foundation, publication No 1, 1961, σσ. 253-268, ὅπου καὶ ἡ πα-
λαιότερη βιβλιογραφία.

4. *Ὁ.π.*, σ. 175.

5. Ὅλα τὰ σχέδια τοῦ Serlio ποὺ ἀναφέρονται στὴν παρούσα ἐργασία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ
σχέδιο εἰκ. 21, προέρχονται ἀπὸ τὴν τρίτη συνολικὴ ἐκδοσις τῶν ἔργων του: *Tutte l'opere
d'Architettura, et Prospettiva di Sebastiano Serlio Bolognese ...* In Venetia, MD CXIX

μὲ διδύμους κορινθιακοὺς κίονες —ἐδῶ βέβαια μὲ χωριστὰ βάθρα καὶ κόγχες ἀνάμεσά τους. Βρίσκομε ἐπίσης τὴν ἡμικυκλικὴ πλαισίωση ἐπάνω ἀπὸ τὴ μεσαία θύρα, τὰ κυκλικὰ παράθυρα ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀκράϊα ἀνοίγματα καὶ ἀκόμη τὴ ζώνη τῆς attica, δηλαδὴ τὴ χαμηλὴ ζώνη ἐπάνω ἀπὸ τὸ θριγικό. Ἡ τριγωνικὴ ἀπόληξη τῆς προσόψεως στὴν ἐκκλησία τοῦ Serlio ἀντικαταστάθηκε στὸ Ἀρκάδι μὲ τὸ ὑψηλὸ διπλὸ καμπαναριό, πὺ ἀποκαθιστᾷ ἐπίσης τὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη τοῦ συνόλου.

Στὸ ἴδιο βιβλίον, φ. 178^v, σ' ἓνα σχέδιον γιὰ πολυτελῆ κατοικία (εἰκ. 4), ἡ ἡμικυκλικὴ πλαισίωση ὑπάρχει καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὰ πλάγια ἀνοίγματα, τὰ τρία μετακίονια διαστήματα ἔχουν τὸ ἴδιο πλάτος, οἱ δίδυμοι κίονες —χωρὶς κόγχες ἀνάμεσά τους— στηρίζονται σὲ ἐνιαῖο βάθρον καὶ ὁ θριγικός ἐξέχει ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κίονες. Συναντοῦμε δηλαδὴ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς προσόψεως τοῦ Ἀρκαδίου.

Στὸ ἴδιο πάντοτε βιβλίον, τὸ τέταρτον, φ. 158^r, ὑπάρχει ἀκόμη τὸ σχέδιον μιᾶς καμινάδας-ἐστίας (εἰκ. 5), τῆς ὁποίας ἡ κορυφωση ἐπαναλαμβάνεται πιστὰ στὸ Ἀρκάδι στὴν κορυφωση τῶν δύο μικρῶν ἀετωμάτων ἐκατέρωθεν τοῦ καμπαναριοῦ (εἰκ. 9).

Ἡ διαίρεση τοῦ χώρου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δίδυμης ἐκκλησίας ἦταν ὁ καθοριστικὸς παράγοντας στὴ διαμόρφωση τῆς προσόψεως. Ὑπαγόρευσε στὸν κρητικὸ ἀρχιτέκτονα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ τρία ἴσου πλάτους μετακίονια διαστήματα καὶ νὰ μετατρέψῃ τὰ πλαινὰ παράθυρα καὶ τῶν δύο σχεδίων τοῦ Serlio (εἰκ. 3 καὶ 4) σὲ πόρτες εἰσόδου. Πάνω ἀπὸ αὐτὲς τὶς πόρτες, στὴ ζώνη τῆς attica, πρόσθεσε ὁ ἀρχιτέκτονας δύο ὀρθογώνια παράθυρα σὲ ὀριζόντια αἴσθησι μὲ ἡμικυκλικὲς τὶς στενὲς πλευρὲς, τὰ ὁποῖα τονίζουν ἀκόμη περισσότερο τοὺς δευτερεύοντες ἄξονες τῆς προσόψεως, ἐνῶ κυρίως δίνουν φῶς σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκκλησίες. Ὁμοιο σχῆμα παραθύρων —σὲ διαφορετικὸ ὅμως συσχετισμὸ ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν— βλέπομε σὲ ἓνα σχέδιον τοῦ Serlio γιὰ πρόσοψη ἐκκλησίας πὺ δίνει στὸ ἔβδομον βιβλίον του, σ. 111 (εἰκ. 6).

Στὴ θέση τοῦ μετωπικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος στὸ σχέδιον τοῦ Serlio (εἰκ. 3) σχηματίζει ὄροφον στὸ μεσαῖο μέρος τῆς προσόψεως καὶ κορυφώνεται σὲ κλασικὸ ἀέτωμα, ὁ κρητικὸς ἀρχιτέκτονας ὑψωσε ἓνα ἄλλο μετωπικὸ στοιχεῖον πὺ κορυφώνει τὴν ὅλη σύνθεσι: ἓνα διάτρητον διπλὸ καμπαναριὸ ἀπὸ ἐκεῖνα πὺ ἡ μορφή τους ἀπαντᾷται συχνότατα στὴν Κρήτη. Μὲ τὸ κρητικὸ αὐτὸ θέμα ὁ ἀρχιτέκτονας ἐπέτυχε νὰ διατηρήσῃ στὸ Ἀρκάδι τὶς ἀντιστοιχίες τῆς συνθέσεως πὺ ὑπάρχουν στὸ σχέδιον τοῦ Serlio. Τὸ καμπαναριὸ ὑψώνεται

(φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Gregg International Publishers, Farnborough, Hants, England, 1968²).

στήν προέκταση τοῦ μεσαίου ζεύγους τῶν διδύμων κίωνων, ἐνῶ ἀντίστοιχες προεξοχές στὴ ζώνη τῆς attica χρησιμεύουν ὡς βάθρο του. Ἀκόμη, ἔχει ὡς κύριο διακοσμητικὸ θέμα του μιὰ κυκλικὴ διάτρηση ποῦ, ὅπως καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Serlio, συνδυάζεται μὲ τοὺς δύο κυκλικούς φεγγίτες πάνω ἀπὸ τὶς ἀκραῖες πόρτες, δημιουργώντας ἕνα νοητὸ τρίγωνο.

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀκραῖα ζεύγη τῶν κίωνων ὑψώνονται σὰν στοιχεῖα ὑποταγμένα στὸ καμπαναριὸ δύο ὀκταγωνικοὶ «ὀβελίσκοι», ποῦ χρησιμεύουν καὶ σὰν πλαίσια τῶν δύο πλευρικῶν ἀετωμάτων. Ἀνάλογα θέματα καὶ ἀνάλογη διάταξη βρίσκομε στὸ Libro Extraordinario τοῦ Serlio¹, porta rustica XXX (εἰκ. 7). Στὸ ἴδιος βιβλίο, porta delicata I, συναντοῦμε καὶ ἕνα ἄλλο θέμα ποῦ ἐπαναλαμβάνεται στὸ Ἀρκάδι: τὶς δύο λοξὰ βαλμένες ἐλικοειδεῖς διακοσμήσεις, ποῦ ἀποτελοῦν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ κατακόρυφο μέρος τῆς προσόψεως πρὸς τὰ ἀκραῖα ἀετώματα.

Οἱ ραβδώσεις τῶν κορινθιακῶν κίωνων στὸ Ἀρκάδι, οἱ ὁποῖες στὸ κατώτερο τρίτο τοῦ ὕψους τοὺς εἶναι γεμισμένες μὲ κυρτὲς ραβδώσεις, ἔχουν τὸ πρότυπό τους τόσο στὸ τέταρτο βιβλίο τοῦ Serlio, φ. 170^v (εἰκ. 8), ὅπου παρέχεται ἕνα ὑποδειγματικὸ σχέδιο γιὰ κορινθιακὸ κίονα, ὅσο καὶ στὸ Libro Extraordinario, porte delicate III καὶ XII.

Τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα σερλιανὰ χαρακτηριστικὰ τους, ὅπως τὴ μία σειρὰ φύλλων ἄκανθας, φανερώνουν ἐπίσης παλλαδιανὰ γνωρίσματα. Ἡ λεπτομερειακὴ καὶ ἐκλεπτυσμένη μορφή τῶν φύλλων τῆς ἄκανθας, οἱ σφιχτὰ τυλιγμένες γωνιαῖες ἔλικες καὶ ὁ τρόπος ποῦ συνδέονται μετὰξὺ τους, καθὼς καὶ ὁ δακτύλιος ποῦ προεξέχει ἔντονα ἀνάμεσα στὶς ἔλικες καὶ στὸν ἄβακα (εἰκ. 9) χαρακτηρίζουν τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ Palladio. Ἄν μάλιστα παρατηρήσει κανεὶς ἀκριβέστερα τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα στὸ Ἀρκάδι, θὰ ἀναγνωρίσει μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια: ἐπάνω ἀπὸ τὶς μεγάλες γωνιαῖες ἔλικες ποῦ στρέφονται πρὸς τὰ κάτω ὑπάρχουν πολὺ μικρὲς ἔλικες στραμμένες πρὸς τὰ πάνω, ποῦ λείπουν ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα κορινθιακῶν κιονοκράνων τοῦ Serlio. Ἀντίθετα, αὐτὲς τὶς μικρὲς ἔλικες τὶς βρίσκομε στὴν ἔκδοση τοῦ Βιτρουβίου, ποῦ ἔγινε τὸ 1556 ἀπὸ τὸν Daniele

1. Τὸ «*Extraordinario Libro di Architettura di Sebastiano Serlio ... Nel quale si dimostrano trenta porte di opera rustica mista con diversi ordini; et venti di opera delicata di diverse specie*» δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1551 καὶ ἀνατυπώθηκε τὸ 1560 καὶ 1561 στὴ Lyon σὲ ἐκδόσεις in folio. Στὴ Βενετία τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε στὴν ἀρχὴ σὲ ἐκδόσεις in folio στὰ χρόνια 1557, 1558, 1560, 1561, 1567, 1568. Ἀργότερα σμικρὸ μὲνο σὲ σχῆμα τέταρτο, τυπώθηκε σὰν ἕκτο βιβλίο στὴν πρώτη συνολικὴ ἔκδοση τοῦ Serlio τοῦ 1584, καθὼς καὶ στὶς ἐκδόσεις ποῦ ἀκολούθησαν. Βλ. *The Fowler Architectural Collection*, ὁ.π., σσ. 260-261.

Barbaro¹ (βιβλίο III, σελ. 100) με σχέδια έρμηνευτικά του κειμένου κατωμένα από τον Palladio. Έπίσης τις βρίσκουμε στο ίδιο το έργο του Palladio «I quattro libri dell' Architettura» (1570) σε όλα τα σχέδια κορινθιακών κιονοκράνων (εικ. 10). Τέλος, ή ζωφόρος του κορινθιακού ρυθμού στο Άρκαδι (εικ. 9) διακοσμεΐται με μεμονωμένα ανάγλυφα βαλμένα σποραδικά όπως και στο ναό του Nerva Trajano, που έχει αποτυπώσει ο Palladio στο τέταρτο βιβλίο του, σ. 27 (εικ. 11).

Ο κρητικός αρχιτέκτονας του Άρκαδίου πρέπει λοιπόν να εγνώριζε και να είχε μελετήσει πολύ καλά τόσο τα βιβλία του Serlio όσο και εκείνα του Palladio. Διάλεξε τα πρότυπά του με τρόπο έκλεκτικό από διάφορα σχέδια, τα έπλούτισε με ντόπιες αρχιτεκτονικές μορφές και ντόπια αρχιτεκτονική διακόσμηση και τα συνήρμωσε σε μία έντελώς νέα και πρωτότυπη σύνθεση δικής του έπινοήσεως («inventione»), ή οποία προσαρμόσθηκε με τρόπο άριστοτεχνικό στις απαιτήσεις της δίδυμης έκκλησίας του Άρκαδίου².

Στόν ξενώνα του ίδιου μοναστηριού (εικ. 12) βρίσκεται ένα ακόμη παράδειγμα συνδυασμού αναγεννησιακών μορφών, σ' αυτή την περίπτωση λεπτομερειακών, με κύρια στοιχεΐα από την έντοπια αρχιτεκτονική παράδοση. Η κυβική διαμόρφωση του κτηρίου με την έξωτερική κλίμακα, που κάμπτεται σε όρθή γωνία και που στηριγμένη σε τόξο ή τμήμα τόξου οδηγεί σε ανοικτόν έξώστη, είναι μορφές συνηθισμένες στην Κρήτη και στο Αίγαίο. Αντίθετα, τα κυμάτια που κοσμοΐν από τα πλάγια τα σκαλοπάτια και την άνω απόληξη του στηθαίου στην ταράτσα, όπως και τα κυμάτια των παραθύρων του χαμηλότερου κτηρίου, είναι μορφές αναγεννησιακές. Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν, όπως θα αναφερθώ στη συνέχεια, και σε βίλλες της ίδιας εποχής, επίσης πολύ απομακρυσμένες από πόλεις.

Στό όρθόδοξο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας³ στό Ακρωτήρι (εικ. 13), 20 χιλιόμετρα ΒΑ από τα Χανιά, συναντούμε επίσης μορφολογικά θέματα που άντλοΐν τα πρότυπά τους από τα βιβλία του Serlio. Η aedicula (εικ. 14) —κόγχη με ναϊδιόσχημη πρόσοψη— που βρίσκεται στο ισόγειο κάτω από τη θολωτή είσοδο του μοναστηριού και που χρησίμευε αρχικά ως πλαίσιο μιās

1. *The Fowler Architectural Collection*, ό.π., σσ. 319-320.

2. Ός σήμερα έχει αναγνωρισθώ ένα μόνο πρότυπο για την πρόσοψη της έκκλησίας στο Άρκαδι. Είναι το σχέδιο του Serlio για μιá έκκλησία (έδω εικ. 3) που υποδεικνύει ο Ίορδ. Ε. Δημακόπουλος στην έργασία του: «Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης», «Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας», περίοδος Δ', τ. 5', Άθήναι 1972, σ. 243, πίν. 90, 1.

3. G. Gerola, ό.π., τ. III, σσ. 167-169, εικ. 76, πίν. 3 (έκτος κειμένου). Έπίσης βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Η Ιερά μονή Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων έν Ακρωτηρίω Μελέχα Κρήτης», *ΕΕΒΣ*, τ. Θ' (1932), σσ. 289-350.

κρήνης, ἐπαναλαμβάνει ἓνα θέμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Serlio στὸ τέταρτο βιβλίο του, φ. 186^v, διακοσμεῖ τὸ μέτωπο μιᾶς καμινάδας (εἰκ. 15). Στὴ ναϊδιόσχημη αὐτὴ κρήνη τὸ σερλιανὸ θέμα ἔχει λαξευθῆ στὸ ἐπιστύλιο, πού ἔχει τομὴ κοιλόκυρτη. Τὸ μεσαῖο φύλλο τῆς ἄκανθας τοῦ Serlio ἔχει μετατραπῆ ἐδῶ σὲ ἓνα φυτικὸ θέμα μὲ σχηματοποιημένα, σχεδὸν ἰσομεγέθη φύλλα, πού ἐκφύονται συμμετρικὰ ἀπὸ ἓναν λεπτὸ μίσχο. Τὸ ἴδιο σχηματοποιημένα εἶναι καὶ τὰ ἀκραῖα φυτικὰ θέματα, ἀλλὰ αὐτὰ διατηροῦν ἀκόμη τὸ περίπου τριγωνικὸ περίγραμμα τοῦ φύλλου τῆς ἄκανθας, ἐνῶ τὸ μεσαῖο θέμα ἐντάσσεται μᾶλλον σὲ ἓνα νοητὸ ὀρθογώνιο. Ἀπὸ τὶς ραβδώσεις οἱ μισὲς συγκλίνουν ἐλαφρότατα πρὸς τὸ μεσαῖο θέμα, ἐνῶ οἱ ἄλλες μισὲς κλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀκραῖα φυτικὰ θέματα.

Στὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀπαντᾶται καὶ γιὰ δευτέρη φορά τὸ ἴδιο διακοσμητικὸ θέμα τοῦ Serlio: εἶναι στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Σωτήρος, πού ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ ὀστεοφυλάκιο, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ περιβόλου. Ἐδῶ τὸ σερλιανὸ θέμα ἔχει λαξευθῆ στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα τῆς εἰσόδου (εἰκ. 16). Ἡ τομὴ τῆς ζώνης εἶναι ἐπίσης κοιλόκυρτη καὶ τὸ σχηματοποιημένο φυλλωτὸ θέμα στὴ μέση, καθὼς καὶ οἱ ἀυλακώσεις ἐκατέρωθεν, ἔχουν τὴν ἴδια μορφή πού εἶδαμε στὴν aedicula. Ἀπὸ τὶς ἀυλακώσεις ὅμως οἱ τρεῖς κοντινὲς στὸ μεσαῖο φυλλωτὸ θέμα εἶναι κατακόρυφες, ὅπως καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Serlio, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες πέντε κλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὶς ἄκρες τῆς ζώνης, ὅπου ἀντὶ γιὰ τὰ φυλλωτὰ θέματα τοῦ προτύπου ὑπάρχουν δύο κονσόλες, σχήματος ἀπλουστευμένης διπλῆς ἑλικας, πού στηρίζουν τὸ ἀέτωμα. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια αὐτῶν τῶν στηριγμάτων καλύπτεται μὲ φυλλωτὴ συμμετρικὴ διακόσμηση, πού παρὰ τὴν κάποια πλαστικότητά της μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὸ μεσαῖο φυλλωτὸ θέμα.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι αὐτὴ τὴ διάταξη τὴ βρίσκομε σὲ ἓνα σχέδιο γιὰ ἰωνικὴ πόρτα πού δίνει ὁ Serlio στὸ τέταρτο βιβλίο του, φ. 163^r. Καὶ ἐκεῖ τὸ λίθινο πλαίσιο τῆς πόρτας φέρει στὶς δύο κατακόρυφες πλευρές του, καθὼς καὶ στὸ ὑπέρθυρο, λαξευμένα κυμάτια. Καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο μία κοιλόκυρτη ζώνη, πού στὶς ἄκρες της πλασιώνεται ἀπὸ δύο κονσόλες διπλῆς ἑλικας, οἱ ὁποῖες στηρίζουν —καμπύλο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση— ἀέτωμα. Ἡ κοιλόκυρτη ζώνη καὶ οἱ κονσόλες σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο εἶναι ἀδιακόσμητες. Διακοσμημένες κονσόλες μὲ φυλλωτὴ συμμετρικὴ διακόσμηση παρόμοια μὲ ἐκείνη τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Σωτήρος βρίσκομε σὲ ἓνα ἄλλο σχέδιο πού δίνει ὁ Serlio γιὰ μιὰ κορινθιακὴ πόρτα στὸ τέταρτο βιβλίο του, φ. 173^r. Ἐκεῖ ὅμως ἡ ζώνη εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἀδιακόσμητη καὶ τὸ ἀέτωμα εἶναι τριγωνικὸ.

Μιὰ τρίτη ἐφαρμογὴ τοῦ ἴδιου σερλιανοῦ θέματος συναντοῦμε καὶ σὲ ἓνα μοναστηριακὸ συγκρότημα, τώρα πιά ἐγκαταλελειμμένο, πού ὀνομάζεται Καθολικὸ¹ καὶ πού βρίσκεται χωμένο χαμηλὰ σὲ ἓνα κοίλωμα τῆς κατακό-

1. G. Gerola, *δ.π.*, τ. III, σσ. 171-172, εἰκ. 81.

ρουφης πλευρᾶς ἑνὸς φαραγγιοῦ στὸ Ἀκρωτήρι. Τὸ Καθολικό, πού φαίνεται πὼς ὑπῆρξε μᾶλλον ἕνα μετόχι, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο μοναστήρι τοῦ Γουβερνέτου¹, τὸ ὁποῖο εἶχε κτισθῆ σὲ ἐντελῶς ἀπομονωμένο μέρος ἐπάνω στὰ βουνα τῶν Ἀκρωτηρίων, 23 χιλιόμετρα ΒΑ ἀπὸ τὰ Χανιά. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Καθολικοῦ εἶναι μέσα στὸ φυσικὸ κοίλωμα ἑνὸς βράχου. Ἡ πύλη (εἰκ. 17) πού ὀδηγεῖ στὸ προαύλιό της φέρει λαξευμένη στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα τὴν ἴδια διακόσμηση ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς καμινάδας τοῦ Serlio.

Στὴν πύλη τοῦ Καθολικοῦ τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας στὴ μέση καὶ στὶς δύο ἄκρες τῆς διακοσμημένης ζώνης ἐπαναλαμβάνουν μὲ ἀξιοθαύμαστη τελειότητα ἐκτελέσεως τὸ σερλιανὸ πρότυπο καὶ διατηροῦν ἀκόμη τὴ νατουραλιστικὴ μορφή καὶ τὴν ὑφή του, ἐνῶ στὶς δύο ἄλλες τοὺς ἐφαρμογές στὴν Ἁγία Τριάδα εἶναι ἄκαμπτα καὶ σχηματοποιημένα. Ὡς πρὸς τὴ διάταξη ὅμως αὐτῆς τῆς διακοσμημένης ζώνης πού ἐπέχει θέση φρίζας ἢ πύλη τοῦ Καθολικοῦ μοιάζει μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Σωτήρος, ἀλλὰ χωρὶς κονσόλες. Ἡ *aedicula* ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀκολουθεῖ ἄμεσα τὸ σερλιανὸ πρότυπο, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἔχει λαξευθῆ στὸ ἐπιστύλιο πού στηρίζεται σὲ δύο ἐντειχισμένους κορινθιακοὺς ἡμικίονες καὶ κιονόκρανα, δηλαδὴ σὲ θέση ἀκριβῶς ἀντίστοιχη μὲ τὸ μέτωπο τῆς καμινάδας τοῦ Serlio.

Τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ τὴν καμινάδα τοῦ Serlio ἐφαρμόσθηκε στὴν Κρήτη, ἀπὸ ὅ,τι ξέρω ὡς σήμερα, στὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι κάθε μία ἀπὸ τὶς κρητικὲς ἐφαρμογές ἀποτελεῖ καὶ μία διαφορετικὴ παραλλαγή τοῦ πρωτοτύπου. Αὐτὸ ἀποκτᾶ ἰδιαιτέρη σημασία, ἂν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι τὰ δύο μοναστήρια, τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τοῦ Καθολικοῦ, εἶναι γειτονικὰ καὶ ἐπομένως ἂν ἤθελαν μποροῦσαν νὰ ἀντιγράψουν ἀκριβῶς τὶς μορφές τοῦ πρώτου ἐφαρμοσθέντος παραδείγματος καὶ στὶς ἄλλες δύο ἐφαρμογές του. Ἔτσι διαπιστώνομε ὅτι στὴν Κρήτη ἡ ἐκλεκτικὴ χρῆση ἐπὶ μέρους μορφῶν περνᾷ ἀπὸ μιὰ δημιουργικὴ διεργασία, πού γεννᾷ κάθε φορὰ πρωτότυπες συνθέσεις.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ τὴν καμινάδα τοῦ Serlio ἀπαντᾷ στὴν Κρήτη σὲ δύο μόνον γειτονικὰ μοναστήρια, τὸ ὅτι καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις προστέθηκαν σ' αὐτὸ τριγωνικὰ ἀετώματα καὶ ἀκόμη τὸ ὅτι ἐφαρμόζεται σὲ δύο ὅμοιες χρήσεις (δύο πόρτες εἰσόδου) μᾶς κάνουν νὰ υποθέσωμε ὅτι ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ τοῦ σχεδίου καὶ στὰ δύο μοναστήρια ὑπῆρξε ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο.

Ἔτσι θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφθοῦμε τὸν εὐγενοῦς καταγωγῆς μοναχὸ Ἱερεμία Ζανκαρόλο, πού μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Λαυρέντιο ἔκτισε τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Τριάδας. Στὸν Ἱερεμία ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ

1. Ὁ.π., τ. III, σσ. 170-171, εἰκ. 78, 79, 80.

μοναστηριοῦ (σελ. 14), ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐξεύρεση τοῦ σχεδίου τῆς μονῆς, ἐνῶ ὁ Λαυρέντιος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν ἀναγκαίων ὑλικῶν γιὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς οἰκοδομήσεως. Ἡ παλαιότερη οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τοῦ ὑπάρχει στὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα φέρει τὴ χρονολογία 1613 καὶ βρῖσκεται στὸ ἰσόγειο τῆς προσόψεως, χαραγμένη στὸ κλειδί τῆς τοξωτῆς πόρτας τῆς οἰναποθήκης (εἰκ. 18). Στὴν πρώτη αὐτῆ οἰκοδομικῆ φάση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρονολογημένη οἰναποθήκη ἀνήκουν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κτίσματα στὸ ἰσόγειο τῆς δυτικῆς πτέρυγας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρόσοψη τοῦ μοναστηριοῦ, δηλαδὴ τὸ ἐλαιοτριβεῖο, οἱ στάβλοι, οἱ ἀποθήκες. Σχετικὴ μαρτυρία μᾶς παρέχει ὁ χειρόγραφος κώδικας μὲ τὸ χρονικὸ τῆς μονῆς Ἀγίας Τριάδας¹. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἴχαμε τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ κώδικα, θὰ ἦταν εὐκόλο καὶ ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη νὰ συμπεράνωμε ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κτίσματα στὸ ἰσόγειο τῆς δυτικῆς πτέρυγας ἀνήκουν στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μοναστηριοῦ. Οἱ θολοσκέπαστοι χῶροι οἱ συμμετρικὰ βαλμένοι στὴν πρόσοψη, μὲ τὴν οἰναποθήκη στὴ νότια ἄκρη καὶ τὸ ἐλαιοτριβεῖο στὴ βόρεια, καθὼς καὶ οἱ ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὲς μορφές τους, ἀποτελοῦν μιὰ μορφολογικὴ ἐνότητα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα καίρια θέση κατέχει ἡ ναϊδιόσχημη κρήνη, καθὼς βρῖσκεται στὸ βάθος τοῦ μεσαίου θολωτοῦ χώρου, ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τῆς δυτικῆς πτέρυγας καὶ ἀνάμεσα σὲ δύο λίθινες κλίμακες ποῦ ὀδηγοῦν στὸ ὑπερκείμενο ἐπίπεδο τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν κελλιῶν.

Ὁ ἴδιος κώδικας τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀναφέρει στὴ συνέχεια (σελ. 15) ὅτι ἀνάμεσα στὰ χρόνια ποῦ κτιζόταν τὸ μοναστήρι (1613-1634) ὁ Ἱερεμίας

1. Ὁ χειρόγραφος αὐτὸς κώδικας μὲ τὸ χρονικὸ τῆς μονῆς φέρει τίς χρονολογίες 1821 καὶ 1838 καὶ («γράφη ἐπὶ ἡγουμενίας κ. Δαμασκηνοῦ». Ὅπως ἀναφέρεται στὴ σελ. 12, καθὼς καὶ στὸ τέλος τῆς σελ. 15 καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς σελ. 16, ἡ συγγραφὴ του βασίσθηκε στὴν προφορικὴ παράδοση, ἀφοῦ τὰ ἀρχεῖα τοῦ μοναστηριοῦ εἶχαν καταστραφῆ στὰ 1821 κατὰ τὴν πυρπόλησίν του ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀναφέρει στὴ σελ. 14 ὅτι ὁ Ἱερεμίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας πῆγε στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ νὰ πάρει σχέδια γιὰ τὸ μοναστήρι του. Στὴν ἀρχὴ πῆγε στὴ μονὴ Βατοπεδίου καὶ ἐν συνεχείᾳ «μετέβη ὡσαύτως ἀγνώριστος εἰς τὴν μονὴν τῆς Λαύρας», ὅπου παρέμεινε «σχεδιάζων μυστικῶς τὰς οἰκοδομὰς τῆς μονῆς ἀρκετὸν καιρόν... Ἐπανελθὼν δὲ εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τῶν σχεδίων, ἤρχισαν τὰς οἰκοδομὰς κατὰ τὸ χιλιεστὸν ἑξακοσιοστὸν δέκατον τρίτον σωτήριον ἔτος, κτίζοντες τὰ μαγαζία, τὸ ἐλαιοτριβεῖον καὶ τοὺς στάβλους κατὰ τὰ σχέδια». Ἀπὸ τὰ κτίσματα ὅμως τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας μόνον ἡ τρίκογχη ἐκκλησία (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψίν της) μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν παράδοση γιὰ προέλευση τῶν σχεδίων της ἀπὸ τὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας. Ὅλα τὰ ἄλλα κτίσματα εἶναι τυπικὰ ἀναγεννησιακά. Ὅπως εἶδαμε ἄλλωστε, σερλιανὰ θέματα ἀπαντοῦν στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης ἤδη ἀπὸ τὸ 1587 στὸ Ἀρκάδι. Ἐτσι ἡ σχετικὴ διατύπωση τοῦ κώδικα ὀφείλεται μᾶλλον σὲ ἀσάφεια τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως ἤθελε νὰ προσδώσει αἰγλή σὲ ὅλα τὰ κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ ἀνάγοντας τὴν προέλευσίν τους στὴ διάσημη μονὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

είχε διατελέσει για ένα διάστημα ήγούμενος του γειτονικού του μοναστηριού της Κυρίας των Ἀγγέλων (του Γουβερνέτου), που πρόσφατα τότε είχε ἐρημωθῆ ἀπὸ μία θανατηφόρο ἐπιδημία: «συναχθέντες δὲ ἐκ νέου μοναχοί, μετὰ παρέλευσιν ἀρκετοῦ καιροῦ ἔκτισαν διὰ προστασίας του τὴν θαυμαστὴν ἐκείνην καμάραν τὴν εἰσέτι φαινομένην εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κυρίας...». Ἡ «θαυμαστὴ ἐκείνη καμάρα» εἶναι ἡ ἐντυπωσιακὴ λιθόκτιστη γέφυρα (εἰκ. 19) στὸ μοναστήρι τοῦ Καθολικοῦ, τὸ ἐξηρητημένο ἀπὸ τὸ Γουβερνέτο. Εἶναι πράγματι ἕνα ἔργο ἀξιοθαύμαστο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, γιατί ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη ἀποτελεῖ ἕνα δυσκολώτατο ἐπίτευγμα ἔτσι πὺ ἔχει κατασκευασθῆ στὸ βάθος τοῦ ἀπότομου φαράγγιου. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ μποροῦσε νὰ τὸ φέρει σὲ πέρας μόνο ἡ βαθεῖα συλλογικὴ πίστη τῶν μοναχῶν, πὺ μετὰ τὴν ἐπιδημία θέλησαν νὰ προσφέρουν στὸ μοναστήρι τους αὐτὸ τὸ τόσο δύσκολο ἔργο. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μορφολογικὴ ἄποψη ἡ γέφυρα μὲ τὸ εὐρύτατο ἄνοιγμα τῆς καμάρας καὶ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς τοίχους στηρίζεώς της, στὸ πάχος τῶν ὁποίων μάλιστα ἔχουν κατασκευασθῆ κελιά, ἀποτελεῖ ἕνα ἔργο ἀξιόλογο. Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἱκανότητες τοῦ Ἱερεμίας φαίνονται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο πλάτος πὺ ἔδωσε στὴν καμάρα. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατῶρθωσε νὰ δημιουργήσῃ μιὰ πλατεῖα πάνω ἀπὸ τὸ φαράγγι, μπροστὰ στὸ χωμένο στὸ βράχο Καθολικὸ.

Μαζὶ μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ γέφυρα ὁ Ἱερεμίας θὰ ἔκτισε ἀσφαλῶς καὶ τὰ συγκροτήματα τῶν κελιῶν πὺ βρίσκονται κοντὰ της, γιατί αὐτὰ ἀποτελοῦν μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ χωροταξικὴ ἐνότητα μὲ τὴ γέφυρα. Τότε ἀκόμη θὰ κατασκεύασε καὶ τὴν πύλη πὺ ὀδηγεῖ στὸ προαύλιο τοῦ Καθολικοῦ, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιο συνδέεται ἄμεσα, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὶς δύο ἄλλες ἐφαρμογές του στὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Τριάδας, πὺ πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἱερεμία. Ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ ἀφήγηση πὺ μᾶς δίνει ὁ κώδικας τῆς Ἀγίας Τριάδας γιὰ τὰ γεγονότα πὺ συνδέονται μὲ τὴ μετάβαση καὶ παραμονὴ τοῦ Ἱερεμίας ὡς ἡγούμενου στὸ Γουβερνέτο καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν στὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Τριάδας μποροῦμε, νομίζω, νὰ συμπεράνωμε ὅτι οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες πὺ ἔγιναν «διὰ προστασίας του» στὸ Καθολικὸ δὲν θὰ ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1620. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἔγιναν καὶ πολὺ ἀργότερα, γιατί ὁ Ἱερεμίας, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ξαναγύρισε στὴν Ἀγία Τριάδα γιὰ νὰ συνεχίσει τὸ κύριο οἰκοδομικὸ του ἔργο, στάλθηκε νὰ ὀργανώσῃ καὶ ἄλλο μοναστήρι (τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὰ Βλυχάδια: κώδικας μονῆς, σελ. 15).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν aedicula τῆς κρήνης καὶ ἀπὸ τὸ θύρωμα τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Σωτήρος, μὲ σερλιανὰ θέματα εἶναι ἐπίσης διαρθρωμένη καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας. Ὁ μνημειακὸς πυλώνας (εἰκ. 20), πὺ βρίσκεται στὴ μέση τῆς προσόψεως, ἔγινε στὰ 1631, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐγχά-

ρακτη ἐπιγραφή του μὲ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου¹. Ὁ πυλώνας αὐτὸς εἶναι πιστὴ ἀντιγραφή ἀπὸ τὴν porta delicata ἀριθμὸς 15 τοῦ Libro Extraordinario τοῦ Serlio (εἰκ. 21), τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώσαμε πρὶ πάντων (σελ. 111, ὑποσ. 1), τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1551 στὴ Lyon σὲ ἔκδοση in folio καὶ μάλιστα μὲ χαλκογραφίες. Αὐτὲς οἱ χαλκογραφίες χρησιμοποιήθηκαν καὶ σὲ ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου ποὺ ἔγιναν στὴ Βενετία, ἀλλὰ μόνον στὶς ἐκδόσεις in folio ποὺ πραγματοποιήθηκαν ὡς τὸ 1568. Στὴν πρώτη συνολικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Serlio τοῦ 1584 καὶ στὶς μεταγενέστερές της ἐμφανίζονται σμικρυνμένες, ἀπλουστευμένες καὶ χωρὶς τὴν κομψότητα τοῦ πρωτοτύπου ξυλογραφίες (εἰκ. 22), οἱ ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μία μεμονωμένη ἔκδοση τοῦ Libro Extraordinario τοῦ 1566.

Ὁ πυλώνας ὅμως τῆς Ἀγίας Τριάδας ἔχει σὰν πρότυπό του ἔκδοση μὲ χαλκογραφίες. Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ συμπεράνει ἀπὸ πολλὰ μικρὰ λεπτομέρειες. Στὸ ἔντυπο μὲ τὴ χαλκογραφία ἀναγνωρίζεται κανεὶς ἐπάνω στὶς ὀρθογώνιες ἐπιφάνειες ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα, ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὶς κόγχες, μικρὰ διακεκομμένες γραμμὲς ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ ἔντυπο τῆς ξυλογραφίας. Αὐτὲς οἱ μικρὰ διακεκομμένες γραμμὲς ξαναγυρίζουν στὸν πυλώνα μας σὰν τέσσαρες σειρὲς σμιλεμένες τελεῖες. Ἡ διαδοκίς ἀνάμεσα στὶς ὀρθογώνιες κόγχες ποὺ περιλαμβάνονται στὶς aediculae (τὰ ἐπάνω ζεύγη τῶν κίωνων μὲ τὰ ἀετώματά τους) εἶναι πλατειά, ὅπως καὶ στὸ ἔντυπο τῆς χαλκογραφίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στενὴ διάσταση τῆς ξυλογραφίας. Ἐπίσης ἡ κοιλότητα μὲ τὶς καμπύλες στενὲς πλευρὰς, ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὶς ὀρθογώνιες αὐτὲς κόγχες, γειμίζει ὀλόκληρο τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα, ὅπως καὶ στὴ χαλκογραφία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ μικρῶν διαστάσεων ἑλλειπτικὸ σχῆμα τῆς ξυλογραφίας. Ἀκόμη, οἱ ἀναλογίαι διαμέτρου τῶν ἐπάνω κίωνων πρὸς τοὺς κάτω εἶναι ἀντίστοιχες στὸν πυλώνα καὶ στὴ χαλκογραφία, ἐνῶ στὴν ξυλογραφία οἱ ἐπάνω κίονες ἔχουν δυσανάλογα μικρότερη διάμετρο. Ἄλλη μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀπόψεως ὅτι στὴν Ἀγία Τριάδα χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο ἔκδοση in folio εἶναι τὸ ὠοειδὲς διακοσμητικὸ σχῆμα ποὺ ἐγγράφεται στὸ ἀέτωμα τόσο τῆς χαλκογραφίας ὅσο καὶ τοῦ πυλώνα τῆς Ἀγίας Τριάδας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σχεδὸν κυκλικὸ σχῆμα τῆς ξυλογραφίας².

Τὸ θέμα τῆς χρησιμοποίησεως στὴν Κρήτη τόσο εἰδικευμένων ἐκδόσεων in folio καὶ γενικότερα τῆς παρουσίας ἀρχιτεκτονικῶν βιβλίων στὸ νησί θὰ τὸ διαπραγματωθῶμε στὸ τέλος.

Στὸν πυλώνα τῆς Ἀγίας Τριάδας, παρ' ὅλο ποὺ ἀκολουθήθηκε πιστὰ

1. Ὁ.π., τ. IV, σ. 425, ἀριθμ. 14.

2. Ὡς τώρα ἔχει ὑποδειχθῆ σὰν πρότυπο γιὰ τὸν πυλώνα τῆς Ἀγίας Τριάδας τὸ σχέδιο τῆς ξυλογραφίας, βλ. Ἰορδ. Ε. Δημακόπουλου, ὁ.π., σ. 236, πίν. 86.

τὸ σχέδιο τοῦ Serlio, παρατηροῦμε ὀρισμένες τροποποιήσεις, πὸ εἶναι μικρὲς βέβαια ἀλλὰ καίριες καὶ προδίδουν τὴν ἀπόλυτη ἐξοικείωση τοῦ κρητικοῦ ἀρχιτέκτονα ἢ πρωτομάστορα μὲ θέματα μορφολογικά. Ἔτσι στὸν μετωπικὸ τοῦ-χο πὸ φέρει τὴν ἐπιγραφή, καθὼς καὶ στὸ μεσαῖο ἀέτωμα, πὸ κορυφώνουν τὸν πυλῶνα, ἐμφανίζεται μία διάρθρωση καὶ μία διακόσμηση συνθετώτερη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ πρωτοτύπου. Τὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ ἀετώματος ἐξέχει ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἐντειχισμένους πεσσούς σχηματίζοντας τὰ ἐπίκρανά τους, ἐνῶ στὶς ἐπιφάνειες τῶν ἰδίων τῶν πεσσῶν ἔχει λαξευθῆ σὲ *bas-relief* ἓνας ἡμικίονας, θέμα πὸ εἶναι συνηθέστατο στὴν Κρήτη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φύλλων στὰ ἀνθέμια τῶν δύο μικρῶν ἀετωμάτων διπλασιάζεται καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς μικρὲς ἔλικες πὸ γεμίζουν τὸν τριγωνικὸ χῶρο ἐκατέρωθεν τῶν πεσσῶν. Ἀκόμη, οἱ ἔλικες πὸ συνδέουν τὰ μικρὰ ἀετώματα μὲ τὸ μεγάλο πλουτίζονται μὲ φυλλώματα καὶ καλύπτονται στὶς ἐπιφάνειές τους μὲ ἓνα ἐπαναλαμβανόμενο κυκλικὸ κόσμημα. Τὸ κλειδί τοῦ τόξου, ἀντὶ γιὰ τὴν ἀπλή διακόσμηση τοῦ Serlio, φέρει ἓνα φύλλο ἀκανθας, θέμα συνηθέστατο στὴν Κρήτη, καὶ ἔτσι συνδυάζεται μὲ τὴν ἀφθονώτερη διακόσμηση τῶν ὑπερκειμένων ἀνθεμίων καὶ τῶν ἔλικων. Οἱ μικρὲς ἰωνικὲς ἔλικες, τέλος, πὸ ἐπιστέφουν τὰ δύο κάτω ζεύγη τῶν ἐντειχισμένων κιόνων, ἀντὶ νὰ ἐκφύωνται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς κίονες, ὅπως στὸ σχέδιο τοῦ Serlio, συμπληρώνονται μὲ μία ἐνδιάμεση ζώνη, πὸ προσδίδει κανονικότερες ἀναλογίες στὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο.

Τὸ ἄμεσο πρότυπο αὐτοῦ τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου τὸ βρῖσκομε ἐφαρμοσμένο στὰ ἐπίκρανα τῶν δύο τοξωτῶν θυρῶν πὸ ἀνοίγονται συμμετρικά στὸ ἰσόγειο τῆς προσόψεως: τῆς θύρας τῆς οἰναποθήκης (εἰκ. 18), πὸ, ὅπως εἶδαμε, φέρει τὴ χρονολογία 1613, καὶ τῆς ὁμοίας θύρας τοῦ ἐλαιοτριβείου. Τὰ ἐπίκρανα αὐτά, ὡς πρὸς τὴ ζώνη πὸ βρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἰωνικὲς ἔλικες, ἀποτελοῦν ἀπλουστευμένη μορφή τοῦ σχεδίου γιὰ μιὰ ἰωνικὴ πόρτα πὸ δίνει ὁ Serlio στὸ τέταρτο βιβλίο του, φ. 163^v.

Ἡ συμμετρικὴ διάταξη τῶν τοξωτῶν θυρῶν στὶς ἄκρες τῆς προσόψεως καὶ ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα τῶν ἐπικράνων τους μὲ τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τοῦ πυλῶνα μᾶς ὀδηγεῖ σὲ χρήσιμα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, ὅταν στὰ 1613, δηλαδὴ 18 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πυλῶνα, κτίζονταν οἱ τοξωτὲς θύρες μὲ τὰ σερλιανὰ ἐπίκρανα, θὰ εἶχε ἀσφαλῶς ἐπιλεγῆ καὶ τὸ σχέδιο τοῦ πυλῶνα ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει τὸν ἄξονα τῆς ὅλης συνθέσεως καὶ νὰ ἐνοποιήσῃ τὴν πρόσοψη μὲ τὰ κοινὰ σ' αὐτὸν καὶ στὶς θύρες μορφολογικά θέματα. Γενικὰ οἱ καίριες θέσεις στὶς ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν τὰ σερλιανὰ θέματα στὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Τριάδας φανερώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀρχικοῦ ἐνιαίου σχεδίου μέσα στὸ ὁποῖο εἶχαν ἐνταχθῆ ὀργανικὰ ἐξ ἀρχῆς καὶ τὰ σερλιανὰ θέματα. Ἔτσι ξαναγυρίζομε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν Ἱερεμία Ζανακαρόλο τὸν «σοφώτατο», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Τριάδας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν οὐμανιστικὴ παιδεία του θὰ ἦταν ἴσως

ὁ πιὸ κατάλληλος νὰ διαλέξει ὄχι μόνο τὸ κλασικῆς ἐμπνεύσεως περιεχόμενο καὶ τὸ ἀρχαϊστικὸ ὕφος τοῦ ἐπιγράμματος τῆς οἰναποθήκης¹ ἀλλὰ καὶ τὶς κλασικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς τοῦ Serlio.

Ἄμεσες πληροφορίες γιὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ Ἱερεμίας δὲν ἔχομε. Ὑπάρχει μία μαρτυρία ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1628 εἶχε διανείμει *libri di propaganda seismatica*². Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδας ποὺ φέρει τὴ χρονολογία 1634 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀνεγέρθηκε ἐκ θεμελίων ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο μόνο, γιὰτὶ ὁ Ἱερεμίας εἶχε πεθάνει. Ἡ χρονολογία 1634 ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν ἀποπεράτωση τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ μᾶλλον στὸ κτίσιμό της ὡς ἓνα ὀρισμένο ὕφος. Αὐτὸ ὄχι μόνο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ συμπεράνει παρατηρώντας τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸ ἐπιβεβαιώνουν ἀφ' ἑνὸς ὁ ἴδιος ὁ κώδικας καὶ οἱ νεώτερες οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μία εὐκρινέστατη καὶ, ὅπως φαίνεται, πιστότατη ἀπεικόνιση τοῦ μοναστηριοῦ, ποὺ σχεδίασε στὰ 1745 ὁ Basilio Placa καὶ ποὺ περιέλαβε ὁ Gerola στὸ ἔργο του³. Ὁ Λαυρέντιος λοιπὸν, σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα (σελ. 16), εἶχε κτίσει τὴν ἐκκλησία «ἕως τὰς ἀρχὰς τῶν παραθύρων τοῦ μεγάλου κουμβέ», δηλαδή ὡς τὴν ἑναρξὴ τοῦ τυμπάνου. Τὸ τυμπάνο καὶ ὁ τροῦλλος κατασκευάσθηκαν μόλις μετὰ τὸ 1834, τὰ δύο παρεκκλήσια τοῦ ὀρόφου μὲ τοὺς τροῦλλους τοὺς κτίσθηκαν τὸ 1854, ὅπως ἀναφέρουν οἱ κτιτορικὲς ἐπιγραφὲς τους, ἐνῶ ἡ πρόσοψη δὲν συμπληρώθηκε ποτέ. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τοποθετήσωμε τὴ θεμελίωση τῆς ἐκκλησίας σχετικὰ κοντὰ στὴ χρονολογία 1634.

Ἄλλὰ κι ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμε ὅτι ὁ Ἱερεμίας δὲν ζοῦσε πιά στὰ 1631 ποὺ χρονολογεῖται ὁ πυλώνας, ἐν τούτοις τὸ οἰκοδομικὸ του πρόγραμμα γιὰ τὴν πρόσοψη τοῦ μοναστηριοῦ θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ περατωθῇ μὲ βάση τὰ λεπτομερῆ σχέδια καὶ τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνει γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πυλώνα τοῦ ὁ Serlio. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται πῶς ὑποδηλώνει γενικὰ γιὰ τὴν πορεία τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τῆς μονῆς καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἡ ὁποία ἀναφέρει γιὰ τοὺς δύο ἀδελφοὺς Ἱερεμία καὶ Λαυρέντιο, ὅτι «ὁ μὲν γὰρ τοῦργου ἱκανῶς ἀψάμενος ὁσίως ἀφύπνωσεν· ὁ δὲ τὸν αὐτὸν ἐκοίνω (sic) σκοπὸν ἔχων τοῦλειπὲς ἐξεπέρανε, καὶ τὸν περικαλλῆ τοῦτον ναὸν ἐκ θεμελίον (sic) ἀνήγειρε»⁴.

Ὅπως δὴποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ἀπὸ τὸ μέρος

1. «Τῆδ' ἐνι παῖς | Σεμέλης φίλε | χροσικό | μης Διό | νωσος. | „ΑΧΙΨ”».

2. G. Gerola, *ὁ.π.*, τ. III, σσ. 166-167, ὑποσ. 2.

3. *Ὀ.π.*, τ. III, εἰκ. 76.

4. Ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (ἑλληνικὸ καὶ λατινικὸ) βλ. στὸν G. Gerola, *ὁ.π.*, τ. IV, σσ. 361-363, καθὼς καὶ στὸν Ν. Β. Τωμαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 306.

όπου βρίσκεται ή *aedicula* τής κρήνης, πρέπει ακόμη και τὸ ὀστεοφυλάκιο μὲ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Σωτήρος νὰ χρονολογηθοῦν στὴν οἰκοδομικὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία συμμετεῖχε ὁ 'Ιερεμίας. Στὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθῆ καὶ ἡ πύλη τοῦ Καθολικοῦ. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κτίσματα τὰ κύρια μορφολογικὰ στοιχεῖα προδίδουν ἕναν ἄνθρωπο μὲ ἐκλεπτυσμένο καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριο, ὁ ὁποῖος ἤξερε νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές στὴν κατάλληλη θέση καὶ νὰ κάνει τοὺς σωστοὺς συνδυασμοὺς ἀνάμεσά τους. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα, καὶ ἡ ὅλη διάταξη τῶν ὄγκων αὐτῶν τῶν κτισμάτων προδίδει τὸ ἴδιο πνεῦμα. Καὶ ὁ 'Ιερεμίας ἀσφαλῶς θὰ διέθετε σχεδιαστικὲς ἱκανότητες καὶ γνήσιο ἀρχιτεκτονικὸ αἰσθητήριο, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πρὸ πάνω (σελ. 115, ὑποσ. 1), πρὶν ἀρχίσει νὰ κτίζει τὸ μοναστήρι του, εἶχε μεταβῆ στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας, ὅπου «ἐσχεδιάζε μυστικῶς τὰς οἰκοδομὰς τῆς μονῆς ἀρκετὸν καιρὸν». Ὁ 'Ιερεμίας Ζανκαρόλος, ὁ ἐξελληνισμένος βενετοκρητικὸς εὐγενής, ἦταν τὸ πρὸ κατάλληλο πρόσωπο γιὰ νὰ μεταδώσει στὸ ἐλληνορθόδοξο περιβάλλον τὰ σερλιανὰ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα.

Ἡ τόσο χαρακτηριστικὴ μορφή τῶν ἰωνικῶν ἐπικράνων τοῦ Serlio ποὺ εἶδαμε στὴν πρόσοψη τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀπαντᾷ συχνὰ τόσο στὴ θρησκευτικὴ ὅσο καὶ στὴν κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κρήτη. Παραθέτω σχετικὰ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ ἕνα ἄλλο ὀρθόδοξο μοναστήρι, τῆς Γωνιάς¹, ποὺ εἶναι κτισμένο στὸ δυτικὸ μυχὸ τοῦ κόλπου τῶν Χανιῶν. Εἶναι ἡ πόρτα τοῦ μαγειρείου (εἰκ. 23), ποὺ, ἂν κατασκευάσθηκε σύγχρονα μὲ τὴ συνεχόμενη Τράπεζα², θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῆ στὰ 1640. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἑλικές καὶ στὴν παραστάδα μία ζώνη ποὺ προσδίδει κανονικὲς ἀναλογίες στὸ ἐπίκρανο. Ὁ συνδυασμὸς τῶν μικρῶν ἐλίκων μὲ ζώνη ἀπὸ κυμάτια, ὅπως αὐτὰ ποὺ βλέπομε στὴ Γωνιά, δὲν ἀπαντᾷ στὸν Serlio. Ἔτσι θὰ πρέπει ἴσως νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ τῆς ζώνης τῶν ἰωνικῶν ἐπικράνων ἀποτελεῖ ἐπινοήση («*inventione*») τοῦ κρητικοῦ δημιουργοῦ τῆς.

Σὰν τελευταῖο παράδειγμα θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παρουσιάζω ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ὀρθόδοξα ἐκκλησάκια ποὺ σώζονται ἀκόμη στὴν κρητικὴ ὑπαιθρο καὶ ποὺ εἶναι τυπικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως. Εἶναι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἡλία³ στὰ Περιβόλια κοντὰ στὴν πόλη τῶν Χανιῶν (εἰκ. 24). Τὸ διάλεξα γιὰ τὴν ἐποχὴ μὲ ἕνα ἐμμετρὸν σὲ ὀρθογώνιο ὕψος καὶ σὲ ἀρχαϊστικὴ γλώσσα ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὴ χρονολογία 1598⁴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος: Πέτρος Καλλιέργης, ἀπὸ τὴ γνωστὴ βυζαντινὴ οἰ-

1. G. Gerola, *ὁ.π.*, τ. III, σσ. 160-162, εἰκ. 69, 70, 71 (γιὰ τὸ μοναστήρι γενικά).

2. Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, Ἐπιδράσεις τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, *ὁ.π.*, σ. 530, ὑποσημ. 30.

3. G. Gerola, *ὁ.π.*, τ. II, σ. 196, εἰκ. 135 (κάτοψη), καὶ σ. 292, εἰκ. 362 (ὄψη).

4. *Ὁ.π.*, τ. IV, σ. 421.

κογένεια τῶν Καλλεργῶν, ποὺ ἀκόμη ἔχει ἀπογόνους στὴν Ἑλλάδα. Κλάδοι ἀπὸ αὐτὴ τὴν οἰκογένεια εἶχαν μετοικήσει στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη καὶ εἶχαν ἰδρῦσει στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ἀντιστοιχῶς τυπογραφεῖα —στὴ Ρώμη μάλιστα ἦταν τὸ πρῶτο ποὺ ἰδρῦθηκε— γιὰ ἑλληνικά βιβλία.

Ἡ πρόσοψη αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας θυμίζει τόσο στὴ γενικὴ τῆς σύνθεση ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειές τῆς τὴν τέχνη τοῦ Michele Sanmicheli. Τὸ πέρασμα τοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη (1538-1539) ἦταν κι αὐτό, πλάι στοὺς ἄλλους συντελεστὲς ποὺ σημειώσαμε, στοιχεῖο ποὺ ἐπέδρασε γόνιμα στὴν τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔκαμε τὰ σχέδια γιὰ τὶς ὀχυρώσεις¹ τῶν μεγάλων κρητικῶν πόλεων καὶ ὅτι ἡ δράση του περιέλαβε καὶ δημόσια κτήρια².

Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ δείγματα κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κρήτης ποὺ εἴτε ἢ χρονολόγησή τους βασίζεται σὲ ἐγγράφακες ἐπιγραφές εἴτε ἢ σύγκρισή τους μὲ ἄλλα σίγουρα χρονολογημένα μνημεῖα τὰ τοποθετεῖ μορφολογικά στὸν 16ο καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα.

Ἡ κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγεννήσεως στὴν Κρήτη δὲν παρουσιάζει ὁμοιόμορφη εἰκόνα σὲ ὅλο τὸ νησί. Μελετώντας τὴν μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τοπικὲς διαφορές.

Στὰ Χανιά καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ νησιοῦ ἀπαντᾶται, στὴ μέση τῆς ὄψεως τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ θέμα τοῦ μεγάλου δίλοβου ἀνοιγματος, μὲ μπαλκόνι μπροστά του, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο παράθυρα μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη ἄνω, συμμετρικά βαλμένα. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρω μιὰ πολυτελεῖ κατοικία στὰ Χανιά, στὴν ὁδὸ Ἀγγέλων³ (εἰκ. 25). Στὴν κατοικία αὐτὴ ὑπάρχουν μπαλκόνια ὄχι μόνο στὸ μεσαῖο δίλοβο ἀνοιγμα ἀλλὰ καὶ στὰ ἀκραῖα ἀνοίγματα. Ἐπίσης ἀναφέρω τὸ δίλοβο ἀνοιγμα ἀπὸ μιὰ ἐπαυλὴ στὸ χωριὸ Ροδοποῦ⁴ (εἰκ. 26, 27), ποὺ ἔφερε χαραγμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τὴ χρονολογία 1575. Ἡ χρονολογία δὲν σώζεται σήμερα, τὴν ἔχει ὅμως διασώσει ὁ Gerola στὸ ἔργο του. Στὴν ἴδια περιοχὴ τοῦ νησιοῦ εἶναι ἐπίσης συνηθισμένη μιὰ μορφή σχετικὰ μεγάλων φουρουσιῶν μὲ χαρακτηριστικὴ ἔλικα (εἰκ. 26),

1. Ὁ.π., τ. Ι2, σσ. 313-323. Ἐπίσης βλ. Thieme - Becker, XXIX (1935), λ. Sanmicheli, Michele (Hans Willich), σ. 412, καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Ἡ πόλη τοῦ Ἱησοῦ τῶν βενετσιάνικων ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα, *Φρουριακά Χρονικά* (Ἀθήναι), 1/1973.

2. Federico Berchet, La Loggia veneziana di Candia, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. LXI (1901-1902), σσ. 1-17. Ἐπίσης βλ. G. Gerola, ὁ.π., τ. ΙΙΙ, σ. 35 ἐξ., καθὼς καὶ Eric Langenskiöld, *Michele Sanmicheli, The Architect of Verona*, Uppsala 1938, σσ. 93-94.

3. G. Gerola, ὁ.π., τ. ΙΙΙ, σσ. 225-226, εἰκ. 128 (σ. 223).

4. Ὁ.π., τ. ΙΙΙ, σ. 260, πίν. 4 (ἐκτὸς κειμένου).

τὰ ἀνοίγματα θυρῶν καὶ παραθύρων μὲ ὑψηλὲς καὶ στενὲς ἀναλογίες, τὰ ὁποῖα ἐπάνω ἀπολήγουν σὲ ἡμικυκλικὸ τόξο, καθὼς καὶ ἡ λιτὴ μορφή τῶν ἐπικράνων καὶ τῶν γείσων, ὅπως τὰ βλέπομε στὴν ἔπαυλη Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου (εἰκ. 28)¹.

Ἀντίθετα, στὴ μεσαία περιοχὴ τοῦ νησιοῦ καὶ μέσα στὴν πόλη τοῦ Ρεθύμνου δὲν ἀπαντᾶται οὔτε τὸ μεγάλο δίλοβο ἀνοίγμα μὲ τὸ μπαλκόνι, οὔτε τὰ μεγάλα φουρούσια μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἔλικά, οὔτε ἀκόμη τὰ ὑψηλὰ καὶ λιγνὰ ἀνοίγματα μὲ τὴ λιτὴ μορφή τῶν ἐπικράνων καὶ τῶν γείσων. Στὸ Ρέθυμνο καὶ τὴν περιοχὴ του τὰ ἀνοίγματα—πόρτες καὶ παράθυρα— εἶναι πολὺ πιὸ χαμηλὰ καὶ πλατειὰ (εἰκ. 29), τὰ γεῖσα διακοσμοῦνται μὲ περισσότερα ἀλλεπάλληλα κυμάτια, τὰ ἐπικράνα εἶναι συνήθως κορινθιακὰ καὶ γενικώτερα τὰ πλαίσια καὶ τὰ ἐπιστύλια τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων καλύπτονται ἀπὸ ἄφθονη διακόσμηση, ἀνάγλυψη ἢ καὶ ἐγχάρακτη (εἰκ. 30)².

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς τοπικὲς διαφορὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι τὰ ἀναγεννησιακὰ θέματα τῆς Ἰταλίας ποὺ χρησίμευαν σὰν πρότυπα σὲ ὅλο τὸ νησί ἀφομοιώνονταν σὲ κάθε περιοχὴ του μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ ἐξελίσσονταν αὐτόνομα, προσαρμοζόμενα στὰ τοπικὰ δεδομένα. Αὐτὸ γίνεται σαφὲς καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα.

Σὲ μία περίπτωσι π.χ. ὅπου ἀπὸ μιὰ προηγούμενη πραγματεία τῆς συγγραφέως³ ξέρομε ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἓνα διάσημο ἰταλικὸ πρότυπο γιὰ μιὰ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία, ἢ χρησιμοποίησι τῶν τοπικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καὶ οἱ οὐσιώδεις μεταβολὲς ποὺ ἔγιναν στὸ ἀρχικὸ σχέδιο σφράγισαν τὸ κρητικὸ ἔργο μὲ ἓναν ἰδιαίτερα τοπικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ τὴν Villa Rotonda τοῦ Palladio, βιβλίο II, σ. 19 (εἰκ. 31), ποὺ χρησίμευσε σὰν πρότυπο γιὰ μιὰ ἔπαυλη ποὺ βρίσκεται ἀπομονωμένη πάνω στὰ βουνὰ τῆς Δυτικῆς Κρήτης, περίπου 50 χιλιόμετρα δυτικὰ ἀπὸ τὰ Χανιά. Ἡ κρητικὴ ἔπαυλη (εἰκ. 32,33,34) δὲν τελείωσε ποτέ, διατηρεῖ ὅμως ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ ὄνομα καὶ μάλιστα σὲ βενετσιάνικη διάλεκτο: Ρετόντα⁴.

Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ κρητικοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται καθαρὰ ἡ συγ-

1. Ὁ.π., τ. III, σ. 258, εἰκ. 159 (σ. 259).

2. Γιὰ τὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ρεθύμνου βλ. Ἰορδάνη Ε. Δημακόπουλου, *Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κρήτης τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1977.

3. Κάντως Φατούρου - Ἡσυχάκη, *Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. Ἡ χοῆσις ἐνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ θέματος τοῦ Palladio εἰς ἔπαυλιν τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως*, Ἀθήνα 1972. Πρῶτο συσχετισμὸ τῆς Ρετόντας τῆς Κρήτης μὲ συγκεκριμένο ἰταλικὸ πρότυπο, τὴν Villa Rotonda τοῦ Palladio, βλ. εἰς Κάντως Φατούρου, *Χρονικὰ Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων* 1965, «*Αρχαιολογικὸν Δελτίον*», τ. 21 (1966), Β' 2, σ. 459.

4. G. Gerola, ὁ.π., τ. III, σσ. 252-256, εἰκ. 154-157.

γένεια μὲ τὸ πρωτότυπο, ἡ ὁποία μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ γενικῆς διαστάσεις καὶ τῶν δύο ἐπαύλεων στὴν κάτοψη ταυτίζονται ἀπόλυτα. Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξη ὅμως εἶναι διαφορετικὴ. Καὶ στὰ δύο κτήρια ὑπάρχει βέβαια πλάι σὲ κάθε κάμερα μιὰ ἀντικάμερα, καὶ τὰ δύο κτήρια ἔχουν ἄξονες ποὺ διασταυρώνονται. Στὸν Palladio ὅμως ἡ διάταξη τῶν χώρων ἐπαναλαμβάνεται ἀντικριστὰ ἐν σχέσει μὲ κάθε ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο ἄξονες, οἱ ὁποῖοι σχηματίζονται ἀπὸ διαδρόμους διαφορετικοῦ πλάτους. Στὴν Κρήτη ὁ ἀρχιτέκτονας, προφανῶς ἀνεξάρτητος, ἐπεξεργάσθηκε ὡς τὸ τέλος τὴν ἰδέα μιᾶς κεντρικῆς συμμετρίας: ὅχι πιά ἀνωπὴ, κατοπτρικὴ διάταξη ἐκατέρωθεν τῶν ἄξόνων, ἀλλὰ διάταξη τῆς σειρᾶς τῶν χώρων γύρω ἀπὸ τὴ μεσαία αἶθουσα μὲ ἕναν ὁμοιόμορφα ἐπαναλαμβανόμενο ρυθμὸ: ἀντικάμερα -κάμερα-διάδρομος, ἀντικάμερα-κάμερα-διάδρομος καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἔτσι, μὲ τὴ στροφή ποὺ δόθηκε σὲ κάθε ομάδα κάμερας καὶ ἀντικάμερας καὶ μὲ τοὺς διαδρόμους-ἄξονες ἴσου πλάτους ποὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ διάταξη, μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῇ μιὰ ἐντελῶς ὁμοιόμορφη κυκλικὴ κίνηση γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς συνθέσεως. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸ κρητικὸ ἔργο φαίνεται νὰ πηγαινέει κοντύτερα στὴ θεωρητικὴ θέση, ὅτι τὸ «κυκλοτερές» εἶναι «πάντων σχημάτων τελειώτατον», ἡ ὁποία θέση ἀπαντᾶται στὸν Πλάτωνα¹ καὶ ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν παλλαδιανὴ δημιουργία².

Δυσκολώτερη εἶναι ἡ ἀναγνώριση ἀνάλογης σχέσεως στὴν ἀνωδομία μεταξὺ τῆς βικεντινῆς Villa Rotonda καὶ τῆς κρητικῆς ἐπαύλεως, ὅπως σώζεται σήμερον σὰν ἐρείπιο, ἀφοῦ δὲν προχώρησε ποτὲ σὲ ὕψος μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ ἰσόγειο. Στὸ εἰκονιζόμενον σχέδιον παρουσιάζεται μιὰ δοκιμὴ ποὺ ἔγινε γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομίας τῆς ἐπαύλεως. Μὲ τὴν ἀκριβῆ μέτρηση τοῦ ὑπάρχοντος μέρους τοῦ κτηρίου σὲ ὅλες τοὺς λεπτομέρειες εἶναι δυνατόν, ὅπως ἔχει καταδειχθῆ στὸ σχετικὸ βιβλίον ποὺ διαπραγματεύεται τὸ θέμα, νὰ συμπληρωθοῦν ἀρκετὰ πιστὰ τὰ μέρη τοῦ ἰσογείου ποὺ λείπουν. Ἀκόμη εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπαρασταθῇ κατὰ προσέγγισιν καὶ ὁ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ὄροφος, ποὺ ποτὲ δὲν κτίσθηκε.

Ἡ ἐπαυλὴ, ἀντίθετα πρὸς τὴν Villa Rotonda, εἶναι κτισμένη ἀπ' εὐθείας στὸ ἔδαφος, χωρὶς βᾶθρον καὶ χωρὶς τὶς μνημειώδεις κλίμακες. Στὶς προστάδες, ἀντὶ γιὰ ἰωνικοὺς κίονες καὶ ἀέτωμα, ἡ κρητικὴ ἐπαυλὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔχει πεσσούς ποὺ θὰ στήριζαν τρία τόξα καὶ θολωτὴ ὀροφή. Ἀπὸ ὑπάρχουσας λεπτομέρειες μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι αὐτὲς οἱ προστάδες —καὶ μαζί τοὺς ὀλόκληρη ἡ ἐπαυλὴ— θὰ εἶχαν δύο ἰσοῦψεῖς ὀρόφους, ὅπως ἔχει καὶ ἡ προστά-

1. Πλάτωνος Τιμ., 33b ἐξ.

2. Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London 1962, σ. 23.

δα τῆς Villa Cornaro στὸ Piombino Dese, ποὺ εἶναι κι ἐκεῖνη ἔργο τοῦ Palladio. Τὰ παράθυρα, ποὺ στὴ Villa Rotonda πλασιώνουν τὶς προστάδες, στὴν κρητικὴ ἔπαυλη ἔχουν μεταβληθῆ σὲ θύρες, ἔτσι ποὺ ἀπὸ κάθε αἴθουσα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ἐλεύθερη πρόσβαση στὸ ὑπαιθρο. Ὁ τρόπος τῆς λιθοδομίας τῆς Ροτόντας, ἡ ψηλόλιγνη τοξωτὴ μορφὴ τῶν ἀνοιγμάτων της, ἡ λιτὴ μορφὴ τῶν ἐπικράνων, τῶν γείσων καὶ γενικὰ ὄλων τῶν κυματίων μᾶς θυμίζουν τὶς ἀντίστοιχες μορφές τῶν δύο ἐπαύλεων στὸ χωριὸ Ροδοποῦ καὶ στὸ Κόκκινο Μετόχι, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως.

Βλέπει κανεὶς λοιπὸν ὅτι ὁ κρητικὸς ἀρχιτέκτονας εἶχε ὑπ' ὄψη του καὶ εἶχε μελετήσει ἀκριβῶς τὶς διαστάσεις καὶ τὴ βασικὴ ἰδέα τῆς Villa Rotonda, δὲν θέλησε ὅμως νὰ κατασκευάσει ἓνα πιστὸ ἀντίγραφο της, ποὺ θὰ ἦταν σὰν ἓνα ξένο σῶμα στὴ ντόπια ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση. Μὲ τὶς μεταβολές ποὺ ἐπέφερε στὸ μνημειακὸ πρότυπο καὶ μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καὶ τρόπων δομήσεως ποὺ ἦταν συνηθισμένοι στὴν Κρῆτη ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, προσήρμοσε τὸ κτήριό του στὶς ὑπόλοιπες ἐξοχικὲς ἐπαύλεις τῆς δυτικῆς Κρῆτης.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Villa Rotonda τοῦ Palladio ἄσκησε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία καὶ ὅτι εἶχε πάρα πολλές ἀπομιμήσεις (μὲ τὴν εὐρύτερη πάντοτε ἔννοια ποὺ καθορίσαμε) σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Χωρὶς ἄλλο, ὅπως συνέβη καὶ μὲ ἄλλα κτήρια ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν Villa Rotonda, ὡς βάση γιὰ τὴν κρητικὴ Ρετόντα χρησίμευσε ὄχι τὸ ἴδιο τὸ ἔργο ἀλλὰ τὰ σχέδια ποὺ ἔδωσε ὁ Palladio στὸ βιβλίό του.

Ἡ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τοῦ Palladio « *I quattro libri dell' Architettura* » (1570) ἀποτελεῖ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἓνα *terminus post quem* γιὰ τὸ κρητικὸ κτήριον, ἐνῶ ἡ παραμονὴ τοῦ ἀτέλειωτου δίνει σὰν *terminus ante quem* τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Κρῆτης (1645-1646), ποὺ ἔλλαξε ὀλίγον τὶς συνθήκες καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ νησί. Τότε διαλύθηκε ἡ παλαιὰ κοινωνικὴ δομὴ, διακόπηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀνθησις τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ πιὸ μορφωμένοι καὶ οἱ πιὸ δραστήριοι Κρητῆτες γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς Τούρκους ἐγκαταστάθηκαν σὰν πρόσφυγες στὰ Ἐπτάνησα καὶ κυρίως στὴ Βενετία.

Ὡς τώρα δὲν μιλήσαμε καθόλου γιὰ τὴν πόλη τοῦ Χάνδακα (Ἡρακλείου), ποὺ σὰν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ εἶχε τὰ πιὸ ἐπίσημα καὶ ἀσφαλῶς καὶ τὰ πιὸ σημαντικὰ κτήρια. Ὅμως αὐτὰ καταστράφηκαν στὴ μακρὰ πολιορκία τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ τὴν βομβάρδιζαν ἐπὶ 25 χρόνια (1645-1669). Ἐτσι τὸ μόνον χρονολογημένο μνημεῖο καμωμένο ἀπὸ Ἑλληγες ποὺ σώζεται σήμερα στὸ Ἡράκλειο εἶναι ἡ μαρμάρινη κρήνη ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ τῆς Κρῆτης Φραγκίσκου Morosini

(εἰκ. 35)¹. Ἡ κρήνη αὐτὴ κατασκευάσθηκε τὸ 1628 ἀπὸ τοὺς Ρεθύμνιους γλύπτες Φραμπενέτους. Οἱ ἐξωτερικὲς παρειᾶς τοῦ ὀκταλόβου εἶναι στολισμένες μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπὸ νηρηΐδες, τρίτωνες ποῦ παίζουν μουσικὰ ὄργανα, ἀπὸ δελφίνια, θαλάσσια τέρατα κλπ. Ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται ὀκτὼ στέμματα. Στὸ κέντρο τῆς κρήνης μιὰ λεκάνη ποῦ τὴ σηκώνουν λέοντες ἔφερε ἀρχικὰ ἓνα ἀγάλμα τοῦ Ποσειδῶνα σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος, ποῦ στὴν φαντασία τῶν ντόπιων πῆρε τὴν ἔννοια καὶ τὴν ὀνομασία τοῦ γίγαντα. Ἦταν ἡ κρήνη τοῦ «Τζιγάντε», ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ Μπουνιαλιῆς². Ὁ ἴδιος ὁ Morosini στὴν ἐκθεση ποῦ ἔστειλε στὴ Βενετία γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναφέρει ὅτι ἐγίνε «d' assai buon maistro per il paese; di altri marmi greci et di sculpture di mezo rilievo et altre manufature che convenivano ad una Fontana posta nel mezo della publica piazza della Metropoli del Regno»³.

Στὸ Ρέθυμνο, τὴν πατρίδα αὐτῶν τῶν Φραμπενέτων, σώζεται κρήνη ἡ ποῦ ἐγίνε ἐπὶ τοῦ Ρέκτορα Rimondi (εἰκ. 36, 37)⁴. Εἶναι πραγματικὰ μνημειακὸ ἀρχιτεκτόνημα, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 κορινθιακοὺς κίονες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν τρεῖς λεοντοκεφαλῆς γιὰ τὴ ροὴ τοῦ νεροῦ. Χρονολογεῖται στὸ 1626, δηλαδὴ 2 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κρήνη Morosini. Ἡ ἀριστη ἐκτέλεση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν τῆς κρήνης Rimondi, καθὼς καὶ ἡ ἐπιτυχία τῆς συνθέσεώς της εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι συνέβαλαν στὸ νὰ ἀνατεθῇ ἀπὸ τὸν Morosini ἡ κατασκευὴ τῆς κρήνης τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, τοῦ Regno ὅπως τὸ ὀνομάζει, σὲ Ρεθύμνιους μαστόρους. Ὁ καλλιτέχνης τῆς κρήνης στὸ Ρέθυμνο πρέπει νὰ ἐγνώριζε τὰ βιβλία τοῦ Serlio. Οἱ ραβδώσεις τῶν κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο ἐντειχισμένων κίωνων, οἱ ὁποῖες στὸ κατώτερο τρίτο τοῦ ὕψους τους εἶναι γεμισμένες μὲ κυρτὲς ραβδώσεις, ἔχουν τὸ πρότυπό τους, ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, στὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ Serlio (εἰκ. 8), καθὼς καὶ στὸ Libro Extraordinario. Στὸ τέταρτο βιβλίον, φ. 171^r, βρίσκεται ἀκόμη

1. G. Gerola, *δ.π.*, τ. IV, σσ. 46-53.

2. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλιῆ, *Διήγησις διὰ στοιχείων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης γενομένου...*, Ἐνετίηση, ἀρχαί, σ. 441:

*Τζι Φραμπενέτους σοῦ ἴδωκα κι ἐκεῖνοι σ' ἐτιμῆσαν,
κι ἐκάμα τὸ Τζιγάντε σου καὶ εἴμορφα σ' ἐστολίσαν.*

Γιὰ τὸ συσχετισμὸ τῆς κρήνης Morosini μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Μπουνιαλιῆ βλ. G. Gerola, *δ.π.*, τ. IV, σ. 46, ὑποσ. 5, καὶ σ. 52. Ἐπίσης βλ. Στ. Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ της, *δ.π.*, σ. 91.

3. Relazione di Candia del General Moresini 1629, εἰς Στεργίου Σπανάνκη, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, II, Ἡράκλειο 1950, σ. 42.

4. G. Gerola, *δ.π.*, τ. IV, σσ. 61-63, εἰκ. 36. Βλ. καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, «Μεγάλη Βρῦση». Μία βενετσιάνικη κρήνη τοῦ Ρεθύμνου, *«Κρητικὰ Χρονικά»*, τ. 22 (1970), σσ. 322-343.

και τὸ ἀκριβὲς πρότυπο τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων τῆς κρήνης (εἰκ. 38). Ἡ ὁμοιότητα τῶν μορφῶν φθάνει ὡς τις πιδὸ μικρὲς λεπτομέρειες. Ἀκόμη και ἡ φλογόσχημη μορφή, πού στὸ σχέδιο τοῦ Serlio ξεπηδᾷ ἀπὸ τὸ λουλούδι στὴ μέση τοῦ ἄβακα, ξαναγυρίζει στὰ κιονόκρανα τῆς κρήνης¹. Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τέσσαρες κίονες σχηματίζονται στὸ θριγκὸ ἰσάριθμες προεξοχές ὅπως τὶς βλέπομε συχνὰ τόσο στὸ Serlio ὅσο και στὸν Palladio. Οἱ προεξοχές ὅμως στὴ ζώνη τῆς ζωφόρου, πού διαμορφώνονται σὰν κονσόλες και πού στὴν πρόσθια πλευρὰ τοὺς διακοσμοῦνται μὲ ἓνα φύλλο ἄκανθας, ἔχουν τὸ πρότυπό τους στὸ Libro Extraordinario τοῦ Serlio, porta delicata XX (εἰκ. 39)².

Στὰ περιορισμένα πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας λίγα μόνο ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονήματα τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως μπόρεσα νὰ παρουσιάσω. Ταυτόχρονα διάλεξα κυρίως ἐκεῖνα πού παρέμειναν πολὺ κοντὰ στὰ ἰταλικά πρότυπά τους, ὥστε νὰ καταφανῆ ἡ στενὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσά τους. Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ ἔργα δημιουργήθηκαν, ὅπως ἐσημείωσα στὴν ἀρχή, ἀπὸ ἐντόπιους μαστόρους και καλλιτέχνες. Ὅπως μαρτυροῦν οἱ πηγές, στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας ἡ Βενετικὴ διοίκηση εἶχε σχεδὸν μονίμως ἔλλειψη μηχανικῶν και γι' αὐτὸν τὸ λόγο δὲν μποροῦσε νὰ φέρει σὲ πέρας ἐπείγοντα δημόσια ἔργα, ὅπως τὶς ὀχυρώσεις τῶν πόλεων³. Συνεπῶς δὲν θὰ μποροῦσε οὔτε καν νὰ γίνει λόγος γιὰ ἐκτέλεση ἰδιωτικῶν ἔργων και μάλιστα σὲ ὀρθόδοξα ἑλληνικά μοναστήρια ἀπὸ Ἰταλοὺς. Ἀλλὰ και ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ σοβαρὴ ἔλλειψη Ἰταλῶν τεχνικῶν, δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸ ὅτι τὰ συντηρητικὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια και οἱ ἐκκλησίες θὰ κατέφευγαν στὶς ὑπηρεσίες τεχνικῶν τοῦ λατινικοῦ δόγματος.

Τὰ ἀρχιτεκτονήματα τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως πού σώζονται σήμερα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα και ἐμφανίζονται ἤδη σὲ πλήρη διαμόρφωση. Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμε ὅτι ὑπῆρχαν και παλαιότερα κτήρια. Ἐνας πιθανὸς λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον μᾶς λείπουν αὐτὰ τὰ προγενέστερα κτήρια εἶναι ὁ ἰσχυρὸς σεισμὸς τοῦ 1508, πού εἶναι μαρτυρημένο ὅτι κατέστρεψε τὶς κρητικὲς πόλεις⁴. Τὸ χρονικὸ διάστημα στὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ἡ κρητικὴ

1. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι τὴ λεπτομερειακὴ αὐτὴ διαμόρφωση στὸ λουλούδι τοῦ ἄβακα τὴ συναντοῦμε και στὸ θύρωμα τῆς τράπεζας (1640) τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Γωνιάς, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε πιδὸ πάνω, σελ. 120.

2. Στὴν ἐργασία τοῦ Ἰορδ. Δημακόπουλου, «Μεγάλη Βρύση», ὁ.π., σσ. 337-339, γίνεται λόγος ἀόριστα γιὰ ἐπιδράσεις τοῦ Palladio, τοῦ Scamozzi και τοῦ Sansovino στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν κρητῶν τῆς Κρήτης. Μὲ τὸ ἔργο τοῦ Serlio ἡ κρήνη Rimondi δὲν συσχετίζεται καθόλου.

3. G. Gerola, ὁ.π., τ. 12, σ. 313.

4. Ἐλευθ. Κ. Πλατάκη, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 4 (1950), σσ. 476-487, ὅπου και ἡ βιβλιογραφία.

Ἀναγέννηση ἀντιστοιχεῖ μὲ τὶς ἰταλικὲς τεχνοτροπίες ὄριμη Ἀναγέννηση, Μανιερισμὸς καὶ Μπαρόκ. Οἱ μορφές ὅμως ποὺ χρησιμοποίησε ἢ διασωθεῖσα κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τοῦ Μανιερισμοῦ, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισαν νὰ διαδίδωνται τὰ εἰκονογραφημένα ἀρχιτεκτονικὰ βιβλία καὶ εἰδικώτερα τὰ βιβλία τοῦ Serlio¹. Πρὸς τὸ Μπαρόκ δὲν πρόλαβε νὰ προχωρήσει ἢ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, καθὼς ἡ ἀνθυσὴ τῆς σταμάτησε ἀπότομα μὲ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1645 Χανιά-Ρέθυμνο, 1669 Ἡράκλειο).

Ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση ἔχει τὶς ρίζες τῆς βαθιὰ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμη μία σύντομη, ἔστω καὶ ἀποσπασματικὴ ἐπισκόπηση τοῦ τί ξέρομε γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση.

Στὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ποὺ ἔχει διασωθῆ στα πολυάριθμα ὀρθόδοξα ἐκκλησιάκια, τὰ διάσπαρτα στὴν κρητικὴ ὑπαιθρο, ἀρχίζουν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα νὰ ἐμφανίζονται δειλὰ κάποιες τάσεις ἀνανεωτικῆς, ὅπως ἡ προσπάθεια γιὰ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν². Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα ἢ τὶς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου πλάι στοὺς ὀρθοδόξους ἀγίους ἀρχίζουν νὰ εἰκονίζονται καὶ ἅγιοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας· στίς σκηνές τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τοῦ Δείπνου τοῦ Ἡρώδη συναντοῦμε δυτικὰ ἐπιτραπέζια σκεύη καὶ τὰ στρατιωτικὰ πρόσωπα φοροῦν ἵπποτικῆς πανοπλίας³. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 14ου αἰῶνα ἔχομε σαφῆ τεκμήρια γιὰ μιὰ ἀνανεωτικὴ διεργασία. Ἡ τεχνικὴ τῆς φωτοσκιάσεως κατακτᾶ συνεχῶς ἔ-

1. Τὰ βιβλία τοῦ Serlio ἦταν τὰ πρώτα ἔντυπα βιβλία περὶ ἀρχιτεκτονικῆς γενικὰ ποὺ εἶχαν εὐρύτατη διάδοση. Ὁχι μόνον στὴν Ἱταλία, ὅπου ὁ Serlio ἔζησε ὡς τὰ 66 χρόνια του, καὶ στὴ Γαλλία ὅπου ἐργάσθηκε καὶ πέθανε (1541-1554), ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς χώρες τῆς Εὐρώπης. Τὰ βιβλία αὐτὰ γνώρισαν πολλὰ μεταφράσεις καὶ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις, ἐπειδὴ ἦταν τὸ πρῶτο εἰκονογραφημένο ἀρχιτεκτονικὸ σύγγραμμα ποὺ ἔδινε περισσότερη ἐμφαση στὴν πράξη ἀπ' ὅ,τι στὴ θεωρία. Τὸ συγγραφικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Serlio βασίζεται στίς θεωρίες καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, καθὼς καὶ σὲ σχέδια τῶν διασήμων Ἱταλῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ὄριμης Ἀναγεννήσεως Bramante, Raffaello, Peruzzi, ἀλλὰ καὶ προγενεστέρων, ὅπως τοῦ Alberti, οἱ ὁποῖοι συνέδεσαν τὸ ἔργο τους μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Βιτρούβιου (Erik Forssman, *Dorisch, Jonisch, Korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.-18. Jahrhunderts*, Uppsala 1961, σσ. 20-21 καὶ passim).

2. Ἐκκλησία Ἀγ. Γεωργίου στὸ Κούνενι (1284), ἐκκλησία Ἀγ. Γεωργίου στὴ Σιλαβοπούλα Σελίνου (1291), ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ στὰ Μεσκλά Χανίων (1303)· βλ. Στ. Παπαδάκη - Ökland, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς. Παρατηρήσεις στὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς, «*Αρχαιολογικὸν Δελτίον*», τ. 22 (1967), Μέρος Α' - Μελέται, σσ. 98-99 καὶ 103-104, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Ἐκκλησία τῆς Κερᾶς στὴν Κριτσᾶ (β' στρώμα τοιχογραφιῶν: τέλη 13ου, ἀρχὲς 14ου αἰ.)· βλ. ὁ.π., σ. 96.

δαφος και από την τρίτη πιά δεκαετία οι μορφές πλάθονται ζωντανές και εκφραστικές χωρίς την παλαιότερη αφαίρεση και χωρίς γραμμικά περιγράμματα¹. Ακόμη, ή προοπτική τῶν ἐσωτερικῶν χώρων ἀποδίδεται μὲ ἐκπληκτική πολλές φορές ἀκρίβεια σὲ τοιχογραφίες τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ συγχρόνως οἱ περιπτώσεις ἀπεικονίσεως δυτικῶν ἀγίων ἀξάνουν². Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προχωρεῖ σταθερά, ἔτσι πὺ φθάνομε στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα νὰ συναντοῦμε τοιχογραφίες πὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἀληθινὰ καταπληκτικὴ δύναμη ἐκφράσεως, πὺ τὶς διαφοροποιεῖ τόσο ἀπὸ τὴ βενετικὴ ὅσο και ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ τεχνοτροπία τοῦ καιροῦ τους. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐκκλησάκια βρίσκονται σὲ μέρη τοῦ νησιοῦ τόσο μακριὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀρτηρίες και τόσο ἀπομονωμένα, ὥστε δὲν θὰ εἶχε λόγο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἰκονογραφηθοῦν ἀπὸ καθολικοὺς Βενετοὺς ζωγράφους.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἓνας ἄλλος ἀξιόλογος τομέας πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν Κρητικῶν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ εἶναι ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων. Τὸ παλαιότερο ὡς σήμερα γνωστὸ χειρόγραφο πὺ ἀντιγράφηκε στὴν Κρήτη εἶναι τοῦ 1054, ἀκολουθοῦν ἄλλα τοῦ 12ου αἰώνα και ἀπὸ τὸν 13ο παρατηρεῖται ἓνας ἀριθμὸς τεχνικῶν καινοτομιῶν ἰταλικῆς προελεύσεως. Χειρόγραφα θρησκευτικοῦ και κοσμικοῦ περιεχομένου ἐξακολούθησαν νὰ ἀντιγράφονται —και μάλιστα σὲ ὅλο και μεγαλύτερο ἀριθμὸ— και κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες στὴν Κρήτη, «τῆς ὁποίας ὁ ρόλος στὴ μετὰ-δοσὴ ἀρχαίων και μεσαιωνικῶν κειμένων ἔχει πιά ἐξακριβωθῆ»³.

1. Ἐκκλησία Ἀγ. Γεωργίου στὸν Ξυδᾶ (1321), ἐκκλησία Ἀγ. Ὀνουφρίου στὴ Γέννα Ἀμαρίου (1329)· βλ. ὁ.π., σ. 99.

2. Ἐκκλησία Ἀγίας Πελαγίας Βιάννου (1360), ἐκκλησία Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Δροῦ Σελίνου (1381-1391), ἐκκλησία Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (14ος αἰ.), ἐκκλησία Εἰσοδίων Θεοτόκου Σκλαβοχωρίου (μέσα 15ου αἰ.)· βλ. G. Gerola - K. E. Λασιθιωτάκη, *Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον 1961, ἀριθμ. 734, 136, 476 και 842 ἀντιστοίχως.

3. Jean Irigoien, *Quelques particularités des manuscrits copiés en Crète avant le milieu du XVe siècle*, «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Γ', Ἀθήνα 1968, σσ. 92-95. Ἐνα πρῶτο προσωρινὸ κατάλογο χειρογράφων πὺ ἀντιγράφηκαν στὴν Κρήτη ἀνάμεσα στὸν 10ο και 14ο αἰώνα βλ. εἰς A. Pertusi, Leonzio Pilato a Creta prima del 1358-1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV°, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 15-16 (1961-1962) = «Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. II, σσ. 367-370. Ἀκόμη βλ. Ἰωάννου Σπαθαράκη, Ἐνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 1175 ἀπὸ τὴν Κρήτη, «Θησαυρίσματα», τ. 14 (1977), σσ. 71-75. Γιὰ τὰ 242 χειρόγραφα τῆς συλλογῆς τοῦ Francesco Barozzi τῆς Bibliothecae Bodleiana, πὺ «τὸ σύνολό τους σχεδὸν προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη», βλ. N.M. Παναγιωτάκη, Ὁ Francesco Barozzi και ἡ Ἀκαδημία τῶν Vini τοῦ Ρεθύμνου, «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Β', Ἀθήνα 1974, σ. 241 και ὅσοσ. 27. Βλ. και K. I. Γιαννακοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ και Λατινικὴ Δύση. Δύο κόσμοι τῆς χριστιανοσύνης στὸ Μεσαίωνα και στὴν Ἀναγέννηση*, Ἀθήνα 1966, σ. 210.

Ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων προϋποθέτει μιὰ παράλληλα ὑψηλὴ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα καὶ ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν¹. Μὲ αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κλίμα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχετη καὶ ἡ μορφή τοῦ Κρητικοῦ Πέτρου Φιλάργη, τοῦ πρώτου Ἑλληνα καθηγητῆ στὸ μεγαλύτερο πανεπιστήμιο τῆς Δύσεως, στὸ Παρίσι (1378-1381), καὶ μετέπειτα καρδινάλιου (1405-1409) καὶ πάπα (1409-1410) ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος ὁ Ε΄. Μολονότι ἔφυγε νέος ἀπὸ τὴν Κρήτη, δὲν ξέχασε ποτὲ στὰ ὑπατα ἀξιώματα ὅπου ἔφθασε ὅτι εἶναι Ἑλληνας· ἀποκαλεῖ συμπατριώτη του τὸν Πλάτωνα καὶ γράφει βιβλιογραφικὰ σημειώματα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ποὺ «εἶναι συγκινητικὰ κατὰ λοιπα τῆς ἀφοσιώσεώς του στὴ μητέρα πατρίδα»².

Γενικώτερα γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα οἱ εἰδήσεις ποὺ ἔχομε εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀποσπασματικές. Παρ' ὅλα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμε ὅτι τὸ νησί ὑπῆρξε τότε ἓνα σημαντικὸ πολιτιστικὸ κέντρο³. Στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα ἀναφέρονται δύο Κρητικοὶ ποιητές: ὁ Στέφανος Σαχλίκης (οἰ. 1331/32 - μετὰ τὸ 1391)⁴ καὶ ὁ Λεονάρδος Ντελλαπόρτας (1350-1420)⁵, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του συχνὰ πα-

1. Σχετικὰ σημειώνεται ὅτι ὁ Καλαβρὸς λόγιος Λεόντιος Πιλᾶτος, ποὺ μετὰ τὸ 1358-1359 μετέφρασε γιὰ χάρη τοῦ Πετράρχη τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια στὰ λατινικά, διέμεινε πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία ἐκεῖνη ὀρισμένα χρόνια στὴν Κρήτη εἴτε γιὰ νὰ εὐρύνει τοὺς πνευματικούς του ὀρίζοντες, εἴτε γιὰ νὰ διδάξει. Βλ. A. Pertusi, *δ.π.*, σσ. 363-381, ἰδιαίτερα σσ. 364-366. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι ὁ Κρητικὸς Ἰωάννης Συμεωνάκης, λόγιος ἱερωμένος ποὺ ἀντέγραψε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Francesco Barbaro καὶ τοῦ Δούκα τοῦ Χάνδακα ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, δίδαξε στὴν Κρήτη στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα. Βλ. Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σσ. 209-210 καὶ A. Pertusi, *δ.π.*, σ. 368. Βλ. ἀκόμη τοῦ ἰδίου, σσ. 370-380, ὅπου παρατίθενται 20 ἔγγραφα ἀπὸ τὴν Κρήτη τοῦ 14ου αἰῶνα, τὰ περισσότερα μάλιστα ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ του, ποὺ σχετίζονται μὲ ἀνθρώπους ποὺ δίδασκαν στὴν Κρήτη ἑλληνικά ἢ λατινικά ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ. Μία ἄλλη μαρτυρία γιὰ διγλωσση παιδεῖα στὴν Κρήτη τὸν 14ο αἰῶνα συναντοῦμε στοὺς ἀυτοβιογραφικούς στίχους τοῦ ποιητῆ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα:

*Εἰς τὸ σκολεῖον ἐκάθηκα, κυρὰ μου, ἀπὸ μικρόθεν,
ἔμαθα τάχα γράμματα φράγκικα καὶ ρωμαῖκα.*

(Διάλογος μὲ τὴν Ἀλήθεια, στίχοι 1209-1210)

Βλ. Μ. Ι. Μανούσκα, Περὶ ἀγνώστου Κρητὸς ποιητοῦ πρὸ τῆς Ἀλώσεως: Ὁ Λεονάρδος Ντελλαπόρτας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 29 (1954), σ. 35.

2. Διονυσίου Α. Ζακουθνοῦ, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις. Ἑλληνικαὶ Ἀνακεφαλαιώσεις, Ἀθῆναι 1978, σ. 102 (224). Βλ. καὶ Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σσ. 226-227.

3. A. Pertusi, *δ.π.*, σ. 367, καὶ γενικώτερα σσ. 366-381.

4. Arnold F. Van Gemert, Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ ἐποχὴ του, «Θησαυρίσματα», τ. 17 (1980), σσ. 36-130.

5. Μ. Ι. Μανούσκα, *δ.π.*, σσ. 32-44.

ραπέμπει σὲ βυζαντινούς ἰδίως συγγραφεῖς. Παράλληλα μὲ τὸν θεολόγο καὶ ἀντιρρητικό Ἰωσήφ Βρυέννιο πού διέμεινε στὴν Κρήτη ἐπὶ μία εἰκοσαετία (1382/3-1402/3)¹, ἀναφέρονται οἱ Κρήτες θεολόγοι Νεῖλος Δαμιλάς καὶ Ἰωσήφ Φιλάγρης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος φαίνεται ὅτι γνωρίζει καλὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πορφύριο². Στὴν Κρήτη ἐπίσης καταφεύγουν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἄνθρωποι μεγάλης καλλιτεργείας πού εἶχαν προσχωρήσει στὸν καθολικισμό, ὅπως ὁ Δημήτριος Κυδώνης, πού πέθανε στὴν Κρήτη τὸ χειμῶνα τοῦ 1397/1398, ὁ Μανουὴλ Καλέκας, πού διέμεινε στὸ νησί ἀνάμεσα στὰ 1399 καὶ 1400/1401, ὁ Μάξιμος Χρυσοβέργης (1399-1400), καὶ ὁ Δημήτριος Σκαρᾶνος³.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ τεκμήρια πνευματικῶν δραστηριοτήτων γίνεται φανερό ὅτι ἡ Κρήτη ἦταν ἓνα αὐτοδύναμο πολιτιστικό κέντρο αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα⁴. Ἡδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα ἀρχίζει νὰ ἀφομοιώνει δυτικὰ καὶ ἰδιαίτερα βενετικά πολιτιστικά στοιχεῖα καὶ ἀντίστοιχα νὰ γίνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους φορεῖς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὴ Δύση. Ἡ δίγλωσση παιδεία, πού ἀπὸ τὶς ὡς τώρα γνωστὲς πηγὲς ἐμφανίζεται στὸ νησί ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα, ἐπιτρέπει στοὺς Κρητικούς νὰ παρακολουθοῦν τὰ σύγχρονα τοὺς δυτικοευρωπαϊκὰ πολιτιστικά ρεύματα (πού ἀργότερα κατέληξαν στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση) καὶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ συμμετέχουν σ' αὐτά.

Μία σημαντικὴ πλευρὰ τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν Κρητῶν λογίων ἔξω ἀπὸ τὸ νησί τους ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἔξῃς εἶναι ὅτι συνδέονται ἄμεσα μὲ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα πού ἰ-

1. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, Ἀθήναι 1947, σσ. 5-148, ἰδιαίτερα σσ. 83-138.

2. Γιὰ τὸν Ν. Δαμιλά καὶ τὸν Ἰ. Φιλάγρη βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *ὁ.π.*, σσ. 89-92 καὶ 85-89 ἀντιστοίχως, καθὼς καὶ σ. 87.

3. Α. Pertusi, *ὁ.π.*, σ. 367. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, *ὁ.π.*, σσ. 92-106.

4. Μέχρι τώρα συνηθιζόταν, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀποψη ὅτι τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὸ 1453 ἦταν χαμηλὸ καὶ ὅτι ἡ ἀνοδὸς τοῦ ὀφείλεται στοὺς βυζαντινοὺς πρόσφυγες πού ἐγκαταστάθηκαν στὸ νησί μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὅμως μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα σήμερα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑποστηριχθῇ γιὰ καμμία ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις τοῦ κρητικοῦ πνεύματος. Ἐπὶ πλέον καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ λόγιοι ἀπὸ τὴν Πόλη κατέφυγαν στὴν Κρήτη ἐνισχύει ἀκριβῶς τὴ θέση ὅτι τὸ νησί ἦταν ἤδη τότε ἓνα σημαντικό πολιτιστικὸ κέντρο. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι ἦταν φυσικὸ νὰ διαλέξουν νὰ πᾶνε σὲ ἓνα τόπο μὲ ἀντίστοιχα ὑψηλὴ πνευματικὴ στάθμη, ὅπως ἡ Κρήτη. Ἡ Κρήτη ἀκόμη ἦταν γι' αὐτοὺς ὁ πῶς ἐνδεδειγμένος τόπος καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι, παράλληλα μὲ τοὺς στενοὺς δεσμοὺς πού εἶχε ἀναπτύξει μὲ τὴ Δύση, ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει στενὰ δεμένη καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ πολιτιστικὴ παράδοση. Τέλος, οἱ πολυάριθμοι Κρήτες λόγιοι πού ἀναφέρονται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα τόσο στὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ δημιουργηθοῦν μέσα σὲ μίαν γενεὰ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Κρήτη τῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

δρῦθηκαν στὴν Ἱταλία καὶ τὴ λοιπὴ Εὐρώπη. Στούς Κρητικούς αὐτοὺς ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος τὸ ὅτι ἡ Βενετία ἔγινε στὸ τέλος τοῦ 15ου καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα τὸ κέντρο τῶν ἑλληνικῶν καὶ οὐμανιστικῶν σπουδῶν τῆς Εὐρώπης¹. Ὁ Κρητικὸς Δημήτριος Δαμιλάς ἐξέδωσε στὰ 1476 στὸ Μιλάνο τὰ «Ἐρωτήματα» (Γραμματικὴ) τοῦ Βυζαντινοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, ποὺ ἦταν τὸ πρῶτο γενικὰ ἑλληνικὸ βιβλίον ποὺ τυπώθηκε στὴν Εὐρώπη². Στὰ 1486 δύο ἄλλοι Κρητικοί, ὁ Λαόνικος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, ἱδρυσαν τυπογραφεῖο στὴ Βενετία καὶ παρήγαγαν, ὅπως βεβαιώνουν μερικοί, τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν στὴν πόλη ἐκεῖνη³. Ἄλλος Κρητικὸς, ὁ οὐμανιστὴς Ζαχαρίας Καλλιέργης, ἱδρυσε στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα τυπογραφεῖο στὴ Βενετία μὲ ἐπιτελεῖο ἀποτελούμενο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ συμπατριῶτες του καὶ τὸ 1515 ἱδρυσε τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴ Ρώμη⁴. Στὸ διάσημο τυπογραφεῖο ποὺ ὁ Aldus Manutius⁵ ἱδρυσε τὸ 1494-1495 στὴ Βενετία οἱ στοιχειοθέτες ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον Κρητικοί, ἀρχιστοιχειοθέτης ἦταν ὁ λόγιος Ἰωάννης Γρηγορόπουλος καὶ κύριος ἐκδότης του ὁ Κρητικὸς Μάρκος Μουσοῦρος. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Μουσοῦρος δίδαξε ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ 1503 στὸ πανεπιστήμιο τῆς Padova καὶ ὑψωσε τὴν ἐκεῖ ἑλληνικὴ ἔδρα σὲ γόητρο ποὺ ἴσο του δὲν ὑπῆρχε στὴν Εὐρώπη. Ἀπὸ τὸ 1509-1516 δίδαξε στὴ Βενετία⁶. Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 16ου αἰώνα ἱδρῦθηκαν στὴ Βενετία πολὺ περισσότερα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ Κρητικούς. Σὲ αὐτὰ ἐργαζόταν ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Κρητικῶν ὡς στοιχειοθέτες, διορθωτές, τυπογράφοι ἢ ἀκόμη καὶ ὡς ἐκδότες⁷.

Ἀκόμη καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱταλία οἱ Κρητικοὶ συνδέονται μὲ τὴν ἱδρυση τῶν πρῶτων σπουδαίων ἑλληνικῶν τυπογραφείων. Ὁ οὐμανιστὴς τυπογράφος Δημήτριος Δούκας⁸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐργαζόταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου κλήθηκε στὴν Ἰσπανία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν καρδινάλιο Χιμένες, γιὰ νὰ διδάξει ἑλληνικὰ στὸ νεοἱδρυμένο πανεπιστήμιο τοῦ Ἀλκαλά καὶ ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Κομπλουτενσιανῆς Βίβλου τοῦ καρδινάλιου. Ὅσο ἦταν στὴν Ἰσπανία καὶ ἴσως μὲ δική του πρωτοβουλία ὁ Δούκας

1. Δ. Α. Ζακυθνοῦ, *δ.π.*, σσ. 105 (227) - 106 (228) καὶ Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σσ. 186-192.

2. Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σ. 212.

3. *Ὁ.π.*, σσ. 190 καὶ 212.

4. *Ὁ.π.*, σσ. 190 καὶ 212-213.

5. Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σσ. 188-190.

6. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Ὁ σεισμὸς τῆς Κρήτης καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, «*Θησαυρίσματα*», τ. 7 (1970), σ. 128, καὶ Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σσ. 193-194 καὶ 214-215.

7. Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, *δ.π.*, σ. 213.

8. *Ὁ.π.*, σσ. 217-218.

ἐξέδωσε στὰ 1514 τὰ δύο πρῶτα ἑλληνικά βιβλία πού τυπώθηκαν στὴν Ἰβη-
ρική χερσόνησο.

Στὸ Παρίσι ὁ καλλιγράφος Ἄγγελος (Εὐάγγελος) Βεργίγιος¹, πού τὸ
1535 διορίσθηκε βιβλιοθηκᾶριος στὸ Fontainebleau, στὸ παλάτι τοῦ Γάλλου
βασιλιᾶ Φραγκίσκου τοῦ Α', συνδεόταν μὲ τὴν ἔκδοση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ πρῶ-
τα ἑλληνικά βιβλία πού τυπώθηκαν στὴ Γαλλία. Στὴ Γενεύη ἐπίσης συναντοῦμε
ἀπὸ τὸ 1561 τὸν φιλόλογο Φραγκίσκο Πόρτο², ὁ ὁποῖος ἐπὶ 19 χρόνια διδά-
ξε ἑλληνικά στὴν Ἀκαδημία τοῦ Καλβίνου καὶ παράλληλα ἐξέδωσε σὲ πρῶτες
ἐκδόσεις πολλὰ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν, φιλοσόφων, ἱστορικῶν κ.ἄ.
Στὸ Breslau, τέλος, Κρητικοὶ τύπωσαν ἓνα βιβλίον στὰ 1552³.

ἽΟλοι αὐτοὶ οἱ Κρητικοὶ τῆς Διασπορᾶς πού συνδέονταν μὲ τὴν ἔκδοση
τῶν πρῶτων ἑλληνικῶν βιβλίων συνέχιζαν τὴν παράδοση τῶν σχολῶν ἀντι-
γραφέων, οἱ ὁποῖες, ὅπως εἶδαμε, ἐπὶ αἰῶνες γνώρισαν σημαντικὴ ἀνθηση στὴν
Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς τέχνης τῆς τυπογραφίας. Ἄλλωστε συνήθως
οἱ ἴδιοι αὐτοὶ Κρητικοὶ λόγιοι καλλιγράφοι σχεδίαζαν καὶ τὰ πρῶτα τυπογρα-
φικά στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἀλφαβήτων.

Ἐτσι, ἡ διάδοση στὴν Κρήτη τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐντύπων βιβλίων
περὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἦταν εὐκόλο νὰ γίνεῖ μὲσω τῶν Κρητῶν λογίων τῆς Δια-
σπορᾶς πού ἐργάζονταν στὰ ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Εὐρώπης⁴. Ἀπὸ τὸν
ἴδιο δρόμο μποροῦσαν πολὺ εὐκόλο νὰ φθάσουν στὴν Κρήτη καὶ τὰ πρότυπα
πού χρησιμοποιοῦσε ἡ κρητικὴ λογοτεχνία. Ἀκόμη, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ
νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ ἡ σύγχρονη ἐνημέρωση σὲ θέματα πνευματικά, ἐπιστημονι-
κά, καλλιτεχνικά, πολιτιστικά κλπ. τῶν Κρητῶν διανοουμένων πού ἔμεναν
στὸ νησί καὶ πού εἶχαν πολὺ σημαντικὲς βιβλιοθηκῆς⁵.

Ἄλλὰ καὶ ὡς ἀντιγραφεῖς συνέχισαν νὰ ἐργάζονται οἱ Κρητικοὶ στὶς
διάφορες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ἰδιαιτέρως στὶς βασιλικὲς αὐλές, ὅπου μάλιστα
ἔχαιραν ὑψηλῆς ἐκτιμῆσεως. Ἀρκετοὶ λόγιοι καλλιγράφοι ἀπὸ τὴν Κρήτη
ἐργάζονταν στὴν Ἰσπανία καὶ μετὰ τὸ 1563 κυρίως στὸ Escorial⁶, ὅπου δὲν
ἀντέγραψαν μόνον ἀλλὰ καὶ ταξινόμησαν καὶ τιτλοφόρησαν τοὺς ἀφθονοὺς

1. Ὁ.π., σσ. 229-230.

2. Ὁ.π., σσ. 232-234.

3. Ὁ.π., σ. 232.

4. Τὸ συσχετισμὸ τῶν Κρητῶν λογίων - τυπογράφων τῆς Διασπορᾶς μὲ τὴ διάδοση
τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἀρχιτεκτονικῶν βιβλίων στὴν Κρήτη ὀφείλω στὸν κ. Μίνω Α.
Ἐσουχάκη. Ἡ κάπως λεπτομερέστερη ἀναφορὰ στοὺς Κρητῆς τυπογράφους ἔγινε γιὰ νὰ
ὑποστηριχθῆ ἡ ἄποψη αὐτή.

5. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἱστορικοῦ καὶ λογίου Ἀντωνίου Καλ-
λέργη (1521-1553), βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἐρευναι ἐν Βενετία, ὁ.π., σσ. 54-55.

6. Β. Λαοῦρδα, Κρητικὰ παλαιογραφικά, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Δ' (1950), σσ.
245-247, 251. Βλ. καὶ Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, ὁ.π., σσ. 218-220.

ἐλληνικούς κώδικες τῆς βασιλικῆς ἐκείνης βιβλιοθήκης. Ἀκόμη, ὁ διάσημος γιὰ τὴν καλλιγραφία του Ἄγγελος Βεργίκιος¹, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἀντέγραφε ἀπὸ τὸ 1535 χειρόγραφα στὸ Fontainebleau μαζί μὲ ἄλλους συμπατριῶτες του ποὺ ἐφθασαν ἀργότερα. Ἐπίσης ἐτοίμασε κατάλογο τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς βασιλικῆς ἐκείνης βιβλιοθήκης. Ὁ γιὸς τοῦ Ἄγγελου, Νικόλαος Βεργίκιος², ποὺ εἶχε καὶ ἐκεῖνος γεννηθῆ στὴν Κρήτη καὶ ποὺ ἐργαζόταν κοντὰ στὸν πατέρα του κυρίως εἰκονογραφώντας τὰ χειρόγραφα του, συνδέοταν στενὰ μὲ τὸν Ronsard καὶ μὲ τὸν κύκλο τῆς Pléiade. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Βεργίκιοι ἐργάζονταν στὸ Fontainebleau, ἐργαζόταν ἐκεῖ ὡς ἀρχιτέκτονας τῆς αὐλῆς τοῦ Φραγκίσκου τοῦ Α' καὶ ὁ Serlio (1541-1547). Αὐτὸ ἴσως δίνει τὴν ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς μποροῦσε νὰ εἶναι γνωστὲς σὲ μιὰ τόσο ἀπόμακρη γωνιὰ τῆς Εὐρώπης ὅπως ἡ Κρήτη οἱ τόσο εἰδικευμένες ἐκδόσεις in folio τοῦ Libro Extraordinario τοῦ Serlio μὲ τίς 50 πόρτες.

Οἱ Κρητικοὶ ποὺ ζοῦσαν στὴ Βενετία ἔπαιζαν καὶ μὲ ἄλλο τρόπο σπουδαιότατο ρόλο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς μητροπόλεως. Στὴν Academia Aldina ἢ Νεοακαδημία, ποὺ ἰδρύθηκε λίγο μετὰ τὸ 1500 καὶ ποὺ τὴν ἀποτελοῦσε ὁ φιλολογικὸς κύκλος τοῦ περιφημοῦ ἐκδότη Ἄλδου Μανουτίου, ἦταν μέλη πολυάριθμοι Κρητῆτες λόγιοι. Ἀπὸ τοὺς πιὸ διάσημους ἦταν ὁ Μάρκος Μουσουῆρος, ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος, ὁ Δημήτριος Δούκας κ.ἄ. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς Ἀκαδημίας, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων τῆς Ἱταλικῶν Ἀκαδημιῶν, ἦταν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν³.

Ὅταν ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα οἱ Βενετοὶ κυρίαρχοι μπροστὰ στὴν τουρκικὴ ἀπειλὴ δειχνῶνται σημαντικὰ ἐλαστικώτεροι ἀπέναντι τῶν Κρητικῶν, εὐνοεῖται ἰδιαίτερα ὁ συγκερασμὸς τῶν δύο πολιτιστικῶν στοιχείων: τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ. Ἡ μακρὰ εἰρηνικὴ συμβίωση Κρητικῶν καὶ Βενετῶν καὶ ἡ οἰκονομικὴ εὐημερία τοῦ νησιοῦ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάπτυξη πνευματικῆς ζωῆς ὑψηλῆς στάθμης σὲ εὐρύτερα στρώματα τῆς κρητικῆς ἀστικῆς κοινωνίας⁴. Ὁ 16ος καὶ ὁ 17ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἰδρύονται στὴν Κρήτη τρεῖς Ἀκαδημίες στὰ πρότυπα τῶν Ἱταλικῶν: τῶν Vivì⁵ στὸ Ρέθυμνο

1. Κ. Γιαννακοπούλου, ὁ.π., σσ. 229-230.

2. Ὁ.π., σσ. 230-231.

3. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα, «Θέατρο», τ. 27-28 (1966), σ. 41. Βλ. καὶ Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, ὁ.π., σσ. 190-192.

4. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θεάτρου στὴν Κρήτη βλ. σελ.106, ὑποσημ. 2: W. Puchner, «Kretishes Theater», ὁ.π., σσ. 85-120 passim.

5. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ Francesco Barozzi καὶ ἡ Ἀκαδημία τῶν Vivì τοῦ Ρεθύμνου, ὁ.π., σσ. 232, 241-251.

(1561), τῶν Stravaganti¹ στὸ Χάνδακα (γύρω στὰ 1590) καὶ τῶν Sterili² στὰ Χανιά (ἀναφέρεται στὰ 1632). Ὅπως εἶναι γνωστό, ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας τῶν Stravaganti ἦταν ὁ εὐγενὴς Βενετοκρητικὸς Ἀντρέας Κορνάρος³ ἀπὸ τῆ Σητεία, συγγραφέας μιᾶς ἀνέκδοτης ἀκόμη ἱστορίας τῆς Κρήτης καὶ πολυγραφότατος ποιητὴς. Στὰ μέλη τῆς συγκαταλέγονταν ὁ ἀδελφὸς του Βιτσέντζος Κορνάρος, ποὺ πιθανότατα εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, ὁ ναπολιτάνος ποιητὴς Giambattista Basile, ἀξιωματικὸς τῆς φρουρᾶς τοῦ Χάνδακα, ὁ κλασικὸς φιλόλογος, φιλόσοφος καὶ κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας Paolo Beni, ποὺ μάλιστα εἶχε γεννηθῆ στὴ Κρήτη, ὁ ζωγράφος καὶ ποιητὴς, θεωρητικὸς τῆς τέχνης καὶ κριτικὸς Romano Alberti κ.ἄ.⁴ Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Βενετοκρητικὸς εὐγενεῖς, τοὺς ἐπήλυδες ἀπὸ τῆ Βενετία καὶ γενικώτερα τοὺς Ἰταλοὺς ὑπαλλήλους τῆς διοικήσεως καὶ στρατιωτικούς, μέλη τῆς ἴδιας Ἀκαδημίας ἦταν καὶ πολλοὶ ἐλληνορθόδοξοι λόγιοι τοῦ Χάνδακα, μαρτυροῦνται μάλιστα ὀρισμένοι ποὺ εἶχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια καὶ ἦταν ὅλοι διδάκτορες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Padova⁵.

Μιὰ σπουδαία μαρτυρία γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ στάθμη τοῦ νησιοῦ γύρω στὸ 1560 μᾶς δίνει ὁ διάσημος Francesco Barozzi (1537-1604), μαθηματικὸς, βενετοκρητικὸς ἄρχοντας ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο. Ὁ Barozzi εἶχε πρωτοστατήσῃ στὴ σύσταση τῆς Ἀκαδημίας τῶν Vivì, ἡ ὁποία εἶναι τὸ πρῶτο πνευματικὸ «σωματεῖο» ποὺ ἰδρύθηκε μετὰ τὴν Ἀλωση στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Στὸ λόγο ποὺ ἐξεφώνησε κατὰ τὴν ἐπίσημη τελετὴ τῆς ἰδρύσεως στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὸ Ρέθυμνο, τῆς Ἀκαδημίας τῶν Vivì στὰ 1561 (=1562) ὁ Barozzi, μιλώντας γιὰ τὴ σύγχρονή του Κρήτη λέει: Onde veggiamo che al presente si trovano in quest' isola molti dottissimi et eccellentissimi huomini in ogni scienza⁶. Μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο ἀποκαλύπτεται ἀκόμη ὁ ρόλος τῶν Κρητῶν λογίων στὴν ἀναβίωση τῶν ἰδεωδῶν τοῦ ἀρχαίου κλασικοῦ πνεύματος, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σοφίας: L' Academia fa acquistar la virtù e la sapienza, la qual è la miglior e la più gioconda cosa che possi esser donata all' huomo⁷. Καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει καμμία ἀμφιβολία ὅτι τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη ἔχει στὸ νοῦ του, παρ' ὅλο ποὺ ὁ

1. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο, ὁ.π., σσ. 39-53. Τοῦ ἴδιου, Ἐρευναι ἐν Βενετία, ὁ.π., σσ. 58-105. Βλ. καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Α.Λ. Vincent, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti, ὁ.π., σσ. 52-81.

2. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο, ὁ.π., σ. 46.

3. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, ὁ.π., σ. 342.

4. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἐρευναι ἐν Βενετία, ὁ.π., σσ. 77-78.

5. Ὁ.π., σσ. 79-81.

6. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ Francesco Barozzi, ὁ.π., σ. 247.

7. Ὁ.π., σ. 248.

λόγος του εἶναι στὰ ἰταλικά, ὁ Ρεθυμνιώτης σοφὸς μὲ τὴν ἔξοχη ἑλληνικὴ παιδεΐα καταλήγει: *Ultimamente, mi resta rallegrarmi con tutta la Grecia che hoggi habbia havuta la gratia di dar principio ad una cosa di tanta importanza quant' è questa, dalla quale gia tanti e tanti anni è stata priva... Rallegrirsi l' isola di Creta, ch' in quella, come nella più perfetta parte della Grecia, sia stato fatto di tal cosa principio*¹.

Ἐνας ἄλλος κορυφαῖος ἐπιστήμων καὶ λόγιος τῆς Κρήτης, ὁ ἱατροφιλόσοφος Δανιὴλ Φουρλάνος ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο (1500 ci - 1592)², ποὺ ἦταν καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Χάνδακα, ἀφήνει νὰ διαφανῇ μέσα ἀπὸ τὸ σπουδαιότατο συγγραφικὸ του ἔργο «τὸ ὑψηλὸ ἑλληνικὸ του φρόνημα, ποὺ τοῦ ἦταν καὶ τὸ κίνητρο γιὰ τὴν πνευματικὴ του δημιουργία... Ὁ Φουρλάνος εἶχε συνείδηση τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τῆς ἀνεκτίμητης πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ ἀδιάσπαστου Ἑλληνισμοῦ —ἀρχαίου καὶ βυζαντινοῦ—, πο-νοῦσε βαθιὰ γιὰ τὴν ὑποδούλωση ἑνὸς μεγάλου μέρους του στοὺς Τούρκους, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε, ὅπως γράφει, καὶ τὴν πνευματικὴ του παρακμὴ, καὶ αἰσθανόταν ἐπιτακτικὸ τὸ χρέος νὰ ἐργασθῇ μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνόρθωση τοῦ γένους του»³.

Ἀκριβῶς τὴν ἴδια συνείδηση τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ παρελθόντος εἶχε καὶ ἡ Ἀναγέννηση, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦσε τὴν ἀνεκτίμητη πνευματικὴ κληρονομία τοῦ ἀρχαίου κόσμου σὰν κίνητρο γιὰ τὶς πνευματικὲς τῆς δημιουργίες. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἡ συνείδηση αὐτὴ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Serlio, ὁ ὁποῖος δίνει μίαν ἀπλουστευμένη σύνοψη τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολὺ περισσότερο ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ θεωρητικοῦ Palladio. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μίαν σημαίνουσα πνευματικὴ προσωπικότης τῆς Ἱταλίας, ὁ γιαντρός καὶ βοτανολόγος Onorio Belli⁴ ἀπὸ τὴ Vicenza ἔζησε δέκα ἔξι ὀλόκληρα χρόνια στὴν Κρήτη (1583-1599). Ὁ Belli, ποὺ ἦταν μέλος τῆς Academia Olimpica τῆς Vicenza καὶ ποὺ ἀναφέρεται καὶ ὡς φιλόσοφος, εἶχε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο συνδεόταν στενότερα μὲ τὸν Palladio. Στὴν Κρήτη ὁ Belli φρόντισε μὲ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Alvisi Antonio Grimani, ὡς γιὰ-

1. Ὁ.π., σ. 249.

2. Μ. Ι. Μανούσακα, Δανιὴλ Φουρλάνος (1550 ci. - 1592). Ἐνας λησμονημένος λόγιος τοῦ Ρεθύμνου, «Πεπραγμένα τοῦ Ι' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» (1971), τ. Β', Ἀθῆναι 1974, σσ. 184-206.

3. Ὁ.π., σ. 199.

4. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο, ὁ.π., σ. 40. Βλ. καὶ Στεργίου Σπανιάκη, Τὸ θέατρο στὴ ρωμαϊκὴ Κρήτη, «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Β', Ἀθῆναι 1968, σσ. 145-168. Βλ. ἀκόμη Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, ὁ.π., σσ. 153-155.

τρός τοῦ ὁποίου εἶχε ἔρθει στό νησί, νά γίνουν ἀνασκαφές στά ἐρείπια τῶν σημαντικωτέρων πόλεων. Οἱ ἀνασκαφές αὐτές ἔδωσαν σπουδαίες πληροφορίες κυρίως γιά τήν ἀρχιτεκτονική τῶν ἀρχαίων θεάτρων, ἡ ὁποία ἐνδιέφερε ἰδιαίτερος τόν Βικεντινὸ Ἀκαδημαϊκό. Μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Grimani ὁ Belli ἔμεινε στά Χανιά, ἔμαθε τὰ ἑλληνικά καί περιόδευσε πολλές φορές τὸ νησί μελετώντας τήν ἀρχαιολογία καί τὴ χλωρίδα του. Καρπὸς τῶν μακροχρόνιων αὐτῶν μελετῶν τοῦ Belli ὑπῆρξε ἓνα περίφημο βιβλίο ποῦ ἔγραψε γιά τήν ἱστορία καί τίς ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖο συνοδεύεται ἀπὸ τέλεια ἀρχιτεκτονικά σχέδια. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τελικὰ χάθηκε, ἔχουν ὅμως σωθῆ ἐπιστολὲς τοῦ Belli σὲ ἓνα θεῖο του στὴ Vicenza καί ὀκτὼ σχέδια θεάτρων κρητικῶν πόλεων.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πνευματικά καί πολιτιστικά πλαίσια θὰ πρέπει νά ἐντάξουμε καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἀναγεννήσεως στὴν Κρήτη. Οἱ Κρητικοὶ λόγιοι τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα, κοσμικοὶ ἢ κληρικοὶ, ἦταν πολὺ φυσικὸ νά χρησιμοποιήσουν γιά πρότυπά τους τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑποδείγματα τοῦ Serlio καί τοῦ Palladio, ποῦ ἦταν βασισμένα σὲ ἀρχιτεκτονικὲς μορφές τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος. Τίς μορφές αὐτές οἱ Κρητικοὶ τίς αἰσθάνονταν τώρα τόσο δικές τους ὅσο καί τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν, ποῦ μὲ τόσο θαυμασμὸ καί φροντίδα ἀντέγραφαν, τύπωναν, μελετοῦσαν ἢ ἐμιμοῦνταν στά δικὰ τους τὰ κείμενα. Ἀκόμη, ἡ χρήση ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ποῦ κατάγονταν ἀπὸ τὴν κλασικὴ Ἀρχαιότητα πῆρε τώρα χαρακτηριστικὸ συμβολικὸ, καθὼς ζωηρὴ ἐπιθυμία ὄλων τῶν διανοουμένων Κρητικῶν ἦταν ἡ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ γένους των.

Τὰ παραδείγματα τῶν κρητικῶν ἀρχιτεκτονημάτων ποῦ ἔχουν γιά πρότυπά τους συγκεκριμένα ὑποδείγματα τοῦ Serlio καί τοῦ Palladio περιορίζονται κυρίως στά ἐπίσημα κτήρια: ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, ἰδιωτικά μέγαρα ἢ ἐξοχικὲς ἐπαύλεις. Στίς ἀπλὲς ἰδιωτικὲς κατοικίες, ποῦ ἀποτελοῦν καί τὸν κύριο ὄγκο τῶν κρητικῶν ἀρχιτεκτονημάτων, ἡ ἀναγεννησιακὴ ἐπίδραση ἀναγνωρίζεται στά σχέδια τῶν κατόψεων, στίς ἀναλογίες τῶν χώρων, στίς ἀναλογίες καί στό σχῆμα τῶν θυρῶν καί τῶν παραθύρων καί, τέλος, στίς μορφές ποῦ παίρνουν τὰ λαξευμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποῦ πλαισιώνουν αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὅμως, τῶν ἐπισήμων κτηρίων καί τῶν ἀπλῶν κατοικιῶν, οἱ ἀναγεννησιακὲς μορφές χρησιμοποιοῦνται πλήρως ἀφωμοιωμένες καί προσαρμοσμένες στὴ ζωντανὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τοῦ τόπου. Μποροῦμε μάλιστα νά διακρίνωμε καί διαφοροποίηση τῶν μορφῶν αὐτῶν σὲ κάθε περιοχὴ τῆς Κρήτης. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ ἰταλικὲς μορφές σφραγίσθηκαν μὲ ἓναν ἔντονα τοπικὸ χαρακτήρα, τέτοιον ποῦ δὲν τὸν συναντᾶ κανεὶς πιά στὴ Βενετία, τὴν ἀρχικὴ χώρα τῆς καταγωγῆς τῶν προτύπων. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ, ποῦ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ἰταλικῶν ἀναγεννησιακῶν μορφῶν στὸν κορμὸ τῆς ντόπιας ἀρχιτεκτονικῆς, εἶχε καθολικὴ

διάδοση ἐπάνω στὸ νησί. Τὴ συναντοῦμε ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα καὶ ἐρημικά μέρη του καὶ τὴν ἀναγνωρίζομε πάντοτε ἀπὸ τὸν αὐθόρμητο, ζωντανὸ καὶ ἔντονα προσωπικὸ χαρακτήρα της, πρᾶγμα ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν καθολικὴ συμμετοχὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὸ φαινόμενο τῆς κρητικῆς Ἀναγεννήσεως.

Ὅταν ἡ Κρήτη κατακτῆθηκε ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση καὶ μὲ τὰ δυτικὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα ἔγινε πιὰ πρακτικῶς ἀδύνατη. Ὅχι μόνον οἱ λόγιοι ἀλλὰ καὶ ἄλλοι μορφωμένοι καὶ δραστήριοι Κρητικοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ νησί καὶ πῆγαν εἴτε σὲ μέρη ποῦ παρέμεναν ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Βενετῶν, ὅπως στὰ Ἐπτάνησα, εἴτε, κυρίως, στὴν ἴδια τὴ Βενετία. Ὅμως ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση δὲν ἔσβησε ἀπὸ τὸν τόπο. Ὁ λαὸς συνέχισε νὰ ἀποστηθίζει τὰ μεγάλα ποιήματα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ οἱ μαστόροι συνέχισαν καὶ ἐκεῖνοι νὰ κτίζουν μὲ τὸν ἴδιον πατροπαράδοτο τρόπο, εἴτε χρησιμοποιώντας αὐτούσια τὰ ἀναγεννησιακὰ θέματα στὴ διακόσμηση, ποῦ ὅμως μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἔχαναν ἀπὸ τὴ ζωντάνια καὶ τὸν αὐθορμητισμὸ τους, εἴτε μεταπλάθοντάς τα καὶ προσαρμόζοντάς τα στὸ δικό τους λαϊκώτερο αἶσθημα. Αὐτὴ ἡ παράδοση συνεχίσθηκε ὡς μέσα στὸν 19ο αἰῶνα καὶ κατέληξε ἐντελῶς φυσικὰ στὸν Νεοκλασικισμὸ στὰ χρόνια ποῦ οἱ Τούρκοι κρατοῦσαν ἀκόμη ὑπὸ τὴν κατοχὴ τους τὴν Κρήτη, ἡ ὁποία ἔγινε ἀνεξάρτητη μόλις στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Ἦστερα ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση ποῦ ἐκάναμε, ἐλπίζω νὰ ἔχει γίνῃ φανερό ὅτι καὶ ἡ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα ἀποτελεῖ ἐπὶ μέρους ἔκφραση μιᾶς ἀνεξάρτητης Ἀναγεννήσεως στὴν Κρήτη. Δὲν εἶναι μία ἐπαρχιακὴ ἔκφραση τῆς βενετικῆς Ἀναγεννήσεως ἀλλὰ μία χωριστὴ Ἀναγέννηση, ἀντίστοιχη πρὸς ἐκεῖνες ποῦ ἀναπτύχθηκαν στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης καὶ ποῦ κάθε μιὰ τους, ἀφοῦ ἀφωμοίωσε τὰ ἰταλικά στοιχεῖα καὶ τὰ ἐνσωμάτωσε στὴν πολιτιστικὴ παράδοση τοῦ τόπου της, ἀνέπτυξε τὴ δική της προσωπικότητα¹. Τὸ μορφολογικὸ «λεξιλόγιο» αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τόσο ἔντονα κρητικὸ ὅσο καὶ τὸ γλωσσικὸ λεξιλόγιο τοῦ Ἑρωτόκριτου. Τὸ ἔμμετρο αὐτὸ μυθιστόρημα, ὅπως ἔχει πιὰ ἀναγνωρισθῆ, ἀνήκει ὄχι μόνον στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀλλὰ πλατύτερα στὸ χῶρο ὅλου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ². Μὲ ἀνάλογο τρόπο θὰ πρέπει νὰ

1. Georg Kauffmann, *Die Kunst des 16. Jahrhunderts*. Propyläen Kunstgeschichte, τ. 8, Βερολίνο 1970. Βλ. καὶ *Encyclopedia of World Art*, Mc Graw Hill 1972, τ. XII, λ. Renaissance.

2. Mario Vitti, Ἡ ἀκμὴ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύνολο (ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰ.), «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» (1971), τ. 2, Ἀθήνα 1974, σ. 375.

εξετάζεται και η κρητική αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα. Και αυτή δεν ανήκει μόνο στο χώρο της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, αλλά αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο μέσα στο γενικό περίγραμμα της ιστορίας της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, κεφάλαιο με το οποίο πλαταίνουν τα όρια της αναγεννησιακής Ευρώπης.

ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ - ΗΣΥΧΑΚΗ

Η ΦΡΟΥΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΙΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΚΟΠΙΩΝ (1633)

Οί πολυάριθμες εκθέσεις τῶν ἀνωτάτων Βενετῶν ἀξιωματοῦχων τῆς Κρήτης πού σώζονται στίς βιβλιοθήκες καί τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας ἀποτελοῦν, ὅπως εἶναι γνωστό, πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἱστορίας τοῦ νη-
σιοῦ στὴ διάρκεια τῆς βενετοκρατίας¹. Ὅμως, ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀρχεῖα κὴ
ἐνότητα παραμένει στὸ σύνολό της ἀνέκδοτη καί ἀνεκμετάλλευτη. Ἀρκεῖ
νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τίς 150 περίπου γνωστὲς ὡς σήμερα ἐκθέσεις ἔχουν
δημοσιευτεῖ μόνον οἱ 13, ἐνῶ ἀρκετὲς εἶναι ἐκεῖνες πού λαμβάνουν ἀκόμη στίς
διάφορες ἀρχεῖακές συλλογές². Στὸ ἀνέκδοτο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ἀνήκει καί ἡ

1. Βλ. P. Molmenti, I Provveditori veneziani a Candia, «*Rivista Marittima*» 30 (1897), σελ. 455-464. Πίνακες τῶν ἐκθέσεων πού σώζονται στὴ Βενετία ἔχουν καταρ-
τιστεῖ ἀπὸ τὸν Σπ. Μ. Θεοτόκη (*Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας*
τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, ἐν
Κερκύρα χ.χ. (1926), σελ. 63-67, ἀρ.65-212) καὶ Ν.Δ. Ζουδιανῶ (*Ἱστορία τῆς Κρήτης*
ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1960, σελ. 9-10)· πρβλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Σύντομος
ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατουμένην Κρήτην ἐρευνῶν, «*Κρητικὰ Χρονικά*» 23
(1971), σελ. 294 καὶ σημ. 303.

2. Οἱ δημοσιευμέναι ἐκθέσεις εἶναι τοῦ Domenico Marcello (*Relazione di Domeni-
co Marcello, ritornato di consigliere di Candia delle cose di quel Regno, 1574, 3 maggio,*
Venezia 1858), τοῦ Bernardo Venier (*Relazione di Bernardo Venier, duca di Candia,*
1616, Venezia 1867), τοῦ Cosmo da Mosto (*Relazione di Cosmo da Mosto sul sindi-
cato di Levante del 1543*, ἐκδ. Andrea da Mosto, Venezia 1894), τοῦ Leonardo Que-
rini (*Relazione dell' isola di Candia, scritta da Leonardo Quirini, nell' anno 1595,*
Firenze 1897), τοῦ Giulio Garzoni (ἐκδ. Ἀγαθαγγ. Ἐρηουχάκη, Ἡ Βενετοκρατουμένη
Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθήνησι 1934, σελ. 229-290), τοῦ Zuanne Mocenigo
(ἐκδ. Στ. Σπανάκη, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τόμ. 1, Ἡράκλειον 1940), τοῦ
Zuanne Sagredo (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, «*Κρητικὰ Χρονικά*» 3 (1949), σελ. 519 - 533), τοῦ
Francesco Morosini (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τόμ. 2, Ἡρά-
κλειο 1950), τοῦ Dolfino Venier (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, «*Κρητικὰ Χρονικά*» 4 (1950), σελ. 319-
352), τοῦ Filippo Pasqualigo (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τόμ.
3, Ἡράκλειο 1953), τοῦ Benetto Moro (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, ὁ.π., τόμ. 4, Ἡράκλειο 1958),

έκθεση τοῦ Nicola Gualdo de Priorati, ἐπιθεωρητῆ τῆς πολιτοφυλακῆς τῆς Κρήτης¹, πρὸς τὸν Lorenzo Contarini, Γενικὸ Πρόνοητή, τοῦ ἔτους 1633, ἡ ὁποία ἔχει ταξινομηθεῖ στὴν busta ἀρ. 82 τῆς σειρᾶς *Collegio V (Secreta) Relazioni* τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας². Ἡ έκθεση περιλαμβάνει λεπτομερεῖς καταλόγους τῶν θέσεων, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ φρουρὲς γιὰ τὴν προστασία καὶ φύλαξη τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐπιθέσεις κουρσάρων καὶ ἀποβάσεις ἐχθρικῶν στόλων. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς χρήσιμες πληροφορίες ποὺ περιέχει γιὰ τὴν ἀμυντικὴ, γενικότερα, πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὸ διάστημα τῆς τελευταίας πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ δεκαετίας, τὸ ἔγγραφο τοῦτο ἀποκτᾶ, παράλληλα, μὲ τὸν πλοῦτο τῶν τοπωνυμικῶν του ἀναφορῶν ἰδιαιτέρη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ νησιοῦ.

Ἡ έκθεση ἔχει τίτλο: *Relazione fatta all' illustrissimo et Eccellentissimo Signor Lorenzo Contarini, Provveditor Generale et Inquisitor in Regno, da me Nicola Gualdo di Priorati de tutti li corpi di guard[i]a e posti che sono guardati a lungo le marine e fra terra. Delli ordini dati alli capitani, offitiali, reformati et altri, cosi per commandamento di Sua Eccellenza Illustrissima et di quanto ho operato nella visita del Regno. 1633*. Χωρίζεται σὲ τέσσερα μέρη, μὲ χωριστὴ φυλλαρίθμηση, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τέσσερα διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ: *Canea*: φφ. 1-58, *Rettimo*: φφ. 1-36, *Candia*: φφ. 1-58, *Setia*: φφ. 1-24. Ἐπειδὴ ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ κειμένου δὲν ἐπιτρέπει στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας τὴ συνολικὴ του ἔκδοση, δημοσιεύεται ἐδῶ μόνον ὁ κατάλογος τῶν σκοπιῶν τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου.

Ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο, ἡ έκθεση τοῦ Gualdo διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο μέρος παρέχεται ὁ κατάλογος τῶν σκοπιῶν ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὰ ἀκρωτήρια καὶ στὰ ψηλὰ σημεῖα τῆς παραλίας, καὶ στὸ δεῦτερο μέρος ἀναγράφονται οἱ διαταγὲς (*ordini*) τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῆς πολιτοφυλακῆς πρὸς τοὺς καπιτάνους καὶ ἀξιωματικούς.

Α) Σ κ ο π ι ε ῖ ς (β ἰ γ λ ε ς)

Καταλογογραφοῦνται 101 τοποθεσίες τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου ποὺ κρίθηκαν κατάλληλες γιὰ τὴν ἐγκατάσταση φρουρᾶς. Ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ φύ-

τοῦ Francesco Basilicata (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, *δ.π.*, τόμ. 5, Ἡράκλειο 1969), καί, τέλος, τοῦ Isero Civran (ἐκδ. τοῦ ἴδιου, «Κρητικὰ Χρονικά» 21 (1969), σελ. 365-462)· πρβλ. Μανούσακα, Σύντομος ἐπισκόπησις, σελ. 254-255 καὶ σημ. 52-55, 260 καὶ σημ. 78-82.

1. Nicolò Gualdo de Priorati *sopraintendente delle ordinanze del Regno*: A.S.V., *Collegio V (Secreta) Relazioni*, b. 82, n. 32, φ. 31.

2. Πρβλ. Θεοτόκη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, σελ. 65, ἀρ. 163. Στὴν ἴδια busta (n. 55) σώζεται ἡ *Relazione di Filippo Pasqualigo ritornato di capo alla guardia di Candia, 1584 ottobre*.

λαξή ήταν οι τέσσερις καπιτάνοι του διαμερίσματος Ρεθύμνου, ο καπιτάνος του 'Αγ. Βασιλείου, ο καπιτάνος του 'Αμαρίου, ο καπιτάνος του Μυλοποτάμου και ο καπιτάνος της πόλης του Ρεθύμνου (*Pian di Rettimo*)¹. Στους δύο πρώτους είχε ανατεθεί η φύλαξη της νότιας παραλίας, ενώ στους υπόλοιπους δύο η φύλαξη, αντίστοιχα, της βόρειας παραλίας του διαμερίσματος.

Στην αναγραφή σημειώνονται οι αποστάσεις σε μίλια, τα όνοματά των χωριών που υπόκεινταν στην άγγαρεία της φρουρήσεως, ο αριθμός των κατοίκων που ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν βάρδιες όρισμένες ημέρες και νύκτες, οι τόποι όπου στάθμευαν στρατιωτικές φρουρές, τα όνοματά των Κρητικών και Βενετών αρχηγών και, τέλος, ο τρόπος διαβίβασεως των σημάτων και διασταυρώσεως των πυρών. Του καταλόγου προτάσσεται μικρή εισαγωγή, όπου περιγράφονται τα σύνορα του διαμερίσματος Ρεθύμνου, καθώς και η στρατιωτική του δύναμη. 'Επικεφαλής της πολιτοφυλακής ήταν δύο κολονέλοι που είχαν στις διαταγές τους οκτώ λόχους (σύνολο: 1000 στρατιώτες). Από τους 1000 στρατιώτες τα 2/3 ήταν όπλίτες και το 1/3 τοξότες. 'Επίσης, είχαν δοθεί άρκεμπούζια (πυροβόλα όπλα) σε 220 νεαρούς για να ασκούνται στη στρατιωτική τέχνη. Οι φρουρές ήταν 26 και έλλαζαν κάθε 10 ημέρες. Στο διαμέρισμα είχαν διοριστεί έμμισθοι τέσσερις καπιτάνοι 'Ιταλοί με 20 λόχους των *capi di cento* (έκατοντάρχων) (σύνολο: 2.500 στρατιώτες). 'Υπόχρεοι στην άγγαρεία ήταν οι άγγαρικοί (*angarici*) από 17 ως 60 ετών και οι προνομιοῦχοι (*privilegiati*)².

Τά στοιχειά που διασώζει ο κατάλογος είναι πολλά και ποικίλα: διευκρινίζονται τοπωνυμικά ζητήματα, μνημονεύονται αρχαίες πόλεις ('Αστάλη)³ και κατεστραμμένα χωριά (Ροδάκινο)⁴, δηλώνονται οι πηγές και οι ύδατο-

1. Με την όνομασία *Pian di Rettimo* δηλώνεται η σημερινή έπαρχία Ρεθύμνου.

2. Βλ. για τις στρατιωτικές υποχρεώσεις των Κρητικών Στ. Ξανθουδίδου, *'Η Ένετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ένετών άγώνες των Κρητών*, Athen 1939, σελ. 118, 130-131.

3. *Pirgo de Tali detto Gloria, dove anticamente era una città* (βλ. πιο κάτω, σελ. 159, άρ. 46). Πρόκειται για την αρχαία πόλη 'Αστάλη που τοποθετείται στην περιοχή του σημερινού όρμου Μπαλι (Ν. Πλάτωνος, Συμβολή εις τό τοπωνυμικόν, την τοπογραφίαν και την ιστορίαν των πόλεων και φρουριών της Κρήτης. Γ'. Πόλεις της Β. άκτης μεταξύ Δρεπάνου και Δίου άκρου, «Κρητικά Χρονικά» 2 (1948), σελ. 359-360. Για τις αρχαίες πόλεις της Κρήτης βλ. P. Faure, *La Crète aux cent villes*, «Κρητικά Χρονικά» 13 (1959), σελ. 171-217, 17 (1963), σελ. 16-26, και Στ. Σπανάκη, 'Ανέκδοτος κατάλογος των 100 πόλεων της Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» 11 (1957), σελ. 277-297.

4. *Rodachino... fu abbruggiato di ordine dell' Eccellentissimo Molino* (βλ. πιο κάτω, σελ. 153, άρ. 3). Για την καταστροφή του χωριού στη διάρκεια της βενετοκρατίας βλ. πρόχειρα 'Ι. Μαμαλάκη, Τό τελευταίο ξερρίζωμα του Ροδάκινου, «Κρητική Πρωτοχρονιά», έτος πέμπτο, 'Αθήναι 1965, σελ. 177-179.

δεξαμενές (Σούδα, Ἄγ. Γεώργιος στὶς Πιτσικάδες, Ἄγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης, Παναγία στὸ Γεράνι, Ἄγ. Ἰωάννης τοῦ Πετρέ)¹, μαρτυροῦνται ὀνόματα ἐκκλησιῶν (λ.χ. Παναγία στὰ Μάταλα, Ἄγ. Γεώργιος στὸν Μύρτο, στὸ Ἄπιδι)² κ.ἄ. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι οἱ *capri di cento* ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο ἀνήκουν σὲ γνωστὲς ρεθεμνιώτικες οἰκογένειες (Χορτάτσης, Βλαστός, Περδικάρης, Ἄρκολεός, Τρουλινός κ.ἄ.)³.

Β) Διαταγές

Οἱ διαταγές ἦταν 19 καὶ τὶς ἀπηύθυνε ὁ Gualdo στοὺς καπιτάνους καὶ ἀξιωματικοὺς εἴτε ἀπὸ τὸν Χάνδακα εἴτε ἀπὸ τοὺς διάφορους σταθμοὺς τῆς περιοδείας του (Φόδελε, Ἀστάλη, Μυλοπόταμο, Ἀποκόρωνα, Μύρτο, Τρεῖς Πέτρες, Ἄγ. Παῦλο, Ἄγ. Λουκία).

1. *Ordini lasciati al scrivano delli signori Modino di quanto habbi da operare in guardar li posti della Frascchia et altri che sono raccomandati a detti signori signori Mondino. Da Fodele li 19 aprile 1633* (φφ. 9-9bis).

2. *Ordini lasciati al signor Francesco Canale, al qual sono racomandati li posti di Cao San Suso, Fodele et Santo Antonio Galines. Da Fodele li 10 aprile 1633* (φφ. 9bis r-v).

3. *Ordini dati al sergente di Milopotamo, destinato alla custodia del Porto de Tali. Di Tali li 13 aprile 1633* (φφ. 9bisv - 12).

4. *Ordine al capitano di Milopotamo per le guardie che vengono messe nel suo territorio. Di Candia li 14 febraro 1632 (= 1633)* (φφ. 12-15).

5. *Ordine secondo lassato al capitano di Milopotamo. Di Milopotamo li 10 aprile 1633* (φφ. 15v - 18v).

6. *Ordine al capitano del Pian di Rettimo per guardar li posti nella sua girusdizione. Di Candia li 17 febraro 1632 (= 1633)* (φφ. 18v - 21).

7. *Ordine secondo al capitano del Pian di Rettimo. Da Bicorno li 15 aprile 1633* (φφ. 21 - 23v).

8. *Ordine al capitano di San Baseglio sotto Rettimo della parte di ostro. Di Candia li 17 febraro 1632 (= 1633)* (φφ. 23v - 26v).

9. *Ordine secondo al capitano di San Baseglio. Candia li 29 marzo 1633* (φφ. 26v - 27).

1. Βλ. πὺδ κάτω, σελ. 153, 162-163, ἀρ. 4, 76, 77, 80, 84.

2. Βλ. πὺδ κάτω, σελ. 154-155, ἀρ. 6, 14, σελ. 166.

3. Βλ. Ἐρρ. Μοάτσου, Αἱ ἀρχοντικά οἰκογένειαι τοῦ Ρεθύμνου ἐπὶ Βενετοκρατίας, «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τόμ. 2, ἐν Ἀθήναις 1974, σελ. 218-220. Τὰ ἴδια οἰκογενειακὰ ὀνόματα τῶν Κρητικῶν *capri di cento* ἐμφανίζονται καὶ στὴν «Περιγραφή τῆς Κρήτης» τοῦ Πέτρου Καστροφύλακα (1583): βλ. Ξηρουχάκη, Ἡ Βενετοκρατομένη Ἀνατολή, σελ. 63-65, ὅπου Περδικάρης, Βλαστός, Χορτάτσης, Ἄρκολεός, Κουδούμης, Φιλῆμος.

10. *Ordine mandato per l' ufficiale reformato che ha da rissiedere alle Tres Petres. Di Candia li 29 marzo 1633* (φφ. 27 - 28v).

11. *Mandato al Gleo Papadopolo di Scaloti di aggiungere una guardia alla punta del Calogero. Da San Zorzi di Mirto le 21 maggio 1633* (φ. 28v).

12. *Mandato al capo di cento Giorgila Arcoleo di San Baseglio che non debbino li guardiani di Spirito Santo risponder ad altri fochi se non a quelli del monte Apago. Di Mirto li 21 maggio 1633* (φφ. 28v - 29).

13. *Mandato al capo di cento Manoli Scordili che comette alla guardia del monte Apago che non rispondi ad altri fuochi se non al Palio-castro. Di Mirto li 21 maggio 1633* (φ. 29).

14. *Ordine secondo al capitano da Rezzo del casal San Baseglio* (φφ. 29-31).

15. *Ordine alla guardia del posto di Mirto. Dati al posto di Santo Antonio di Mirto li 6 zugno 1633* (φ. 31).

16. *Secondo ordine all' official reformato mandato al posto delle Tres Petres. Datta alle Tre Pietre li 22 maggio 1633* (φφ. 31-32).

17. *Terzo ordine al capitano Nicola da Reggio di San Baseglio. Del posto di San Paulo li 26 maggio 1633* (φφ. 32r-v).

18. *Ordine al capitano Nicola Auda del castello Amari. Di Candia li 15 febraro 1632 (= 1633)* (φφ. 33 - 35).

19. *Ordine secondo datto al capitano d'Amari. Da Santa Lucia li 12 giugno 1633* (φφ. 35-36).

Σύμφωνα με τις διαταγές που κοινοποιήθηκαν στους καπιτάνους, αρχηγούς και αξιωματικούς¹, ο Γενικός Προνοητής της Κρήτης είχε δώσει εντολή να είναι έτοιμες οι φρουρές την 1 Μαρτίου, επειδή υπήρχε φόβος έχθρικών εισβολών². Αφοῦ σημειώνει με κάθε δυνατή ακρίβεια τις θέσεις που είχε ο κάθε αρχηγός στη δικαιοδοσία του, τὰ χωριά και τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων που ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ φρουροῦν με βάρδιες ἢ και με πληρωμὴ ἀκόμη³,

1. 'Ο Gualdo είχε, επίσης, δώσει εντολή να δοθοῦν γραπτές οδηγίες στα ἑλληνικά (in scritto in sermon greco) στους υπεύθυνους για τὴν προετοιμασία τῶν σκοπιῶν (Ordini, φ. 12v).

2. *Se va dubitando che le fuste barbaresche in qualche numero possino venir a far qualche depredatione in Regno* (Ordini, φ. 33). Συνήθως ἡ φρούρηση τῶν ἀκτῶν διαρκούσε 6 μῆνες τὸν χρόνο, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Σεπτέμβριο (βλ. Ἔκθεση τοῦ Francesco Basilicata, ἔκδ. Σπανόκη, ὁ.π., σελ. 151).

3. ... *le guardie siano fatte a pagamento... ἢ ... vengono messe a rotolo* (Ordini, φ. 33). Τὴν ἀγγαρσία ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὴν ἐκτελοῦν ὄλοι οἱ κάτοικοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παιδιά, τοὺς γέρους και τοὺς ἀρρώστους. Ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ εἶχαν ἐξαιρεθεῖ (gratiati) οἱ Σαουνάτσι (βλ. πῶς κάτω, σελ. 161, ἀρ. 67).

ὁ Gualdo ἀναφέρεται στὸν τρόπο διαβιβάσεως τῶν σημάτων καὶ διασταυρώσεως τῶν πυρῶν. Μόλις οἱ φύλακες, γράφει, ἐβλεπαν πλοῖα νὰ πλησιάζουν στὶς ἀκτὲς καὶ νὰ ἐτοιμάζονται γιὰ ἀπόβαση, ὄφειλαν, ἀμέσως, νὰ εἰδοποιήσουν τὶς γύρω περιοχές, εἴτε ἀνάβοντας φωτιὲς στὴ διάρκεια τῆς νύκτας εἴτε δημιουργώντας καπνοὺς στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας. "Ἄν τὰ πλοῖα ἦταν πολλὰ καὶ ὑποπτα, ἔπρεπε νὰ στείλουν μῆνυμα στὸν ρέκτορα τοῦ Ρεθύμνου, ἀνάβοντας συγχρόνως μεγάλη φωτιά (*fuoco straordinario*)¹. Οἱ ποινὲς γιὰ τοὺς ἀνυπότακτους ἀρχηγοὺς καὶ στρατιῶτες ἦταν αὐστηρὲς (δημόσια δυσμένεια, ἐπικήρυξη, φυλάκιση, ἀγγαρεία στὶς γαλέρες)², ἀλλὰ ἡ αὐστηρότερη τιμωρία, ὁ ἀπαγχονισμὸς ἐπὶ τόπου, εἶχε ἐπιβληθεῖ σὲ ὄσους κατοίκους ἔδειχναν ἀπροθυμία στὴν ἐκτέλεση τῶν διαφόρων ἐντολῶν³.

Στὸ κείμενο τῶν διαταγῶν προσδιορίζεται, ἐπίσης, ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ εἶδος τῶν πολεμοφοδίων, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ἐφοδιασμένη κάθε σκοπιά. Ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν πολεμοφοδίων ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχηγοί, οἱ ὁποῖοι ἦταν καὶ ὑποχρεωμένοι νὰ καταρτίζον καὶ νὰ διαβιβάζουν στὶς βενετικὲς ἀρχὲς τοῦ νησιοῦ ὀνομαστικὸ κατὰλογο τῶν ὀπλοφόρων⁴. Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὅπλα σημειώνονται καὶ τὰ σφακיאὰ μαχαίρια⁵. "Ὅπλα εἶχαν

1. Γιὰ νὰ μὴ διαπράττονται σφάλματα, διευκρινιζόταν στὴ διαταγὴ πὼς ἂν πλησίαζε ἓνα μόνο πλοῖο καὶ διαπιστωνόταν ὅτι ἦταν ντόπιο, ἢ προσάραξη ἐπιτρεπόταν. "Ἄν ἦταν ξένο, ἢ προσάραξη ἐπιτρεπόταν μόνο ἂν παρουσίαζε ὁ καπετάνιος πιστοποιητικὸ τοῦ ὑγειονομείου (*fede di sanità*). βλ. Ordini, φ. 18^v. Ἐπίσης, στὴν περίπτωση μεγάλου ἀριθμοῦ ὑποπτῶν πλοίων, οἱ φύλακες ἔπρεπε νὰ φροντίσουν νὰ ἐξακριβώσουν, ἂν τὰ πλοῖα ἦταν πράγματι ἐχθρικά: *Se sarà un legno ovvero barca sola, non si ha che dubitare, ma se fussero più fuste insieme et che dubitassero che fossero corsari che venissero per depredare quei lochi, redoto voi la vostra gente nel posto stabilito, havendo prima fatto un poco di ostentione, spedirete uno delli vostri soldati, il più intendente, alle rive del mare e quanto questi legni si approssimassero alla riva, non potendoseli accostare per esser spiaggia, se non con copani, dimanderà chi sono et ricercherà che mandino a terra 3 o 4 nel copano per farsi conoscer se sono amici, quali da voi tratenuiti, spedirete sopra l'istesso copano un soldato ben pratico per riconoscere le qualità delle persone et essendo amici et del paese, li admeterete la pratica, ma se fussero persone stanriere di negotio e non corsari, per la sanità non gli admeterete la pratica, ma ben havendo di bisogno di qualche cosa, gli farete suministrar quanto le bisogna con loro denari, senza admetterle il sbarco* (βλ. Ordini, φφ. 21^v-22).

2. Ordini, φφ. 31^v, 32^v (*sotto pena di bando, priggione, galere..., disgratia pubblica*).

3. ... *sarà imediate fatto impicar per la golla che così Sua Eccellenza ha decretato et è sicuro che mantirà la parola* (Ordini, φ. 11^v). Στὴν ἴδια διαταγὴ σημειώνεται ὅτι πολλοὶ *non vano per combattere, ma per rubare* (δ.π., φ. 12).

4. Ordini, φ. 33^v.

5. ... *quando fussero da uccellate de quelli longi sariano boni, però come quelli delli Sfachiotti; in caso che non sapessero come provedersi, ne doverete dar parte all' Il-*

μοιραστέι στους κατοίκους δύο χωριῶν, τῆς Βλυχάδας καὶ τοῦ Μελιδονιοῦ, ἐπειδὴ ἦταν κοντὰ στὸν ὄρμο τῆς Ἀστάλης καὶ θὰ ἔσπευδαν σὲ περίπτωση ἀνάγκης νὰ βοηθήσουν στὴν ἄμυνα¹. Καὶ σὲ ἓνα ἄλλο χωριό, στους Γουργούθους, ἦταν ἀπαραίτητο νὰ δοθοῦν ὅπλα γιὰ τὴν ὑπεράσπισή του. Σύμφωνα με ἀίτηση τῶν κατοίκων, τὸ χωριὸ βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴν ἀκτὴ καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν χωρικῶν κινδύνευε ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν κουρσάρων. Μολονότι τὸ αἶτημα τῶν κατοίκων ποὺ ζητοῦσαν ὅπλα γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τους ἀναγνωρίστηκε ὡς δίκαιο ἀπὸ τὸν Gualdo, ἡ διανομὴ τῶν ὄπλων θὰ γινόταν ἀργότερα ἀπὸ εἰδικὸ ἀπεσταλμένο τοῦ ρέκτορα². Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν μέτρων ποὺ ἐπαιρνε ἡ Βενετία, ὅταν ἐμπιστευόταν ὅπλα στους Κρητικούς, ἀπὸ φόβο μήπως οἱ τελευταῖοι τὰ στρέψουν ἐναντίον της. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτές, ἡ ἔκθεση περιλαμβάνει καὶ διάφορες ἄλλες ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες, ὅπως λ.χ. ἡ ἐντολὴ νὰ ἐπισκευαστεῖ τὸ καστέλι τοῦ Μυλοποτάμου καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πύλης μεγάλες πέτρες, γιὰ νὰ πετροβοληθεῖ σὲ περίπτωση ἀνάγκης ὁ ἐχθρὸς³ ἢ ἀκόμα ἡ εἶδηση ὅτι ντόπιοι πολλὲς φορὲς ὀδηγοῦσαν τοὺς κουρσάρους στους ὄρμους τῆς παραλίας τοῦ Γερανιοῦ⁴.

Τὸ 1639, ἕξι δηλ. χρόνια μετὰ τὴ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὁ Γενικός Προνοητὴς Isero Civran στὴν ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὶς βενετικὲς ἀρχές, ἀφιερώνει εἰδικὸ κεφάλαιο στὶς φρουρὲς ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σὲ διάφορες τοποθεσίες τοῦ Βασιλείου, ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσῆγγηση τοῦ Nicola Gualdo⁵. Τὸ ὄφελος, σύμφωνα με τὴν ἀναφορὰ τοῦ Προνοητῆ, ἦταν μικρὸ, γιὰτὶ καὶ ἡ ἐπιβάρυνση τῶν ὑπηκόων ἦταν μεγάλη καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὑπερβολικὸς (3.209 ἀγγαρικοὶ καὶ προνομιούχοι σ' ὅλη τὴν Κρήτη). Παράλληλα, οἱ ντόπιοι ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν ἀγγαρεία περισσότερο κι ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία στὶς γαλέρες καὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν τρόπους γιὰ νὰ ἐξαίρεθοῦν εἰς βάρος τοῦ δημοσίου. Μὲ λιγότερους ἀνθρώπους καὶ μετὰ μεγαλύτερη τάξη, κατέληγε, ἡ ὑπηρεσία αὐτὴ θὰ ἔφερνε

lustrissimo Rettore che comettera che dalla monitione ne siano datti (βλ. Ordini, φφ. 19r-v). Πρβλ. Ξηρουχάκη, *Ἡ Βενετοκρατομένη Ἀνατολή*, σελ. 141 (ὅπου *spade alla catelana καὶ alla turchesca*).

1. Ordini, φφ. 11, 15v, 16.

2. ... *li abitanti di Gorgurus quali hanno fatta istanza che li siano consignate le armi che si esibiscono custodire il posto et guardare le loro habitationi; è cosa ragionevole, essendosi prosimi alle marine* (Ordini, φ. 33v).

3. Ordini, φ. 16v.

4. ... *essendo li corsari guidati da persone praticue del paese* (Ordini, φ. 22).

5. *Passerò, dunque, a qualche piccolo, ma necessario, tocco delle guardie che si fanno alle marine per custodia et sicurezza del Regno, introdotti dal fu conte Nicola Gualdo...* (Ἐκθεση Isero Civran, ἔκδ. Στ. Σπανάκη, ὁ.π., σελ. 436).

καλύτερα αποτελέσματα¹. 'Η κρίση τοῦ Cinvan στις παραμονές τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς ἦταν, ὅπως ἀπέδειξαν τὰ πράγματα, ὀρθή. 'Η ἄμυνα τῆς Κρήτης κάθε ἄλλο παρά ἀσφαλῆς ἦταν καὶ ὁ Τοῦρκος *con la sua potenza può facilmente risolvere et intraprendere l'impresa*². "Ὁμως, ἀκόμη πιὸ εὐστοχη καὶ σχεδὸν προφητικῆ, προάγγελος τῆς ἐπίπονης καὶ μακρόχρονης ἀντιστασιακῆς δύναμης τοῦ νησιοῦ στὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ πολέμου ἦταν καὶ ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ ἀνώτερου Βενετοῦ ἀξιωματοῦχου: «Βρῆκα», σημειώνει, «τοὺς εὐγενεῖς Βενετούς, τοὺς εὐγενεῖς Κρητικούς κι αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἀστοὺς ἔτοιμους γιὰ τὴν ἄμυνα. "Ὅλοι συναγωνίζονται καὶ θέλουν νὰ προσφέρουν καὶ τὴν ἴδια τους τὴ ζωή...»³.

1. "Ο.π.

2. "Ο.π., σελ. 437.

3. "Ο.π., σελ. 441.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΣΚΟΠΙΩΝ

Στην πρώτη στήλη σημειώνεται ή τοποθεσία με τόν αντίστοιχο αριθμό τής παραγράφου στο κείμενο του έγγραφου· στη δεύτερη στήλη τὸ ὄνομα τοῦ ὑπεύθυνου ἀρχηγοῦ, στην τρίτη τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν ποῦ ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ ἐκτελοῦν τήν ἀγγραφεῖα καὶ στην τέταρτη, τέλος, στήλη ὁ ἀριθμὸς τῶν φρουρῶν (ὁ ἀστερίσκος δηλώνει τὴν παρουσία λόχου). Σὲ ἀγκύλες τοποθετοῦνται τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων ποῦ σώζονται μόνο στὸ κείμενο τῶν διαταγῶν. Οἱ τελευταῖες δηλώνονται με τὸ γράμμα O(rdini) καὶ τὸν ἀριθμὸ τῆς σειρᾶς με τὴν ὁποία ἔχουν καταχωριστεῖ στην busta (βλ. πιὸ πάνω, σελ. 142-143).

Θέση	Ἀρχηγός	Χωριά ὑπόχρεα στὴ φρούρηση	Ἀρ. φρουρῶν
<i>Δικαιοδοσία καπιτάνου τοῦ Ἀγ. Βασιλείου (Nicolò da Rezzo)</i>			
1.	Περιστερεβόλακα;	Σκαλωτή, Ἀγρο(υ)λιά	4
2.	Ἀκρωτήρι τοῦ Καλόγερου	Σκαλωτή	4
3.	Καστέλι Ἀγ. Μα- ρίνας	[Γιάννης] ¹ Παπαδόπουλος Ἀγρουλιά, Ροδάκινο (μετόχι Προφ. Ἡλία)	4
4.	Σούδα	Γιάννης Σχιτάς ²	13*
5.	Παλιόκαστρο	Μύρθιος, Νέο Χωριό, Μαριού	5
6.	Ἀγ. Γεώργιος τοῦ Μύρτου	Μανόλης Σκορδίλης	25*
7.	Δαμνόνι	Γιωργιάς Ἀρκολέος	13*
8.	Σινάρι	»	9*
9.	Ἀπάγο	Μανόλης Σκορδίλης Ἀγ. Ἰωάννης Καῦμένος, Κά- τω καὶ Ἀπάνω Καλή Σ(υ)κιά, Πετριανά, Μύλος, (Ἐ)ξίποτα, Μάρμαρα, Βωλακιανά, Παλιό- λουτρα	5
10.	Σταυρωμένος	»	»
11.	Μισοκέφαλο	Γιωργιάς Ἀρκολέος Φρατί, Καστανές, Λαμπινή, Ἰ- ταυρη (Νίθωρη)	5
12.	Τσικαλαριά	»	5

13. Ἄγ. Πνεῦμα	Γιωργιλᾶς Ἀρκολέος	Τσικαλαριά, Ἄτσιπάδες, Κοξαρῆ, Φόνισσα, Ἄγ. Βασίλειος, Ὁζοτοπαλαϊά; Χωριδάκι, Πέτρα, Λάφια;	5
14. Καλαμάφκα	Μιχελῆς Φιλῆμος	Σπήλι Λάππα;, Μουρνέ, Ἐπιζυγόλακκος (Ἐπίζυγος, Λάκκος), Ντεμπλοχώρι, Κουρκουρίδα;	5
15. Ἄγ. Γεώργιος τοῦ Μεγαποταμοῦ	»	Ἄγ. Παρασκευή, Ἄγ. Ἰωάννης Ἀγκοτὸς (Ἄλοτὸς;), Ἄγ. Κωνσταντῖνος, Δρύμισκος, Μοριέλι;	13*
16. Ἄγ. Λουκία	»	Κεραμῆ	13*
17. Λίγρες	»	Λίγρες (Μύλοι)	13*
18. Ἄγ. Ἄννα (Τρεῖς Πέτρες)	Νικολὸ Κουδουμνῆς	[μετόχι Ἄγ. Ἄννας, Κούμια, Σπήλι] ³	16*
19. (Ἄ)σιντέρωτο	»	Βρύσες	5
20. Ἄγ. Βασίλειος	Μιχελῆς Τρουλινὸς	Κισσὸς, Τριόπολι; Τρόδι, Δουμαεργεῖό, Πλατανές, Κρύα Βρύση, Γέροντες, Κάτω Κερά, Ἄγ. Βασίλειος	5
21. Κορακοτουσέλι	»	Σακρατία (Σαχτούρια;)	5
22. Μαυροσκούρι	»	Μέλαμπες	5
23. Χινάδα;	»	Ἄρδακτος, Βάτος, Κωστούδα;	5
24. Τουρλωτή	»	Κλάπτα, Ὀρνέ, Μύλοι	14*
[— Γαῖδαροκέφαλο	Μανόλης Σκορδίλης	Ἄσώματος, Λευκόγεια	4
— Ἄγ. Ἰωάννης Θεολόγος		Γιαννιοῦ	4] ⁴

Δικαιοδοσία καπιτάνου τοῦ Ἰμαρίου (Nicola Auda)

25. Ἄγ. Γαλήνης			41*
26. Πισίκαφκα;		γειτονικά χωριά	5
27. Γουργοῦθοι (Γουργοῦροι)		[Γουργοῦθοι] ⁵	24*
28. Βάθια		Βαθιακό, Λοχριά, Ἄρδακτος	5
29. Μαγακιά;		Ἄποδούλου, Σταυρί, Κο(υ)ροῦτες, Ἄγ. Ἰωάννης	5
30. Κεφάλια		Φο(υ)ρφορᾶς, Βιζάρι, Πλατανιάς, Λαμπιώτες, Ἄποσέτι	5
31. Σάμιτος (Κέδρος)		Καρυδάκι, Μοναστηράκι, Ἄμάρι, Σμιλές, Φώτη, Γουργοῦθοι, Γερακάρι, Μεσονήσια, (Ἐ)γλένες	5
32. Κάστελλος		Θρόνος, Ἄναφοράδες, Μαζακιές, Καροφιλάτη	5
33. Ἄσποστόνερο;		Χωριδάκι, Ἄνω Μέρος, Κεντούκλα, [Γομαρᾶς] ⁶	
34. Κουμαρίδι		Γέννα, Μέρωνας	5
35. Καστέλι Γέννας		Ἄγ. Ἀπόστολοι, Μέρωνας	5

36. Μαυρονάς	(Μ)πισταγή, 'Ασώματος, Σπή- λι, Κανταμιανά, Καλόγερος, [Κο- λοκύθα] ⁷	
[— Γκαρό	'Αντάνασσα, Πατσός, Καρίνες, Γένη, 'Αγρομούλους, Βολιώνες, σέκους, Κιτούρια, 'Αγ. Ειρή- νη	5] ⁸

Δικαιοδοσία καπιτάνου τοῦ Μυλοποτάμου

37. Φρασκιά	Γραμματέας τῶν Μοδινῶν	Καντινό	6
38. Τούρλα τοῦ χωριοῦ	»	Καντινό, 'Αγλάδα	4
39. Μοννάφτι	»	Καντινό, 'Αγλάδα	
40. Αὐγοκέφαλο	»	»	4
41. Κάβος 'Αγ. Σώζου	Francesco Canale, [Zu- anne] ⁹ Muazzo	Φόδελε, Μάραθος, 'Αγ. Βασί- λειος	4
42. Φόδελε	»	»	4
43. 'Αγ. 'Αντώνιος Γαλήνων	»	'Αγ. 'Αντώνιος Γαλήνων	5
44. Σίσσες	['Ιάκωβος τοῦ Μακρυνικό- λα], ¹⁰ Φανούριος Περδικάρης	Σίσσες	5
45. ('Ασ)τάλη	»	[('Ασ)τάλης μετόχια καὶ γειτο- νικά χωριά] ¹¹	17*
46. Πύργος ('Αστά- λης (Gloria)		Βλυχάδα	5
47. Δαμάστα		Δαμάστα	5
48. Στήν 'Ασπρη		'Αϊμόνας, Γκορούς, 'Αρμπεδούς	5
49. Κοπροκεφάλια		Κλεψιδό Λοχριά, Μακρυγιάννη, 'Αγρίδια, ('Α)συρώτους	5
50. Πόρτι	'Ιάκωβος τοῦ Μακρυνικόλα, Μελιδόνι		5
51. Γερόλιο (Κόρακας)	»	»	5
52. Σκεπαστή (Τσεκοχύτερες)	»	Σκεπαστή	6
53. Πολύκαρπο		Δαμαβόλου, 'Αρχιδαρίτες, 'Αγ. Μαρία, Κεραμωτά, 'Αγ. 'Ιωάν- νης, Κρασούνας, Καστρί, 'Αρ- γο(υ)λιό	5
54. Μεροβίγλι		'Αλιάκες, Χουμέρι, 'Αγ. Μά- μας, Κάλυβος, [Κεφάλι] ¹²	5
55. Καστέλι Μυλοποτάμου		Σκεπαστή, Μελιδόνι	175*
56. Κουλούκουνας		Φαράτσι, 'Ομάλα, Γαράζο, Νη- σί, Μουρτζανά	
57. Σιδέρωτας		'Αγ(λ)ιά, Δαφνέδες	5
58. Δρακουλάκια		Μελιδόνι	5

59.	"Αγ. Γεώργιος		Λαγκιά, 'Ορθές, 'Επισκοπή, Πέραμα, Γαρίπα, Κάλυβος 'Αβδελιάς	5
60.	Καζολάτο	Zuane Muazzo	Πέραμα Τσουργάδι, Πασαλίτες, Γαρίπα, 'Επισκοπή	5
61.	"Αγ. Γεώργιος	»	'Ορθές, Καλανταρέ, Λαγκιά	5
62.	Πάνορμο	»	Μαγαρίτες	5
63.	'Αρκάδες	Φανούριος Περδικάρης	'Ερφους, Σπιλούφια (Σκουλούφια;) Πρίνος, Πισκοπή Ρουσανάβλι, Ροῦπες, 'Αλφά, Πικρι	5
64.	Σικαλέτα	»	»	5
65.	Τρία Γεράκια (Tre Scoli)	Γιώργης Βλαστός	Χαμαλεύρι, 'Αστέρι, 'Αμνάτος, Κυριάννα, Πηγγή	5
66.	Πύργος Sanguinazzo	»		50*
67.	»		Πυργί, Κα(β)ούσι 'Απάνω, Κα(β)ούσι Κάτω, Γεράκια, ('Αγ.) Λουκία, "Αγ. Δημήτριος	5
68.	Πλάκα	»	Γκαρόλα, "Αδελε, 'Αγ. Παρασκευή, 'Αμυγδαλιά, "Αγ. 'Ιωάννης, ['Αγ. Τριάδα, Βασπίτους, Μαρουλιάνοι, Γορτίκια, Λαμπατιανά] ¹³	5

Δικαιοδοσία καπιτάνου τοῦ Ρεθύμνου

69.	Μεσολιβάδι		Ρουσοσπίτι, Χρωμοναστήρι	5
70.	Μεγάλο Λιβιάδι	[Γιάννης Συρακόπουλος] ¹⁴	Πρασές, Γκουρούκλο, Γιαννούδι, "Αγ. Μάρκος	5
71.	Σταυρωμένος			4
72.	Μυλόπιτα (στο Πλατάκι)	'Ανδρέας; Βλαστός	Ρούστικα	5
73.	Παναγία στους Κούμους	Μανόλης Χορτάτσης	Κοῦμοι	5
74.	Μούρη στους Κούμους	[Μανόλης Χορτάτσης] ¹⁵	Φωτεινό	5
75.	"Αγ. Σωτήρας τοῦ Βρύσινα	» ¹⁶	'Αμπελάκι, Χάρκια, Σταυρωμένος 'Ορος, Βατέα, 'Αγεριόνες, Σελί, Μύρθιος	5
76.	"Αγ. Γεώργιος Πιτσικάδες			4
77.	"Αγ. 'Ιωάννης 'Ερημίτης	[Γιάννης Συρακόπουλος] ¹⁷	Γάλου, Σωματάς	4
78.	Μαυρομούρι	Μιχελής Σκορδίλης	'Ατσιπόπουλο	4
79.	Πύργος	Μιχελής Λίτινος	Πρινές	4
80.	Παναγία στο Γεράκι	Μιχελής Σκορδίλης		17*

81. Σχισσομούρι	»	Γεράνι	5
82. Γκρατακάσα		»	5
83. Κόρακας	Nicolò Cavalerici	Κάτω Βρασμόνερο (Βαρσα- μόνερο;)	5
84. "Αγ. 'Ιωάννης του Πετρε	»	[Καρωτή, Κούφη, Πρέρι] ¹⁸	17*
85. στὸ Πλατάνι (Βιγλοτόπι)			5
86. Κούφη	['Ανδρέας] ¹⁹ Βλαστὸς	'Αρτός, Ζουρίδι, Χριστοχώρι, 'Αγ. Κωνσταντῖνος, "Αγ. Γε- ώργιος 'Αγούστου, [Δρακονέ (Δρακιανά;)] ²⁰	5
87. "Αγ. 'Ηλίας	»	'Επισκοπή Καλαμώνα	5
88. Magazzeni de Barozzi	Κωνσταντῖνος Βλαστὸς		17*
89. 'Επισκοπή Καλα- μώνα			4
90. Κεραχλάδα;	»	'Αρνούδαινα	5
91. 'Αγρολίδι	Γιάννης Συρακόπουλος	Πλατανές;, Συκιά;, Σαρακήνα	5
92. Γάλου	»	'Απάνω καὶ Κάτω 'Αρμένιοι	5
93. 'Αλμυροκοπανιστά;	»	Πέτρα;, Πόδες;, Κάστελλος	5
94. Κουμαρε	Μιχαήλς Λίτινος	Βαρσομούρι 'Απάνω, Μονοπάρι	5
95. Βεντερούς;	»	Γωνιά, "Αγ. 'Ανδρέας, Καλο- νύκτι, Παλαίλιμος	5
96. Παναγιά	[Μανόλης] ²¹ Καφάτος	'Αγ. Μαρίνα, 'Απάνω Κάτω Μαλάκι	5
97. Κουσόστενο; στήν Κεφάλια	»	Σαϊτούρες	5
98. Μυλόπιτα	['Ανδρέας] ²² Βλαστὸς	Ρούστικα	
99. Πύργος	Μανόλης Καφάτος	Μοῦντρος	5
100. 'Αγκάραθος	»	μετόχι Νησί, Κάτω Πόρος, Λειβαδάκι (α)	5
101. Κούφη (Δρακονέ;)	'Ανδρέας Βλαστὸς	γειτονικά χωριά	5

1-2 *Janni Papadopulo* : O₈ || 3-4 O₈ || 5-6 O₁₈ || 7 *Colochita* ἀντὶ *Calaierus* : O₁₈ ||
8 O₁₈ || 9 O₄ || 10 O₃ || 11-13 O₄ || 14 O₆ (ἔπου *Cicalopolo* ἀντὶ *Siracopolo*)
|| 15-16 O₆ || 17 O₆ (ἔπου *Cicalopolo* ἀντὶ *Siracopolo*) || 18-22 O₆

ΤΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

Συχνὰ τὰ τοπωνύμια εἶναι κατογραμμένα καὶ δυσανάγνωστα. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ διόρθωση βασίστηκε στὴν ὀρθότερη γραφὴ τοῦ κειμένου τῶν διατάξεων, ποὺ δηλώνονται μὲ τὸ γράμμα O (rdini) καὶ τὸν ἀριθμὸ τῆς σειρᾶς μὲ τὴν ὁποία ἔχουν καταχωριστεῖ στὴν busta. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ φορὲς ποὺ στὴν ἀναγραφή ἑνὸς τοπωνυμίου δὲν ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια μορφή στὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου = P (osti) καὶ στὸ κείμενο τῶν διαταγῶν = O (rdini). Στὴν ἔκδοση διόρθωσα, ὅπου χρειαζόταν, τὴ στίξη καὶ κεφαλαιογράφησα τὰ κύρια ὀνόματα.

A.S.V., Collegio V (Secreta), Relazioni, b. 82.

| φ. 1 *Posti che vengono guardati dal territorio di Rettimo a marina et fra terra*

Il territorio di Rettimo confina a levante col territorio di Candia, a ponente quel territorio della Canea, a ostro e tramontana con il mar. Il fiume Armirò a tramontana divide li confini tra Rettimo e Candia et a ostro il torrento Maiero nella Messarea. Dall'altra parte il fiume della Musse-la divide li confini tra Rettimo e la Canea a tramontana et nel mar d'ostro il castello San Nichita.

In Rettimo sono due colonelli sopra le ordinanze. Hanno sotto di loro otto compagnie, in tutto fanti 1000, doi terzi moschetti et un terzo piche, oltre 220 figlioli di tenera età, a quali son stati dati li archebusi con forcine, per apprendere la disciplina militare. Questi non sono compresi in numero de soldati. Delle ordinanze al presente vanno 24 et un capo maggior di guardia alla torre Sanguinazzo. Si mutano ogni 10 giorni vincidevolmente, oltre due altre guardie che fanno appresso la città, instituite dall' Illustrissimo Rettore. Nel territorio sono 4 capitani italiani, pagati sopra le ordinanze. Hanno sotto di loro 20 compagnie de capi di cento, in tutto 2500 fanti¹, oltre quelli che sono stati di novo rimessi et assignati per le presenti cogiature l'arme. Li capitani hanno obbligo di metter² fuori tutte le guardie alle marine e fra terra, alle quali sono obligati tutti li angarici, dalli 17 anni inclusive sino alli 60, et anco li istessi privileggiati, come richiede il bisogno. Ogni uno ha la soprintendenza delle posti che sono nella sua giurisdizione. Doi capitani guardano il mar d'ostro e doi il mar di tramontana. Per principiare dalla parte del mar d'ostro, la prima guardia che mette il capitano di San Baseglio confina con il castello San Nichita, e prima:

1. *Peristerevolacha³, la quale ho levata da sto Vigili per esser assai fra terra, è vicina due miglia in circa a San Nichita. Fa guardia 4 la notte delli habitanti delli casali Scalotij et Agrolia.*

2. *Ponta del Caloiero non vi era guardia. E punta che passa assai nel mar, distante 3 miglia in circa da sopradetto posto. Era neccesaria per portare nella oscurità le corrispondenze de fochi da Francocastello al Paleocastro. Si fa guardia solo la notte per 4 delli abitanti del casale Scalotij.*

3. *Vuros o sia Coracha vi era guardia. Ho levata et trasportata al castello de Santa Marina, che scopre meglio in mare e fa migliore effetto. Fa guardia 4 la notte delli casali Agrulia et Rodachino⁴, che se ben fu abbruggiato di ordine dell'Eccellentissimo Molino, niente di meno sono molti abitanti in qui contorni.*

| φ. 1v 4. *Suda vi è una fontana abbasso in un sasso contiguo al mare, acqua bonissima conosciuta da corsari, che per tale effetto ben spesso vi capitano corsari nel bocho detto Turli. Sopra essa in mezo la concavità si ha erretto corpo di guardia giorno e notte de 12 soldati et un capo della prole de Papadopoli, che habitano a Siglia e Finichia; ha il casello, tiene il mascolo. Queste guardie sono raccomandate al capo di cento Gianni Schita della prole de Papadopoli.*

5. *Capiturolo vi era, guardia, stava malissimo. La ho⁵ levata et trasportata nella summità del monte Paliocastro. Era neciesarissima. Si fa guardia giorno et notte da 5 abitanti delli casali Mircio, Neocorio e Mariù; a il casello et il mascolo.*

6. *San Giorgi di Mirto chiesa, guardia messa da novo. Qui se tiene corpo di guardia di 24 soldati et un capo giorno e notte del capo di cento Manoli Scordili. Stanno 3 giorni in guardia 18 fuori. Risiede qui l'habitatione, mentre sono fuori le guardie, il capitano di San Baseglio et ha il comando di questo posto e la soprintendenza delli altri; fa batter la notte la spiaggia dalli soldati della guardia, mutandosi vincidevolmente.*

7. *Sopra il porto di Damnone, distante un miglio da San Giorgi, non era guardia. E porto di consideratione; gli ho messa di novo guardia di 12 soldati et un capo della compagnia del capo di cento Giorgila Arcoleo, la quale è obligata a questo posto. Fa guardia giorno e notte e si mutano, come di sopra.*

8. *Sopra il porto di Schinari, appresso un quarto di miglio a Damnone, ma non si scoprono uno con l'altro, qui è messa anco guardia da novo di otto soldati et un capo dell'istessa compagnia di Giorgila Arcoleo. Fanno guardia giorno e notte. Si mutano, come di sopra. Sono raccomandate queste due guardie al capo di cento Giorgila Arcoleo.*

9. *Monte Appago, fra terra, fa guardia Santo Gioanni Caimenu, Cato e Apano Calischia, Petriana, Molino, Xipota, Marmara, Vulaschiana⁶, Pagli[o]lutra⁷ 5 persone giorno e notte; ha il casello et tiene il mascolo. Raccomandata a Manoli Scordili.*

10. *Sul monte Gianniù era inbasura, ho levata et strasportata sopra la summità del monte Stavromeno, che questo scopre, come anco Appago, Spirito Santo, tutte le guardie, che sono a lungo la marina. Questi vien scoperto dal monte Vresina⁸ et per questa via passano gli avvisi da ostro a tramontana.* | φ. 2 *Mette guardia li habitanti delli casali giorno e notte, delli casali che sono sotto il capo di cento Manoli Scordili; tiene il mascolo.*

11. *Misochiefalo⁹ fa guardia giorno e notte 5 delli habitanti delli casali Frati, Castanea, Labini et Tittero¹⁰; ha il casello, tiene il mascolo. Raccomondato al capo di cento Giorgila Arcoleo e guarda fra terra.*

12. *Sichalaria era guardia, stata levata. Hora la ho aggiunta. Vien messa dalli habitanti delli casali sopradetti 5 giorno e notte; ha il casello, tiene il mascolo. Racomondata al capo di cento Giorgila Arcoleo, è fra terra.*

13. *Spirito Santo è guardia fra terra, messa da 5 habitanti delli casali Sichalaria, Acipades, Corsarea, Fonissa, Santo Baseglio, Ozotopatea¹¹, Coridachi, Petra et Lafia. Fa guardia giorno e notte; tiene il mascolo. Raccomandata al capo di cento Arcoleo. Si ha da avvertire che sono 3 monti principali, che scoprono le guardie a marina da ostro, principiando da Francocastello sino alla Madonna di Mattala, Appago, Stavromeno, Spirito Santo. Queste portano segno à Vresena, la quale da segno alla fortezza di Rettimo et anco vien scoperta dalla Sclocha et molte altre guardie, sichè per questa via passano li avvisi da ostro a tramontana alla città di Rettimo et Canea.*

14. *Calamafca¹² è guardia fra terra, messa dalli casali Spililapa¹³, Mornea, Epetigolacho¹⁴, Deblogore, Curchurida¹⁵, a 5 giorno e notte; ha il casello, tiene il mascolo. Raccomandata al capo di cento Filimmo. Era guardia bassa, è strasportata nella summità del monte, dove è una chiesa detta sto Apidi.*

15. *San Giorgio di Megapotamo, distante 4 miglia dal porto di Damnone, tiene corpo di guardia di 9 soldati et un capo della compagnia del capo di cento Michielin Filimmo. Risederà per esser posto considerabile il sergente del capitano di San Baseglio. Qui scomincia la spiaggia, la quale può esser batuta sino al posto delle Tres Petres di longezza di miglia 6. Vi sono molti riddoti e luochi da sbarcare, nè vi sono capelletti che batino la spiaggia, però il capo di questo posto San Giorgi di Megapotamo manderà la notte a batter la spiaggia due soldati, mutandoli vicendevolmente sino a Santa Lucia, dove è l'altro corpo di guardia. Oltre il corpo di guardia si tenirà al detto posto guardia de 3 habitanti delli casali e metochi di Santa Veneranda, San Giovanni, Agotto, San Constantin, Drimisco e Morielo.*

Farà guardia giorno e notte, tenirà il mascolo. | φ. 2v Sarano in tutto tra privilegiati et angarici di guardia numero 13.

16. *Santa Lucia fa guardia giorno e notte 3 delli abitanti del casal Chiaramea. Oltre di questi se tenirà corpo di guardia di 9 soldati et un capo della compagnia del capo di cento Filemmo. Questi similmente bateranno la spiaggia, mutandosi vincidevolmente, come di sopra da Santa Lucia sino à Lingres. Saranno in tutto 13.*

17. *Lingres è corpo di guardia di 9 soldati et un offitiale del capo di cento Filimmo. Baterano la spiaggia da Lingres sino alle Tres Petres, mutandosi vincidevolmente, come di sopra. Oltre di questi sarano 3 angarici delli Molini di Lingres e lochi circonvicini, che aggiunti alli sopradetti saranno in tutto 13. Questi 3 corpi di guardia sono raccomandati al capo di cento Michielin Filimmo.*

18. *Santa Anna detto le Tres Petres, la guardia era molto fra terra, è trasportata sopra la punta; si ha fatto il casello, tiene il mascolo. Si fa corpo di guardia di 14 soldati et un capo del capo di cento Nicolò Codumni. Staranno, come tutti li altri, 3 giorni di guardia e 18 fuori la notte; de questi si manderà a batter la spiaggia sino al posto di San Paulo, mutandosi vincidevolmente. Per esser il posto di consideratione è stato mandato dall' Illustrissimo signor Rettor di Rettimo un offitiale riformato et soprintendente a¹⁶ guardare questo et li suseguenti posti. E raccomandata al detto capo di cento Nicolò Codumni.*

19. *Siderota¹⁷ è fra terra. Fa guardia giorno e notte il casale¹⁸ Vrices 5; a¹⁹ il casello e il mascolo. Raccomandata al capo di cento Nicolò Codumni.*

20. *San Biasio mette guardia li casali Chisò, Triopoli, Triodi²⁰, Maiera²¹, Girò, Platanea, Chriavrissi, Gerondes²², Catachiera, San Biasio 5 giorno e notte. Raccomandata al capo di cento Michielin Turlino.*

21. *Curocutoseli mette guardia il casal Sacratia 5 giorno e notte. Raccomandata al capo di cento Michielin Turlino.*

22. *Mavroscuri, guardia messa da novo, è sopra un monte eminente fra Curocutoseli e Turloti e perchè le corrispondenze da fochi non passavano da Curocutoseli a Turloti, ho ordinato questa guardia, sopra il monte Mavromuri, che venghi messa dal casal Melebes per portar li avvisi benissimo da una parte all' altra, che venghi fatta da cinque giorno e notte. Racomandata al capo di cento Michielin Turlino.*

23. *Chinada fra terra, fa guardia 5 giorno e notte dalli casali Ardacto, Vato, Costuda. Racomandata al sopradetto capo di cento Turlino.*

| φ. 3 24. *Turloti è l'ultimo posto che mette et è nella girusditione del capitano di San Baseglio. Fa guardia 5 delli abitanti delli casali Clapata, Ornea e Molini. Fanno guardia giorno e notte et perchè questo posto è*

contiguo a Santo Gialini, primo posto messo dal capitano da mare, se li ha gionto otto soldati et un capo della compagnia del Turlino, che in tutto saranno 14, che faranno corpo di guardia; stanno 3 giorni dentro et 18 fuori, dovendo questi scap[a]re in ogni accidente, calar abasso nella valle di Santo Gialini, essendoli a cavaliere. E raccomandato al capo di cento Michielin Trulino.

Sendo sopra il monte del Spirito Santo si scopre Francocastello, Peristerivolata, Ponta del Caloiero, Truli detto Suda, Paliocastro, Stavromeno, San Giorgi Megalopotamo, Calamafca, Tres Petres, Lingres, Priotissa, Madona di Matala, Mircio, Appago, Siderata, fra terra Missochiefali, Xeropozzo, [...] oro²³, scopre dalla parte di tramontana Coracha nel pian di Rettimo, Vederus, Milopotamo, Scaletta, Versina, Platanea, Cumus, Castello, Malachi, Prinea, Assipopolo, Coracha, Petrea, Dramia, Appoliano, Armiro, Suda, Suri, Anocreteri, Trapano.

Responder le corrispondenze da ostro a tramontana le Tres Petres, Mavroscuri, Mattala, dano segno al monte Stavromeno, Spirito Santo, questi avisino Versina da segno a Rettimo.

25. *Il capitano del castello Amari è il secondo capitano italiano che mette guardia nel mar d'ostro. Arma solo tre posti a marina, tutto il rimanente è fra terra. Si soleva mettere due guardie a Santo Gialini, una per ogni parte del fiume, perchè quello divide li confini del castel San Basiglio et castel Amari. Ho levato la guardia che mette il capitano di San Basilio et ho assignato il posto di San Gialini al capitano da Mari, qual perchè la chiesa et una casetta è sul territorio di quelli di San Basilio, ne vi è altra comodità, ho fatto il suo corpo di guardia ivi, per esser anco più prosimo a quel reddotto o spiaggia, che pono capitar fuste et perchè ha sotto di se 4 capi di cento, che pono haver in tutto soldati 588 et havendo se non due posti da metter corpi di guardia, ha compartito tutte le compagnie et vincindevolmente le far entrar in guardia un capo principale con 40 soldati; tiene il mascolo et ivi risiede il capitano.*

26. *Passata l'acqua sopra il monte, vi è la guardia Pisicafco, che è fatta | φ. 3v da 5 angarici, giorni e notte, delli casali di questi contorni. Per esser Santo Gialini nella vale et coperto dal monte, questo riceve la securanza da Turloti e la porta nella spiaggia della Messarea al posto de Castri, sopra la Madona di Mattala; ha il casello et tiene il mascolo.*

27. *Gurguri è posto nella spiaggia della Messarea, appresso un tiro di moschetto al torrente Maiero, qual divide li confini di Rettimo et Candia. Qui è la guardia solo di 3 angarici e se faceva la notte. Ho aggiunto e fatto*

hora corpo di guardia di 20 soldati et un capo et ivi debba riseder il sergente del capitano da Mari. Questi sono delle compagnie delli capi del cento del capitano da Mari; stano 3 giorni di guardia et 8 fuori et si mutano vinci-devolmente.

28. *Vatia è posto fra terra, fa guardia il monte li casali Vatiaco, Loreas, Ardacto, 5 giorni giorno e notte; tiene il mascolo.*

29. *Magacia è similmente fra terra, in summità di monte. Fa guardia 5 giorno e notte dalli casali Apodulu, Stavri, Corutes et San Giovanni. Questo prendesse aviso da Vatiaco e da li avisi alli casali circonvicini; ha il casello et tiene il mascolo.*

30. *Chiefala posto fra terra. Fa guardia giorno et notte 5 delli abitanti delli casali Forfura, Visari, Platagna, Labioches et Appozetti; ha il casello et tiene il mascolo. Questo discopre Chiefala et da aviso alli casali circonvicini.*

31. *Samito fra terra. Fa guardia giorno e notte 5 abitanti delli casali Caridachi, Monasterachi, Amari, Smelea, Fotti²⁴ et Gurgurus, Gierachali, Mesonissa e Glenes. Vien anco detto Chiedros, è in monte eminente e scopre tutte le sopradette guardie, come anco la guardia del monte Soro et questo similmente porta li avisi a casali circonvicini; tiene il mascolo.*

32. *Castello, posto fra terra, in summità di monte per mezo a Samito. Fa guardia 5 delli abitanti giorno e notte delli casali Trono, Anafforades²⁵ et Masachies²⁶ et Carofilato; ha il casello, tiene il mascolo.*

33. *Aspostonero è posto fra terra, in summità di monte. Fa guardia a 5 delli abitanti Coridachi, Anomeros, Chiedocho²⁷. Soleva essere la guardia a Lupino, è stata traspostata qui, come locho che meglio scopre tutti questi posti sono in summità | φ. 4 de monti si scoprono uno con l'altro; ha il casello et tiene il mascolo.*

34. *Comaridi è posto fra terra. Mette guardia li abitanti 5 giorno e notte de casali Giena e Merona. Questo posto è in basura, ne scopre altro posto che Samito, per esser in eminenza de monti; ha il casello et tiene il mascolo.*

35. *Castel Giena si fa guardia giorno e notte 5 delli abitanti delli casali Santi Apostoli e parte del casal Merona. Questo è similmente in bassura, ne scopre altro che Samito et si tiene per esser l'habitatione del capitano e per valersi delli homini per mandarli hor qua, hor la conforme li detti segni.*

36. *Mavrana è fra terra. Fa guardia 5 delli abitanti giorno e notte dalli casali Pistai, Asomato, Spilio, Candamiana e Caloierus. Le sicuranze*

de fochi nelli confini di Rettimo dalla parte di ostro, principiando da Francocastello sino alla Messarea, caminano in questa maniera: Francocastello, punta del Caloiero, Paliocastro, San Zorzi di Megalopotamo, Santa Lucia, Lingres, Tres Petres, San Biasio, Mavroscuri, Turloti, Santo Gialina, ma per esser in basura non seguita li fochi, ma Torloti da segno a Pisicafco et elli a Gorgurus, ultima guardia messa dal capitano da Mari et nelle rive del mar d'ostro e seguita tutta la Massarea e risponde a stus Castri sopra la Madona di Matala.

Passando da ostro a tramontana li confini tra Rettimo et Candia li divide il fiume Armirò. Per la vicinità che hanno li casali Chiara, Rodea, Cadino et Aclada delli signori Lombardo et Modino, che sono tenuti armare 4 posti, la Frachia²⁸, Turla tu Coriù²⁹, sto Mononafti et Avgochiefalo et per la comodità delli abitanti sono stati levati dal territorio di Rettimo e sottoposti à Candia, osservando l'istesso stile di far le guardie a pagamento. Ne il capitano di Milopotamo, nella girusdizione della quale erano li soprascritti casali, ne a parte alcuna niente dimeno per non confondervi, essendo queste sole guardie di qua dalla città di Candia, ne raccomandate ad alcuna capitano, ma solo a scrivani de signori Modino, li ho voluto mettere sotto il capitano di Milopotamo, con lasciar però di haverne susa al scrivano di essi signori Modino, ma al quale ho dato in scritto quanto debba operare et insieme datoli arme et monitione per guardarle et difenderle.

37. *Li capitani che guardano il mare dalla parte di tramontana sono doi, il φ. 4^v capitano di Milopotamo et quello del Pian di Rettimo. Passando dunque ordinatamente dal mar de ostro alla parte del mar di tramontana nelli confini di Candia, la prima guardia che mette nella sua girusdizione il capitano di Milopotamo, postato l'aviso, è sopra il porto della Fraschia nella somità del monte. Mette guardia il casal Cadenu. Da signori Modeno hora 6 persone fanno guardia giorno e notte, 3 armati di boche di foco. Per scoprire il porto la notte la guardia calano le 3 con le archebuse sopra il porte, in una sommità che scopre et vien scoperto dalla guardia di sopra. Questi vengono pagati a perperi 12 al mese per ciaschedun biscoto e formaggio; tiene il mascolo.*

38. *Turla tu Coriù fa guardia³⁰ 4 abitanti solo la notte delli casali Cadenu et Aclada a perperi otto per ciascheduno al mese, pagati dal signor casiere in Candia. Sono anco questi 4 armati di boche di foco.*

39. *Mononafti, distante un miglio incirca da Turla tu Choriù, fa guardia la notte 4 dalli casali Cadino et Aclada³¹, pagati come di sopra, armati de boche di foco.*

40. *Avogochiefalo fa guardia similmente 4 delli soprascritti casali e pagati, come di sopra, armati con boche di focho.*

Tutti questi 4 posti sono raccomandati al scrivano del signor Modino, al quale se ha comesso quanto deve operare et per poterli guardare con si conviene, li ho consignati 15 archebuse, 3 libre et meza di polvere, 15 dozene di bale et 15 passi di corda et ho fatti debitori li signori Modino, quali saranno tenuti vaderne conto, dovendo queste guardie trasportare sotto la girusdicion di Candia.

41. *Cao San Suso promontorio sopra il monte Bombea, se ha messo guardia di novo, che si fa giorno e notte 4 dalli casali Fodele, Marati, San Basilio. Si mutano a rotoło; tiene il mascolo.*

42. *Fodele vi è un poco di reddotto, si fa guardia giorno e notte da 4 persone dal casal Fodele, Marata e San Basilio. Per guardarlo, ho consignato al signor Francesco da Canale 4 archebusi, 2 lire di polvere, 4 dozene di balle, 4 passi di corda e perchè le fu consignato il mascolo da Rettimo, li ho consignato altre 2 lire di polvere. Per poterlo ricaricare del tutto, lo fatto debitore et vedará render conto. A questo gentilomo sono raccomandati questi due posti et al capo | φ. 5 di cente Muazzo.*

43. *Santo Antonio Galines porticello per barche da cargar legno. Mette guardia giorno e notte 5 dell' istesso casale. Ha il casello, come hanno tutti li posti che sono guardati giorno e notte, raccomandato al signor Canale et al capo di cento Muazzo.*

44. *Sisses è un poco di porto et ha finaza, ma solo per barchette. Fa guardia giorno e notte 5 abitanti dal casal Sisses.*

45. *Porto di Tali, porto grande capace, batuto solo da greco et levante, dove ben spesso capitano vasselli, galere et ogni sorte di legni. Qui si ha costituito corpo di guardia di 16 soldati et un ufficiale del capo di cento Fanurio Perdicari del casal Erfos, raccomandato al sergente del capitano di Milopotamo, che qui risiede et ha cura, oltre di questo porto, delli posti di Sisses, di porti Gieroglio detto Coracha e Schiepasto³².*

46. *Pirgo de Tali detto Gloria, dove anticamente era una città, è monte a marina, è stata instituita guardia da nuovo giorno e notte da 5 abitanti, a quei sono state date le armi del casal Vlichlada. Questo scopre benissimo Bonbea et dall' altra parte Maravegli e Scloca; ha il casello, tiene il mascolo.*

47. *Fra terra andar a Tali e San Suso in monte è guardia sul monte Dhamasta. Fa guardia giorno e notte 5 delli istesso casale di Dhamasta.*

48. *Stinaspri*, pur molto indentro fra terra, fa guardia giorno e notte 5 dalli casali *Aimona*, *Ghorus*, *Arbedus*; tiene il mascolo.

49. *Coprochiefalia*, monte fra terra, fa guardia 5 giorno e notte *Clepsio*, *Locrea Macriani*, *Agridia et Cirotus*; ha il mascolo.

Queste tre guardie, che son fra terra, non sono messe ad altro effetto, se non per avisare li casali circonvicini.

50. Seguitando le rive del mare dicto *Pirgo da Tali*, seguita la guardia sopra la marina in summità de monte detto *Porti*, fa guardia 5 del casal *Milledone*, giorno e notte. Il casale è distante 3 miglia in circa.

51. *Geroglio detto Coracha*, in summità di monte, a marina fa guardia giorno e notte 5 del casal *Milledonne*. Scopre il mare *Pirgo de Tali*, distante da *Milledonne* miglia 3.

52. *Schiespasti detto Cechochistres* è a marina in summità di monte. Fa guardia giorno e notte 6 dal casal *Chiespasti tu*, de quali la notte calano abbasso in la spiaggia. Il posto è distante dal casale mezzo miglio; tiene il mascolo.

53. *Policarpo* mette guardia giorno e notte 5 persone dalli casali *Damavola*, | φ. 5v *Archidarites*, *Santa Maria*, *Cheramota*, *San Zuanne*, *Crassona*, *Castri*, *Argolio et ancor egli a marina in sumità del monte*.

54. *Merovigli* in sumità de monte alla marina, mette guardia giorno e notte 5 li casali *Agliaches*, *Chumeri*, *Santo Mama*, *Cagliivo*; tiene il mascolo, scopre *San Suso* e dell' altra parte sin a *Rettimo*, e questo porta li avisi delle sicuranze.

55. *Castello di Milopotamo*, si fa corpo di guardia di 24 soldati et un capo della compagnia del *Castello et perchè è de 75 soldati solamente, ne può far tanta fatione, gli ho aggiunto 50 soldati, a quali gli ho dato le armi del casal Chiespasti et anco altri 50 del casal Milledonne, compartiti tutti in 7 squadre, sichè staranno 7 giorni de guardia et 18 fuori. In Milopotamo risiede il capitano italiano al quale è stato dato gli ordini in scritto, comme a tutti li altri, di quanto ha da operare. Ha il governo di questo, come delli posti circonvicini, tiene in castello un mascolo.*

56. *Culocona* è guardia dentro fra terra in summità di monte, dove si tiene il mascolo. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali *Farezzi*, *Omalla*, *Garasco*, *Nisi*, *Morsana*.

57. *Siderota* guardia dentro fra terra, in sumità che scopre tutta la marina e fra terra il monte *Culocona*, *Coprochiefaglia* e *Naspri*. Fa guardia giorno e notte 5 di *Agli*, *Dafnedes*; ha il mascolo.

58. *Drachulachia* è fra terra in summità del monte. Fa guardia giorno e notte 5 del casal *Milledonne*. Tiene il mascolo et è per avisar il casal *Milledonne*.

Queste sono le guardie fra terra nella girusdicion del capitano di Milopotamo, le quali si ha posto qui³³, per non confondersi.

59. *Passato il castello di Milopotamo verso Rettimo, seguitando à longo le rive del mare, è la guardia di San Zorzi al borgo del castello Schilimini, messa dalli casali Langha, Orthea, Vescovado, Perama, Garipa, Calive, Avdella, metochi di Milledonne, 5 persone giorno e notte.*

60. *Casolato a longo la marina fa guardia giorno e notte 5 de Perama, neli Zurgachi, Pasalites, Garipa, Vescovado³⁴, racomandata al detto capo di cento Muazzo.*

61. *San Zorzi fa guardia giorno notte³⁵ 5 delli casali Orthea, Calandarea e Langa. Racomandata al detto capo di cento.*

62. *Panormo mette guardia giorno e notte 5 persone il casale Magarites. Racomandato, come di sopra³⁶.*

63. *Alla fiumara di Arcades fa guardia giorno e notte 5 delli casali Erfus, Spilufia, Prino, Piscopi, Rusonovogli, Rupes³⁷, Alfa, Picri. Racomandata al capo di cento Fanurio Perdicari.*

| φ. 6 64. *La scaletta fa guardia giorno e notte 5 delli infrascritti casali. Racomandato al capo di cento Fanurio Perdicari.*

65. *Triagerachia detto Tre Scoli fa guardia giorno e notte 5 delli³⁸ casali Gamalevri, Asteri, Amnato, Chiriana, Pigi³⁹. Questa è nella spiaggia, distante dalla torre de Sanguinazzo un miglio. Raccomandata al capo di cento Giorgi Vlasto del casal Pirgi.*

66. *Pirgo cioè la torre Sanguinazzo, distante miglia 6 dalla città, qui vi è il corpo di guardia di 24 soldati et un capo delle ordinanze della città; si mutano ogni 10 giorni. Oltre di questo si tiene anco un corpo di guardia di 24 soldati et un capo de privilegiati del capo di cento Vlasto che stano.*

67. *Ivi appresso in altro corpo di guardia sopra la torre si doverà tenir una sentinella per far la scoperta et sicuranza de fochi, ma perchè la torre è habitata dalli signori Sanguinazzi, che sono in grosso numero di famiglia, non hanno a caso che sempre passi gente inanzi et indietro in casa loro, si hanno esi siti da far loro la sentinella giorno e notte a corisponder alli fochi et cosi sono stati gratiati et essi la fanno. Li casali a metter la guardia qui alla torre 5 giorno e notte sono Pirgi⁴⁰, Caussiapano, Caussicatto, Garachia⁴¹ Lucia, Santo Dimitrio⁴², qui se tiene il mascolo.*

68. *Placa passata la torre verso Rettimo un miglio, fa guardia giorno e notte 5 delli casali Garola, Achele, Santa Veneranda, Amigdalea, San Zuanne. Raccomandata al capo di cento Vlasto. Questa è l'ultima guardia che vien messa dal capitano di Milopotamo.*

69. *Seguita il secondo capitano nel mar di tramontana, che è il capitano del Pian di Rettimo, continuando per ordine passata l'ultima guardia, che mette il capitano di Milopotamo, che è Placa, la prima che mette il capitano del Piano nella spiaggia di Rettimo è Messolivadi, appresso mezo miglio a Placa. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali Rusospiti, Cromonastiri.*

70. *Megalolevadi è alla spiaggia, fa guardia giorno e notte 5 delli casali Prazes, Gurucho, Gianudi, San Marco.*

71. *Stavromeno contigua ai borghi, fa guardia la notte 4 de soldati della città. Guardia hora gionta dall' Illustrissimo Rettore.*

72. *Rettimo città e fortezza, non era solito farne risponder a sicuranze, per l'avenire risponderà alli fochi di sicuranza et ad essa risponderà la torre | φ. 6v Sanguinazzo et continuerà sino alla Fraschia. Fra terra avanti si passi la città di Rettimo, sopra il monte Milopita, distante circa 6 miglia dal mare, fa guardia giorno e notte 5 del casal Rustica, racomandata al capo di cento Vlasto; ha il mascolo et per dare avviso alli casali circonvicini è nominata anco sti Platani.*

73. *Madona di Cumus⁴³ in sumità di monte, distante circa miglia 6 dalla marina, fa guardia 5 dal casal Cumus⁴⁴ giorno e notte; tiene il mascolo. Raccomandata al capo di cento Manoli Cortaci⁴⁵, non scuopre le guardie⁴⁶ alla marina si tiene per dar segno a molti casali contigui a portare li avisi a San Salvador di Vresina Adradidi di Castello e Fotino.*

74. *Muri di Cumus⁴⁷ è sopra Coraca, Gratacasa, Schisomuri fra terra, poco distante da quella di Cumus. Mette guardia il casal Fotino 5 giorno e notte; ha il mascolo per dar segno a casali circonvicini.*

75. *San Salvador di Vresina è monte eminentissimo e scuopre da una parte è Scaltu. Fa guardia giorno e notte 5 de casali Abelachi, Charca, Stavromeno, Oros, Vathea, Ageriones, Sili⁴⁸, Mirtio; ha il mascolo. Questo posto è quello che riceve li segni dalle guardie del mar d'ostro e le fa passare a Rettimo.*

Questi posti fra terra si armano per far passar li avvisi alli casali circonvicini che sono molti, essendo da questa parte 4 compagnie di capi di cento Michelin Littino, Manoli Cortaci⁴⁹, Andrea Vlasto.

76. *Passato la città, continuando alla marina, la presente guardia è messa dell'ordinanze della città, distante da essa mezo miglio, sopra una sumità graminosa, detta San Giorgio Pizacades. Qui alla fontana, quando l'acqua era sparita in Rettimo, tutti andavano a pegliar acqua. Si fa guardia solo la notte per 4 soldati dell'ordinanze, messa da nuovo dall' Illustrissimo Rettore.*

77. *San Giovanni Eremita, dove scaturisse da un sasso acqua, è lungo la marina, distante un miglio dalla sopradetta guardia. Fa guardia solo 4 la notte dalli casali Galus et Somata.*

78. *Mauromuri, sopra la marina in quella sumità grebinosa, fa guardia 4 solamente la notte del casal Accipopulo. Racomandato al capo di cento Scordili.*

79. *Pirgo, guardia sopra un reddotto nel prevale, si va assai indentro et all vederli potria andar una fregata. Fa guardia solo la notte 4 del casal Prinea. Raccomandata al capo di cento Littino.*

80. *Passato Pirgo s'entra in un poco di golfetto, a banda sinistra vi è la chiesa della | φ. 7 madona di Gierani. Qui è istituito corpo di guardia di 16 soldati et un capo del capo di cento Michielin Scordili. E distante da Gerani mezo miglio et da Pirgo altro mezo miglio. Vi sono alla chiesa due pozzi e danno buona acqua. In tempo di bonazza si puono accostar vasselli et con il copeno facilmente si smonta a terra. Qui sta di guardia il capitano italiano del Piano, ha il commando della guardia e di quelle appresso et ha obbligo di ricader tutte le guardie a lui sotto poste; tiene il mascolo.*

81. *Schissomuri è sopra una punta, dove finisce il golfo in una sumità. Si tiene guardia giorno e notte per 5 habitanti del casal Gerani; ha il mascolo. Racomandata al capo di cento Scordili.*

82. *Gratacasa è fra terra di sotto Coracha, fa guardia 5 giorno e notte delli habitanti dal casal Gerani. E sopra la marina su una punta.*

83. *Coracha è sopra Grattacasa sopra una punta, ma indentro in una eminenza grandissima, scuopre il mare d'ogni parte. Fa guardia giorno e notte gli habitanti del casal Catto Vrasmonero⁵⁰ 5 per notte. Raccomandato al capo di cento Cavalerici; tiene il mascolo.*

84. *Sotto Coracha vi è un monticello detto San Giovanni di Petrea. Vi è una chiesa et una fiummara d'acqua bona et in quantità. Qui dalla parte di Coracha comincia il golfo. A questa posta vi è opposta la punta di Trapano. Questo è un golfo di larghezza de 12 miglia et può entrare indentro 5 miglia. Da questa parte della punta di Coracha vi sono molte spiagge e reddute. Qui si è ordinato corpo di guardia de 16 soldati et un capo, ma per non esservi tanti privilegiati suplirano li angarici, che sono in gran numero, sotto il capo di cento Nicolo Cavalerici; sichè la guardia sara di un capo, 6 privilegiati et 10 angarici, tutti armati di boche de focho. Questo posto è racomandato al capo di cento Cavalerici.*

85. *Nella compagnia del Cavalerici, che è di cento soldati, ne sono in questo numero 41 della prole de Papadopoli, quali comparsi avanti l'Illustrissimo Rettor di Rettimo per loro privilegi sono stati escatati dalle guardie, ma però ha obligati tener guardia sul monte isto Platani detto Vi-*

glotopi, di 5 persone giorno e notte, qual scopre le guardie et da aviso il casale di Papadopoli.

86. Guffi fra terra in sumità di monte fa guardia giorno e notte 5 delli casali Arto, Zuridi, Cristocori, San Constantin, San Zorzi Agosti⁵¹. Raccomandata al capo di cento Vlastò.

| φ. 7v 87. Santo Elia in sumità di monte sopra la marina fa guardia giorno e notte 5 dell Vescovado di Calamona. Racomandato al capo di cento Vlasto. Questo scopre il mar la guardia di Coracha il magazen de Barozzi e da segno al Vescovado di Calamona.

88. Nella concavità del golfo vi è la spiaggia, che comincia a San Giovanni di Petrea e seguita sino all' Armiro, che può essere circa 9 miglia alli magazeni da patra de Barozzi, che sono in mezo la spiaggia. Si fa corpo di guardia di 16 soldati et un capo del capo di cento Costantin Vlasto. Fanno guardia giorno e notte et si mutano vincidevolmente. Qui risiede il sergente del capitano del Piano et ha cura de esso corpo di guardia e di quelli posti circonvicini. Fa batter la spiaggia a doi delle soi soldati e si mutano 4 volte alla notte; tiene il mascolo.

89. Al Vescovado di Calamona, distante da questo posto circa⁵² un miglio, sta una squadra de capelletti, quali ogni notte battano questa spiaggia et visitano le guardie. Si fa guardia giorno e notte da 4 di Calamona⁵³.

90. Passato il corpo di guardia, distante circa un miglio a lungo la spiaggia, vi è la guardia di Curoclodea⁵⁴, che è sopra un monticello e scopre il fiume della Mussela. Si fa guardia giorno e notte da 5 del casal Archudena. Raccomandata al capo di cento Costantin Vlasto. Questa è l'ultima guardia, però à lungo la marina che mette il capitano del Pian, poichè il fiume Mussela è quello che divide li confini di Rettimo con la Canea, sichè questa è l'ultima guardia alla marina dalla parte di tramontana che mette verso ponente il territorio di Rettimo.

91. Fra terra, passata la città di Rettimo, sopra San Giovanni Eremita e Mavromuri è la guardia sul monte Agrolidi. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali Platanea, Sichia, Saracin. Scopre la città li posti a lungo la marina sotto di lei et è per dar avviso a molti casali circonvicini. Raccomandata al capo di cento Siracopulo⁵⁵.

92. Galu monte fra terra, discosto due miglia dalla sopradetta, fa guardia 5 giorno e notte delli abitanti delli casali Appano e Catto Armenus, raccomandata al detto capo di cento Siracopulo⁵⁶; e similmente sopra San Giovanni Eremita e Mavromuri scopre la città la torre Sanguinazzo e tutta la spiaggia sino a Milopotamo. Serve per aviso a molti metochi e casali, sotto il capo di cento Giovanni Vlastò.

| φ. 8 93. *Almero Copanista fra terra in gran summità di monte scopre tutti li fochi sino a Cao Melecha et a Milopotamo et similmente tutti li posti che sono sotto de lui e serve per aviso alli casali sotto il capo di cento Vlasto. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali Petra⁵⁷, Podes⁵⁸, Castello. Raccomandato al capo di cento Siracopulo⁵⁹; tiene il mascolo.*

94. *Cumarea, monte grandissimo fra terra et sopra Pirgo, Schisomuri e Somata, scopre tutte le ville et fochi, sichè a marina come fra terra, essendo lontano un miglio dell'altro fa guardia 5 giorno e notte delli casali Varsomuri⁶⁰ Appano e Monapori; tiene il mascolo. Raccomandato al capo di cento Littino.*

95. *Vederus in sumità di monte fra terra fa guardia giorno e notte 5 delli casali Gognia, Santo Andrea, Calonicti e Palalimno. Raccomandato al capo di cento Littino.*

96. *Panaggià fra terra è sopra Schisomuri, Grattacasa, Coracha e Pirgo, scopre le guardie alla marina il monte Vederus, Comarea et altri, distante dalla marina miglia 6. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali Santa Marina, Appano Catto e Malagni. Raccomandata al capo di cento Chaffatto.*

97. *Cusosteno sti Chiefala a Saitures⁶¹ fra terra sopra li istessi casali, distante da Panaia 2 miglia. Fa guardia giorno e notte 5 dalli abitanti del casal Saitures; tiene il mascolo. Racomandato al capo di cento Chaffatto.*

98. *Milopita fra terra, distante da Cusosteno un miglio dalla marina 6. Fa guardia giorno e notte il casal Rustica. Raccomandato al capo di cento Vlasto.*

99. *Pirgo fra terra è sopra San Giovanni Petrea, posto Chufi, Santo Elia sopra il magazzino de Barozzi et a Socladea, scopre tutti li posti da Cao Melecha sino a Cao Trapano, distante dal mar un miglio. Fa guardia giorno e notte 5 del casal Mondros; tiene il mascolo. Raccomandato al capo di cento Chaffatto.*

100. *Agaranto è fra terra in sumità de monti, distante da Pirgo un miglio e cosi dalla marina. Fa guardia giorno e notte 5 delli metochi Nissi, Cato Porro, Livadachi. Racomandato al capo di cento Chaffatto.*

101. *Cuffi detto Draconea è in sumità de monte et è fra terra sopra Pirgo et Agaranto. Fa guardia giorno e notte 5 delli casali circonvicini, distante dalla marina miglia 3. Racomandata al capo di cento Vlasto.*

Queste sono tutte le guardie che vengono messe nel territorio di Rettimo | φ. 8v et quelle che sono fra terra sono per il più per avisare li casali circonvicini, per esser socorse le marine in caso che si presentasse.

Et perchè è necessario per non confondersi che si sappi come ordinatamente de novo passare le assicuranze de fochi della parte d'ostro, continuando a lungo la marina, l'ultima guardia che mette il territorio della Canea è Francocastello ossia San Nichita, per caminar ordinatamente verso levante tra Francocastello seguita punta del Caloiero girusdicion di Rettimo, Paliocastro, San Zorzi di Megalopotamo, Santa Lucia, Ligres, Santa Anna ossia Tres Petres, San Biasio, Curachozeli, Mauroscuri, Turloti, Pisichafco, ultima guardia di Rettimo, Castri sopra la madona di Mattala, che è di là dalla Massarea, territorio di Candia.

Dalla parte de tramontana l'ultima guardia che mette il territorio della Canea di venir da ponente a levante è sopra il monte Drapano sotto Labicorno; a questa risponde continua Coracha ossia monte Corvo, Merovigli di Milopotamo, Pirgo de Tali, Bonbea sopra San Suso, Frascchia, Candia.

Per far passar li avisi delle corrispondenze de fochi da ostro a tramontana alla città di Rettimo si ha da sapere che la guardia del monte Appago et Calamafea scopre tutte le guardie a marina del mar di ostro et similmente tutto il mare.

Monte Appago da Sipio al Spirito Santo, Spirito Santo Cusostochiefali, Cusostochiefali a San Salvador di Vresina, Calamafea similmente porta li avvisi a Cichalaria, Cichalaria a monte Lupino, monte Lupino a Cumus, Cumus a Vresina, San Salvador di Vresina alla città di Rettimo, sichè queste guardie non hanno da risponder ad altri fochi che alli sopradetti ne Vresina farà mai focho di alcuna sorte se non scopre prima il focho da Cusostochiefali e da Cumus.

1 διόρθ. ἀπὸ *fuis* || 2 διόρθ. ἀπὸ *metta* || 3 διόρθ. ἀπὸ *Peristevolaca* || 4 *Durachino* : P, *methochi di Santo Elia overo Rodachino* : Os || 5 ἀκολουθεῖ *ordinat* διαγραμμένο || 6 *Vlastiana* : Os || 7 *Paliolicia* : P, *Paglilutra* : Os || 8 διόρθ. ἀπὸ *Oresina* || 9 *Mergiochiefalo* : Os || 10 *Itero* : Os || 11 *Osole Palea* : Os || 12 διόρθ. ἀπὸ *Camalafca* || 13 *Spirilapa* : P, *Spililapa* : Os || 14 *Episigolacho* : Os || 15 *Curculida* : Os || 16 διόρθ. ἀπὸ *e* || 17 *Desiderota* Os || 18 διόρθ. ἀπὸ *li casali* || 19 διόρθ. ἀπὸ *è* || 20 *Triochi* P, *Triodi* : Os || 21 *Zvidomagorigio* : Os || 22 *Terodes* : P, *Gerondes* : Os || 23 τὰ τρία πρῶτα γράμματα δυσανάγνωστα || 24 διόρθ. ἀπὸ *Forti* || 25 *Anasavaci* : Os || 26 *Mostachies* : Os || 27 *Chudacha* : Os || 28 διόρθ. ἀπὸ *Sfachia* || 29 διόρθ. ἀπὸ *Turlatugahorio* || 30 *fa guardia* γραμμένο δύο φορές || 31 διόρθ. ἀπὸ *Allada* || 32 διόρθ. ἀπὸ *Chierato* || 33 γραμμένο στὸ διάστιχο || 34 ἀπὸ *de Perama* ὡς *Vescorado* ξαναγραμμένο πάνω σὲ ἄλλα ὀνόματα διαγραμμένα || 35 γραμμένο στὸ διάστιχο || 36 ἀκολουθοῦν δύο δυσδιάκριτες λέξεις διαγραμμένες || 37 διόρθ. ἀπὸ *Lupes* || 38 ἀκολουθεῖ *soprascritti* διαγραμμένο || 39 *Pigi* : P, *Pergi* : Os || 40 *Pirgi* : P, *Pighi* : Os || 41 *Ghaschechia* : P, *Gerachia* : Os || 42 *Santo Dominico* || 43 διόρθ. ἀπὸ *Camus* || 44 διόρθ. ἀπὸ *Camus* || 45 διόρθ. ἀπὸ *Cortali* || 46 ἀκολουθεῖ *si tiene* διαγραμμένο || 47 διόρθ. ἀπὸ

Camus || 48 διόρθ. από *Steli* || 49 διόρθ. από *Cortali* || 50 *Vassano* : P, *Vrasmonero* : O₈ || 51 *San Zorzi di Barozzi* O₈ || 52 διόρθ. από *cira* || 53 διόρθ. από *Talamona* || 54 *Casododea* : P, *Curoclodea* : O₈ || 55-56 *Cicolopolo* : O₈ || 57 *Pera* : O₈ || 58 *Posiches* : O₈ || 59 *Cicolopolo* : O₈ || 60 *Vasisma* : P, *Varsomuri* : O₈ || 61 διόρθ. από *Arsaitures*

Προσθήκη

Ής σημειωθεί ότι πολλά από τὰ τοπωνύμια ποὺ μνημονεύονται στὴν ἔκθεση τοῦ Gualdo περιλαμβάνονται στοὺς καταλόγους ποὺ δημοσιεύτικαν, μετὰ τὴν ἐκτύπωση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸν P. Faure, *Villes et villages du nome de Rethymnon. Listes inédites 1577 - 1629*, «*Κρητολογία*» 12 - 13 (1981), σελ. 221 - 244.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ ΤΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΥ

Οι ὄρθιοι ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς παραγράφους τοῦ ἐγγράφου καὶ οἱ κυρτοὶ στὶς σελίδες.

Abelachi 75	Archudena 90
Accipopulo 24, 78	Arcoleo Giorgila 7, 8, 11, 12, 13
Achele· βλ. Adele	Ardacto 23, 28
Acipades 13	Argolio 53
Aclada 36, 38, 39	Armenus Apano e Cato 92
Adele 68	Armirò 152, 24, 36, 88
Adradidi 73	Arto 86
Agaranto 100, 101	Asomato 36
Ageriones 75	Aspostonero 33
Aglia 57	Aspri stin 48, 57
Agliaches 54	Assipopolo· βλ. Accipopulo
Agosti· βλ. San Giorgio Agosti	Asteri 65
Agotto· βλ. San Giovanni Agotto	Avdella 59
Agridia 49	Avgoschiefalo 36, 40
Agrolia 1, 3	
Agrolidi 91	
Agrulia· βλ. Agrolia	Barozzi, magazzeni de 87, 88, 99
Aimona 48	Bombea 166, 41, 46
Alfa 63	
Almero Copanista 93	
Amari 31 - καπιτάνος 25, 27, 36 - κα-
στέλι 25	Cadenu· βλ. Cadino
Amigdalea 68	Cadino 36, 37, 38, 39
Amnato 65	Caglivo 54
Anafforades 32	Caimenu· βλ. San Giovanni Caimenu
Anocreteri 24	Calamafea 14, 166, 24
Anomeros 33	Calamona, vescovado di 87, 89
Apidi sto 14	Calandrea 61
Apodulu 29	Calischia Apano e Cato 9
Appago 9, 10, 13, 166, 24	Calive 59
Appoliano 24	Caloiero 2, 166, 24, 36
Appozetti 30	Caloierus· βλ. Caloiero
Arbedus 48	Calonicti 95
Arcades 63	Candamiana 36
Archidarites 53	Candia 152, 166, 27, 36, 37, 38, 40
	Canea 152, 13, 166, 90
	Capiturlò 5

- Caridachi 31
 Carofilato 32
 Casolato 60
 Castanea 11
 Castello 24, 93
 Castri *166*, 26, 36, 53
 Catachiera 20
 Caussi Apano e Cato 67
 Cavalerici Nicolò 83, 84, 85
 Cechochistres· βλ. Schiepasti
 Chaffatto Manoli 96, 97, 100
 Charca 75
 Cheramota 52
 Chiara 36
 Chiaramea 16
 Chiedocho 33
 Chiedros· βλ. Samito
 Chiefala 30· βλ. καὶ Curosteno sti Chiefala
 Chiespasti· βλ. Schiepasti
 Chinada 23
 Chiriana 65
 Chisù 20
 Chriavrisi· βλ. Cria Vrissi
 Chufi· βλ. Cuffi
 Chumeri 54
 Cicalaria 12, 13, *166*
 Cirotus 49
 Clapata 24
 Clepsio 49
 Codumni Nicolò 18, 19
 Comarea 96
 Comaridi 34
 Coprochiefaglia 49, 57
 Coraca 24, 74, 82, 83, 84, 87, 96 - osia Corvo *166* - detto Geroglio 45, 51, osia Vuros 3
 Coracha· βλ. Coraca
 Coridachi 13, 33
 Corio· βλ. Turla tu Coriù
 Corsarea 13
 Cortaci Manoli 73, 75
 Corutes 29
 Costuda 23
 Corvo· βλ. Coraca
 Crassona 53
 Cria Vrissi 20
 Cristocori 86
 Cromonastiri 69
 Cuffi 86, 99 - detto Draconea 101
 Culocona 56, 57
 Cumarea 94
 Cumus *166*, 24, 73, 74 - Madona di 73. - muri di 74.
 Curachozeli· βλ. Curocutoseli
 Curchurida 14
 Curoclodea 90
 Curocutoseli 21, 22
 Curosteno sti Chiefala *166*, 97, 98
 Curostochiefali· βλ. Curosteno sti Chiefala
 da Canale Francesco 42
 Dafnedes 57
 Damasta 47
 Damavola 53
 Damnone 7, 8
 Deblogore 14
 Dhamasta· βλ. Damasta
 Drachulachia 58
 Draconea· βλ. Cuffi
 Dramia 24
 Drapano *166*, 24, 84, 99
 Drimisco 15
 Epitigolacho 14
 Erfos· βλ. Erfus
 Erfus 45, 63
 Farezzi 56
 Filimmo Michielin 14, 15, 16, 17
 Finichia 4
 Fodele 41, 42
 Fonissa 13
 Forfura 30
 Fotino 73, 74
 Fotti 31
 Francocastello 2, 13, 24, 36 - osia San Nichita *166*
 Fraschia *166*, 36, 72
 Frati 11
 Galines· βλ. Santo Antonio Galines

- Galu 77, 92
 Galus· βλ. Galu
 Gamalevri 65
 Garachia 67
 Garasco 56
 Garipa 60
 Garola 68
 Gerani 80, 81, 82. - Madona di 80
 Geroglio· βλ. Coraca
 Gerondes 20
 Ghorus 49
 Gianniù 10
 Gianudi 70
 Giena 34.- καστέλι 35
 Gierachali 31
 Gierani· βλ. Gerani
 Girò 20
 Glenes 31
 Gloria· βλ. Tali pirgo
 Gognia 95
 Gorgurus· βλ. Gurguri
 Gratacasa 74, 82, 83, 96
 Guffi· βλ. Cuffi
 Gurguri 27, 31, 36
 Gurgurus· βλ. Gurguri
 Guruclò 70
- Labicorno 166
 Labini 11
 Labioches 30
 Lafia 13
 Langha 59, 61
 Lingres 16, 17, 24, 36.- Molini di 16, 17
 Littino Michielin 75, 79, 94, 95
 Livadachi 100
 Locrea 28, 49
 Locreas· βλ. Locrea
 Lombardo signori 36
 Lupino 33, 166
- Macriani 49
 Madona di Cumus· βλ. Cumus
 Madona di Gerani· βλ. Gerani
 Madona di Mattala 13, 166, 26, 36
 Magacia 29
 Magarites 62
 magazzeni· βλ. Barozzi
- Maiera· βλ. Maiero
 Maiero 152, 20, 27
 Malachi 24
 Malagni Apano e Cato 96
 Marata· βλ. Marati
 Marati 41, 42
 Maravegli· βλ. Merovigli
 Mari· βλ. Amari
 Mariù 5
 Marmara 9
 Masachies 32
 Massarea· βλ. Messarea
 Mattala 24· βλ. και Madona di Mattala
 Mavromuri 22, 78, 91, 92
 Mavronà 36
 Mavroscuri 22, 166, 24, 36
 Megalolevadi 70
 Megalopotamo· βλ. Megapotamo
 Megapotamo· βλ. San Giorgio di Me-
 gapotamo
 Melebes 22
 Melecha 93, 99
 Merona 34, 35
 Merovigli 166, 46, 54· βλ. και Milopotamo
 Mesonissa 31
 Messarea 152, 166, 26, 27, 36
 Messolivadi 69
 Milledone 50, 51, 55, 58, 59
 Milopita 72, 98
 Milopotamo 166, 24, 36, 58, 59, 92, 93
 - Merovigli di 166 - capitano 37, 45,
 55, 68, 69.
 Mircio 5, 24, 75
 Mirtio· βλ. Mircio
 Mirto· βλ. San Giorgio di Mirto
 Misochiefalo· βλ. Missochiefali
 Missochiefali 11, 24
 Modino signori 36, 37, 40
 Molini 24· βλ. και Lingres
 Molino 9. - Eccellentissimo 3
 Monasterachi 31
 Mondros 99
 Mononafti sto 36, 39
 Monopari 94
 Moriello 15
 Mornea 14
 Moresana 56

- Muazzo Zuanne 42, 43, 60
 Mussela 152, 90
- Naspri βλ. Aspri
 Neocorio 5
 Nisi βλ. Nissi
 Nissi 56, 100
- Omalla 56
 Ornea 24
 Oros 75
 Orthea 59, 61
 Ozotopalea 13
- Pagliolutra 9
 Palalimno 95
 Paleocastro βλ. Paliocastro
 Paliocastro 2, 5, 166, 24, 36
 Panaggià 96, 97
 Panaia βλ. Panaggià
 Panormo 62
 Papadopoli 4, 85
 Pasalites 60
 Perama 59, 60
 Perdicari Fanurio 45, 63, 64
 Peristerevolacha 1, 24
 Peristevolata βλ. Peristerevolacha
 Petra 13, 93
 Petrea 24 βλ. και San Giovanni di Petrea
 Petriana 9
 Pian di Rettimo βλ. Rettimo
 Picri 63
 Pigi 65
 Pirgi 65, 67
 Pirgo 79, 80, 94, 96, 99, 100, 101
 Piscopi 63
 Pisicafco 166, 26, 36
 Pistai 36
 Pizacades βλ. San Giorgio Pizacades
 Placa 68, 69
 Platagna 30
 Platanea 20, 91
 Platani isto, sti 72. - detto Viglotopi 85
 Podes 93
 Policarpo 53
- Porro Cato 100
 Porti 50
 Prazes 70
 Prinea 24, 79
 Prino 63
 Priotissa 24
- Rettimo 152, 13, 18, 165, 166, 24, 27, 36, 42, 54, 59, 68, 72, 75, 76, 85, 90, 91. -
 Pian di 24, 37, 69, 80, 88, 90
 Rodachino 3
 Rodea 36
 Rupes 63
 Rusonovogli 63
 Rusospiti 69
 Rustica 72, 98
- Sacratia 20
 Saitures 97
 Samito detto Chiedros 31, 32, 34, 35
 San Baseglio βλ. San Basilio
 San Basilio 13, 41, 42 - καπιτάνος
 152, 6, 15, 25 — καστέλι 25
 San Biassio 20, 22, 36
 San Constantin 18, 86
 San Dimitrio 67
 San Giorgio 59, 61 - Agosti 86. -
 di Megapotamo 14, 166, 24, 36. -
 di Mirto 6, 7 - Pizacades 76
 San Giovanni 29, 53, 68. - Agotto
 15 - Caimenu 9 - Eremita 77, 91,
 92 - di Petrea 84, 88, 99
 San Marco 70
 San Nichita 1, 152, 166 βλ. και
 Francocastello
 San Paolo 18
 San Salvador di Vresina 166, 73, 75
 San Suso 166, 41, 47, 54
 San Zorzi βλ. San Giorgio
 San Zuanne βλ. San Giovanni
 Sanguinazzo pirgo (torre) 65, 67, 92 -
 signori 67
 Santa Anna detto Tres Petres 15, 17,
 18, 166, 24, 36
 Santa Lucia 16, 166, 36, 67
 Santa Maria 53
 Santa Marina 96 - καστέλι 3

- Santa Veneranda 16, 68
 Santi Apostoli 35
 Santo Andrea 95
 Santo Antonio Galines 43
 Santo Elia 87, 99
 Santo Galini 24, 25, 26, 36
 Santo Gialini βλ. Santo Galini
 Santo Mama 54
 Santo Spirito 10, 13, 166, 24
 Saracin 91
 Scaletta 24, 64
 Scaloti 1, 2
 Scalta 75
 Schiepasti 45, 55 - detto Cechochis-
 tres 52
 Schiepastò βλ. Schiepasti
 Schilimini 59
 Schinari 8
 Schissomuri 74, 81, 94, 96
 Schita Gianni 4
 Scloca 13, 46
 Scordili Manoli 6, 9, 10 - Michielin
 78, 80, 81
 Sichalaria βλ. Cicalaria
 Sichia 91
 Siderota 19, 24, 57
 Siglia 4
 Sili 75
 Siracopolo 91, 92, 93
 Sisses 44, 45
 Smelea 31
 Socladea 99
 Somata 77, 94
 Spililapa 14
 Spilio 36
 Spilufia 63
 Stavri 29
 Stavromeno 10, 13, 24, 71, 75
 sto Apidi βλ. Apidi
 sto Mononafti βλ. Mononafti
 sto Vigli βλ. Vigli
 stus Castri βλ. Castri
 Suda 4 βλ. και Truli
 Suri 24
 Tali pirgo detto Gloria 166, 46, 50,
 51. - porto 45, 47
 Tittero 11
 Torloti βλ. Turloti
 Trapano βλ. Drapano
 Tre scolir βλ. Tria Gerachia
 Tres Petres βλ. Santa Anna
 Tria Gerachia detto Tre Scolir 65
 Tiodi 20
 Triopoli 20
 Trono 32
 Truli detto Suda 24
 Trulinò Michielin 20, 21, 22, 23, 24
 Turla tu Coriù 36, 38, 39
 Turli 4
 Turlinò βλ. Trulino
 Turloti 166, 22, 24, 26, 36
 Varsomuri Apano 94
 Vatheia 75
 Vatia 28
 Vatiaco 28, 29
 Vato 23
 Vederus 24, 95, 96
 Versina βλ. Vresina
 Vescovado 59, 60 βλ. και Calamona
 vescovado di
 Vigili βλ. Vigli
 Vigli sto 1
 Viglotopi βλ. Platani
 Visari 30
 Vlasto Andrea 72, 75, 86, 87, 101. -
 Constantin 88, 90. - Giorgi 65, 66,
 68. - Giovanni 92, 93
 Vlichada 46
 Vrasmonero Cato 8B
 Vresena βλ. Vresina
 Vresina 10, 13, 24 βλ. και San Salva-
 dor di Vresina
 Vrices 19
 Vula(s)chiana 9
 Vuross βλ. Coraca
 Xeropozzo 24
 Xipota 9
 Zurgachi 60
 Zuridi 86

Η «ΕΡΩΦΙΛΗ» ΣΤΗ ΔΗΜΩΔΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ*

ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΚΡΗΤΙΚΕΣ
ΠΑΡΑΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ

Στόν αγαπητό μου συνάδελφο Θεοχάρη Δετοράκη

Ἡ πρόσφατη δημοσίευση νέων λαϊκῶν διασκευῶν τῆς «Ἐρωφίλης» ἀπὸ τὸν Θεοχάρη Δετοράκη (τέσσερις κρητικὲς παραλλαγές σὲ μορφὴ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ)¹, δυὸ νέων θεατρικῶν διασκευῶν ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα καὶ τὸν Κ. Ι. Φωτόπουλο², καὶ δυὸ θεατρικῶν διασκευῶν, μιᾶς ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ρούμελη καὶ μιᾶς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη³, αὐξήσε τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν δη-

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς ἐκτενέστερης ἐργασίας γιὰ ὅλες τὶς ἐλληνικὲς λαϊκὲς παραλλαγές τῆς «Ἐρωφίλης». Τὸ θέμα τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ πλαίσια ἑνὸς ἀρθροῦ (W. Puchner, Romanische Renaissance - und Barockmotive in schriftlicher und mündlicher Tradition Südosteuropas, *Europäische Volksliteratur. FS F. Karlinger*, Wien 1980, σσ. 119-150, ἰδ. σσ. 140-144). Τὰ πορίσματα ὡς πρὸς τὶς κρητικὲς παραλλαγές ἀναπτύχθηκαν σύντομα σὲ ἀνακοίνωση στὴ 11. Arbeitstagung der S.I.E.F., Kommission für Volksdichtung, über Probleme der Europäischen Volksballade τὸν Αὐγούστο 1980 στὰ Ἰωάννινα καὶ δημοσιεύθηκαν στὰ πρακτικὰ (βλ. W. Puchner, Die griechische Spätrenaissancetragödie «Erophile» in der kretischen Balladentradition, *11. Συνάντηση γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ Ἑθνοποιοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ (Γιάννινα, 22-24.8.1980)*, Ἰωάννινα 1981 (Publications of Folklore Museum and Archives, no 5), σσ. 37-66.

1. Θ. Δετοράκη, *Τρεῖς ἀνέκδοτοι δημῶδεις παραλλαγὰί τῆς Ἐρωφίλης*, *Κρητικὰ Χρονικὰ ΚΣΤ'* (1974), σσ. 54-64. Θ. Δετοράκη, *Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον 1976, σσ. 98-103.

2. Γ. Θ. Ζώρα, Πανάρατος, *νέα διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης*, *Παρουσὸς ΙΖ'* (1975) σσ. 440-445 (ἀναδημοσίευση ἐνὸς ἀρθροῦ τοῦ Γ. Σπ. Βασταρούχα, Ἀπόκριες στὴν παλιὰ Ἄρτα, *Σκουφᾶς* 4 (1975) σσ. 182-187). Κ. Ι. Φωτοπούλου, «Πανάρετος». Ἐπιτομὴ τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Γεωργίου Χορτάτση ὅπως παίζονταν στὰ Γιάννινα τὸ 1887, *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 26 (1977), σσ. 58-76.

3. Αἰκ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Πανάρατος». Λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης στὴν Δυτ. Ρούμελη, *Ἐπιτηρίδις Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 6 (1976-77), σσ.

μοσιευμένων και κάπως ολοκληρωμένων παραλλαγών σε δεκατρείς. Γίνεται έτσι επιτακτικότερη ή ανάγκη μιᾶς συστηματικῆς σύγκρισης τῶν παραλλαγῶν μεταξύ τους, και ἐξακρίβωσης τῆς σχέσης τους με τὸ πρότυπο¹. Ὁ σκοπὸς μιᾶς τέτοιας προσπάθειας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχικῶν σχέσεων ἐξαρτήσεως τῶν κειμένων, με τὴ φιλολογικὴ μέθοδο (στὴ σφαίρα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἄλλωστε, σπάνια κατορθώνεται κάτι τέτοιο με σαφήνεια), ἀλλὰ ἡ ἀναζήτηση τῶν κριτηρίων ἐπιλογῆς τῶν στίχων τῶν συντηρημένων διασκευῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν σε στίχους τοῦ ἔργου τοῦ Χορτάτση. Τὸ πρόβλημα συνοψίζεται ὡς ἐξῆς: γιατί θυμᾶται ὁ λαὸς τὸν τὰδε στίχο και λησμονεῖ ἄλλους; Ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ὀδηγεῖ στὴν ἐξέταση τῆς δραματουργικῆς λειτουργικότητος τῶν στίχων ἐκείνων ποὺ σώζονται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀκέραιοι στὴ λαϊκὴ παράδοση, στὴν ἐξέταση τῆς θέσης τους στὴ σκηηνικὴ οἰκονομία τῆς τραγωδίας, τῆς αἰσθηματικῆς τους ἐκφραστικότητος ποὺ συγκινεῖ τὸν ἀκροατῆ-θεατῆ, και τῆς γλωσσικῆς τους μορφῆς, ποὺ ἐνδεχόμενα συγγενεῖ με γνωστὲς μεταφορὲς, εἰκόνες και ἐκφραστικὸς τρόπους τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μιὰ τέτοια κατεύθυνση τοῦ προβληματισμοῦ προϋποθέτει ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἱκανότητα τῆς καθαρὰ προφορικῆς παράδοσης νὰ διατηρεῖ φιλολογικὰ μνημεῖα τῆς «Κρητικῆς Ἀναγέννησης» (με σημαντικὲς φθορὲς και συντημήσεις βέβαια) ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Πράγματι, ὑπάρχουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις ὅτι τουλάχιστον ἡ κρητικὴ προφορικὴ παράδοση ἦταν σε θέση γιὰ κάτι τέτοιο². Ἀλλὰ οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις τῆς «Ἐρωφίλης» στὴ Βενετία και ἡ μεγάλη διάδοση, κυκλοφορία και χρῆση τῶν ἐντύπων αὐτῶν (σε βαθμὸ ποὺ ἡ «Ἐρωφίλη» δίκαια νὰ συγκαταλέγεται στὴν κατηγορία τῶν δημῶδων βιβλίων) καθιστοῦν ἀμφίβολη τὴν ὑπόθεση μιᾶς καθαρὰ προφορικῆς παρά-

225-251· Αἰκ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Θεατρικὴ παράσταση λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης στὸ Φανάρι Καρδίτσας, *Θεσσαλικά Χρονικά Π'* (1980), σσ. 183-206.

1. Ἀπόπειρες σύγκρισης μερικῶν παραλλαγῶν ἀποτελοῦν τὰ σχόλια τῶν Γ. Α. Μέγα, Ἐ. Δουλγεράκη, Θ. Δετοράκη, και Γ. Θ. Ζώρα στὰ δημοσιεύματα ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν πιὸ κάτω. Ὡστόσο, λείπει μιὰ συστηματικὴ ἀντιπαραβολὴ ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε και τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῆς προφορικῆς αὐτῆς παράδοσης, ὡς πρὸς τὰ θέματα, τὴν ποσοτικὴ ἀναλογία, τίς γλωσσικὲς ἀλλοιώσεις κτλ.

2. Σε μιὰ ἀπὸ τίς πρώτες συλλογὲς κρητικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν βρίσκεται ἓνα μοιρολόι ποὺ σώζει στίχους ἀπὸ τὴ «Ρίμα θρηνητικὴ» τοῦ Πικατόρου (Ἐ. Μελαίνης, *Κρητικὴ μέλισσα*, ἐν Ἀθήναις 1873, σσ. 27 ἐξ.). Ἡ ρίμα πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1874 (W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, σσ. 224 ἐξ.). Ἐπομένως τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ μόνο μέσω προφορικῆς παράδοσης μποροῦν νὰ ἔχουν διατηρηθεῖ. Βλ. λεπτομερειακὰ Γ. Κ. Μαυρομάτη, *Στίχοι τῆς «Ρίμας θρηνητικῆς» τοῦ Πικατόρου σε κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι*, *Κρητολογία* 7 (1978), σσ. 81-100.

δοσης τῶν διάφορων παραλλαγῶν χωρὶς τὴν παρέμβαση τῶν ἐντυπων αὐτῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων. Τὸ πρόβλημα αὐτό, ποῦ λόγω ἔλλειψης πληροφοριῶν δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ λυθεῖ ὀριστικά, δὲν ἔχει ἄμεσο ἀντίκτυπο στὸν προβληματισμὸ τῆς μελέτης αὐτῆς, γιατί, μετὰ ἀπὸ μιὰ (πιθανὴ) ἀνάγνωση τοῦ ἔργου ἢ τῆς διασκευῆς ἀπὸ τὸ δάσκαλο ἢ τὸ γραμματικὸ τοῦ χωριοῦ, τὸ κείμενο περνᾷ πάλι στὴν προφορικὴ παράδοση, παραδίδεται ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ ὑπόκειται στοὺς μηχανισμοὺς τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης. Ἀπροσδιόριστη παραμένει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἡ ἀκριβὴς ἡλικία τῶν διασκευῶν.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅπως σὲ πολλὰ ἄλλα, ἡ λεγόμενη «κρητικὴ παράδοση» διαφέρει ἀπὸ τὴ «ρουμειώτικη παράδοση» (ἔτσι κατέταξε εὐστοχα ὁ Γ. Μέγας τὶς δυὸ ομάδες τῶν παραλλαγῶν, μὲ κριτήριον τὴ γεωγραφικὴ προέλευση τῆς καταγραφῆς τους)¹. Ἡ αὔξηση ἔκτοτε τοῦ σχετικοῦ ὕλικου δικαιώνει ἕναν τέτοιο χωρισμὸ, μὲ τὴ μόνη τροποποίηση ὅτι ἡ ρουμειώτικη παράδοση ἐπεκτείνεται τῶρα καὶ στὸν ἠπειρωτικὸ καὶ στὸ θεσσαλικὸ χῶρο, καί, ἂν λάβουμε ὑπόψη καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ παραστάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲ μᾶς σώζεται τὸ κείμενο τῆς διασκευῆς, καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ Ἐπτάνησα². Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ ἐπίκεντρο τῶν λαϊκῶν αὐτῶν παραστάσεων μὲ θέμα τὴν «Ἐρωφίλη» εἶναι τὰ Ἐπτάνησα τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα³.

1. Γ. Α. Μέγας, *Παραλλαγὴ τῆς λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1960, σσ. 370-374, ἰδ. σ. 370 σημ. 1.

2. Γιὰ τὶς παραστάσεις τῆς «Ἐρωφίλης» βλ. ἐπίσης τὴν ἐξῆς βιβλιογραφία: Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάση (1600) ἐκδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στεφ. Ξανθοῦδιδου, Athen 1928 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 9), σσ. λα'-λβ'· Γ. Ἀννίνου, *Πρωῖτα* 18.4.1934· Μ. Σιγούρου, Αἰ ἀπόκρεω ἐν Ἐπτανήσῳ, *Παναθήναια Ε'* (29.3.1905), σ. 295· Σπ. Δὲ Βιάζη, *Νέος Αἰῶνας Α'* (1892), ἀρ. 18-20· Σπ. Δὲ Βιάζη, *Πλειάδα Α'* (1896), ἀρ. 5-6· Σπ. Δὲ Βιάζη, *Ἡμερ. Ποικίλη Στοά*, 1899· Μ. Μινώτου, Ὀμιλίαι, *Ἰόνιος Ἀρθρολογία* 8 (1934), σσ. 139 ἐξ· Γ. Βαλέτα, Ἡ ἀναβίωση τῆς Ἐρωφίλης, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* 7 (1961), σσ. 171 ἐξ· Δ. Κονόμου, Τὸ παλιὸ Ζακυνθινὸ καρναβάλι, *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ* 1953, σσ. 263 ἐξ· Κ. Πορφύρης, Ζακυνθινὲς ὀμιλίαι, *Θέατρο* 14 (1964), σσ. 24 ἐξ· Γ. Α. Μέγας, *Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα*, Ἀθῆναι 1954, σ. 135· Δ. Σαλαμάγκα, Τὸ Γιαννιώτικο στιχοπλάκι καὶ οἱ παράγοντές του, *Ἡπειρωτικὴ Ἐστία ΣΤ'* (1957) σσ. 335 ἐξ· Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρο ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1958, σ. 22 σημ. 1· Κ. Κακούρη, *Αὐτοσχεδισμὸς καὶ θέατρο*, ἀνατ. ἀπὸ τὸ περ. «Θέατρο», Ἀθῆνα 1966, σσ. 13-14· L. Schmidt (éd.), *Le théâtre populaire Européen*, Paris 1965, σσ. 369 ἐξ· W. Puchner, *Kretische Renaissance - und Barockdramatik in Volksaufführungen auf den Sieben Inseln, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXX / 79* (1976), σσ. 232-242.

3. Ἐνδειξη γιὰ τὴν ἐπτανησιακὴ αὐτὴ προέλευση δὲν εἶναι μόνον ἡ πληροφορία ὅτι τὸ 1728 παίχτηκε ἡ «Ἐρωφίλη» σ' ἕνα ἀρχοντικὸ στὴ Ζάκυνθο, ἀλλὰ κυρίως μιὰ ἄλλη πληροφορία, ὅτι τὸ ἔργο παίχτηκε ἀπὸ μελισσοκόμους σὲ διασκευὴ τὸ 1886 στὸ Σούλι,

Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη αποκλείεται να έγιναν τέτοιες παραστάσεις.

Στή μελέτη μας αυτή θα ασχοληθούμε μόνο με την κρητική παράδοση. Ἡ μέθοδος που ακολουθοῦμε συνίσταται στή λεπτομερειακή εξέταση τῶν στίχων τῶν διασκευῶν που ἀντιστοιχοῦν σέ στίχους τῆς «Ἐρωφίλης». Θά διαπιστωθεῖ ποιά συμπεράσματα προκύπτουν ἀπό τήν εξέταση αὐτή, καί θά ἀκολουθήσει προσπάθεια αἰτιολόγησης τῆς ἐπιλογῆς καί τῆς ἀπομνημόνευσης αὐτῶν τῶν στίχων, τοὺς ὁποίους ἡ «Ἐρωφίλη» καί οἱ διάφορες κρητικές παραλλαγές τοὺς ἔχουν κοινούς, με τῆ ἐφαρμογή δραματολογικῶν καί θεατρολογικῶν μεθόδων που προσδιορίζουν κατὰ προσέγγιση τὸ βαθμὸ ἐντύπωσης καί ἐπίδρασης που ἄσκησαν τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ στὸν θεατῆ-ἀκροατῆ¹. Τὰ συμπεράσματα αὐτά, ὅπως θά δοῦμε, τροποποιοῦν καί ὀρισμένες σχετικές παρατηρήσεις τοῦ G. Morgan καί τοποθετοῦν τὸ πρόβλημα σέ μιὰ πιὸ τεκμηριωμένη καί ἀντικειμενική βάση².

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἡ κρητική παράδοση ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑπτὰ παραλλαγές, που προέρχονται ἀπὸ τήν Κρήτη καί σώζονται σέ μορφή δημοτικῶν τραγουδιῶν. Γιὰ τῆ μουσική τους τὰ σχετικά δημοσιεύματα δὲν παρέχουν κανένα ἀπολύτως στοιχεῖο. Οἱ παραλλαγές αὐτὲς διατηροῦν μερικὰ τῆ διαλογικὴ δομὴ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου, χρησιμοποιοῦν ὅμως καί ἀφηγηματικὰ μέρη γιὰ τῆ διεκπεραίωση τῆς διήγησης. Σχεδὸν ὅλες παρουσιάζουν χάσματα καί ἐλλείψεις, ἀλλοιώσεις καί ἀλλαγές τόσο στή γλώσσα ὅσο καί στήν πλοκή, που ὀφείλονται στὸν προφορικὸ τρόπο τῆς παράδοσης καί στή συχνὴ χρῆση τοῦ θέματος σέ λαϊκὲς συναναστροφές.

γεγονὸς που ἡ πληροφοριοδότης τὸ καταδικάζει ὡς νεωτερισμὸ με τὰ λόγια: «αὐτὸ τὸ παλῆπαιδο που θέλει νὰ μάθῃ κι ἐσᾶς αὐτὲς τίς ντροπές!» (N. Χρ. Παπακώστα, Τὰ καρναβάλια εἰς τὸ Σοῦλι, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία ΣΤ' (1957), σσ. 342-344, ἰδ. σ. 344).

1. Ἡ σχετικὴ μεθοδολογία ἀναπτύχθηκε μόλις τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια καί ὀφείλει ἀρκετὰ στήν ἐπικοινωνιολογία (communication science). Βλ. γιὰ πρῶτο προσανατολισμὸ: M. Dietrich, *Das moderne Drama*, Stuttgart 1963² (ἰδ. σσ. 659 ἔξ. τίς σκέψεις γιὰ μιὰ Affektdramaturgie). B. Beckermann, *Dynamics of Drama. Theory and Method of Analysis*, New York 1970. A. von Kesteren - H. Schmidt, *Moderne Dramentheorie*, Kronberg 1975. J. L. Styan, *Drama, Stage and Audience*, Cambridge 1970. P. Pütz, *Die Zeit im Drama. Zur Technik dramatischer Spannung*, Göttingen 1970. H. Kindermann Plädoyer, für die Publikumsforschung, *Maske und Kothurn* 17 (1971), σσ. 293-303. E. Kaemmerling, *Semiotik des Dramas und Theaters*, Frankfurt 1975. D. Diederichsen, *Methodische Probleme der Publikumsforschung*, *Maske und Kothurn* 17 (1971), σσ. 304-319. W. H. Bruford, Über Wesen und Notwendigkeit der Publikumsforschung, *Maske und Kothurn* 1 (1955), σσ. 148-155.

2. G. Morgan, *Cretan Poetry: Sources and Inspiration*, *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σσ. 405 - 425.

Οἱ παραλλαγές ποὺ ἐξετάζονται εἶναι οἱ ἐξῆς:

- K₁ = Π. Βλαστός, Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἐρωφίλης τοῦ Χορτάτζη, *Κρητικὸς Λαὸς Α'* (Ἡράκλειον 1909), σσ. 70-72.
Στίχ. 93, τῆς Χρυσῆς Πατακοπούλας ἀπὸ τὸ Ἄνω Μέρος Ἀμαρίου.
- K₂ = Ἐ. Δουλγεράκης, Ἀνέκδοτοι δημοτικαὶ παραλλαγαὶ τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ τῆς «Βοσκοπούλας», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 10 (1956), σσ. 241-272, κείμενο σσ. 244-251.
Στίχ. 71, τοῦ Τουρκοκρητικοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ Τσινάρ (Χατζὴ Ἀλῆ Μπεγάκη) ἀπὸ τῆ Σμύρνη, γεννημένου στὸ Ἡράκλειο.
- K₃ = Γ. Α. Μέγας, Παραλλαγὴ τῆς λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης, *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου* (Ἀθῆναι 1960), σσ. 370-374, κείμενο σσ. 372-374.
Στίχ. 49 τῆς Ἀμαλίας Θωμαδάκη ἀπὸ τὸ Ρουσσοσπίτι Ρεθύμνης, καταγραφὴ τοῦ Π. Ν. Ἀναστασάκη.
- K₄ = Θ. Δετοράκης, Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1976, σσ. 100-101.
Στίχ. 53, τῆς Μαρίας Μιχαλογιαννάκη, 66 ἐτῶν, ἀπὸ τῆ Ρούσσα Ἐκκλησιὰ Σητείας.
- K₅ = *Ἀδτόθι*, σσ. 101-102.
Στίχ. 42, τῆς Μαρίας Ζερβάκη, 42 ἐτῶν, ἀπὸ τὸ Σκαλάνι Πεδιάδος.
- K₆ = *Ἀδτόθι*, σ. 102.
Στίχ. 19, ἀπὸ τῆς Μέλαιμπες Ρεθύμνης.
- K₇ = *Ἀδτόθι*, σ. 103.
Στίχ. 24, τῆς Μαγδαληνῆς Κλάδου, 58 ἐτῶν, ἀπὸ τὸν Πλάτανο Ἀμαρίου.

Στὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν στίχων τῶν διασκευῶν προηγῶνται τὰ ἀντίστοιχα ἀποσπάσματα τῆς «Ἐρωφίλης». Ἀντίστοιχες λέξεις (ἀλλαγές τῆς πτώσης, τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς θέσης μέσα στὴ φράση δὲν λαμβάνονται ὑπόψη) σημειώνονται μὲ πλάγια καὶ ἀραιὰ γράμματα, ἐλαφρῶς ἀλλοιωμένες λέξεις καὶ ἐκφράσεις σημειώνονται μὲ πλάγια γράμματα. Νοηματικὲς μόνον ἀντιστοιχίες σημειώνονται μέσα σὲ παρένθεση. Τὰ ἀντίστοιχα ἀποσπάσματα κατατάσσονται κατὰ θέματα, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ δραματουργικὴ ἀνάλυση. Ἀκολουθεῖ σύντομο σχόλιο, ποὺ λαμβάνει ὑπόψη καὶ τὰ μέχρι τώρα σχόλια γιὰ τὸ ἀπόσπασμα αὐτό, στὴν περίπτωσιν ποὺ ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορές. Ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ ἀρίθμηση τῶν στίχων τῆς «Ἐρωφίλης» ἀκολουθοῦν τὴν κριτικὴ ἐκδόσιν τοῦ Ξανθοῦδίδη. Ἡ ὀρθογραφία τῶν διασκευῶν ἀκολουθεῖ τῆς ἐκδόσεως τους: φιλολογικὲς ἐπεμβάσεις καὶ διορθώσεις ἀποφεύγονται συνήθως (παραλείπονται τὰ εἰσαγωγικά), μὲ ἐξαιρεσὴ τὴν παραλλαγὴ τοῦ Βλαστοῦ (K₁), ὅπου σὲ μερικὰ σημεῖα ἡ ὀρθογραφία ἐκσυγχρονίζεται. Σ' αὐτὴ

τὴν παραλλαγή παρατηροῦνται καὶ ἀνωμαλίες στὴν ἀρίθμηση τῶν στίχων: ὁ στ. 19 λείπει, ἐνῶ ἡ ἐνότητα στ. 80-85 ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 στίχους. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ σχόλια παραπέμπουν σ' αὐτὴ τὴν ἀρίθμηση, καὶ γιὰ νὰ μὴ δημιουργοῦνται προβλήματα στὴν ἀνέυρεση συγκεκριμένων στίχων, διατηροῦμε τὴν ἐσφαλμένη ἀρίθμηση δηλώνοντας τὸν στίχο ποὺ προηγεῖται τοῦ στ. 85 ὡς στ. 84α. Τὰ δυὸ λάθη ἀλληλοακυρώνονται ποσοτικῶς, καὶ ἔτσι ἡ ἔκταση τῆς διασκευῆς παραμένει ἡ ἴδια.

Τὸ ὄραματικὸ ὄνειρο τῆς Ἐρωφίλης

B 147-148 *Δυὸ περιστέρια πλουμιστὰ μοῦ φαίνετονε, Νένα,
᾿ς ἓνα ψηλότατο δεντρὸ κ' ἐθώρου φωλεμένα.*

K₁ 1-2 *Δυὸ περιστέρια πλουμιστὰ περίσσα πλουμισμένα
᾿ς ἓνα ὠραιότατο δεντρὸ ἦσανε φωλεμένα.*

K₂ 15-16 *Δυὸ περιστέρια πλουμιστὰ, περίσσα πλουμισμένα
σ' ἓνα ψηλότατο δεντρὶ ἦτανε φωλεμένα.*

K₃ 1-2 *Δυὸ περιστέρια ὅμορφα περίσσα πλουμισμένα
σ' ἓνα ψηλότατο δεντρό ἦτανε φωλεμένα.*

K₄ 1-2 *Δυὸ περιστέρια ἦσανε περίσσια πλουμισμένα,
καὶ σ' ἐ περίφημο δεντρὶ ἦσανε φωλεμένα.*

K₅ 11-12 *Πῶς δυὸ πουλάκια ὅμορφα, περίσσια πλουμισμένα,
σ' ἓνα πολὺ ψηλὸ δέντρο ἦτανε φωλεμένα.*

K₆ 1-2 *Δυὸ περιστέρια πλουμιστὰ, περίσσα πλουμισμένα,
εἰς ὠραιότατο κλαδὶ ἦσανε φωλεμένα.*

K₇ 1-2 *Δυὸ περιστέρια ὅμορφα, περίσσα πλουμισμένα,
εἰς τὸ ψηλότερο δεντρὶ ἦτονε φωλεμένα.*

Οἱ περισσότερες κρητικὲς παραλλαγὲς ἀρχίζουν μὲ τὸ ὄνειρο τῆς Ἐρωφίλης καὶ παρουσιάζουν κάποια ὁμοιογένεια σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἄν αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ὑπαρξὴ κοινοῦ προτύπου, δὲν εἶναι καὶ τόσο βέβαιο, γιὰτὶ σώζονται καὶ ἀποσπάσματα τοῦ Προλόγου τοῦ Χάρου σὲ κρητικὸ μοιρολόι¹. Πάντως οἱ παραλλαγὲς τῆς Κρήτης σχηματίζουν μιὰ κάπως συμπαγὴ ὁμάδα, ποὺ δικαιολογεῖ ἀπολύτως τὸν ὄρο «κρητικὴ παράδοση». Τὸ K₂ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀλλάζει τὴ σειρά τῶν στίχων χωρὶς νὰ ἀλλάξει οὐσιαστικὰ καὶ τὴν πορεία τῆς ὑπόθεσης· τὸ πετυχαίνει αὐτό, γιὰτὶ ἀνάμεσα στοὺς στίχους τοῦ παρεμβάλλονται ἀφηγηματικὰ καὶ ἐπεξηγηματικὰ στοιχεῖα. Σπάνια ἓνα δίστιχο τῆς «Ἐρωφίλης» ἐμφανίζεται σὲ ὅλες τὶς παραλλαγὲς ἀναλλοίωτο. Στὸ K₁ ἡ ἐπανάληψη «πλουμιστὰ-πλουμισμένα» εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ

1. Βλ. Ἐ. Μελαίνης, *δ.π.*, καὶ Μαυρομάτη, *δ.π.*, σ. 90.

τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι γενικὰ καὶ προετοιμάζει ἓνα («υπερθετικὸ») στὸ δεύτερο στίχο¹, τὸ ὁποῖο λείπει ἐδῶ λόγῳ τῆς προσκόλλησης στὸ κείμενο τῆς «Ἐρωφίλης». Ἡ ἄμεση προσφώνηση πρὸς τὴ Νένα λείπει, ὅπως καὶ ἡ ὅλη διαλογικὴ δομὴ. Τὸ «αἰλουμισμένα» τοῦ πρώτου στίχου ἐπιβάλλεται ἐπίσης, λόγῳ τῆς ἀναγκαστικῆς ζευγαρωτῆς ὁμοιοκαταληξίας μὲ τὸ «φωλεμένα». Ἡ περίπλοκη σύνθεση τῆς φράσης στὸν δεύτερο στίχο μὲ τὴν περίτεχνη σειρά τῶν λέξεων ἀπλοποιεῖται, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ ροὴ τῆς δημοτικῆς· ἔτσι περισσεύει καὶ τὸ ρῆμα στὸν πρῶτο στίχο καὶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἐπιθέτου γεμίζει τὸ κενὸ διατηρώντας καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξία, καί, μ' αὐτήν, καὶ τὴ βασικὴ διάρθρωση τοῦ δευτέρου στίχου. Ἡ ἐναλλακτικότητα τοῦ ἐπιθέτου στὸν δεύτερο στίχο («ψηλότατο - ὠραιότατο - περίφημο - πολὺ ψηλὸ») μὲ ταυτόχρονη διατήρηση τοῦ βασικοῦ νοήματος ἀποτελεῖ ἐπίσης χαρακτηριστικὸ σχῆμα παραλλαγῶν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ δείχνει τὸ βαθμὸ τῆς ἐλεύθερης καὶ δημιουργικῆς ἀνάπλασης ἑνὸς δεδομένου νοήματος. Στὸ K₃ στ. 1 ἀποφεύγεται ἡ ἐπανάληψη μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ πρώτου ἐπιθέτου μ' ἓνα ἄλλο. Ἐπίσης στὸ K₅, ὅπου ἀλλάζει ἀκόμα καὶ τὸ ὑποκείμενο· τὰ «πουλάκια», σημειωτέον, ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὶς προφητεῖες στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι²: ἐδῶ διατηρεῖται ἐπίσης ἡ προσφώνηση τῆς Νένας, ὅπως στὸ πρότυπο. Στὶς ἄλλες παραλλαγές, τὸ προφητικὸ ὄνειρο παρουσιάζεται σὰν κάτι δεδομένο καὶ πραγματικόν. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀλλάζει ἡ ὑποκειμενικὴ του ὕψη καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ κάτι γενικὸ καὶ ἀδιαμφισβήτητο, ἐντείνοντας ἔτσι τὴν ἀγωνία τοῦ ἀκροατῆ γιὰ τὰ ἐπόμενα. Στὸ K₆ στ. 2 παρουσιάζεται μιὰ ἐννοιολογικὴ ἀντικατάσταση τοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶ στὸ K₇ τὸ ἀόριστο ὑπερθετικὸ ἐπίθετο τοῦ ἀντικειμένου γίνεται ὀριστικόν. «Ὅλες οἱ παραλλαγές συγγενεῦουν πολὺ μεταξύ τους, πράγμα πού ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς «Ἐρωφίλης» ἄσκησε ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πάνω στοὺς ἀκροατές. Ἀπόηχος τοῦ πρώτου στίχου διακρίνεται καὶ σὲ μιὰ κρητικὴ μαντινάδα: «Δυὸ περιστέρια στὴ φωλιά...»³.

B 151-152 μ' ἀπάνω 'ς τσι χαρές τωνα γεῖς λούπης πεινασμένος
σώνει στὴ μέση καὶ τῶ δυὸ περίσσια θυμωμένος.

K₁ 3-4 Κι' ὁ λ ο ὑ π η ς ἀπὸ πίσω των ὁ τρις ἀφορεσμένος
ἐρούφηξέν τα καὶ τὰ δυὸ σὰν σκύλος λυσσιασμένος.

K₃ 3-4 κι' ὁ λ ο ὑ π η ς τ' ἀνεργιάστηκε καὶ πάει νὰ τὰ φάη,
ἀπὸ νὰ τοῦ 'ρθη παλοθιά καὶ μαχαιρὰ μεγάλη.

1. Κ. Ρωμαίου, Ὁ νόμος τῶν τριῶν στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, Ἀθήνα 1963.

2. A.Luber, *Die Vögel in den historischen Liedern der Neugriechen*, Salzburg 1882.

3. Μ. Λιουδάκι, *Λαογραφικὰ Κρήτης*, τόμ. Α', *Μαντινάδες*, Ἀθήνα (1936), σ. 258, ἀρ. 130.

K ₅ 13	Γεράκι ἀπὸ πάνω ντως σὰ νὰ 'ταν θ υ μ ω μ έ ν ο
K ₆ 3	(‘Ο σκύλος ἀπὸ τὰ 'βλεπεν ἤτονε ἀφορεσμένος)
K ₇ 3-4	Κι ὁ λ ο ύ π η ς τ' ἀνεριάστηκε κ' ἐπῆε νὰ τὰ φάη, ποὺ νὰ τοῦ τύχη μπαλωτὲ καὶ μαχαιρὲ μεγάλη.

Οἱ ἀποκλίσεις εἶναι σημαντικές. Σταθερὸς παραμένει ὁ «λούπης»¹, με ἐξαίρεση τὸ K₅, ὅπου ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἰσοδύναμο «γεράκι»². Γιὰ τὸ ρῆμα «ἀνεριάζομαι» βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Θ. Δετοράκη³. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ στ. 1 στὴν ἀρχὴ (στὶς παραλλαγές) συνεπιφέρει τὴ χρησιμοποίηση συμπληρωματικοῦ ἐπιθέτου στὸ K₁ (καὶ στὸ K₆) καὶ δευτέρας κύριας φράσης στὸ K₃ καὶ K₇⁴. Λόγω τῆς ἐφαρμογῆς διαφορετικῶν συντακτικῶν σχημάτων στὸ K₁ καὶ στὸ K₃, γιὰ νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ τοῦ στίχου, ἡ ὁμοιοκαταληξία μεταβάλλεται. Γενικὰ στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ ἐλεύθερη ἀπόδοση καὶ ἀνασύνθεση τοῦ νοήματος. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἐκφραστικῆς ἀπόκλισης ἀπὸ τὸ πρότυπο εἶναι ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἰδιόμορφης λογικῆς τῆς διήγησης, εἰσδύουν δηλ. στοιχεῖα κατοπινῶν ἐξελιξέων τῆς ὑπόθεσης, ὅπως τὰ διατηρεῖ ὁ τραγουδιστῆς ταυτόχρονα στὴ μνήμη του καὶ τὰ συνδέει ἀμέσως: ἔτσι ὁ στ. 2 σὲ ὅλες τὶς παραλλαγές προτρέχει τῆς ἐξέλιξης τῶν γεγονότων. Συγκεκριμένα, στὸ K₁ προλαμβάνει τὸ ὀλέθριο τέλος τοῦ προφητικοῦ ὄνειρου, ἐνῶ στὰ K₃ καὶ K₇ προμαντεύει τὸ φρικτὸ τέλος τοῦ βασιλιᾶ, ταυτίζοντάς τον αὐτόματα με τὸ ἀρπακτικὸ πουλί, ὅπως θὰ τὸ ἐρμηνεύσει ἡ Ἐρωφίλη σὲ λίγο⁵.

Γενικὰ παρατηρεῖται ὅτι οἱ εἰσαγωγικοὶ γλωσσικοὶ τύποι τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ ἐμφανίζονται κάπως ὀλοκληρωμένα στὶς παραλλαγές διατηροῦνται πολὺ καλύτερα ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ πρῶτο δίστιχο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μόνον ἡ «ἐρεθιστικὴ» λέξη «λούπης» πέρασε ἄθικτη τὸ κατώφλι τῆς ἀπομνημόνευσης· τὰ ὑπόλοιπα ἀποδίδονται ἐλεύθερα. Ἡ προσοχὴ τοῦ ἀκροατῆ, ἡ ὁποία ἐντάθηκε μετὰ τὸ πρῶτο δίστιχο, σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ διατηρήσει καὶ τὸν ἀκριβῆ γλωσσικὸ τύπο, στρέφεται τώρα στὸ περιεχόμενο καὶ ὑποχωρεῖ βαθμιαῖα. Καὶ οἱ ἐπόμενες ἀντιστοιχίες στὸ ὄνειρο τῆς Ἐρωφίλης ἐνισχύουν τὴν ἐρμηνεία αὐτῆ. Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης εἶναι ἡ ἀμφίροπη ἐπίδραση ποὺ ἀσκει ὁ ἐκφραστικὸς περιορισμὸς τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ πε-

1. «ἀρπακτικὸν ὄρνεον, εἶδος ἰέρακος» (γλωσσάριο «Ἐρωφίλης»).

2. Ὁ «σκύλος» στὰ K₁ καὶ K₆ μᾶλλον δὲν ἔχει σχέση με μιὰ ἐτυμολογικὴ ἐκδοχὴ, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ λούπης θὰ προερχόταν ἀπὸ τὸ λατινικὸ *lupus* (λύκος), ἀλλὰ σημαίνει ἀπλῶς τὸ κακὸ θηρίο. Στὸ K₂ 17 εἶναι ὁ «κυνηγὸς» ποὺ ὑπαινίσσεται τὸ ἀρπακτικὸ πουλί (βλ. καὶ τὸ θέμα «κυνηγὸς καὶ πέρδικα» στὸ δημοτικὸ τραγούδι).

3. *Κρητικὰ Χρονικά*, ὁ.π., σ. 63.

4. Ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν δυὸ παραλλαγῶν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ὀφθαλμοφανής.

5. B 161-162.

ριεχομένου (ὁ περιορισμὸς τοῦ δεκαπεντασυλλάβου καὶ τῆς ζευγαρωτῆς ὁμοιοκαταληξίας) πάνω στὴν πιστότητα τῶν παραλλαγῶν σὲ σχέση μετὰ τὸ πρότυπο: ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ὑποχρεωτικὴ ρίμα διατηρεῖ πολλές φορές τὴ δομὴ τοῦ προτύπου καὶ στὸ δεύτερο στίχο (ὁ ὁποῖος συνήθως τείνει νὰ ἀποκλίνει περισσότερο ἀπὸ τὸ πρότυπο), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μέτρο ἀναγκάζει πολλές φορές τὸν τραγουδιστὴ νὰ καταφύγει σὲ «παραγεμίσματα» (ἐπίθετα, κύριες ἢ δευτερεύουσες φράσεις) σὲ σημεία ὅπου ἡ περίτεχνη συντακτικὴ δομὴ τοῦ Χορτάτη δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομνημονευθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ, πράγμα πού ἔχει τὴ μοιραία συνέπεια ὁ στίχος νὰ παρουσιάζει κενά¹. Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς τάσεις ἐπιβεβαιώνονται στὴ συνέχεια τῆς ἀνάλυσης ὅτι λειτουργοῦν ὡς βασικοὶ μηχανισμοὶ τῆς ἀπομνημόνευσης καὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ ἔντεχνου ποιήματος στὴ λαϊκὴ μούσα.

B 153-154 *κι ἄρπαξε τό 'να ξαφνικά τ' ἄλλοῦ ἀπὸ τὴν ἀγκάλη
κ' ἐξέσκισέν το κ' ἔφραν' το μ' ἀχορταγιὰ μεγάλη·*

K₁ 5-6 *Τ' ὄνα 'πιασε ξαφνιαδιαστὰ τ' ἄλλ' ἀπὸ τσ' ἄμπασκάλες,
κ' ἐρούφιξέν τα καὶ τὰ δυὸ μ' ἀχορταγὲς μεγάλες.*

K₅ 14 *(ἐχύθηκε καὶ τὰ 'φαιε σὰ νὰ 'ταν λυσσασμένο).*

K₆ 4 *καὶ ξέσκισέν τα κ' ἔφρανε τὰ ὁ τρισκαταραμένος*

Ἄξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ μεταβολὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ ὄνειρου στίς παραλλαγές (ἐκτὸς τοῦ K₂ 17: «*κι ἐσκότωσε τὸ ἕνα*»): σκοτώνονται καὶ τὰ δυὸ πουλιὰ στὴν ἄγρια ἐπίθεση τοῦ λούπη. Αὐτό, ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνιὰ τοῦ τέλους τοῦ ἔργου, πράγματι συμβαίνει, ἀλλὰ ἐδῶ ἰσοπεδώνεται ἡ διαφοροποίηση ὅτι ἡ Ἐρωφίλη αὐτοκτονεῖ, πράγμα στὸ ὁποῖο δίνεται μεγάλη ἐμφαση στὴ συνέχεια τῆς περιγραφῆς τοῦ ὄνειρου. Στίς παραλλαγές ὁμως αὐτὲς τὸ προφητικὸ ὄνειρο τελειώνει ἐδῶ (μόνο τὸ K₂ συνεχίζει σωστὰ τὸ πρότυπο): τὸ ἐνδιαφέρον ἐξαντλήθηκε, ἡ λειτουργία τοῦ ἀποσπάσματος ὡς προδιαγραφῆς τοῦ τέλους ἐκπληρώθηκε, καὶ ἡ προσοχὴ στρέφεται ἄλλοῦ. Τὸ K₁ 6 ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τοῦ K₁ 4 ἐλαφρὰ παραλλαγμένου. Ὁ ἐξαναστασιακὸς τῆς ὁμοιοκαταληξίας ἀποβαίνει ἐδῶ θετικὸς γιὰ τὴ διατήρηση τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ προτύπου στὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ στ. 2. Ἀπροσδόκητη εἶναι ἡ μεγάλη πιστότητα τοῦ K₆ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: ἀκολουθεῖται ἡ κάπως περίτεχνη διατύπωση τοῦ προτύπου μετὰ τὰ δυὸ ρήματα στὸ πρῶτο ἡμιστίχιο. Δὲν συμβαίνει πάντοτε οἱ μικρὲς παραλλαγές νὰ συνδέονται πρῶτα μετὰ τὲς μεγάλες

1. Γιὰ τὰ περίπλοκα συντακτικὰ σχήματα τοῦ Χορτάτη, βλ. Κ. Δ. Πηδώνια, *Τὰ λόγια γλωσσικὰ στοιχεῖα στὰ ἔργα τοῦ Χορτάτη*, Ἰωάννινα 1977 (Ἐρευνες στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία 2), σσ. 240-41.

και ἔμμεσα μόνο με τὸ πρότυπο¹. Ὁ «τρισκαταραμένος» τοῦ K₆ θυμίζει τὸν «τρὶς ἀφορεσμένο» τοῦ K₁ 3, και ἐπίσης τὸ πρόσωπο τοῦ «Τρισκατάρατου» στὶς ἠπειρωτικὲς παραλλαγές τῆς «Ἐρωφίλης»².

B 157-158 και τὸ ζιμιὸ τῆ μούρην του πρὸς τσι καρδιᾶς τὰ μέρη
μπήχνει κι' αὐτὸ και σφάζεται για τ' ἀκριβόν του ταίρι.

K₂ 18-21 κι' ἐπόμεινε τὸ θηλυκὸ μόνο κι' ἀμοναχόν του,
και ἐγύρισε τὰ νύχια του, για νὰ σφαγῆ ἀπαντόν του.
Για νὰ σφαγῆ, για νὰ πνιγῆ, για τ σ ῆ κ α ρ δ ι ᾶ ς τ ᾶ μ ἔ ρ η
για νὰ σφαγῆ κι' ἐκεῖνο μιὰ για τὸ δικό του ταίρι.

Τὸ πρῶτο δίστιχο ἔχει ἐπεξηγηματικὸ χαρακτήρα και ἀνταποκρίνεται μόνο νοηματικὰ στὸ πρότυπο³. Ἡ ἐπανάληψη και αὔξηση τοῦ ἐπιρρήματος στὸν στ. 1 εἶναι χαρακτηριστικὴ για τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἡ «μούρη» παραλλάσσεται λειτουργικὰ σὲ «νύχια». Για τὸ γλωσσικὸ τύπο «ἀπαντόν του» βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Δουλγεράκη (σ. 247, σημ. 31). Τὸ δεύτερο δίστιχο φαίνεται ὅτι μόνο ὁ ἐξαναγκασμὸς τῆς ὁμοιοκαταληξίας τὸ ἔσωσε ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀλλοίωση: ὁ στ. 1 ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν «νόμο τῶν τριῶν»⁴, χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρώνεται νοηματικὰ, λόγω τῆς ἀναγκαίας ρίμας «μέρη/ταίρι», πὺ διατηρήθηκε ἐπίμονα στὴ μνήμη τοῦ τραγουδιστῆ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ἢ τὴν ἀκρόαση τοῦ προτύπου. Ἐνῶ στὶς παραλλαγές παρατηροῦνται συνήθως συντμήσεις διστίχων τοῦ προτύπου, ἐδῶ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, με ἀποτέλεσμα στὸ ἐλεύθερο περιθώριο πὺ δημιουργεῖται ἔτσι νὰ ἀναπλάθεται τὸ νόημα τοῦ χωρίου σύμφωνα με τοὺς νόμους και τοὺς γλωσσικοὺς τύπους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

B 161-162 λούπης μῆν εἶν' ὁ κύρις μου τρομάσσω και φοβοῦμαι
κ' ἐμεῖς τὰ περιστέρια αὐτά, κι ὁμάδι σκοτωθοῦμε.

K₂ 22-23 Ὁ κύρης μάς 'το κυνηγὸς κι' ἐμεῖς τὰ περιστέρια,
κὸρη, και νὰ 'το βολετὸ και νὰ γενοῦμε ταίρια.

1. Βλ. και τὸ σχῆμα ἐξάρτησης τῶν παραλλαγῶν στὴ μελέτη τοῦ Θ. Δετοράκη, *Κρητικὰ Χρονικά*, δ.π., σ. 57.

2. «Τρισκατάρατος» ὀνομάζεται συνήθως ὁ διάβολος, π.χ. στὸν ἀποκριάτικο διάλογο μεταξὺ Γέρου και Ἄδη στὴν Περὰτῆ Ἰωαννίνων (Α. Παπαγεωργίου, Ἄλφάβητος, *Λαογραφία ΚΘ'* (1974), σσ. 357-358).

3. Ἡ γλωσσικὴ συμφωνία πὺ διακρίνει ὁ Δουλγεράκης (δ.π., σ. 246, σημ. 32) ὑπάρχει μόνο στὸ «ἀπόμεινε» τοῦ στ. Β 155. Ἡ ἀντιστοιχία πὺ σημειώνει δίπλα στὸ στ. 21 τῆς παραλλαγῆς ὀφείλεται σὲ τυπογραφικὸ λάθος.

4. Κ. Ρωμαίου, δ.π.

K₅ 15-16 Λέω μπά νά 'ν' ὁ κύρησ μου, φοβοῦμαι καὶ ἀντηροῦμαι
ἐσὺ κ' ἐγώ, Πανάρετε, μήπως ξεχωριστοῦμε.

Τὸ δίστιχο τοῦ K₂ τὸ λέει ὁ Πανάρετος ἐξηγώντας τὸ ὄνειρο στὴν Ἐρωφίλη, ἐνῶ στὸ K₅ ἡ ἴδια ἡ Ἐρωφίλη. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου πού μιλά κατὰ τρόπο πού νά ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ πρότυπο εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ στὶς παραλλαγές. Τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ μορφή καὶ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενον ὑπερισχύουν στὴ μνήμη τοῦ τραγουδιστῆ ἀπὸ τὴ διαλογικὴ δομὴ (ποιοὺς λέει τί) ἐξηγεῖται μερικὰ ἀπὸ τὸν προφορικὸ τρόπο ἐκμάθησης τοῦ ποιήματος: δὲν ἀναφέρεται ποιοὺς λέει ποιοὺ ἀπόσπασμα, ἀλλὰ αὐτὸ συμπεραίνεται μόνο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενον. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ «λούπη» ἀπὸ τὸν «κωνηρό» ἐγινε ἤδη στὸ K₂ 17. Ἡ συμπύκνωση τοῦ νοήματος τοῦ δίστιχου τῆς «Ἐρωφίλης» στὸν στ. 1 τοῦ K₂ δημιουργεῖ ἓνα νοηματικὸ κενὸ στὸν στ. 2, τὸ ὁποῖο καλύπτεται πρόχειρα μὲ ἓνα μοτίβο παρμένο ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐρωτικὸ διάλογο τῆς σκηνῆς Γ2. Ἡ ὁμοιοκαταληξία «ταίρια» ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ στ. 1¹. Ἐννοιολογικὰ ὁ στ. 2 δὲν ταιριάζει πολὺ μὲ τὸ θέμα τοῦ πρώτου. Στὴν ἀρχὴ τοῦ K₅ ὁ «λούπη» ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἓνα ἀρκετὰ πεζὸ παραγέμισμα, πράγμα πού ἴσως σημαίνει ὅτι ὁ τραγουδιστὴς δὲν κατάλαβε τὴ λέξη αὐτή. Ὡστόσο, κατὰ τὸν Στ. Ξανθοῦδιδη (γλωσσάριο «Ἐρωφίλης»), ἡ λέξη εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένη καὶ στὴ σημερινὴ Κρήτη. Ὁ στ. 2 ἀναπλάθει ἐλεύθερα καὶ ἀρκετὰ πετυχημένα τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ὄνειρου τοῦ προτύπου.

Τὸ μαντάτο

E 277-278 *Μᾶλλιος γιὰτὶ μοῦ μῆνυσε μὲ τὸν Ἀρμόδι, κρῖνω
(γιὰτὶ ἄνθρωπο χειρότερο δὲν ἔχομ' ἀπὸ κεῖνο).*

K₁ 11-12 Ὁ κύρης σου μοῦ ἐμήνυσε μὲ τὸν Ἀρμέντο, κρῖνω
κι' ἄλλον ἐχθρό 'ς τὸ σπίτι μας δὲν ἔχομε σὰν κείνο.

K₂ 28-29 Ὁ κύρης μου μοῦ μῆνυσε νὰ τρέχω νὰ πηγαίνω
δὲν εἴχαμε στὸ σπίτι μας χειρότερο σὰν κείνο.

K₃ 5-6 Ὁ κύρης μου μοῦ μῆνυσε μὲ τὸν Ἀσματο, κρῖνω,
ἀπὸ δὲν ἔχομ' ἄλλο 'χθρὸ στὸ σπίτι μας σὰν κείνο.

K₅ 19-20 Ὁ βασιλιάς τοῦ μῆνυσε μ' ἓνα μεγάλο κρῖνο
ἀπὸ δὲν εἶναι, μὰ τὸ Θιό, καλλίτερος 'πο κείνο.

K₆ 5-6 Ὁ κύρης μου μοῦ μῆνυσε μὲ τὸν Ἀρμένιο κρῖνο,
ἀπὸ δὲν ἔχομεν ὄχτρο χειρότερο ἀπὸ κείνο.

1. Τὸ «ταίρι» στὸ πληθυντικὸ δὲν συναντιέται στὶς ὁμοιοκαταληξίες τῆς «Ἐρωφίλης». Στὸν ἐνικὸ βλ. Β 107, Β 158, Γ 300, Δ 456.

Τὸ δίστιχο αὐτὸ τῆς Ε' πράξης τὸ λέει ἡ Ε (ρωφίλη) πρὸς τὴ Ν (ένα) πρὶν πάει στὸ Β (ασιλιά), ὅπου τὴν περιμένει ἡ φοικτὴ ἐκπληξὴ τοῦ γαμήλιου δώρου. Ὁ θεατὴς ἔχει πληροφορηθεῖ ἤδη τὸν ἀπάνθρωπο θάνατο τοῦ Π (ἀνάρετου), ἀλλὰ ἡ Ε δὲν τὸν ξέρει ἀκόμα, ἔχει ὅμως κακὰ προαισθήματα, πού τὰ ἀποδίδει στὸν μαντατοφόρο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀποσπάσματα πού δημιουργοῦν ἔνταση καὶ ἀπορίες, ὅπως ἡ μερικὴ πληροφόρηση γιὰ τὸ μέλλον τοῦ πρωταγωνιστῆ μέσω ὀνείρων, χρησμῶν, προφητειῶν καὶ προαισθημάτων, καὶ οἱ ἀντίστοιχες γλωσσικὲς διατυπώσεις, πού εἶναι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συγκινησιακὰ φορτισμένες, προσελκύουν ἰδιαίτερα τὴ μνήμη τοῦ ἀκροατῆ, γιὰτὶ ἐντείνουσι τὴν προσοχὴ του καὶ τὴ διανοητικὴ καὶ συναισθηματικὴ του συμμετοχὴ¹. Ἔτσι, ἡ φόρμουλα τοῦ κακοῦ προαισθήματος πρὶν ἀπὸ τὴ συνάντησιν μὲ τὸν Β χρησιμοποιεῖται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς παραλλαγὰς μὲ διαφορετικὸ συσχετισμὸ, στὴν ἴδια βέβαια θέσιν (ἐπικείμενη συνάντησιν μὲ τὸν Β), ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσιν δὲν προχωρεῖ πάντα ὡς τὸν θάνατο τοῦ Π: στὸ Κ₁ ὁ Π ἀπευθύνει τὸ λόγο στὴν Ε πρὶν αὐτὴ πάει στὸ Β, ὅπου θὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ προξενεῖο (ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου, γιὰτὶ στὸ πρότυπο τὸ λέει ἡ Ε στὴ Ν): στὸ Κ₂ ἡ δραματικὴ κατάστασιν καὶ τὰ πρόσωπα εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὸ πρότυπο: στὸ Κ₃ ἡ Ε ἀπευθύνεται στὴ Ν, ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσιν βρίσκειται ἀκόμα στὴν ἀρχή: στὸ Κ₅ ὁ λόγος εἶναι ἀφηγηματικὸς καὶ ἀναφέρεται στὸν Π, πού ἐτοιμάζεται νὰ πάει νὰ ὑποστῆ τὰ μαρτύριά του: στὸ Κ₆, τέλος, τὸ ἀπόσπασμα ἐντάσσεται στὸ σωστὸ συσχετισμὸ του. Ἡ τεχνικὴ τοῦ μηνύματος μὲ τὴν πρόσκλησιν γιὰ μιὰ συνάντησιν (καὶ ὕστερα μὲ τοὺς ἀμοιβαίους χαιρετισμοὺς) χρησιμοποιεῖται ἐπανειλημμένα στὶς παραλλαγὰς, γιὰ νὰ ὀριστεῖ ὁ τόπος καὶ τὰ πρόσωπα τῶν διαλόγων: τοῦ Π, τῆς Ε καὶ τοῦ Β. Πρόκειται γιὰ ἕναν τρόπο ἐμμεσης πληροφόρησιν τοῦ ἀκροατῆ, πού βοηθᾷ νὰ διατηρεῖται κάπως ἡ σκηρικὴ δομὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ², χωρὶς τὶς συμπληρωματικὲς πληροφορίες πού δίνει μιὰ θεατρικὴ παράστασιν ἢ ἕνα δραματικὸ κείμενο (δῆλωσιν τοῦ προσώπου πού μιλά).

Ἡ γλωσσικὴ μορφή τοῦ δίστιχου, πού βρίσκειται ἔτσι στὸ σταυροδρόμι πολλῶν δραματικῶν ἐξελίξεων, δείχνει ἰδιαίτερη δύναμιν: ἀκόμα καὶ τὸ αἰνιγματικὸ πρόσωπο τοῦ κακοῦ («*Ἀρμόδιου*») διατηρεῖται στὶς περισσότερες παραλλαγὰς («*Ἀρμέντος*», «*Ἄσματος*», ἀκόμα καὶ «*Ἀρμένιος*»). Καὶ τὸ συντακτικῶς περίπλοκα τοποθετημένον «*κρίνω*» στὸ τέλος τοῦ στ. 1 παραμένει στὸ Κ₁, στὸ Κ₂ καὶ στὸ Κ₃ ἀναλλοίωτον στὴ θέσιν του, ἐνῶ στὸ Κ₅ καὶ στὸ

1. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγισιν τοῦ προβλήματος τῆς δημιουργίας ἐντάσεως μὲ τὴ μέθοδον τῆς μερικῆς πληροφόρησιν βλ. M. Pfister, *Das Drama. Theorie und Analyse*, München 1977, σσ. 141έξ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. Γιὰ μιὰ προσπάθειαν ἱστορικῆς ἐρμηνείας τῆς ὑπαρξῆς σκηρικῆς δομῆς στὰ δημοτικὰ τραγούδια βλ. Κ. Ρωμαίου, *Ἡ ποίησιν ἑνὸς λαοῦ*, Ἀθήνα 1968, σσ. 35έξ.

K₆ μεταβάλλεται σὲ ἓνα δυσεξήγητο οὐσιαστικὸ «κρίνω»¹. Τὸ ρῆμα «κρίνω» στὸ τέλος τοῦ στίχου (πολλές φορές μέρος περίτεχνου συντακτικοῦ σχήματος) χρησιμοποιεῖται στὴν «Ἐρωφίλη» πολὺ συχνὰ γιὰ νὰ καλύψει τὴ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία μὲ τὸ «ἐκείνω» (A 211, A 274, B 27, B 105, B 273, Γ 356, Δ 201, Δ 348, Δ 449, Δ 615) καὶ «αὐτεῖνω» (A 442, Δ 358, E 244)². Ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ καὶ συχνὴ ρίμα «κρίνω/ἐκείνω» ἐπέβαλλε σὲ ὅλες τὶς παραλλαγές³ στὸν στ. 2 τὸ «κείνω» καὶ προστάτευσε ἔτσι τὸν στ. 2 ἀπὸ μεγαλύτερη φθορά. Τὸ νόημα τοῦ στ. 2 στὶς παραλλαγές εἶναι πιὸ σαφές ἀπὸ ὅ,τι στὸ πρότυπο. Στὸ K₅ ὁ ἀπαίσιος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀγγελιαφόρου μεταβάλλεται στὸ ἀντίθετο: παρουσιάζεται ἐδῶ, λειτουργικὰ ἐσφαλμένα (γιατὶ πρέπει νὰ δώσει μιὰ νύξη γιὰ τὴ θανάσιμη ἔκβαση ποῦ θὰ ἔχει ἢ συνάντηση μὲ τὸ B) ὡς ὁ καλύτερος.

E 331-332 *Μισσεύγ' ἢ Νένα μου ἀπὸ 'δῶ, καὶ πλειότερα τρομάσσω,
παρὰ νὰ σκοτεινιάζουμου μόνια μου 'ς ἄγριο δάσο.*

K₂ 42 *'Ἡ Νένα μου ἐμίσηψε κι' ἐγὼ πολλὰ τρομάσω*

K₇ 9-10 *Νένα μου, πῶς μαραίνομαι καὶ πῶς σιγοτρομάσσω,
σάματι σκοτεινιάζομαι σ' ἓνα μεγάλο δάσο.*

Ἡ ψυχολογικὴ κατάσταση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν προηγούμενη: ὁ φόβος πρὶν ἀπὸ τὴ συνάντηση μὲ τὸ B. Ὁ B διέταξε τὴ N νὰ φύγει, γιὰ νὰ μείνει μόνος του μὲ τὴν E (E 329-330). Στὸ K₂ περιγράφεται ἡ ἴδια σκηνή, στὸ K₇

1. Ὁ Θ. Δετοράκης σημειώνει (*Κρητικὰ Χρονικά*, ὁ.π., σ. 59) ὅτι ἐδῶ ὁ λαϊκὸς κατασκευαστὴς μᾶλλον δὲν κατάλαβε τὴ σημασία τοῦ στίχου. Ἡ λέξη, ποῦ χρησιμοποιεῖται καὶ παρακάτω (K₅ 25, 30) μὲ τὴν ἔννοια τοῦ συμβούλου (ἀγγελιαφόρου, γραφέα), δὲ συναντιέται σὲ ἄλλα κείμενα. Προτείνει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ «σκρίνιου» (γραφέα). Θέλω νὰ προσθέσω ἐδῶ ὅτι ὁ φορέας τῆς προφορικῆς παράδοσης δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸ νόημα τοῦ στίχου, ἀλλὰ δυσκολεύτηκε στὴν κατανόηση τῆς συντακτικῆς δομῆς. Ὁ «κρίνος» ἄλλωστε στὸ K₅ 25 δὲν εἶναι ὁ σύμβουλος, ἀλλὰ προφανῶς κάποιοι βασιανιστὴς («κρίνω» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «βασανίζω»). Καὶ οἱ δυὸ ἐρμηνεῖες ὁμοῦ δὲν καλύπτουν τὴ σημασιολογικὴ ἀδυναμία ποῦ παρουσιάζει ὁ «κρίνος» στὸ K₅ 19 καὶ στὸ K₆ 5, ὅπου ἐπωμίζεται τὴν ἴδια τὴ λειτουργία τοῦ ἄγνωστου καὶ ἐπώνυμου μαντατοφόρου, ὅπως στὰ K₁ καὶ K₃ τοῦ ἐπώνυμου ἀγγελιαφόρου Ἀρμέντου καὶ Ἀσμάτου. Ἡ λέξη σ' αὐτὸ τὸ συσχετισμὸ μπορεῖ καὶ νὰ μὴ σημαίνει τίποτε τὸ συγκεκριμένο.

2. Παράδειγμα γιὰ ἓνα συντακτικὰ ἐμβόλιμο «κρίνω» μέσα στὸ στίχο: E 136. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ «κρίνω» στὴ ρίμα συναντιέται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου: Κατζ. A 138, A 349, B 264, Ζήν. Δ 226, Στάθ. A 297, B 148, Ἴντ. A 34, Θυσ. 1134, Ροδ. (Γεννάδ. 1976) A σ. 33 στ. 6, A σ. 39 στ. 16, B σ. 47 στ. 22, B σ. 50 στ. 16, B σ. 59 στ. 16, B σ. 62 στ. 4, σ. 73 στ. 21, Δ σ. 94 στ. 25, Δ σ. 108 στ. 12.

3. Ἀκόμα καὶ στὸ K₂, ὅπου ἀποφεύχθηκαν στὸ στ. 1 καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ περίεργου μαντατοφόρου καὶ τὸ ἐμβόλιμο «κρίνω» στὸ τέλος τοῦ στίχου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφεῖ μερικῶς ἡ ὁμοιοκαταληξία.

ὅμως τὸ δίστιχο μεταφέρεται στὴ σκηνὴ ὅπου ἡ Ε ἑτοιμάζεται νὰ πάει μὲ τὴ Ν στὸ Β. Τὰ προαισθήματα εἶναι τὸ ἴδιο δυσλόγων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀμεση ἐξάρτηση τοῦ Κ₇ ἀπὸ τὸ πρότυπο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Τὸ π ρ ο ξ ε ν ε ι ὸ

Γ 95, 97 *δὺο προξενεῖς γιὰ λόγου σου τοῦ φέρασι, κερά μου,
νὰ σὲ παντρέψῃ...*

(B 251 *Δὺο προξενεῖς γιὰ λόγου τση δὺο βασιλιῶ μεγάλω).*

Κ₁ 25-26 *Δὺὸ π ρ ο ξ ε ν ε ι ὸ σοῦ φέρνω ᾿γά, ψυχὴ μου Ἐρωφίλη,
ἐσένα σὲ παντρεύουνε κ' ἐμένα ποῦ μ' ἀφήνεις;*

Κ₂ 7(-8) *Δὺὸ π ρ ο ξ ε ν ε ι ὸ σοῦ φέρνω ᾿γά, γλυκειά μου Νερωμφίλη
(μηδὲ στὴ μιὰ δίνω βουλή, μηδὲ στὴν ἄλλη ἀχείλι).*

Κ₃ 11-12 *Τρεῖς π ρ ο ξ ε ν ε ι ὸ σοῦ πέμπουνε, ψυχὴ μου Νερωμφίλη,
κι αὔριο σὲ παντρεύουνε καὶ μένα ποῦ μ' ἀφήνεις;*

Ἡ ἀναφορά τοῦ προξενεῖο ἀπὸ τὸν Π περικλείει μέσα της βαθιὰ δραματικὴ εἰρωνία, ποὺ δημιουργεῖ συγκίνηση καὶ ἔνταση στὸ θεατὴ. Ἡ ὑπόθεση τοῦ προξενεῖο, εἶναι καὶ τὸ βασικὸ θέμα τῆς ἐξέλιξης τῆς δράσης στὸ πρῶτο μισὸ τῆς τραγωδίας. Μὲ τὴν παραπάνω φόρμουλα συνοψίζεται ὅλη ἡ ἐξέλιξη καὶ ὁ αἰσθηματικὸς κόσμος τῶν τριῶν πρωταγωνιστῶν. Βρίσκεται σὲ ἐξέχουσα θέση στὸ σημεῖο συνάντησης τριῶν δραματικῶν προοπτικῶν: ὁ Β χαίρεται ποὺ θὰ παντρέψῃ τὴν κόρη του, ἡ Ε φοβᾶται τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κρυφοῦ της ἔρωτα, καὶ ὁ Π φοβᾶται μήπως ἡ Ε ἐνδώσει. Μόνο ὁ θεατὴς (ἀκροατῆς, ἀναγνώστης) βρίσκεται στὴν εὐχάριστη θέση νὰ τὰ διαβλέπει ὅλα καὶ νὰ ἀγωνιᾷ γιὰ τὶς ἐπερχόμενες συγκρούσεις. Παράλληλα, τὸ προξενεῖο στὴν ἀγροτικὴ καὶ πατριαρχικὴ κοινωνία τῆς τουρκοκρατούμενης Κρήτης ἀποτελοῦσε βασικὸ κοινωνικὸ θεσμό, ἰδιαίτερης σημασίας γιὰ τὸ μέλλον δύο οἰκογενειῶν καὶ αἰτία γιὰ βαθιὰς αἰσθηματικῆς μεταβολῆς στὸν ψυχολογικὸ κόσμον ὅλων τῶν συμμετεχόντων. Ἡ φόρμουλα ἐμφανίζεται ἐπίσης καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι¹.

Ἡ αἰσθηματικὴ φόρτιση τοῦ στίχου διακρίνεται ἀμεσότερα στὶς παραλλαγές, καὶ ἐκδηλώνεται ἐντονότερα μὲ τὴν ἐκφώνηση στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ στίχου. Τὸ θέμα τῶν προξενειῶν θίγεται στὸ ἔργο ἐπανειλημμένα². Ὁ στ. 2

1. Π.χ.: «Καὶ προξενιὸν τῆς πέμπανε..» (Μέλαινα, ὁ.π., σ. 20, στ. 4), «Καὶ προξενεῖα τση μπέμπανε ἀπὸ τὸ Σαλονίκη» (Ὁ Καταχανᾶς ἢ τὸ καλὸ πουλί: Α. Κριάρης, Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ῥομάτων, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 221).

2. Καὶ στὰ Β 405 καὶ Δ 27, ἀλλὰ ὄχι μὲ αὐτὸν τὸν γλωσσικὸ τύπον, ὅπως τὸ ἐννοεῖ προφανῶς ὁ Δουλιγέρης, ὁ.π., σ. 246, σημ. 22.

ἐκφράζει ἀπροκάλυπτα τὸ φόβο τοῦ Π μήπως χάσει τὴν ἀγαπημένη του μὲ τὸ μήνυμα ποῦ τῆς φέρνει. Ἡ ἐκφραση τοῦ δευτέρου ἡμιστίχιου θυμίζει ἀρκετὰ ἕναν στίχο τοῦ μονολόγου τοῦ Π, ποῦ ὁμολογεῖ τοὺς φόβους του: *μ' ἔν' ἀπ' αὐτοὺς νὰ παντρευτῆ καὶ μένα νὰ μ' ἀφήσῃ* (B 450). Ὁ Δουλγεράκης σημειώνει γιὰ τὸν στ. 2 τοῦ K₂ ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ πρότυπο¹. Ὁ στίχος ὅμως μοιάζει πολὺ μὲ τὸ K₇ 7, ὅπου ὁ Δετοράκης διαπίστωσε σωστὰ μιὰ ἐννοιολογικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ B 21-22². Στὸ K₃ ὁ ἀριθμὸς τῶν προξενειῶν ἀυξάνεται σὲ τρία, σύμφωνα μὲ τοὺς εἰδικοὺς νόμους ποῦ διέπουν τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὰ παραμῦθια.

Ἡ ἀναφορὰ τῶν προξενειῶν ἐμφανίζεται σὲ δυὸ παραλλαγές, καὶ δευτέρη φορὰ σὲ διάλογο τοῦ B μὲ τὸν Π. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ ὅμως δὲν προηγεῖται πάντα τῆς πρώτης, ὅπως θὰ τὸ ἐπέβαλλε μιὰ λογικὴ σειρά τῶν πραγμάτων.

- K₁ 15 (-17) *Δ υ ὀ π ρ ο ξ ε ν ε ι ἄ* μοῦ φέρανε, πέ μου, Πανάρετέ μου,
(ποιὸς εἶν' ἀπὸ τσῆ δυὸ καλλιὰ νὰ δώσω τσ' ἀφεδιές μου.
ἴσα ἄνω ἄνω καὶ τὸ μικρὸ ἴσια καὶ τὸ μεγάλο).
- K₂ 9 (-12) *Δ υ ὀ π ρ ο ξ ε ν ε ι ἐς* μοῦ φέρνοννε, Πανάρετε, καὶ πέ μου,
(ποιὸς εἶν' ὁ πια καλύτερος, νὰ δώσω τσ' ἀφεδιές μου.
Δὲ βάνω ἄνω εὐχαρισθιά στὸν ἕνα καὶ στὸν ἄλλο,
ἴσα ἄνω καὶ τὸν πια μικρὸ, ἴσα καὶ τὸ μεγάλο).
- K₇ 5 (-7) *Καὶ π ρ ο ξ ε ν ε ι ὀ* μοῦ πέψανε, Πανάρετε, καὶ πέ μου,
(ποῦ ἔναι τὸ μπλιὸ καλλίτερο νὰ δώσω τσ' ἀφεδιές μου.
Μηδὲ στὸν ἕνα βάν' ἀρχὴ μηδὲ στὸν ἄλλ' ἀχελί).

Στὸ δεῦτερο ἡμιστίχιό τοῦ στ. 1 διατυπώνεται στερεότυπα ἡ πρόσκληση τοῦ B στὸν Π νὰ ἐκφράσει τὴ γνώμη του. Φέρνοντας ἔτσι τὸν Π σὲ πολὺ δύσκολη θέση χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, προκαλεῖ μεγάλη ἔνταση στὸ θεατῆ, τόσο αἰσθηματικὰ (γιατὶ ὁ Π καὶ ὁ θεατῆς βρίσκονται στὸ ἴδιο σημεῖο κατατοπισμοῦ, πράγμα ποῦ προκαλεῖ τὸν ταυτισμὸ τους), ὅσο καὶ νοητικὰ (γιατὶ μιὰ ἀδέξια ἀπάντηση τοῦ Π μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει τὰ πάντα). Ἡ ἀπάντηση τοῦ Π στὶς παραλλαγές δὲν ἔχει ἄμεσο γλωσσικὸ πρότυπο στὴν τραγωδία, ἀλλὰ συμπεραίνεται ἀπὸ διάφορα ἀποσπάσματα. Ὁ γλωσσικὸς τύπος τοῦ στ. 2 καὶ στὶς τρεῖς παραλλαγές μοιάζει μὲ τὸ A 545, ὅπου ὁ B ζητᾷ τὴ γνώμη τοῦ Σ(υμβούλου)³. Ἡ κρίσιμη ἀπάντηση τοῦ Π, ποῦ ἀρνεῖται διπλωματικὰ κάθε συμβουλή, λέγοντας ὅτι δὲν προτιμᾷ κανέναν ἀπὸ τοὺς δυὸ βασιλιάδες, φαίνεται στὶς λαϊκὲς παραλλαγές πιὸ συμπτυκνωμένη καὶ δραματικὴ: στὴν τραγω-

1. "Ο.π., σ. 246, σημ. 23.

2. Κρητικὰ Χρονικά, β.π., σ. 63.

3. Ἐπίσης B 254 «καὶ θέλει τὸν καλλίτερον ἀπὸ τσῆ δυὸ νὰ γνώσῃ».

δία ὁ Π ἐπιχειρηματολογεῖ ἀναφέροντας τὴ μεγάλη ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὸν πατέρα, καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δυὸ βασιλιάδες ἀνήκουν σὲ ἐχθρική παρτάταξη¹. Τὸ νοηματικὸ περιεχόμενον τὸ ἀντλεῖ ὁ τραγουδιστὴς ἀπὸ τὸ μονόλογο τοῦ Β (συγκεκριμένα Β 21-22)². Ἡ ἀνάγκη τῆς δραστηκῆς συμπύκνωσης τοῦ περιεχομένου στὸ δημοτικὸ τραγούδι παραμερίζει τὴν ἔμμεση στρατηγικὴ τῆς ἀποτρεπτικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Π στὴν τραγωδία καὶ διαμορφώνει τὴν πρώτη σύγκρουση Π/Β πρὸς δραματικὰ σὲ μορφή μοναδικῆς ἐρωταπάντησης, ὅπου ὁ Π καταφέρει νὰ ἐκφράσει συγχρόνως πράγματα ποῦ ἐπιφανειακὰ εἶναι ἀντιφατικά: νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνοιχτὴ ρήξη καὶ νὰ δείξει τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Β, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκαλύψει τὴν πραγματικὴ τῆς αἰτία, καὶ νὰ καθυστερήσει τὴν ὑπόθεση ἀφήνοντας τὸν Β στὴν ἀμηχανία τῆς ἐπιλογῆς. Ἡ λαϊκὴ διασκευὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πολὺ πετυχημένη. Ὅχι τυχαῖα βρίσκεται ἐδῶ ἡ ἔναρξη μιᾶς θεματικῆς ἐνότητας ἰσχυρῆς ἐντάσεως (σχέση Π - Β), ποῦ θὰ τελειώσει μὲ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Π. Ἡ λαϊκὴ διασκευὴ πρέπει νὰ διατηρήσει, ὅσο εἶναι δυνατόν, τέτοιες θεματικὲς ομάδες ἐντάσεως (δηλ. τουλάχιστον ἀναφορὰ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τους), ἂν δὲ θέλει νὰ χάσει σὲ ἐνδιαφέρον καὶ σὲ συναρπαστικότητα. Στὸ Κ₂ ἡ ἀπάντηση τοῦ Π παίρνει τὶς διαστάσεις ἀποφθέγματος γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσότητα. Τὸ Κ₇ 7 τὸ συναντήσαμε ἤδη σὲ ἄλλο συσχετισμὸ στὸ Κ₂ 8.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς συμφορᾶς στὸ πρόσωπο τοῦ ἄλλου.

- Β 235-236 *Μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ, καὶ μὲ τὴν ὥρα μπαίνει,
κ' ἔχει κλιτὸ τὸ πρόσωπο τὴν ὄψιν τ' ἀλλαγμένη.*
- Β 257-258 *Τσι προξενειὲς ἐγροίκησε, γιὰ κείνο πρικομένο
τόσα πολλὰ τότε θωρῶ, στήν ὄψιν ἀλλαγμένο.*
- Γ 45-46 *Μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ κ' ἔρχεται σὰ θλιμμένο,
καὶ τὸ μαντᾶτο τὸ πρικὸ θὲ νά'χη μαθημένο.*
- Γ 61-62 *Μὰ τὴν κερά μου συντηρῶ κ' ἔρχεται πρὸς ἐμένα,
κ' ἔχει τὸ πρόσωπο κλιτὸ, τ' ἀμμάτια θαμπωμένα.*
- Κ₁ 21-22 *Καὶ τὸν Πανάρετο θωρῶ κ' ἔρχετ' ὅθεν ἐμένα,
κ' ἔχει τὰ μάτια του κλειστὰ καὶ παραπονεμένα.*
(23-24) *(κ' εἶναι τὰ μάτια του κλειστὰ κι ὄγρὸ τ' ἀνάβλεμμα του,
τ' ἀχείλι του δὲν μολογᾷ τὸν πόνο τῆς καρδιάς του).*

1. Β. 413-416, Β 419-422.

2. «σὲ τοῦτο διαφορὰ καμμιὰ δὲ θέλω νὰ τση βάλω, [γιατὶ καλιὰ δὲν εἶν' ὁ γεῖς ἀπὸ τὸν ἄλλο].»

K₂ 1-2 *Μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ κ' ἔρχεται ἔθεν ἐμέναι
κ' εἶναι τ' ἀμμάθια ντου κλιτὰ καὶ παραπονεμένα.*

K₃ 9-10 *Καὶ ντὸ Πανάραντο θωρῶ κ' ἔρχεται μετὰ μέναι
κ' εἶναι τὰ μάθια ντου θολὰ καὶ μέσα βουρκωμένα.*

Πρόκειται γιὰ τὴν παμπάλαια καὶ πολύχρηστη θεατρικὴ τεχνικὴ τῆς σκηνικῆς ἐμφάνισης ἑνὸς προσώπου μέσω ἀναγγελίας ἑνὸς ἄλλου προσώπου, ποὺ βρίσκεται συνήθως ἐπὶ σκηνῆς μονολογώντας καὶ πληροφορεῖ τοὺς θεατῆς γιὰ τὴν ἐμφάνιση κάποιου ἄλλου ἀπὸ τὰ παρασκήνια. Συνοφασμένη μὲ τὴν πληροφορία εἶναι μερικὲς φορές καὶ ἡ ἐνημέρωση τοῦ θεατῆ γιὰ τὴν ψυχικὴ κατάσταση αὐτοῦ ποὺ πρόκειται νὰ ἐμφανιστεῖ. Στὴν Ἀναγέννηση καὶ στὸ Μπαρόκ τὸ πρόσωπο ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ πιστὸς καθρέφτης τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τοῦ ἀνθρώπου (πολὺ ἀργότερα ἐμφανίζεται στὸ θέατρο ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ «φαίνεσθαι» καὶ στὸ «εἶναι»). Ἡ ἐνημέρωση τοῦ θεατῆ γιὰ τὸ τί ἔχει μάθει ἐντωμεταξὺ τὸ πρόσωπο ποὺ πρόκειται νὰ ἐμφανιστεῖ (αὐτὸ συμπεραίνεται συνήθως ἀόριστα ἀπὸ τὴ χαρούμενη ἢ τὴ θλιμμένη ἐκφραση τοῦ προσώπου του) ἐντείνει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν διάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ, τοῦ ὁποῦ ὁ θεατῆς ξέρεῖ ἀπὸ τώρα περίπου τὸ θέμα καὶ τὴν πορεία του. Τὸ πλεονέκτημα τῆς προκαταβολικῆς ἐνημέρωσης γιὰ τὰ γεγονότα, ποὺ τὸ ἀπολαμβάνει ὁ θεατῆς, καθὼς τοῦ δίνει τὸ αἶσθημα ἑνὸς παντογνώστη θεοῦ, συγκαταλέγεται στὰ πιὸ ἀποτελεσματικὰ αἰσθητικὰ μέσα τῆς δραματικῆς τέχνης¹, καὶ οἱ ἐκτενέστερες λαϊκὲς διασκευὲς διατηροῦν αὐτὴν τὴν τεχνικὴ. Ἄλλωστε ἡ φόρμουλα αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται τόσες φορές στὸ ἔργο, ὥστε θὰ ἦταν περίεργο νὰ μὴν ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τὴν ἀπομνημόνευση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα παραδείγματα βλ. ἐπίσης στ. Α 35, Β 371 καὶ Δ 135², γιὰ τὸ πρόσωπο ὡς καθρέφτη τῆς ψυχικῆς κατάστασης Α 73-74³.

Στὰ παραπάνω παραδείγματα τὸ θλιμμένο ὄφρος τοῦ προσώπου ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν προξενειῶν (Β 235-236 καὶ Β 257-258 ἢ Ν γιὰ τὸν Π, Γ 45-46 ἢ Ε γιὰ τὸν ἴδιο, Γ 61-62 ὁ Π γιὰ τὴν Ε). Τὰ χαρακτηριστικὰ οὐσιαστικὰ καὶ ἐπίθετα εἶναι ὅμοια ἢ καὶ τὰ ἴδια, ὥστε τὸ δίστιχο, παρόλο τὸ κάθε φορὰ ἀρκετὰ παραλλαγμένο συντακτικὸ σχῆμα (στὴν περίπτωση μάλιστα

1. Γιὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ στὸ Κρητικὸ Θέατρο βλ. W. Puchner, *Prinzipien der Personführung im griechischen Drama von 1590 bis 1750*, *Anzeiger der phil. hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 118 (1981), σσ. 108-128, ἰδ. σσ. 110 ἔξ.

2. Α 35 «Μὰ τὸν Καρποφόρο θωρῶ τὸ συνανάθροφό μου». Β 371 «Μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ σὺν τοῦ ἄγα μνημένα...». Δ 135 «Μὰ ἄθω θωρῶ τὸ βασιλεῖο περίσσα θυμωμένο».

3. Α 73-74, Κ: Πανάρετε, ἂν ἡ γι-ἄφρις σου μ' ἀλήθεια κ' ἡ θωριά σου
τῶν ἀμματιῶ μου δείχνουσι τὸ βάρος τσῆ καρδιάς σου.

λιστα τοῦ Β 257-258 ἔχουμε ἀσύνδετο¹), ἀποβαίνει —λειτουργικά πάντα τὸ ἴδιο —ἀπὸ ἐπανάληψη σὲ ἐπανάληψη ἓνα Leitmotiv τῆς πορείας τῆς τραγικῆς μοίρας, πὺ ἀφήνει τὰ ἴχνη της στὰ πρόσωπα τῶν δρώντων². Τὰ στερεότυπα στοιχεῖα εἶναι: «τὸ πρόσωπο κλιτό», «τὴν ὄψιν ἀλλαμένη», «πρικαμένο», «θλιμμένο», «τ' ἀμμάτια θαμπωμένα». Αὐτὰ τὰ πανομοιότυπα τῆς ἔκφρασης καταθλίψεως χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ λαϊκὲς διασκευές: τὰ μάτια του εἶναι κλιτὰ (κλειστά)³ ἢ θολὰ καὶ παραπονεμένα (βουρκωμένα)⁴. Τὸ τελευταῖο ἐπίθετο μπορεῖ νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ ἓνα παρόμοιο δίστιχο τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (571-572)⁵. Ἡ παρουσίαση «μὰ τὸν Πανάρετο θωρῶ», πὺ τὴ συναντοῦμε σὲ ὄλες τὶς ἐκτενέστερες παραλλαγές⁶, ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴν ἴδια λειτουργικότητα τρεῖς φορές στὸ ἔργο: Β 235, Β 371, Γ 45. Κλείνει συνήθως ἓναν στοχαστικὸ μονόλογο καὶ ἀναγγέλλει τὴν ἀλλαγὴ τῆς σκηνῆς, προετοιμάζοντας τὸν θεατὴ ὅτι τώρα ἡ ὑπόθεση θὰ προχωρήσει καὶ ἐντείνοντας τὴν προσοχὴ του γιὰ τὰ γεγονότα πὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Αὐτὴ ἡ ἐπανεπιλημμένα χρησιμοποιούμενη τεχνικὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς πλοκῆς μὲ τὴν ἀπρόοπτη ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ (ἀνασταλτικὸς μονόλογος - ραγδαία ἐξέλιξη) περνᾷ εὐκόλα στὴν ἀπομνημόνευση⁷.

1. Πηδώνια, ὁ.π., σ. 243.

2. Γιὰ τὴν ἀπαισιόδοξη περίοδο Β3-Γ2 τουλάχιστο, πὺ ἀντισταθμίζεται παρακάτω μὲ τὸν ὄρκο τῆς αἰώνιας ἀγάπης (Γ2).

3. Γιὰ τὸ ἐπίθετο «κλιτός» βλ. καὶ γλωσσάρια «Ἐρωφίλης» καὶ «Ἐρωτοκρίτου». Ἡ μετατροπὴ του σὲ «κλειστά» στὸ Κ1 δηλώνει μιὰ προσπάθεια (ἀτυχοῦς) ἐρμηνείας, γιὰτὶ καὶ τὸ «τ' ἀμμάτια ντου κλιτὰ» (ὅπως στὸ Κ2) ἀποτελεῖ ἀνεπιτυχή σύμπτωση τῶν «τὸ πρόσωπο κλιτό» καὶ «τ' ἀμμάτια θαμπωμένα». Τὸ «κλειστά» συσχετίζεται μὲ τὸ «χαμηλωμένα» (Δ 649).

4. Τὸ δεῦτερο δίστιχο τοῦ Κ1 ἀρχίζει μὲ μιὰ ρητορικὴ ἐπανάληψη καὶ προχωρεῖ ἔπειτα σὲ μιὰ ψυχολογικὴ ἐξήγηση τῆς ἔκφρασης τοῦ προσώπου. Στὸ τέλος τοῦ στ. 2, σημειωτέον, δὲ χρησιμοποιεῖται ὁ συνηθισμένος κρητικὸς λαϊκὸς τύπος τῆς γενικῆς.

5. *Τὸ πρόσωπό σου συντηρῶ, τὴν ὄψη σου ἀλλαμένη,
ἡ ἐμιλιά σου εἶναι κλιτὴ καὶ παραπονεμένη.*

6. Στὸ Κ2 μάλιστα ὡς εἰσαγωγὴ τοῦ ποιήματος. Στὸν ἀνάμεικτο ἀφηγηματικὸ στιχουργικὸ χαρακτήρα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς, ὅπου οἱ ἐλλείψεις τοῦ ποιήματος συμπληρώνονται σὲ μορφή πεζοῦ διηγήματος, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ στίχος τῆς ἀναγγελίας τοῦ πικραμένου Π εἶναι ὁ πρῶτος ἀπ' ὅλη τὴ διασκευὴ πὺ θυμᾶται ὁ συγκεκριμένος τραγουδιστής, ὁ στίχος μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητά γιὰ νὰ τὸν ἀπομνημονεύσει. Ὁ ἐξαναγκασμὸς νὰ κρατηθεῖ ἡ σωστὴ σειρά τῶν πραγμάτων στὶς ἐλλιπεῖς παραλλαγές, ὅπου δὲν παρεμβάλλονται τόσα ἀφηγηματικὰ ἀποσπάσματα, δὲν ἐπιτρέπει τέτοιαν ἀλλαγὴ τῆς πλοκῆς.

7. Ἀπόηχο τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἴσως ὁ στίχος μιᾶς κρητικῆς μαντινάδας: «Τὰ μάτια σου θωρῶ θελὰ καὶ μέσα βουρκωμένα...» (Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 237, στ. 189). Βλ. καὶ Θυσία 573-574.

Ἡ ἐρωτικὴ ἐξομολόγησις

Γ 149-150 *μὰ γῆ ὁμορφῇ ᾗ μαι γῆ ἄσκημη, Πανάρετε ψυχῆ μου,
γιὰ σέναν ἐγεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου.*

K₁ 27-28 *Πανάρετε, τὰ μάθια μου, Πανάρετε ψυχῆ μου,
γιὰ σένα ἐγεννήθηκε ἔς τὸν κόσμον τὸ κορμί μου.*

K₂ 3-4 *Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρε τὴν ψυχῆ μου,
γιὰ σένα ἐγεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου.*

K₃ 13-14 *Γιὰ σένα, πορτοκάλι μου, γιὰ σένα γιασεμί μου,
γιὰ σέναν ἐγεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου.*

Ἡ σκηνὴ Γ2, ἡ μόνη συνάντησις τοῦ ζευγαριοῦ ἐπὶ σκηνῆς, κατέχει κεντρικὴ θέσιν στὴν τραγωδία: κλείνει τὸ πρῶτον μέρος, τὶς ἀμφιβολίας καὶ φόβους τοῦ Π (λόγω τῶν προξενειῶν), καὶ ἀνοίγει τὸ δεύτερον, τὸν ἀκατανίκητον συνασπισμὸν τῶν δυὸ πρωταγωνιστῶν, πού θὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὸ θάνατον¹. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὸ ἀποφθεγματικὸν δίστιχον τῆς Ε συνοψίζει ὅλον τὸ νόημα τῆς σκηνῆς. Αὐτὴ ἡ ποιητικὰ συμπτυκνωμένη ἔκφρασις διατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς ἐκτενέστερες παραλλαγὰς, μὲ ἐξαιρέσιν τὸν πρῶτον στίχον, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸν ὑπερβολικὸν ἔπαινον τῆς ὁμορφιάς τῆς Ε ἀπὸ τὸν Π, ὅπως τοῦ τὸ ὑπαγορεύει ἡ ρητορικὴ δεοντολογία τῆς ἐποχῆς. Στὴν ἀπόκρουσιν τῆς ρητορικῆς ὑπερβολῆς ἀπὸ τὴν Ε (Γ 147-148) βρίσκουμε τὸν Χορτάτση σὲ κάποια εἰρωνικὴ ἀπόστασιν ἀπὸ τὶς συμβατικότητες τῆς ἐποχῆς του· τὸ γνήσιον

1. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον θέλω νὰ ἀντιρῶσιν μιὰ παρατήρησιν τοῦ G. Morgan, ὅτι ὁ πραγματικὸς ἥρωας τοῦ ἔργου εἶναι ὁ Βασιλιάς: «It is arguable that the real hero of the play is the king, the father torn between his love for his daughter and his psychopathic rage for the dishonour she has brought to him. The nominal heroine is a colourless person whose character has no variety, no richness of texture to capture anything but our most sentimental sympathy» (Morgan, *δ.π.*, σ. 411). Ἐδῶ ἀπολυτοποιεῖται ἡ μιὰ ἄποψις τοῦ ἔργου: ὁ Β ἀποτελεῖ μιὰ παράταξιν τῶν διαφόρων προσώπων. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ὅμως ἀπὸ τὸ στοργικὸν πατέρα στὸν ἐκδικητικὸν μᾶς παρουσιάζεται μονοκόμματα στὴν ἀρχὴ τῆς Δ' πράξεως χωρὶς καμιά διαφοροποίησιν ἢ ἔνδειξιν ἐσωτερικοῦ ἀγῶνα. Δὲ βλέπω σὲ τί ὁ χαρακτήρας του νὰ εἶναι πιδὸ διαφοροποιημένος καὶ πιδὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ αὐτὸν τῆς Ε. Ἀπὸ μιὰν ἄλλην ἄποψιν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἐκτελεστικὸν ὄργανον τῆς μοίρας (καὶ φυσικὰ αὐτὸς πὸν κινεῖ τὴν δράσιν). Τὸ νὰ ἀποκαλεῖται καὶ τὴν Ε «ἄχρωμη» εἶναι κάπως ὑποκειμενικόν. Φυσικὰ, ἡ ἡρωίδα ἐμφανίζεται νὰ ἐκφράζει ἀκόμα καὶ τὰ πιδὸ δυνατὰ τῆς αἰσθημάτων μὲ τὶς συμβατικὰς μεταφορὰς τῆς ἐρωτικῆς ρητορικῆς τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ σὲ τέτοιους γλωσσικοὺς περιορισμοὺς ὑπόκεινται ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας. Ἀντίθετα μὲ τὶς κωμωδίας, τὸ ἐρωτικὸν ζευγάρι ἐδῶ παρουσιάζει ἀρκετὸ ψυχολογικὸν ἐνδιαφέρον.

αΐσθημα δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὸ συμβατικὸ γλωσσικὸ σχῆμα¹. Τὸ κενό, ποὺ δημιουργεῖται στὸν στ. 1 στὶς παραλλαγές, γεμίζεται μὲ διάφορα γλυκό-λογα («μάθια μου», «πορτοκάλι μου», «γιασεμί μου»), ἐνῶ τὸ τέλος τοῦ στίχου στὰ K₁ καὶ K₂, ἢ προσφώνηση τοῦ Π, παραμένει τὸ ἴδιο. Ἡ ὅλη δομὴ τοῦ διστίχου (ιδιαίτερα στὸ K₂) μοιάζει πολὺ μὲ τὰ τελευταῖα λόγια τῆς E πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τῆς: *Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρετε ψυχὴ μου, | βούθηθα μου τσι βαριόμοισης καὶ δέξου τὸ κορμί μου* (E 523-524)². Χρησιμοποιεῖται καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἔντονα δραματικὴ σκηνὴ ἡ ἴδια ὁμοιοκαταληξία³. Ἔτσι ὁ πανομοιότυπος γλωσσικὸς τύπος συνδέει ὄχι μόνον νοηματικὰ ἀλλὰ καὶ ἐκφραστικὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἐρωτικῆς ἐξομολόγησης τῆς E μὲ τὴ στιγμὴ τῆς αὐτοκτονίας τῆς, τὴν ἀπόφαση μὲ τὴν ἐκτέλεση. Ὁ Χορτάτσης χρησιμοποιοῖ τὴ ρίμα «*ψυχὴ μου / κορμί μου*» μόνον στὸ θεματικὸ συσχετισμὸ ἔρωτας / θάνατος, καὶ μόνον ἡ E κάνει χρῆση αὐτοῦ τοῦ γλωσσικοῦ σχήματος προσφωνώντας τὸν Π: Γ 149-150, Γ 467-468 (στὸ θρηνητικὸ μόνολόγὸ τῆς) καὶ E 523-524. Ἡ ἐνσυνείδητη χρῆση τῆς ἐντυπωσιακῆς καὶ συγκινησιακῆς ρίμας σὲ δυὸ δραματικὰ ἀποκορυφώματα, ὥστε ὁ συμβολικὸς συνδυασμὸς τῶν δύο στιγμῶν νὰ γίνῃ καὶ γλωσσικός, φωτίζει μιὰ πτυχὴ τῆς ποιητικῆς τοῦ Χορτάτσης.

Στὸ K₂ ἐπαναλαμβάνεται ἀκόμα καὶ ἡ τριπλὴ προσφώνηση τοῦ Π στὸν στ. 1, ὅπως στὸ E 523, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ τρίτη προσφώνηση εἶναι παρεφθαρμένη σὲ «*Πανάρε*»· ὁ περίεργος αὐτὸς τύπος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ «*πάρε τὴ ψυχὴ μου*», ἢ ἀπλῶς ἓνα λάθος⁴. Στὸ K₃ ὁ

1. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα τῆς λεπτῆς αὐτῆς εἰρωνείας (A 225-226): «*Πῶς εἶναι μπορεζάμενο ν' ἄφτουν καὶ νὰ λαυρίζουν / τὰ σωθικά μιᾶς κορασιάς, καὶ νὰ μὴδὲ καπνίζουν;*».

2. Βλ. ἐπίσης σχόλιο τοῦ Δουλγεράκη, *δ.π.*, σ. 246 σημ. 19, 20.

3. Βλ. ἐπίσης λίγο πρὶν: E 467-468. Τὸ «τὸ κορμί μου (σου/του)» βρίσκεται ἐπανειλημμένα στὴν ὁμοιοκαταληξία: A 269, B 322, B 361, B 412, Γ 260, Δ 35, E 272, E 295, E 647.

4. Ὅπως πιστεύει ὁ Δουλγεράκης (*δ.π.*, σ. 246, σημ. 19). Ἐνα ἄλλο παράδειγμα γιὰ μιὰ τέτοια σύμπτυξη, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ἀνύπαρκτους ἢ ἀνόητους γλωσσικούς τύπους, εἶναι τὸ K₃ 7: «*Νένα μου, συχρονένα μου*». Ἡ ὑπαρξὴ δυσεξήγητων ἀνώμαλων τύπων στὰ δημοτικὰ τραγούδια δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδεται μόνον στὸ γεγονὸς τῆς προφορικῆς παράδοσης καὶ ἀποστήθισης, ἀλλὰ κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τραγούδι τραγουδιέται, δηλ. ἡ σωστὴ μετρικὴ ἔχει περισσότερο πρακτικὴ σημασία ἀπὸ τὴ γλωσσικὰ σωστὴ ἀπόδοση τοῦ νοήματος. Γι' αὐτὸ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς φιλολογικῆς μεθόδου στὰ δημοτικὰ τραγούδια δὲν ἀποφέρει πάντοτε ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα (W. Wunsch, *Volksmusik Südosteuropas*, München 1966 (Südosteuropäische Schriften, 7), σσ. 14έξ.). Παρατηρήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τοὺς λαογράφους ὅτι ὁ λαὸς θυμᾶται τὰ λόγια ἐνὸς τραγουδιοῦ πολλὰς φορὲς μόνον ὅταν θυμᾶται καὶ τὴ μελωδίαν (Δ.Β. Οἰκονομίδης, Ἡ λαϊκὴ ὁρολογία τοῦ ἐλληνικοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, *Ἐπετηρὴς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Κ'-ΚΑ'* (1967/68), σσ. 126έξ.

ἀποφασιστικὸς χαρακτήρας τοῦ διστίχου μετατρέπεται στὴν τριπλὴ ἀναφορά «γιατὶ σένα», κλασικὴ στὸ δημοτικὸ τραγούδι. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀποφθεγματικὸ αὐτὸ δίστιχο γνώρισε κάποια διάδοση στὸν κρητικὸ λαό, γιατί τὸ βρίσκουμε ἀκόμα ἀναλλοίωτο σὲ κρητικὲς μαντινάδες: «Καλλιὰ ἔχω σὲ μὲ θάνατο, παρ' ἄλλη ζωὴ μου, / γιατί γιατὶ σὲ γεννήθηκε στὸν κόσμον τὸ κορμί μου¹».

Ἡ ἀντιπαράσταση

Δ 647-648 *Καλῶς τὸν ἄξιο μου γαμπρό, καλῶς τονε, νὰ κάμω
καθῶς τυχαίνει, σήμερον τὸν ὄμορφόν του γάμο.*

K₄ 14-15 *Καλῶς τὸν ἄξι μου γαμπρό, ἀπὸ δὰ τόνε
κάμω,*

ἀπὸ δὰ κάμω σήμερον τὸν ἄσκημό ντου γάμο.

K₅ 22-23 *Καλῶς τὸν ἄκλερο γαμπρό, γαμπρὸ θε νὰ σὲ κάμω,
μὰ δὰ σοῦ τόνε κάμω ἔγὼ τὸν ἄσκημό σου γάμο.*

Ὁ Ἀλέξης Σολομὸς σημειώνει σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ πῶς τοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅτι τὸ κοινὸ καὶ τῶν δυὸ παραστάσεων τῆς «Ἐρωφίλης» ποῦ εἶδε (Λαϊκὴ Σκητὴ 1934, Ἡρώδειον 1961) γελοῦσε μὲ τὴ φράση αὐτῆ², καὶ ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενο ὡς ἀναστολὴ τῆς ἀγωνίας μέσω τοῦ γέλιου. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς βαθιᾶς εἰρωνείας ποῦ ἐμπεριέχει ἡ φράση στὸ στόμα τοῦ Β σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἔργου, γιατί ὁ θεατὴς ξέρει ὅτι ὁ Β ἔχει ἤδη ἀποφασίσει τὸ θάνατο τοῦ Π. Ἐπιπλέον ὁμοῦς ὁ Χορτάτσης χρησιμοποιοῖ τὴν ἴδια ὁμοιοκαταληξία «κάμω / γάμο» ὅπως στὸ πρῶτο δίστιχο τῆς σκητῆς τῆς πρώτης συνάντησης Π - Β (B2), ὅπου ὁ Β σκέφτεται τὸ γάμο τῆς Ε: «Τόσα μὲ σφίγγει ἢ πεθυμὰ κ' ἢ ὄρεξη νὰ κάμω / τοῦτ' ἀπὸ μένα τὸν πολλὰ πεθυμημένο γάμο» (B 365-366). Ἐδῶ, στὴ δεύτερη συνάντηση τοῦ Π μὲ τὸν Β, τὰ πρῶτα λόγια ποῦ ἀνοίγουν τὴ σκητὴ παρουσιάζονται μὲ ἀκριβῶς τὴν ἴδια ὁμοιοκαταληξία, ἀλλὰ τὸ νόημα εἶναι διαποτισμένο ἀπὸ πικρὴ εἰρωνεία. Ἡ τραγικὴ διαστροφή τῆς σχέσης Β-Π ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ γάμου τῆς Ε βρίσκει ἐδῶ μιὰ πολὺ δυνατὴ ποιητικὴ ἔκφραση, γιατί, χρησιμοποιοῦντας τὴν ἴδια ρίμα στὸ δεύτερο δίστιχο, ὁ Β θυμίζει στὸν θεατὴ τὸν πρῶτο ποῦ ἐξέφρασε τὴς ἐλπίδες καὶ τὴ χαρὰ του. Ὁ Χορτάτσης χρησιμοποιοῖ πολὺ περίτεχνα τὴ ρίμα ὡς συμβολικὸ κρίκο διαφόρων τμημάτων τοῦ ἔργου, καὶ ἐμπλουτίζει ἔτσι τὰ χωρία αὐτὰ μὲ σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις

1. Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 61. ἀρ. 260. Σ' ἓνα ἄλλο διατηρεῖται ἡ ρίμα «ψυχὴ μας / κορμί μας» (Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 79, ἀρ. 17).

2. Ἄ. Σολομὸς, *Τὸ Κρητικὸ Θέατρο*, Ἀθήνα 1973, σ. 212, σημ. 46.

πού δὲν τὶς ἔχουν τὰ ἴδια, παραπέμποντας σὲ προηγούμενα χωρία, ὅπου ἡ ἴδια ρίμα εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ. Ἐπειδὴ οἱ λέξεις τῆς ζευγαρωτῆς ὁμοιοκαταληξίας εἶναι τὸ μέρος τοῦ δίστιχου ποῦ ἀπομνημονεύεται πιὸ εὐκόλα ἀπ' ὅλο τὸ δίστιχο (καὶ τὸ νόημα τοῦ ὅλου δίστιχου συνδέεται ἔτσι ἀόριστα στὸ μυαλὸ τοῦ θεατῆ με τὴ ρίμα αὐτή), ἡ μέθοδος αὐτῆ τῆς ἐννοιολογικῆς φόρτισης ἑνὸς στίχου με τὴ χρῆση ὁμοιοκαταληξιῶν ποῦ ἔχουν ἤδη χρησιμοποιηθεῖ σὲ ὅμοιες ἢ ἀντίθετες καταστάσεις, ἀποβαίνει ἀποτελεσματικῆ¹.

Ἐπιπλέον, ὁ σαρκαστικὸς χαιρετισμὸς τοῦ «γαμπροῦ» σώζεται μόνο στὰ K_4 καὶ K_5 , ὅπου ὅμως χάνει τὴν ὀξεία εἰρωνεία ποῦ ἔχει δώσει ὁ Χορτάτης στὸ δίστιχο αὐτό. Στὸ K_4 ὁ «ἄμορφος γάμος» γίνεται «ἄσκημος», κι ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ λογικὴ ἀσυνέπεια, γιατί τὸ τραγούδι συνεχίζει: «Γιὰ δὲς πῶς ἀγκαλιάζονται...». Στὸ K_5 ἀκολουθοῦν ἀμέσως σὲ λογικὴ σειρὰ τὰ βήσσανα. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι διορθώνει τὸ ἔμμεσο ὑπονοούμενο σὲ ἄμεση ἔκφραση. Ἡ διατήρηση τῆς ρίμας τοῦ προτύπου προστάτευσε καὶ πάλι τὸ δίστιχο ἀπὸ μεγαλύτερη φθορά.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς καταγωγῆς τοῦ Π

Δ 675-676 *Ξεῦρε λοιπό, πῶς εἶμαι γιὸς τοῦ βασιλιοῦ τοῦ πλούσιου
τσι Τζέρτζας τοῦ Θρασύμαχου τοῦ φίλου τοῦ δικοῦ σου.*

K_2 52 (-53) Ἴνου β α σ ι λ ι ᾶ ἴτανε παιδί, ἴνου μέγα βασιλέα,
(ἀπὸ ἴτο μεγαλύτερος ἀφέντης παρὰ σένα).

54 (-55) Τοῦ Τραμουντάνα βασιλιᾶ, ποῦ ἴστε μεγάλοι φίλοι
(ἐκείνου ἴτονε παιδί, ὁ διπλοκακομοίρης).

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς καταγωγῆς τοῦ Π κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ἀπολογίας του στὸ Δ7, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ε δὲν εἶναι πληροφορημένη (βλ. Ε 351-352), γίνεται στὸ K_2 ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ε στὴν τελευταία συνάντησή της μετὸν Β μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Π. Ὁ βασιλιᾶς τῆς Τζέρτζας μετατρέπεται σὲ βασιλιᾶ Τραμουντάνα, τὸν γνωστὸ στὸ δημοτικὸ τραγούδι κρὺο βοριά².

Τὸ μαρτύριο κι ὁ θάνατος

Ε 113 *ποιὸς τοῦ ἴδερνε τσι πλάτες του, ποιὸς τσι πατοῦχες κάτω*

1. Αὐτὴ ἡ ἀλληλοφόρτιση τῶν στίχων με συμβολικὸ νόημα μέσω τῆς ὁμοιοκαταληξίας, στὴν «Ἐρωφίλη» ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Χορτάτη, ἀξίζει νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης.

2. «Ἀπόψε κρὺον ἔκαμε, κρὺο καὶ τραμουντάνα» (Δ. Πετροπούλου, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, 2 τομ., Ἀθῆναι 1958-59, τόμ. Α', σ. 104). Ἡ λέξη ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ tramontana (βλ. καὶ σχόλιο τοῦ Δουλιγέρκη, ὁ.π., σ. 250 σημ. 52). Ἄλλα παραδείγματα στὸ δημοτικὸ τραγούδι: Πετροπούλου, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 146, τόμ. Β', σ. 243, Κριάρη, ὁ.π., σ. 61 κ.ἄ.

- E 118 *κι ἀνεβοκατεβαίνοντας αἵματα μᾶς γιομίζα,*
 E 193-195 *τὴν κεφαλὴν του τῶκοψε, καὶ τὴν καρδιὰν του βγάνει,*
κι' ὀμάδι μὲ τὰ χέρια του ᾽ ἓνα χρυσὸ τὰ βάνει
βατσέλλι...
- K₁ 35-36 *Καὶ βάνει τσοι κ' ἔδ ἐ ρ ν α ν το μὲ σιδερένιες βέργιες,*
τὸ αἶμα ἐξετσίρανε καὶ λαντουῤ τσ' Ἀφέντες.
 41, 43 *Ἄπῃς τὸν ἀποσκότωσε κόβγει τὴν κεφαλή του,*
Τὴν κεφαλὴ καὶ τὴν καρδιὰ βάνει εἰς τὸ βατσέλλι,
- K₄ 20-23 *Καὶ κόβγει του τὴν κεφαλὴ τὴν πενταπλουμισμένη,*
κόβγει τηνε καὶ βάνει τη σ' ἓνα χρυσὸ λεγένι.
Βγάνει καὶ τὴν καρδιὰ ντου τὴν καταματωμένη,
βγάνει τηνε καὶ βάνει τη σ' ἓνα χρυσὸ κανίσκι,
- K₅ 24 *Ὁ γεῖς τοῦ ᾽κόλα στὰ πλευρὰ καὶ σ τ σ ἰ π α τ ο ὕ χ ε ς κ ᾶ τ ω.*

Στὴ μακρόπνοη ἐξιστόρηση τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Π ἀπὸ τὸν Μ (αντατοφόρο) ὑπάρχουν λίγες μόνο φράσεις ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ διατηρηθοῦν ἀναλλοίωτες στὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἔτσι, καὶ οἱ λεπτομέρειες τῶν βασανισμῶν ποικίλλουν κάπως. Ἡ περίτεχνη περιγραφή τῶν γεγονότων ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ἐπὶ σκηνῆς γίνεται στὶς παραλλαγές ἄμεση πραγματικότητα. Στὸ K₁ ἡ πορεία τῶν βασανισμῶν ἀνταποκρίνεται στὸ πρότυπο περισσότερο σὲ σχέση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες παραλλαγές¹. Τὸ «βατσέλλι»², τὸ «λεγένι»³ καὶ τὸ «κανίσκι»⁴ συνυπάρχουν λειτουργικὰ ἰσοδύναμα στὶς διασκευές ὡς δοχεῖα τοῦ φρικτοῦ γαμήλιου δώρου. Τὸ μακάβριο αὐτὸ δῶρο πέρασε καὶ στὶς κρητικὲς μαντινάδες: «Ἡ κεφαλὴ μου νὰ κοπεῖ σ' ἓνα χρυσὸ λεγένι» (Λιουδάκη, σ. 79, ἀρ. 18). Τὸ K₄ παρουσιάζει μιὰ δίπλωση τοῦ θέματος μὲ χαρακτηριστικὰ ἐπαναληπτικὰ σχήματα στὴν ἀρχὴ τῶν στίχων. Γιὰ τὸ ρῆμα «κολλῶ» βλ. ἐπίσης στ. 642 διδ. καὶ γλωσσάριο «Ἐρωφίλης».

Ὁ ἀναθεματισμὸς τοῦ βασιλικοῦ οἴκου

- E 1-2 *᾽Ω σπῖτι τρισκατάρατο, σπῖτι καταραμένο,*
γιάντα στὰ βάθη τοῦ γιαλοῦ δὲν εἶσαι βουλισμένο;
- K₂ 30-31 *Σπιθιά μου τρισκατάρατη καὶ τρισκαταραμένη,*
γιατὶ στὰ βάθη τοῦ γιαλοῦ δὲν εἶσαι βου-
λιασμένη;

1. Γιὰ τὸ ρῆμα «ἐξετσίρανε» βλ. σχόλιο τοῦ Βλαστοῦ· γιὰ τὸ «λαντουῤ» βλ. ἐπίσης διδ. Κατζ. Γ 466.

2. Ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ bacile. Βλ. καὶ E 265, 367, 556 καὶ ἄλλοῦ (γλωσσάριο «Ἐρωφίλης»).

3. Ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ligen (λεκάνη) (Δετοράκη, ὁ.π., σ. 216).

4. Τὸ δῶρο. Βλ. ἐπίσης E 202, 379, 391 καὶ ἄλλοῦ (γλωσσάριο «Ἐρωφίλης»).

Στὸ πρότυπο τὰ λόγια αὐτὰ ἀποτελοῦν εἰσαγωγὴ στὴ μεγάλη ἐξιστόρη-
ση τοῦ θανάτου τοῦ Π ἀπὸ τὸν Μ, στὸ K_2 τὰ λέει ἡ Ε καθὼς πηγαίνει γιὰ τὴ
μοιραία συνάντηση μὲ τὸν Β. Παρατηρεῖται ὅμως κάποια μεταβολὴ τῆς λει-
τουργίας τοῦ διστίχου, γιατί στὴν τραγωδία τὸ λέει ὁ Μ, πού ξέρει ἤδη γιὰ
τὸν θάνατο τοῦ Π (ἐνῶ ὁ Χορὸς κι ὁ θεατῆς δὲν τὸ ξέρουν ἀκόμα), στὸ
 K_2 τὸ λέει ἡ Ε, πού δὲν γνωρίζει ἀκόμα τίποτα γι' αὐτό, ἐνῶ ὁ ἀκροατῆς ἤδη
τὸ γνωρίζει. Ἀκόμα δὲν ἔχει λόγο νὰ πεῖ μιὰ τέτοια κατάρρα. Παρατηρεῖται
ἐδῶ μιὰ κάποια ἀποσύνθεση τῆς περίτεχνης, «ἀνεσταλαμένης ἐνημέρωσης»
τῶν διαφόρων προσώπων, τῆς μεθόδου μὲ τὴν ὁποία ὁ Χορτάτσης δημιουργεῖ
τραγικὴ ἔνταση καὶ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση στὸ θεατῆ¹. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ «τρις-
κατάρρατου» βλ. σελ. 182, σημ. 2.

Ἡ συνάντηση τοῦ Β μὲ τὴν Ε

- E 325-326 *Τὸν ὄρισμόν ἐγροίκησα τῆς Ὑψηλότητάς σου,
κ' ἤρθα νὰ μάθω τὸ ζιμιό, τί ναι τὸ θέλημά σου.*
- E 327-328 *Καλῶς τὴ θυγατέρα μου τὴν πολυαγαπημένη,
ἀποὺ ποτὲ ἐκ τὸν ὄρισμό τ' ἀφέντη τζι δὲ βγαίνει.*
- K_1 13-14 *Τὴν ἀρχοντιά σου ἄκουσα τὴν ὠραιότητά σου,
κ' ἤρθα νὰ ἰδῶ πατέρα μου, τ' εἶνε τὸ θέλημά σου,
45-46 *Καλῶς τὴ θυγατέρα μου, μὲ τὴ χαρὰ καὶ θάρρος
καθὼς πού πρέπει νὰ γενῆ ὁ ἐδικός σου γάμος.**
- K_2 32-33 *Τὴν ὁμιλία σου ἤκουσα καὶ τὴν ψηλότητά σου
κ' ἤρθα νὰ δῶ, ἀφεντάκι μου, κι' εἶντά'ν' τὸ θέλημά σου.
34-35 *Καλῶς τὴ θυγατέρα μου, καλῶς τηνε, νὰ κάμω,
νὰ κάμω τὰ πρεπούμενα στὸν ἐδικό σου γάμο.**
- K_3 19-20 *Καλῶς τὴ θυγατέρα μου, τὴν ἀξιοτιμημένη,
κ' ἡ νιότη μου στὸ χέρι τζι εἶναι παραδομένη.
21 *Ἦρθα, πατέρα μου, νὰ δῶ τί ναι τὸ θέλημά σου.**
- K_4 31 *Ὦρα καλή, πατέρα μου, εἶντά'ν' ἀποὺ μὲ θέλεις;
32-33 *Καλῶς τὴν Ἐρωφίλη μου τὴν ἀξιοτιμημένη,
στὴν Πόλη καὶ στὴ Βενεθιά ἦτανε ξακουσμένη.**
- K_6 9-10 *Ἐμήγυσές μου, κύρη μου, κ' ἤρθα στὸν ὄρισμό σου,
θέλω νὰ μάθω καὶ νὰ δῶ εἶντά'ναι τὸ πωτό σου.*

Τὰ δίστιχα τοῦ χαιρετισμοῦ δυὸ προσώπων πού ἀρχίζουν μιὰ καινούργια
σκηνὴ ἔχουν ἰσχυρὲς πιθανότητες νὰ ἀπομνημονευθοῦν στὸ δημοτικὸ τραγού-

1. Στὸ K_2 γενικὰ μπερδεύτηκε ἀρκετὰ ἡ σειρά τῶν γεγονότων στὴ μνήμη τοῦ πλη-
ροφοριοδότη· σ' αὐτὴ τὴν παραλλαγή ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν ὁ μηχανισμὸς τῆς λαϊκῆς ποίησης,
πού ὁ Morgan τὸν ὀνομάζει «dislocation of verses».

δι, γιατί καθορίζουν χωρίς ἀφηγηματική παρεμβολή τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου πού ἀκολουθεῖ. Μ’ αὐτὴν τὴν τεχνική (ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἀναγγελία ἑνὸς προσώπου πού μπαίνει στὴ σκηνή) διατηρεῖται μερικῶς ἡ σκηνική δομὴ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι. ‘Η σκηνὴ αὐτὴ (E3) εἶναι συγκινησιακὰ καὶ νοηματικὰ βεβαρημένη, γιατί μόνο ὁ θεατῆς διαβλέπει τὸ σαδιστικὸ παιχνίδι τοῦ Β μετὰ τὸ θῦμα του. Ἔτσι, ὁ κάθε λόγος ἀποκτᾷ διπλὸ νόημα καὶ τραγικὴ διάσταση. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ἀπ’ αὐτὴ τὴ σκηνὴ διατηρήθηκαν τὰ περισσότερα ἀντίστοιχα στὴν κρητικὴ παράδοση¹. ‘Ο χαιρετισμὸς τῆς κόρης² ἀπὸ τὸν Β βρῖσκεται σ’ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι³. ‘Ο στ. 2 εἶναι εἰρωνικός, καὶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ «ὄρισμοῦ» (ἀπὸ τὸν στ. 1 τοῦ πρώτου δίστιχου) ἐντείνει ἀκόμα περισσότερο τὸν σαρκασμὸ μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ Β ὑποδέχεται τὴ κόρη του κατηγορώντας τὴν ἔμμεσα γιὰ ὑποκρισία: ἡ Ε φαίνεται ὑπάκοη (ἐμφανίστηκε ἀμέσως), ἀλλὰ δὲν εἶναι (κρυφὸς γάμος μετὰ τὸν Π). ‘Ο Β θὰ πάρει σὲ λίγο ἐκδίκηση μετὰ μιὰν ἄλλη ὑποκρισία. ‘Η ἐμφάνιση τῶν δυὸ προσώπων μοιάζει πολὺ μετὰ τὴ συνάντηση Π-Β στὸ Δ7, ὅπου ὁ χαιρετισμὸς τοῦ Π ἀπὸ τὸν Β εἶναι ἐξ ἴσου σαρκαστικός. ‘Η ὁμοιότητα τοῦ γλωσσικοῦ τύπου μετὰ τὸ «Κ α λ ῶ ς» θὰ ὀδηγήσει στὴ σύγχυση τῶν δυὸ ἀποσπασμάτων στὸν στ. 2 στὰ K₁ καὶ K₂, ὅπου ἀπομνημονεύεται τὸ Δ 648 ἀντὶ τοῦ E 328. Αὐτὸ ρίχνει κάποιον φῶς στὴ λειτουργία τῆς μνήμης στὴν προφορικὴ παράδοση: τὸ νόημα ἑνὸς δίστιχου συνδέεται μετὰ τὴ μνήμη τῶν γλωσσικῶν τμημάτων πού ἔκαναν τὴ μεγαλύτερη ἐντύπωση καὶ πέρασαν στὴν ἀπομνημόνευση: συνήθως εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ στίχου, ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ οὐσιαστικά, ἐπίθετα καὶ ῥήματα σὲ ἐξέχουσα θέση μέσα στὸ στίχο, καὶ κυρίως ἂν εἶναι καὶ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ νοήματος. Σπάνια ὁ τραγουδιστῆς θυμᾶται δίστιχα ὀλόκληρα τοῦ Χορτάτση· θυμᾶται κομμάτια καὶ τὸ γενικὸ τους περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει χρησιμοποιώντας τὰ στοιχεῖα πού θυμᾶται, παραδοσιακὰ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ δικές του φράσεις. Ἄν τὴν σὲ δυὸ δίστιχα οἱ χτυπητὲς ἐκφράσεις πού θυμᾶται εἶναι ὅμοιες ἢ οἱ ἴδιες, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ μπερδέψει καὶ τὰ περιεχόμενα, γιατί οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι τὰ ἀναγνωριστικὰ σημάδια γιὰ τὸ νόημα τοῦ δίστιχου καὶ γιὰ τὴν πορεία τῶν γεγονότων. Γι’ αὐτὸ ἡ ἐξέλιξη τῆς ὑπόθεσης στὶς λαϊκὲς διασκευὲς παρουσιάζει πολλὲς φορές ἀνακολουθίες καὶ ἀσυνέπειες.

Ἄλλη ἀφορμὴ γιὰ σύγχυση εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῆς κατάστασης. Στὸ K₁ 13-14 ὁ χαιρετισμὸς τῆς Ε πρὸς τὸν Β χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Π τὸν ὁποῖο φώναζε ὁ Β γιὰ συμβουλευτικὴ συμπαράσταση στὴν ὑπόθεση τῶν προ-

1. Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν προηγούμενη συνάντηση Β-Ε στὸ Δ₄, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲ μνημονεύεται οὔτε ἕνας στίχος.

2. Γιὰ περισσότερα παραδείγματα βλ. Πηδῶνια, ὁ.π., σσ. 114-115.

3. Π.χ. «Καλῶς τὴ θυγατέρα μου τὴν πενταπλουμισμένη» (Τῆς κουμπάρας πού ἔγινε νύφη, Δετοράκη, ὁ.π., σ. 94, στ. 23).

ξενειῶν, ἐνῶ τὸ δίστιχο 2 τοῦ K_1 ἐντάσσεται στὸ σωστὸ συσχετισμὸ. Τὸ K_1 46 ὅμως βρίσκεται σὲ νοηματικὴ σχέση μετὰ τὴ σαρκαστικὴ ἀπάντηση τοῦ Β στὸν Π στὸ Δ 647-648. Ἡ ὁμοιότητα τῆς κατάστασης ὁδηγεῖ σὲ μιὰ σύγχυση τῶν γλωσσικῶν ἀποσπασμάτων καὶ τῶν προσώπων ποὺ τὰ ἐκστομίζουν. Τέτοια σύγχυση παρατηρεῖται κυρίως στὴν Ε καὶ στὸν Π, ποὺ ἄλλωστε ἀποτελοῦν ψυχολογικὰ καὶ δραματουργικὰ μιὰν ἐνότητα. Βασικὰ μετὰ τὸν ἴδιο μηχανισμό σχηματίστηκε καὶ τὸ K_2 . Ἐδῶ παρατηρεῖται ὁ ἀρχαϊσμός τῆς «ψηλότητος» στὴν προσφώνηση τοῦ Β. Τὸ K_2 34 παρουσιάζει καὶ μιὰν ἐπανάληψη τοῦ χαιρετισμοῦ μέσα στὸ στίχο. Ἀποκλίσεις ὑπάρχουν καὶ στὸ K_3 : μπερδεύεται ἡ σειρά τῶν χαιρετισμῶν, καὶ στὴν προσφώνηση τοῦ Β ἀπὸ τὴν Ε λείπει ὁλόκληρος ὁ στ. 1. Καὶ ὁ στ. 2 στὴν ἀπάντηση τοῦ Β ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ γνωστὴ φόρμουλα τῶν κρητικῶν μαντινάδων¹, ποὺ δὲν ἔχει λογικὴ θέση στὰ συμφραζόμενα. Ὁμοια παρουσιάζεται καὶ τὸ K_4 : σύμπτυξη τῆς ἀπάντησης τῆς Ε στὴν ἐρώτηση, τί θέλει ὁ πατέρας της (ἐδῶ μάλιστα μετὰ ἀρκετὰ καθημερινὴ ἔκφραση) καὶ ἀντικατάσταση τοῦ στ. 2 τοῦ Β ἀπὸ τὸν γνωστὸ στίχο τῶν ἐπαινετικῶν τραγουδιῶν στὰ κάλαντα². Τὸ K_6 σώζει μόνον τὴν προσφώνηση τῆς Ε.

Σὲ ὅλες τὶς λαϊκὲς διασκευὲς λείπει ἡ σαρκαστικὴ παρατήρηση τοῦ Β γιὰ τὴν ἀνυπακοή τῆς Ε. Διαπιστώσαμε ἤδη προηγουμένως τὴν ἀμηχανία καὶ τὴν ἀδυναμία τῶν λαϊκῶν παραλλαγῶν νὰ ἀποδώσουν τὸν εἰρωνικὸ χαιρετισμὸ τοῦ Π ὡς γαμπροῦ ἀπὸ τὸν Β. Ἐδῶ διαπιστώνεται πάλι τὸ ἴδιο: οἱ λαϊκὲς διασκευὲς δυσκολεύονται ἢ ἀδυνατοῦν νὰ διατυπώσουν τὸν εἰρωνικὸ λόγο, δηλ. τὸ λόγο ποὺ περικλείει μέσα του μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ γλωσσικὴ διατύπωση καὶ στὸ βαθύτερο νόημα τῶν λεγομένων. Ὑπονοούμενα χρησιμοποιοῦνται σχεδὸν μόνον μετὰ τὴ μορφή ἀόριστων προφητειῶν, στὴν ἐρμηνεῖα ὀνειρῶν καὶ σὲ παρόμοιες καταστάσεις. Ἡ μειωμένη ὅμως ἱκανότητα ἀντίληψης τῆς εἰρωνείας ποὺ ὑπάρχει σὲ γλωσσικὲς διατυπώσεις δὲν ὀφείλεται σὲ περιορισμένη ἀντιληπτικότητα τοῦ λαοῦ (ποὺ ἄλλωστε περιγράφει θαυμάσια τὴν τραγικὴ εἰρωνεία τῆς τελευταίας σκηνῆς Β-Ε), ἀλλὰ στὴν ἔλλειψη τῶν ἀπαραίτητων προϋποθέσεων ἀνάπτυξης τέτοιων εἰρωνείας: ἀπαιτεῖται μιὰ τροποποιημένη κατάσταση πληροφόρησης τῶν διαφόρων δρώντων προσώπων καὶ τοῦ θεατῆ, δηλ. μιὰ ἀνισορροπία καὶ διαφορὰ στὸ βαθμὸ τῆς ἐνημέρωσης γιὰ τὴν ὑπόθεση (π.χ. στὴ σκηνὴ αὐτὴ ὕστερεῖ ἢ Ε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο). Ἡ ἀνισορροπία αὐτὴ δημιουργεῖται κάπως εὐκόλα στὴν τραγωδία μετὰ θεατρικὰ καὶ δραματικὰ μέσα (καὶ μετὰ τὴν ἔκτασή της), εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ

1. «ἡ νιότη μου στὰ χέρια σου εἶναι παραδομένη» (Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 1, ἀρ. 3, σ. 374, σημ.).

2. Π.χ. Πετροπούλου, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 21, 28.

ἀναπτυχθεῖ στό σύντομο δημοτικό τραγούδι, πού τοῦ λείπει ἡ τεχνική τοῦ δραματικοῦ λόγου¹. Ἡ πληροφόρηση στή δεύτερη περίπτωση περιορίζεται σέ γλωσσικά καί μόνο μέσα, ἐνώ στήν πρώτη περίπτωση χρησιμοποιοῦνται καί ἐξωγλωσσικά μέσα (παράσταση, κοστουμια, δράση, χειρονομίες, αὐτόματη ἀναγνώριση τῶν προσώπων ἀπό τόν θεατή κτλ.).

Τὸ Leitmotiv τῆς «σπίθας δίχως δύναμη»

(Πρ. 75-76 τ' ὄφες ἐδιάβη, τὸ προχθές πλιὸ δὲν ἀνιστοροῦται,
σπίθα μικρὴ τὸ σήμερο στὰ σκοτεινὰ λογαῖται.)

B 34 σὰ σπῖθα δίχως δύναμι ν' ἀφήσετε νὰ σβύση·

K₂ 36-37 Ἄς κάνωμε, ἀφεντάκι μου, τούτ' ἡ φωτιά νὰ σβύση,
σὰ σπῖθα δίχως δύναμη στέκει νὰ τῆ γεμίση.

Τὸ μοτίβο τῆς «σπίθας δίχως δύναμη» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Χάρο στὸν πρόλογο ὡς ἐντυπωσιακὸ σύμβολο τῆς ματαιότητος² καί ἀναφέρεται καί στή δεύτερη πράξη ἀπὸ τῆ Ν, πού συμβουλεύει τὴν Ε νὰ ἀφήσει τὸ κοινωνικὰ ἀπαράδεκτο πάθος τῆς νὰ σβήσει σὰν «σπίθα δίχως δύναμη». Στὸ K₂ ὁ τραγουδιστῆς μετέφερε τὴν ἀλληγορικὴ ἔκφραση στή σκηνὴ τῆς συνάντησης Ε-Β στήν Ε' πράξη, ὅπου συμμετέχει στήν ἀρχὴ καί ἡ Ν, πού προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσει τὰ ἀσυμβίβαστα. Ἡ φωτιά (σπίθα) ἀποτελεῖ κοινὴ μεταφορικὴ ἔκφραση γιὰ τὸν ἔρωτα στὶς κρητικὲς μαντινάδες³. Στὴ συνέχεια ὁ Β διώχνει τὴ Ν.

E 329-330 Τόπο μᾶς δῶσ', Χρυσόνομη, κ' ἔλα ᾿ς λιγάκι πάλι,
γιατὶ δὲ θέλω, τὸ θὰ πῶ, νὰ τὸ γροικήσουν ἄλλοι.

K₁ 59-60 Ἔμπα μέσα Χρυσόνομη, σὲ λίγο νὰ γυρίσης,
κι' ὁ κύρης ὅ,τι πῆ παιδιοῦ κανεῖς μὴ τὸ γροικῆξει.

(K₂ 38-39) (Πήγαινε, πήγαινε ἀπὸ 'πά, κακὴ καί ξεπλυμένη,
κι' ἐμένα ἡ θυγατέρα μου εἶναι ξετρελαμένη).

Μόνο στὸ K₁ καί στὸ K₂ ἡ Ν συνοδεύει τὴν Ε στὸν Β. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ K₂, ὅπου ὁ Β φαίνεται νὰ θεωρεῖ τὴ Ν ὡς τὸν πραγματικὸ του ἀντίπαλο. Τὰ ὑβριστικὰ ἐπίθετα μὲ τὰ ὁποῖα τὴν περιλοῦει («κακὴ»),

1. Γιά τὴν τεχνικὴ τῆς ἀνισης πληροφόρησης ὡς πηγῆς δραματικῆς ἐντασης βλ. K.-P. Hinze, Zusammenhänge zwischen diskrepanter Information und dramatischem Effekt. Grundlegung des Problems und Nachweis an Georg Büchners Leonce und Lena, *Germanisch - Romanische Monatsschrift* 20 (1970), σσ. 205-213. Γιά τὴν πληροφόρηση σὸ δράμα γενικὰ Pfister, *δ.π.*, σσ. 67-148.

2. Γιά τὸ βλ. «ἀνιστοροῦμαι» γλωσσάριο «Ερωφίλης».

3. Λιουδάκη, *δ.π.*, σσ. 105-106.

«ξεπλυμένη»)¹ θυμίζουν αρκετά παρόμοιες εκφράσεις στο δίστιχο K₁ 51-52², τὸ ὁποῖο ἔχει πρότυπο τὸ E 635-636³. Αὐτὸ ὅμως τὸ δίστιχο εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα λόγια πού λείει ὁ B στὴ N. Στὴ συνέχεια αὐτὴ θὰ γονατίσει μπροστά του καὶ θὰ τὸν ρίξει στὸ πάτωμα, ὅπου θὰ τὸν σκοτώσει ὁ Χορὸς τῶν Κορασίδων. Ὁ τραγουδιστὴς τοῦ K₂ θυμᾶται μόνο αὐτὴ τὴν τελευταία προσβολὴ τῆς N ἀπὸ τὸν B, καὶ τὴ χρησιμοποιεῖ στὸ σημεῖο πού ὁ B τὴ διώχνει, ἐνῶ στὸ K₁ τὰ δυὸ χωρία μνημονεύονται ἀκόμα ξεχωριστά.

Ἡ ἐκπληξὴ τῆς E καὶ ἡ ὑποκρισία τοῦ B

E 351-352 *Μὰ τὴν ἀλήθεια, Ἀφέντη μου, ποτέ τον τέτοιο πράμα
δὲ μοῦ ᾤπε, καὶ γροικῶντάς το τό ᾤχω μεγάλο θαῦμα*

K₁ 47-48 *Τοῦτο τὸν λόγο πού μοῦ λὲς τ ὄχω μεγάλο θαῦμα,
μὰ τὸ Θεό, πατέρα μου, δὲν θέλω ἐγὼ ἔτσα π ρ ᾱ μ μ α.*

K₄ 36-37 *Γιὰ τὸ Θεό, πατέρα μου, κι εἶντά ᾽ν' αὐτὸ τὸ π ρ ᾱ μ μ α
κι αὐτὰ τὰ λόγια πού μοῦ λὲς εἶναι μ ε γ ᾶ λ ο θ ᾶ μ α.*

Ἡ E ἐκφράζει τὴν ἐκπληξὴ τῆς γιὰ τὴν πληροφορία πὼς ὁ B τοὺς συγχωρεῖ καὶ θέλει νὰ τοὺς παντρέψει, γιὰτὶ ὁ Π εἶναι ἀπὸ βασιλικὴ οἰκογένεια (E 335 ἐξ.). Εἶναι τὸ τελευταῖο καὶ μεγαλύτερο τέχνασμα τοῦ B: κάνει τὴν E νὰ πιστέψει σὲ ἕνα αἴσιο τέλος πού δὲν τὸ περίμενε ἢ ἴδια καὶ πού βρίσκεται σὲ τραγικὴ ἀντίθεση μὲ τὸ τέλος ὅπως τὸ ἔχει προφητεύσει ὁ Χάρος στὴν ἀρχή. Τὸ K₁ ἀντιστρέφει τὴ σειρά τῶν στίχων καὶ διαστρέφει ἐντελῶς τὸ νόημα τους. Ἐπειδὴ λείπει τὸ τμήμα ὅπου ὁ B ἀναπτύσσει τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης του, καὶ ἡ ἀπάντηση τῆς E ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ χαιρετισμὸ τοῦ B (K₁ 45-46), ὁ ὁποῖος τελειώνει μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ γάμου τῆς (ὄχι ὅμως μὲ τὸν Π, ὅπως διευκρινίζεται πιὸ κάτω στὸ πρότυπο), ἡ E εἶναι φυσικὸ νὰ νομίζει ὅτι θέλει νὰ τὴν παντρέψει μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δυὸ βασιλιάδες· αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς στὸν στ. 2 τοῦ K₁, καὶ τὸ «μεγάλο θαῦμα»⁴, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκπλήσσεται ἀποκτᾶ ἄλλο περιεχόμενο. Ἐτσι, στὸ K₁, ἡ σειρά τῶν γεγονότων μεταβάλλεται: παρεμβαίνει στὴ συνέχεια ἡ N, ὑποστηρίζοντας τὴν E⁵,

1. Βλ. σχόλιο τοῦ Δουλγεράκη, ὁ.π., σ. 249 σημ. 44 καὶ 45.

2. *Σῶπασε, δοῦλα τῆς κακῆ, δοῦλα διαβολεμένη,
κι ἀπὸ ἐσὲ ἡ κόρη μου εἶναι δασκαλεμένη.*

3. *καὶ σῶπασαι τὰ λόγια σου, γῆ τάσσω σου καὶ σένα,
γιατ' ἦρθες τῆ δασκάλισσα νὰ κάμης μετὰ μένα.*

4. Μήπως ὁ γλωσσικὸς τύπος «θαῦμα», μὲ τὴν ἀνορθόδοξη ὁμοιοκαταληξία πού προκαλεῖ, ἀποτελεῖ ἀπλῶς «σωστότερη» γραφὴ τοῦ συλλέκτη (ἀντὶ «θάμα»);

5. *Γιὰ ἰδὲ ἦρτα καιροῦ ἄνθρωπο θὰ βάλῃς νὰ παντρέψῃς,
ὅπου δὲν εἶναι ἄξιος σπῆτι νὰ κατασταίῃ.*

(K₁ 49-50). Ὁ στ. 2 παρουσιάζεται ἐλλιπής. Τὸ δίστιχο δὲ συναντιέται πουθενὰ ἄλλοῦ.

ὁ Β τὴ βρίζει¹, ἀκολουθεῖ μιὰ ἐντελῶς πρωτότυπη ἀπολογία τῆς Ε καὶ μόλις στὸ Κ₁ 59-60 ὁ Β διώχνει τὴ Ν καὶ ἀποκαθίσταται ἡ κανονικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων. Τὸ Κ₄, ποὺ σὲ πολλὰ σημεία ἐλευθεριάζει ἀρκετὰ στὴν ἀπόδοση τοῦ νοήματος, καλύπτει τὸ λογικὸ χάσμα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀπουσία τῆς ὁμιλίας τοῦ Β στὶς λαϊκὲς παραλλαγές με ἓνα ἀφηγηματικὸ δίστιχο ποὺ περιγράφει παραστατικὰ τὴ συμφιλίωση². Ἔτσι ἀποφεύγονται οἱ πρωτοβουλίες ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες στὸ Κ₁ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς λογικῆς σειρᾶς τῶν πραγμάτων, καὶ ἡ Ε ἀπαντᾷ ἀμέσως με τὸ παραπάνω δίστιχο, τὸ ὁποῖο, παρόλο ποὺ ἀκολουθεῖ στὴ γλωσσικὴ διατύπωση τὸ Κ₁³, ἀποδίδει τῶρα σωστὰ τὸ νόημα τοῦ προτύπου. Ἡ λήθη ἀποσπασμάτων ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴ σωστὴ ἀπόδοση τῆς πλοκῆς ὀδηγεῖ μοιραῖα σὲ νεωτερισμούς, με τοὺς ὁποίους γίνεται προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ τὸ λογικὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται. Μαζὶ με τοὺς γλωσσικοὺς νεωτερισμοὺς μπορεῖ νὰ συνυπάρχουν ἐπίσης ἀποκλίσεις στὴν ὑπόθεση, γιὰ τὴ σωστὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ περιεχομένου ἑνὸς διστίχου ἐξαρτᾶται βαθμιαῖα (ὡς ἓνα σημεῖο) ἀπὸ τὴν ἀπομνημόνευση μεμονωμένων λέξεων. Τὸ περιθώριο ἐλευθερίας ἀνάπλασης τῆς πλοκῆς εἶναι ἐδῶ πολὺ μεγαλύτερο, ὅπως στὸ «γέμισμα» τῶν κενῶν ἑνὸς φθαρμένου στίχου.

Τὸ «γ α μ ἡ λ ι ο δ ῶ ρ ο» τοῦ Β

- E 331-332 *Μισσεύγ' ἡ Νένα μου ἀπὸ ἄδῶ, καὶ πλειότερα τρομάσσω,*
παρὰ νὰ σκοτεινιάζουμον μόνια μου ἔς ἄγριο δάσο.
- E 357-368 *Τὰ πράματ' ἀποὺ βρίσκονται ἔς ἐτοῦτο τὸ βατσεῆλι·*
σίμωσε, ἄδέ τα, χάρισμα πλήσιο φανῆ σοῦ θέλει.
- (E 377 *Σίμωσε τώρα τὸ λοιπό, ξεσκεπάσε καὶ ἄδέ τα).*
- K₁ 61-62 *Ἄνοιξε θυγατέρα μου, ἐκεῖνο τὸ βατσεῆλο,*
νὰ ἰδῆς καλὸ σου χάρισμα καλὸ φανῆ σοῦ θέλω.
- (63-64) *(Ἡ δοῦλα μου δὲν εἶν' ἐδῶ καὶ πῶς θὲ νὰ τ' ἀνοίξω,*
μὰ τὸ Θεὸ πατέρα μου, λῶπως θὰ ξεψυχήσω).
- K₂ 40-41 *Ἄνοιξε θυγατέρα μου ἐκεῖνο τὸ βαρέλι·*
λέω κι' αὐτὸ τὸ χάρισμα καλὸ φανῆ σου θέλει
- 42 (-43) *·Ἡ Νένα μου ἐμίσεψε κι' ἐγὼ πολλὰ τρομάσω.*
(Γιὰ τὸ Θεό, ἀφεντάκι μου, καὶ πῶς θ' ἀνεσκεπάσω).
- K₃ 26-27 *Γιὰ σῦρε, θυγατέρα μου, αὐτόνο τὸ φαρτσέρι*
καὶ ὅ,τι δῆς μέσα πολὺ καλὸ σοῦ θέλει φέρει.

1. Κ₁ 51-52. Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

2. Κ₄ 34-35: *Γιὰ δὲς πῶς ἀγκαλιάζονται καὶ γκαρδιακὰ φιλιοῦνται*
καὶ μετὰ τὴν ἀγάπη ντως κινεῖνα δὲ φοβοῦνται.

3. Μόνον ἡ ὁμοιοκαταληξία ἔσωσε ἐδῶ τὸ δίστιχο ἀπὸ τὴν πλήρη παραφθορά.

- 28-29 Μὰ τὸ Θεό, πατέρα μου, τ ρ ο μ ά σ σ ω νὰ τ' ἀγγίξω,
τέσσερα ζάλα πάω ὀμπρὸς καὶ δύο πάω πίσω.
- K₄ 38-41 Ἐνοιξε, Ἐρωφίλη μου, ἐκεῖνο τὸ λεγένι,
ποῦ σοῦ τὸ στέλνει ὁ βασιλιάς γιὰ νὰ σὲ κάμη ταίρι.
Ἐνοιξε, Ἐρωφίλη μου, ἐκεῖνο τὸ κανίσκι,
ποῦ σοῦ τὸ στέλνει ὁ βασιλιάς γιὰ νὰ σὲ κάμη νύφη.
- (K₅ 30-32) (Στὸ δρόμο ποῦ πηγαίνανε ὁ κρῖνος τσῆ παντήχγει.
Ἐρίστε, Ἐρωφίλη μου, ἐκεῖνο τὸ κανίσκι,
σοῦ τὸ ἴστελεν ὁ βασιλιάς γιὰ νὰ σὲ κάμη νύφη).
- K₆ 11 Ἐσκέπασέ τον τὸν πελτὲ ἀπού ἴναι στὸ λεγένι.
- K₇ 9-10 Ν ἔ ν α μ ο υ, πῶς μαραίνομαι καὶ πῶς σιγοτ ρ ο μ ά σ σ ω,
σάματι σκοτεινιάζομαι σ' ἓνα μεγάλο δ ά σ ο.

Ἡ ἀποχώρηση τῆς N πυκνώνει τὴν ψυχολογικὴ ἔνταση τῆς σκηνῆς, καὶ ἡ E κυριεῦται ἀπὸ σκοτεινὰ προαισθήματα. Στὸ πρότυπο θὰ ἀκολουθήσουν τὰ λόγια τοῦ B, ἡ ἐκπληξὴ τῆς E γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης του, καὶ, τέλος, ἡ διπλὴ πρόσκληση τοῦ B νὰ ἀνοίξει ἡ E τὸ μοιραῖο «βατσέλλι». Στὶς παραλλαγὰς τὸ ἀπαισιόδοξο παροαισθημα ποῦ ἀφήνει στὴν E ἡ ἐκδίωξη τῆς N συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ δισταγμὸ τῆς νὰ ξεσκεπάσει τὰ φρικτὸ δῶρο. Ἡ τραγικὴ εἰρωνεία, ποῦ ἀποτελοῦσε ἕδω βασικὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο δομῆς στὰ προηγούμενα καὶ τὴν ὁποία παρακολουθεῖ ὁ θεατὴς μὲ πλήρη συνείδηση τῆς πραγματικότητος, φτάνει ἐδῶ στὸ ἀποκορύφωμά τῆς. Εἶναι ἀναμφίβολα ἡ στιγμή τῆς μεγαλύτερης ἔντασης σὲ ὅλο τὸ ἔργο. Οἱ δύο ἀπόλυτοι πόλοι ὄλων τῶν πιθανῶν ἐκδοχῶν μιᾶς λύσης τοῦ προβλήματος ἐνώνονται ἐδῶ στὸ ἄγνωστο δῶρο τοῦ B: ὁ B μὲ τὸ δῶρο θὰ ἐκφράσει τυπικὰ τὴ συμφωνία του γιὰ τὸν γάμο E-II, ὁ ὁποῖος ἐξασφαλίζει στὴν E μιὰ ἀπόλυτα εὐτυχισμένη ζωὴ· μὲ τὸ δῶρο ὅμως τὴν κάνει συγχρόνως καὶ νύφη ἑνὸς νεκροῦ, νύφη τοῦ Χάρου, τῆς χαρίζει τὸν ἴδιο τὸν θάνατο. Αὐτὴ ἡ αἰφνιδία καὶ ἀπόλυτη μεταβολὴ τῆς τύχης τῆς E, ἡ ὁποία μόλις ἄρχισε νὰ ἐλπίζει, ἐνῶ ὅλοι οἱ θεατὲς ξέρουν τὴν πραγματικὴ καὶ ἀναπόφευκτη ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἡ σχεδὸν «ἐμβληματικὴ» εἰκόνα τῆς ἐξαπατημένης ἀπὸ τὴν Τύχη E, ποῦ προβάλλεται ἐδῶ κάπως διδακτικὰ, ἀποτελεῖ κοινὸ μοτίβο τῆς ἀναγεννησιακῆς λογοτεχνίας.

Στὶς ἐκτενέστερες παραλλαγὰς ἡ E ἀπαντᾷ διστακτικὰ στὴ διαταγὴ τοῦ B νὰ ξεσκεπάσει τὸ δῶρο τῆς λέγοντας ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀνοίξει, γιὰτὶ λείπει ἡ δούλα τῆς (K₁, K₂). Τὸ ἐπιχείρημα ἔχει ψυχολογικὴ βάση (ἡ E χωρὶς τὴ N φοβᾶται) καὶ κοινωνικὴ (ἀντικαθρεφτίζει τὴν ἀποψη τοῦ λαοῦ ὅτι μιὰ ἀρχοντοπούλα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάνει τὴν παραμικρὴ σωματικὴ ἐργασία, οὔτε κἀν νὰ ξεσκεπάσει κάτι). Στὸ K₁ τὸ προαισθημα τοῦ θανάτου ἐκφράζεται

ρητά¹. Τὴν ἐπίκληση τοῦ θεοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ πατέρα (αὐτὰ τὸν Θεὸ πατέρα μου) τὴ συναντήσαμε ἤδη σὲ ἄλλα ἀποσπάσματα τῶν παραλλαγῶν. Ἡ ὀνομασία τοῦ δοχείου στὸ ὁποῖο βρίσκεται τὸ φρικτὸ δῶρο ποικίλλει: στὸ K₁ 43 σημειώσαμε ἤδη τὸ «βατσέλι», στὸ K₄ 21 τὸ «λεγένι» καὶ στὸ K₄ 23 τὸ «κανίσκι». Ἐδῶ στὸ K₁ παρουσιάζεται ἓνα «βατσέλο», στὸ K₂ παρετυμολογικὰ ἓνα «βαρέλι», στὸ K₃ ἓνα «φαρτσέρι»², στὸ K₄ τὸ «λεγένι» καὶ τὸ «κανίσκι»³, στὸ K₅ τὸ «κανίσκι» καὶ στὸ K₆ τὸ «λεγένι»⁴. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἰταλικῆς λέξης «βατσέλλι»⁵ ἀπὸ διάφορες ἄλλες δείχνει ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς ἀργότερα εἶχε πάψει νὰ χρησιμοποιεῖται. Ἡ περίπλοκη συντακτικὴ δομὴ τοῦ E 368 διατηρεῖται μερικῶς στὰ K₁ καὶ K₂. Ἡ ἀυξημένη χρῆση καθημερινῆς γλώσσας καὶ ὄχι τῆς ποιητικῆς τοῦ Χορτάση φαίνεται ἀνάγλυφα ἀν συγκριθοῦν οἱ στίχοι K₁ 62-K₂ 41-K₃ 27. Οἱ ὑπόλοιπες παραλλαγές ἀποκλίνουν ὁλότελα ἀπὸ τὸ πρότυπο. Στὸ K₃ τὸ δίστιχο τῆς E παρουσιάζει νεωτερισμοὺς στὴν ἐκδήλωση τοῦ δισταγμοῦ παρμένους ἀπὸ λαϊκὲς ἐκφράσεις⁶. Στὸ K₄ τὸ τετράστιχο τῆς προσφορᾶς τοῦ δῶρου λέγεται κάπως περίεργα ἀπὸ κάποιον τρίτο πρόσωπο, παρόλο ποὺ ὁ B βρίσκεται «ἐπὶ σκηνῆς» στὸ τραγούδι καὶ ἀπαντᾷ μάλιστα στὴν E⁷. Πιθανότερο φαίνεται ὅτι τὰ λόγια αὐτὰ τὰ λέει ὁ «σουβαρῆς»⁸: τὸ K₄ ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσο στάδιο στὴ μορφολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ χωρίου: στὸ K₅ (31-33) ἡ συνάντηση E-B λείπει ἐντελῶς⁹, καὶ τὸ δῶρο καὶ τὸ μήνυμα τὰ φέρνει ἐκεῖ ὁ «κρίνος»¹⁰. Τὸ K₆ ἀποδίδει τὸ νόημα μὲ μεγάλη λιτότητα. Στὸ K₇ ἡ σκηνὴ E-B λείπει ἐντελῶς. Τὸ κακὸ προαίσθημα (K₇ 9-10) ἐκφράζεται ἐκεῖ σὲ μιὰ σκηνὴ μὲ τὴ N, λειτουργικὰ ἰσοδύναμη μὲ τὸ προφητικὸ ὄνειρο τῆς E. K₄ 39 καὶ 41 καὶ K₅ 32 ταυτίζονται σχεδὸν ἀπόλυτα. Στὸ K₅ 31 λείπει ὁ στίχος.

1. Τὸ «λόπως» κατὰ τὸ Βλαστό εἶναι ἓνα συμφυρμένο «λέω μήπως».

2. Πιθανῶς «φαλτσέτα».

3. Σὲ διπλασιασμὸ, ὅπως στὸ K₄ 21 καὶ 23.

4. Ὁ «πελτές» ποὺ εἶναι δῆθεν στὸ «λεγένι» θὰ ἦταν τὸ γαμήλιο δῶρο.

5. Τὸ «βατσέλι» χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Φονεὺς στὴν «Εὐγένεια» γιὰ ἀνάλογη δουλειά: «ἰδέτε τὸ κεφάλι τῆς ὁποῦ ναι στὸ βατσέλι» (στ. 1537). Ἐπίσης Λ. Χ. Ζώη, *Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου*, τόμ. I-II, Ζάκυνθος 1898-1914, σ. 34.

6. Ἡ σύγκριση τοῦ K₃ 28 μὲ τὸ E 381 εἶναι μόνον ἐννοιολογικὴ, ὄχι γλωσσικὴ (βλ. Μέγα, ὁ.π., σ. 373, σημ. στ. 28).

7. Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ B μιλά σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του στὸ τρίτο πρόσωπο εἶναι ἀπίθανο, γιὰτὶ αὐτὸ δὲν τὸ κάνει ποθενὰ ἄλλοῦ.

8. *Σουβαρῆς* = ἀγγελιαφόρος, ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *survari* (γλωσσάριο Δετοράκη).

9. Ὁχι ἐντελῶς: στὸ K₅ 36-37 ἀπαντᾷ (λογικὰ ἐσφαλμένα) ὁ B στὸ πρῶτο πρόσωπο στὴν E.

10. Ὁ ἀγγελιαφόρος ἢ βασανιστής. Βλ. γιὰ τὸ πρόβλημα σ. 185 σημ. 1.

Ἐνῶ σέ μερικά δημοτικά τραγούδια διατηρεῖται αὐστηρά ἡ σικηνική δομή τοῦ ἔργου (π.χ. τὸ K₁), σέ ἄλλα ἀποθεατρικοποιεῖται: οἱ δραματικές συγκρούσεις ἐξουδετερώνονται μὲ τὴν παρεμβολή ἀγγελιαφόρων (π.χ. K₅) ἢ μὲ τὴν κατάργηση τῆς διαλογικῆς δομῆς καὶ τὴν παρεμβολή ἀφηγηματικῶν στοιχείων (π.χ. τὸ K₂). Τέτοιες ὁμως ἐπικολυρικές τάσεις ἐμφανίζει ἤδη καὶ τὸ πρότυπο, ποῦ ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τῶν συμβατικότητων τῆς λογοτεχνίας τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης.

Ἑ ἀ π ο κ ἄ λ υ ψ η

E 385-386 Ὡφ ὄχ δῖμένα! τί θωρῶ, τί συντηρῶ ἢ καημένη,

καὶ τίνος εἶν' ἢ κεφαλή, ἀπού' ναι ἔδω κομμένη;

387-388 Τ' ἀγαπτικοῦ σου τοῦ καλοῦ μὲ τὴ δική μου χέρα

κομμένη, σὰν τοῦ τύχαιεν, ἄπονη θυγατέρα.

K₃ 31-32 Κακὸ καὶ κακὸ ντό' παθα, εἶντα θωρῶ ἢ ξένη!

καὶ τίνος εἶν' ἢ κεφαλή ἀπού' ναι ἔδω κομμένη;

33-34 Τ' ἀγαπητοῦ σου τοῦ καλοῦ πολὺ μαργιολεμένη·
φοβοῦμαι μὲ τὰ ἔργα ντου μὴ σ' ἔχη πλανεμένη.

K₆ 13-15 Τίνος εἶναι ἢ κεφαλή ἀπού' ναι στὸ λεγένι;

Τοῦ φίλου σου τοῦ μπιστικοῦ καὶ πιάσ' τηνε καὶ δέ τη

καὶ βγάλε ἀπ' τὰ ματάκια σου νερὸ καὶ ξέπλυνέ τη.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θρηνητικὸ ξέσπασμα τῆς E καὶ ἡ σαρκαστικὴ ἀπάντηση τοῦ B παραλείπονται στίς περισσότερες παραλλαγές. Ἀποδίδονται εἴτε «ἀποστασιοποιημένα» σὲ ἀφηγηματικὸ λόγο¹ ἢ ἀμελοῦνται μὲ ἓνα πνεῦμα ἐπικῆς οὐδετερότητας ἀπὸ τὸν τραγουδιστή², εἴτε ξεχνιοῦνται ὀλωσδιόλου³. Διαπιστώνεται κάποια ἀνισότητά τῆς κρητικῆς παράδοσης στίς λεπτομέρειες, ἢ ὅποια καθιστᾶ ἀκαθόριστη τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν παραλλαγῶν τῆς. Τὸ ἐπιφώνημα φρίκης τῆς E στὸ K₃ ἔχει προσαρμοστεῖ στίς γλωσσικὲς συνήθειες ἐνὸς ἄλλου κοινοῦ. Στὸ K₆ ἡ κραυγὴ ἀποφεύγεται ἐντελῶς. Τὸ E

1. K₁ 65: Τὸ σκέπασμα ἐσήκωσε, θωρεῖ τὴν κεφαλή του... K₂ 44-45: Κί' ἀνεσκεπάσει καὶ θωρεῖ, εἶντα νὰ ἰδῆ ἢ καῦμένη. Κεῖνη τὴν ὄρα ζωντανή ἦτο γ(ῆ) ἀποθαμένη (Ἡ παραπομπὴ τοῦ Δουλιγερᾶκη, ὁ.π., σ. 250 σημ. 49, στὸ E 385-386 ἔχει μόνον λειτουργικὴ σημασία). K₅ 33-34: Καὶ ξεσκεπάσει καὶ θωρεῖ κ' ἐθῶρε ἢ καῦμένη. Νὰ δῆ τὸ προσωπάκι ντου μπερμπεροξορισμένο.

2. Τὸ K₁ συνεχίζει ἀμέσως μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς καρδιάς τοῦ Π ἀπὸ τὴν E (42 ἐξ.).

3. Στὸ K₇, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ὁ θάνατος τοῦ Π, ἐπακολουθεῖ ξαφνικὰ ἡ ἀναγνώριση τῶν μελῶν του.

386 ἀποδίδεται μὲ μεγάλη πιστότητα, ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπάντησης τοῦ Β¹. Τὸ Κ₃ 34 καὶ τὸ Κ₆ 15 εἶναι νεωτερισμοί, ποὺ συλλαμβάνουν στὴ δεύτερη περιπτώση καὶ μιὰ γνωστὴ στὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀλληγορικὴ εἰκόνα: τὸ ποτάμι τῶν δακρῦων. Ἀπόηχοι τοῦ ἀποσπάσματος τῆς Ε φαίνεται νὰ ἔχουν σωθεῖ στὸ τραγούδι τοῦ Γλυμίδη Ἀλῆ², σὲ ἄλλα ἱστορικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης³ καὶ στίς μαντινάδες⁴.

Ἡ ἀναγνώριση

- Ε 393-394 *Τοῦτό 'ναι τὸ κεφάλι σου λοιπὸ τ' ἀγαπημένο,
Πανάρετέ μου ἀφέντη μου, τὸ ματοκυλισμένο;*
- (Ε 405-406 *Καὶ τοῦτο τ' ἄλλο τί ν' ἐδῶ; κρῖνω ἢ- ἀγαπημένη
νὰ ν' ἢ καρδιά, ποὺ πάντα τσι μ' ἐβάστα φυλαμένη).*
- Ε 417-418 *Γλυκώτατό μου πρόσωπο, κεφάλι τιμημένο,
ποῦ 'ναι τ' ἀπομονάρι σου κορμὶ τὸ σκοτωμένο;*
- Ε 419-420 *Θροφὴ ἐγίνη τῶ σκυλλιῶ, τῶ λιονταριῶ μου βροῦσι,
γιατὶ δὲν ἦτο τὸ πρεπὸ χῶμα νὰ τὸ κουκλώση.*
- Κ₁ 66-67 *Τὴν κεφαλὴ καὶ τὴν καρδιά θωρῶ εἰς τὸ βατσέλο,
καὶ τ' ἀποδέλοιπο κορμὶ ποῦ τῶχεις πεταμένο;*
- 68-69 *Τῶν λιονταριῶ μου τῶδωσα οἱ σκύλοι νὰ τὸ φᾶσι,
γιατὶ ἐκείνου δὲν τοῦ πρεπε χῶμα νὰ τὸ σκεπάση.*
- Κ₂ 48-49 *Κεφάλι μου ὠραιότατο, κεφάλι πλουμισμένο,
τ' ἀπομεινάρι τοῦ κορμοῦ ποῦ τό 'χετε ριγμένο.*
- 50-51 *Τῶ λιονταριῶ μου τό 'δωκα καὶ τῶ σκυλιῶ μου
βρώση,
γιατὶ δὲν ἦτονε πρεπὸ χῶμα νὰ τὸ πλακώση.*
- Κ₄ 42-43 *'Ἐδῶ 'ναι καὶ ἡ κεφαλὴ ἢ πενταπλουμισμένη,
ἐδῶ 'ναι κ' ἢ καρδιά ντου ἢ καταματωμένη.*
- 46-47 *Κεφάλι μου ὠραιότατο, περίσσα πλουμισμένο,
καὶ τὸ ἐπίλοιπο κορμὶ ποῦ τό 'χουν πεταμένο;*
- 48-49 *Τῶ λιονταριῶ μου τό 'δωκα καὶ τῶ σκυλιῶ μου
βρώση,*

1. Ἡ ἔκφραση τοῦ Κ₅ σ'αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀποτελεῖ πιστὴ νοηματικὴ ἀπόδοση τοῦ προτύπου.

2. Βλ. τὸ κεφάλαιο Συμπλήρωμα.

3. «καὶ τοῦ 'κοψε τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ δεξίν του χέρι» (Π. Ι. Φαφουτάκη, *Συλλογὴ ἡρωϊκῶν κρητικῶν ᾠσμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 79, στ. 40).

4. Ἄ μ' ἀρνηθεῖς νὰ μοῦ τὸ πεῖς πρωτότερα μιὰ μέρα,
νὰ κόψω τὸ κεφάλι μου μὲ τὴ δεξιά μου χέρα.

(Λιουδάκη, *δ.π.*, σ. 154, ἀρ. 7).

- γιατί δὲν ἦτονε δεχτὸ χῶμα νὰ τὸ κουκλώσῃ.
 K₅ 35 Τὸ ἀποδέλοιπο κορμὶ ποῦ τό'χετε ριμμένο;
 36-37 Τῶ λιονταριῶ μου τό'δωκα καὶ τῶ σκυλιῶ μου
 βρώσῃ,
 γιατί δὲν εἶναι δυνατὸ χῶμα νὰ τὸ κουκλώσῃ.
 K₇ 13-14 Πανάρετε, τὸ χέρι σου τὸ παιγνιδιαρισμένο
 καὶ τ' ἀποδέλοιπο κορμὶ ποῦ εἶναι πεταμένο;

Τὰ τμήματα αὐτά, ποὺ δείχνουν προχωρημένη σύντμηση σὲ σχέση μὲ τὸ πρότυπο, φαίνεται νὰ εἶναι λειτουργικὰ ἰσοδύναμα μὲ τὰ προηγούμενα, γιατί οἱ ἀντιστοιχίες λείπουν ἐδῶ ἀκριβῶς στὸ K₃ καὶ στὸ K₆. Παρουσιάζουν ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο κάποια ὁμοιογένεια μεταξύ τους· στὰ μέλη τοῦ Π προσφωνοῦνται: τὸ κεφάλι στὸ K₁, K₂, K₄, ἡ καρδιά στὸ K₁ καὶ K₄, τὸ χέρι στὸ K₇¹. Τὰ ἐπίθετα «πλουμισμένο» (K₂, K₄), «ὠραιότατο» (K₂, K₄), μὲ τὰ ὑπερθετικά «περίσσα πλουμισμένο» καὶ «πενταπλουμισμένο» (K₄) θυμίζουν ἀρκετὰ τὸν εἰσαγωγικὸ στίχο τῶν διασκευῶν αὐτῶν, τὴν ἀρχὴ τοῦ προφητικοῦ ὄνειρου τῆς E². Στὸ K₅ λείπει ὁ στίχος τῆς ἀναγνώρισης τοῦ κεφαλιοῦ, ἐνῶ στὸ K₄ διευρύνεται τὸ χωρίο σὲ ἔξι στίχους³. Ἡ ἐρώτηση τῆς E γιὰ τὸ ὑπόλοιπο κορμὶ τοῦ ἐραστῆ τῆς παρουσιάζεται στερεότυπα· μόνο τὸ ἐπίθετο «ἀπομονάρι» (τοῦ προτύπου) ποικίλλει κάπως: «ἀποδέλοιπο» (K₁, K₅, K₇)⁴, «ἐπίλοιπο» (K₄), «ἀπομεινάρη τοῦ κορμιοῦ» (K₂). Στὴν ἀπάντηση τοῦ B στὸν στ. 1 ἡ σειρά σ' ὄλες τὶς παραλλαγές (ἐκτὸς K₇) εἶναι ἀνάποδη: ὁ στίχος ἀρχίζει μὲ τὰ λιοντάρια καὶ τελειώνει μὲ «τῶ σκυλιῶ μου βρώσῃ». Ἀπόκλιση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο παρουσιάζει μόνο τὸ K₁ (μὲ ἀναγκαστικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ρήματος στὸ δεύτερο μέρος τῆς ὁμοιοκαταληξίας). Καὶ ὁ στ. 2 τῆς ἀπάντησης τοῦ B παρουσιάζεται ἐνιαῖος στὶς παραλλαγές: μόνο τὸ «πρεπὸ» γίνεται «δεχτὸ» στὸ K₄ καὶ «δυνατὸ» στὸ K₅, τὸ «κουκλώσῃ» τοῦ προτύπου «πλακώσῃ» στὸ K₂ καὶ (λόγω τῆς ρίμας) «σκεπάσῃ» στὸ K₁. Ὅλες οἱ παραλλαγμένες λέξεις ἀκολουθοῦν πολὺ πιστὰ τὸ νόημα τοῦ προτύπου. Ἡ ἔκφραση «χῶμα νὰ τὸν κουκλώσῃ» φαίνεται νὰ ἔχει γίνῃ κοινὴ γιὰ τὴν ταφὴ ἐνδὸς σκοτωμένου στὸ δημοτικὸ τραγούδι⁵.

1. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ E 397: *Τοῦτά 'ναι τὰ χερὰκια σου...* Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ K₇ δείχνει πάλι πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὶς ἄλλες διασκευές.

2. Ἐκεῖ ἦταν χαρακτηριστικὰ τῶν δυὸ περιστεριῶν.

3. Τὸ K₄ ἔχει δείξει ἐπανειλημμένα τὴν τάση γιὰ ἐλεύθερη διεύρυνση συγκεκριμένων θεμάτων.

4. Τὸ «ἀποδέλοιπο κορμὶ» ἐμφανίζεται καὶ στὶς κρητικὲς μαντινάδες (Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 277, ἀρ. 30).

5. Βλ. Κριάρη, ὁ.π., σ. 55, στ. 69: *χῶμα νὰ τὸν σκεπάσῃ*.

Τὸ μοτίβο τῆς γλώσσας ποὺ μιλά

- E 147-149 Ὡς τοῦτο φωνιάζει ὁ Βασιλιὸς μὲ πλιά θυμό, κι ἀρποῦσι
τὴ γλώσσάν του καὶ βγάνουν τη, καὶ χάμαι τὴν πατοῦσι,
καὶ μετὰ τοῦτα τς ἄκουσα τ' αὐτιά νὰ πῆ «Ἐρωφίλη»,
E 161-162 σὰ λιόντας ἐμονγγίστηκε, καὶ τὰ πρικιά του χεῖλη
δυὸ τρεῖς φορὲς ἀνοίξασι νὰ ποῦσιν, «Ἐρωφίλη».
- K₁ 70-71 Ὅντε τοῦ ἀνασπούσανε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη,
ἄρά γε δὲν ἐφώνιαξε, ψυχὴ μου Ἐρωφίλη.
72-73 Ὅτε τὴν ἀνασπούσανε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη,
ἐφτὰ φορὲς ἐφώνιαξε, ψυχὴ μου Ἐρωφίλη.
K₂ 56-57 Κοντὸ τὴν ἀνεσπάσετε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη;
κοντὸ καὶ δὲν ἐφώνιαξε, γλυκειά μου Νερωμφίλη;
58-59 Κι ὄντε τὴν ἀνασπούσανε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη,
δυὸ τρεῖς φορὲς ἐφώνιαξε, γλυκειά μου Νερωμφίλη.
K₃ 36 καὶ τρεῖς φορὲς ἐφώνιαξε, ψυχὴ μου Νερωμφίλη.
K₅ 25-27 μεγάλος κρίνος ἤσυρνε τὴ γλῶσσ' ἀπὸ τὸν πάτο.
Καὶ ὄντεν ἐξεχώριζε ἡ γλῶσσ' ἀπὸ τὰ χεῖλη,
ἐφτὰ φορὲς ἐφώνιαξε: «Χάνω σε Ἐρωφίλη».
K₇ 15-19 Πανάρετε, τὸ μάγουλο, Πανάρετε, τ' ἀχείλι,
κοντὸ καὶ δὲν ἐφώνιαξες ὄγια τὴν Ἐρωφίλη;
Τὸ κατωσάγουνό 'συρε, ἔπειτα καὶ τ' ἀχείλι
καὶ τρεῖς φορὲς ἐφώνιαξε: «Ποῦ εἶσαι, Ἐρωφίλη;»

Στὸ πρότυπο αὐτὰ τὰ ἀναφέρει ὁ Μαντατοφόρος, στὸ K₁ καὶ K₂ ἢ Ερωτᾶ
κατευθείαν τὸν Β κι αὐτὸς ἀπαντᾷ¹, στὸ K₃ ὁ στίχος βρίσκεται σ' ἓνα ἀφηγη-
ματικὸ τμῆμα², ὅπως καὶ στὰ K₅ καὶ K₇. Ἀποφασιστικὴ στὴ διατήρησή του
στάθηκε ἡ ρίμα «χεῖλη - Ἐρωφίλη», ποὺ τὴ συναντοῦμε ἐπίσης καὶ στὸ Ε
462-463. Γίνεται ὅμως κάποια ἀπλοποίηση: τὸ θαῦμα ποὺ περιγράφεται
στὸ πρότυπο δυὸ φορὲς μὲ διαφορετικὸ τρόπο (τὴ μιὰ φορὰ εἶναι ἡ γλώσσα ποὺ
μιλεῖ, τὴν ἄλλη τὰ χεῖλη, χωρὶς γλώσσα, σχηματίζουν τὸ ὄνομα τῆς ἀγαπη-
μένης) ἀποδίδεται μόνο μὲ τὴ φωνὴ τῆς ἀποχωρισμένης ἀπὸ τὸ στόμα γλώσ-
σας, στὸ K₂ ὅπως στὸ πρότυπο δυὸ-τρεῖς φορὲς, στὸ K₃ καὶ K₇ τρεῖς φορὲς,

1. Ἡ ἐρώτηση τῆς Ε εἶναι ἐνδειξη μιᾶς κάποιας πρόγνωσης τοῦ θαύματος, ποὺ ὑπερ-
βαίνει τὰ ὅρια τῆς καθαρῆς λογικῆς. Τὸ μοτίβο τῶν ὑπερλογικῶν ἱκανοτήτων καὶ γνώσεων
τῶν ἐρωτευμένων συγκαταλέγεται στοὺς κοινούς τόπους τόσο τῆς μεταμεσαιωνικῆς λο-
γοτεχνίας (π.χ. στὸν Shakespeare) ὅσο καὶ τοῦ κόσμου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

2. Δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀποδίδεται αὐτὸ τὸ τμῆμα (στ. 35-42) σὲ κάποιον ὑπο-
θετικὸ μαντατοφόρο, ὅπως προτείνει ὁ Μέγας (δ.π., σ. 373).

στο Κ₁ και Κ₅ έπτά φορές¹. Στο Κ₅ εμφανίζεται πάλι ο «κρίνος» ως βασιανιστής².

Ἡ κατάρα τοῦ βασιλιᾶ

E 407-408 *Τούτη ἴναι κ' ἔβγαλε κ' ἐσὸν τώρα τὴν ἐδική σου,
καὶ σμίξέ τηρε μετ' αὐτή, ἄν τὴν πονηῖ ἢ ψυχὴ σου.*

K₂ (60-61) (Ἐπά ἴναι κι' ἡ καρδούλα ντου, ἡ πολυματωμένη,
ἀποὺ ματώθηκε γιὰ σέ κι' ἔτونه πονεμένη).

62-63 Ἐπά ἴναι κι' ἔβγαλε καὶ σὺ, σκύλα, τὴν ἐδική
σου,
νὰ τὴν ἐσμίξετε τὰ δυό, σὰν τὸν πονηῖ ἢ ψυχὴ σου.

Τὸ χωρίο αὐτὸ σώζεται μόνο στο Κ₂ ποὺ δείχνει γενικὰ μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία σὲ σχέση με τὶς ὑπόλοιπες παραλλαγές³.

Ὁ ἀπαρνημὸς τοῦ πατέρα

E 435-536 ὦ κύρι μου, μὰ κύρι πλιὸ γιάντα νὰ σ' ὀνομάζω,
κι' ὄχι θεριὸν ἀλόπητο κι' ἄπονο νὰ σέ κρᾶζω,

K₁ 74-75 Κόρη μου, δὲν σέ λέω πλειό, κόρη δὲν σ' ὀνομάζω,
μόνο θεριὸ ἀνήμερο, σκύλο θὰ σέ φωνάζω.

K₂ 46-47 Κύρη μου δὲ σέ λέω μπλιό, κύρη δὲ σ' ὀνομάζω·
μον' ἄπονο κι' ἀνέπιστο καὶ σκύλο θὰ σέ κρᾶζω

K₄ 50-51 Πατέρα σέ δὲ λέω μπλιό, κύρη δὲ σ' ὀνομάζω,
καὶ σὰν κουλούκι δὰ σέ πῶ, σὰ σκύλο δὰ σέ κρᾶζω.

K₆ 16-19 Κύρη μου δὲ σέ λέω μπλιό, κύρη μου δὲ σέ λέω,
μὰ καὶ στο μοιρολόι μου σκύλο θὲ νὰ σέ λέω.
Κύρη μου δὲ σέ λέω μπλιό, κύρη δὲ σ' ὀνομάζω,
μὰ καὶ στο μοιρολόι μου δράκο θὰ σέ φωνιάζω.

Τὰ λόγια αὐτὰ τὰ λέει ἡ Ε στὴν ἀρχὴ τοῦ μεγάλου θρήνου της, ὁ ὁποῖος θὰ τελειώσει με τὴν αὐτοκτονία της. Ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς της. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὸν μονόλογο σώζεται μόνο τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο δίστιχο, τὰ ὁποῖα ὅμως

1. Οἱ ἀριθμοὶ στὶς παραλλαγές δὲν εἶναι, φυσικά, τυχαῖοι. Τὸ ὄλο μοτίβο μοιάζει με ἄλλα κοινὰ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ὅπως ἡ φωνὴ ἀπὸ τὸ μνήμα, ἡ καρδιά τῆς μάνας, ἡ φλογέρα ποὺ μιλεῖ καὶ ἄλλα παρόμοια.

2. Βλ. σημ. 185 σημ. 1.

3. Ἡ ἀντιστοιχία διστίχου τῆς «Ἐρωφίλης» στο Κ₂ 62-63 ἀπὸ τὸν Δουλιγέρη (β.π., σ. 251) εἶναι ἐσφαλμένη.

ἐκφράζουν συνοπτικά ὅλη τὴν πορεία τῶν σκέψεων τῆς Ε. Μὲ κάποια ἐκπληξή διαβάζουμε στὸ Κ₁ ὅτι ὁ πατέρας ἀπαρνιέται τὴν κόρη του¹. Λόγω τῆς ὁμοιότητος «κύρη-κόρη», εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσουμε ἂν ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφείλεται ἀπλῶς σὲ λάθος τῆς καταγραφῆς ἢ σὲ πραγματικὴ ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἐξήγηση πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ στοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς στὴν ἀγροτικὴ καὶ πατριαρχικὴ κοινωνία, ὅπου παραδίδεται προφορικὰ τὸ τραγούδι. Τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου τῆς παραλλαγῆς δὲν βοηθοῦν σ’ αὐτὴν τὴν περίπτωσι, γιὰ τὸ δίστιχο βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δυὸ χάσματα καὶ εἶναι ὀλότελα ἀπομονωμένο². Τὶς λεπτομέρειες τῆς γλωσσικῆς διατύπωσης τις διατηρεῖ καλύτερα, ὅπως συνήθως, τὸ Κ₂. Ἀποφασιστικὰ σ’ αὐτὸ στάθηκαν ἡ προσφώνηση τοῦ Β καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία. Ἡ συντακτικὴ δομὴ τοῦ Χορτάτση, ποὺ συζευγνύει καὶ τοὺς δυὸ στίχους, ἀπλοποιεῖται καὶ γίνεται παρατακτικὴ. Τὸ «θεριό» τοῦ προτύπου καὶ τοῦ Κ_η παραλλάσσεται σὲ «σκύλο, «δράκο» καὶ «κουλούκι»³. Τὸ Κ₆ παρουσιάζει ἕνα διπλασιασμὸ τοῦ μοτίβου, ὅχι ὅμως ἀρκετὰ ἐπιτυχή, μὲ πολλὰ «μπαλώματα» καὶ ἐπαναλήψεις. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ «μοιρολοιοῦ» ἐντάσσει σωστὰ τὸν μονόλογο τῆς Ε τοῦ προτύπου στὸν κόσμον τοῦ λαϊκοῦ βίου.

‘Η αὐτοκτονία

Ε 523-524 *Πανάρετε, Πανάρετε, Πανάρετε ψυχὴ μου,
βούθηθα μου τρι βαριόμοιρης καὶ δέξου τὸ κορμί μου.*

Κ₄ 52-53 *Πανάρετε, Πανάρετε, καλησπερίσματά σου,
δέξου κ’ ἐμὲ τὸ σῶμα μου μαζὶ μὲ τὸ δικό σου.*

Εἶναι, ἐκ πρώτης ὄψεως, περίεργο ὅτι μιὰ τόσο χτυπητὴ ἐκφραση, ὅπως ἡ τελευταία ἐκφώνηση τῆς Ε, λείπει σὲ ὅλες τις παραλλαγές ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ, καὶ ἐκεῖ διατηρεῖται ἀρκετὰ ἀκρωτηριασμένη. Ὡστόσο καὶ ἡ ρίμα καὶ ἡ προσφώνηση τοῦ ἀγαπημένου ἀποτελοῦν πολὺ φορτισμένες συγκινησιακὰ ἐκφράσεις ἤδη ἀπὸ τὴν στιγμὴ τῆς ἐξομολόγησης τῆς ἀγάπης τους (Γ3)⁴. Ἡ αἰτία βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς αὐτοκτονίας, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στὸ ἔργο μὲ σκηρικὴ διδασκαλία⁵, ὑπάρχει στὰ δημοτικὰ τρα-

1. Ὑπάρχει καὶ ἕνα ἀπόσπασμα μὲ τὴν ἔννοια αὐτή: βλ. Δ 409-410.

2. Πρωτύτερα μιᾶ ὁ Β (72-73), τὸ κείμενο ὅμως στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴν Ε (76έξ.).

3. Μικρὸ σκυλί (γλωσσάριο Δετοράκη).

4. Βλ. τὴν ἀνάλυση στὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα.

5. «Ἐδῶ πιάνει τὸ μαχαίρι, ὁποῦ ἤτονε στὸ βατσέλι, καὶ σφάζεται, καὶ πέφτει σκοτωμένη...» (Ε 524 διδ.).

γούδια μια όρισμένη έκφραση, ή οποία δέν παραλλάσσει σχεδόν καθόλου και εΐναι πολύ διαδεδομένη¹. Έχει δηλ. ύποχρεωτική ίσχύ στην δήλωση τής τραγικῆς αὐτῆς στιγμῆς: μόνο τὸ K₃ χρησιμοποιεῖ ἄλλη έκφραση, ἐνῶ στὸ K₆ λείπει τὸ τέλος αὐτό. Ὁ στ. 1 τοῦ K₄ θυμίζει τὸ A 71². Στὰ K₂, K₄ καὶ K₅ τελειώνουν ἐδῶ οἱ ἀντιστοιχίες μετὸ πρότυπο. Ἀκολουθεῖ ἕνας (αδίδακτικὸς) ἐπίλογος. Ἀπηχῆσεις αὐτοῦ τοῦ διστίχου βρίσκουμε καὶ σὲ κρητικὲς μαντινάδες³.

Ἡ ματαιότητα τοῦ πλούτου

B 49 Ὡφου, καὸ μου ριζικό, κ' εἶντα ἴθελα τὰ πλούτη,

K₁ 84a (-85) *Εἶντα τὰ θέλησ, Βασιλῆα τὰ πλούτη καὶ τῆ μοῖρα;*
(σκοτώθ' ἢ θυγατέρα σου κ' οἱ πίκρες σου τὴν πῆρα).

K₃ 43 (-44) *Εἶντα τὰ θέλεις, βασιλιά, καὶ τὰ περίσσα πλούτη;*
(νὰ τὴν ἐδᾶ ντὴν γκόρη σου ποὺ σφάηκε καὶ τούτη).

K₇ 21 (-22) *Εἶντα τὰ θέλεις, βασιλιά, καὶ τὰ περίσσα πλούτη,*
ἢ κόρη σου σκοτώθηκε ποὺ τὴν ἀγάπη ποὺ ἔχει).

Ἡ Ε ζηλεύει τίς φτωχὲς γιὰ τὴν ἐλευθερία τους στὴν ἐκλογή τῶν ἀγαπημένων τους· ὁ πλοῦτος μόνο δεσμεύει (B2). Ὁ Χάρος στὸν πρόλογο μιλά γιὰ τὰ πλούτη ποὺ σκορπίζονται σὰν σκόνη (Πρ. 133-134), ὁ Β περηφανεύεται γιὰ τὰ πλούτη του (Γ 344, 351), καὶ ὁ Χορὸς ἐπιλογίζει τὸ ἔργο παραλλάσσοντας τὰ λόγια τοῦ Χάρου καὶ συγκρίνοντας τὰ πλούτη μετὰ σκιά καὶ μετὰ φυσαλίδα νεροῦ (E 671 ἐξ.). Αὐτὴ ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ ἔργου, τὸ δίδαγμα

1. K₁ 80-81: *Βγάνει τὸ μπουνιαλάκι της ἀπ' ἀργυρὸ θηκάρι,*
ἔς τὸν οὐρανὸ τὸ πέταξε κ' εἰς τὴν καρδιά τσ' ἐβάρει.

K₂ 64-65: *Τὸ χαντζεράκι τζ' ἐβγαλε ἀπ' ἀργυρὸ φουκάρι,*
ψηλά-ψηλά τὸ πέταξε καὶ στὴν καρδιά τζη ἐβάρη.

K₅ 40 *Ψηλά ψηλά τὸ πέταξε καὶ στὴν καρδιά τζης φτάνει.*

K₇ 19-20 *Τὸ μαχαιράκι τζη ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μπουτουνιέρα*
καὶ στὴν καρδιά τζη τὸ ἔπαιξε μετὰ τὴ δεξιά τζη χέρα.

Πρόκειται γιὰ γνωστὴ φόρμουλα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ περιπτώσεις αὐτοκτονίας ἢ φόνου ἀπὸ αἴσθημα ἢ γιὰ λόγους τιμῆς. Βλ. Δετοράκη, *δ.π.*, σ. 23 στ. 52-3 (τοῦ Μπροσφύρη), σ. 85 στ. 11-12 (τ' ἀγαπημένα ἀδέρφια καὶ ἡ κακὴ γυναίκα), σ. 87 στ. 46-47 (ὁ γυρισμὸς τοῦ ἀγαπητικοῦ), σ. 98 στ. 29-30 (ὁ θάνατος τῆς ἀρραβωνιασμένης). Κριάρη, *δ.π.*, σ. 304, σ. 305 (ἡ Σούσα), σ. 334 (ἡ γι' ἀγαπητικιά τοῦ σκλάβου), σ. 338 (τὸ κιβούρι τῶν ἀρραβωνιασμένων), σ. 378 (ὁ μπιστεμένος ἀδερφός). Μελαίνης, *δ.π.*, σ. 25 (τῆς Σούσας τὸ τραγούδι). Πετροπούλου, *δ.π.*, τόμ. Α', σ. 113, στ. 28-29, σ. 118 στ. 24-25, σ. 126 στ. 24-25, σ. 147 στ. 24-25. Γ. Ἰωάννου, *Παραλογές*, Ἀθήνα 1975, σ. 66-67 στ. 32-33 σ. 83, στ. 28-29, σ. 88 στ. 45, κ.ἄ.

2. ...*Πανάρατε, καλησπερίσματά σου.*

3. Π.χ. «*Ἄνοιξε μνήμα μου ἔρημο, καὶ δέξου τὸ κορμί μου*» (Λιουδάκη, *δ.π.*, σ. 151, ἀρ. 371).

μιᾶς ἰδεολογίας ἀπαισιοδοξίας, ματαιότητος καὶ ἀβεβαιότητος, καὶ συνεπῶς ἢ ὑποτίμηση τοῦ πλούτου καὶ τῆς κοινωνικῆς ὑπόληψης (παρηγοριὰ γιὰ τὸν ὑποδουλωμένο καὶ φτωχὸ λαὸ τῆς ὑπαίθρου;), προσθέτει σὲ τρεῖς παραλλαγές ἕναν στοχαστικὸ ἐπίλογο. Στὸ K_1 εἶναι οἱ «συμβουλάτορες» ποὺ ἀπευθύνουν τὸν λόγο στὸν B^1 , στὸ K_3 ὁ Χορὸς² καὶ στὸ K_7 μᾶλλον ἐπίσης ὁ Χορὸς³. Τὸ μοτίβο πέρασε στὴ μορφὴ αὐτὴ καὶ στὴ λαϊκὴ ποίηση: «Ἴντα τὰ θέλει καὶ μινεῖς τὰ πλοῦτη στὴ ζωὴ του»⁴.

Ἡ σ κ λ η ρ ό τ η τ α τ ο ὖ Β

E 615-618 *Θλίβομαι καὶ πρικαίνομαι, πὼς χάνω τὸ παιδί μου,
μὰ πὼς τελειώνει μετ' αὐτὴ σήμερο ἢ - ἐντροπή μου,
χαίρομαι τοσ', ἀπὸ ποσῶς τὴν πρίκ' αὐτὴ δὲ χεῖζω,
μαλλιοστὰς πλιὰ πασίχαρος παρὰ ποτὲ γυρίζω,*

K_1 87-90 *Χαίρομαι δὲν πικραίνομαι πὼς χάνω τὸ
παιδί μου,
σήμερο θέλει σκεπασθῆ μ' ἐμέν' ἢ γι' ἐντροπή μου.
Καὶ πάλι ἀπὸ τῆ χαρὰ μου φαίνεται πὼς νοιώθω,
ἐφταξουσίες τ' οὐρανοῦ μου φαίνεται πὼς σώνω.*

(K_3 45-46) (Καλλιὰ ἔχω ἔγω καὶ σφάηκε, χαρὰ ἔχα κ' ἤθελά το
παρὰ καὶ τὸν Πανάραντο γαμπρὸ νὰ τόνε κάμω).

(K_7 23-24) (Καλλιὰ ἔχω καὶ σκοτώθηκε, χαρὰ μου θὰ τὸ πάρω,
παρὰ καὶ τὸν Πανάρατο γαμπρὸ νὰ τόνε κάμω).

Αὐτὴ ἢ «ὕβρις» τοῦ Β θὰ προκαλέσει τὴ θεία ὀργὴ τῆς Ν καὶ τὴν ἀπόφασή τῆς ἐκδίκησης. Μόνον τὸ K_1 σώζει, κάπως μπερδεμένα βέβαια, στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀνάλογο τετράστιχο τοῦ προτύπου (κυρίως τὴν πρώτη ρίμα): τὸ δεύτερο ὅμως δίστιχο μὲ τὴν ἄτυχη ἐπανάληψη ἀποτελεῖ ἕνα λαϊκὸ «παραγέμισμα», ποὺ ἀποδίδει μᾶλλον ἀόριστα τὸ νόημα τοῦ χωρίου. K_3 καὶ K_7 μοιάζουν πολὺ μὲ ἕνα δίστιχο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ: «Κάλλια ἔχω, Θεωνίτσα, νεκρὴ νὰ σὲ φιλῶ, / παρὰ τὸ Θανασάκη γαμπρὸ νὰ τὸν εἰπῶ»⁵.

1. Βλ. K_1 84.

2. Ὅπως συμπληρώνει εὐστοχα ὁ ἐκδότης τῆς παραλλαγῆς Γ. Μέγας (δ.π., σ. 374).

3. Τὰ τελευταῖα δίστιχα τῆς παραλλαγῆς φαίνεται νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ K_3 .

4. Λιουδάκη, δ.π., σ. 251 ἀρ. 36· βλ. ἐπίσης σ. 252, ἀρ. 41, ἀρ. 46.

5. Τῆς Θεωνίτσης (Πετροπούλου, δ.π., Α', σ. 124, στ. 7-8).

‘Ο φόνος τοῦ Β

(E 642 διδ.) (*Ἐδῶ ράσσουν ὄλες καὶ κολλοῦσίν του*).

(K₁ 90-91) (Καὶ ράσουν ε οἱ σκλάβες του με πέτρες με λιθάρια, καὶ κάνουνε τὸ Βασιλιά λουρίδια καὶ κομμάτια).

(K₃ 47-49) (Κ’ οἱ βάγιες ἐσυναζανε ὄλες μικρὲς μεγάλες ντὸ βασιλιά σκοτώσανε κι’ ὄλες του οἱ πελάτες τσοὶ τσέπες των γεμίσανε ὡς κάνουν τσι ντουλουμάδες).

Ἡ χρησιμοποίηση μιᾶς διδασκαλίας ἀπὸ τὶς λαϊκὲς παραλλαγές, φαίνεται —τουλάχιστον στὸ K₁— νὰ δείχνει ὅτι ἡ ἔναρξη τῆς προφορικῆς παράδοσης ἔγινε ἀπὸ ἀνάγνωσμα¹. Ἡ σκηρικὴ ὁδηγία, ὅπως εἶναι φυσικό, μετατρέπεται σὲ ἀφηγηματικὸ ἀπόσπασμα². Φαίνεται πὼς καὶ τὸ K₇ εἶχε ἀρχικὰ τὸ τέλος τοῦ φόνου τοῦ Β (ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ K₃), τὸ ὁποῖο ὅμως λησμονήθηκε μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Εἶναι πάντως περίεργο ὅτι ὄλες οἱ ἄλλες κρητικὲς παραλλαγές τελειώνουν χωρὶς τὴν ἐκδίκηση, μετὰ τὴν αὐτοκτονία τῆς Ε. Αὐτὸ διαφωτίζει χαρακτηριστικὰ τὴ δραματουργικὴ οἰκονομία καὶ ἰσορροπία τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν, ὅπου δίδεται μικρότερη σημασία στὸ πρόσωπο τοῦ Β ἀπὸ ὅ,τι στὸ πρότυπο, καὶ ὅλο τὸ βᾶρος τοῦ συναισθηματικοῦ καὶ νοηματικοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ἐπωμίζεται τὸ τραγικὸ ζευγάρι. Ὁ Β καταντᾷ ἐκτελεστικὸ ὄργανο τῆς κακῆς μοίρας, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μετὰ τὰ ἀλλεπάλληλα ἀπαισιόδοξα προαισθήματα καὶ σημάδια, κι ἔτσι τὸ ἐκδικητικὸ τέλος του, ποῦ ἀποκαθιστᾷ τὴ διαταραγμένη ἰσορροπία τῆς δικαιοσύνης, χάνει τὴ σημασία του καὶ παραλείπεται.

Ἡ ἐκδίκηση

E 649-650 *Γυναῖκές μου τὴν ἀπονιὰ σκολάσετε τὴν τόση, θάνατο μετὸ θάνατο σώνει σας νὰ πλερώση.*

K₁ 92-93 *Σωπάτε δὰ γυναῖκές μου τὴν ἀπονιὰ τὴν τόση, θάνατος μετὸ θάνατο τυχαίνει νὰ πλευρώση.*

Αὐτὸ τὸ λιτὸ καὶ ἀρχαῖκὸ δίδαγμα τῆς Ν, ποῦ ὀλοκληρώνει τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἠθικῆς ἰσορροπίας καὶ ποῦ λέγεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς Σκιᾶς, ἡ ὁποία ἐκφράζει ἐπίσης τὴν ἱκανοποίησίν της, διατηρεῖται

1. Γιά τὰ δύο ρήματα βλ. γλωσσάριο «Ἐρωφίλης».

2. Στὸ K₃ προστίθεται ἀκόμα κάτι ἄσχετο μετὰ τὸ πρότυπο μοτίβο, ἡ κλοπὴ τῶν ὑπαρχόντων τοῦ νεκροῦ.

ἄρκετὰ πιστὰ μόνο στὸ Κ₁. Λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ τὰ πολλὰ ἐμφανῆ χάσματα τῆς ἐκτενέστερης αὐτῆς κρητικῆς παραλλαγῆς, ποὺ διασώζει ἄλλωστε τὶς περισσότερες ἀντιστοιχίες μετὰ τὸ πρότυπο (παρ' ὅλες τὶς σποραδικές τῆς παρεξηγήσεις), μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι βρῖσκεται πιὸ κοντὰ ἀπ' ὅλες στὸ πρότυπο. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀρχέτυπο τῶν ἄλλων κρητικῶν παραλλαγῶν.

Σ υ μ π λ ῆ ρ ω μ α

Τμήματα τῆς «Ἐρωφίλης», δὲ βρῖσκονται μόνο στὶς ἑπτὰ κρητικὲς διασκευές τῆς, ποὺ ἀκολουθοῦν περισσότερο ἢ λιγότερο καὶ τὴν ὑπόθεσή τῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα κρητικὰ δημοτικὰ τραγούδια μετὰ ἄσχετη ὑπόθεση. Μερικὰ παραδείγματα μᾶς δόθηκε ἤδη ἡ εὐκαιρία νὰ τὰ ἀναφέρουμε. Μιὰ συστηματικότερη μελέτη θὰ μποροῦσε νὰ ἐντοπίσει πληρέστερα τὴν ἔκταση καὶ τὴ διάδοση τῆς προφορικῆς παράδοσης τῆς «Ἐρωφίλης». Ἐδῶ παραθέτουμε μερικὰ παραδείγματα:

- Πρ 9-10 Ἐγὼ ἴμ' ἐκεῖνος τὸ λοιπὸ, ἀπ' ὅλοι μὲ μισοῦσι,
καὶ σκυλλοκάρδη καὶ τυφλὸ κι' ἄπονο μὲ λαλοῦσι·
- 15-16 γιαμιὰ γιαμιὰ, ὄντε μοῦ φανῆ, ρίχνω καὶ θανατώνω,
κ' εἰς τὸν ἀθὸ τσι νεότης τως τσι χρόνους τως τελειώνω.
- 17-18 Λειώνω τσι δόξες καὶ τιμές, τὰ ἴνόματα μαυρίζω,
τσι δικαιοσύνης διασκορπῶ καὶ τσι φιλιές χωρίζω·
- Ἐγὼ ἴμαι ἴκεινος τὸ λοιπὸν ὅπ' οὔλοιοι μὲ
μισοῦσι,
Ἵάν σκληροκάρδιν' ἄπονον, σάν σκόλον μὲ λαλοῦσι.
Καὶ ὄντε σᾶς θέλω θυμηθῶ, κρούω καὶ θανατώνω,
καὶ εἰς τὸν ἀνθὸν τῆς νεότης σας, τοὺς
χρόνους σας τελειώνω.
Παίρνω νυμφάδες καὶ γαμπρούς, καὶ ὄνόματα μαυρίζω,
τσι δικαιοσύνης διασκορπῶ, καὶ ταῖς φι-
λίαις χωρίζω¹.

Αὐτὴ ἡ πιστὴ ἀντιστοιχία ἀδυνατίζει τὴν ἄποψη ὅτι γενικὰ ἡ κρητικὴ παράδοση τῆς «Ἐρωφίλης» ἀρχίζει μετὰ τὸ ὄνειρο τῆς Ε². Ὁ πρόλογος τοῦ Χάρου, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται ἐπίσης στὶς ρουμелиώτικες θεατρικὲς διασκευές,

1. Μελαίνης, ὁ.π., σ. 28, στ. 1-6.

2. Τὸ ἴδιο μοιρολόι διασώζει ἐπίσης ἀποσπάσματα τῆς «Ρίμας θρηνητικῆς» τοῦ Πικατόρου (βλ. Μαυρομάτη, ὁ.π.).

φαίνεται ότι στην μνήμη τοῦ κρητικοῦ λαοῦ εἶχε ξεχωρίσει νωρίς ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας. Ἡ μήπως ὑπῆρχε ἤδη τὸν 17ο αἰώνα μιὰ ἄλλη διασκευὴ τοῦ ἔργου (μὲ ἄλλο πρόλογο); Ὁ Ν. Παναγιωτάκης βρῆκε στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Φραγκίσκου Ζενο δίπλα στὴν «Ἐρωφίλη» καὶ ἓνα ἔργο μὲ τίτλο «Πανάρατος»¹. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη², τὸ μοιρολόι ἀνάγεται σὲ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου³. Ὁ ἐντυπωσιακὸς μονόλογος τοῦ Χάρου ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ Χορτάτση προστέθηκε τὸν 17ο αἰώνα· συνδετικὸ κρίκο ἀποτελοῦσε ὄχι ὁ μῦθος τῆς τραγωδίας ἀλλὰ ἡ ἀπαίσια περιγραφὴ τοῦ Χάρου. Οἱ γλωσσικὲς ἀλλοιώσεις εἶναι ἐλάχιστες καὶ βεβαιώνουν καὶ πάλι τὴν πιστότητα τῆς κρητικῆς προφορικῆς παράδοσης, ποῦ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ διατηρεῖται γλωσσικὰ ἀποσπάσματα σχεδὸν ἀναλλοίωτα ἐπὶ αἰῶνες. Ὁ λόγος τοῦ Χάρου γίνεται ἐδῶ πιὸ ἐντυπωσιακός, γιατί ἀπευθύνεται κατευθεῖαν στὸν ἀκροατῆ.

- E 387-388 *Τ' ἀγαπτικοῦ σου τοῦ καλοῦ μὲ τὴ δική μου χέρα
κομμένη, σὰν τοῦ τύχαιεν, ἄπονη θυγατέρα,
393-394 Τοῦτο' ναι τὸ κεφάλι σου λοιπὸ τ' ἀγαπημένο,
Πανάρετε μου ἀφέντη μου, τὸ ματοκυλισμένο;
417-418 Γλυκώτατό μου πρόσωπο, κεφάλι τιμημένο,
ποῦ 'ναι τ' ἀπομονάρι σου κορμὶ τὸ σκοτωμένο;
419-420 θροφή ἐγένη τῷ σκυλλιῶ, τῷ λιονταριῶ μου βρῶσι,
γιατὶ δὲν ἦτο τὸ πρεπὸ χῶμα νὰ τὸ κουκλώση.*

Ὁ Γ λ υ μ ῖ δ η ς Ἀ λ ῆ ς (1821)

- 12 Καὶ τοῦ 'κοπεν τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ δεξιόν του χέρι.
Καὶ τοῦ 'κοπεν τὴν κεφαλὴ τ' Ἀλῆ τοῦ Γλυμιδάκη...
Κ' ἐβάσταν τῆ 'ς τὴ χέραν του ὡσὰν τὸ μπαῖράκι.
15 Γλυμίδην τὸ κεφάλι σου, τὸ πολυπαινεμένο,
τοῦ 'Ρούσιου τὸ ἐπήγασι 'ς τὸ αἶμαν κυλισμένον.
21 Γλυμίδην τὸ κεφάλι σου...
25 Γλυμίδην τὸ κεφάλι σου...

1. Ν. Παναγιωτάκη, Ἔρευναι ἐν Βενετία, *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σσ. 45-118, ἰδ. 102έξ., σημ. 109.

2. Βλ. σημ. 174 σημ. 2.

3. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 15, ἔπου περισσότερη βιβλιογραφία. Κριτικὴ ἔκδοσις: Ἐ. Κριαρᾶ, *Ἡ Ρίμα Θεσηνητικὴ τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου, Ἐπετηεὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 2 (1940), σσ. 20-69.

- 27 Γλυμίδην τὸ κεφάλι σου τό 'χουσιν κρεμασμένο
Καὶ τ' ἀποδέλοιπον κορμὶ τό 'χουσιν πεταμένο.
Μές' 'ς τοῦ Προδρόμου τό 'χουσιν κ' οἱ σκύλοι θὰ τὸ φάσι,
30 Γιὰ τὶ δὲν ἦτονε πρεπὸ χῶμα νὰ τὸ σκεπάσῃ¹.

Πρόκειται γιὰ τὶς πιὸ δραματικὲς στιγμὲς τῆς σκηνῆς Ε3, ποὺ διασώζονται ἐδῶ σὲ ἓνα ἱστορικὸ τραγούδι τῆς Κρήτης. Ὁ στ. 12 ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρότυπο χωρὶς τὴν παρέμβαση τῶν κρητικῶν παραλλαγῶν, τὸν βρίσκουμε ὅμως καὶ σὲ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια². Ἐπίσης οἱ στ. 15 καὶ 16 ἀκολουθοῦν τὸ πρότυπο ἀπὸ κοντὰ³. Στὸς τρεῖς τελευταίους στίχους τοῦ χωρίου ἐπικρατεῖ ἡ συγγένεια μὲ τὶς παραλλαγές, προπάντων μὲ τὸ Κ₁ καὶ τὸ Κ₂⁴. Αὐτὸ δείχνει σαφῶς ὅτι στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα οἱ κυριότερες κρητικὲς διασκευὲς τῆς «Ἐρωφίλης», ἦταν ἀκόμα πολὺ ζωντανές στὴ μνήμη τῶν τραγουδιστῶν, σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ μιὰ τέτοια ὑποσυνείδητη χρῆση ὀλόκληρου ἀποσπάσματος σὲ ἐντελῶς ἄσχετο συσχετισμὸ. Τὰ κοινὰ σημεῖα εἶναι ἐλάχιστα: εἶναι μόνο ἡ διαπόμευση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ Γλυμίδη Ἀλῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

- Ε 429-430 *μὰ κλαῖγε, καὶ τὰ κλάματα ποτέ σου μὴ σκολάσης,
κὶ ἀπὸ τὴν πρίκα τὸ Θεὸ παρακαλῶ νὰ σκάσης.
Κλαῖγε κι ἀπὸ τὰ δάκρυα μαγάρι καὶ νὰ σκάσεις,
λόγια καλὰ σοῦ μίλουνε κι ἄς ἤθελα νὰ πιάσεις⁵.*

Τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει στὶς κρητικὲς παραλλαγές ἀλλὰ σὲ ρουμελιώτικη, ἐμφανίζεται ὅμως ἐδῶ, ἀρκετὰ συμπτυγμένο, σὲ κρητικὴ μαντινάδα. Δὲν ἀποκλείεται ὁ στίχος νὰ ὑπῆρχε παλιότερα σὲ μιὰ ἐκτενέστερη κρητικὴ παραλλαγή καὶ νὰ λησμονήθηκε ἀργότερα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν κρητικὴ παράδοση τὰ ἀποσπάσματα (συνολικὰ 76 στίχοι) εἶναι παρμένα ἀπὸ τέσσερις πράξεις: ἀπὸ τὸν πρόλογο,

1. Κριάρη, ὁ.π., σσ. 68έξ.· Α. Γιανναράκη, "Ἄσματα κρητικὰ μετὰ διστίχων καὶ παροιμιῶν, ἐν Λιψία 1876, σσ. 38έξ.

2. Βλ. σ. 205, σημ. 3 καὶ 4.

3. Ὅπως καὶ τὸ Κ₄.

4. Γιὰ σύγκριση: Κ₁ 67-69:

*καὶ τ' ἀποδέλοιπο κορμὶ ποῦ τῶχεις πεταμένο;
τῶν λιονταριῶ μου τῶδωσα οἱ σκύλοι νὰ τὸ φάσι,
γιατὶ ἐκείνου δὲν τοῦ 'πρεπε χῶμα νὰ τὸ σκεπάσῃ.*

Ὁ τελευταῖος στίχος συγγενεῖε περισσότερο μὲ τὸ Κ₂ 51.

5. Μ. Λιουδάκη, ὁ.π., σ. 126, ἀρ. 116.

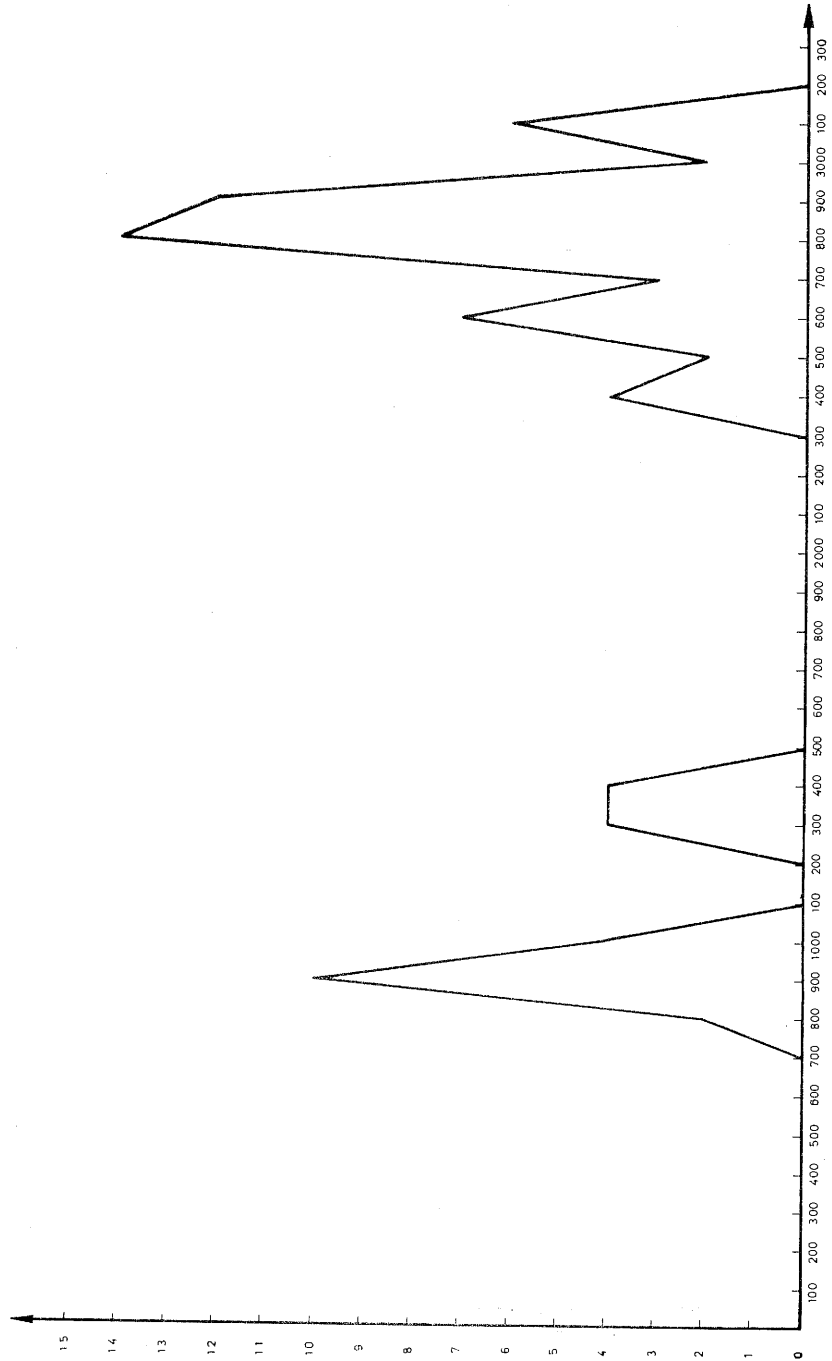
τά χωρικά και την πρώτη πράξη δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἀπὸ τῆ Β' πράξη 16 στίχοι, ἀπὸ τῆ Γ' 8, ἀπὸ τῆ Δ' 4 καὶ ἀπὸ τὴν Ε' πράξη 48 στίχοι. Αὐτὴ ἡ ἀσυμμετρία στὴν ποσοτικὴ ἀναλογία τῆς ἀπομνημόνευσης στίχων ἔχει σχέση μετὰ τῆ δραματουργικῆ δομῆ τῆς τραγωδίας. Τὸ δείχνει καὶ ἡ στατιστικὴ συχνότητα κατὰ σκηνές (βλ. πίν. 1): προηγεῖται ἡ Ε3 (ἡ σκηνὴ μετὸ «βατσέλι») μετὰ 26 στίχους, ἀκολουθεῖ ἡ Ε1 (ἡ διήγηση τῶν βασάνων τοῦ Π) μετὰ 12, ἰσάριθμους ἔχει καὶ ἡ Β2 (Ε-Ν μετὸ προφητικὸ ὄνειρο), ἡ Ε6 (ὁ φόνος τοῦ τυ-

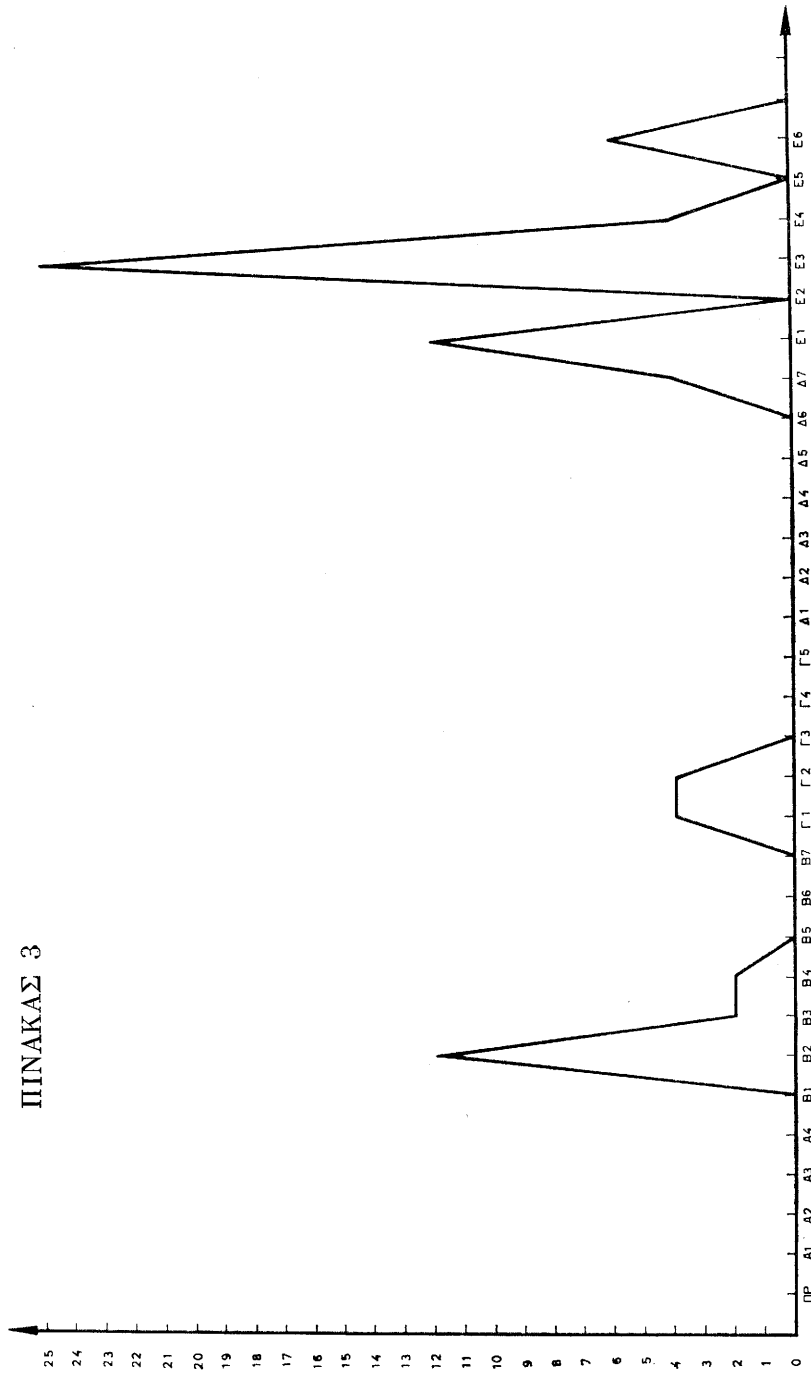
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σκηνές	Χωρία	Σύνολο
B2	34, 49, 147-148, 151-154, 157-158, 161-162	12
B3	235-236	2
B4	257-258	2
Γ1	45-46, 61-62	4
Γ2	95, 97, 149-150	4
Δ7	647-648, 675-676	4
E1	1-2, 113, 118, 147-149, 161-162, 193-195	12
E3	277-278, 325-326, 327-328, 329-330, 331-332, 351-352, 367-368, 385-386, 387-388, 393-394, 407-408, 417-418, 419-420	26
E4	435-436, 523-524	4
E6	615-618, 649-650	6
		76

ράννου) μετὰ 6 στίχους, ὅπως καὶ ἡ Γ2 (ἡ ἐρωτικὴ ἐξομολόγηση). Ἀκολουθοῦν ἡ Δ7 (σύγκρουση Π-Β) καὶ ἡ Ε4 (ὁ μόνολογος τῆς Ε πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία) μετὰ 4 στίχους, καὶ οἱ Β3 (μόνολογος τῆς Ν), Β4 (Π-Ν) καὶ Γ1 (Ε μόνη τῆς) μετὰ δυὸ στίχους. Ἡ πυκνὴ συσσώρευση τῶν ἀντιστοιχιῶν γύρω ἀπὸ τὶς δραματικὰς στιγμὲς τοῦ τραγικοῦ θανάτου τοῦ ζεύγους, καὶ κατὰ δεύτερο λόγῳ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς αἰώνιας πίστεως ποῦ ὑπόσχονται (βλ. στὸν πίν. 3 τὶς ἀντιστοιχίες κατὰ σκηνές, καὶ στὸν πίν. 2 τὶς ἀντιστοιχίες κατὰ ἑκατοντά-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

δες στίχων), διαφωτίζει τὴν ἐκλεκτικὴ μέθοδο, μὲ τὴν ὁποία λειτουργεῖ ἡ λαϊκὴ μνήμη συγκεντρώνοντας τὴν προσοχὴ τῆς μόνο στίς σημαντικὲς συγκρούσεις καὶ παραμερίζοντας τὶς ἀσήμαντες λεπτομέρειες. Ἔτσι, οἱ καλύτερες παραλλαγές ἀποτελοῦν δράματα σὲ μικρογραφία, πού κανένας σχεδὸν στίχος τῆς δὲν εἶναι τυχαῖος ἀλλὰ διατηρεῖ τὴ λειτουργία τῆς συναισθηματικῆς συναρπαστικότητος, χωρὶς τὴν ὁποία καμιά παραλλαγή δὲ θὰ ἀπομνημονευόταν. Οἱ παραλλαγές τῆς Κρήτης ἀποδίδουν κατὰ κάποιον τρόπο σὲ σμίκρυνση τὴ δομὴ διακυμάνσεως τῆς αἰσθηματικῆς καὶ νοητικῆς ἔντασης τῆς τραγωδίας¹ ὅπως τὴ ζεῖ καὶ τὴν παρακολουθεῖ ὁ θεατῆς, δηλ. στὸ σύνολο τῶν παραλλαγῶν διαφαίνεται ὁ δραματογενετικὸς σκελετὸς τοῦ ἔργου.

Αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο τῆς παράδοσης, γιὰ τὴν ρομελιώτικη παράδοση δὲ διαπιστώνεται αὐτὴ ἡ συγκέντρωση στὸ δραματογενετικὸ σημαντικό. Σ’ αὐτὴν οἱ ἀποκλίσεις στὸ περιεχόμενο εἶναι πολὺ μεγαλύτερες. Ἡ προφορικὴ παράδοση σὲ μορφὴ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, μὲ τὴν αὐστηρὴ λιτότητα τῶν πληροφοριακῶν του μέσων (σὲ σύγκριση μετὰ τὸ θέατρο) καὶ τὸ ἰσχυρὸ φίλτρο τῆς μνήμης τῶν τραγουδιστῶν², ὑποτάσσει τὸ ἔργο σὲ μιὰ μακρόχρονη διαδικασίαν προσαρμογῆς στὸ πνευματικὸ καὶ συναισθηματικὸ κλίμα τῶν κρητικῶν κοινοτήτων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ στίς καθορισμένες ὑφολογικὲς, θεματικὲς καὶ γλωσσικὲς μορφές καὶ συμβατικότητες τῆς δημοτικῆς μπαλάντας. Τὸ λόγιον ἔργο, πού γράφτηκε μὲ κίνητρο τὴν ἐπίδειξη λογοτεχνικῆς ἰκανότητος καὶ πολιτιστικῶν γνώσεων γιὰ νὰ παρασταθεῖ μὲ λαμπρότητα μπροστὰ σὲ ἕνα μορφωμένο κοινὸ τῶν πόλεων, ὅπως τὸ ἐπέβαλλαν τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἰδανικὰ τῆς ὀψίμης ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, μετὰ ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Μεγαλονήσου βρέθηκε ξαφνικὰ σὲ ἕνα ἐντελῶς ἄλλο κοινωνικοοικονομικὸ περιβάλλον, σὲ φτωχὲς μικροκοινωνίες ἀγροτικῆς φύσεως μὲ πυκνὴ ἐνδοκοινωνικὴ ἐπικοινωνία καὶ χαμηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο (σὲ σύγκριση μετὰ τὶς πόλεις κατὰ τὴν Βενετοκρατία). Καὶ ὅμως τὸ δημοφιλὲς ἔργο τοῦ Χορτάτση ἐπέζησε εἴτε λόγῳ τῆς ποιητικῆς ἀξίας καὶ ὁμορφίᾳς τῆς κρητικῆς διαλέκτου τῆς ἐποχῆς³ εἴτε λόγῳ τῆς χρησιμοποίησής

1. Βλ. στὴ συνέχεια.

2. Γιὰ τοὺς «ποιητὲς» στὴν Κρήτη βλ. Δ. Α. Πετροπούλου, Οἱ ποιητάρηδες στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο, *Λαογραφία* 1Ε' (1953-54) σσ. 374-400· J. A. Notopoulos, Homer and Cretan heroic poetry: a study in comparative oral poetry, *American Journal of Philology* 78 (1952), σσ. 225-250.

3. Γιὰ τὴ συστηματικὴ καὶ συνειδητὴ χρησιμοποίησιν τῆς κρητικῆς διαλέκτου ὡς ποιητικοῦ ὄργανου βλ. Στ. Ἀλεξίου, Κρητικὰ φιλολογικά. Α' Μεθοδολογικὰ ζητήματα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, *Κρητικὰ Χρονικά* 13 (1959), σσ. 289-301· Πηδῶνια, ὁ.π., σσ. 43ἔξ. (μὲ περισσότερη βιβλιογραφία).

λαϊκῶν μοτίβων, ιδεῶν καὶ ἐκφράσεων¹. Πιὸ σημαντικό ὅμως γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του στάθηκαν, νομίζω, οἱ συχνές παραστάσεις τῆς «Ἐρωφίλης» (διάδοση τῆς γνώσης τοῦ μύθου)², οἱ ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις στὴ Βενετία³ (ἀναβίωση κι ἔλεγχος τῆς προφορικῆς παράδοσης) καὶ ἡ σχετικὰ ἀπλὴ καὶ εὐκόλα κατανοητὴ ὑπόθεση μὲ τὶς ἰσχυρές ἐντάσεις καὶ συγκινήσεις ποὺ προκαλοῦν τὰ ἐξαιρετικὰ συμβάντα τοῦ μύθου. Ὁ παραδειγματικὸς ἔρωτας τῶν δυὸ ἑραστῶν καὶ ἡ μοναδικὴ σκληρότητα τοῦ Βασιλιᾶ διαδραματίζονται βασικὰ σὲ ἓναν κόσμον ἐξωτικὸ καὶ παραμυθένιο, ὅπως ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ γεγονότα ποὺ ἐξιστορεῖ ἡ ἑλληνικὴ δημοτικὴ παραλογή⁴.

Οἱ παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴ διατήρηση τοῦ λόγιου ἔργου ὡς θέματος στὸν κόσμον τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ διαμόρφωσαν τὸ ποίημα μὲ τὸν καιρὸ δίνοντάς του τὴ μορφή στὴν ὁποία σώζεται σήμερα στὶς κρητικὲς παραλλαγές, εἶναι οἱ μηχανισμοὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης. Στὴν καθαρὰ προφορικὴ παράδοση ἐπικρατεῖ μιὰ αὐστηρὴ οἰκονομία ἀνάμεσα στὸ σημαντικό καὶ στὸ ἀσήμαντο· ὁ γενικὸς κανόνας εἶναι: ὅ,τι μνημονεύεται εἶναι —μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο— σημαντικό γιὰ τὸ κοινωνικὸ στρώμα τῶν φορέων τῆς παράδοσης. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κρητικὲς παραλλαγές μὲ τὴ λαϊκὴ τους αἰσθηματολογία σώζουν γενικὰ τὴν κεντρικὴ δομὴ συναισθηματικῆς ἔντασης τοῦ ἔργου, πιστοποιεῖ τὴν ἱκανότητα τοῦ Χορτάτη νὰ ἐμπνέεται —παρ' ὅλο τὸ «λόγιο» στόχο του— ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ψυχολογία καὶ γλώσσα⁵, μιὰ μέθοδος τὴν ὁποία ἐφάρμοζαν καὶ οἱ ἴταλοὶ ποιητὲς τῆς μεταμεσαιωνικῆς ἐποχῆς⁶.

1. Ἐ. Κριαρᾶ, Ὁ λαϊκότετροπος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση, *Κρητικὰ Χρονικά* 7 (1953) σσ. 298-315. Καὶ συμπληρωματικῶς: Στ. Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς, *Κρητικὰ Χρονικά* 8 (1954) σσ. 76-108.

2. «*Edilia est ac, ut memini, saepe in urbe Creta publice data semper placuit*» (Nicolai Papadopoli, *Historia Gymnasii Patavini*, II, Venetia 1726, σ. 306).

3. Βλ. Ξανθοῦδίδου, Κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή.

4. Γιὰ τοὺς ὅρους «μπαλάντα» καὶ παραλογὴ βλ. Στ. Κυριακίδη, *Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημόδου νεοελληνικῆς ποιήσεως*, Θεσσαλονίκη 1934, σσ. 11ἔξ. καὶ St. Kyriakides, *Zur neugriechischen Ballade, Südost-Forschungen XIX* (1960), σσ. 326-343.

5. Κυρίως σ' αὐτὴ τὴ καλύτερη ἐπικοινωνία ποιητῆ-κοινοῦ μέσω τοῦ ἔργου βασιλεύεται ἡ γενικὴ ἀποψη ὅτι ἡ «Ἐρωφίλη» ξεπερνᾷ τὸ πρότυπό της σὲ καλλιτεχνικὴ ἀξία.

6. Ἰδιαιτέρα στὸ Μπαρόκ. Μιὰ πρόχειρη σύγκριση π.χ. μὲ τὸν «Βασιλιᾶ Ροδολίνο» ἀποκαλύπτει μερικὰ κριτήρια τῆς δημοτικότητος τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐνστικτοῦ τοῦ Χορτάτη, ποὺ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἱκανοποιεῖ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα τοῦ κοινοῦ του μὲ τὸ ἔργο του. Ὁ «Ροδολίνος», μὲ τὴν ἀμφίρροπη ψυχολογία του, τὶς ἐσωτερικὲς του συγκρούσεις καὶ τὴν ἀργὴ δρᾶσή του, δὲ θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ γίνεи δημοφιλὴς ὅπως ἡ «Ἐρωφίλη», καὶ ὡς εἶχε τὴν ἴδια τύχη μ' αὐτὴν. Οἱ ἀπλὲς καὶ ἀπόλυτες ψυχροσυνθέσεις τῶν λίγων προσώπων, οἱ ἰσχυρὲς δραματικὲς συγκρούσεις σὲ μιὰ εὐδιάκριτη ἐξέλιξη τῆς ὑπόθεσης, ποὺ ἐξιστορεῖ πραγματικὰ ἐξαιρετικὰ γεγονότα, θὰ γοήτευσε τὸ νοῦ

Οἱ ἑπτὰ κρητικὲς παραλλαγές πού σώζονται φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἓνα δεῖγμα μόνο τῆς πραγματικῆς διάδοσης τῆς προφορικῆς παράδοσης τῆς «Ερωφίλης». Ἐτσι, μιὰ γραφικὴ παράσταση τῆς συχνότητος τῶν ἀντίστοιχων χωρίων τοῦ προτύπου κατὰ παραλλαγές δὲν ἀποδίδει τὸ ἀναμενόμενο ἀποτέλεσμα, γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν παραλλαγῶν δὲν εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸς. Τὶς ὑπάρχουσες ἀντιστοιχίες μὲ τὸ πρότυπο δείχνει ὁ πίν. 4. Ποσοτικὰ τὸ K_1 παρουσιάζει ἐδῶ τὶς περισσότερες ἀντιστοιχίες, δηλ. 46 στίχους, τὸ K_2 43, τὸ K_3 23, τὸ K_5 25, τὸ K_5 16, τὸ K_6 16 καὶ τὸ K_7 14 (βλ. καὶ πίν. 5). Τὸ ποσοστὸ τῆς συνολικῆς ἔκτασης τῆς κάθε παραλλαγῆς πού κατέχουν οἱ ἀντιστοιχίες εἰκονίζεται στὸν ἐπόμενον πίνακα. Ὁ μέσος ὅρος γιὰ τὴν κρητικὴν παράδοση ἀνέρχεται περίπου στὰ 55%. Ὁ πίν. 6 δείχνει τὴν ἐξάρτηση τῶν κρητικῶν παραλλαγῶν μεταξύ τους σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιστοιχίες μὲ τὸ πρότυπο. Τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ κοινῶν στίχων (κοινῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ πρότυπο) ἐμφανίζουν τὸ K_1 καὶ K_2 , δηλ. 30, ὕστερα τὸ K_1 καὶ τὸ K_3 μὲ 23, K_2 - K_3 μὲ 20, K_1 - K_4 καὶ 20, K_2 - K_5 καὶ 19 κτλ. Ἡ αὐτόνομη θέση τοῦ K_2 μέσα στὴν παράδοση φαίνεται καὶ ἐδῶ, γιατί ἐμφανίζει 12 ἀντιστοιχίες στίχων μὲ τὸ πρότυπο πού δὲν ἐμφανίζονται σὲ καμιὰ ἄλλη παραλλαγή. Σ’ αὐτὴ τὴν ποσοτικὴ σύγκριση τῶν παραλλαγῶν δὲν λαμβάνονται βέβαια ὑπόψη οἱ ἀλλοιώσεις καὶ οἱ γλωσσικὲς μετατροπές πού ὑφίσταται ὁ στίχος κατὰ τὴ μεταφορὰ του. Ὅπως δείχνει ὁ κατάλογος τῶν ποσοτικῶν ἀντιστοιχιῶν τῶν παραλλαγῶν μεταξύ τους (σχετικὰ μὲ τοὺς στίχους πού ἔχουν κοινούς μὲ τὸ πρότυπο), ἡ ἀλληλεξάρτηση εἶναι ἰσορροπημένη καὶ δὲν δείχνει ἰδιαίτερες προτιμήσεις. Πρέπει βέβαια νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι οἱ περισσότερες παραλλαγές μᾶς παραδίδονται πολὺ συμπυκνῆνες, ἀκρωτηριασμένες καὶ γεμάτες χάσματα. Ἀπὸ τὴν ποσοτικὴν ἀνάλυση τῶν κοινῶν στίχων τῶν παραλλαγῶν πού ἀποτελοῦν καὶ ἀντιστοιχίες μὲ τὸ πρότυπο, δὲν διαφαίνεται ἓνα σχῆμα ἐξάρτησης, ὅπως τὸ πρότεινε ὁ Θ. Δετοράκης¹.

Οἱ περιορισμένες δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης μνήμης κάτω ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς συνθήκες τῆς τουρκοκρατούμενης Κρήτης σπάνια ἐπέτρεπαν τὴν ἀπομνημόνευση ὁλόκληρου στίχου ἢ διστίχου χωρὶς γλωσσικὲς ἀλλοιώσεις. Τὸ ἐμπόδιο σ’ αὐτὸ δὲν ἦταν μόνο ἡ πολλὲς φορές περίπλοκη συντακτικὰ ἔντεχνη γλώσσα τοῦ Χορτάτση, ἀλλὰ καὶ ἡ περιορισμένη ἔνταση τῆς προσοχῆς κατὰ τὴν ἐκμάθηση καὶ ἡ αὐθόρμητη ἐπιθυμία τῆς δημιουργικῆς

καὶ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων στὴν Κρήτη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Σ’ αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ καθολικότητα τῶν συναισθηματικῶν ἀντιδράσεων πού προκαλεῖ τὸ ἔργο καὶ πού τὴν πετυχαίνει ὁ Χορτάτσης, παρ’ ὅλη τὴν προσκόλλησή του στὶς λόγιες συμβατικότητες τοῦ δραματικοῦ εἴδους τῆς ἀναγεννησιακῆς λογοτεχνίας, πλησιάζει ὁ Κρητικὸς ποιητὴς τὸν Shakespeare καὶ τὸν Lope de Vega.

1. Δετοράκης, *Κρητικὰ Χρονικά*, ὅ.π., σ. 57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Χ ω ρ ί α	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇
B 34		36-37					
49	84		43				21
147-148	1-2	15-16	1-2	1-2	11-12	1-2	1-2
151-152	3-4		3-4		13	3	3-4
153-154	5-6				14	4	
157-158		18-21					
161-162		22-23			15-16		
235-6/257-8	21-22	1-2	9-10				
Γ 45-6/61-2	(21-22)	(1-2)	(9-10)				
95	15, 25	7,9	11				5
97	26		12				
149-150	27-28	3-4	13-14				
Δ 647-648				14-15	22-23		
675-676		52,54					
E 1-2		30-31					
113, 118	35-36				24		
147-9/161-2	70-73	56-59	36		25-27		15-19
193-195	41, 43			20-23			
277-278	11-12	28-29	5-6		19-20	5-6	
325-326	13-14	32-33	21	31		9-10	
327-328	45-46	34-35	19-20	32-33			
329-330	59-60	38-39					
331-332		42					9-10
351-352	47-48			36-37			
367-368	61-62	40-41	26-27	38-41		11	
385-386			31-32			13	
387-388			33-34			14-15	
393-394				42-43			
407-408		62-63					
417-418	66-67	48-49		46-47	35		13-14
419-420	68-69	50-51		48-49	36-37		
435-436	74-75	46-47		50-51		16-19	
523-524				52-53			
615-618	87-90						
649-650	92-93						

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Λαϊκὴ παραλλαγή	Ἀριθμὸς τῶν ἀντιστοιχιῶν
K ₁	46
K ₂	43
K ₃	23
K ₄	25
K ₅	16
K ₆	16
K ₇	14

Ποσοστὸ τῶν ἀντιστοιχιῶν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς παραλλαγῆς.

Παραλλαγή	Συνολικὸς ἀριθμὸς στίχων	Ἀριθμὸς ἀντιστοιχιῶν	Ποσοστὸ
K ₁	93	46	49,5%
K ₂	71	43	60,56%
K ₃	49	23	46,9%
K ₄	53	25	47,2%
K ₅	42	16	38,1%
K ₆	19	16	84,2%
K ₇	24	14	58,2%

ἀναπροσαρμογῆς στὴν ψυχρὸ σύνθεση καὶ στὸ καλλιτεχνικὸ αἶσθημα τοῦ τραγουδιστῆ καὶ τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν. Ὑπάρχει θέμα γενικό, τῆς χωρητικότητος τῆς ἀνθρώπινης μνήμης, καὶ θέμα προσωπικό, τῆς ἀναπλαστικῆς ἰκανότητος τοῦ τραγουδιστῆ. Ἔτσι μνημονεύεται —κατὰ λέξη— συνήθως ἡ ὁμοιοκαταληξία, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἐντυπωσιακὸς προσφωνήσεις στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου, ἡ λέξεις καὶ ἐκφράσεις μέσα στὸ στίχο ποὺ ἔχουν ἐξέχουσα σημασία γιὰ τὸ περιεχόμενο ἢ γιὰ τὴ μετρική. Πέρα ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ (δεκαπεντασύλλαβος καὶ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία), τὸ νόημα τοῦ διστίχου, ποὺ μνημονεύεται πολλὰς φορὲς μὲ σκόρπιες λέξεις (ὡς «δείγματα» ἢ ἀναγνωριστικὰ σημεῖα), ἀναπλάθεται κάπως ἐλεύθερα μὲ τὰ ποιητικὰ μέσα ποὺ διαθέτει ὁ τραγουδιστής. Ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία καὶ σ' αὐτὴ τὴ περίπτωσι εἶναι περιορισμένη, γιὰτὶ πρέπει νὰ τηρηθεῖ τὸ μετρικὸ σχῆμα καὶ ἡ ρίμα. Οἱ λύσεις ποὺ βρίσκει ὁ λαϊκὸς διασκευαστὴς εἶναι μερικὲς

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇
K ₁	6	30	23	20	18	12	13
K ₂	30	12	20	16	19	10	15
K ₃	23	20	—	8	8	12	9
K ₄	20	16	8	4	10	8	10
K ₅	18	19	8	10	—	6	10
K ₆	12	10	12	8	6	—	2
K ₇	13	15	9	6	10	2	—

Κοινές αντιστοιχίες με το πρότυπο που έχουν οι παραλλαγές ανάμεσά τους.

K ₁ - K ₂ —	30 στίχους
K ₁ - K ₃ —	23
K ₂ - K ₃ —	20
K ₁ - K ₄ —	20
K ₂ - K ₅ —	19
K ₁ - K ₅ —	18
K ₂ - K ₄ —	16
K ₂ - K ₇ —	15
K ₁ - K ₇ —	13
K ₁ - K ₆ —	12
K ₃ - K ₆ —	12
K ₂ μόνο του	12
K ₂ - K ₆ —	10
K ₄ - K ₅ —	10
K ₅ - K ₇ —	10
κτλ.	

φορὲς βεβιασμένες καὶ ἀτυχεῖς, ἀλλὰ πρέπει νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι τὸ ἔργο του εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, γιατί ξεκινᾷ μόνο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ θυμᾶται. Βοήθημα σ' αὐτὴ τὴν ἀναδημιουργία τοῦ στίχου εἶναι ἡ δική του φαντασία (ποὺ πρέπει ὅμως νὰ ἀποδώσει τὸ νόημα) καὶ κοινὲς λαϊκὲς ἐκφράσεις καὶ κοινοτοπίες τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Μεγάλη σημασία, τέλος, γιὰ τὴν ἀπομνημόνευση τῶν παραλλαγῶν ἔχει ἡ ἀπομνημόνευση τῶν σκοπῶν τους, οἱ ὁποῖοι δυστυχῶς δὲ μᾶς σώζονται.

Τὸ μερικὸ ξέχασμα τῆς γλωσσικῆς διατύπωσης ὀδηγεῖ μερικὲς φορὲς καὶ σὲ συγχύσεις προσώπων καὶ πραγμάτων ἢ σὲ ἐπαναλήψεις. Ὅδηγεῖ ἐπίσης σὲ συνειδητὲς ἢ μὴ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ περιεχόμενο (ἀλλαγὲς στὴ σειρά τῶν γεγονότων, ἀπλοστεύσεις, προσθήκες κτλ)¹. Τὰ κεντρικὰ ὅμως μοτίβα δὲν μεταβάλλονται. Στὴν ἀποκατάσταση τῆς λογικῆς ἐξέλιξης τῆς πλοκῆς βοηθοῦν ἀφηγηματικὰ ἀποσπάσματα εἴτε σὲ πεζῆ² εἴτε σὲ ἔμμετρη μορφή. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται, ἐκτὸς ἀπὸ στίχους τῆς ἔμπνευσης τοῦ τραγουδιστῆ, συνήθως «μετακινούμενα» δίστιχα διαδεδομένα σὲ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια³. Ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ διαλογικὴ δομὴ σημειώνονται σὲ σημεῖα ὅπου ἡ σύμπτυξη τῶν γεγονότων δὲν ἀφήνει ἄλλη λύση, σὲ σημεῖα ὅπου φόρμουλες (καθορισμένες ἐκφράσεις) γιὰ συγκεκριμένες καταστάσεις ἀπὸ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια ὑπερισχύουν στὴ μνήμη τοῦ τραγουδιστῆ ἢ σὲ σημεῖα ὅπου μπερδεύτηκε ἡ λογικὴ σειρά τῶν γεγονότων. Ἡ διατήρηση τῆς θεατρικῆς δομῆς στὸ δημοτικὸ τραγούδι εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη, γιατί λείπουν τὰ πληροφοριακὰ μέσα ποὺ διαθέτει ἡ σκηνικὴ παράσταση ἢ ἡ ἀνάγνωση ἀπὸ τὸ βιβλίο. Ἔτσι, συγχέονται συχνὰ τὰ πρόσωπα ποὺ μιλοῦν (ὄχι πάντα χωρὶς συνέπειες γιὰ τὴ λογικὴ ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς), καὶ οἱ ἀφηγηματικὲς καὶ ἐπεξηγηματικὲς παρεμβολὲς εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφευχθοῦν.

Τέτοιες συγχύσεις παρατηροῦνται κυρίως ἀνάμεσα στὴν Ε καὶ στὸν Π. Σὲ μιὰ ἀνάλυση τῶν χωρίων τῆς τραγωδίας ποὺ διατηροῦνται στίς κρητικὲς παραλλαγὲς κατὰ ρόλους, παρατηρεῖται ὅτι ἡ Ε λέει συνολικὰ 33 στίχους, ὁ Β 18, ὁ Μαντατοφόρος 12, ἡ Ν 7, καὶ ὁ Π 6 (βλ. πίν. 7). Οἱ ἀποκλίσεις, δηλ. οἱ ἀλλαγὲς τοῦ προσώπου ποὺ λέει τοὺς ἀντίστοιχους στίχους στίς λαϊκὲς παραλλαγὲς, δείχνουν μιὰ τάση γιὰ ἐνοποίηση καὶ ἀπλοποίηση τοῦ πλέγματος τῶν δραματικῶν χαρακτήρων: ὁ Μαντατοφόρος δὲν ἔχει νὰ πεῖ πιά τίποτα, ἡ Ν μόνο 3 στ., ἐνῶ ἡ Ε κερδίζει 9 στ., ὁ Β 3 καὶ ὁ Π 4 στίχους. Μιὰ τέτοια

1. Οἱ διακρίσεις τοῦ Στ. Κυριακίδη ἀνάμεσα σὲ ἀσύνειδες, ὑποσυνειδητες καὶ ἐνσυνειδητες ἀλλοιώσεις ἔχουν θεωρητικὰ μεγάλο ἐνδιαφέρον, εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ ἐφαρμοστοῦν στὴ πράξη (βλ. *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Κλέφτικα, ἐπιμέλεια Ἀλέξης Πολίτης*, Ἀθήνα 1973, εἰσαγωγὴ, σσ. νη'-νθ').

2. Ἰδιαιτέρως στὸ Κ₂. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι δὲν τὸ τραγουδοῦν πιά, ἀλλὰ τὸ ἀφηγοῦνται, τουλάχιστο τὰ πεζὰ ἀποσπάσματα.

3. Τὰ λεγόμενα «Wanderverse».

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

(E - Έρωφίλη, Π - Πανάρετος, Β - Βασιλιάς, Ν - Νένα, Σ - Σύμβουλος,
M - Μαντατοφόρος).

Χωρίο	Πρόσωπο	Τυχόν αλλαγή του προσώπου στις λαϊκές παραλλαγές
B 34	N	
B 49	E	K ₁ 84 (Σ)
B 147-8, 151-4, 157-8, 161-2	E	
B 235-236	N	K ₁ 21-22 (E), K ₂ 1-2 (E), K ₃ 9-10 (E)
B 257-258	N	K ₁ 21-22 (E), K ₂ 1-2 (E), K ₃ 9-10 (E)
Γ 45-46	E	
Γ 61-62	Π	K ₁ 21-22 (E), K ₂ 1-2(E), K ₃ 9-10 (E)
Γ 95, 97	Π	
Γ 149-150	E	
Δ 647-648	B	
Δ 675-676	Π	
E 1-2	M	K ₂ 30-31 (E)
E 113, 118	M	
E 147-149	M	K ₁ 70-71 (E), K ₂ 56-57 (E) K ₁ 72-73 (B), K ₂ 58-59 (B)
E 161-162	M	K ₁ 72-73 (B), K ₂ 58-59 (B)
E 193-195	M	ἀφηγηματικό
E 277-278	E	K ₁ 11-12 (Π), K ₆ 5-6 (Π)
E 327-328, 329-330	B	
E 331-332	E	
E 351-352	E	
E 367-368	B	
E 385-386	E	
E 387-388	B	
E 393-394	E	
E 407-408	B	
E 417-418	E	
E 419-420	B	
E 435-436	E	
E 523-524	E	
E 615-618	B	
E 649-650	N	

διάρθρωση τῆς ἔκτασης τῶν ρόλων δὲν προδιαγράφεται ὅμως καθόλου στὸ ἔργο, ὅπου ὁ Π μὲ 700 περίπου στίχους ἀπαγγέλλει τὰ ἐκτενέστερα ρητορικά μέρη (θρηνητικούς καὶ ἐρωτικούς μονολόγους, τὴν ἐξιστόρηση στὴ Α' πράξη), ἐνῶ ὁ Β ἔχει νὰ πεῖ γύρω στοὺς 480 στίχους καὶ ἡ Ε περιῖπου 420. Ἡ ἀφαίρεση καὶ ἡ οὐσιαστικοποίηση τῆς ὑπόθεσης στὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρόσωπα, ὅπως ἐμφανίζεται στὶς παραλλαγές, δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐξέλιξης τῆς πλοκῆς καὶ τὶς διαπροσωπικὲς σχέσεις τῶν σκηνηκῶν χαρακτήρων. Ἡ ομάδα («ἐρωτικὸ ζευγάρι») βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸ Β, καὶ στὴν ἐπικοινωνία τῶν δυὸ παρατάξεων συντελοῦν ἡ Ν καὶ ὁ Σύμβουλος. Ἐνῶ οἱ δυὸ τοὺς ἀρχικά ὑποστηρίζουν καθαρὰ τὰ συμφέροντα τῆς Βασιλείας, ἐφόσον ὁ Β καὶ οἱ ἀντιλήψεις του περὶ τιμῆς δὲν συγκρούονται ἀκόμα μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸ τους, ἐνστερνίζονται ὅμως ὄλο καὶ περισσότερο τὸ δίκαιο τοῦ ζεύγους, πράγμα πού βασιίζεται στὶς λογοτεχνικὲς συμβατικότητες καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ παντοδύναμου Ἐρωτα τῆς Ἀναγέννησης¹. Ἀποκορύφωμα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς εἶναι ἡ δολοφονικὴ ἀπόπειρα τῆς Ν καὶ ἡ βασιλοκτονία στὸ τέλος τοῦ ἔργου, στὴν ὁποία ὅμως δὲν δίδεται μεγάλη ἐμφαση στὶς κρητικὲς παραλλαγές. Ἡ σύγκρουση τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου (μιᾶς πυραμιδοειδῶς ὀργανωμένης κοινωνίας) μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο (ὀλοκλήρωση τῆς αἰσθηματικῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου) φαίνεται κάπως δευτερεύουσας σημασίας. Ὁ Β ἔχει ἄδικο ἀπὸ τὴ ἀρχή. Ὁ ἀναγεννησιακὸς μῦθος καὶ ὁ λογοτεχνικὸς τόπος τοῦ Παντοδύναμου Ἐρωτα, πού δὲν γνωρίζει κοινωνικοὺς φραγμούς, ἐντάσσεται χωρὶς δυσκολίες στὸν κόσμον τῶν μοτίβων τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Γιὰ τὴ διάσωση ἀκριβῶς τῆς σκηνηκῆς δομῆς διατηροῦνται συχνὰ οἱ προσφωνήσεις καὶ οἱ ἀμοιβαῖοι χαιρετισμοὶ στὴν ἀρχὴ μερικῶν σκηνῶν, γιὰτὶ ἔτσι πληροφορεῖται ἕμμεσα ὁ ἀκροατῆς γιὰ τὰ πρόσωπα τοῦ ἐπόμενου διαλόγου. Τὸ ὅτι ἡ διάσωση αὐτῆ τῆς δραματικῆς δομῆς τοῦ ἔργου καὶ στὶς πιὸ σύντομες παραλλαγές πετυχαίνεται τουλάχιστον μερικῶς, ὀφείλεται καὶ στὴν ἀπλὴ διάρθρωση τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων τῶν σκηνηκῶν χαρακτήρων, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν παρουσία τους ἐπὶ σκηνῆς (βλ. πίν. 8). Ἡ τραγωδία δείχνει μιὰ τάση πρὸς τὸ μονόλογο καὶ τὸν ἀπλὸ διάλογο: μὲ τὰ δεδομένα τῶν ὑπαρχόντων σκηνηκῶν χαρακτήρων ὑπάρχουν 277 δυνατότητες γιὰ διάλογο πού δὲν πραγματοποιοῦνται (ἀπουσίες ἀπὸ τὴ σκηνὴ σὲ μιὰ συγκεκριμένη σκηνὴ τοῦ ἔργου) σὲ σχέση μὲ 53 πού πραγματοποιοῦνται (παρουσίες στὴ σκηνή), μιὰ ἀναλογία περίπου 5:1. Αὐτὴ ἡ χαμηλὴ πυκνότητα τῆς σκηνηκῆς ἐμφάνισης τῶν δραματικῶν χαρακτήρων, πού βελτιώνεται κάπως στὴ μέση τῆς Δ' πράξης καὶ στὴν Ε', ἀνταποκρίνεται στὴν ἀπλὴ δομὴ τῆς πολιτικῆς ἀντίθεσης τῶν προσώπων στὶς παραλλαγές. Ἡ συχνότητα τῆς σκηνηκῆς παρου-

1. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὶς ρουμελιώτικες παραλλαγές τονίζεται ἰδιαίτερα τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Π τελικὰ ἀποδείχεται βασιλόπουλο, ὅτι δηλ. ὁ γάμος του δὲν ἀποτελεῖ κοινωνικὴ παράβαση, ἐνῶ στὶς κρητικὲς παραλλαγές τὸ σημεῖο αὐτὸ παραμένει δευτερεύον.

σίας (κατὰ σκηνές) δὲν βρίσκεται καθόλου σὲ ἀναλογία μὲ τὴ γλωσσικὴ ἔκταση τῶν ρόλων τους: ὁ Β βρίσκεται σὲ 12 σκηνές ἐπὶ σκηνῆς, ὁ Π σὲ 9, ἡ Ν καὶ ὁ Σύμβουλος σὲ 7, καὶ ἡ Ε μόνο σὲ 6 σκηνές. Μεγαλύτερη συνεχὴ παρουσία ἐπὶ σκηνῆς ἡ Ε δὲ γνωρίζει καθόλου, ἐνῶ ὁ Π στὴ Β' πράξι βρίσκεται 4 σκηνές συνέχεια στὴ σκηνή, ὁ Β καὶ ὁ Σύμβουλος στὴν Δ' πράξι 5 σκηνές (ἀπ' αὐτὲς 3 μαζί), ἡ Ν στὴ Β' πράξι 3 σκηνές. Σπάνια βρίσκονται περισσότερο ἀπὸ δυὸ πρόσωπα στὴ σκηνή (μόνο στὸ Δ4, Δ7, Ε5 καὶ Ε6, πράγμα πού ὀφείλεται κυρίως στὴ δραστηριοποίηση τοῦ Χοροῦ πρὸς τὸ τέλος τῆς τραγωδίας).

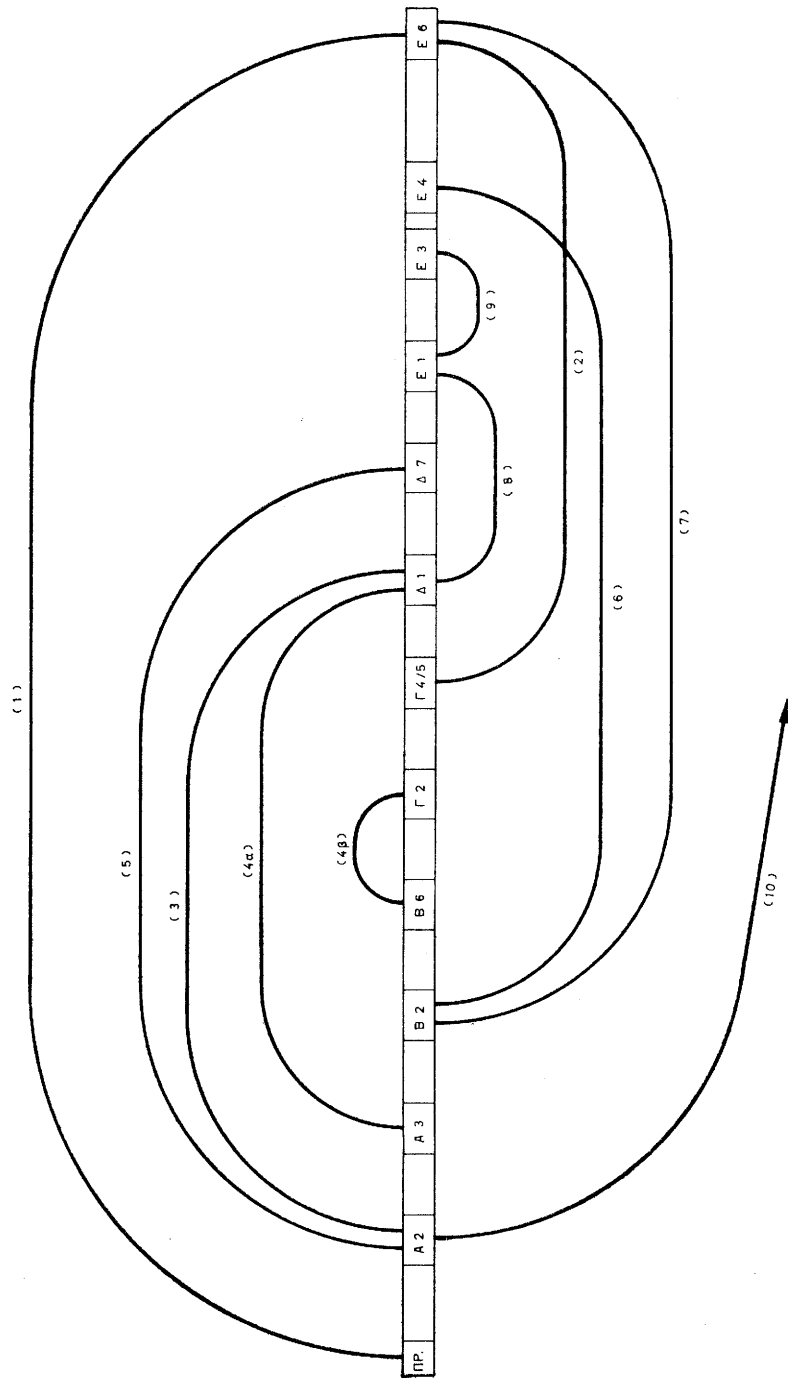
Τὰ κριτήρια ἀπομνημόνευσης φαίνεται λοιπὸν πὼς εἶναι αἰσθητικά, ἢ κριτήρια δραματικῆς ἔντασης ἐνημερωτικῆς ἀποτελεσματικότητας γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σκηρικῆς κατάστασης. Ἀπομνημονεύονται κυρίως στίχοι σὺν ἀρχῆς τῶν σκηνῶν, στίχοι μετὰ ἀπὸ μακρινούς μονολόγους ὅπου ἀρχίζει πάλι νὰ προωθεῖται ἡ ἐξέλιξι τῶν πραγμάτων, χτυπητὲς καὶ χαρακτηριστικὲς γλωσσικὲς ἐκφράσεις στὸ δραματικὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σκηνῆς, ἀλληλοχαιρετισμοί, ἀποσπάσματα μὲ προφητικὸ καὶ προαισθηματικὸ χαρακτήρα. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀνήκει στὰ πλαίσια τῆς μερικῆς πληροφόρησης τοῦ ἀκροατῆ γιὰ τὸ μέλλον τῶν δρώντων, πού προκαλεῖ τὴν ἀγωνία, ἢ ὅποια εἶναι γνήσια ἐδῶ ὄχι τεχνητή, γιὰτὶ λείπει ὁ πρόλογος τοῦ Χάρου καὶ μαζί μ' αὐτὸν ἡ βεβαιότητα γιὰ τὸ ἀθέτητὸ τέλος τῆς ὑπόθεσης. Τὸ αἰσθηματικὸ ἐρέθισμα εἶναι ἐπίσης πιὸ ἄμεσο, γιὰτὶ λείπει τὸ ψευδαισθητικὸ μόνον ἐπίπεδο τῆς σκηρικῆς πραγματικότητας τῆς παράστασης, ἀπὸ τὸ ὅποιο ὁ θεατὴς μπορεῖ νὰ πάρει (ἐσωτερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ) ἀπόσταση ὅποτε θέλει. Στὰ δημοτικὸ τραγούδι τὰ γεγονότα ἐμφανίζονται ὡς πραγματικά.

Μιὰ ἀπόπειρα πιὸ λεπτομερειακῆς ἀνάλυσης τῆς διάρθρωσης τῶν νοητικῶν καὶ συναισθηματικῶν ἐντάσεων καὶ συγκινησέων στὸ δράμα εἰκονίζεται στὸν πίν. 9. Παριστάνονται διάφορες θεματικὲς ἐνότητες τῆς τραγωδίας πού προκαλοῦν ἔνταση καὶ προσοχὴ στὸ θεατὴ καὶ στὸν ἀκροατῆ: 1) ὁ προφητικὸς λόγος τοῦ Χάρου στὸν πρόλογο, ὅτι σήμερα (ἀριστοτελικὴ ἐνότητα τοῦ σκηρικῶ χρόνου) θὰ κατεβοῦν ὅλοι οἱ πρωταγωνιστὲς στὸν Ἄδη (Πρ-Ε6). Ἔτσι προδιαγράφεται ἤδη τὸ μακάβριο τέλος τῆς τραγωδίας καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεατῆ μεταφέρεται ἀπὸ τὸ Τί στὸ Πῶς. 2) Ἡ ἐκδικητικὴ διάθεση τῆς Σκιᾶς τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Β (Γ4-Ε6). 3) Ὁ κρυφὸς δεσμὸς τοῦ ζευγαριοῦ καὶ ἡ ἀποκάλυψή του (Α2-Δ1). 4) Ἡ δευτερεύουσα ὑπόθεση τῶν προξενειῶν μὲ δυὸ μοτίβα: α) ἡ ἀπατηλὴ χαρὰ τοῦ Β γιὰ τὸν ἐπικείμενο γάμο τῆς Ε (Α3-Δ1· ἀκόμα στὴ Δ7 καλωσορίζει τὸν Π σαρκαστικὰ σὰν «ἄξιο γαμπρό»), καὶ β) ὁ τελείως ἀνεδαφικὸς φόβος τοῦ Π μήπως ἡ Ε ἐνδώσει (Β6-Γ2, ὄρκος τῆς αἰώνιας ἀγάπης). 5) Τὸ μοτίβο τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τοῦ Π (Α2 ὅπου ὁ Καρποφόρος τὸν καθησυχάζει λέγοντάς του νὰ μὴ φοβᾶται τὴν ἀποκάλυψή τοῦ δεσμοῦ του μὲ τὴ βασιλοπούλα, γιὰτὶ ὁ ἴδιος εἶναι ἀπὸ βασιλικὴ καταγωγὴ

—Δ7 όπου ο Β στην έκδικητική του μανία δὲν τὸν πιστεύει). 6) Τὸ προφητικὸ ὄνειρο τῆς Ε καὶ ἡ πραγματοποίησή του (B2 - E4 αὐτοκτονία τῆς). 7) Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεατῆ γιὰ τὴ σταδιακὴ μετατροπὴ τῆς στάσης τῆς Ν ἀπὸ τὸν ἄτολμο διασταγμὸ στὴν ἀνιδιοτελεῖ θυσία (B2 - E6). 8) Ἡ ἔνταση ἀπὸ τὶς μανιακὲς ἀντιδράσεις τοῦ Β μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κρυφοῦ ἔρωτα τῶν δυὸ ἐραστῶν (Δ1 - E1). 9) Ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Π καὶ τὸ φρικτὸ γαμήλιο δῶρο (E1 - E3). 10) Ἐνα «τυφλὸ» μοτίβο: ἡ ὑπόσχεση τοῦ Καρποφόρου νὰ βοηθήσει τὸ φίλο του (A2 - ω· ὁ Καρποφόρος δὲν ἐμφανίζεται πιά στὸ ἔργο). Αὐτὲς οἱ θεματικὲς ἐνότητες προκαλοῦν ἔνταση καὶ συγκίνηση κυρίως στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ἐξελίξις τους. Ἐν τὶς παραστήσουμε ὅλες γραφικὰ μὲ καμπύλες, θὰ ἔχουμε μιὰ προσεγγιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς «συναισθηματικῆς δραματουργίας» (Affektdramaturgie) τοῦ ἔργου, τῆς δομῆς τῶν ἐπιμέρους ἐντάσεων πού αἰσθάνεται ὁ δέκτης κατὰ τὴν παρακολούθηση τῆς ὅλης πλοκῆς ἢ γιὰ μεμονωμένα μοτίβα. Ἐν ἐπισημάνουμε σ' αὐτὸ τὸ διάγραμμα (πίν. 9) τὶς σκηνὲς μὲ τὶς περισσότερες ἀντιστοιχίαις στὶς κρητικὲς παραλλαγές, δηλ. τὶς E3 (24 στ.), E1 (12 στ.) καὶ B2 (12 στ.), θὰ δοῦμε ὅτι ὁ κρητικὸς θεατῆς-ἀκροατῆς ἦταν εὐαίσθητος κυρίως στὶς ἐντάσεις ἀπὸ τοὺς θεματικοὺς κύκλους 7 καὶ 9, δηλ. τὸ προφητικὸ ὄνειρο, τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ νέου καὶ τὸ μοτίβο τοῦ «βατσελιῦ». Οἱ ὑπόλοιπες σκηνὲς μὲ ἀντιστοιχίαις, E6 (6 στ.), E4, Γ1-2 καὶ Δ7 (4 στ.), δείχνουν καὶ μιὰ κάποιαν εὐαίσθησίαν τοῦ κοινοῦ στὶς ἐντάσεις ἀπὸ ἄλλους θεματικοὺς κύκλους ὅπως 4β (ἡ ἀμφιβολία τοῦ Π γιὰ τὴν πίστη τῆς Ε) καὶ 8 (ἡ ἐξάλλη συμπεριφορὰ τοῦ Β). Ἡ Α' πράξις, πού μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῆς προϊστορίας τῆς ὑπόθεσης καὶ τοὺς ρητορικοὺς τῆς πλατειασμοὺς δὲν ἔχει περάσει, λόγω ἀπουσίας ἀνάλογων ἐντάσεων καὶ συγκινήσεων, στὴν κρητικὴ προφορικὴ παράδοση, ἀποτελεῖ ὡστόσο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ διάγραμμα, τὴ βάση καὶ τὴν ἀρχὴ πολλῶν καὶ μεγάλων θεματικῶν ἐνοτήτων (παράλληλα μὲ τὸ τυφλὸ μοτίβο τοῦ 10), πού προϋποθέτονται λίγο πολὺ στὶς λαϊκὲς παραλλαγές ὡς διαδεδομένη γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ μύθου.

Μιὰ κάπως διαφορετικὴ ἐξέταση τῶν κινήτρων τῆς ἀπομνημόνευσης τῶν στίχων θὰ χρειαζόταν νὰ λάβει ὑπόψη περισσότερες κατηγορίαις, πού νὰ εἶναι μορφολογικῆς, λειτουργικῆς καὶ γλωσσικῆς φύσεως, ὥστε νὰ καλύπτουν τὴν ποικιλίαν τῶν πιθανῶν ἐρεθισμάτων τῆς ἀποστήθισης τοῦ κειμένου. Μὲ τὴ μεθοδολογία αὐτὴ ἐπεξεργαστήκαμε τὰ ἐξῆς κριτήρια, πού ἀποσκοποῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ στὸ νὰ καλύψουν λίγο πολὺ καὶ τὸ φάσμα τῆς ποιητικῆς διάστασης τοῦ ποιητικοῦ κειμένου: 1) ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς σκηνῆς ἢ ἑναρξὴ τῆς δράσης μετὰ ἀπὸ μακρὸ μονόλογο (ἢ ἀλλαγὴ στὸ ρυθμὸ τῆς δράσης ἐντείνει τὴν προσοχὴ τοῦ θεατῆ), 2) τὸ δραματικὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σκηνῆς πού δηλώνεται συχνὰ μὲ ἕνα ἐπιγραμματικὸ δίστιχο ὅπου διατυπώνεται καθαρὰ ἡ βασικὴ ἀντίθεση τῶν ἀπόψεων, 3) συγκινησιακὰ φορτισμένες καὶ ἐρεθιστικὲς γλωσσικὲς

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

διατυπώσεις (πού δηλώνουν π.χ. προαισθήματα, συμπάθεια ή αντιπάθεια), 4) γλωσσικές διατυπώσεις που μοιάζουν με λαϊκές εκφράσεις και παροιμίες, ή με στίχους δημοτικών τραγουδιών, 5) βασικές για την πλοκή ιδέες, που επανέρχονται και διατυπώνονται με τρόπο μεταφορικό («Leitmotive»), και 6) στιγμές τραγικής είρωνείας (ό θεατής είναι καλύτερα πληροφορημένος από τον πρωταγωνιστή· ύστερα από τα λόγια του Χάρου και της Σικιάς, που προλέγουν το τέλος, ή τραγωδία προσφέρει πολλές τέτοιες στιγμές). Αυτές βέβαια οι κατηγορίες δεν είναι καθόλου απόλυτες· μερικά κεντρικά χωρία του έργου ανήκουν χαρακτηριστικά σε δυο ή και τρεις τέτοιες κατηγορίες. Τα αποτελέσματα αυτής της απόπειρας κατατάξεως των αντιστοιχιών κατά κίνητρα εικονίζονται στον πίν. 10. Η αποτύπωση των στοιχείων αυτών δίνει την εξής εικόνα: κατηγορία 1:10 στίχους, κατηγορία 2:38 στ. (οι δραματικές αντιθέσεις στο αποκορύφωμα των σκηνών), κατηγορία 3 : 50 στ. (συναισθηματισμός και πάθος), κατηγορία 4:6 στ., κατηγορία 5:14 στ. (Leitmotive), και κατηγορία 6:8 στίχους. Τα αποτελέσματα αυτά είναι κάπως σχετικά, όπως και θα περιμέναμε: πάντως δείχνουν την προτίμηση του δραματικού - συναισθηματικού στοιχείου. Για την κρητική παράδοση του θέματος της «Ερωφίλης» αποφασιστικό ύπηρξε κυρίως το θέμα του έρωτα. Για την πραγματική συναισθηματική συμμετοχή του κρητικού κοινού στην παράσταση του έργου μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε: πάντως ή όχι τυχαία επιπλοκή των στίχων που απομνημονεύτηκαν και πέρασαν στην προφορική παράδοση μάς δίνει αρκετές ενδείξεις για τα σημεία του ενδιαφέροντος που εντάσσονται άβιαστα στα γενικότερα πλαίσια της «συναισθηματικής δραματουργίας» της τραγωδίας: πρόκειται για ένα συνεχές crescendo δυο αντίθετων συναισθηματικών κύκλων από την αρχή του έργου ως το τέλος του: συμπάθεια για τους έρωτευμένους, αντιπάθεια για το Βασιλιά. Αυτή ή σταδιακή συναισθηματική ένταση φτάνει στο ζενίθ της στην Ε' πράξη, όπως δείχνει φανερά η διαδικασία της απομνημόνευσης, δηλ. ή πυκνότητα των αντιστοιχιών στην προφορική παράδοση.

Η μόνη μελέτη που συνδέει συγκριτικά τις λαϊκές κρητικές παραλλαγές (όμως μόνο τα K_1 και K_2) με το πρότυπο είναι ένα κεφάλαιο της εργασίας του G. Morgan για την κρητική ποίηση¹. Παίρνοντας ως βάση κυρίως το K_2 ο Morgan παρατηρεί μια «disintegration» του ποιήματος του Χορτάτση, γιατί διευρύνονται τα θέματα σε σχέση με την τραγωδία: τα καινούργια μοτίβα είναι: «The king without an heir who at last begets a daughter; the children who are brought up as brother and sister until a mysterious old woman tells them the truth, the king's abuse of the daughter»; κτλ.². Τα στοιχεία αυτά, παρμένα σαφώς από τον κόσμο του παραμυθιού, έ-

1. Morgan, *δ.π.*, σσ. 405έξ.

2. Morgan, *δ.π.*, σσ. 412έξ.

ξιστοροῦνται στὸ πρῶτο ἐντελῶς ἀφηγηματικὸ μέρος τῆς παραλλαγῆς (ποῦ εἶναι παραμῦθι) καὶ δὲν τὰ συναντοῦμε σὲ καμιάν ἄλλη κρητικὴ παραλλαγή. Συνεπῶς δὲν μπορούμε νὰ γενικεύσουμε τὸ φαινόμενο τῆς διεύρυνσης τῶν θεμάτων ὡς κανόνα τῆς μεταβατικῆς διαδικασίας (how does a work of sophisticated poetry become a folk poem)¹, οὔτε αὐτὰ τὰ μοτίβα ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν «Ερωφίλη», ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ τραγωδία παρουσιάζει πλῆθος μοτίβα ποῦ περιλαμβάνονται στὸν Motif-Index of Folk Literature². ‘Η δευτέρη παρατήρηση τοῦ Morgan, ἡ «dislocation of verses» εἶναι σωστή, παρόλο ποῦ δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τοὺς μηχανισμοὺς τῆς μεταφορᾶς στίχων καὶ τοὺς λόγους ποῦ ὀδηγοῦν σ’ αὐτήν. ‘Η τρίτη παρατήρησή του «integration of the approach» εἶναι ἐπίσης σωστή. ‘Η ἀπόπειρά του πάντως νὰ ἐρμηνεύσει τὴ δραματουργικὴ δομὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν λαϊκῶν παραλλαγῶν (K₁ καὶ K₂) τὸν παρασύρει σὲ γενικεύσεις ποῦ δὲν εὐσταθοῦν: «Going backwards from this point in the play we find that moment from which it springs is Erophile’s dream, and all that goes before it is stagesetting, preparation for the central action. Going forward from it, Erophile’s suicide is the immediate result and all that comes after is an epilogue outside the interest»³.

Αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀνεπίτρεπτη ἀπλούστευση τῆς δομῆς τοῦ ἔργου, ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ δυὸ κρητικὲς παραλλαγές καὶ ἐκλαμβάνει τὴν ἐκλεκτικὴ τους τεχντροπία ὡς ἐρμηνευτικὴ μέθοδο τῆς δραματουργίας: μιὰ ἀπολυτοποίηση ἑνὸς καὶ μόνο θεματικοῦ κύκλου ποῦ προκαλεῖ ἐνταση (ὁ ὁποῖος ὁμολογουμένως ἔπαιζε τὸν κυριότερο ρόλο στὴν κρητικὴ παράδοση), ἐνῶ παραλείπονται πολλοὶ ἄλλοι, ποῦ ἀρχίζουν πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνειρο τῆς ‘Ερωφίλης (βλ. πίν. 9). Ἐτσι ὁ Morgan, ποῦ ἔθεσε σωστὰ τὴ βασικὴ ἐρώτηση πῶς ἔνα λόγιο ποίημα περνᾷ στὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ἔχοντας ὅμως ὑπόψη του δυὸ μόνο παραλλαγές, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπισημάνει τὰ κυριότερα φαινόμενα μιᾶς τέτοιας μεταβατικῆς διαδικασίας, παρασύρεται σὲ γενικεύσεις καὶ ἀπλουστεύσεις ποῦ δὲν αἰτιολογοῦνται πειστικά. Κυρίως δὲν θίγει τὸ βασικὸ θέμα τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἐκφραστικοῦ εἴδους: πῶς ἔνα θεατρικὸ ἔργο γίνεται δημοτικὸ τραγούδι; ‘Η διαφορὰ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς τεχντροπίας φαίνεται ἀμέσως, ἂν συγκρίνουμε τὴν κρητικὴ παράδοση μετὰ τὴ ρομμελιώτικη, ὅπου οἱ παραλλαγές τοῦ ἔργου

1. ‘Ο.π.

2. Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature*, vols. I-VI, Copenhagen 1955-58: T. 31.1. Lover’s meeting: hero in service of lady’s father. S. 11. 7. Jealous father vows to kill daughter’s suitors. T. 131.3. Princess marries courtier. S. 139.6. Murder by tearing out heart. Q. 421. Beheading T. 97. Father opposed to daughter’s marriage, κτλ.

3. Morgan, *ὁ.π.*, σ. 411.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Χωρία	1	2	3	4	5	6
B 34				+	+	
B 49					+	
B 147-148		+				
B 151-154		+				
B 157-158		+	+			
B 161-162		+	+		+	
B 235-236	+		+			
B 257-258			+			+
Γ 45-46	+				+	
Γ 61-62					+	
Γ 95		+		+		
Γ 97		+				
Γ 149-150		+	+		+	
Δ 647-648	+	+	+			+
Δ 675-676		+			+	
E 1-2	+		+			
E 113			+			
E 118			+			
E 147-149		+	+			
E 161-162		+	+			
E 193-195		+	+			
E 277-278			+			
E 325-326		+				
E 327-328		+		+		+
E 329-330			+			
E 331-332			+			
E 351-352						+
E 367-368		+	+			
E 385-386		+	+			
E 387-388		+	+			
E 393-394			+			
E 417-418			+			
E 419-420			+			
E 435-436	+		+			
E 523-524	+	+	+	+		
E 615-618			+			
E 649-650					+	

χρησιμοποιήθηκαν σέ θεατρικές παραστάσεις: οἱ συντιμήσεις καί ἡ ἐπιλογή τῶν στίχων στηρίζονται σέ ἐντελῶς διαφορετικές προϋποθέσεις καί ἐξυπηρετοῦν ἐντελῶς ἄλλες λύσεις.

Ἡ ὀφθαλμοφανής διαφορὰ τῆς κρητικῆς παράδοσης σέ σύγκριση μέ τή ρουμελιώτικη ὀφείλεται βέβαια καί στίς διαφορετικές συνθηκῆς χρόνου καί τόπου, κυρίως ὅμως ὀφείλεται στίς ἀνάγκες πού ἐπιβάλλει τὸ κάθε εἶδος τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης: οἱ ρουμελιώτικες παραλλαγές γράφτηκαν γιά θεατρική παράσταση, διασκευάστηκαν ἀπὸ μορφωμένους ἢ τουλάχιστον ἐγγράμματους ἀνθρώπους καί δὲν ὑπόκεινται στὸν ἴδιο βαθμὸ στοὺς μηχανισμοὺς τῆς μνήμης καί τῆς λήθης¹. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ θέμα μιᾶς ἄλλης μελέτης.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

1. Εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχαν παλαιότερα χειρόγραφα τῆς διασκευῆς.

ΚΡΗΤΕΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΙ

Ἡ σύνθεση ὕμνων καὶ ἀκολουθιῶν εἶναι παλαιὰ καὶ κοινὴ συνήθεια τῶν βυζαντινῶν λογίων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐπιβιώνει καὶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ παρουσιάζεται ζωντανὴ ἀκόμη καὶ στίς ἡμέρες μας. Ἡ καθιέρωση νέων ἁγίων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως εἶναι οἱ νεομάρτυρες κυρίως, καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς λατρείας τοπικῶν ἁγίων δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη συνθέσεως νέων ὑμνογραφικῶν κειμένων. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴν καθιέρωση τῆς ἑορτῆς τῆς Ἁγίας Σκέπτης (28 Ὀκτωβρίου), μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1940, ὡς ἔκφραση τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν Ὑπέρμαχο Στρατηγόν. Ἡ ἀγιοποίηση τοῦ Νεκταρίου Πενταπόλεως ἢ ἡ ἀνακομιδὴ τῆς τίμιας Κάρας τοῦ Ἀποστόλου Τίτου στὸ Ἡράκλειο Κρήτης (12 Μαΐου 1966) εἶναι πρόσφατα ἐπίσης παραδείγματα ἑορτῶν γιὰ τίς ὁποῖες ἀπαιτήθηκαν νέα ὑμνογραφικὰ κείμενα.

Τὰ νέα αὐτὰ κείμενα δὲν εἶναι βέβαια πρωτότυπα καὶ δὲ διεκδικοῦν τίτλους ποιητικούς. Στῆρίζονται ἐξ ὀλοκλήρου στὰ βυζαντινὰ πρότυπα, πού τὰ ἀναμασοῦν καὶ τὰ ἐπαναλαμβάνουν. Εἶναι ὡστόσο ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη, ὡς μαρτυρίες προσώπων, γεγονότων καὶ ἐποχῶν. Πολλὰ κείμενα ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς καὶ διαπρεπεῖς λογίους, τῶν ὁποίων καὶ ἐρμηνεύουν ἢ ἐκφράζουν τίς τάσεις καὶ τὰ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα. Θὰ ἦταν συνεπῶς χρήσιμο ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις νὰ συγκεντρωθεῖ τὸ ὕλικὸ καὶ νὰ συνταχθεῖ πλήρης κατάλογος τῶν ὑμνογράφων, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν. Ὁ κατάλογος πού συνέταξε ἄλλοτε ὁ C. Emeriau (βλ. βιβλιογραφία), παρόλο πού εἶναι ἀκόμη χρήσιμος, καθὼς εἶναι καὶ ὁ μοναδικός, εἶναι ὡστόσο ξεπερασμένος καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις περιέχει χονδροειδῆ σφάλματα καὶ ἀνακρίβειες.

Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ συγκεντρωθοῦν χρήσιμες πληροφορίες, κυρίως βιβλιογραφικὲς, διάσπαρτες σὲ περιοδικὰ καὶ βιβλία, μετὰ ὀδήγησαν στὴ σύνταξη τοῦ παρόντος καταλόγου, πού περιλαμβάνει τοὺς κρητικούς ὑμνογράφους τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἀλλὰ ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος ἀνταποκρίθηκε καὶ στὰ ἰδιαιτέρως ἐπιστημονικὰ μου ἐνδιαφέροντα, βυζαντινολογικὰ καὶ κρητολογικὰ, καὶ τὸ θεώρησα κατάλληλο ὡς πρώτη συνεργασία στὸν πρῶτο τόμο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

Στὴ σύνταξη τοῦ παρόντος καταλόγου τηρήθηκαν οἱ παρακάτω βασι-
κὲς ἀρχές:

α) Χρονικὴ ἀφετηρία θεωροῦνται οἱ χρόνοι τῆς Ἀλώσεως (1453) καὶ ἔσχατο τέρμα τὸ 1922, ἔτος συνθέσεως πλήρους ἀσματικῆς ἀκολουθίας στὸν κρητικὸ ὄσιο Νικόλαο (1 Σεπτεμβρίου) ἀπὸ τὸν κρητικὸ πρωτοπρεσβύ-
τερο Κωνσταντῖνο Γεωργουλάκη.

β) Κρητικοὶ θεωροῦνται ὅσοι γεννήθηκαν στὴν Κρήτη ἢ ἀπὸ γονεῖς κρητικούς σὲ ἄλλα μέρη (Βενετία, Ζάκυνθο κ.ά.), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου ἔζησαν καὶ ἔγραψαν.

γ) Ὑμνογράφοι θεωροῦνται μόνο ὅσοι συνέθεσαν ἢ διασκεύασαν ὕμνους καὶ ἀκολουθίες γιὰ λειτουργικὴ χρῆση, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς βυζαντι-
νῆς ὕμνογραφικῆς παραδόσεως.

δ) Δὲ θεωροῦνται ὕμνογράφοι ὅσοι ἔγραψαν θρησκευτικούς στίχους (ιάμβους, ψαλμούς, προσευχὲς) ἢ μετέφρασαν βιβλικὰ ἢ συναξαριακὰ κείμε-
να σὲ στίχους, στοιχεῖα δηλαδὴ πού δὲν ἔχουν καθιερωθεῖ στὴ λειτουργικὴ
χρῆση τῆς Ἐκκλησίας.

ε) Δὲ θεωροῦνται ὕμνογράφοι οἱ ἐκδότες καὶ διορθωτὲς ἀκολουθιῶν.

ς) Ἡ ἔρευνά μου δὲν ἐκτείνεται σὲ ἄλλες περιοχὲς δράσεως τῶν προ-
σώπων. Περιορίζεται μόνο στὶς σχετικὲς μὲ ὕμνογραφικὰ κείμενα πληροφορί-
ες καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Οἱ ὕμνογράφοι κατατάσσονται ἀλφαβητι-
κά.

Ἐπιθυμῶ νὰ δηλώσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ὅτι ὁ παρὼν κατάλογος δὲν
ἔχει τὴ φιλοδοξία νὰ θεωρεῖται πλήρης. Εἶναι βέβαιο ὅτι διέφυγαν πολλὰ ὀ-
νόματα καὶ ἔργα, πού ἄλλοι ἐρευνητὲς ἢ νεότερες ἐρευνες θὰμποροῦσαν νὰ
προσθέσουν. Μοῦ ἀρκεῖ ἡ ἱκανοποίηση τῆς πρώτης συμβολῆς στὸ θέμα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀλεξίου, Σύνοψις

= *Νέα πλήρης ἱερὰ Σύνοψις Προσευχῶν καὶ Ἀκο-
λουθιῶν ἐκδιδομένη ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς ἐπαρ-
χιακῆς Συνόδου τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας.
Τεῦχος Α', περιέχον τὰς Προσευχάς, τὰς Ἀ-
κολουθίας... καὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐορταζομένων
ἀγίων..., Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1914 (Ἐκ-
τοῦ τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων Στυλ.
Μ. Ἀλεξίου). Πρβλ. καὶ *ΕΕΒΣ*, Θ' 1932,
σσ. 85-86.*

Benešević

= V. N. Benešević, *Opisanie grecheskikh rukopisej Monastyrja Svjatoj Ekateriny na Si-
nae*, τ. I καὶ III¹, Petrograd 1911, 1917.

- Βρετοῦ, ΝΦ = Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Α'-Β', 1854-1857.
- ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
- Δετοράκη, Ἅγιοι = Θεοχ. Ε. Δετοράκη, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετική πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, Ἀθῆναι 1970 (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία).
- Δετοράκη, Νεομαρτυρες = Θεοχ. Δετοράκη, Ἡ ὕμνογραφία τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων τοῦ Ρεθέμνου, περ. «*Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος*», τεύχος 21, Σεπτεμβρίου-Ὀκτωβρίου 1980, σσ. 291-296.
- Emereau = Hymnographi Byzantini quorum nomina in litteras digessit notulisque adornavit C. Emereau, «*Échos d' Orient*», 24, 1922-25, 1926, passim.
- Εὐστρατιάδης, Ἅγιολόγιον = Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἅγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι (1961).
- Εὐστρατιάδης, Κατάλογος Βατοπεδίου = Σωφρονίου Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* (=Ἅγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ι), Paris 1924.
- Εὐστρατιάδης, Κατάλογος Λαύρας = *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας* (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει), συντεχθεὶς ὑπὸ Σπυρίδωνος Λαυριώτου ἱατροῦ, ἐπεξεργασθεὶς δὲ καὶ διασκευασθεὶς ὑπὸ Σ. Εὐστρατιάδου (=Ἅγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. ΙΙ, ΙΙΙ), Paris 1925.
- Ζαβίρα, ΝΕ = Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς, ἦτοι Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἔκδ. Γ. Κρέμου, 1872 (ἀνατύπωση μὲ ἐπιμέλεια Τ. Α. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972).
- ΘΗΕ = *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 1-12, Ἀθῆναι 1961-1967.
- Ἰλαρίωνος, Ἀκολουθία = Ἀκολουθία ... ἐκδοθεῖσαι ἐπιμελεῖα καὶ δαπάνη Ἰλαρίωνος (Κατσοῦλη), ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου, ἐν Ἀθήναις 1877.

- Λάμπρου, *Κατάλογος* = Σπ. Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. I-II, Cambridge 1898-1901.
- Legrand, *BH* = E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I-XI, Paris 1885-1928.
- Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ* = Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Ἀθῆναι 1890.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *IB* = Ἀθανασίου Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων κωδίκων*, τ. I-V, ἐν Πετρούπλει 1891-1915.
- Petit, *BAG* = L. Petit, *Bibliothèque des Acolouthies Grecques* (= *Subsidia Hagiographica*, No 16), Bruxelles 1926.
- Πετράκι, Ἀπανωσήφης = Ἐμμ. Α. Πετράκι, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀπανωσήφης (Ἱστορία μιᾶς μονῆς), «*Κρητικὰ Χρονικὰ*» τ. I', 1956, σσ. 29-100.
- Τωμαδάκη, Ἐλεγχος = Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645 - 1898), «*Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*» Γ', 1940, σσ. 114-155.
- Τωμαδάκη, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας = Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «*Κρητικὰ Χρονικὰ*» IA', 1957, σσ. 1-42.
- Τωμαδάκη, Ὑμνογραφικὰ Ξένου = Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ὑμνογραφικὰ καὶ ἁγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων, *ΕΕΒΣ* Κ', 1950, σσ. 314-330.
- Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα* = Μαν. Ν. Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453 - 1820*, Ἀθήνα 1980 (Ἐκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος).

ΟΙ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΙ

1. ΑΝΩΝΥΜΟΣ Ι

Στόν κώδικα 837(83) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος σώζεται πλήρης ἐγκωμιαστικὴ ἀκολουθία τῶν ἁγίων Δέκα Μαρτύρων τῆς Κρήτης (Δεκεμβρίου 23). Ἡ ἀκολουθία αὐτῆ, ποὺ συντέθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν πανηγυρικὴ ἑορτὴ τῶν Ἁγίων στὸ Χάνδακα, εἶναι ἡ πληρέστερη καὶ σημαντικότερη ἀπὸ ὅσες γνωρίζουμε. Περιλαμβάνει ἀκολουθία μικροῦ καὶ μεγάλου Ἑσπερινοῦ, Λιτῆς, Ὁρθρου, Λειτουργίας, καθὼς καὶ Μεγαλυνάρια σὲ τρεῖς στάσεις, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἐγκωμίων τοῦ Μ. Σαββάτου. Τὰ περισσότερα στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς (στιχηρά, ἰδιόμελα, κανόνας) εἶναι ἀνώνυμα καὶ πιθανῶς ἀνήκουν σὲ πολλοὺς ὑμνογράφους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Βλ. Δετοράκη, *Ἁγιοί*, σσ. 85-94, ὅπου καὶ λεπτομερέστατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου καὶ καταγραφή ὅλων τῶν ἀπαρχῶν.

2. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΙΙ

Σὲ χειρόγραφο τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀπανωσήφη στὴν Κρήτη ὑπάρχει πλήρης ἐγκωμιαστικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου. Γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς μᾶς πληροφορεῖ τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα στὴ σ. 8 τοῦ χειρογράφου: «*Ἡ παροῦσα ἀκολουθία τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, ἣτις ἐν τῷ Μηναίῳ οὔσα μικτή, κατὰ τὴν 3 τοῦ Νοεμβρίου, μετὰ τῶν τριῶν Μαρτύρων (Ἀκεψιμᾶ, Ἀειθαλᾶ καὶ Ἰωσήφ), πρὸς τὸ εἶναι μόνην καὶ χωριστὴν τὴν τοῦ Ἁγίου Ἀκολουθίαν, διὰ τὴν εὐλάβειαν καὶ πόθον τῶν εὐσεβῶν πρὸς τὸν Ἅγιον, ὁποῦ θέλουσι νὰ ἐορτάζουσι λαμπρῶς τοῦ Ἁγίου τὴν μνήμην καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐν τῇ γ' τοῦ Νοεμβρίου, καθὰ καὶ ἐν τῇ κγ' τοῦ Ἀπριλίου· τούτου χάριν, ἐπιστάσι καὶ ἐπιμελεία τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Διονυσίου, καθηγουμένου τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἀπανωσήφη, ἐγένετο καὶ καλλιγραφεῖσα ἀπεστάλη τῇ θεοφρουρήτῳ πόλει Σμύρνη, χάριν τῶν ἐν αὐτῇ οἰκούντων Χριστιανῶν, ἐν τῷ Μετοχίῳ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἀπανωσήφη*». Ἡ ἀκολουθία ἀπαρτίσθη ἀπὸ συνθέματα ἑνὸς ἢ περισσότερων ἀνώνυμων μοναχῶν τῆς μονῆς καὶ ἀντιγράφηκε τὸ 1794 ἀπὸ τὸ λόγιον κωδικογράφον Γεώργιον Γουνάλε, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω. Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ ἐπώνυμοι ὕμνοι στὴν ἀκολουθία αὐτῆ. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἴσως στοιχεῖο τῆς εἶναι ἕνας «*Παρακλητικὸς κανὼν εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Γεώργιον τοῦ Ἀπανωσήφη*», ἀνώνυμος ἐπίσης. Συνθεμένος κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Μικροῦ Παρακλητικοῦ κανόνα τῆς Θεοτόκου, ἀρχίζει:

ᾠδὴ α'. Ἦχος πλ. δ'. Πρὸ τὸ Ἰγρὰν διοδεύσας.
Πολλαῖς συνεχόμενος συμφοραῖς...

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ ὕφος τοῦ κανόνα αὐτοῦ γίνεται φανερό ὅτι τὴν ἀφορμὴν γιὰ τὴ σύνθεσή του ἔδωσε κάποια φοβερὴ ἐπιδημία τοῦ Χάνδακα (1648-1669). Τὸ παρακάτω τροπάριον (ὠδὴ δ', 2) εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό:

*Τῶν βαρβάρων τὴν ἔφοδον διώξον, παμμάκαρ,
καὶ τῆς πανώλους τε ἐλευθέρωσον τοὺς δούλους σου,
τοὺς θερμῶς προστρέχοντας τῇ σκέπῃ σου.*

Ἐπιδημία πανούκλας εἶναι γνωστὴ τὸ 1655 καὶ τὸ 1660 (βλ. Θεοχ. Δετοράκη, Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου, *ΕΕΦΣΠΑ* 1970-71, Ἀθήναι 1971, σσ. 131-132. Ἐπίσης, Γερ. Ἡ. Πεντογάλου, Ὑπομνήματα γιατρῶν στὸ Fr. Morosini γιὰ τὴν πανώλη στὸ Χάνδακα τὸ 1660, «Κρητολογία» VII, 1978, σσ. 75-80).

Ἡ παρακλητικὴ αὐτὴ ἀκολουθία ὥστόσο μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ κάθε περίπτωσι δοκιμασίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο τροπάριον (ὠδὴ ζ', 2):

*Ἐξάρπασον συμφορῶν, Γεώργιε,
καὶ δεινῆς πανωλεθρίας καὶ ζάλης,
τρικνυμῶν, ἀστραπῶν καὶ χαλάξης
καὶ πάσης δεινῆς περιστάσεως,
ἀκρίδος τε καὶ λοιμοῦ,
ταῖς πρὸς Θεὸν θερμαῖς ἱκεσίαις σου.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Πετράκι, Ἀπανωσήφης, σσ. 69-72, ὅπου πλήρης περιγραφή καὶ ἐκδοσις ἐνὸς δοξαστικοῦ καὶ δύο μεγαλυναρίων. Ὁ παρακλητικὸς κανόνας ἐκδίδεται ὀλίγηρος στίς σσ. 95-100. Τίς ἀπαρχὲς περιέλαβε ἡ H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, vol. I-V², Città del Vaticano 1960-1966 (= *Studi e Testi*, 211 - 215 bis), passim. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴν καὶ ἄλλου χειρογράφου τῆς ἴδιας ἀκολουθίας βλ. παρακάτω, στὸ λῆμμα Γουνάλες Γεώργιος. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ἂν οἱ ἀκολουθίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ποὺ περιέχονται στὸ χειρόγραφο 367 (3440) τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ἔχουν σχέση μετὰ τὸ παραπάνω τῆς μονῆς Ἀπανωσήφης. Πάντως καὶ τὸ ἀγιορειτικὸν χειρόγραφο γράφτηκε στὴ μονὴ Ἀπανωσήφης τὸ 1724, ἀπὸ τὸν μοναχὸν Γερώντιο Καλαμαρᾶ. Πρβλ. Λάμπρου, *Κατάλογος*, τ. Α', σ. 312.

3. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΙΙΙ

Στὸν κώδικα 17 (17. IMK 674) τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρα-

κλείου (18ος αἰ.), σ. 74, βρίσκεται ἀπολυτίκιο τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, παραλλαγῆ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὰ Μηναιᾶ:

*Στρατεῖαν κατέλιπες τὴν νῦν ἐπίκηρον·
οὐράνιον ἔτυχες τὴν ὄντως ἄφθαρτον,
δόξαν ἀποδιώξας βασιλέως γῆϊνου,
εὐκλειαν δὲ τὴν ἄνω μόνην ἐπιζητήσας·
διὸ καὶ τοὺς στεφάνους ἀξίως παρὰ Χριστοῦ
ἐκομίσω, Μηνᾶ παναοίδιμε.*

Ἐπειδὴ τὸ χειρόγραφο σχετίζεται μὲ τὴν οἰκοδομὴ καὶ τὰ ἐγκαίνια τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Ἡράκλειο (10 Νοεμβρίου 1735) ἀπὸ τὸ δραστήριο μητροπολίτη Γεράσιμο Λετίτζη (1725-1756), εἰκάζω ὅτι καὶ τὸ παραπάνω ἀπολυτίκιο εἶναι διασκευὴ τοῦ ἴδιου τοῦ μητροπολίτη Γερασίμου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Βλ. Θεοχ. Δετοράκη, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως Ἡρακλείου Κρήτης, *ΕΕΒΣ ΜΓ*, 1977-78, σ. 214.

4. ΑΝΩΝΥΜΟΣ IV

Στὴν ἔντυπη «Ἀκολουθία τῶν ἐκ Μελάμπων τῆς ἐν Κρήτῃ Ἱεραῶς Ἐπισκοπῆς Λάμπης ἁγίων Τεσσάρων τοῦ Χριστοῦ νεομαρτύρων Ἀγγελῆ, Μανουήλ, Γεωργίου καὶ Νικολάου τῶν ἐν Ρεθύμνῃ τῇ κη' Ὀκτωβρίου τοῦ ῥωκα' μαρτυρησάντων. Ἀνατύπωσις μετὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ διορθώσεων, ἐν Ρεθύμνῃ 1888. Τύποις Στυλ. Ἐμμ. Καλαϊζάκη», περιέχεται (σσ. 12-23) ἀνώνυμος κανόνας, σὲ ἦχο δ', πρὸς τὸ Ἄνοιξω τὸ στόμα μου. Ἀρχίζει:

Βυθῷ χειμαζόμενος τῆς ἁμαρτίας, φιλόθροπε...

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Petit, *BAG*, σ. 183. Ἐπίσης Δετοράκη, *Νεομάρτυρες*, σσ. 294-295.

5. ΒΑΡΑΝΗΣ (ἢ ΒΑΡΟΥΝΗΣ) ΚΟΣΜΑΣ

Σὲ πολλοὺς μουσικοὺς κώδικες ἀναφέρεται ὁ μοναχὸς Κοσμάς Βαράνης ἢ Βαρούνης, ποὺ ἀκμάζει στὴν Κρήτῃ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς μουσικὲς του συνθέσεις, σώζονται καὶ δύο θεοτοκία του στὸν κώδικα 963 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Τὸ πρῶτο (φ. 349β) σὲ στίχο δεκαπεντασύλλαβο, τὸ δεύτερο σὲ ἐλεύθερο (φ. 266α). Οἱ ἀπαρχές τῶν ὕμνων αὐτῶν εἶναι:

- α. (ἦχος πλ. δ'): *Δέσποινά μου πανάχραντε, μητέρα τοῦ Ὑψίστου...*
- β. (ἦχος α'): *Χαῖρε, Δέσποινα, μήτηρ ἐλέους, ζωή, γλυκύτης...*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Στάθης, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία*, σσ. 113 καὶ σημ. 2 (ἔπου τὸ δεύτερο θεοτοκίο) καὶ 184, ἀρ. 25, ἔπου τὸ πρῶτο σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Βλ. ἐπίσης, Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σ. 29 καὶ 83, σημ. 56, ἔπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

6. ΒΕΛΗΜΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Λόγιος τοῦ 18ου αἰώνα, ἀπὸ τὴν Κυδωνία (Χανιά) τῆς Κρήτης. Συνέθεσε ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐένου ἢ Ἐρημίτου (Ὀκτωβρίου 7), ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1782, μὲ τὸν τίτλο: «*Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, τοῦ συνασκήσαντος ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης μετὰ τινων ἄλλων συνασκητῶν αὐτοῦ ἐνενήμοντα ἐννέα. Συντεθεῖσα δὲ παρὰ Γεωργίου Βελημᾶ, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα, καὶ ἤδη πρῶτον ἐν τύπῳ δοθεῖσα. Δαπάνη τοῦ παροσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις ἁγίου προηγουμένου τῆς ἁγίας μονῆς Γδερονέτου, τῆς ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τοῦ ἁγίου Κυδωνίας κειμένης, κυρίου κυρίου Ἰωάσαφ τοῦ πίκλην Καπετανάκη Γαβαλᾶ, ἀρπβ΄. Ἐνετίησιν 1782*». Ἡ ἀκολουθία αὐτὴ ἐπανεκδόθηκε τρεῖς φορές: τὸ 1787 στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Δημητρίου Θεοδοσίου, τὸ 1857 στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Γεωργίου Μελισταγοῦς τοῦ Μακεδόνας, καὶ τὸ 1948 στὰ Χανιά, ἀπὸ τὸν (τότε) ἀρχιμανδρίτη Τιμόθεο Παπουτσάκη, τὸν σημερινὸ Ἀρχιεπίσκοπο Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Legrand, *BH XVIII s. II*, 1928, σσ. 372, 466 (ἀρ. 1063 καὶ 1188). L. Petit, *BAG*, σσ. 115-117. Emereau, *EO 22*, 1923, σ. 428. Βρετοῦ, *NΦ*, I, σ. 113. Τωμαδάκη, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας, σ. 29.

7. ΒΛΑΣΤΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Διάσημος Κρητικὸς λόγιος ἱερομόναχος (16-17 αἰ.), ἱεροκήρυκας, δάσκαλος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως καὶ τοῦ Μελετίου Συρίγου, ἀπὸ τὶς μεγάλες μορφές τῆς κρητικῆς ἀναγεννήσεως. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ὡς ἐπιγραμματοποιός, ἀλλὰ καὶ ὡς ὕμνογράφος. Συνέθεσε ἓνα ἰδιόμελο στὴν Ἁγία Πελαγία (Ὀκτωβρίου 8), σὲ ἕχο πλ. δ΄. Ἀρχίζει:

Μετὰ τὸ ἀρνήσασθαι σαρκὸς τὴν εὐπάθειαν...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Emereau, *EO 23*, 1924, σ. 410. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Μελέτιος Βλαστὸς ὡς ἐπιγραμματοποιός καὶ ὕμνογράφος, «*Ἀθηνᾶ* ΝΓ΄, 1949, σσ. 85-93. Ἡ μελέτη ἀνατυπώθηκε στὸν τόμο «*Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*», Ἀθῆναι 1965, σσ. 49-56.

8. ΒΛΑΣΤΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Κρητικός ιερωμένος (πρεσβύτερος) τοῦ 17ου αἰώνα. Ἴσως κατάγεται ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, ἀν ταυτίζεται μὲ τὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν ποιητὴ Μαρῖνο Τζάνε Μπουνιαλῆ ὁμώνυμο Ρεθύμνιο λόγιο Νικόλαο Βλαστό.

Στὸν κώδικα 60 τῆς Μονῆς Ξενοφώντος τοῦ Ἁγίου Ὁρους σώζονται: «Οἴκοι κδ' εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν, ποίημα Νικολάου ἱερέως Βλαστοῦ τοῦ Κρητός». Ἴσως καὶ τὰ ἐγκωμιαστικά τροπάρια τοῦ Σταυροῦ στὸν ἴδιο κώδικα νὰ εἶναι ποίημα τοῦ Βλαστοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Λάμπρου, *Κατάλογος*, Α', σ. 68.

9. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΚΡΗΣ

Διάσημος ἐκκλησιαστικός μουσικός, ποὺ ἀκμάζει στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ ὄνομά του βρίσκεται συχνότατα στὰ μουσικά χειρόγραφα. Ὅρισμένες ἐνδείξεις ὑπάρχουν ὅτι συνέθεσε καὶ τροπάρια, ἀκολουθώντας τὴ μακρότατη παράδοση τοῦ εἴδους. Στὸν κώδικα ἀρ. 9 τῆς Μονῆς Ζωγράφου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (18ου αἰ.), φ. 337α, ὑπάρχουν: «Ἐπιστολικοὶ τινες τύποι καὶ τροπάρια Γεωργίου τοῦ Κρητός».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Emereau, *EO* 22, 1923, σ. 426. Λάμπρου, *Κατάλογος*, Α', σ. 32. Παπαδοπούλου, *Συμβολαί*, σ. 318. Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σσ. 52-53 καὶ 98, σημ. 304-306.

10. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Πρωτοπρεσβύτερος στὴν ἐνορία Ἀσωμάτων Ρεθύμνου συνέθεσε ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Νικολάου, ποὺ ἀσκήτεψε στὸ φαράγγι τοῦ Κουρταλιώτη τῆς ἴδιας ἐνορίας (Σεπτεμβρίου 1). Δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς εἶδα στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἁρακλείου (ἀρ. 712/30 Ε), μὲ τὸν τίτλο: «Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ ἐν τῷ φαράγγι Κουρταλιώτου ἀσκήσαντος καὶ ἐν Κρήτῃ ἀσκητικῶς διαλάμψαντος. Συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐφημερίου τῆς ἐνορίας Ἀσωμάτων Κωνσταντίνου Γ. Γεωργουλάκη, πρωτοπρεσβυτέρου. Ἐγραψα ἐν ἔτει 1922». Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο τυπώθηκε ἡ ἀκολουθία χωρὶς χρονολογία ἐκδόσεως.

Ἡ ἀκολουθία εἶναι πλήρης καὶ περιλαμβάνει στιχηρὰ ἐσπέρια, Λιτὴ καὶ Ὁρθρο. Ὁ κανόνας, σὲ ἤχο πλ. δ' (πρὸς τό. Ἀσωμεν τῷ Κυρίῳ), ἀρχίζει:

Ἐθελξέ σε ὁ πόθος ὁ δεσποτικός...

Τὴν ἀκολουθία συμπληρώνουν 24 μακαριστάρια, ποὺ ἀκροστιχίζου ἀλφαβητικὰ (Α-Ω). Τὸ πρῶτο:

Αἱ γενεαὶ πᾶσαι μακαρίζομέν σε, Νικόλαε τρισμάκαρ.

11. ΓΟΥΝΑΛΕΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Λόγιος κωδικογράφος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ 1794 ἀντέγραψε τὸν κώδικα μετὰ τὴν ἀκολουθία τῆς ἐορτῆς τῆς 3ης Νοεμβρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀπανωσήφη (βλ. παραπάνω, Ἀνώνυμος II). Τὸ ἐπόμενο ἔτος (1795) ἀντέγραψε ἄλλο χειρόγραφο μετὰ πλήρη ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, σχεδὸν ὅμοια μετὰ τὴν παραπάνω. Τὸ χειρόγραφο τοῦτο βρίσκεται σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, μετὰ ἀριθμὸ Additional 41483. Στὸ φ. 43 τοῦ νέου τούτου χειρογράφου ὑπάρχουν «*Μεγαλυνάρια τοῦ ἁγίου εἰς τὴν ἐνάτην ᾠδὴν*», πιθανῶς ποίημα τοῦ κωδικογράφου. Τὸ πρῶτο:

*Ὁ ἄγγελος ἐβόα τῷ θεῷ Γεωργίω, ἐν τῷ τροχῷ κειμένω·
«Ἴσχυε καὶ ἀνδρίζου· Χριστὸς γὰρ οὐρανόθεν τὸ στέφος
σοι κομίζει».*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Νέον χειρόγραφον τῆς Μονῆς Ἀπανωσήφη, «*Κρητικὰ Χρονικά*» ΙΖ', 1963, σσ. 7-15, ἰδιαιτέρα σσ. 12-13, ἔπου καὶ ἐκδοσὴ τῶν μεγαλυναρίων.

12. ΓΡΑΔΟΝΙΓΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ

Ἱερέας ἀπὸ τὴν Κυδωνία (Χκνιά), ἀναφέρεται καὶ ὡς δάσκαλος στὴν κοινοτικὴ σχολὴ τῆς Βενετίας τὸ 1650. Συνέθεσε τὴν τρίτη στάση τῶν μακαρισταρίων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, ὅπως φαίνεται στὴν ἀκροστιχίδα: «*Ἀντώνιος ἱερεὺς Γραδωνίγος*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τωμαδάκη, Ὑμνογραφικὰ Ἐξένου, σ. 314. Τοῦ ἰδίου, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας, σ. 30. Τοῦ ἰδίου, Ἰακρίων Γραδενίγος μητροπολίτης Ἡρακλείας καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτῷ λόγιοι καὶ σχετικοὶ Κρήτες, *ΕΕΒΣ ΜΑ'*, 1974, σσ. 18-19, ἔπου καὶ γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Γραδενίγων (Γραδονίγων, Δραγανίγων). Ἡ μελέτη καὶ στὸν τόμο «*Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ*», τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 161-162. Βλ. ἐπίσης Μ. Μανούσακα, Ἀλοῖσιος Ἀμβρόσιος Γραδενίγος (1616-1680), «*Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*» Ε', 1955, σ. 102.

13. ΕΠΙΣΚΟΠΟΠΟΥΛΟΣ ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ

Πρωτοπαπᾶς Ρεθύμνου, ἀκμάζει στὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα. Τὴν ιδιότητά του μαρτυρεῖ ρητὰ ὁ ἀθηναϊκὸς κώδικας 963, φ. 14β: «*Καθὼς γράφεται παρὰ τοῦ Βενεδίκτου Ἐπισκοποπούλου καὶ πρωτοπαπᾶ Ρεθύμνης*». Ὁ Βενέδικτος Ἐπισκοπόπουλος εἶναι λαμπρὸς μουσικὸς, ἀλλὰ καὶ συνθέτης τροπαρίων σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους καὶ σὲ λόγια γλώσσα. Εἶναι γνωστὰ τρία τροπάρια του σὲ ἦχο α':

1. Τὸς ὀρθοδόξους ἀνακτας τοὺς ἐκ ψυχῆς σε, Κόρη...
2. Μέλρωμεν πάντες, μέλωμεν τὴν Κεχαριτωμένην...
3. Παντάνασσα πανύμνητε, ἐλπίς ἀπηλπισμένων...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Στάθη, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία*, σσ. 111-112, ὅπου καὶ οἱ ἐνδείξεις τῶν χειρογράφων. Τὰ κείμενα τῶν ὕμνων του στὴ σ. 198 (ἀρ. 48). Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σσ. 29 καὶ 83, σημ. 53. Ὁ Βενέδικτος Ἐπισκοπόπουλος εἶναι καὶ κωδικογράφος. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, *Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, «*Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*», τ. Η'-Θ', 1959, σσ. 83-84.

14. ΙΑΚΩΒΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ

Στὸν ἱεροσολυμιτικὸ πατριαρχικὸ κώδικα 275 (ἔτους 1822) περιέχεται «*Κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν κοίμησιν τῆς δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ὅστις ψάλλεται κατὰ τὴν τάξιν τοῦ κανόνος τοῦ μεγάλου Σαββάτου, παρισταμένων τῶν ἱερέων κύκλω τοῦ ἐπιταφίου τῆς Θεοτόκου· ὁ πρῶτος τῶν ἱερέων λαβὼν θυμιατήριον θυμιᾷ σταυροειδῶς τὸν ἐπιτάφιον· εἶτα ποιήσας εὐλογητὸν ἄρχεται ψάλλον τὸ ἀ' τροπάριον εἰς ἧχον πλ. ἀ', οὗ ἡ ἀρχή· «Ἡ ἀγνή ἐν τάφῳ».*

Μιὰ ἀσαφὴς σημείωση στὴ σ. 37 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ποιητὴς τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι ὁ κρητικὸς ἱερομόναχος Ἰακώβος, καὶ κωδικογράφος ὁ ἐπίσης κρητικὸς ἱερομόναχος Ἰωάσαφ: «*Ἐγράφη δὲ παρὰ τοῦ μακαρίτου Ἰακώβου ἱερομονάχου τοῦ Κρητὸς καὶ ἐτελείθει παρ' ἐμοῦ τοῦ ἀμαθοῦς καὶ ἐλαχίστου Ἰωάσαφ ἱερομονάχου, ὑπάρχοντος καμοῦ Κρητὸς, ἐκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ ἁγίου Κνωσοῦ, γεννηθέντος εἰς χορίον Γοναίς, ἀντιγραφέντος δὲ εἰς χορίον Ἀπάνο Ἀρχάνες τῆ ἰουνίου 1822*». Ὑποθέτω ὅτι τὰ ἐγκώμια πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν μονὴ τῆς Ἀγκαράθου, τῆς ὁποίας τὸ Καθολικὸ τιμᾶται στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Ὅπως δὴποτε καὶ τὰ ἐγκώμια καὶ τὸ χειρόγραφο ἔχουν σχέση μετὰ τὴν Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *ΙΒ*, τ. II, σ. 398.

15. ΙΕΡΕΜΙΑΣ ΣΙΝΑ·Ι·ΤΗΣ Ο ΚΡΗΣ

Ἱερομόναχος ἀπὸ τὴν Κυδωνία, ποὺ ἀκμάζει στὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Στὸν κατάλογο τῶν ὕμνογράφων τοῦ Emereau (*EO*, 22, 1923, σ. 434) παρουσιάζεται ὡς ποιητὴς ἀκολουθίας στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη τοῦ Σινᾶ. Ὁ Emereau στηρίχθηκε στὴν ἀσαφὴ πληροφορία τοῦ Γ. Ζαβίρα (*NE*, σ. 348), ποὺ ἀναφέρει ὡς ἔργο τοῦ Ἱερεμίας τό: «*Περιγραφή ἱερᾶ διηγουμένη συντόμως τὰ ἐπισημότερα τοῦ ἁγίου ὄρους (τ.ξ. Σινᾶ) μεγαλεῖα εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς μεγαλομάρτυρος Αἰκατερίνης, Ἐνετήσιν 1768 εἰς δ'*». Ὡστόσο

τέτοια άκολουθία δέν εΐναι γνωστή και διατηρῶ επιφυλάξεις για τήν έγκυρότητα τῆς πληροφορίας.

16. ΙΩΑΝΝΗΣ ΙΕΡΕΥΣ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Στήν έκδοση «Μεσαιωνική Άνθολογία..., Έν Άθήναις 1 Οκτωβρίου 1875», που προγραμματίσε, αλλά δέν ολοκλήρωσε ο Μανουήλ Γεδεών, άναφέρεται και τὸ έργο: «*Ίωάννου Κρητός ιερέως ύμνοι ίαμβικοί εις τήν Θεομήτορα, του ιζ' αΐωνος*». Δυστυχῶς ή έκδοση σταμάτησε στη σ. 32, καθῶς τὸ σῶμα του έργου άήκει, ὅπως μάς πληροφορεΐ χειρόγραφη σημείωση σε αντίτυπο τῆς Γενναδεΐου Βιβλιοθήκης. Έτσι δέ γνωρίζουμε του βρήκε τὸ χειρόγραφο τῶν κρητικῶν ίάμβων ο Γεδεών και δέν έχουμε άλλες πληροφορίες για τὸν κρητικὸ αὐτὸ λόγιό ιερέα του 17ου αΐωνα.

Σε πρόσφατη έρευνά μου στα χειρόγραφα του Ίστορικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης βρήκα ένα χειρόγραφο του έτους 1828, που περιέχει έμμετρο ίαμβικὸ μνηολόγιο, με τὸν τίτλο: «*ΦΙΛΑΛΙΑ ΕΝ Ἡ ΕΙΣΙ ΣΤΙΧΟΙ ΙΑΜΒΙΚΟΙ ΤΩΝ καθ' εκάστην εορταζομένων άγιων αρχόμενοι από ζ' νοεμβρίου. Ποίημα του ταπεινού Ίω(άννου) του εκ Χάνδακος τῆς Κρήτης. άωκή σωτηρίῳ έτει-1828*». Τὸ χειρόγραφο τουτο έχει σήμερα τὸν αριθμὸ 4 (IMK 1845). Άπό τὸ περιεχόμενο γίνεται φανερό ὅτι οί ίαμβοι συντέθηκαν στην περίοδο του Κρητικοῦ Πολέμου (1645-1669). Τὸ χειρόγραφο του Ίστορικοῦ Μουσείου εΐναι προφανῶς άπόγραφο κάποιου παλαιότερου. Δέν υπάρχει άμφιβολία ὅτι ο Ίωάννης που άναφέρει ο Γεδεών ταυτίζεται με τὸν Ίωάννη του νέου χειρογράφου. Στη σ. 1 υπάρχει άψιδωτὸ ποίκιμα που τὸ στεφανώνει σταυρός και άμέσως από κάτω ο τίτλος: «*Στίχοι ίαμβοι εις τήν Θεοτόκον και εις τὸς λοιποὺς άγίους τὸς καθ' εκάστην εορταζομένους αρχόμενοι από νοεμβρίου έβδόμης*». Και ο πρόλογος του ποιητῆ εΐναι άφιερωμένος στη Θεοτόκο. Έτοιμάζω τήν έκδοση του ενδιαφέροντος αὐτου κρητικοῦ μνηολογίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Χ. Γ. Πατρινέλη, *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών* (Άναλυτικὴ άναγραφή), Άθήναι 1974, σ. 13, άρ. 20α. Θεοχ. Δετοράκη, Κατάλογος, σσ. 223-224.

17. ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ ΠΗΡΟΣ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Στὸ σιναΐτικὸ κώδικα 1966 (έτους 1711) περιέχονται «*Κανόνες κατ' ἤχον φαλλόμενοι εις τήν άγίαν του Χριστου μεγαλομάρτυρα παρθέναν και πάνσοφον Αϊκατερίναν κατά πᾶν σάββατον, πονηθέντες παρά Ίωαννικίῳ ιερομονάχῳ Σιναΐτη Πυρῶ τῷ Κρήτι (sic)*».

Σε νεώτερο άπόγραφο, τὸ σιναΐτικὸ 1746 (έτους 1808), υπάρχει ή σημείωση: «*Τὸ παρὸν βιβλίον πάλα μεν συνετέθη παρά του κυρίου Ίωαννικίου*

Συναΐτου τοῦ ἐκ Κρήτης, ἐγράφη δὲ παρ' ἀνωνύμου τινός, μετεγράφη δὲ νῦν παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἀνανίου Συναΐτου...».

Στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα N. Negri (ASV, b. 182, libri 14-15, ff. 287^r κ.έξ.) βρίσκω τὸν Ἰωαννίκιο Πηρὸ ὡς Οἰκονόμο τῆς συναϊτικῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου 1626 ἕως 18 Ἰουνίου 1627.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Benešević, II, σσ. 177, 285.

18. ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣ ΚΑΛΛΙΟΠΙΟΣ

Κρητικὸς ἱερομόναχος, συγγραφέας πολλῶν ἔργων. Συνέθεσε καὶ ἀκολουθία τοῦ μεγαλομάρτυρα Γοβδελαῶ τοῦ Πέρση. Ἡ ἀκολουθία ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο: «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γοβδελαῶ Πέρσου τοῦ πολυάθλου ψαλλομένη τῇ κθ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός. Συντεθεῖσα παρὰ τε τοῦ δσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις, καὶ λογιωτάτου, κυρίου Καλλιοπίου Καλλιέργου τοῦ Κρητός, παρὰ τε τοῦ ἐδλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι κυρίου Ἐμμανοῆλου Τζάνε, τοῦ λεγομένου Μπουνιαλῆ τοῦ εἰκονογράφου, ἐφημερίου ἐν τῷ ναῶ τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῶν Ῥωμαίων τοῦ ἐν κλειναῖς Βενεταίαις. Διὰ δαπάνης δὲ καὶ ἀναλωμάτων τοῦ αὐτοῦ ἱερέως, Τζάνε.

Τὴν σὴν τελοῦντας ἐκ πόθου μνήμην, μάκαρ,

Ἄθλητὰ μυρίαθλε φρούρει καὶ σκέπε.

Ἐνετίησιν, ἰαχξά'. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῶ. *Con licenza de superiori, e privilegio*».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Legrand, *BH XVII II*, σσ. 228-229 (ἀρ. 195, σσ. 86-134). Eme-reau, *EO* 22, 1923, σ. 14. Petit, *BAG*, σ. 99. Τωμαδάκης, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας σ. 32 (ἀρ. 19). Βλ. ἐπίσης Μ. Μανούσακα, Δύο ἄγνωστα ἔργα τοῦ Γερ. Βλάχου, «Κρητικὰ Χρονικά» Η', 1954, σσ. 57-58, ἔπου ὁ Καλλιόπιος Καλλέργης ἀναφέρεται καὶ ὡς κωδικογράφος.

19. ΚΑΛΟΓΝΩΜΩΝ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ

Ὁ Γεράσιμος Καλογνώμων, ἐπίσκοπος Χερρονήσου Κρήτης (πρὶν ἀπὸ τὸ 1812), ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους μορφωμένους κληρικούς τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη. Συνέθεσε ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Μύρωνος, ἐπισκόπου Κρήτης, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1792, μὲ τὸν τίτλο: «Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μύρωνος ἐπισκόπου Κρήτης τοῦ θαυματουργοῦ. Ψαλλομένη τῇ ὀγδόῃ τοῦ ἀγούστου μηνός. Συντεθεῖσα παρὰ Γερασίμου ἐπισκόπου Χερρονήσου. Νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα καὶ μετὰ

πλείστης επιμελείας διορθωθείσα. ,αψιβ'. 'Ενετήσι. 1792. Παρά Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ 'Ιωαννίνων. *Con licenza de superiori*). Τὸ μοναδικὸ σωζόμενον ἀντίτυπο τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς βρῆκε στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας τὸ 1926 ὁ L. Petit καὶ τὸ καταχώρισε στὴ γνωστὴ Βιβλιογραφία τῶν 'Ακολουθιῶν. 'Απὸ τότε τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἔχει ἐξαφανιστεῖ καὶ παραμένει ὡς σήμερα βιβλιογραφικὸ πρόβλημα.

Σὲ πρόσφατη ἔρευνά μου στὰ χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως 'Ηρακλείου ἀνέγνωσα καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 15 τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου (σήμερα στὸ 'Ιστορικὸ Μουσεῖο, μὲ ἀριθμὸ 672), αὐτόγραφο τοῦ Γερασίμου Καλογνώμωνος. Περιέχεται ἐδῶ ὀλόκληρη ἡ ἀναζητούμενη ἀκολουθία τοῦ 'Αγίου Μύρωνος, σὲ γραφὴ ὠραιότατη, καλλιτεχνικὴ, μὲ θαυμάσια ἀρχικὰ διακοσμητικὰ, καὶ μὲ ἐρυθροὺς τοὺς τίτλους. 'Ο κώδικας, καὶ ἡ ἀκολουθία προφανῶς, γράφτηκαν τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1783, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα, στὴ σελίδα 114: «*Ποίημα ἐλαχίστου ἐν ἐπισκόποις Χερρονήσου Γερασίμου τοῦ Κρητός. "Ο δέξαι, μέγιστε ἱεράρχα, παρὰ ψυχῆς ἐδλαβῶς πρὸς σὲ ἐχούσης κλίσειν τῆς ἐμῆς βδελυρᾶς δὲ καὶ ἀμαθοῦς εἰς ἄγαν. Σὺ δέ, ὡς μιμητῆς τοῦ κυρίου σου, ἀντίδος μου τῇ ἀναξιότητι θεῶθεν χάριν, ἀμαρτιῶν ἄφρασι, ψυχῆς σωτηρίαν, καταξιῶν μέθεξι ἐμοῖς γονεῦσι καὶ τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ κυρίου σου παραστάσεως· ἀμήν*». Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ Γεράσιμος ἔγραψε τὴν ἀκολουθία αὐτὴ στὴ μνήμη τῶν γονέων του, ποὺ πέθαναν τὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος (1783). 'Η ἀκολουθία ἔχει τὸν τίτλο: «*Μηνὶ Ἀυγούστου η'. Μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μύρωνος ἐπισκόπου Κρητῆς τοῦ θαυματουργοῦ*». Περιλαμβάνει πλήρη διάταξη 'Εσπερινοῦ, Λιτῆς, "Ορθρου, μὲ δύο κανόνες, ποὺ ἀκροστιχίζουσι Α-Ω καὶ Ω-Α.

'Ο Καλογνώμων εἶχε ἔντονη ποιητικὴ διάθεση καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται γνήσιος συνεχιστῆς τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφικῆς παραδόσεως. Σὲ ἄλλο σύγγραμμά του, μὲ τὸν τίτλο: «*Θεωρία 'Ορθόδοξος Θεολογικὴ*» (ἐκδ. 1793, Βενετία), ὑπάρχει: «*Θεολογικὴ ἠθοποιία κατὰ τῶν ἀμαρτωλῶν στιχουργικὴ*» (σσ. 402-406), ὅπου διαλέγονται τὰ θεῖα πρόσωπα, Πατήρ, Λόγος, Θεοτοκος, σὲ στίχους ἰαμβικοὺς τριμέτρους. Στὸ ἴδιο βιβλίον (σσ. 613-614) ὑπάρχει «*Στιχουργικὸν ἐγκώμιον τῆς Θεοτόκου*» καὶ ἐπίσης «*'Ηθοποιία στιχουργικὴ*» (σσ. 615-619). Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ κατακλείδα:

*Γνώτε ὡς Γεράσιμος, Κρητῆς, Χερρονήσου
'πούνησε τάδε, τοῦπίκλην ὁ Εὐγνώμων.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Petit, *BAG*, σ. 201. Θεοχ. Δετοράκη, Γεράσιμος ὁ Καλογνώμων, ποιητῆς ἀκολουθίας εἰς τὸν 'Άγιον Μύωνα, «*Κρητολογία*» II, 1976, σσ. 65-75, ὅπου πλήρης περιγραφή τῆς ἀκολουθίας καὶ ἀναγραφή τῶν ἐνδείξεων. 'Ολόκληρη ἡ

ἀκολουθία ἐκδόθηκε στὸ περ. «'Απόστολος Τίτος», τεύχος Νοεμβρίου 1976, σσ. 201-203, τεύχος 'Ιανουαρίου 1977, σσ. 17-20, καὶ τεύχος Φεβρουαρίου 1977, σσ. 40-43.

20. ΚΑΡΟΦΥΛΛΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ

Λόγιος ἀπὸ τὴν Κυδωνία (Χανιά). Στὸν κώδικα 78 (17 αἰ.) τῆς Μονῆς Καρακάλλου τοῦ 'Αγίου 'Ορους σώζονται «*Μεγαλονάρια ψαλλόμενα εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον, ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ σοφοῦ κῆρ 'Αντώνη (sic) τοῦ Καροφύλλη ἐκ τῆς Κυδωνίας*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Λάμπρου, *Κατάλογος*, Α', σ. 139. Emereau, *EO* 21, 1922, σ. 273. Τωμαδάκη, 'Επισκοπὴ Κυδωνίας, σ. 32 (ἀρ. 20).

21. ΚΛΑΡΟΥΤΖΑΝΗΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

Πατριάρχης 'Αλεξανδρείας (1639-1645). Λόγιος κληρικὸς ποὺ διέπρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἱεροκέρυκας, στὴ διάρκεια τῆς δεύτερης πατριαρχείας τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Κλαρουτζάνης ὑπέγραψε μὲ τοὺς τίτλους: «*Νικόλαος ἱερεὺς διδάσκαλος καὶ θεολόγος τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας*». 'Η σύντομη πατριαρχεία του στὴν 'Αλεξάνδρεια πέρασε μέσα σὲ κλίμα ταραχῶν καὶ φοβερῶν δολοπλοκιῶν.

'Ὡς ὕμνογράφος συνέθεσε ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρα 'Ιωάννη ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα, ποὺ μαρτύρησε στὸ 'Ασπρόκαστρο (12 'Ιουνίου 1492). 'Η ἀκολουθία ἐκδόθηκε στὸ 'Ιάσιο τὸ 1819, μὲ τὸν τίτλο: «*'Ακολουθία τοῦ ἁγίου μάρτυρος 'Ιωάννου τοῦ Τραπεζουντίου. Συντεθειῖσα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου 'Αλεξανδρείας κυρίου Νικηφόρου τοῦ Κρητός. Καὶ νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα μετὰ τινων προσθηκῶν καὶ διορθώσεων, φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ κυρίου Θωμᾶ Μπουγιούκη τοῦ Τραπεζουντίου. 'Εν 'Ιασσίῳ 1819. 'Εν τῇ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Petit, *BAG*, σ. 121. Εὐστρατιάδου, 'Αγιολόγιον, σ. 239. Γενικὰ γιὰ τὸν Νικηφόρο βλ. 'Αθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Σημειώματα περὶ τοῦ πατριάρχου 'Αλεξανδρείας Νικηφόρου*, *ΔΙΕΕ Γ'*, 1891, σσ. 494-503. Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς 'Εκκλησίας 'Αλεξανδρείας* (62-1934), 'Αλεξάνδρεια 1935, σ. 693 ἐξ. Βλ. ἀκόμη *ΘΗΕ* 9, 1966, σσ. 485-486.

22. ΚΥΝΗΓΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Γνωστὸς κωδικογράφος καὶ ὕμνογράφος, ποὺ ἀκμάζει τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα στὸ Χάνδακα. Τὴν τελευταία εἴδηση γιὰ τὸν Κυνηγὸ βρισκῶ σὲ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ νοτάριο τοῦ Χάνδακα Nicolò Negri,

μέ χρονολογία 22 Αύγουστου 1633: «ἀφέντη Νικολό Νεγρί, χαίρε. Ἐνα πρι-
κοχάρτι ἔχομεν χρια. Ὁ ἄνδρας Μανολις Σκορδηλις ἢ Φραγγουλάς, γιατί ὡς
ἄτυχος γραφεται με δυο γενεαῖς καὶ ἡ γυναῖκα Μαργετα Κουμανοπουλα καὶ
ἦνε χρονοι ἔννια ἠντζίκα. Γυρεφε το νά χεις τήν εὐχήν μου καὶ αργά νά προ-
βάλλω νά τὸ δῶ διὰ νά σερβηριστῶ. 1633 ἀγούστου 22. Ἱερεὺς Ἰω. ὁ Κυνη-
γός σός κατὰ πάντα» (ASV, Notai di Candia (Nicolò Negri), busta
182, libro 14, λυτὸ ἔγγραφο).

Ὡς ύμνογράφος συνέθεσε «Μακαριστάρια ψαλλόμενα εἰς τοὺς ἁγίους
ί' ἐν Κρήτῃ μαρτυρήσαντας. Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Κυνηγοῦ». Εἶναι σύ-
στημα 80 ἐγκωμιαστικῶν τροπαρίων, πού διαιροῦνται σὲ τρεῖς στάσεις κατὰ
τὸ πρότυπο τῶν ἐγκωμίων τοῦ Μ. Σαββάτου. Σῶζονται στὸν κώδικα 837
(83) τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, σσ. 91-106.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Δετοράκη, Ἅγιοι, σσ. 92-94. Τοῦ ἰδίου, Ἀνέκδοτα μακαριστάρια
εἰς τοὺς Ἅγίους Δέκα Μάρτυρας τῆς Κρήτης, «Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρη-
τολογικοῦ Συνεδρίου», τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 49 - 63 (τὸ κείμενο στίς
σσ. 57 - 63).

23. ΛΑΝΔΟΣ ΑΓΑΠΙΟΣ

Διάσημος μοναχὸς καὶ πολυγραφότατος συγγραφέας τοῦ 17ου αἰώνα.
Τὰ ἔργα του ἔθρεψαν τὸν τουρκοκρατούμενο ἑλληνισμὸ καὶ εἶχαν εὐρύτατη
διάδοση ὡς τὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας. Ἐδῶ περιοριζόμεστε στὴν ἐπισήμανση
τοῦ ύμνογραφικοῦ ἔργου του:

α. «*ΤΡΙΑΔΙΚΗ ΟΚΤΟΗΧΟΣ ΕΝ Η ΕΙΣΙ ΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΚΑ-
NONEΣ* κδ', οἱ μὲν ὀκτῶ πρὸς τὴν παναγίαν Τριάδα Πατέρα Υἱὸν καὶ Πνεῦ-
μα τὸ ἅγιον, οἱ δὲ λοιποὶ πρὸς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ὡν οἱ μὲν
εἰσὶ ποίημα Ἀγαπίου Μοναχοῦ, οἱ δὲ ἑτέρων παλαιῶν διδασκάλων, καὶ ὑπ'
αὐτοῦ διορθωθέντες, καὶ τυπωθέντες οἰκείοις αὐτοῦ ἀναλώμασιν εἰς κοινὴν
ὠφέλειαν. *ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ*, ἀχρς'. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ. Πουλιέται
κοντὰ εἰς τὸν πόντε τοῦ ἁγίου Φαντίου». Βλ. L. Petit, *BAG*, σ. XVIII.
Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α'*, Τὰ βιβλιογραφικὰ
κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), Ἀθήνα 1973,
σ. 97 (ἀρ. 49).

β. Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ. Περιέχεται στὸ βι-
βλίο: «*Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος... Ἐνετίησιν παρὰ Πέτρω τῷ Πι-
νέλλω, ἀχμα'*». Πρβλ. L. Petit, *BAG*, σ. XVIII καὶ 124. Ἡ ἀκολουθία ἀνα-
τυπώνεται στοῦ Κ. Δουκάκη, *Μέγας Συναξαριστής*, τ. Β', σσ. 328-332.

γ. «*Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Μοδέστου ἀρχιε-
πισκόπου Ἱεροσολύμων συγγραφεῖσα μὲν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρη-
τός, ἥδη δὲ τύποις ἐκδοθεῖσα δι' ἀδείας τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ*

πατριάρχου κυρίου κυρίου Γρηγορίου καὶ δι' ἐξόδων καὶ ἐπιμελείας τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Θεοδοσίου προηγουμένου τῆς κατὰ τὸ ἀγιώνυμον Ὁρος ἱεραῶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Σταυρονικήτα, τοῦ καὶ ἐπιτρόπου τῆς κοινότητος χρηματίσαντος, πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, αἰοιθ'». Βλ. L. Petit, *BAG*, σσ. 196-197, 200, ὅπου καὶ ὅλες οἱ ἐπανεκδόσεις. Βλ. ἐπίσης Βρετοῦ, *NΦ*, σ. 164.

δ. Ἀνέκδοτος παραμένει ἕνας «Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον παρὰ Ἀγαπίου τοῦ Κρητός», ποῦ σώζεται στὸν κώδικα 233 (Τυπικ. 6) (τέλους 19ου αἰώνα) τῆς Μ. Κουτλουμουσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Πρβλ. Α. Πολίτη - Μ. Μανούσακα, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 92.

ε. Ἀκολουθία ἀσκητικῆ. Σώζεται στὸν κώδ. 13 (17 αἰ.) τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παν. Ἀθηνῶν. Πρβλ. Ἄνδρ. Ἰ. Φυτράκη, *Κατάλογος*, σσ. 27-28.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Emereau, *EO* 21, 1922, σ. 263, L. Petit, *BAG*, passim. Legrand, *BH* XVII s., passim. Σάθα, *NΦ*, σ. 313. Ph. Meyer, ἄρθρο στὴ *Realencyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche*, I, Leipzig 1896³, σσ. 239 - 241. L. Petit, *Le moine Agaprios Landos*, *EO* 3, 1889-1900, σσ. 278-285. Ἑλ. Κακουλίδη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, «*Ελληνικά*», 20, 1967, σσ. 387-392, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, Ν. Β. Tomadakis, *Un Lando Veneto-cretese: il monaco Agapio (sec. XVI-XVII) editore di testi bizantini e innografo*, στὸν τιμητικὸ τόμο *In memoriam Agostino Pertusi*, Milano 1980.

24. ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Συνέθεσε τροπάρια στοὺς ἁγίους Ἰωάσαφ καὶ Ἀβενήρ, περιεχόμενα στὸν Ἱεροσολυμιτικὸ πατριαρχικὸ κώδικα 328, φφ. 566β-568α.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *IB*, τ. II, σ. 455.

25. ΜΑΡΑΦΑΡΑΣ ΜΑΞΙΜΟΣ

Χανιώτης ἱερομόναχος (16-17 αἰ.). Συνέθεσε «*Ἔτερα στιχηρὰ εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Ἐρημίτην, ποίημα Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Μα(ρα)φαρᾶ*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τωμαδάκη, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας, σ. 36, ἀρ. 28.

26. ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΡΗΤΩΡ, ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΣ

Λόγιος κρητικὸς ἱερομόναχος, ὀφφικιᾶλιος τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου (ρήτωρ καὶ διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου), ἐπίτροπος τοῦ Πατριαρχείου

Ἄλεξανδρείας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀκμάζει τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 16ου αἰώνα. Ἐχρημάτισε ἐπίσης ἔξαρχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴ Μακεδονία καὶ ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανουῦ, καθὼς καὶ πολλῶν γνωστῶν κληρικῶν τῆς ἐποχῆς. Ὁ καθηγητὴς Ν. Β. Τωμαδάκης τὸν ταυτίζει μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ κανόνα τοῦ ὀσιομάρτυρος Δαμιανοῦ τοῦ νέου, ποὺ μαρτύρησε τῇ 14ῃ Φεβρουαρίου 1568. Ὁ κανόνας ἔχει ἀκροστιχίδα «Ἄσμασι τιμῶ Δαμιανὸν ἀξίως» καὶ στὰ θεοτοκία «Ματθαῖος». Τὴν ταύτιση τοῦ Ματθαίου αὐτοῦ μὲ τὸν κρητικὸ ἱερομόναχο ἐνισχύει ἡ πληροφορία τοῦ κώδικα Κ 159 τῆς Μεγίστης Λαύρας, ποὺ περιέχει «μαθήματα καλοφωνικά»: «τῇ (ι)δ' Φεβρουαρίου λεγόμενον εἰς τὸν ὀσιομάρτυρα Δαμιανὸν τὸν ἐν Λαρίσση μαρτυρήσαντα (1568) ποιηθὲν τὰ μὲν γράμματα (δηλ. τὸ κείμενο) (ὑπὸ) κυρίου Ματθαίου ρήτορος, τὸ δὲ μέλος Ἰωάσαφ τλήμονος, Κουκουζέλη τῆν ἐπωνυμίαν».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἰεζεκιὴλ μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφανσάλων, Ἀκολουθία τοῦ ὀσιομάρτυρος Δαμιανοῦ τοῦ νέου, *ΕΕΒΣ* 7, 1930, σσ. 53-63. Ἐπίσης, Ὀσιομάρτυς Δαμιανὸς ὁ νέος ὁ ἐκ Μυριχόβου τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1974 (ἔκδοση Ἱεροῦ Προσκυνήματος Ἁγίας Παρασκευῆς Τεμπῶν Λαρίσης). Ν. Β. Τωμαδάκης, Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ Ματθαῖος ὁ ρήτωρ καὶ διδάσκαλος καὶ ὕμνογράφος, *ΕΕΒΣ* ΜΔ', 1979-1980, σσ. 117-140, ἰδιαιτέρα σσ. 134-137, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση, τὶς ἐκδόσεις καὶ τὰ ἄλλα γραμματολογικὰ προβλήματα τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς.

27. ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ

Ἡγούμενος τῆς μονῆς Μυριοκεφάλων Ρεθύμνου (1843). Ἀντέγραψε ἀπὸ παλαιὸ χειρόγραφο τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, στὴν ὁποία πρόσθεσε καὶ Μεγαλυνάρια, ὅπως φαίνεται σὲ σημείωμα στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου: «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. Χεῖρ Ματθαίου ἱερομονάχου. Τὰ μεγαλυνάρια ποίημα αὐτοῦ. Σπυρίδωνα, δὴ γράφαντα, μὴ μέμφεσθε, ὡς ἀμαθῆ, ἀλλ' εὐχεσθε. Ἐν σωτηρίῳ ἔτει ,αωμγ'». Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Σπυρίδων εἶναι ἴσως ὁ συντάκτης τῆς ἀκολουθίας (βλ. παρακάτω).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἀκολουθία ἀσματικὴ τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κυρ Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμπαντος, μετὰ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας αὐτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἀνθίμου Λελεδάκη, ἐπισκόπου Κισάμου καὶ Σελίνου, ἐν Χανίοις 1922, σ. 19, σημ. η'.

28. ΜΟΡΕΖΗΝΟΣ (ἢ ΜΟΡΖΗΝΟΣ) ΙΩΑΝΝΗΣ

Λόγιος ἱερέας ἀπὸ τὸ Χάνδακα († 1613), μὲ πλουσιότατο συγγραφικὸ ἔργο, σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου. Ὡς ὕμνογράφος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὰ ἀκόλουθα ἔργα:

α. 24 τροπάρια «κατ' ἀλφάβητον», ἐγκωμιαστικά τῆς Θεοτόκου, ψαλλόμενα πρὸς τὸ 'Ο οὐρανὸν τοῖς ἄστροις. Τὰ τροπάρια αὐτὰ σώζονται σὲ πολλοὺς κώδικες. Πρῶτος τὰ ἐξέδωσε ὁ Μ. Γεδεών, *Μνημεῖα τῆς ἐν τῷ Μεσαιῶνι Ἑλληνικῆς ποιήσεως*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1878, σσ. 533-537 (καὶ σχόλια σ. 863). Ἀργότερα ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, Ἰωάννης Μορεζῆνος, περ. «*Νέα Σιών*» 17, 1922, σσ. 711-713, μὲ βάση τὸν κώδικα 66 τῆς Βουλῆς. Νέα πλήρης κριτικὴ ἔκδοση ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἑλ. Κακουλίδη, 'Ο Ἰωάννης Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργο του, «*Κρητικὰ Χρονικά*» 22, 1970, σσ. 473-475.

β. Κανόνας εὐχαριστήριος γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τὸ φοβερὸ σεισμὸ τῆς 16 Νοεμβρίου 1595. 'Ο κανόνας σώζεται σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο, τὸ ὑπ' ἀρ. 9 (ἔτους 1612) τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, φ. 22, καὶ ἔχει ἀκροστιχίδα: «*Εὐχαριστεία (sic) Ἰωάννου ἱερέως Μορζῆνου*». Τὸ χφ. περιέχει τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ματθαίου (16 Νοεμβρίου) καὶ ἐπίσης τὴν ἀκολουθία γιὰ τὸ σεισμὸ: «*Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμην ἐπιτελοῦμεν τοῦ μεγάλου καὶ φοικιάδου σειμοῦ*». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ οἱ δύο ἀκολουθίες εἶναι κρητικές, καθὼς καὶ ὁ Ἅγιος Ματθαῖος τιμᾶται ἰδιαίτερα στὸ Χάνδακα. Ἦταν μάλιστα μετὰ τὴν ἄλωση (1669) τὸ σημαντικότερο θρησκευτικὸ κέντρο στὴν πόλη, καὶ ἀνῆκε στὴ μονὴ τοῦ Σινᾶ.

'Ο κανόνας εἶναι ἀνέκδοτος. Πρβλ. Ἀθ. Κομίνη, Νέα μαρτυρία περὶ τοῦ ἐν ἔτει 1595 σειμοῦ τοῦ Χάνδακος (ὀφειλομένη εἰς τὸν Κρήτα ἱερέα Ἰωάννην Μορζῆνον), «*Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*», τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 96-101, ἰδιαίτερα σ. 97. Καὶ Ἑλ. Κακουλίδη, *δ.π.*, σσ. 70-71.

γ. Ἀνέκδοτα ἰδιόγραφα τροπάρια στὴν ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως. Τέσσερα ἀπ' αὐτὰ σώζονται στὸ παράφυλλο τοῦ κώδικα 42 τῆς συλλογῆς Holkham Hall τῆς Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης, δύο πρὸς τὸ «*Χριστὸς ἀνέστη*» καὶ δύο ἰδιόμελα. Ἐνα ἀκόμη σώζεται σὲ λυτὸ φύλλο (ἀρ. 226) τοῦ κώδικα 44 τῆς ἴδιας συλλογῆς. Ἀρχίζει: «*Ἀναλήψεως ἡμέρα*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ἑλ. Κακουλίδη, *δ.π.*, σσ. 57, 70-71, 472-475. Emereau, *EO* 23, 1924, σ. 198.

29. ΜΠΟΥΝΙΑΛΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΖΑΝΕΣ

'Αδελφὸς τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ δόκιμος εἰκονογράφος. Ὡς ὑμνογράφος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὰ ἀκόλουθα ἔργα:

α. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γοβδελαᾶ τοῦ Πέρσου (29 Σεπτεμβρίου), σὲ συνεργασία μὲ τὸν Καλλιόπιο Καλλέργη. Βλ. παραπάνω ἀρ. 17, ὅπου καὶ ὁ πλήρης τίτλος τῆς ἐκδόσεως, καὶ Petit, *BAG*, σ. 99.

β. Ἀκολουθία τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς. Ἐκδόθηκε τὸ 1671, μὲ τὸν τί-

τλο: «*Ἀκολουθία τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Φωτεινῆς τῆς Σαμαρίτιδος, ἣ ὠμίλησεν ὁ Χριστὸς ἐν τῷ φρέατι. Συντεθεῖσα παρὰ Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Τζάνε, λεγομένου Μπουνιαλιῆ, τοῦ εἰκονογράφου, καὶ τυπωθεῖσα ἐκ τῶν ἀναλωμάτων τοῦ εὐγενεστάτου κυρίου Νικολάου τοῦ Πουλημένου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de Superiori, Ἐνετίησω, ἄρχοα. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ*». Ἡ ἀκολουθία ἀφιερώνεται στὸν κρητικὸ μητροπολίτη Φιλαδέλφειας (Βενετίας) Μελέτιο Χορτάκιο. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ σημείωση τῆς τελευταίας σελίδας: «*Ἡξεύρετε, χριστιανοί μου, ὅτι ἡ μνήμη τούτῃ τῆς ἁγίας Φωτεινῆς εἶναι εἰς ταῖς κς' τοῦ φερουαρίου (sic) μηνός, ἀμὴ διὰ τὴν πέφτη ταῖς περισσότεραις φοραῖς εἰς καιρὸν τῆς ἁγίας μεγάλης τεσσαρακοστῆς ὅποιος ἔχει εὐλάβειαν, τὴν θέλει ψάλλῃ μαζὴ μὲ τὸν ἅγιον τῆς ἡμέρας εἰς ταῖς ς' τοῦ μαῖου μηνός, ὡς καθὼς καὶ ἡ ταλαίπωρος Κρήτη, ἐξαρχῆς ὁποῦ ἔλαμπεν ἡ ὀρθοδοξία, ἐπεκράτησεν τὴν ψάλλῃ... καὶ ὅποιος εὖρη κατάνυξιν ἐκ τούτου τοῦ μικροῦ πονήματος ἃς παρακαλέσῃ τὸν Θεὸν τὴν συγχωρήσῃ τῆς ἀμαρτωλῆς ψυχῆς ἐκείνου, ὁποῦ τὴν ἐσύνθεσεν, καὶ ἐκείνου, ὁποῦ ἐξωδίασεν καὶ τὴν ἐτύπωσεν. Ἔρρωσθε*». Πρβλ. Legrand, *BH XVII s. II*, 1894, σ. 270, ἀρ. 504. Petit, *BAG*, σ. 243.

γ. «*Ἀκολουθία τῆς ἁγίας καὶ θεοστέπτου βασιλίδος Θεοδώρας τῆς ποιησάσης τὴν ὀρθοδοξίαν ψαλλομένη τῇ ἐνδεκάτῃ τοῦ φερουαρίου (sic) μηνός, συντεθεῖσα παρὰ Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Τζάνε, λεγομένου Μπουνιαλιῆ, τοῦ εἰκονογράφου, ἐφημερίου ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῶν Ρωμαίων τοῦ ἐν κλειναῖς Βενετίας, καὶ τυπωθεῖσα διὰ δαπάνης καὶ ἀναλωμάτων ἐνὸς θεοσεβεστάτου χριστιανοῦ. Con licenza de Superiori, Ἐνετίησω, παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ, ἄρχοα*». Πρβλ. Legrand, *BH XVII s.*, II, 1894, σ. 269, ἀρ. 503. Petit, *BAG*, σ. 274, ὅπου ἀναφέρεται καὶ δευτέρα ἔκδοσις στὴν Κέρκυρα (1843).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω συνθέσεις, ὁ Μπουνιαλιῆς ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοσις τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (1665) καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀλυπίου. Τῆς δευτέρας αὐτῆς ἀκολουθίας μετεποίησε μουσικὰ τὸν κανόνα, ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο: «*Ὁ Κανόνας δὲ τῆς αὐτῆς ἀκολουθίας ἐπανακαμφθῆς (sic) ὑπ' αὐτοῦ (τοῦ Τζάνε) ἐκ τοῦ ὀργανικοῦ ἤχου τοῦ πλ. α' εἰς τὸν μελωδοποιὸν ἤχον τοῦ πλ. δ' περιστρέφων τὰς τῶν συλλαβῶν μεθόδους ἐρμηνείας τῶν λόγων καὶ μελωδικὰ μέτρα ἀπὸ ἤχον εἰς ἤχον ἐπανερχόμενα...*». Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἶχε καὶ πλούσιες γνώσεις βυζαντινῆς μουσικῆς.

Τέλος, σχετικὸ μὲ τὴν ὕμνογραφία εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθο σύνθεμά του: «*Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Στίχοι διὰ μέτρων ἀπλῶν ὁμοιοκατάληκτοι, συντεθέντες παρὰ Ἐμμανουὴλ τοῦ Τζάνε λεγομένου Μπουνιαλιῆ, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθέντες τῷ πανιερωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ μητροπολίτῃ Φιλαδέλφειας κυρίῳ Γερασίμῳ τῷ Βλάχῳ, Ἐνετίησι ἄρχιδ', παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων*». Legrand, *BH XVII s.*, II, σ. 422, ἀρ. 590.

βλ. επίσης Κ. Δ. Μέρτζιου, Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων Ν. Γλυκέως, «*Ἡπειρωτικά Χρονικά*» 10, 1935, σ. 60.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐμμανουήλ, Κωνσταντῖνος καὶ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς, «*Κρητικά Χρονικά*» Α', 1947, σσ. 123-154 (ἀνατυπώνεται στὸν τόμο *Μεταβυζαντινά Φιλολογικά*, σσ. 191-204). Τοῦ ἴδιου, Εἰκόνες Ἐμμ. Τζάνε ἐν Κερκύρα, «*Κρητικά Χρονικά*» Β', 1948, σ. 476. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ἐμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, ἐν Ἀθήναις 1962. Τοῦ ἴδιου, Συμπληρωματικά εἰς τὸν Ἐμμανουήλ Τζάνε, «*Θησαυρίσματα*» 11, 1974, σσ. 36-72. Ὁ Emereau, *EO* 23, 1924, σ. 498, ἀναφέρει ὡς ὕμνογράφο τὸν Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ ὄχι τὸν Ἐμμανουήλ, προφανῶς ἀπὸ σύγχυση τῶν δύο ἀδελφῶν.

30. ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ

Ἐπιφανὴς κρητικὸς θεολόγος (1600-1676), ἀπὸ τοὺς διασημότερους Ἑλληνες λογίους μετὰ τὴν Ἀλωση, πατριάρχης Ἱεροσολύμων (1661-1669), μὲ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο. Στὸν σιναΐτικὸ κώδικα 2071 (ἔτους 1697) περιέχονται «*Καθίσματα εἰς τὸν προφήτην Ἡλίαν, ποίημα Νεκταρίου Σιναΐτου τοῦ Κρητός*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Benešević, Π, σ. 314. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ V. Grumel στὸ *DTC* XI 2 (1930), σ. 56-58. Ἐπίσης Μ. Ἰ. Μανούσκα, Ἡ ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαι αὐτῆς, «*Κρητικά Χρονικά*» Α', 1947, σσ. 291-332. Τοῦ ἴδιου, Αἱ ὁμιλῖαι τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, «*Κρητικά Χρονικά*» Ζ', 1953, σσ. 163-195. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Ε. Τζιράκη στὴ *ΘΗΕ* 9, 1966, σσ. 396-397.

31. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (1817-1907)

Λόγιος εἰκονογράφος καὶ χρονικογράφος ἀπὸ τῆς Ἀγιᾶ Παρασκευῆς τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας, συγγενὴς πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς Κρήτης, μὲ πλούσια ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση. Ὡς ὕμνογράφος συνέθεσε ἐγκωμιαστικὴ καὶ εὐχαριστήρια ἀκολουθία γιὰ τὸν πολιοῦχο τοῦ Ἡρακλείου μεγαλομάρτυρα Μηνᾶ, γιὰ τὴ θαυματουργικὴ σωτηρία τῆς πόλεως ἀπὸ βέβαιη σφαγὴ τὸ Πάσχα τοῦ 1826. Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης ἀποφάσισε τότε νὰ τελεῖται κάθε χρόνο τὴν Τρίτῃ τῆς Διακαινησίμου εὐχαριστήρια δοξολογία στὴν παλιὰ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ. Τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς αὐτῆς ἔγραψε ὁ Στέφανος Νικολαΐδης τὸ 1836 (;) καὶ τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1876, μὲ τὸν τίτλο: «*Ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ φαλλομένη τῇ Τρίτῃ τῆς Διακαινησίμου, ποιηθεῖσα παρὰ Στεφάνου Νικολαΐδου τῷ 1836, νῦν δὲ ἐπιδιορθωθεῖσα παρὰ τοῦ ἰδίου, προσθήκη τοῦ ἱστορικοῦ τῆσδε τῆς ἑορτῆς ἀνεκδότου ἕως σήμερον. Ἀφιερῶνται τῷ Ἁγίῳ πρὸς μνήμην αὐτοῦ 1676 (ἀπὸ τυπογραφικῆ ἀβλεψία, ἀντὶ 1876) Μαρτίου 15*». Δεύτερη ἐκδοσις

τῆς ἀκολουθίας ἐγίνε τὸ 1879 στὸ Ἑράκλειο (Petit, BAG, σ. 191, ἀρ. 3) καὶ τρίτη τὸ 1880 στὸ Ρέθυμνο μὲ τὴ δαπάνη καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἰλαρίωνος, ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου (Petit, BAG, σ. 192, ἀρ. 4), μαζὶ μὲ τὴν κανονικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου (Νοεμβρίου 11). Ἔχω ὑπόψη καὶ μιὰ ἀκόμη ἔκδοσι, ποὺ ἐγίνε τὸ 1949 ἀπὸ τὸ θεολόγο Ν. Ζευγαδάκη, μὲ τὸν τίτλο: «Τὸ θαῦμα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐν Ἑρακλείῳ κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1826. Ἐορτασμός αὐτοῦ τῇ Τρίτῃ τῆς Διακαιησίμου. Ψαλλομένη ἀκολουθία, Ἑράκλειον Κρήτης, 1949». Ἡ ἀκολουθία περιλαμβάνει κυρίως στιχηρὰ ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου, χωρὶς κανόνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Petit, BAG, ὁ.π. Ἰλαρίωνος, Ἀκολουθίαι, σσ. 33-38. Ν. Ζευγαδάκη, ὁ.π. Βλ. ἀκόμη Μ. Παρλαμᾶ, Ἱστορικά καὶ βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Στ. Νικολαΐδου, «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', 1949, σσ. 293-350. Ἐπίσης Θ. Δετοράκη, Ἀνέκδοτοι ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Κρήτης, «Κρητολογία» IV, 1977, σσ. 72-112, passim (ἰδιαιτέρα σσ. 111-112, ἔγγρ. 3).

32. ΝΙΚΟΛΕΤΑΚΗΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ

Ἐπίσκοπος Αὐλοποτάμου (2 Φεβρ. 1832-1838) καὶ ὕστερα Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου (1838-1869). Συνέθεσε τὴν ἀκολουθία τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων τοῦ Ρεθύμνου, Μανουήλ, Ἀγγελῆ, Γεωργίου καὶ Νικολάου (28 Ὀκτωβρίου 1821).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Petit, BAG, σσ. 182-183. Ἀναλυτικὴ παρουσίασι καὶ βιβλιογραφία βλ. στὸ πρόσφατο μελέτημα Δετοράκη, Νεομάρτυρες, σσ. 291-293.

33. ΝΙΚΟΛΕΤΑΚΗΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Ἐπίσκοπος Σητείας (Ἰούλιος 1826-1831) καὶ ὕστερα μητροπολίτης Κρήτης, ἐξάδελφος τοῦ Καλλινίκου Νικολετάκη. Συνέθεσε ἀπολυτίκιο τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων Ρεθύμνου, σὲ ἦχο δ' :

Τὴν πίστιν σεβόμενοι τὴν ἀληθῆ εὐσεβῶς...

Ἐπίσης, κοντάκιο, σὲ ἦχο β' :

Τῇ πίστει Χριστοῦ τραφέντες, παναιοίδιμοι...

Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Μύρωνος (Ἰλαρίωνος, Ἀκολουθίαι, σσ. 69-94), τὰ ἐσπέρια στιχηρὰ καὶ ὁ κανόνας ἀναγράφονται ὡς ποίημα «Μελετίου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης». Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἰλαρίωνος, Ἀκολουθίαι, σσ. 69-94. Δετοράκη, Ἁγιοι, σ. 142, σημ. 2, ὅπου κακῶς ἀπέδωσα τοὺς ὕμνους στὸν Μελέτιο Καβάσιλα. Ἐπίσης Δετοράκη, Νεομάρτυρες, σ. 292.

34.. ΞΗΡΟΥΔΑΚΗΣ ΕΥΜΕΝΙΟΣ

Ὁ γνωστός λόγιος μητροπολίτης Κρήτης (1898-1920), ιδρυτής καὶ ἐκδότης τοῦ λαμπροῦ περιοδικοῦ «Χριστιανικὴ Κρήτη». Ὡς ὑμνογράφος φέρεται ὅτι συνέθεσε τὸ ἀκόλουθο ἀπολυτίκιο τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ποῦ ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τῆς Τρίτης τοῦ Πάσχα, γιὰ τὴν ἀνάμνηση τοῦ θαύματος τοῦ Ἁγίου τὸ Πάσχα τοῦ 1826:

*Ἦχος πλ. α'. Τὸν συνάναρχον Λόγον.
Τὸν φρουρὸν Ἡρακλείου, δεῦτε νῦν ἅπαντες,
Ὁρθοδόξων τε ἅμα τὸν ἀντιλήπτορα,
εὐφημήσωμεν, πιστοί, Μηνᾶ τὸν ἔνδοξον,
ὅτι κατήσχυε λαμπρῶς τὰς ὁρδὰς τῶν ἀσεβῶν
συντρίψας τούτων τὰ τόξα·
πρεσβεύει δὲ τῷ Κυρίῳ
ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.*

Τὸ ἀπολυτίκιο τοῦτο περιλαμβάνεται στὴν τελευταία ἔκδοση τῆς σχετικῆς ἀκολουθίας ἀπὸ τὸ Ν. Ζευγαδάκη (δ.π., σ. 9 καὶ 18, σημ. 22). Ἄλλὰ ὁ Εὐμένιος συνδέεται μὲ τὴν κρητικὴ ὑμνογραφία καὶ ὡς Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκδόσεως τῆς ἀκολουθίας τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων τοῦ Ρεθύμνου, τὸ 1888. Στὴν ἔκδοση αὐτή, ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «ρεθεμνιώτικη», ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα ἀνώνυμα: στιχηρὰ ἐσπέρια, ἰδιόμελα Λιτῆς, ἀπολυτίκιο, κανόνας. Ὑποθέτω ὅτι τὰ ἀνώνυμα αὐτὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίσθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ 1888, εἶναι συνθέματα τοῦ Εὐμενίου. Δὲν ὑπάρχει γραπτὴ μαρτυρία, ἀλλὰ ἡ λογικότητά του, ἡ μεγάλη εὐσέβεια καὶ ἡ ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας τῆς ἐκδόσεως ἐνισχύουν τὴν ἄποψή μου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ν. Β. Τωμαδάκη, ἄρθρο στὴ *ΘΗΕ* 5, 1964, στ. 1061. Δετοράκη Νεομάρτυρες, σσ. 294-295.

35. ΠΑΛΛΑΔΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ

Ὁ γνωστός κρητικὸς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1688-1710). Στὸν κώδικα 344 (18 αἰ.) τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, σ. 275, περιέχονται: «Οἴκοι εἰς τὴν ὑπερευλογημένην Θεοτόκον ποιηθέντες καὶ ἀφιερωθέντες παρὰ τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου πρώην Καστορίας κῦρ Γερασίμου τοῦ Κρητός, τῆ ὑπερφήμῳ καὶ βασιλικῆ μονῆ τοῦ ἁγιωτάτου μοναστηρίου ὄρους τοῦ θεοβαδίστου Σινᾶ».

Ὁ Emereau, ποῦ δὲ γνώριζε προφανῶς ἄλλον Κρητικὸ μητροπολίτη Γεράσιμο, ταύτισε τὸν ὑμνογράφο τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικα μὲ τὸν διάσημο μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γεράσιμο Βλάχο, τὸν ὁποῖο ἔτσι κατέταξε μεταξὺ

τῶν ὕμνογράφων. Ὅτι ὅμως πρόκειται γιὰ τὸν Γεράσιμο Παλλαδᾶ, ποὺ χρημάτισε μητροπολίτης Καστοριάς πρὶν ἀπὸ τὸ 1685, ἀπέδειξε πρόσφατα ὁ καθηγητῆς Ν. Τωμαδάκης.

Στὸ ἔντυπο μηναιῖο Ἰανουαρίου (ἔκδ. Ἐκκλησιαστικῆς Διακονίας) ὑπάρχουν τέσσερα ἰδιόμελα στοὺς ἁγίους Ἀθανάσιο καὶ Κύριλλο, πατριάρχες Ἀλεξανδρείας:

Ἦχος α΄

1. Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεις...
2. Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ τοὺς ἐαυτῆς θησαυρούς...
3. Ἡ σοφία τοῦ θεοῦ ἄνθρωπον ἐν ἀρχῇ ἔπλασεν...

Ἦχος πλ. β΄

Δεῦτε συννευφρανθῶμεν πάντες οἱ γηγενεῖς...

Με μεγάλη πιθανότητα μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε καὶ τὰ ἰδιόμελα αὐτὰ στὸ Γεράσιμο Παλλαδᾶ.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *IB*, τ. II, σ. 465. Emereau, *EO* 22, 1923, σ. 428. Ν. Β. Τωμαδάκη, Δύο Κρήτες πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγγεόμενοι. Γεράσιμος Α΄ Σπαρταλιώτης (1629-1636) καὶ Γεράσιμος Β΄ Παλλαδᾶς (1688-1710), «Κρητικά Χρονικά» Γ΄, 1949, σσ. 167-203 (ἰδιαίτερα σσ. 178, 192). Τοῦ ἰδίου, Κρήτες ἐκκλησιαστικοὶ ἐξακριβοῦμενοι. III. Γεράσιμος Παλλαδᾶς Κρήτης, μητροπολίτης Καστορίας (πρὸ τοῦ 1685), «Κρητολογία» I, 1975, σσ. 175-176.

36. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ἱερέας ἀπὸ τῆ Σούδα, ποὺ πιάστηκε αἰχμάλωτος κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Σούδας ἀπὸ τοὺς Τούρκους (24 Σεπτεμβρίου 1715) καὶ ὀδηγήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔμεινε στὸ φοβερὸ κατάλυμα τῶν αἰχμαλώτων κωπηλατῶν, τὸ Μπάνιο. Ἀπελευθερώθηκε τὸ 1719. Ἄγνωστο πότε πέθανε.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας του συνέθεσε παρακλητικὸ κανόνα στὴ Θεοτόκο, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1742. Ὁ πλήρης τίτλος του εἶναι: «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον. Ἐνετίησι 1742. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de Superiori». Στὴ σελίδα 3: «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον Πρὸς Λοιμικήν ἀσθένειαν. Ποίημα Γεωργίου Ἱερέως τοῦ Παπαδοπούλου Κρητὸς ἐκ Σούδας. Περιέχει δὲ καὶ ἐν τῷ τέλει, δ' Ἰλαστηρίους εὐχὰς τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῷ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Μπάνιῳ. Περιέχει δὲ ὁ Κανὼν, ἀκροστιχίδα τήνδε. Δέησις Γεωργίου Θύτου Παπαδοπούλου». Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο πλ. δ΄, πρὸς τὸ Ἄσματηλάτην Φαραῶ, ἀρχίζει: «Δὸς μοι νοὸς σε δυσωπῶ, πανάχραντε...». Βρίσκεται ἐπίσης χειρόγραφος στὸν κώδικα 773 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Φωτίου Δημητρακοπούλου, Γεώργιος Ιερέυς Παπαδόπουλος ἐκ Σούδας καὶ ὁ παρακλητικὸς εἰς τὴν Θεοτόκον κανὼν του, «Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σσ. 53-68 (τὸ κείμενο σσ. 64-68), ὅπου ἔλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὸ τέλος (σσ. 67-68) δημοσιεύονται καὶ δέκα σύντομα τροπάρια σὲ ἤχο β', πρὸς τὸ *Οἶκος τοῦ Ἐφραθά*.

37. ΠΑΤΕΛΛΑΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Λόγιος κρητικὸς (Ρεθύμιος) ἱερωμένος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης καὶ κατόπιν Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (Ἀθανάσιος Γ', - 5 Ἀπρ. 1654). Ἐζήσε ταραχώδη ζωὴ. Στὸν ἀθωντικὸ κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου 289 (603), ἔτους 1822, σώζονται : «*Οἶκοι 24 εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Δημήτριον. Ποίημα τοῦ παναγιωτάτου πρώην Θεσσαλονίκης Ἀθανασίου Πατελαρίου τοῦ Κρητός*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Εὐλόγιου Κουρίλα, Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων, «*Θεολογία*» ΙΔ', 1936, σ. 118. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Τ. Α. Γριτσοπούλου, *ΘΗΕ* 1, 1963, σσ. 518-520, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

38. ΠΕΔΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Κρητικὸς ἱερέας τοῦ 17ου αἰώνα, συνέθεσε ἀκολουθία στὸν Ὅσιο Ἰωσήφ Σαμάκον τὸν Ἠγιασμένον (1511, Αὐγούστου 29, Ἰανουαρίου 22). Ὁ κανόνας τῆς ἀκολουθίας ἔχει ἀλφαβητικὴ ἀκροστιχίδα καὶ ἀρχίζει (ἤχος δ') : *Ἄγιος τὸν βίον σου ἐν γῆ, παμμάρκαρ, δῆνυσας...* Ἐκδίδεται μὲ τὴν ἔνδειξη : «*Ποίημα Γεωργίου ἱερέως τοῦ Πεδιώτου*». Συνεκδίδεται καὶ κανόνας στὴ Θεοτόκο ἀνώνυμος, στὸν ἴδιο ἤχο, ποὺ ἀρχίζει : *Χαῖρε χαῖρε πρόξενε, χαῖρε, Μαρία, πανύμνητε...*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Γ. Γρατσέα, Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ἰωσήφ Σαμάκου τοῦ Ἠγιασμένου τοῦ Κρητός, Ἡράκλειον 1975, σ. 28.

39. ΠΗΓΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Ὁ διάσημος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1550-1601). Στὸν κώδικα 156 (17 αἰ.) τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, φφ. 59α-70α, σώζεται «*Κανὼν ἱαμβικὸς τῆς Πεντηκοστῆς, πρὸς τὸ Θεῖο καλυφθεῖς, συνταχθεῖς ὑπὸ Μελετίου Ἀλεξανδρείας*». Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ὕμνογραφικὸ σύνθεμα τοῦ Μελετίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Εὐστρατιάδου, Κατάλογος Βατοπεδίου, σ. 36.

40. ΠΛΕΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ἱερομόναχος στὴ μονὴ Πρέβελη, ποὺ συνέθεσε μακαριστάρια στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Φαραγγίτη (Σεπτ. 1). Στὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀκολουθίας (1879), σσ. 15-16: «Μακαριστάρια ψαλλόμενα ἀντὶ κοινωνικοῦ ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Φαραγγίτου... Ποίημα Κωνσταντίνου ἱερομονάχου Ἰ. Πλευρῆ, τοῦ μονάζοντος ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Πρέβελη, Ὀκτωβρίου 19, 1865».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Petit, *BAG*, σσ. 219-220.

41. ΠΛΟΥΣΙΑΔΗΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Πρωτοπαπᾶς τοῦ Χάνδακα (1429;-1500), οὐνίτης λατινόφωνος καὶ σκανδαλοποιός, ποὺ δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στὴ χειμαζόμενη κρητικὴ Ἐκκλησία τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ κατέληξε, τέλος, νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος Μεθόνης, μὲ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ. Ὡς ὕμνογράφος συνέθεσε δύο κανόνες, δηλωτικoὺς τῶν φρονημάτων του:

α. «Κανὼν τῆς ὀρθότητος συνόδου τῆς ἐν Φλωρεντία γενομένης, ποίημα ἱερέως Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: Ἐπεσι τερπνοῖς τὴν σύνοδον γεραίρω. Ἰωάννης» (Migne, *PG* 159, 1095-1101).

β. «Κανὼν εἰς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν τὸν Ἀγχίνου (= Ἀκυνᾶτον), οὗ ἡ ἀκροστιχίς: Θωμᾶν ἐπαινώ οἰκουμένης φωστῆρα. Ἰωάννης». Τὸν κανόνα ἐξέδωσε ἀπὸ τὸν κώδικα Neapol. gr. II F 32, ff. 72r-79v ὁ R. Cantarella, *Canone greco inedito di Giuseppe vescovo di Metone (= Giovanni Ploussiadeno, sec. XV) in onore di San Tommaso d'Aquino*, στὸ «*Archivium Fratrum Praedicatorum*», t. IV, 1934, pp. 145-185, μὲ ἰταλικὴ μετάφραση.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στοὺς δύο κανόνες του ὁ Πλουσιαδηνὸς χρησιμοποιεῖ τὴν ἑμμετρὴ (ιαμβικὴ) ἀκροστιχίδα, μὲ προσθήκη τοῦ ὀνόματός του, ὅπως συνήθιζε ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος κ.ἄ. βυζαντινοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : M. Manoussakas, *Recherches sur la vie de Jean Ploussiadénos (Joseph de Methone)*, στὴ «*Revue des Études Byzantines*» XVII, 1959, σσ. 28-51. Τοῦ ἰδίου, Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέοι αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, «*Ἀθηνᾶ*» ΕΗ', 1965. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ συναϊτικὴ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλαῖ στὸ Χάνδακα, «*Θησαυρίσματα*» 3, 1964, σσ. 1-28. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος...*, Θεσσαλονίκη 1967, passim. K. Mitsakis, *The Genuineness of the Salutary Poem on Mary the Virgin by John (later Joseph) Ploussiadenos, Bishop of Methone (c. 1429;-1500)*, «*Κληρονομία*» 3, 1971, σσ. 344-254. Βλ. ἀκόμη Ν. Β. Τωμαδάκη, Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1220-1669), περ. «*Κρητολογία*» IV, 1977, σ. 42, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Ἐπίσης, Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σσ. 28 καὶ 83, σημ. 47.

42. ΡΟΔΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ)

Ὁ λόγιος ἱερέας Νικόλαος Ρόδιος, πού φαίνεται νά εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν ἱερομόναχο Νικηφόρο Ρόδιο, εἶναι ἐνδιαφέρουσα μορφή τοῦ 16ου αἰώνα στὸ Χάνδακα, δάσκαλος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως καὶ πολλῶν ἄλλων λογίων τῆς Κρήτης. Τὴν ταύτιση τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Νικηφόρου ὑπέδειξε σὲ πρόσφατο μελέτημά του ὁ καθηγητὴς Ν. Β. Τωμαδάκης. Σημειώνω ἐδῶ τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο πού ἀναφέρεται στὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα:

α. Ὁ Νικόλαος Ρόδιος συνέθεσε ἀκολουθία στὸν κρητικὸ ὄσιο Ἰωσήφ τὸν Ἅγιασμένον (1511, Ἰαν. 22, Αὐγ. 29), πού ἐκδόθηκε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1864. Ἡ ἀκολουθία εἶναι ἀνώνυμη, ἀλλὰ ὁ L. Petit, *BAG*, σσ. 125-126, σημειώνει: «L'auteur ou compositeur de l'office est le prêtre Nicolas le Rhodien (ὁ Ῥόδιος) (sic), comme en temoigne une copie manuscrite que nous possedons et qui a été executé en 1764 par un autre prêtre, Georges Mouzakes, curé de l' Eglise de Saint Jean le Théologien». Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 2621 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ.

β. Ὡς Νικηφόρος ἱερομόναχος συνέθεσε: 1) «Ἀκολουθία τῆς παρακλήσεως εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν. Ποίημα Νικηφόρου Ῥωδίου (sic) τοῦ Κρητός». Ἡ ἀκολουθία περιλαμβάνεται στὸ «Ἑμολόγιον» τοῦ Σταυροῦ, πού ἐκδόθηκε στὴ Βενετία (1770). Πρβλ. Legrand, *BH XVIII s.*, II, 1928, σσ. 131-132 (ἀρ. 737). Petit, *BAG*, σσ. 51-52. Ἐπίσης Ν. Β. Τωμαδάκη, Νικηφόρου ἱερομονάχου τοῦ Ροδίου, Κρητός (ΙΣΤ' αἰ.), παρακλητικὴ ἀκολουθία εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν, *ΕΕΦΣΠΑ* 1971-1972, σσ. 9-18 (τὸ κείμενο, σσ. 12-16), ὅπου καὶ ἄλλο χειρόγραφο τῆς ἴδιας ἀκολουθίας. Ἡ μελέτη καὶ στὰ *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινά*, I, ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 370-374.

2) Στὸν κώδικα 8 (16 αἰ.) τῆς Μονῆς Λειμῶνος τῆς Μυτιλήνης σώζονται «Τοῦ ταπεινοῦ Νικηφόρου Κρητός, Κανόνες θρηνητικοὶ εἰς τὴν Θεοτόκον, τῶν ἡ' ἡχων, ψαλλόμενοι εἰς Ἀπόδειπνον». Πρβλ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, 1884, σ. 131. Προφανῶς ὁ καταλογγράφος ἀνέγνωσε «Νικηφόρου Κρητός» κακῶς, ἀντὶ «Νικηφόρου Κρητός».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἤδη ἀναφέρθηκαν βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Λουκάρεια. Νικόλαος (ἱερεὺς)-Νικηφόρος (ἱερομόναχος) Κρῆς καὶ ἡ πρὸς τὸν ἐν Ἐνετία Λούκαριν ἀλληλογραφία του, «*Θησαυρίσματα*» 16, 1979, σσ. 278- 293.

43. ΡΟΔΙΤΗΣ ΓΑΒΡΙΗΛ

Γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, ἔγραψε τριώδιο, μὲ ἀκροστιχίδα: «Γαβριὴλ ὁ Ροδίτης». Περιέχει τὶς ὠδὲς ζ', η', θ'.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Τωμαδάκη, Ὑμνογραφικὰ Ξένου, σσ. 316 καὶ 321, ὅπου καὶ οἱ ἐνδείξεις τῶν τροπαρίων.

44. ΡΟΥΣΜΕΛΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

Γόνος κρητικῆς οἰκογένειας, ποὺ κατέφυγε στὴ Ζάκυνθο μετὰ τὸ 1669. Σπούδασε στὴν Ἰταλία καὶ δίδασκε στὸ σχολεῖο τῆς Κοινότητος Ζακύνθου ἑλληνικὰ καὶ λατινικά. Ἦταν ἐπίσης ἱεροκέρυκας. Ὁ Ντ. Κονόμος, *Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1970, σσ. 58-59, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ρούσμελης ἐ-γραψε ἀκολουθίες καὶ μεγαλυνάρια ἀγίων, χωρὶς καμιά βιβλιογραφικὴ ἐν-δειξη.

45. ΣΑΒΙΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ

Πρωτοψάλτης Κρήτης (ἀπὸ τὸ 1402) καὶ μουσικός, οὐνίτης. Συνέθεσε:
α. *«Κανὼν πανηγυρικός καὶ λίαν χαρμόσυνος εἰς τὴν ὑπέρλαμπρον εορτὴν τῆς πωθνωτάτης (sic) ἐνώσεως ποιηθεὶς παρὰ κυροῦ Μανουὴλ Σαβίου τοῦ Χάνδακος πρωτοψάλτου»*. Σῶζεται στὸν κώδικα 642 (15ου αἰ.) τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Βλ. Λάμπρου, *Κατάλογος Β'*, σ. 189.

β. Στὸν κώδικα Ε 173, φ. 320^α, τῆς Μονῆς τῆς Μ. Λαύρας σῶζεται ὕμνος σὲ στίχους δεκαπεντασύλλαβους ἰαμβικούς (τονικούς) καὶ σὲ ἦχο πλ. δ'. Ἀρχίζει:

ᾠ, βάθος ἀγαθότητος καὶ μυστηρίου ξένου...

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐνδειξη τοῦ χειρογράφου, ἡ μουσικὴ τοῦ ὕμνου εἶναι *«ἀπὸ τὴν Κρήτην, τοῦ δομestίκου κυρίου Φωκᾶ, ἀλλὰ «τὰ γράμματά (δηλ. τὸ κείμενο) εἰσι κυρίου Μανουὴλ τοῦ Σαβίου»*. Πρβλ. Στάθη, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία*, σ. 173, ἀρ. 3, ὅπου καὶ ἡ ἐκδοση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω, βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), *ΔΙΕΕ* 15, 1961, σσ. 173-174, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

46. ΣΟΥΡΟΥΜΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ἱερέας ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀλικιανοῦ Κυδωνίας (περ. 1620-1707), ποὺ εἶναι γνωστός ὡς κωδικογράφος καὶ ὕμνογράφος. Συνέθεσε τὰ ἀκόλουθα ὕμνογρα-φικά:

α. Κανόνα στὸν ὅσιο Ἰωάννη τὸν Ξένο, μὲ τὴν ἀκροστιχίδα: *«Δημήτριος ἀμαρτωλὸς ἱερεὺς Σουρούμης»*. Πρβλ. Τωμαδάκη, Ὑμνογραφικὰ Ξένου,

σσ. 322-324 (καὶ τοῦ ἰδίου, *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, σσ. 165 ἐξ., ὅπου ἀνατυπώνεται ἡ μελέτη καὶ τὸ κείμενο).

β. Τροπάρια ἐγκωμιαστικά τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, μὲ τὴν ἀκροστιχίδα: «*Δημήτριος ἀμαρτωλὸς ἱερεὺς ὁ Σουροῦμης*». Σώζονται στὸν αὐτόγραφο κώδικα 60 (ἔτους 1694) τῆς Μονῆς Ξενοφώντος, φφ. 59β-60β. Πρβλ. Λάμπρου, *Κατάλογος*, Α', σ. 68, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ ὕμνογράφου ἀντιγράφηκε κακῶς «*Σουμερίης*», καὶ διορθώθηκε στὸ ὀρθὸ «*Σουροῦμης*», στή σ. 437. Τὰ τροπάρια εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα.

γ. Λαϊκότροπα ἐγκώμια στὴ Θεοτόκο μὲ ἀλφαβητικὴ ἀκροστιχίδα, σὲ ἦχο γ', ἐξέδωσε ὁ Γωμαδάκης, Ὑμνογραφικὰ Ξένου, σσ. 324-326, ἀπὸ τὸν κώδικα 1038 (ἔτους 1768) τῆς Μονῆς Βατοπεδίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐνδείξεις βλ. Ν. Β. Γωμαδάκη, Δημήτριος Σουροῦμης, ἱερεὺς ἐκ Κυθωνίας, κωδικογράφος καὶ ἀσματογράφος (περίπου 1620-1707), «*Ἀθηνᾶ*» ΟΒ', 1971, σσ. 353-358.

47. ΣΠΑΡΤΑΛΙΩΤΗΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ

Ὁ γνωστὸς Κρητικὸς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (περ. 1620-1636). Ἀναφέρεται ὡς ποιητὴς ἀκολουθίας «*Υπὲρ τῆς ἀναβάσεως τοῦ Νείλου*» (*ΘΗΕ*, 4, 1964, στ. 332).

Τὰ στιχηρὰ ἰδιόμελα ποῦ ἐκδίδονται στὰ νεώτερα μηναῖα Ἰανουαρίου στὴ μνήμη τῶν ἁγίων Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου, πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας (Ἰαν. 18), ἀνήκουν μᾶλλον στὸν ὁμώνυμο συμπατριώτη του Γεράσιμο Παλλαδά (βλ. παραπάνω).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ν. Β. Γωμαδάκη, Δύο Κρήτες πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγγεόμενοι. Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) καὶ Γεράσιμος Β' Παλλαδάς (1688-1710), «*Κρητικὰ Χρονικά*» Γ', 1949, σσ. 171-178 (= *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, σσ. 114-115).

48. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ

Ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς ἔζησε. Θεωρεῖται ὡς συντάκτης ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐνδειξη στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου: «*Σπυρίδωνα, ὃν γράψαντα μὴ μέμφεσθε ὡς ἀμαθῆ, ἀλλ' εὐχεσθε*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Πρβλ. Ἀκολουθία ἱερατικὴ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κυρῆ Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμπραντος, μετὰ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας αὐτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἀνθίμου Λελεδάκη, ἐπισκόπου Κισάμου καὶ Σελίνου, ἐν Χανίοις, 1922, σ. 19, σημ. η'. Τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐξέδωκε τὴν ἀκολουθία ὁ Λελεδάκης ἀγνοῶ.

49. ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Δάσκαλος στὸ Ρέθυμνο ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1837 ὠς 25 Μαΐου 1840. Συνέθεσε ἰδιόμελα στιχηρὰ τῆς Λιτῆς καὶ μεγαλυτάριον τῶν Τεσσάρων Νεομαρτύρων Ρεθύμνου (28 Ὀκτωβρίου 1824).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Ν. Δρανδάκη, Εἰδήσεις περὶ σχολείων Ρεθύμνης κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 19ου αἰῶνος, «Κρητικὰ Χρονικά» Δ', 1951, σ. 32, σημ. 37. Δετοράκη, Νεομάρτυρες, σ. 293.

50. ΣΥΝΕΣΙΟΣ Ο ΚΡΗΣ

Στὴ χειρόγραφη ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀπανωσήφη (βλ. παραπάνω, ἀρ. 2), τὸ πρῶτο δοξαστικὸ τῶν Αἰνῶν ἔχει τὴν ἐνδειξὴ «Ποίημα Συνεσίου τοῦ Κρητός». Ἴσως ὁ ἴδιος νὰ συνέθεσε καὶ ἕλη τὴν ἀκολουθία ἢ, πάντως, μεγάλο μέρος τῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ λόγιον δάσκαλο καὶ μοναχὸ τῆς ἴδιας μονῆς (τέλη 18ου - ἀρχὲς 19ου αἰῶνα).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Πετράκι, Ἀπανωσήφης, σσ. 70-72.

51. ΣΥΡΙΓΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Ἐπιφανὴς κρητικὸς ἱερομόναχος, θεολόγος, ἀντιρρητικὸς καὶ συγγραφέας πολλῶν ἔργων (1585-1683). Εἶναι ἐπίσης παραγωγικότατος ὕμνογράφος. Τὸ ὕμνογραφικὸ του ἔργο, σχεδὸν ἐξολοκλήρου ἀνέκδοτο, περιέχεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα 778 (ἄλλοτε 746 ἢ 776) τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ὕμνολογοῦμενοι ἅγιοι εἶναι κυρίως σύγχρονοὶ του νεομάρτυρες καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, οἱ ἀκολουθίες τοῦ Συρίγου εἶναι ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς καὶ συνάμα σημαντικὰ ἱστορικὰ ντοκουμέντα. Ἦδη ἐτοιμάζω ἐκτενὴ μελέτη γιὰ τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Μελετίου Συρίγου. Ἐδῶ περιορίζομαι νὰ μεταφέρω ἀπλῶς τὶς ἐνδείξεις τῶν ἀκολουθιῶν, χωρὶς ἀναφορὰ στὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα. Μνημονεύω μόνον τοὺς κανόνες, μὲ τὶς ἀκροστιχίδες.

α'. (σσ. 21-23): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἰορδάνου τοῦ Κανζαντζῆ, ποὺ μαρτύρησε στὴν Κωνσταντινούπολη (17 Φεβρουαρίου 1651). Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο β', μὲ ἀκροστιχίδα:

Ἰορδάνου ἀγῶνας στερεοὺς αἰνέσω· Μελέτιος.

β'. (σσ. 43-73): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἀθανασίου (29 Ὀκτωβρίου 1654), μὲ δύο κανόνες. Ὁ πρῶτος, σὲ ἦχο δ', ἔχει ἀκροστιχίδα:

Ἐν ἀφθίτοις ὕμνοις σε μέλω, τρισμάκαρ.

Καὶ ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο πλ. δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Στέμμασιν ἀθανάτοις ἀναθήσομεν (sic) Ἀθανάσιον.

γ'. (σσ. 75-105): Ἀκολουθία τῶν ἁγίων πατέρων ἡγουμένων τῆς μονῆς Μηδικίου (Νικήτα, Νικηφόρου καὶ Ἀθανασίου, 9 Ἰανουαρίου). Ὁ κανόνας (σ. 77), σὲ ἤχο β', μὲ ἀκροστιχίδα:

Αἶνον πατράσι Μηδικιώταις πλέκω Μελέτιος

Ἐπάρχει καὶ δεύτερος κανόνας παρακλητικὸς στοὺς ἴδιους ἁγίους (σ. 99), χωρὶς ἀκροστιχίδα, σὲ ἤχο πλ. δ'.

δ'. (σσ. 107-129): «Ἀκολουθία τῶν ἐν Τρυγλία λαμπάντων θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Στεφάνου, Θωμᾶ καὶ Θεοδοσίου: —, αχμθ' ἐν μηνὶ ἰουνίῳ ἐν Κίῳ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐν Κυπαρίσσῳ, καταφυγόντων ἡμῶν ἐκεῖσε διὰ τὴν λοιμικὴν νόσον». Ἡ ἀκολουθία τοποθετεῖται στίς 3 Σεπτεμβρίου. Ὁ κανόνας (σ. 109), σὲ ἤχο πλ. δ', ἔχει τὴν ἀκροστιχίδα:

Κοσμήτορας Τρυγλίας κοσμῶ προφρόνως

καὶ ἀμέσως τὴν ἔνδειξη: «Ποίημα Μελετίου Συρίγου».

ε'. (σσ. 131-196): «Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν Ὀδηγήτριαν καὶ εἰς τὸν ἅγιον Μακάριον τὸν ὀσιομάρτυρα». Ἡ ἀκολουθία ἔχει τρεῖς κανόνες. Ὁ πρῶτος «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν Ὀδηγήτριαν. Ποίημα Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ Συρίγου, φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε:

Βίον ὀδηγὸν σὲ προβάλλομαι, Κόρη Μελέτιος

Ὁ κανόνας σὲ ἤχο πλ. δ'.

Ὁ δεύτερος (σ. 145-154), μὲ τὴν ἔνδειξη: «Ἄλλος κανὼν εἰς τὸν ἅγιον καὶ καλλίνικον μάρτυρα Μακάριον, τὸν ἐκ Κίου μὲν ὀρμώμενον, ἐν Προύσῃ δὲ μαρτυρήσαντα κατὰ τὸ ἀφ' ἑτοσ τῆς σωτηρίας». Ἦχος β' καὶ ἀκροστιχίδα:

Τὸν μακαριστὸν Μακάριον αἰνέσω Μελέτιος.

Ὁ τρίτος κανόνας στὸν ἴδιο ἅγιο, σὲ ἤχο δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Τιμῶ προφρόνως τοὺς Μακαρίου ἄθλους.

ζ'. (σσ. 185-188) «Καθίσματα εἰς τὸν ἅγιον Ἡλίαν τὸν Θεοβίτην συντεθέντα προτροπῇ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Κοσμᾶ ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Ἡλιοῦ διατρίβοντος ἐν Κίῳ, αχμη' ἐν μηνὶ ὀκτωβρίῳ κζ'». Πρόκειται γιὰ ἕξι καθίσματα, παρέμβλητα στὸ συναξάριο τοῦ προηγούμενου ἁγίου.

ζ'. (σσ. 198-199): Δύο «Δοξαστικὰ εἰς τὴν ἁγίαν Θεοδοσίαν συντεθέντα διὰ παρακλήσεως Νικήτα πρωτοπάλτου Νικαίας, αχμθ' ἰανουαρίου 12».

η'. Ἀκολουθία «τῶν ὀσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Βασιλείου, Ἰγνατίου καὶ Λουκᾶ, πρώτου, δευτέρου καὶ τρίτου ἡγουμένων τῆς μονῆς τοῦ

Σωτήρος τοῦ ἐπιλεγομένου Βαθέος ῥάκος». Ὁ κανόνας (σ. 212), σὲ ἦχο δ', με ἀκροστιχίδα:

Ἦγουμένους τρεῖς προφρόνως ἐπαινέσω· Μελέτιος.

θ'. (σσ. 235-260). Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Μακαρίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἡγουμένου τῆς Πελεκητῆς. Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο α', με ἀκροστιχίδα:

Μακαρίοιο βίον πανπέρατον ἄσμασι μέλπω.

ι'. (σσ. 267-305). Ἀκολουθία τῶν Προυσιέων ἱερομαρτύρων Πατρικίου, Τιμοθέου καὶ Ἀλεξάνδρου. Στὴ σ. 269 ἡ σημείωση: «*Συνετέθη δὲ ἡ ἑορτὴ αὕτη ὑπὸ Μελετίου Συρίγου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός, κατ' αἴτησιν τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυρίου Ἀριστερᾶ τοῦ Γοργονίου καὶ λογοθέτου τῆς κατὰ Προῦσαν ἐκκλησίας*». Ἡ ἀκολουθία ἔχει τρεῖς κανόνες:

Τοῦ ἁγίου Τιμοθέου σὲ ἦχο δ', με ἀκροστιχίδα:

Τιμαῖς γεραίρω τοὺς Τιμοθέου πόνοους.

Τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου, σὲ ἦχο πλ. δ', με ἀκροστιχίδα.

Ἄθλους Ἀλεξάνδροιο εὐφημεῖν θέμις.

«*Παράκλησις εἰς τοὺς τρεῖς ἱερομάρτυρας*», σὲ ἦχο πλ. δ', με ἀκροστιχίδα:

Θύτας ὕμῳ τρεῖς προστάτας Προυσιέων.

ια'. (σσ. 307-336): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο πλ. δ', με ἀκροστιχίδα:

Ἰγνατίοιο κλέος πανάριστον ἐν ἄσμασι μέλπω.

Ἐπάρχει καὶ δεύτερος κανόνας (σ. 312), με ἀκροστιχίδα:

Τοὺς Ἰγνατίου εὐφημῶ χαίρων ἄθλους.

ιβ'. (σσ. 341-374). Ἀκολουθία τῆς ἁγίας ὀσιομάρτυρος Θεοδοσίας (Μαΐου κθ'), με δύο κανόνες. Ὁ πρῶτος, με ἀκροστιχίδα «*Θεοδοσίας τῆς μάρτυρος μέλπω κλέος*», εἶναι τοῦ Θεοφάνους. Ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο πλ. α', ἔχει ἀκροστιχίδα:

Θεοδοσίαν ὕμῳ ὡς Θεοῦ δόσιν· Μελέτιος.

ιγ'. (σσ. 381-409). Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Θύρσου. Ἐπάρχουν δύο κανόνες. Ὁ πρῶτος παρακλητικὸς, σὲ ἦχο πλ. δ', με ἀκροστιχίδα:

Θηρῶν με, Θύρσε, τῶν νοητῶν ἀρπάσαις.

Καὶ ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο δ', με ἀκροστιχίδα:

Σωτηρίας θύραν σε Θύρσον αἰνέσω· Μελέτιος.

ιδ'. (σσ. 421-445): Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Ἰωάννου τοῦ Θα-

σίου, πὸ μαρτύρησε στὴν Κωνσταντινούπολη (21 Δεκεμβρίου 1652). Ὁ κωνόνας, σὲ ἦχο α', ἔχει ἀκροστιχίδα:

Κλεινὸν Ἰωάννην θεοεἰκελον ἄσμασι μέλω.

ιε'. (σσ. 455-474): Ἀκολουθία «Εἰς τὸν ἅγιον Τιμόθεον τὸν Προκοπήσου». Ὑπάρχουν τρεῖς κανόνες. Ὁ πρῶτος, σὲ ἦχο α', μὲ ἀκροστιχίδα:

Τιμοθέοιο κλέος πανυπέρτατον ἔσοχα μέλω.

Ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Κλυτὸν Τιμοθέοιο βίον κωδαίνω ἐν ὕμνοις.

Ὁ τρίτος, σὲ ἦχο β', ἔχει τὴν ἀκροστιχίδα:

Τιμόθεον δοξάζων Χριστὸν ὑμνήσω Μελέτιος.

ισ'. (σσ. 477-479): Τροπάρια τῶν αἰῶνων τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Φωκά. Στὸν τίτλο ἡ ἔνδειξη: «ἢ δὲ λοιπὴ ἐορτὴ αὐτοῦ γέγραπται ἀλλαχοῦ». Δυστυχῶς ἡ ἀκολουθία αὐτὴ δὲν περιέχεται στὸ σωζόμενο μέρος τοῦ κώδικα καὶ ἀσφαλῶς ἐξέπεσε.

ιζ'. (σσ. 493-538): Ἀκολουθία τοῦ κρητικοῦ νεομάρτυρα Μάρκου τοῦ νέου (14 Μαΐου 1643). Ὑπάρχουν δύο κανόνες. Ὁ πρῶτος, σὲ ἦχο δ', ἔχει τὴν ἀκροστιχίδα:

Γενναίους ἔργοις ἐντροφῶ Μάρκου νέου.

Ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο πλ. δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Μάρκου ἐπαίνους ἀρτιμάρτυρος πλέω.

ιη'. (σσ. 567-679): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἰωάννου τοῦ ἐν Σοτζαβία. Ὑπάρχουν δύο κανόνες. Ὁ πρῶτος, σὲ ἦχο δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Τὸν χαριτόνυμον ἄσμασ' Ἰωάννην ἀναμέλω Μελέτιος.

Ὁ δεύτερος εἶναι παρακλητικός, σὲ ἦχο πλ. δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Ἰωάννου ἀγῶνας ἀθλοφόρου ἀναδήσω.

Δύο αὐτόγραφες σημειώσεις τοῦ Συρίγου μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ χρονο καὶ τὸν τόπο συνθέσεως τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς. Στὴ σ. 599: «Ἡρξάμην ταύτην τὴν ἐορτὴν συντιθέναι ἐν Γιασίῳ. Ἐπληρώθη δὲ ἐν Σοτζαβία. ,αχμς' Μαΐῳ α'». Στὴ σ. 679: «Συνετέθη ἡ παροῦσα ἐορτὴ ὑπὸ Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ Συρίγου, τοῦ κρητός, κατὰ τὸ ,αχμς' ἔτος τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ἐν μηνὶ μαΐῳ ἐν Σοτζαβία».

ιθ'. (σσ. 683-741): «Μνήμην ἐπιτελοῦμεν τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν Πιετζαρίῳ ἀσκησάντων καὶ πάντων τῶν ἐν Ῥωσία λαμπράντων, συντεθεῖσα ὑπὸ Μελετίου Συρίγου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός, λε-

γάτου τοῦ παραγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Παρθενίου καὶ πάσης τῆς περὶ αὐτὸν ἱεραῶς συνόδου, ἀποσταλέντος πρὸς Ρόσους κατὰ τὸ ,αχμγ' ἰνδικτιῶνος δεκάτης ἐν μηνὶ ἰουνίῳ». Ἡ ἀκολουθία ἔχει τρεῖς κανόνες.

Ὁ πρῶτος, σὲ ἦχο β', ἔχει ἀκροστιχίδα:

Πατέρας μέλω τὸς τροφίμους Ρωσίας.

Ὁ δεύτερος, σὲ ἦχο δ', μὲ ἀκροστιχίδα:

Σηλαιωτῶν ἄθροισμα αἰνῶ προφρόνως.

Ὁ τρίτος εἶναι παρακλητικός, χωρὶς ἀκροστιχίδα.

κ. (σσ. 759-792): Ἀκολουθία «εἰς τὸν ἄρραφον χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ τὸν ἐν Μοσχοβία συντεθεῖσα ἐν Κιοβία κατὰ τὸ ,αχμγ' ἔτος ἐν μηνὶ ἰουλίῳ ὑπ' ἐμοῦ Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ Συρίγου». Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο δ', ἔχει ἀκροστιχίδα:

Χριστοῦ ἄρραφῳ χιτῶνι πλέκω μέλος.

Στὰ θεοτόκια: «Μελετίου».

κα'. Ἀκολουθία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Ἐπιβατηνῆς (Ὀκτωβρίου 12). Περιέχεται στὸν κώδικα 8 τῆς Βατοπεδινῆς Σκήτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (E. Lambertz - E. Λίτσας, σ. 33). Ὁ κανόνας, σὲ ἦχο πλ. δ', πρὸς τὸ Ὑγρὰν διοδεύσας, ἔχει ἀκροστιχίδα:

Αἶνον δέχθητι, ᾧ μῆτερ, Μελετίου Κρητός.

Ἡ ἀκολουθία συμπληρώνεται μὲ δύο καθίσματα, κοντάκιο καὶ Οἶκο, καὶ τρία μεγαλυνάρια. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θεόδ. Ν. Ζήση, Ἡ ἁγία Παρασκευὴ ἢ Ἐπιβατηνὴ καὶ ἄγνωστος κανὼν τοῦ Μελετίου Συρίγου εἰς αὐτήν, «Κληρονομία» 11, 1979, σσ. 317-339 (τὸ κείμενο στὶς σ. 333-339).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ἡ σχετικὴ μὲ τὸν Μελέτιο Συρίγο βιβλιογραφία εἶναι πλούσια. Περιορίζομαι ἐδῶ στὰ βασικότερα καὶ κυρίως σὲ ὅσα ἔχουν σχέση μὲ τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο του: J. Pargoire, *Meletios Syrigos, sa vie et ses oeuvres*, EO 11, 1908, σσ. 264-280, 331-340 καὶ 12, 1909, σσ. 17-27, 167-175, 281-286, 336-342. Ἰδιαίτερα, τ. 11, 1908, σσ. 277-280, ὅπου ἀναλυτικῆ, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε ἀκριβῆς, περιγραφή τοῦ κώδικα 746 (σήμερα 778) τοῦ ΜΠΤ. Emereau, EO 23, 1924, σ. 410. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (παραπάνω, ἀρ. β') βρίσκεται καὶ στὸν κώδικα 868 (18ου αἰῶνα) τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Βλ. Λάμπρου, *Κατάλογος*, Β', σ. 232. Ἐπίσης, Θεοχ. Δετοράκη, Ὁ κρητικὸς νεομάρτυρας Μάρκος Κυριακόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀκολουθία του, «Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 67-87 (τὸ κείμενο, σσ. 75-87). Βλ. ἀκόμη: Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Μελέτιος Συρίγος (1586-1664), «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 54, 1971, σσ. 156-171. Ν. Β. Τωμαδάκη, Τὰ ἔτη τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου Μελετίου ἱερομονάχου Συρίγου τοῦ Κρητός (1685-1663), «Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδου», Βενετία 1974, σσ. 276-278, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

52. ΤΑΜΙΑΣ (ἢ ΝΤΑΜΙΑΣ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Πρωτοψάλτης τοῦ Χάνδακα (πρῶτο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰώνα) καὶ κωδικογράφος. Τὸ ὄνομά του βρίσκεται συχνὰ στὰ μουσικὰ χειρόγραφα. Συνέθεσε ἐπίσης ὕμνους στὴ Θεοτόκο, σὲ στίχους δεκαπεντασύλλαβους καὶ γλώσσα λόγια ἐκκλησιαστική. Στὸν κώδικα 963, φ. 257β, σώζονται τὰ ἀκόλουθα τροπάρια τοῦ «κῆρ Δημητρίου τοῦ Νταμία» σὲ ἦχο πλ. δ' :

1. Τὴν ἄχραντον παρθένον, τὴν δέσποιναν τοῦ κόσμου...
2. Δέσποινα μήτηρ τοῦ Θεοῦ ἐδλογημένη, χαῖρε...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στάθη, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία*, σ. 200, ἀρ. 54, 55 (ὅπου καὶ ἔκδοση τῶν κειμένων). Παλαιότερα ὁ Κ. Σάθας, *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν...*, ἐν Ἑνετίᾳ 1878, σ. σια', σημ. 4, ἔγραψε: «Τούτου (δηλ. τοῦ Δημ. Ταμία) εὑρηται ἰδιόγραφος ἁσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος ἐν τῇ Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ». Ὁ Ταμίας ὅμως εἶναι ἀπλῶς ὁ κωδικογράφος, ὃχι ὁ συνθέτης τῆς ἀκολουθίας, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει στὸν κολοφῶνα τοῦ Μαρκιανῶ κώδικα II, 153: «Ἐργάφη ἡ ἀκολουθία αὐτὴ διὰ χειρὸς (sic) ἐμοῦ δημητρίου τοῦ ταμία καὶ πρωτοψάλτου Κρήτης διὰ συζητήσεως τοῦ εὐγενεστάτου καὶ τιμιωτάτου κυρίου Γεωργίου τοῦ Δραμητινοῦ καὶ οἱ ψάλλοντες αὐτὴν εὐχέσθαι (sic) μοι διὰ τὸν κύριον ἄχλδ' φεβρουαρίου». Πρβλ. E. Mioni, *Codices Graeci manuscriptorum Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, I 2, σ. 65. Χατζηγκακουμῆ, *Χειρόγραφα*, σ. 29, 84 σημ. 60.

53. ΤΖΑΓΚΑΡΟΛΟΣ ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ

Λόγιος ἱερομόναχος, κτίτορας καὶ ἡγούμενος τῆς ἱ. μονῆς Ὁδηγήτριας (Γωνιάς) Κισάμου. Ὡς ὕμνογράφος συνέθεσε:

α. Κανόνα, μὲ τὸν τίτλο: «Κανὸν ἱκετήριος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν Ὁδηγήτριαν». Περιέχεται στὸν κώδικα τῆς μονῆς Γωνιάς.

β. Ἴσως καὶ τὴν Ἀκολουθία στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Περιέχεται στὸν κώδικα Ξ 762,3 τῆς μονῆς Ξενοφῶντος (Λάμπρος, Α', σ. 437).

γ. Μακαριστάρια στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἐρημίτη τῆς ἱ. μονῆς Γδερνέτου Ἀκρωτηρίου Κυδωνίας, σὲ τρεῖς στάσεις, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐγκωμίων τοῦ Μ. Σαββάτου. Οἱ δύο πρῶτες στάσεις ἔχουν ἀκροστιχίδα: «Βενέδικτος ἱερομόναχος Τζακαρόλας». Ἡ τρίτη ἔχει ἀκροστιχίδα ἀλφabetική.

δ. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρα Εὐσταθίου καὶ τῆς συνοδείας αὐτοῦ. Περιλαμβάνει ἑσπερινὸ καὶ ὄρθρο. Ὁ κανόνας ἔχει τὴν ἀκροστιχίδα: «Ἀμαρτωλὸς ἱερομόναχος Βενέδικτος ὁ Τζαγκαρ(ό)λος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ν. Β. Γωμαδάκη, Ἱερομονάχου Βενεδίκτου Τζαγκαρόλου Βίος καὶ Ἔργον, «Κρητολογία» 10, 1980, σσ. 5-34, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἐκδόσεις κειμένων. Τὰ μακαριστάρια, σσ. 16-20, ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, σσ. 22-30.

54. ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Στὸν κώδικα 832 (18ου αἰ.) τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, φ. 257α, ὑπάρχει «*Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Ἀγγελῆ (Σεπτ. ιε'), ποίημα Γεωργίου Τραπεζουντίου τοῦ Κρητός*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εἰςτρατιάδη, *Κατάλογος Βατοπεδίου*, σ. 161.

55. ΧΑΛΚΩΜΑΤΑΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

Ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν προσφύγων ποὺ κατέφυγαν στὴ Ζάκυνθο. Κατὰ τὸν Ντ. Κονόμο, *Οἱ Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο*, σ. 79, εἶναι συνθέτης ὕμνογραφικῶν κειμένων.

56. ΧΑΜΕΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ

Ἱερομόναχος ἀπὸ τὴν Κυδωνία, ποὺ ἔγραψε κανόνα στὸν ἕσιο Ἰωάννη τὸν Ξένο, σὲ ἦχο δ' (πρὸς τὸ· *Ἀνοίξω τὸ στόμα μου*), καὶ μὲ ἀκροστιχίδα: «*Ἀμαρτωλὸς ἱερομόναχος Μᾶρκος Χαμετῆς*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Τωμαδάκη, Ἱμνογραφικὰ Ξένου, σ. 316 καὶ 320-321, ὅπου οἱ ἀπαρχῆς τῶν τροπαρίων. Τοῦ ἴδιου, Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας, σ. 42.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

ΑΡΑΓΟΣ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ἡ λέξις ἀραγός, μὲ τὴ σημασία τοῦ μικροῦ δερμάτινου ἀσκοῦ, βρισκόταν παλιότερα σὲ μεγάλη χρῆση κυρίως στὰ ὄρεινὰ χωριά τῆς Δυτικῆς Κρήτης, δὲν ἔπαψε ὅμως καὶ μέχρι σήμερα νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἀπλοῦς ἀνθρώπους τῆς ὑπαίθρου.

Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἔχουν γίνει ἀρκετὲς προσπάθειες, πού δὲν φαίνονται νὰ εἶναι πειστικές. Στὴν παρούσα μελέτη ἐπανεξετάζεται, μετὰ ἀπὸ ἀξιολόγησι τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, τὸ ὅλο θέμα καὶ μὲ βάση τὴ διάδοσι τῆς λέξεως στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο ἐπιχειρεῖται ταξινομήσι τῶν διαφόρων —ἀντιφατικῶν ἐκ πρώτης ὄψεως— σημασιῶν τῆς λέξεως μὲ παράλληλη ἐντόπισι 75 περίπου συνωνύμων λέξεων. Ἡ συγχρονικὴ καὶ διαχρονικὴ ἔρευνα τοῦ σημασιολογικοῦ πεδίου τῆς λέξεως ἀραγός μᾶς ὀδήγησε σὲ μιὰ νέα ἐτυμολογία, πού πιστεύουμε ὅτι εἶναι πειστικότερη ἀπ' ὅσες προτάθηκαν μέχρι σήμερα.

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα τὶς σημασίες πού ἔχει ἡ λ. ἀραγός στὴν Κρήτη¹. Ἡ πιὸ συνηθισμένη σημασία τῆς λ. εἶναι: μικρὸς ἀσκὸς ἀπὸ δέρμα νεαροῦ ζώου (ριφιοῦ ἢ ἀρνιοῦ) στὸν ὁποῖο οἱ βοσκοὶ βάζουν γάλα, μυζήθρα ἢ τυρί². Ὁ ἀραγὸς χρησιμοποιεῖται κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ τοὺς κυνηγοὺς γιὰ νὰ βάζουν τὰ θηράματά τους καὶ ἀπὸ τοὺς βοσκούς γιὰ νὰ τοποθετοῦν διάφορα προσωπικὰ ἀντικείμενα ἢ νὰ μεταφέρουν τὸ φαγητὸ πού ἔπαιρναν μαζί τους.

1. Τὸ σχετικὸ ὕλικὸ ἔχει συγκεντρωθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀπὸ τὸν Ἐ. Κ. Πλατάκη, Τὸ ἔτυμο τῆς λέξεως ἀραγός, *Ἀμάλθεια* 8 (1977), σσ. 215-219. Σύγκρ. Γ. Ι. Σειστάκη, Τοπωνυμικά. Ὁ Σφακὸς, *Κρητικὴ Ἔστι* 30 (1979), σσ. 352-354. Ὁ Σειστάκης στὴ μελέτη του αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀγνοεῖ τὸ δημοσίευμα τοῦ Πλατάκη.

2. Βλ. Στεφ. Α. Ξανθοῦδίδου, Ποιμενικά Κρήτης, *Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον* 5 (1918), σ. 308 = *Μελετήματα*, ἐπιμέλεια Νικολάου Παναγιωτάκη - Θεοχάρη Δετοράκη, ἔκδοσι Δήμου Ἡρακλείου, Ἡράκλειο 1980, σσ. 380-381. Γ. Μαυρακάκη, *Ποιμενικά Δυτικῆς Κρήτης*, Χανιά 1948, σσ. 78-79. Μ. Χουρμούζη, *Κρητικά*, Ἀθῆναι 1842, βλ. λ. ἀραγός. Σύγκρ. Ρουσοπούλου, Ἀγνώστου Κρητικαὶ λέξεις, *Φιλίστωρ* 4 (1863), σσ. 508 καὶ 511. Thomas A. B. Spratt, *Travels and researches in Crete*, τόμ. 1-2, London 1865, 1, σ. 367. Βλ. καὶ τὰ χειρόγραφα πού βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΑΙΑ) 40α, σ. 1, 268, σ. 11 καὶ 470, σ. 29.

Σπάνια μεταφέρεται μὲ τὸν ἀραγὸ κρασί, στράφυλα¹ ἢ μέλι καὶ πολὺ πιὸ σπάνια λάδι ἢ νερό. Ἡ λέξις τέλος εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς παρωνύμιο ἀπὸ τῆ Βιάννο, ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ὁ Στ. Λουλάκις² σὲ χειρόγραφη συλλογὴ του ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΑΙΑ).

Ἡ λέξις ἀραγός ἦταν παλιότερα ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴν Κρήτη, ὅπως δείχνουν πολλὰ δημοτικὰ τραγούδια, στὰ ὁποῖα βρίσκουμε τὴ λέξις, καθὼς ἐπίσης ἀρκετὲς στερεότυπες ἐκφράσεις:

- Σφακιά: *Διάλε, ὅσο δεῖς (πιεῖς) ἀπὸ τὸν ἀραγὸ μου γάλα=μὴν ἐλπίζεις καλὸ ἀπὸ μένα, μὴ στηρίζεσαι στὴ βοήθειά μου.*
- *κάθεται καὶ μοῦ ἀνα(ε)καιρώνει παλιοῦ ἀραγοῦ βαστάγια=παλιά, λησμονημένα γεγονότα³.*
- *βάνω ᾽ς τὸ καλάθι γάλα |κ' εἰς τὸν ἀραγὸ κουτάλια⁴. "Ὅταν κάνει κανεὶς τὸ ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι εἶναι τὸ σωστό.*
- *ἀπόπλυμα τοῦ ἀραγοῦ ἔπινες καὶ χουμάδες μέσα στὸ βερνεγάδο καὶ τώρα τρῶς ρυζόγαλο καὶ θέλεις καὶ στιφάδο⁵.*

Στὸ Νίππος Ἀποκορώνου κατέγραψα τὸ δίστιχο:

- *ὁ Μάης τὸ ἐμάγεψε τὸ γάλα τῶν προβάτω
καὶ ὁ πρωτοούλης τό 'φερε στὸν ἀραγὸ γεμάτο.*

Παράγωγα τῆς λ. ἀραγός γνωστὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη εἶναι: ἀραγάκι⁶, ἀραγια⁷ (=ποσότητα ποὺ χωρεῖ ἕνας ἀραγός: μιὰ ἀραγια γάλα), ἀραγουλάκι⁷, ἀραγούλι⁸. Βλ. καὶ τὰ σύνθετα: *ἀνθογαλαραγός=ὁ ἀραγός στὸν ὁποῖο βάζουν

1. Στὴ Σητεία (βλ. Χφ. 544, σ. 162 ΑΙΑ) ἢ λ. ἀραγός φέρεται ὡς συνώνυμη μὲ τὴ λ. ἀσκή. Ὁ ἀραγός κατασκευαζόταν ἀπὸ δέρμα τράγου καὶ εἶχε μεγάλο μέγεθος. Τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν στραφύλων στὸ καζάνι γιὰ τὴν ἀπόσταξή τους.

2. Στ. Μ. Λουλάκι, Χφ. 93, σ. 10 ΑΙΑ. Ἡ λ. εἶναι γνωστὴ ὡς παρωνύμιο μὲ τὸν τύπο Ἀράγα (=αὐτὸς ποὺ ἔχει μεγάλη κοιλιὰ σὰν τὸν ἀραγὸ) καὶ ἀπὸ τὶς Γωνιές Μαλεβιζίου. Βλ. Χρ. Χαραλαμπίκη, *Ἡ γλώσσα δύο κρητικῶν χωριῶν: Γεράκι Πεδιάδος καὶ Γωνιές Μαλεβιζίου*, Ἀθήνα 1981, σ. 77. Σύγκρ. σ. 24. (ΑΙΑ, Χφ. 1214).

3. Ν. Πολίτου, *Παροιμῖαι*, τόμ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 411. Σύγκρ. σ. 204. Βλ. καὶ Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1934 (Ἀνατύπ. 1980: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), σ. 204.

4. Ἀ. Κριάρη, *Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων*, ἐκδ. Β', ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 358.

5. Μ. Πιτυκάκη, Χφ. 948, σ. 173 ΑΙΑ (ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα τοῦ Διαλυνομιχάλη).

6. Κρήτη (Σέλιον), Χφ. 1097, σ. 17 ΑΙΑ.

7. Κρήτη, Χφ. 1046, σ. 276 ΑΙΑ.

8. Σύγκρ. τὸν τύπο ἀραγοῦδι ἀπὸ τῆ Χίο (βλ. σ. 278 σημ. 14).

τὸ ἀνθόγαλα¹, λιδαραγός² καὶ μυζηθραραγός. Ἀμφιλεγόμενο εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν ἀράγι καὶ τὸ σύνθετο σουβλαράι. Ἴσως ἐδῶ δὲν ἔχουμε ὡς β' συνθ. τῆ λ. *ἀράγι ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸ ρογί(ον): σουβλιὰ-ρόγι) σουβλιαροί) σουβλαροί καὶ μὲ ἀφομοίωση: σουβλαράι. Διαφορετικὰ θὰ περιέμενε κανεὶς κατὰ τὰ: λιδαραγός, μυζηθραραγός τὸ σύνθ. *σουβλαραγός. Ἡ ὑπόθεσή μας αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ συνθέτων τοῦ ἴδιου τύπου: ἀμμουδαρόγης ἢ, καὶ ἀμμουδαράγης³=γῆ ἀμμώδης. Ἀντιστοιχία ὑπάρχει ἐνδεχομένως καὶ στὸ σύνθ. λαδοροί=λαδικὸ καὶ λαδόρογο=ρογὶ γιὰ λάδι (Κύθηρα). Σύγκρ. πιὸ κάτω τὶς λέξεις ρογός, ρογιόν.

Κατὰ μαρτυρία τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ (ΓΛ), βλ. λ. ἀραγός, ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι ἀκόμη γνωστὴ ἀπὸ τὰ Ἀντικύθηρα, Ἡπειρο, Κάλυμνο (μὲ τὸν τύπο ἀραός), Κύθηρα καὶ Πελοπόννησο. Ἡ λ. ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἀνῆκε στὸ λεξιλόγιό τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Ἡπείρου. Σήμερα, πάντως, δὲν ἀκούγεται στὴν Ἡπειρο. Ὁ Ε. Μπόγκας⁴ καταγράφει στὸ λεξικὸ τοῦ τῆ λ. ἀραγός ἔχοντας ὡς μοναδικὴ πηγὴ τοῦ τὸν Π. Ἀραβαντινός⁵. Ὁ Ἀραβαντινός πάλι ὑποθέτουμε ὅτι συμπεριέλαβε στὸ γλωσσάριό του τὴ λέξη, ἐπειδὴ προφανῶς τὴν εἶχε συναντήσει στὸ ἔργο τοῦ Κ. Κρυστάλλη⁶. Ἡ ἀνακρίβεια αὐτῆ,

1. Τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΓΛ) ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ ἀνθόγαλα καὶ ἀραγός. Ὁ τύπος ὅμως ἀ(ν)θόγαλα δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἐπειδὴ ἡ λ. *ἀνθογαλαραγός δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος, εἶναι πιὸ φυσικὸ νὰ θεωρήσουμε ὡς α' συνθ. τῆ λ. ἀθόγαλο, τό. Στὴν Κρήτη λέγεται καὶ: ἀθόγαλος, ὁ: ἀθογαλοαραγός) ἀθογαλαραγός. Σύγκρ. τὰ ποντιακὰ *ἀνθογαλοβάρελο καὶ *ἀνθογαλοκούρουπο.

2. Ὁ Γ. Μαυρακάκης (βλ. σ. 272, σημ. 2) γράφει ληδαραγός. Σύγκρ. τὸ συνώνυμο ἀλιπούγγι=«τροβαδάκι γιὰ ξερὸς ἐλιές». Βλ. Π. Βλαστοῦ, *Συνώνυμα καὶ συγγενικά. Τέχνες καὶ σύνεργα*, Ἀθήνα 1931 (Ἀνατύπ. Ἀθήνα 1976), σ. 287, βλ. λ. ταγάρι.

3. Γ. Ε. Παγκάλου, *Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, τόμοι 6 (Α-ΣΤ), Ἀθήναι 1955-1975, βλ. τόμ. 5, σ. 142.

4. Ε. Μπόγκα, *Τὰ γλωσσικὰ ιδιώματα τῆς Ἡπείρου*, τόμ. Α', Ἰωάννινα 1964, βλ. λ. ἀραγός.

5. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Ἡπειρωτικὸν γλωσσάριον*, ἐν Ἀθήναις 1909, βλ. λ. ἀραγός.

6. Ὁ Κ. Κρυστάλλης (1868-1894) χρησιμοποιεῖ τῆ λ. ἀραγός στὰ ἐξῆς ποιήματά του (ἔκδ. Κ. Κρυστάλλης, *Ἔργα. Ποιήματα - Πεζά*, τόμ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1912): Τόμ. 2, σ. 40 (Τὸ φίλημα): ἀπαράτῳ τὸ ραβδί κρεμάω τὸν ἀραγὸ μου|τὴν κόρη ἀρπάξω ὃχ τὰ μαλλιά καὶ τὴν φιλῶ ᾗς τὰ χεῖλια. 2, σ. 43 (Ὁ σκάρος): ἄλλος (=πιστικὸς) γιὰ τράστον, γιὰ ἀραγὸ|μαδάει προβιὰν καινούργια. 2, σ. 47 (Ὁ ἐτοιμοθάνατος βοσκός): Μαζί μου, μέσ' ᾗς τὸ μῆμα μου|καὶ τὸ κανί μου βάλτε,|τὸ πλουμιστό μου τὸ κανί,|τὸν ὄμορφο ἀραγὸ μου. Σύγκρ. 2, σ. 82. Στὸ δεῦτερο τόμο τῶν «Ἀπάντων» τοῦ ὁ Κρυστάλλης δίνει τὸ ἐρμηνευμα: «ἀραγός, ὁ δερμάτινος τρουβάς ἢ τράστα τῶν πιστικῶν, λέγεται καὶ δραγατσίκια». Πιστεύουμε ὅτι ὁ Κρυστάλλης, ποῦ ἔδειχνε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἰδιαίτερη προτίμηση στὶς ἰδιωματικὲς λέξεις, γινώριζε τῆ λ. ἀραγός ἀπὸ τὴν κρητικὴ διάλεκτο καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ τὴν χρησιμοποιοῦσε σὲ μερικὰ ποιήματά του. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ παράδειγμα 2, σ. 43, ἔ.ἀ., ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τῆ λ. ἀραγός δίπλα στὴν ἀρκατὰ διαδεδομένη στὴν Ἡπειρο συνώνυμη λέξις τράστος.

ὅτι ἡ λ. ἄραγός εἶναι δῆθεν καὶ ἡπειρωτικὴ, ἐπαναλαμβάνεται στὸ λεξικὸ τῆς κρητικῆς διαλέκτου τοῦ Γ. Παγκάλου¹ καὶ στὸ πρόσφατο δημοσίευμα τοῦ Ἐ. Κ. Πλατάκη². Ἡ λ. ἄραγός δὲν εἶναι γνωστὴ οὔτε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ λήμματος τοῦ ΙΑ στηρίχτηκε στὴ συλλογὴ τοῦ Μ. Λελέκου³, στὴν ὁποία παρατίθεται ἓνα κρητικὸ ἄσμα (βλ. σ. 273, σημ. 4), ποὺ περιέχει τὴ λ. ἄραγός. Ἐπειδὴ ὁ συλλογέας τοῦ ὕλικου — ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπικριθεῖ γιὰ τὸ ἀμέθοδο τῆς συλλογῆς του — ἦταν πελοποννήσιος, δὲν σημαίνει ὅτι καὶ ἡ λέξη ἄραγός εἶναι πελοποννησιακὴ!

Ὁ καθορισμὸς τῆς γεωγραφικῆς διαδόσεως τῆς λ. ἄραγός ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνεία της, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς.

Γιὰ νὰ ἐννοήσουμε καλύτερα τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λέξεως ἄραγός πρέπει νὰ τὴ δοῦμε μέσα στὸ εὐρύτερο σημασιολογικὸ πεδίο ὅπου ἀνήκει μαζί μὲ ἄλλες «συνώνυμες» λέξεις⁴.

Ἡ λ. ἄραγός ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηριστικὴ λέξη τῆς κρητικῆς διαλέκτου. Ἡ διαδεδομένη ὅμως σὲ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο λ. ἀσκή βρισκόταν — καὶ βρίσκεται — στὴν Κρήτη σὲ μεγαλύτερη χρῆση, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ πολλὰ σύνθετα ποὺ ἔχουν ὡς ἀ' συνθετικὸ τὴ λ. ἀσκός, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦνται μόνον ἀπὸ τὴ Μεγαλόνησο: ἀσκόκουρος, ἀσκόξυλο, ἀσκόπιρος, ἀσκοράφτης, ἀσκοσάκκι, καθὼς καὶ τὸ ρῆμα ἀσκιάζω (βλ. τὰ λήμματα αὐτὰ στὸ ΙΑ).

Ἡ λ. ἀσκός καλύπτει πολλὰς περιοχὰς χρήσεως τῆς λ. ἄραγός καὶ μὲ τίς σημασίες ποὺ παρουσιάζει ὡς ἀπλὴ λέξη ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ δυνατότητα σχηματισμοῦ συνθέτων τοῦ τύπου: κρασάσκι, κρασασκόπουλο, κρασασκός (Μύκονος), λαδάσκι, μελάσκι, νεράσκι, στραφυλάσκι (Νάξος), τουλουμάσκι (Νάξος). Σῦγχρ. ἀσκάκι, ἀσκόπουλο, ἀσκος, ἀσκούδι, ἀσκούλα, ἀσκουλάκι, ἀσκούλι, βουβαλόδεσμα, βουβαλόπετσα, βουβαλοπέτσι, βουβαλοπροβιά, βουβαλοτόμαρο, βουβαλοτούλουμο, βουτσί, γεντέκι (βλ. ΙΑ, σημασία Β 2), θελάκι,

1. Γ. Παγκάλου, ἔ.ἀ., τόμ. 5, σ. 191 σημ. 1.

2. Ἐ. Κ. Πλατάκη, Τὸ ἔτυμο τῆς λέξης ἄραγός, ἔ.ἀ., σ. 215 σημ. 1.

3. Μ. Λελέκου, Ἐπιδόρπιον, ἐν Ἀθήναις 1888, τόμ. Α', μέρος Α', σ. 181 (Βουκολικά): Τὸν καιρὸ τῆς Βενετιᾶς/... βάλλω 'ς τὸ καλάθι γάλα/ καὶ 'ς τὸν ἀραγὸ κοντάλια.

4. Ἡ λ. «συνώνυμα» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ ἐντελῶς συμβατικὴ ἔννοια. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, Θεωρητικὴ γλωσσολογία, Ἀθήνα 1980, σ. 103: «... πραγματικὴ σύμπτωση τῶν σημασιῶν δύο λέξεων (σημείων) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξη. Μιὰ τέτοια σύμπτωση (ὁμωνυμία) θὰ σήμαινε πλήρη ταύτιση δύο λέξεων τόσο στὴν γνωστικὴ ὅσο καὶ στὴν βιωματικὴ πλευρὰ τῆς σημασίας κι ἀκόμη δυνατότητα χρησιμοποιοῦσεως τῆς μιᾶς ἀντὶ τῆς ἄλλης σὲ ὅλα τὰ δυνατὰ περιβάλλοντα (χρήσεις). Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν συμβαίνει στὴν πρᾶξι ἢ συμβαίνει σπανιότατα...».

θυλάκι (φυλάτσι), θυλακούρα, θυλακούρι¹, ματαράς², περλογή³, τουλούμι, τουλουμάκι κ.ά.

¹Ανάλογα με τή σημασία που παρουσιάζει ή λ. άραγός ύπάρχουν οί έξής άντιστοιχίες συνωνύμων λέξεων:

1. Άραγός=άσκι για γάλα ή τυρί: γαλόδεσμα (Θεσσαλία), δερμάτι, μαστέλο(ς), μουστιά, μυζηθροσακούλα, τάλαρος, τυροβόλι⁴, τυρολόγι - τυρολόγος (Ήπειρος, Θεσσαλία Μαθράκι, Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα).
2. Άραγός=«πήρα πειμένων, κυνηγών» κ.ά.: ταγάρι⁵, ταγαρτζίκα⁶, ντορ-

1. Βλ. Γ. Δ. Ζευγώλη, Ποιμενικά τής Όρεινής Νάξου, *Λαογραφία* 15 (1953), σ. 100 και σημ. 3.

2. Ό ματαράς (τουρκ. *mataras*) είναι δερμάτινο άσκι που χρησίμευς κυρίως για τή μεταφορά νερού ή κρασιού. Σπανιότερα μεταφερόταν με αυτόν γάλα ή λάδι. Σε μερικές περιοχές τής Ήπείρου και τής Μακεδονίας ονόμαζαν έτσι τό «παγούρι». Ή λ. μάς είναι γνωστή από τήν Εύβοια, Ήπειρο, Θεσσαλία, Λευκάδα, Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα κ.ά.

3. Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικά Έρευναί, Α'*, σ. 614: «περλογή, όπερ έν Χίω=άσκός, έν Ήκάρω δέ=άγγειον έν κολοκύνθης πρός άντλησιν οίνου». Σύγκρ. Στ. Βίου, Χιακά παραδόσεις, *Λαογραφία* 9 (1926), σ. 220 και 221: «περλοή και περλίω». Ύποκορ. *περλογούδι* τό (ΑΙΑ).

4. Τυροβόλι (τυρ' βόλι) λέγεται στήν Καλοσκοπή Στερεάς Ελλάδας (βλ. Χφ. 456, σ. 39 ΑΙΑ) «ό μικρός άσκός έξ έρίφου ή άρνίου άρτιγενήτου, χρησιμοποιούμενος ώς πρόχειρος θήκη τυρού, τόν όποιον ό βοσκός λαμβάνει μαζί του τήν πρωίαν δια νά γευματίση». Βλ. και σ. 289 σημ. 6.

5. Βλ. Π. Α. Φουρίκη, Ταγάριον-ταγάρι-ταγαρτζίκα, *Λεξικογραφικόν Άρχειον* 6 (1923), σσ. 416-422. Ό Φουρίκης ύποστηρίζει ότι ή λ. ταγάρι είναι μεσαιωνική (βλ. Κ. Πορφυρογέν., Έκθ. Βασιλ. τάξεως 1, 69, 15, έκδ. Βόννης). Ή έτυμολογία του Μ. Φιλήντα (*Γλωσσογνωσία και γλωσσολογία ελληνική*, 3 τόμ., Αθήναι 1927, τόμ. 1, σ. 221 και 2, σ. 138) από τό ταγάρι, ύποκορ. του τάργα (ιταλ. *targa*, τήν όποία δέχεται και ό Ε. Σκουβαράς (βλ. σ. 280, σημ. 2, σ. 35), δέν φαίνεται νά είναι όρθή. Τήν άποψη του Φουρίκη έπιδοκιμάζει ό Ρ. Georgiadis, *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, München 1974, σ. 192 ό όποιος ύποστηρίζει ότι τά τουρκικά *dağar* και *dağarcik* είναι ελληνικής προελεύσεως. Ό Sinor, *American Studies in Altaic Linguistics*, 1962 (πληροφορία που παραθέτει ό Ρ. Georgiadis) έρμηνεύει τό τουρκ. *dağar* ώς τουρκομογγολικό, παραθέτοντας παραδείγματα από διάφορες άλταϊκές γλώσσες, είναι όμως φανερό ότι ό Sinor άγνοούσε τά ελληνικά δεδομένα. Και ό G. Rohlfs, *Etymologisches Wörterbuch der Unteritalienischen Gräzität*, Tübingen 1964, βλ. λ. *ταγάριον, ύποστηρίζει: Jedenfalls aus einer orientalischen Sprache. Σύγκρ. Sir Gerard Clauson, *An etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, σ. 471. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, τόμ. 2, Wiesbaden 1965, σσ. 512-519. (Οί δύο τελευταίες βιβλιογραφικές πληροφορίες όφείλονται στον συνάδελφο Κ. Καραποτόσογλου, τόν όποίο και εύχαριστώ). Βλ. και Κ. Καραποτόσογλου, Δυσετυμολόγητες ποντιακές λέξεις, *Άρχειον Πόντου* 37 (1982), σσ. 237-238.

6. Ή λ. ταγαρτζίκα, τουρκ. *dağarcik*, ελλην. ταγάριον είναι διαδεδομένη σε όλόκληρη σχεδόν τήν Ελλάδα. Ή έτυμολογία του Στ. Α. Ξανθοειδή, Ποιμενικά Κρήτης, έ.ά., σ. 308=Μελετήματα, σ. 381, από τό βυζαντ. ταρκάσιον δέν είναι όρθή. Σύγκρ. Ε.

βάς (τορβάς, ντουρβάς, ντρουβάς, τουράς, ντουράς κ. ἄ.), βούργια¹, βουρ-
γιάλι, βουργίδι, τράστο², ντάσκα³, ντάργα⁴, σακαδέλο⁵, καστανιά, ἀργουδέλι
(βλ. ΙΑ), ἀλιπούγγι (βλ. σ. 274, σημ. 2) καὶ τζαγκαρευτικό⁶.

Μπόγκα, *Τουρκικὲς λέξεις σὲ παλιότερα ἑλληνικὰ κείμενα*, Ἀθήναι 1958, σσ.21-22. (λ. δα-
βουρτζίκα). Ἡ λ. ταγαρτζίκα ἔχει ὑποστῆι πολλές φωνητικὲς ἀλλοιώσεις. Ἀκολουθεῖ ἀ-
ναγραφή μερικῶν τύπων μὲ βάση τὰ δελτία πού ὑπάρχουν στὸ ΑΙΑ: νταργατζίκα, νταρ-
γατζίκα καὶ νταγαρτζίκα (Κρήτη), ντραγατσίκα - ντραγατζίκα - τραγατσίκα - τραγαζίκα
(Πελοπόν.), δραγατσίκα (Μακεδ.), δραγαζίκα (Θεσσαλία), ταρκαζίκα (Κεφαλλ.), τα-
ργιντζίκα (Βούρβουρα Κυνουρ.), ντραβετζίκα - ντραβζίκα, ντραβτζίκα, ντραβουτζίκα,
ντραβουτζίκα, ντραβιτζίκα (ντραβριτζίκα, Εὐβοία), δαβουρτζίκα, τραβουτζίκα, (Ἡπειρος,
Θράκη), ταβουρτζίκα - νταβουρτζίκα (Μέγαρα, Κορινθία), ταγριτζίκα (Λεξ. Περίδη),
κακαρτζίκα (Κύθηρα), νταγάρτσα (Μισθί Καππαδ.) κ.ἄ.

Ἡ λ. ταγαρτζίκα παρουσιάζει ὅλες σχεδὸν τίς σημασίες πού ἔχει καὶ ἡ λ. ἀραγός.
Στὴν Κρήτη (βλ. Γ. Παγιάλου, ἔ.ἀ., 2, σσ. 298-299) νταγαρτζίκα λέγεται ἡ «ποιμνικὴ πῆρα
ἐκ κναφέντος δέρματος ἐριφίου στὴν ὁποία ὁ βοσκὸς φυλάσσει διάφορα πράγματα χρήσιμα
καὶ κυρίως τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς διόρθωσιν τῶν ὑποδημάτων του, τὰ λεγόμενα τζαγκαρικά
καὶ ὁ κυνηγὸς τὰ κυνηγετικά του ἐφόδια καὶ τὰ θηράματα». Ἡ ταγαρτζίκα εἶναι μικρὸς
σακκος ἀπὸ ὀλόκληρο «τομάρι» μικροῦ ἀρνιοῦ ἢ κατσικιοῦ στὸν ὅποιον ἔβαζαν οἱ βοσκοὶ
τὸ ψωμί, τὸ φαγητὸ καὶ τὰ ρούχα τους. Ἀνοιγόκλεινε μὲ σκοινί, ὅπως ὁ ἀραγός. Στὴ Στε-
ρεὰ Ἑλλάδα (Γρανίτσα, Χφ. 672, σ. 212 ΑΙΑ) ἔβαζαν στὴν ταγαρτζίκα τὸν καπνὸ γιὰ νὰ
διατηρεῖται δροσερός. Σὲ ἄλλα μέρη, ὅπως λ.χ. στὴν Εὐβοία (Στρόπωνες, Χφ. 513, σ. 49
ΑΙΑ), ἔβαζαν κρέας. Στὴν Ἡπειρο ταγαρτζίκα λεγόταν τὸ σακκίδιο τῶν ζητιάνων (σύγκρ.
Καππαδ. (Μισθί), Χφ. 826, σ. 110 ΑΙΑ: γαγατζήδες καὶ νταγατζήδοι = οἱ ζητιάνοι). Στὴν
Κάρπαθο (βλ. Ἐ. Μανωλακάκη, *Καρπαθιακά*, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 182) ἀραγαζούκι λεγό-
ταν «τὸ δερμάτινον ἢ μάλλινον σακκίδιον ἐν ᾧ ἐμβάλλουσι τὰ πυροβολικά». Βλ. καὶ Μ. Γ.
Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Λεξικὸν τῆς Καρπαθιακῆς διαλέκτου*, Ἀθήναι 1972, σ. 68.

Ἡ λ. ταγαρτζίκα ἐνσωματώθηκε στὸ ἑλληνικὸ λεξιλόγιο, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ σύν-
θετα: ταγαρτζικιάρας (: ντραγατσ'κιάης) = ἄνθρωπος πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ «ντραγατσί-
κα», τὸ φαγητὸ, ἄνθρωπος δηλ. χωρὶς ἰδανικά (Μακεδ. (Δεσκάτη), Χφ. 1124, σ. 48 ΑΙΑ),
ταργατζικόφλουρος = ὁ πολὺ πλούσιος (Μακεδ. (Καστοριά), Χφ. 537, σ. 24 ΑΙΑ) καὶ ρῆμα
ταργατζικόνω = τοποθετῶ στὴν ταγαρτζίκα καὶ μτφ. στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα (Κλώνιον, Χφ.
526, σ. 81 ΑΙΑ): φουσκώνω, παραχορταίνω. Ἡ λ. μαρτυρεῖται καὶ ὡς τοπωνύμιον (*Ταρ-
καζιέ* στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, Τριχωνία) καὶ ὡς παρωνύμιον (*ταργατζίκης*) στὴ Μικρὰ Πα-
λούκιοβα Νεωπακτίας (σημ. Λεύκα).

1. Σύγκρ. τὰ συνώνυμα: βουργιοβάσταγα καὶ ἀραγοῦ βαστάγια.

2. Ἡ λ. τάστρο(βυζ. τάμιστρον (καὶ ἀπ' αὐτὸ ἀρωμουν. *tastru*, ρουμαν. *traistă*,
ἀλβαν. *trastë*, πολων. *tajstra*, βλ. καὶ G. Rohlf's, ἔ.ἀ., βλ. λ. τάμιστρον) εἶναι γνωστὴ
ἀπὸ τὴν Εὐβοία, Ἡπειρο, Πελοπόννησο, Στερεὰ Ἑλλάδα, κ.ἄ. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο
μας εἶναι γνωστὰ τὰ ὑποκορ. *τραστάκι*, *τραστούλι* καὶ μεγεθ. *τράσταρος*, *τραστάρα*, *θεό-
τραστο* (βλ. Χφ. 646, σ. 70 ΑΙΑ). Στὴ Δημητσάνα Γορτυνίας (*Λαογραφία* 5 (1915), σ. 617)
τράστο καὶ *τράστο* λέγεται «ἡ πῆρα τοῦ ἐπαίτου». Βλ. καὶ G. Meyer, Tornister, *Indo-
germanische Forschungen* 2 (1893), σ. 441 κ.ἑ. W. Meyer-Lübke, *Romanisches Ety-
mologisches Wörterbuch*, Heidelberg ³1935, 8528.

3. Ὁ Ἰ. Ν. Ζωγραφάκης, *Γλωσσάριον τῆς λαλιᾶς τῶν Κρητῶν*, ἐν Μαραθῶνι
1887, σ. 271 (τὸ χειρόγραφο βρίσκεται στὸ ΑΙΑ, Φιλολογ. Σύλλογος Κων/λεως, ἀριθμ.

3. Ἄραγός=«κάδος (δερμάτινος)» (Κάλυμνος): ἀγκλιά, ἀνάσερμα, ἀνασυρ-
τάρι, ἀνασυρταράκι, ἀνασυρτήρι, ἀνασυρτός, ἀρακατοῦ (βλ. ΙΑ, λ. ἀργάτης,
σημασ. 14), ἀσκοδάβλα, γέμωστρο, κάδος⁷, κουβάς, κονρυμπάς, λάζα,
μπουλιός⁸, σακάς⁹, σίκλα¹⁰, σίκλος, σικλί, κ.ἄ. Συγκρ. τοὺς ναυτικούς ὄρους
ἀντλία καὶ γεροδέλι.
4. Ἄραγός=«πήλινο ἀγγεῖο» (Κύθηρα): ἀρμεγάρι, ἀρμεγάς, *ἀρμέγι, *ἀρ-
μεγίος, ἀρμεγολόγος, ἀρμεγός, ἀρμεγώνας, ἀρμεγώνι, ἀρμεχτερό, ἀρμε-
χτήρι. Σύγκρ. βεδούρα, βεδούρι, βεδουρίτσα, βουτσέλι, κάβανος¹¹, καβα-
νάς¹², καβανόζι¹³, καρδάρα, καρδάρι, κούμνα (κουμνί, κουμνάκι), πιριάτα,
ραγούδα¹⁴ καὶ ραγούδι (ΙΑ, βλ. λ. ἀρραγούδι).

είσαγ. 4154) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν Κρήτη ἡ ντάσκα (ιταλ. *tasca*=τσέπη, σάκκος) ἦταν
«σάκκα, συνήθως ἐκ δέρματος καὶ χρήσιμος πρὸς φύλαξιν τῶν πρὸς ἐπιδιόρθωσιν τῶν ὑ-
ποδημάτων χρεωδῶν», ἦταν ἐπομένως συνώνυμη μὲ τὴ λ. ἀραγός. Ἄπο τὸ ΑΙΑ ἐχομε
τις πληροφορίες: Πελοπόν. (Ἄχαϊα), Χφ. 936, σ. 33: «μικρὸς σάκκος τῶν μαθητῶν πρὸς
φύλαξιν τῶν βιβλίων, ὑποκορ. ντασκάκι», καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα (Εὐρυτανία), Χφ. 1096, σ.
23: «δερμάτινη τσάντα μὲ χρήματα».

4. Βλ. Ἰ. Ν. Ζωγραφάκη, Δημοτικὰ ἀνάλεκτα τοῦ χωρίου Ρωγδιᾶς τῆς Κρήτης,
Ὁ ἐν Κων/λει Φιλολογ. Σύλλογος, Ζωγράφειος Ἄγων 2 (1896), σ. 83.

5. Σύγκρ. Στ. Ἀ. Ξανθοῦδιδη, Ποιμενικὰ Κρήτης, ἔ.ἄ., σ. 313=Μελετήματα, σ. 386.
6. Ἡ λέξις εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ σημαίνει «μικρὴ θήκη σὰν τσαντάκι,
στὴν ὁποία ὁ βοσκὸς βάζει τὰ ἐργαλεῖα τῆς τζαγκαρικῆς, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση
τῶν στιβανιῶν του». Μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία χρησιμοποιεῖται ἡ λ. ἀράι.

7. Βλ. Ch. Symeonidis, *Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im
Türkischen*, Thessaloniki 1976, σ. 56, καὶ σ. 33: καδι)τουρκ. *kadi*.

8. Βλ. Κ.Π. Κασιμάτη, Λαογραφικὰ σύλλεκτα ἐξ Ἰου, *Λαογραφία* 2 (1910), σ. 634:.
«μπουλιός=ἀντητήριον, κάδος, ὅταν εἶναι ἐκ ξύλου, ὅταν δ' ἐκ μετάλλου λέγεται σίγλα...».

9. Ἰδ. Παπαρηγοράκη, *Συλλογὴ ξενογλώσσων λέξεων τῆς ὀμιλουμένης ἐν Κρή-
τη*, ἐν Χανίοις 1952, σ. 114: «σακάς, ὁ: ἔτσι ἐλέγοντο ἄλλοτε οἱ δι' ἀσκῶν ἐπὶ τῆς ράχεώς
των προμηθεύοντες νερὸ ἐπὶ πληρωμῇ». Σύγκρ. τουρκ. *saka* (=νεροκουβαλητής). Βλ.
καὶ Χφ. 689Α, σ. 153 ΑΙΑ (Δαρδαν., Ν. Λάμψακος Εὐβοίας).

10. Σύγκρ. Ch. Symeonidis, ἔ.ἄ., σ. 37. Βλ. καὶ Κ. Α. Παπαχρίστου, Νεοελληνικὰ
ἐτυμολογικά, *Βυζαντινὰ* 8 (1976), σ. 330.

11. Κάβανος λέγεται στὴ Μακεδονία (Καταφύγι, Χφ. 969, σ. 15 ΑΙΑ) τὸ πήλινο
δοχεῖο: «Βάλι στοὺν κάβανου τοῦ γάλα».

12. Στὴν Τῆλο (Χφ. 724, σ. 79 ΑΙΑ) λέγεται ἔτσι τὸ μεγάλο σταμνί.

13. Βλ. Ch. Symeonidis, ἔ.ἄ., σ. 32 καὶ 88: ΝΕ κάβανος (: variante von γάβανο)
τουρκ. *kavanoz*. Τοῦ ἰδίου, *Balkan Studies* 14 (1973), σ. 175. Τὸ καβανόζι εἶναι ἀγγ-
γεῖον πήλινον πρὸς συντήρησιν μέλιτος, τυροῦ κ.τ.τ.» (Σίφνος). Στὴ Μακεδονία καβα-
νόζα λέγεται «τὸ μεγάλο χωματένιο πιάτο».

14. Ὁ Κ. Ἄμαντος, Συμβολὴ εἰς τὸ χιακὸν γλωσσάριον (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βον
τεῦχος τῶν *Χιακῶν Χρονικῶν*), ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 58, ἀναφέρει ὅτι ἡ λ. ραγούδα=«δο-
χεῖον πήλινον ἐπίμηκες ἄνευ ὠτων» σημαίνει μεταφορικὰ καὶ τὴν κεφαλή: Φρ. «Θὰ σοῦ
σπάσω τὴ ραγούδα σου». Τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασιολογικὴ ἐξέλιξη βλέπουμε ὅτι παρουσιάζει
καὶ ἡ λ. βεδούρα. Σημαίνει «καρδάρι» καὶ «κεφάλι». Μέγαρα: «Τσεῖνα τὰ βγάνει ἡ

Πολλὰ ἀπὸ τὰ συνώνυμα ποῦ ἐνδεικτικὰ παραθέσαμε καλύπτουν μερικὲς μόνο σημασίες τῆς λ. ἄραγός. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν συνωνύμων αὐτῶν λέξεων σὲ σύγκριση μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῆς λ. ἄραγός προκύπτει ὅτι ἡ πρώτη σημασία τῆς λ. ἦταν «μικρὸς ἄσκος, στὸν ὁποῖο ἔβαζαν οἱ βοσκοὶ γάλα, μυζήθρα ἢ τυρί». Ἡ σημασία αὐτὴ κυριαρχεῖ μέχρι σήμερα στὴ Δυτικὴ Κρήτη, στὴν ὁποία καὶ ἐμφανίστηκε, πιστεύουμε, γιὰ πρώτη φορὰ ἡ λέξη μὲ τὴν παραπάνω σημασία. Ἡ ἴδια σημασία μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ Ἀντικύθηρα, νησιά ποῦ βρισκόνταν σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν Κρήτη, ἰδιαίτερα μὲ τὴ Δυτικὴ. Ἔτσι ἐρμηνεύονται καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ κοινὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα ποῦ παρουσιάζουν τὰ δύο αὐτὰ νησιά μὲ τὴ Μεγαλόνησο. Ἡ σημασία «πήρα ποιμένων, κυνηγῶν» κ.ἄ. εἶναι δευτερογενὴς καὶ ἦταν διαδεδομένη καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη. Ἡ εὐρύτερη σημασία τοῦ ἄσκοῦ γιὰ κρασί, στράφυλα, μέλι, λάδι ἢ νερὸ ποῦ ἀπόκτησε ἡ λ. ἄραγός εἶναι νομίζουμε εὐεξήγητη. Οἱ ἄλλες δύο σημασίες ἀναπτύχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη: Ἡ σημασία «κάδος (δερμάτινος) γιὰ ἀντλησὴ νεροῦ» εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὴν Κάλυμνο, ἐνῶ ἡ σημασία «ἀγγεῖο πήλινο στὸ ὁποῖο ἀρμέγουν καὶ μεταφέρουν τὸ γάλα» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ ἐρμηνεύεται εὐκόλα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξεως.

Μέχρι τώρα ἐγίναν οἱ ἐξῆς προσπάθειες γιὰ τὴν ἑτυμολογία τῆς λέξεως ἄραγός:

Ἄ. Γ. Χατζιδάκις ἑτυμολόγησε τὴ λέξη «ἐκ τοῦ ἀρραγῆς, ἐδήλου δὲ κατ' ἀρχὰς τὸν ἄσκον ὅστις οὐδεμίαν ἔχει ραγὴν...», ἔγραψε ἐπομένως σύμφωνα μὲ τὴν ἑτυμολογία αὐτὴ: ἀρραγός¹. Τὴ γνώμη τοῦ Χατζιδάκι δέχεται ὡς ὀρθὴ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης (βλ. σ. 272, σημ. 2) συμφωνεῖ μὲ τὴν ἑτυμολογία τοῦ Χατζιδάκι, ὅπως καὶ ὁ Ν. Ἀνδριώτης (βλ. Λεξικὸ τῶν ἀρχαῖσμων, ἔ.ἄ., βλ. λ.), ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἴσως τὸν καιρὸ νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία —πράγμα εὐνόητο, ἀν λάβει κανεὶς ὑπόψη του τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαῖσμων ποῦ μᾶς προσέφερε— γιὰ τὴν διαφορετικὰ δὲν θὰ δεχόταν τὴν ἑτυμολογία αὐτὴ, ποῦ ἀφίνει ἀνερμήνευτα πολλά, ἰδιαίτερα σημασιολογικά, προβλήματα. Ὁ Μ. Φιλήντας², ποῦ κατὰ κανόνα ἐπικρίνει τὶς ἑτυμολογίες τοῦ Χατζιδάκι —τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς

βέβαια σου=αὐτὰ εἶναι τῆς φαντασίας σου» (ΙΑ, βλ. λ.). Βλ. καὶ Ν. Π. Ἀνδριώτη, *Παράλληλοι σημασιολογικαὶ ἐξελίξεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 78.

1. Γ. Χατζιδάκι, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 7 (1910 - 11), σ. 54· *MNE* 1, σ. 342 καὶ 2, σ. 10: «ἀρραγῆς-ἀρραγός-ἀρρά(γ)ι καὶ σύνθ. σουβλαράϊ». Σύγκρ. *Ἀθηνᾶ* 29 (1917), σ. 215 καὶ *Γλωσσολογικαὶ Ἐρευναι*, τόμ. Α', ἔ.ἄ., σσ. 204, 421, 422.

2. Μ. Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική*, ἔ.ἄ., τόμ. Α', σ. 49

νά έχει δίκιο—δέχεται, ἔμμεσα τουλάχιστο, ὡς ὀρθή τὴν ἔτυμολογία: ἀρραγής - ἀρραγός. Ὁ Π. Ἀραβαντινός, ἀντίθετα, δέχεται τὴν ἴδια ἔτυμολογία μὲ ἐπιφύλαξη (βλ. σ. 274, σημ. 5). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰ. Θ. Κακριδῆς στὶς «Λεξικογραφικὲς συμβολές» του¹, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ οὐσιώδεις κριτικὲς ποὺ ἔγιναν γιὰ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικό, παρέχει ὡς νέα λέξη, ἀγνωστὴ στὸ Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας, τὴ λ. ἀραγός, χωρὶς φυσικὰ μὲ τὸ δίκιο του νὰ ὑποπτευθεῖ ὅτι ἡ λέξη ὑπάρχει στὸ ΙΑ, ἀλλὰ λημματογραφεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἔτυμολογία τοῦ Γ. Χατζιδάκι μὲ ρρ: ἀρραγός.

Πρῶτος ὁ Β. Σκουβαράς² χαρακτήρησε τὴν ἔτυμολογία τοῦ Γ. Χατζιδάκι «ἐξεζητημένην καὶ λίαν ἀπίθανον», γιατί, ἀν τὸ ἀρχαῖο ἐπίθετο ἀρραγής, -ὸς σωζόταν στὴ δημοτικὴ καὶ μάλιστα οὐσιαστικοποιημένο, θὰ ἔπρεπε νὰ κυριολεκτηθεῖ γιὰ πράγμα ἢ ἀντικείμενο πιὸ εὐχρηστο καὶ ὄχι εἰδικὰ γιὰ τὴ μικρὴ δερμάτινη ποιμενικὴ ἢ κυνηγετικὴ «πήρα». Τὸ «ἀρραγός» ὡς ἰδιότητα ὑπάρχει σὲ πολλὰ ἄλλα γνωστότερα ἀντικείμενα καὶ οὐσιαστικὰ καὶ φαινομενικὰ πιὸ ἀρραγῆ ἀπὸ τὴν «πήρα», σὰ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ προσάψει τὸ ἐπίθετο ὁ ὀνοματοθέτης λάος. Ὁ Σκουβαράς ὕστερα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς προτείνει δική του ἔτυμολογία: «targa ἰταλ. σημαίνει τὴν μικρὰν δερματίνην ἀσπίδα, ἐξ αὐτοῦ δὲ δι' ἀνομοιώσεως προῆλθε τὸ νεοελληνικὸ ταγ-άρι... Ἡδύνατο ὅμως καὶ δι' ἄλλης ὑποκοριστικῆς καταλήξεως νὰ σχηματισθῆ ἡ λ. τάργα, διὰ τῆς -οῦδι: τάργα - *ταργούδι (τό). Πβ. λαγός-λαγούδι, κοπέλλα-κοπελλούδι κ.ἄ. Ὁ τύπος *ταργούδι ἀναπτύξει τοῦ συνοδίτου φθόγγου ι ἐν τῷ συμπλέγματι ὕγραυ συν ἀφώνω, ἐγένετο *ταριγούδι, ἐξακολουθητικῆ δὲ ἀφομοιώσει *ταραγούδι. Νομισθέντος εἶτα τοῦ ἀρχικοῦ τ ὡς ἄρθρου οὐδετέρου καὶ ἀποκοπέντος, βαίνομεν πρὸς τὸν τύπον ἀραγούδι. Ἀφαιρέσει τῆς ὑποκοριστικῆς καταλήξεως ἔχομεν τὸν μεμαρτυρημένον τύπον ἀρράγι τό, ὅστις κατὰ τὸ συγγενὲς καὶ παρὰ τοῖς ποιμέσι κοινολεκτούμενον ἀρμεγός ὁ, ἐγένετο ἀραγός ὁ».

Τὴν ἔτυμολογία τοῦ Β. Σκουβαρά, τὴν ὁποία δέχεται ὡς ὀρθή ὁ Γ. Ε. Πάγκαλος στὸ λεξικὸ τῆς κρητικῆς διαλέκτου³, τὴν ἀπορρίπτει—ὅπως καὶ τὴν ἔτυμολογία τοῦ Γ. Χατζιδάκι γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρει ὁ Β. Σκουβαράς— ὁ Ἐ. Κ. Πλατάκης, ἔ.ἄ., μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι «μπορεῖ νὰ εἶναι γλωσσολογικὰ δυνατοὶ οἱ ἀλλεπάλληλοι σχηματισμοί, ὥστε νὰ φθάσουμε στὸν τύπο ἀραγός, ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀκολούθησε ὁ μετασχηματισμὸς

1. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Λεξικογραφικὲς συμβολές, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 135-150= Ἀρθρα καὶ μελέτες, Θεσσαλονίκη 1971, βλ. σ. 229.

2. Β. Σκουβαρά, Τὰ δυσετυμολόγητα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σειρὰ πρώτη, Ζαγορά (Βόλου) 1954, σ. 34.

3. Γ. Ε. Παγκάλου, ἔ.ἄ., 2, σ. 149, καὶ 5, σ. 191.

μιὰ τόσο πολύπλοκη πορεία καὶ μάλιστα ἀπὸ σταθμούς, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἔχουμε μαρτυρίες». Ὁ Ἐ. Κ. Πλατάκης προτείνει μὲ τὴ σειρά του νέα ἐτυμολογία (σ. 219): Ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον τὸν λεξικογράφον (Ε' αἰ. μ.Χ.) εἶναι γνωστὴ ἡ λ. ἀράη, ἥ: ἀράη· φιάλην καὶ ἀράκτην. Ἀπὸ τὸν Ἰδιο: ἀρακτῆρα· ἀμελκτῆρα. Ἀμελκτῆρ εἶναι τὸ ἀγγεῖο, στὸ ὁποῖο ἀμέλγουν, δηλ. ἡ ἀράη κατὰ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον. Τὸ Θηλ. ὄνομα ἀράη, μετέπεσε πιστεύω, στὸ οὐδέτερον ἀράϊ κατὰ τὸ σχῆμα: ἀράη >*ἀράγη >*ἀράγιον >*ἀράγι > ἀράϊ. Ἀπὸ τὸν τύπον αὐτό, ποῦ ἐνωρίτερα θὰ ἦτο ἀράγι, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔγινε ὁ τύπος ἀραγός».

Τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ τὴν ἀπορρίψαμε μὲ ἐπιχειρήματα ποῦ ἔχομε ἀναπτύξει σὲ ἄλλη μελέτη μας¹ καὶ τὰ ὁποῖα δὲν χρειάζεται νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ².

Οἱ ἐτυμολογίες, τέλος, ποῦ ἀκολουθοῦν εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτες καὶ ἐρασιτεχνικές, τίς παραθέτουμε ὅμως χωρὶς κανένα σχόλιο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος:

Ὁ Π. Φαφουτάκης³ παραθέτει τὸ δίστιχο:

ἐπῆραν στεῖρα κ' ἔγγαλα, στειράρους ἔγαλονόμους
καὶ μαντρατσῆδες κ' ἀραγούς, θυλάκια, τυροκόμους

μὲ τὸ ἐρμηνεῦμα: «ἀραγός· ἀσκίδιον χρησιμεῖον πρὸς μεταφορὰν γάλακτος. Ἰσως ἐκ τοῦ ἀραγμός»⁴.

Ὁ Ἰ. Ν. Ζωγραφάκης⁵ γράφει: «ἀραγός· ἀσκὸς μικρὸς ἐκ δέρματος νεαροῦ ζώου. Συγγ. τῷ ἀρβύλη τῶν ἀρχαίων, ὅπερ ἐσήμαινεν εἶδος ὑποδημάτων. Ταῦτα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα δύνανται νὰ παραβληθῶσι μὲ ἀσκόν».

1. Χρ. Χαραλαμπίκη, Παρασυνδέσεις κρητικῶν λέξεων μὲ ἀντίστοιχες γλῶσσες τοῦ Ἡσυχίου, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Μνήμη Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη», Ἀθήναι 1980, σσ. 5-6.

2. Ἄς προστεθεῖ μόνο ὅτι καὶ ὁ P. Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la langue Grecque*, τόμ. I, Paris 1968, βλ. λ. ἀρακιν, πιστεύει, μὲ βάση τὰ φιλολογικὰ δεδομένα, ὅτι ὁ ὀρθὸς τύπος στὸν Ἡσύχιον εἶναι ἀρακιν καὶ ὅχι οἱ τύποι ἀράη ἢ ἀράη. Ἐὰν τέλος εἶναι ὀρθὴ ἡ ὑπόθεσις τοῦ O. Landau, *Mykenisch-Griechische Personennamen*, Göteborg 1958, σ. 236, ὅτι τὸ μυκην. a-ra-ka-jo μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ «γλῶσσα» τοῦ Ἡσυχίου ἀρακιν —ὁ Landau παραπέμπει ἐσφαλμένα στὸν Ἀθήναιο, 2.502b ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 11.502b— τότε τὰ πράγματα δυσκολεύουν ἀκόμη πιὸ πολὺ γιὰ αὐτοὺς ποῦ θὰ ὑποστήριζαν τὴ σχέση τοῦ μυκην. a-ra-ka-jo μὲ τὴ λ. ἀραγός.

3. Π. Φαφουτάκης, *Συλλογὴ ἡρωικῶν Κρητικῶν ἰσμάτων εἰς τὴν δημόδη γλῶσσαν*, Ἀθήναι 1889 (στίχ. 168 τοῦ ποιήματος τοῦ Ἀληδάκη).

4. Βλ. ΙΑ, λ. ἀραγμα καὶ ἀραμός (μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ τὰ νησιὰ Κύθνο, Σκύρο καὶ Σύρο)=ρωγμή, σχισμή.

5. Ἰ. Ν. Ζωγραφάκης, *Γλωσσάριον τῆς λαλιᾶς τῶν Κρητῶν*, ἔ.ἀ., σ. 52.

Ὁ Ν. Ξυδιᾶς¹ ἐτυμολογεῖ: «ἀραγός· ἀσκός δι' οὗ σηκώνουν τὸ γάλα ἀπὸ τὴν μάντραν καὶ τὸ μετακομίζου ἀλλαχοῦ. ("Ἴσως ἐκ τοῦ αἴρω καὶ ἄγω)».

Τέλος, ἡ Ἀναστασία Κουκουλέ² ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀραός ἀπὸ τὸ ἐπίθ. ἀρραγής ἢ «ἐκ τοῦ ἔρραος (κριός), ἐὰν ὑποθεθῆ ὅτι ἐν ἀρχῇ πρὸς κατασκευὴν τοῦ μετεχειρίσθησαν δέρματα κριῶν, ὅπερ ἀπίθανον».

Ἡ λ. ἀραγός πού ἀναφέρει ὁ Χρ. Τσικόπουλος ἀπὸ τὴ Μακεδονία (ΑΙΑ) δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ λέξη νερα[γω]γός³. Σὲ παρανόηση ὀφείλεται καὶ ἡ σύνδεση τοῦ τύπου ἀραός=ἀφανής μὲ τὸ ἡσυχιανὸ ραγά· ἀκμή, βία, ὄρμη. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ λ. ἄρατος⁴.

Ἀπὸ τίς ἐπτὰ ἐτυμολογίες πού προτάθηκαν μέχρι σήμερα εἶναι φανερό ὅτι μόνο οἱ τρεῖς πρῶτες ἔχουν ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση. Καὶ οἱ τρεῖς ὅμως αὐτὲς ἐτυμολογίες (Γ. Χατζιδάκι, Β. Σκουβαράς, Ἐ. Πλατάκη) παρουσιάζουν τὰ ἐξῆς κοινὰ μειονεκτήματα:

Καὶ οἱ τρεῖς ἐτυμολόγοι προσπάθησαν νὰ ἐτυμολογήσουν τὴ λέξη δίνοντας βαρύτητα σὲ ἓνα κατὰ τὴ γνώμη τους βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀραγοῦ, πού τελικά, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν ἦταν ἀποφασιστικὸ γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ ὀνομασία αὐτὴ στὸ μικρὸ ἐκεῖνο δερμάτινο ἀσκί. Ὁ Γ. Χατζιδάκις ὑποστήριξε ὅτι ἀραγός ὀνομάστηκε στὴν ἀρχὴ ὁ ἀσκός πού γνώρισμά του ἦταν ὅτι δὲν εἶχε «ραγὴ», ἀποψη πού ὁ Β. Σκουβαράς τὴ θεώρησε πολὺ σωστὰ κάθε ἄλλο παρὰ πιθανή. Ὁ Β. Σκουβαράς πάλι ἔδωσε προφανῶς βαρύτητα στὸ ὑλικὸ μὲ τὸ ὁποῖο κατασκευάζεται ὁ ἀραγός, τὸ δέριμα. Ἔτσι θεώρησε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐτυμολογία τῆς λέξεως τὴν ἰταλικὴ λέξη *targa*=μικρὴ δερμάτινη ἀσπίδα. (Ὁ Σκουβαράς παράγει ἀπὸ τὴν ἴδια λέξη καὶ τὸ νεοελλ. *ταγάρι*, ἐνῶ πρόκειται γιὰ γνήσια ἑλληνικὴ λέξη. Βλ. πῦρ πάνω). Ὁ ἀραγός ὅμως μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ πῆλινο—ὄχι ὀπωσδήποτε δερμάτινο—ἀγγεῖο, ὅπως π.χ. στὰ Κύθηρα. Τέλος, ὁ Ἐ. Πλατάκης προσπάθησε νὰ βρεῖ τὴν ὀρθὴ ἐτυμολογία τῆς λέξεως δίνοντας βαρύτητα στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀραγός χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς βοσκούς γιὰ νὰ βάζουν γάλα. Αὐτὴ εἶναι πράγματι ἡ πρώτη σημασία τῆς λ. ἀραγός. Ἡ τε-

1. Ν. Ξυδιᾶς, Συλλογὴ λέξεων ἐν χρῆσει ἐν τε Αἰγύλῃ καὶ Κρήτῃ, Πανδώρα 20 (1869), φ. 465, σ. 182.

2. Ἀναστασίας Κουκουλέ, Φυλλάδιον πρῶτον τοῦ Λεξιλογίου τῆς καθ' ἡμᾶς τῶν Καλυμναίων καὶ Συλλαίων διαλέκτου, Χφ. 176 (τοῦ 1902) ΑΙΑ, βλ. λ. Σύγκρ. καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Γ. Χατζιδάκι, Ἀθηνᾶ 15 (1903), σ. 172-173.

3. Βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 1, σ. 324.

4. Ἡ παρασύνδεση αὐτὴ ὑπάρχει σὲ χειρόγραφο τοῦ ΑΙΑ ἀπὸ τὴν Ἄνδρο (Βογ. ἀπ. 6, 14): «ἠπήρενε δρόμο, ἴνιητσεν' ἀραός». Βλ. στὸ ΙΑ τὴ λ. ἄρατος. Σύγκρ. Γ. Χατζιδάκι, Γλωσσολογικαὶ Ἐρευναι, Α', σ. 197 καὶ Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Ἀνδριακὰ Χροινὰ 2 (1956), σ. 28. Γιὰ τὴ λ. τριάρατος βλ. Ἀγ. Γ. Τσοπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν ποιητικῶν λέξων: «Αἰ Γλῶτται», Ρόδος 1949, σ. 16.

κμηρίωση ὅμως τοῦ Ἔ. Πλατάκη ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ὀρθὴ αὐτὴ διαπίστωσι. Ἄραγ κατὰ τὸν Πλατάκη, χωρὶς ὅμως νὰ παραθέτει ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, εἶναι τὸ ἀγγεῖο στὸ ὁποῖο ἀρμέγουν. Ἡ σημασία ὅμως αὐτὴ γιὰ τὴ λ. ἀραγὸς εἶναι δευτερεύουσα καὶ μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὰ Κύθηρα. Οἱ λόγοι πάντως γιὰ τοὺς ὁποίους πιστεύουμε ὅτι οἱ ἐτυμολογίες τῶν Β. Σκουβαρᾶ καὶ Ἔ. Πλατάκη δὲν εἶναι πειστικὲς εἶναι κατὰ κύριο λόγο φωνολογικοί. Τὴ μομφὴ αὐτὴ ἀποδίδει ὁ Πλατάκης στὸν Σκουβαρᾶ καὶ μᾶς βρίσκει ἀπόλυτα σύμφωνος. Οἱ μετασχηματισμοὶ τάργα > *ταργούδι > *ταριγούδι > *ταραγούδι > ἀραγούδι > ἀρράγι > ἀραγὸς δὲν ἐρμηνεύονται τόσο εὐκόλα. Ὁ Πλατάκης ὅμως διαπράττει τὸ ἴδιο λάθος γιὰ τὸ ὁποῖο ἀπορρίπτει τὴν ἐτυμολογία τοῦ Σκουβαρᾶ: καὶ στὴ δική του ἐτυμολογία ἔχουμε πολὺπλοκούς μετασχηματισμούς μὲ πολλοὺς ἐνδιάμεσους ἀμάρτυρους τύπους: ἀράη > *ἀράγη > *ἀράγιον > *ἀράγι > ἀράϊ.

Τὸ κλειδί γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐτυμολογία τῆς λ. ἀραγὸς πιστεύουμε ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ ἓνα στοιχεῖο πού οἱ προγενέστεροι ἐρευνητὲς δὲν τὸ πρόσεξαν μέχρι τώρα ὅσο ἔπρεπε.

Στὴν Κρήτη ἔχουμε ἀρκετὰ τοπωνύμια πού φέρουν τὴν ὀνομασία Ἄραγός¹. Σὺγκρ. πῶ κατὰ τὰ ἀντίστοιχα τοπωνύμια ἀπὸ τὴ Χίο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια αὐτὰ ὑπάρχουν στὴ Δυτικὴ Κρήτη, ὅπου βρίσκουμε καὶ τὴ λ. ἀραγὸς μὲ τὴ σημασία «ἀσκὶ γιὰ γάλα, μυζήθρα ἢ τυρὶ». Ὁ Ἔ. Πλατάκης ὁμολογεῖ: «Εἶναι ἄγνωστη σ' ἐμένα ἡ σχέση τῶν τοπωνυμίων αὐτῶν μὲ τὴ σημασία τῆς λ. ἀραγὸς. Μόνο ἀπὸ τὰ Χωραφάκια Κυδωνίας ἔχω τὴν πληροφορία ὅτι τὸ ρυάκι λέγεται ἔτσι, γιὰτὶ μοιάζει μὲ ἀραγὸ»². Τὸ ἐκ-

1. Βλ. Ἔ. Κ. Πλατάκη, ἔ.ἀ., σ. 216. Σὺγκρ. Γ. Δ. Δαφέρμου, Μυλοποταμίτικα ἐπώνυμα καὶ τοπωνύμια, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), σ. 383. Στὴν Ἁγία Βαρβάρα Μονοφατισίου Ἡρακλείου ὑπάρχει συνοικισμὸς μὲ τὴν ὀνομασία Ἄραγουζανὰ (Ἄραγουζος;). Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ τοπων. Ἄραγόζενα (Ἀχαΐα) (σλαβ. *rogozbno (βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, 1941, ἀνατύπ. Leipzig 1970, σ. 56), ἀλλὰ μὲ τὸ ἐπώνυμο Ἄραγουζος (ἀπὸ τὴ Ragusa τῆς Δαλματίας) (πληροφορία τοῦ καθηγητοῦ κ. Νικολάου Παναγιωτάκη, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ γιὰ ἄλλες πολὺτιμες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις).

2. Εἶναι γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ τοπωνύμια πού ἔχουν πάρει τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ τὸ σχῆμα πού παρουσιάζουν. Βλ. τὰ κρητικὰ τοπωνύμια Ἀσκόπουλο καὶ Ἀσκοὶ (ΙΑ). Σὺγκρ. Δ. Α. Κρεκούκια, Ἀρχαιοπινῆ τοπωνύμια ἀπὸ Κέρκυρα καὶ Ἡπειρο, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 217: «Ἀσκάρι τό: Ὄνομα ἐνὸς μικροῦ λόφου τῆς Μαζαρακιάς Θεσπρωτίας πού μοιάζει μὲ πλώριο ἀσκί». Ἡ ἐρμηνεῖα μερικῶν τοπωνυμίων στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ ἀραγοῦ εἶναι ὅπωςδὴποτε μεταγενέστερη καὶ ἀνάγεται σὲ χρόνους πού εἶχε πιά λησμονηθεῖ ἡ πρώτη σημασία τῆς λ. Ἄραγός. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ τοπωνύμιο λ.χ. Ρήχτης, γνωστὸ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη, πού παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα ρήγνυμι (βλ. N. Andriolis, *Lexikon der Archaismen*, ἔ.ἀ., βλ. λ. ρήχτης). Ἀργότερα ἡ λ. συνδέθηκε μὲ τὸ

πληκτικό είναι ότι στην Κρήτη έχουμε και σπήλαια με την ίδια ονομασία. Ἄξιζει νὰ παραθέσουμε τὶς πληροφορίες πού μᾶς δίνει ὁ Ἐ. Πλατάκης καὶ τὶς ὁποῖες μοῦ ἐπιβεβαίωσαν βοσκοὶ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Κρήτη: «Ἀραγός, στὴν Ἀξὸ Μυλοποτάμου. Ἀραγοῦ σπήλιος, στὴ Μαλάξα Κυδωνίας. Ἀραγοῦ σπήλιος ἢ Ἀραγὸσπηλιος, στὰ Χωραφάκια Κυδωνίας. Φρούδια κριγιαραγοῦ, στὶς Κουροῦτες Ἀμαρίου. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ παραπάνω σπήλαια πῆραν αὐτὰ τὰ ὀνόματα, γιατί ἐχρησιμοποιοῦντο σὰν ἀποθήκες (φυσικὰ ψυγεῖα) ἀραγῶν γεμάτων κυρίως μὲ τυριά. Γιὰ ὁμοιότητές τους μὲ ἀραγὸ δὲν ἔχομε πληροφορίες». Ὁ Γ. Ι. Σειστάκης, ἔ.ἀ., ἀναφέρει τοπωνύμιο μὲ τὸ ὄνομα Ἀραγός ἀπὸ τὸ Σφακὸ Σελίνου Χανίων: «Εἰς μίαν ἐποχὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἦτο ποιμενικὸς τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον ἔστηνον μητᾶτο οἱ βοσκοί».

Διαφωτιστικὴ εἶναι στὴν προκειμένη περίπτωσις ἡ ἐξέτασις τῶν λέξεων *ραγός* - *ρογός*:

Ὁ Ν. Ἀνδριώτης, *Lexikon der Archaismen*, ἔ.ἀ., ὑποθέτει ἀμάρτυρο τύπο **ραγός*¹, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπιβιώσει στὴ Χίο ὡς *ραγός* καὶ *ἀραγός*. Τὸ χιακὸ τοπωνύμιο Ἀραγός δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι τὰ ἀντίστοιχα κρητικὰ τοπωνύμια. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς διαλεκτικὲς περιοχὲς παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, πολλὲς κρητικὲς λέξεις ἔχουν ἐρμηνευτεῖ καλύτερα ἀπὸ τὴ χρῆσις τῆς ἴδιας λέξεως στὴ Χίο². Ὁ Ν. Ἀνδριώτης ἀναφέρει τὴ λέξις μόνο ἀπὸ τὴ Χίο³. Σύμφωνα ὁμοῦ

ρῆμα *ρίπτω-ρίχνω*, καὶ γι' αὐτὸ βλέπουμε νὰ ἐμφανίζεται καὶ ἡ γραφὴ *Ρίχτης* καὶ *Ριχτάρι* (τοπων. στὴν Ἀνατολὴ Ἱεραπέτρας Κρήτης) «γιατὶ τὸ νερὸ ριχταρίζει». Σύγκρ. καὶ Κ. Μηνᾶ, *Τὸ τοπωνυμικὸ τῆς Κάσου*, Ἀθήνα 1975, σ. 99.

1. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ γραμματεία μᾶς εἶναι γνωστὸς μόνο ὁ τύπος *ραγῆ*, ἢ. Βλ. καὶ Η. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, ἔ.ἀ., βλ. λ. *ρήγνυμι*. Βλ. καὶ J. Poccorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern/München 1959, τόμ. Α', σσ. 1181-1182. Σύγκρ. Ἀ. Κοραῆ, *Ἀτακτα*, τόμ. 4β, ἐν Παρισίοις 1832, βλ. λ. *ραγός*. G. Rohlfs, *Etym. Wörterbuch*, ἔ.ἀ., βλ. λ. **ράγαλία* (ἀρχ. ἑλλην. *ράγας*). K. Weigel, *Deutsch-neugriechisches Wörterbuch*, Leipzig 1804, βλ. λ. G. W. H. Lampe, *A Patristik Greek Lexikon*, Oxford 1961-1968, βλ. λ. *ράγμα*. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς μηδικῆς πόλεως *Ράγα* ἢ *Ράγαι* βλ. L. Grasberger, *Studien zu den griechischen Ortsnamen*, Würzburg 1888 (Ἀνατύπ. Amsterdam 1969), βλ. λ. *ράγαι*.

2. Βλ. τὰ ἄφθονα παραδείγματα πού παραθέτει ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικὰ καὶ Ἑρευναι*, Α', σ. 503 κ.ἐ. καὶ Β', ἐν Ἀθήναις 1977, σσ. 262-263.

3. Βλ. Ἀ. Γ. Πασπάτη, *Τὸ χιακὸν γλωσσάριον*, ἐν Ἀθήναις 1888, βλ. λ. Ἀραγοί: «χαράδραι, τὰ ἐκ σεισμοῦ ρήγματα τῆς γῆς. Ἑλλ. ρήσσω, σπάνω (crevasse). Πρόσθετον εἶναι τὸ ἀρχικὸν α». Σύγκρ. αὐτ. καὶ τὴ λ. *Ραγοί*: «μεγάλαι σχισμαὶ τῶν ἀγρῶν καὶ βουνῶν». Κ. Ἀμάντου, Συμβολὴ εἰς τὸ χιακὸν γλωσσάριον, ἔ.ἀ., σ. 13 καὶ 81. Τοῦ ἰδίου, Προσθήκαι εἰς τὸ χιακὸν γλωσσάριον καὶ τὸ χιακὸν τοπωνυμικόν, *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 3 (1941), σ. 160. Σὲ χειρόγραφο τοῦ Φιλολογ. Συλλόγου Κων/λεως πού βρίσκεται στὸ ΑΙΑ, ἀριθμ. εἰσαγ. 5677 σ. 176, δίνεται ἡ πληροφορία: «ἀραγὰ λέγομεν τὰ χωρίσματα τῆς γῆς τὰ ἐκ σεισμῶν γενόμενα». Βλ. καὶ Χφ. 230, σ. 112 ΑΙΑ. Στὴν Ἑπειρο (Μαργαρίτιον, Χφ. 757, σ. 234 ΑΙΑ) *ραιδιὸ* (=ραγιδιὸ) ἢ *στεφάνι* τό, εἶναι «βουνὸ ἀπότομα κομμένο».

μὲ τις πληροφορίες ποὺ ἀντλήσαμε ἀπὸ τὸ ΑἰΛ ἢ λ. ἄραγός εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴν Ἄστυπάλαια, τὴν Ἄμοργό¹, τὴν Ἄνδρο², τὴν Θάσο καὶ τὴν Ἰκαρία³. Μέχρι τώρα οἱ ἐρμηνευτὲς φαίνεται ὅτι δὲν πρόσεξαν τὴν πληροφορία τοῦ Στράβωνα (11, 3, 5, p. 500) ὅτι στὴν Ἰβηρία ὑπῆρχε ποταμὸς ποὺ λεγόταν Ἄραγος (πῆγαζε ἀπὸ τὸν Καύκασο): ποταμία στενὴ ἐπὶ τοῦ Ἄραγον ποταμοῦ. Ἡ σύνδεση τῆς λέξεως μὲ τὸ ρῆμα *ρήγνυμι* εἶναι πιθανὴ καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς περιοχῆς ποὺ μᾶς δίνει ὁ Στράβων, αὐτόθι: *ἢ μὲν οὖν ἐκ τῆς Κολχίδος εἰς τὴν Ἰβηρίαν ἐμβολὴ τοιαύτη, πέτραις καὶ ἐρύμασι καὶ ποταμοῖς χαραδρώδεσι διακεκλεισμένη...* Σύγκρ. ὅμως *Aragona* (Ἄραγκόνα), ὄνομα ποταμοῦ τῆς Ἰσπανίας, καὶ *Ráges* ἢ *Rágetz*, ὄνομα ποταμοῦ τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Οἱ παρακάτω, τέλος, μαρτυρίες εἶναι πολὺ σπουδαῖες, γιατί δείχνουν τὴ σύγχυση ποὺ εἶχε ἐπέλθει ἀνάμεσα στὶς λέξεις *ραγός*, *ρωγός*⁴ καὶ *ρογός*⁵: Ἄστυπάλαια: *Ρωγός* τοπων. Ἡ λέξη σημαίνει: ὄρεινός, ἀπόκρημνος τόπος⁶. Ἰκαρία: «Ραός, λέγεται καί... ραγός, βάραθρον, κρημνῶδες μέρος, ρογός»⁷. Ὅπως βλέπουμε, ἡ σύγχυση στὰ τοπωνύμια αὐτὰ εἶναι πλήρης. Ὁ συλλογέας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξέρει ἂν ἡ ὀρθὴ γραφὴ τοῦ τοπωνυμίου εἶναι *ρωγός* (=ἀπόκρημνος τόπος) ἢ *ρογός* (=ἀποθήκη σιτηρῶν). Ἡ σύγχυση τῶν λέξεων αὐτῶν εἶναι φανερὴ καὶ σὲ ἔργα τοῦ Γ. Βλαχογιάννη⁸. Ἀπὸ τῆ

1. Ἄμοργός, Χφ. 813, σ. 89 ΑἰΛ: *Ραοκέφαλα* τά, τοπων.

2. Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Γλωσσάριον τῆς νήσου Ἄνδρου καὶ λαογραφία αὐτῆς, Ἄνδριακά Χρονικά 3 (1956), σ. 205: «Ραός, τοπων. Κορθίου=ὑπόγειον ἄντρον μετὰ σταλακτιτῶν κάτω τοῦ Κάστρου τοῦ Κορθίου».

3. Ἄλ. Πουλιανοῦ, *Τὸ θλαμένο νησί καὶ ἄλλα διηγήματα*, Ἀθήνα 1948, σ. 85: «στοῦ Φούτρα τὸ ραὸ (τοπων.)». Αὐτ., σ. 96: «ραός=βαθὺ σπήλαιον». Σύγκρ. Χφ. 388, σ. 9 ΑἰΛ καὶ 598, σ. 374 ΑἰΛ: «Ρα(γ)ός ὁ καὶ οἱ Ρα(γ)οί (ρήγνυμι), αἱ σχισμάδες καὶ χαραμάδες πέτρας ἢ γῆς: ραγός -άδος ἢ Ρωγός (πέτρα)-Ρῆγμα-ρωγμὴ, Ρωγμός, ὁ=ὀπῆ βάραθρου, ρήγματα, χάσματα, ἐκ γεωλογικῶν αἰτίων, ὡς ἠφαιστειωδῶν τόπων ἢ θερμῶν ὑδάτων. Οὕτω Ρα(γ)οί λέγονται ἐν Ἰκάρῳ τοιαῦτα ρήγματα πετρῶν ἢ γῆς». Σύγκρ. Θ. Κ. Κύπρη (ἐκδ.), *Γλωσσάριον Γ. Δουκᾶ*, Λευκωσία 1979, βλ. λ. ἄραος.

4. Βλ. Ἄ. Κουτσιλιέρη, Παραταινάρια ἀρχαιοπινῆ καὶ βυζαντινὰ τοπωνύμια, *Πλάτων* 10 (1958), σ. 248: *Ρωγοί*. Σύγκρ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Περὶ τὰ παραταινάρια τῆς Μάνης τοπωνύμια, Ἀθηνα 68 (1965), σ. 227. Σωτ. Ι. Δάκαρη, *Τὸ κάστρο τῶν Ρωγῶν*, *Δωδώνη* 6 (1977), σσ. 201-234.

5. Βλ. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σσ. 84 καὶ 482.

6. Κ. Ἰ. Ἀμάντου, *Λεξικογραφικά, Λεξικογραφικῶν Ἀρχεῖον* 3, Ἀθηνα 28 (1916) σ. 89 σημ. 3: «Ὁ Dieterich (Südl. Sporad. 282) κακῶς ἐρμηνεύει τὸ ἐν Ἄστυπαλαίᾳ τοπωνύμιον Ῥωγός διὰ τοῦ Speicher= ἀποθήκη, ἐνῶ ἐκεῖ πρόκειται περὶ τῆς λ. Ῥωγός= ὄρεινός ἢ ἀπόκρημνος τόπος ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος».

7. Ἐ. Σταματιάδης, Χφ. 482 ΑἰΛ, βλ. λ.

8. Βλ. Γ. Βλαχογιάννη, *Γῦροι τῆς Ἀνέμης. Παραμῦθια*, Ἀθήνα 1923, σ. 65: «Ἐἶχαν ξεχειλίσει πειὰ κελλάρια καὶ ρωγοί». Σύγκρ. τοῦ ἴδιου, *Τὰ παλληκάρια τὰ παλιά*,

Θάσο¹ έχουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Πῶς θὰ βγάλουμ' τοὶ 'λαῖ (=ἐλαῖαι) ἀπ' δούν ἀραγόν»². 'Ο συλλογέας ἐπεξηγεῖ: «'Αραγός=σχίσιμα εἰς βράχον». Χωρὶς τὸ ἐρμῆνευμα τοῦ συλλογέα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι ἡ λ. ἀραγός στὴν περίπτωσιν αὐτὴ σημαίνει «ἀσί».

Γιὰ τὴ λέξη ρογός έχουμε μερικὲς παλιές, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες μελέτες³. Κατὰ μαρτυρία τοῦ Πολυδεύκη, 9,44/45 (ἐκδ. W. Dindorf, Λιψία 1824), ἡ λ. ἔχει σικελικὴ προέλευση: καὶ θησανροί, καὶ ταμιεῖα, ἵνα τὰ χρήματα, καὶ οἱ πυροί· *ἐν δὲ Μενάνδρου Εὐνούχῳ καὶ σιτοβόλια· ταῦτα δὲ ρογούς Σικελιωταὶ ὠνόμαζον. 'Ο 'ΗΣύχιος, ρ 388, μᾶς παραδίδει: ρογοί· ὄροι σιτικοί, σιτοβολῶνες⁴. 'Η λ. μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία⁵. 'Η λ. σώζεται μέχρι σήμερα σὲ πολλὰ νεοελληνικὰ διαλέκτους⁶. Καὶ τὸ ὑποκορ. ρογίον εἶναι γνωστὸ ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς 'Ελλάδας⁷ καὶ ἀπὸ τὴν Κάτω 'Ιταλία⁸. 'Η λ. ρογός διατηρεῖ κατὰ κύριον λόγον καὶ στίς νεοελ-

'Αθῆναι 1912, σ. 39. Βλ. καὶ 'Α. Βαλαωρίτη, "Απαντα, τόμ. 1-3 (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), 'Αθῆναι 1908, τόμ. 3, σ. 229.

1. Βλ. Χφ. 588, σ. 42 ΑΙΑ.

2. 'Ισως τὸ ἐρμῆνευμα τῆς λ. λαῖ=«ἐλαῖαι» ποὺ δίνει ὁ συλλογέας νὰ μὴν εἶναι ὀρθό. Πιθανότερη φαίνεται ἡ γραφὴ λαοί=λαγοί (ἀντὶ τῆς αἰτιατ. λαγούς). Σύγκρ. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σ. 422: «'Εν Κέφ οἱ λαοὶ καὶ κατ' αὐτὸ ὁ λαός (=λαγός, -ός)».

3. 'Ι. Πρωτοδίκου, 'Ιδιωτικὰ τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης, ἐν Σμύρνῃ 1866, σ. 64. Κ. Foy, *Vulgärgriechisches, Bezzenger's Beiträge* 14 (1889), σσ. 41-44. Κ. Ι. 'Αμάντου, *Λεξικογραφικὰ* (βλ. σ. 285, σημ. 6), σ. 89 σημ. 1.

4. Τὸ ἐρμῆνευμα ὄροι σιτικοί εἶναι προφανῶς corruptum. 'Ο H. v. Herwerden, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*, Leiden 1910, βλ. λ., υποπτεύεται τὴν ὑπαρξὴ τῆς λ. σιφοί (ἀν δὲν πρόκειται γιὰ τυπογραφικόν, ὅπως πιστεύουμε, σφάλμα, ἀντὶ γιὰ τὴ λ. σιροί). 'Ο Πρωτόδικος, ἔ.ἀ., γράφει σιροί.

5. F. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, τόμ. 2, Berlin 1923, σ. 287.

6. Στὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Λεξικοῦ τῶν ἀρχαϊσμῶν τοῦ Ν. 'Ανδριώτη θὰ πρέπει νὰ γίνουσι οἱ ἀκόλουθες προσθήκες μετὰ βᾶσιν τὸ ὕλικόν ποὺ ὑπάρχει στὸ ΑΙΑ: 'Η λ. ρογός μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴν 'Αντίπαρον, Ζάκυνθο, 'Ιθάκη, Κεφαλληνία, Μῆλο, Πάρον, Πελοπόννησον καὶ Σέριφο. 'Ο τύπος ρογός μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν Κίμωλον, Σίκινο καὶ Φολέγανδρο. Πρέπει νὰ προσθέσωμε ἀκόμη τὸν τύπον οἰργόν ποὺ λέγεται στὴ Στερεὰ 'Ελλάδα (Τριχωνία, Χφ. 693, σ. 68 ΑΙΑ).

7. Βλ. Ν. Andriotis, *Lexikon der Archaismen*, ἔ.ἀ., βλ. λ.

8. G. Rohlfs, *Etym. Wörterbuch*, ἔ.ἀ., βλ. λ. 'Ο Rohlfs ἀποκαθιστᾷ τὸν τύπον *ρογίον, ποὺ ὅμως μαρτυρεῖται στὰ θαύματα τοῦ 'Αγ. 'Αρτεμίου (7ος μ.Χ. αἰ.). Βλ. λεξ. Lampe καὶ Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σ. 592. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ μεσαιων. ρογί(ον) παρασυνδέθηκε μετὰ τὴ λ. ρῶγα (=θηλὴ τοῦ μαστοῦ): ρῶξ(ῶγα)ρωγί(ρωί). Βλ. Κ. Μηνᾶ, 'Η μορφολογία τῆς μεγεθύνσεως στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα, 'Ιωάννινα 1978, σ. 38. Ρωί λέγεται στὴν Κάρπαθο «τὸ σαρκῶδες ἄκρον τῶν δακτύλων». Βλ. Κ. Μηνᾶ, *Γλωσσικὰ Δωδεκανήσου, Δωδώνη* 6 (1977), σ. 297. Σύγκρ. Θεσσαλία ('Αρματαλικόν), Χφ. 1031, σ. 127 ΑΙΑ: ροί=ρῶγα, θηλή· καὶ Χίος (Φυτά), Χφ. 1053, σ. 374-375 ΑΙΑ.

ληνικές διαλέκτους τὴν ἀρχική της σημασία: ἀποθήκη σιτηρῶν, δημητριακῶν¹. Ἀπέκτησε ὅμως καὶ παραπλήσιες σημασίες, ὅπως λ.χ. τοῦ ἀχυρώνα², τοῦ μέρους ποῦ ἀποθηκεύονται οἱ ἐλιές³ ἢ τὰ καύσιμα ξύλα⁴ κ.λπ.

Συνώνυμες μὲ τὴ λ. ρογός εἶναι οἱ λέξεις ὄρριον⁵ (βυζαντ. ὠρεῖον) καὶ γούβα⁶.

Ἐκ τῶν στοιχείων ποῦ παραθέσαμε φάνηκε ὅτι τόσο ἡ λ. ρογός ὅσο καὶ ἡ λ. ρογός μαρτυροῦνται ἀπὸ περιοχές οἱ ὁποῖες εἶναι γνωστὸ ὅτι διατηροῦν ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἓνα βυζαντινὸ γλωσσικὸ ὑπόστρωμα, ποῦ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, κάλυπτε τὴν Κρήτη καὶ τὴ νότια Πελοπόννησο καὶ ἔφτανε μέχρι τὴν Κάτω Ἰταλία⁷. Στὴν Κρήτη δὲν μαρτυροῦνται οἱ λέξεις

1. Ἡ σημασία αὐτὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἄνδρο, Ἡπειρο, Νάξο, Πάρο, Πελοπόννησο, Σέριφο, Σίκινο κ.ά. Στὴ Σκορτσινού Πελοποννήσου (Χφ. 1001, σ. 50 ΑΙΑ) ἡ ἀποθήκη σιτηρῶν ἦταν πλεγμένη μὲ βέργες λυγαριάς ποῦ εἶχαν ἐπιχριστεῖ μὲ κοπριά. Στὴν Ἀντίπαρο, Μήλο, Νάξο, Πάρο καὶ Φολέγανδρο ὁ ρογός ἦταν κτιστὸ κρεβάτι ποῦ χρησίμευε συγχρόνως καὶ ὡς ἀποθήκη σιτηρῶν.

2. Πελοπόννησος (Βερεσιτιά, Χφ. 738, σ. 84 ΑΙΑ καὶ Παιδεμένον, Χφ. 1017, σ. 161 ΑΙΑ).

3. Ζάκυνθος, (βλ. Πανδώρα, φύλλα 480 καὶ 484), Ἰθάκη (Χφ. 787, σ. 299 ΑΙΑ), Κεφαλληνία, Χφ. 209, σ. 230 ΑΙΑ: «Τῶν ῥογῶν λέγονται οἱ ἐλιές, ὅταν τεθοῦν σὲ εἶδος προχείρου ἀποθήκης καὶ ἐκεῖ ἀλατισθοῦν. Τότε διατηροῦνται ἐπὶ μακρόν».

4. Ἄ. Πανάρετου, Κυπριακὲς γεωργικὲς παροιμίαι, *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 9 (1945 [1947]), σ. 78: «ροβός, ροδός ἢ ρητός, ὄ». Σύγκρ. Ν. Ἐγκώμη, Χφ. 507, σ. 10 ΑΙΑ. Ὁ συλλογέας παρετυμολογεῖ: «...ροβός... χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ βάζουν τὸ ρόβι (ὄροβον) μέσα».

5. Ἡ λ. ὠρεῖον μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Ἄθω, τὴν Ἀμοργὸ (τὸ Ριό, Χφ. 813, σ. 31 ΑΙΑ), Κάρπαθο (βλ. Κ. Μηνᾶ, *Τὰ ιδιώματα τῆς Καρπάθου*, Ἀθήνα 1970, σ. 21), Κάλυμνο (ροζὸ τό, Χφ. 727, σ. 117 ΑΙΑ) καὶ Κῶ (βλ. Ἄ. Καρανασάση, *Οἱ ζευγάδες τῆς Κῶ*. Ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἀσχολίες των, *Λαογραφία* 14 (1952), σ. 235 καὶ 250). Σύγκρ. ἡδη⁷μεσαιων. Κύπρ., Μαχαιρ. (ἔκδ. R. Dawkins 1, 438): ἀνοῖξαν τὸ ὄρριον καὶ ἐπῆραν κριθ(ά)ρ(ιν). Ἡ γὰρ τὸ τοπων. Ὀρίον (Εὐβοία) καὶ τὴν πιθανὴν σχέση του μὲ τὴ μεταγενέστερη λέξη ὠρεῖον βλ. Β. Φάβη, Ἐκθεσις τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1931-32, Ἄθηνᾶ 45 (1933), σ. 338.

6. Ἡ λ. γούβα=λάκκος γιὰ ἐναποθήκευση σιτηρῶν, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ Μήλο (βούβα), Νίσυρο (βούα), Ρόδο (βουές), Σίφνο, Χάλκη (βλ. Ἄγ. Γ. Τσοπανάκη, *Τὸ ἰδίωμα τῆς Χάλκης (Δωδεκανήσου)*, Ρόδος 1949, σ. 28: βούα(γούβα) (*γούα; ἀττ. γύη;)), κ.ά. Ὁ Ἰ. Ζωγραφάκης, *Γλωσσάριον τῆς λαλιᾶς τῶν Κρητῶν*, ἔ.ά., σ. 94, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι χρησιμοποιοῦσαν τίς γούβες «οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Χερσονήσου Κρήτης, κρύπτοντες ἐν αὐταῖς τοὺς δημητριακοὺς καρπούς των, πολλάκις ἐκτὸς τῆς οἰκίας, ἐν ὑπαίθρῳ ὡς οἱ μύρμηκες».

7. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἴμαστε ὁπαδοὶ τῆς λεγομένης «βυζαντινῆς θεωρίας» τῶν ἰταλῶν Morosi, Parlangei κ.ά. Βάση τοῦ κατωϊταλικοῦ ιδιώματος εἶναι ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ (Δωρικὴ) τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὅπως ἀπέδειξαν ἐρευνητὲς μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ Γ. Χατζιδάκις, Στυλ. Καψωμένος, Σταμ. Καρατζᾶς, G. Rohlf s κ.ά.

αυτές, επειδή ακριβώς υπερκαλύφτηκαν από τη λ. *ἀραγός*, που προφανώς προέκυψε από σύμφυση των τύπων *ραγός*, *ἀ-ραγός* και *ρογός*, **ἀ-ρογός* και με άφομοίωση: *ἀ-ραγός*.

Είναι νομίζουμε αυτονόητο ότι βράχοι με μεγάλες ρωγμές (: *Ραγοί-Ραγοί*) μπορούσαν να χρησιμεύσουν και ως αποθήκες (: *ρογοί*) διαφόρων γεωργικών προϊόντων ή άλλων ειδών¹. Με την πάροδο του χρόνου επήλθε σύγχυση των όμοιων τοπωνυμίων (*Ρωγός-Ρογός*), επειδή ακριβώς λησμονήθηκε ή πρωτογενής αιτία για την οποία πήρε ή περιοχή αυτή ή εκείνη την όνομασία.

¹Αφού είναι φανερό ότι η σύνδεση της λέξεως *ἀραγός* με τις λέξεις *ραγός* (*ραγός*)-*ρογός*² (και το προθετικό *ἀ-* εμφανίζεται πολύ συχνά στην κρητική διάλεκτο), άπομένει να έρμηνεύσουμε τη σημασιολογική μετάπτωση της λέξεως *ἀραγός* από την πρωταρχική σημασία «χάσμα γής (που μπορούσε να χρησιμεύσει και ως αποθήκη διαφόρων ειδών)» στη σημασία «*άσκός*».

Σπουδαίες είναι στην προκειμένη περίπτωση οι πληροφορίες που μάς δίνει το *Ιστορικό Λεξικό της 'Ακαδημίας 'Αθηνών*: *'Η λ. άσκοδάβλα* σημαίνει «*ά σ κ ί*». Στην Κρήτη όμως σημαίνει και το «*λ ά κ κ ο*» που άνοίγουν τά παιδιά στο δρόμο και τόν καλύπτουν με φρύγανα ή χῶμα για να πέσει μέσα διερχόμενος από εκεί άνθρωπος ή ζῶο³. Οι σημασίες έπομένως «*άσκός*» και «*δρυγμα λάκκου*» μπορούν να έναλλάσσονται. *'Υπάρχουν* όμως και άλλες παράλληλες σημασιολογικές εξελίξεις: *'Η λ. ταγάρι* έχει στη Λέσβο «την σημασίαν του κάδου ή άπλου λάκκου, έν ῶ σωρεύονται τὰ ὕδατα κατά την έν τῷ έλαιοπιεστηρίῳ έκθλιψιν των έλαιῶν»⁴. Και ή λ. *γεντέκι* έχει τη σημασία

1. Στη Χίο π.χ. *λαυραδιά* ή *λαυραριά* είναι τρύπα ή σχισμή βουνού, όπου οι βοσκοί φύλασσαν τὰ μικρά ρίφια ή άρνιά. Βλ. 'Α. Γ. Πασπάτη, *Τὸ χιακόν γλωσσάριον*, έ.ά., βλ. λ. Σύγκρ. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσικαί παρατηρήσεις*, 'Αθηναί 29 (1917), σ. 182. Β. Φάβη, *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 1 (1939), σ. 141. Βλ. άκόμη τὸ τοπων. *Χαλάρες* στην Κύθνο (σύγκρ. Κ. Μηνᾶ, *'Η μορφολογία της μεγεθύνσεως*, έ.ά., σ. 114).

2. Και ὁ 'Ι. Δρ. Σταματάκος, *Λεξικὸν τῆς Ν. 'Ελληνικῆς γλώσσας*, τόμ. Α', 'Αθήναι 1971, βλ. λ. *ἀραγός*, συνδέει προφανῶς τὴ λ. *ἀραγός* = «ποιμενικὴ πήρα» με τὸν τύπο *ἀραγοί* = «τὰ ἐκ σειμοῦ ρήγματα τῆς γῆς», ἐφ' ὅσον περιλαμβάνει στὸ ἴδιο λῆμμα και τις δύο αυτές λέξεις.

3. *'Η έτυμολογία του Στ. Ξανθουδίδη*, *Γλωσσικαί έκλογαί Β'*, *Λεξικογραφικόν 'Αρχεῖον* 5 (1918), σ. 109 = *Μελετήματα*, έ.ά., σ. 310 «...προφανῶς ή λέξις προέρχεται ἐκ του ρήματος σκοντάπτω (=προσκόπτω) μορφωθείσα ὅμως πρὸς τὴν ἄλλην άσκοντάβλαν» είναι άρκετὰ λαϊκή. Για τὸ «λαϊκισμὸ» που χαρακτηρίζει πολλές από τις έτυμολογίες του Στ. Ξανθουδίδη βλ. Στυλ. 'Αλεξίου, *'Αδυναμίες του νεοελληνικοῦ έτυμολογικοῦ, άνάτυπο από τὸν τόμο «Μνήμη Γεωργίου 'Ι. Κουρμούλη»*, 'Αθήναι 1979 [1980], σ. 1 κ.έ. = *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, 'Αθήνα 1981, IV, σ. 1.

4. Π. Α. Φουρίκη, *Ταγάριον-ταγάρι, ταγαρτζίκια*, έ.ά., σ. 417.

τοῦ «ἀσκοῦ» ἀλλὰ καὶ τῆς «τάφρου»¹. Σύγκρ. τέλος τῆ λ. βουσί, πού στήν Πελοπόννησο σημαίνει καὶ «ἀσκός».

Τὰ σπήλαια μὲ τὴν ὀνομασία Ἄραγός χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες (φυσικὰ ψυγεῖα) ἀσκῶν μὲ γάλα ἢ κυρίως μὲ τυριά². Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι ἀποκαλυπτική: ἀραγοὶ μποροῦσαν νὰ ὀνομαστοῦν ἀργότερα κατ' ἐπέκταση καὶ τὰ μικρὰ ἀσκιά πού βρίσκονταν μέσα στοὺς Ἄραγούς³. Ἡ ἐρμηνεία μας αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ μιὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα παράλληλη σημασιολογικὴ ἐξέλιξη πού ἐντόπισε ἦδη ὁ Γ. Χατζιδάκις⁴: «Ἡ λέξις τυροβόλι σφριζομένη ἔτι ἐν Λέσβῳ καὶ Κυθήροις... δηλοῖ ἔτι τὸν κάλαθον, εἰς ὃν ἐντίθεται ὁ τυρός, ἐν δὲ τῇ Χίῳ λέγουσι τυροβολιά αὐτὸν τὸν τυρόν, ἀκριβῶς ὅπως μυζήθρα κατ' ἀρχὰς ἐκ τῆς καταλήξεως -θρα δῆλον, θὰ ἐσήμαινεν τὸν κάλαθον εἰς ὃν ἐντίθεται ὁ τυρός οὗτος, ἔπειτα δὲ ἐδήλωσεν αὐτὸν τὸν τυρόν, τὴν μυζήθραν. Λοιπὸν ὅπως εἰς τὸ τυροβολιά καὶ τὸ μυζήθρα οὕτω συνέβη καὶ εἰς τὸ κρασοβόλιον, ἀπὸ τοῦ περιέχοντος ἀγγείου ἐδήλωσε τὸν περιεχόμενον οἶνον ἐξηλείφθη δὲ καθ' ὁλοκληρίαν ἢ ἔννοια τοῦ ἀγγείου». Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος⁵ τυροβόλι λέγεται τὸ πλεκτὸ καλάθι στὸ ὁποῖο στραγγίζεται τὸ τυρόπηγμα. Καὶ ἡ σημασία ὅμως «τυρί», «μυζήθρα» διατηρεῖται μέχρι σήμερα⁶. Τέλος ἡ λ. τυροβόλι πῆρε καὶ τὴ σημασία τοῦ μικροῦ ἀσκοῦ (βλ. σ. 276, σημ. 4).

1. Βλ. ΙΑ, σημασία Β 2: «ἀσκός βοηθητικὸς πρὸς μεταφορὰν ὕδατος, ἐλαίου, γλεύκους καὶ ἐν γένει ὑγρῶν. Λιβύσσι Λυκίας, Μέγαρα, Πελοπόννησος (Ἄναβρυτή, Κάμπος Λακων.)». Βλ. αὐτ. καὶ σημασία Β 12: «τάφος διὰ τῆς ὁποίας διοχετεύεται τὸ ὕδωρ πρὸς ἀλατοποίησιν. Ἰωνία (Φώκαια)».

2. Βασικὴ στὴν προκειμένη περίπτωσι εἶναι ἡ διαπίστωσι ὅτι ἡ λ. ἀραγός ἐμφανίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ σημασία «ἀσκός γιὰ γάλα, μυζήθρα ἢ τυρί» καὶ ὅτι ἀργότερα μετέπεσε στὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ἀσκοῦ, στὸν ὁποῖο μποροῦσαν νὰ τοποθετοῦν οἱ χωρικοὶ διάφορα ἄλλα πράγματα. Τέλος, ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες Κισάμου καὶ Κυδωνίας τοῦ νομοῦ Χανίων τὸ «τυρί τῆς τρύπας» = «ἀθότυρος» πού διατηρεῖται σὲ ψυχρὸ μέρος. Στὰ ὄρεινὰ χωριά, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ψυγεῖα, ἔσκαβαν λάκκο, μέσα στὸν ὁποῖο τοποθετοῦσαν τὴ μυζήθρα γιὰ νὰ διατηρηθεῖ περισσότερο χρόνον. Πληροφορία τῆς συναδέλφου Ἐλευθερίας Γιακουμάκη, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ ἀπὸ τὴ θέσι αὐτῆ.

3. Ἡ λ. ἀραγός μποροῦσε νὰ δηλώσει τόσο τὰ μεγάλα χάσματα βράχων ἢ σπήλαια πού χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες διαφόρων γεωργικῶν ἢ ἄλλων προϊόντων, ὅσο καὶ τὸ μικρόσχημο ἀσκί. Ἡ σημασιολογικὴ αὐτὴ μετάπτωσι ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια λέξις δηλώνει στὴν Κρήτη τὸ περίβλημα τοῦ μικροῦ καρποῦ τῆς ρεβιθιάς (:ἀραγούλι, μὲ παρετυμολογικὴ ἐνδεχομένως σύνδεσι πρὸς τὴ λ. ράγα-ρώγα). Σύγκρ. τὸ παιγιωδὲς ἀίνγιμα: ἄρμυρό κι' ἀνάλατο /στ' ἀραγούλι κρέμεται, /ροβίθι κι' ἄν τ' ἀνιώσεις.

4. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σ. 577.

5. Π.χ. στὴν Ἄνδρο, Ἀντίπαρο, Ἀστυπάλαια, Κέω, Κύθηρα, Κῶ, Μῆλο, Μύκονο, Νάξο, Πάτμο, Σαμοθράκη, Σίφνο, Στερεὰ Ἑλλάδα, Χίο, Ψαρὰ κ.ά.

6. Ὅπως λ.χ. στὴν Πελοπόννησο (Ξεχωρί, Χφ. 1134, σ. 451 ΑΙΑ). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λ. τυροβόλι (*tiranol*) ἀνήκει στὸ λεξιλόγιον τῶν ἀλβανοφῶνων Ἑλλήνων τῆς

Ἡ σημασιολογική αὐτὴ μεταβολὴ τῆς λ. ἀραγός δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Ὁ Γ. Χατζιδάκις¹, βαθύς γνώστης τοῦ μητρικοῦ του κρητικοῦ ἰδιώματος, σημειώνει καὶ πάλι: «Πολλάκις συνέβη εἰς ἐμὲ νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἐν τῇ Κρητικῇ διαλέκτῳ αἱ σημασίαι τῶν λέξεων μετεβλήθησαν σφόδρα, πολὺ μᾶλλον ἴσως ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ Ἑλληνικῇ γῆ». Στὴ συνέχεια ὁ Χατζιδάκις παραθέτει χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, ποὺ δείχνουν τὶς μεγάλες σημασιολογικὰς μεταβολὰς τὶς ὁποῖες ἔχουν ὑποστῆ πολλὰς κρητικὰς λέξεις². Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ σημασιολογικὴ μετάπτωση τῆς λέξεως π.χ. γάστρα, ποὺ στὴν Τῆλο σημαίνει «εἶδος μανδηλίου φέροντος κέντημα, ὅπερ παριστᾷ ἀνθοφόρον ἀγγεῖον» (βλ. ΙΑ). Τὸ ὅτι πολλὰς κρητικὰς λέξεις μποροῦν νὰ πάρουν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη σημασία μαρτυρεῖ ἡ λέξις λ.χ. σφακτά, τὰ= τὰ ζῶα ποὺ προορίζονται γιὰ σφάξιμο, ἢ ὁποῖα σήμερα δηλώνει καὶ τὰ πρόβατα ποὺ δὲν πρόκειται νὰ σφαγοῦν³.

Ἡ σύνδεση ἐπομένως τῆς λ. ἀραγός μὲ τὸ ρῆμα ρήγνυμι⁴ ποὺ πρότεινε ὁ Γ. Χατζιδάκις δὲν εἶναι τόσο «ἐξεζητημένη», ὅπως νομίζουν μερικοὶ ἐρευνητές. Στὴν ἔτυμολογία ποὺ προτείνουμε ξεκινήσαμε ἀπὸ τὸ ἴδιο ρῆμα, ἀκολουθήσαμε ὅμως διαφορετικὸ δρόμο μὲ βάση τὸ νεώτερο πλούσιο ὕλικὸ ποὺ ἀξιολογήσαμε καὶ ποὺ προφανῶς δὲν τὸ γνώριζε ὁ Γ. Χατζιδάκις.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Γ. ΧΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

¹Ἰταλίας καὶ σημαίνει «καλάθι» (βλ. *Tradizioni popolari degli Albanesi d' Italia*, Roma 1962, σ. 116, ἐκδ. Istituto di Studi Albanesi, Università di Roma. Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Roma) ἀλλὰ καὶ «τυρὶ» (βλ. G. De Rada, *Poesie Albanesi*, Napoli 1847, σ. 198, καὶ Luca Perrone, *Novellistica Italo-albanese*, Firenze 1967, σ. 546, *Studi Albanesi*, τόμ. 1). Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὸν συνάδελφο Τ. Γιοχάλα, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμά.

1. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σ. 588.

2. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Α', σ. 427.

3. Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, Β', σ. 445.

4. Σύγκρ. τῆς λ. ἀραγούλι, ποὺ δὲν σημαίνει μόνο τὸν ἀσκό, ἀλλὰ «καὶ λίθον ἢ κέραμον ἢ ἄλλο τι πρᾶγμα παρεμφερές τὸ ὁποῖον δένουν τὰ παιδία παίζοντα καὶ ἔλκουν ὀπισθέν των» (ΙΑ). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ «Θὰ ἐλέγετο κατ' ἀρχὰς οὕτω θραῦσμα ἀγγείου πηλίνου» εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ*

ἀγκλιὰ 278	ἄρμεγᾶς 278
ἀλιπούγγι 274,2. 277	*ἄρμέγι 278
ἀμμουδαράγης 274	*ἄρμεγίος 278
ἀμμουδαρόγης 274	ἄρμεγολόγος 274
ἀνάσερμα 278	ἄρμεγός 278
ἀνασυρταράκι 278	ἄρμεγώνας 278
ἀνασυρτάρι 278	ἄρμεγώνι 278
ἀνασυρτήρι 278	ἄρμεχτερό 278
ἀνασυρτός 278	ἄρμεχτήρι 278
ἀνθογαλαραγός 273.274,1	ἄσκάκι 275
*ἀνθογαλοβάρελο 274,1	Ἄσκάρι 283,2
*ἀνθογαλοκούρουπο 274,1	ἄσκι 275
ἀντλία 278	ἄσκιάζω 275
Ἄραγα 273	ἄσκοδάβλα 278.288
ἄραγάκι 273	Ἄσκοι 283,2
ἄραγι 274	ἄσκόκουρος 275
Ἄραγια 273	ἄσκόξυλο 275
Ἄραγκόνα 285	ἄσκόπιρος 275
ἄραγμα 281,4	Ἄσκόπουλο 275.283,2
ἄραγούλι 273	ἄσκοράφτης 275
Ἄραγόζενα 283,1	ἄσκος 275
Ἄραγός 283.284	ἄσκοςάκι 275
Ἄραγος 285	ἄσκούδι 275
Ἄραγόσπηλιος 284	ἄσκούλα 275
ἄραγούδι 273,8.278	ἄσκουλάκι 275
Ἄραγουζανὰ 283,1	ἄσκούλι 275
Ἄραγουζος 283,1	βεδοῦρα 278. 278,14
ἄραγουλάκι 273	βεδοῦρι 278
ἄραγούλι 290,4	βεδουρίτσα 278
ἄραῆ 281. 281,2.283	βούα 287,6
ἄραί 278,6.281	βούβα 287,6
ἄρακη 281,2	βουβαλόδεσμα 275
ἄρακιν 281,2	βουβαλόπετσα 275
ἄραμὸς 281,4	βουβαλοπέτσι 275
ἄραος 285,3	βουβαλοπροβιά 275
ἄραὸς 282	βουβαλοτόμαρο 275
ἄρατος 282	βουβαλοτούλουμο 275
ἄραξαζούκι 277,6	βούργια 277
ἄργουδέλι 277	βουργιάλι 277
ἄρκατοῦ 278	βουργίδι 277
ἄρμεγάρι 278	βουργιοβάσταγα 277,1

* Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα καὶ ὁ δεῦτερος μετὰ τὸ κόμμα τὴν ὑπομείωση στὴν ὁποία ἀπαντᾷ ἢ ἀντίστοιχη λέξη.

- βουτσέλι 278
 βουτσι 275
 γάβανο 278,13
 γαλόδεσμα 276
 γάστρα 290
 γέμιστρο 278
 γεντέκι 275. 288
 γεροδέλι 278
 γούβα 287
 δαβουρτζίκα 277,6
 δερμάτι 276
 δραγαζίκα 277,6
 δραγατσίκα 277,6
 έρραος 282
 θελάκι 275
 θεότραστο 277,2
 θυλάκι 276
 θυλακούρα 276
 θυλακούρι 276
 καβανάς 278
 καβανόζα 278,13
 καβανόζι 278
 κάβανος 278
 καδι 278,7
 κάδος 278
 καρδάρα 278
 καρδάρι 278
 καστανιά 277
 κουβάς 278
 κούμνα 278
 κουμνάκι 278
 κουμνι 278
 κουρμπάς 278
 κρασάσκι 275
 κρασασκόπουλο 275
 κρασασκός 275
 κριγιαραγοῦ Φρούδια 284
 λαδάσκι 275
 λαδόρογο 274
 λαδορόι 274
 λάζα 278
 λαυραδιά 288,1
 λαυραριά 288,1
 λιδαραγός 274
 μαστέλο(ς) 276
 ματαράς 276
 μελάσκι 275
 μουσιτιά 276
 μπουλιός 278
 μυζηθραραγός 274
 μυζηθροσακούλα 276
 νερα[γα]γός 282
 νεράσκι 275
 νταγαρτζίκι 277,6
 ντάργα 277
 νταγαρτζίκι 277,6
 ντάσκα 277.278,3
 ντασκάκι 278,3
 ντορβάς 276
 ντουράς 277
 ντουρβάς 277
 ντρουβάς 277
 Όριον 287,5
 ὄροι 286,4
 ὄρριον 287
 ούργο 286,6
 περλογή 276
 περλογοῦδι 276,3
 περλοή 276,3
 περλόι 276,3
 πιμάτα 278
 Ράγα (Ράγαι) 284,1
 ραγά 282
 *ραγαλία 284,1
 Ράγες (Ράγεις) 285
 ραγή 284,1
 ρα(γ)ιδιό 284,3
 ράγμα 284,1
 Ραγοί 284,3
 ραγός 284.285
 ραγούδα 278
 ραγούδι 278
 Ραοκέφαλα 285,1
 Ραός 285
 ρήκτης 283,2
 Ρήχτης 283,2
 Ριχτάρι 283,2
 Ρίχτης 283,2
 ρογίον 274. 286
 ρογός 274. 284. 285. 286
 ροός 286,6
 ρουι 286,8
 ρῶγα 286,8
 Ρωγοί 285,4

- ρωγός 285
 ρωί 286,8
 σακαδέλο 277
 σακάς 278
 σίκλα 278
 σικλι 278
 σίκλος 278
 σιροί 286,4
 σιφοί 286,4
 *σουβλαραγός 274
 σουβλαράι 274
 στεφάνι 284,3
 στραφυλάσκι 275
 σφακτά 290
 σωροί 286,4
 ταγάρι 276. 282. 288
 ταγαρτζίκα 276. 277
 ταγαρτζικιάρης 277,6
 τάγιστρο(ν) 277,2
 τάλαρος 276
 τάργα 276,5. 280
 ταγαρτζίκης 277,6
 ταγαρτζικόφλουρος 277,6
 ταγαρτζικόνω 277,6
 τάστρο 277,2
 τζαγκαρεντικὸ 277
 τουλουμάκι 276
 τουλουμάσκι 275
 τουλούμι 276
 τουράς 277
 τρασνάκι 277,2
 τραστάρα 277,2
 τράσταρος 277,2
 τράστο 277
 τράστος 274,6
 τραστούλι 277,2
 τριάρατος 282,4
 τυροβόλι 276. 289
 τυρολόγι 276
 τυρολόγος 276
 φυλάτσι 276
 Χαλάρες 288,1
 ὠρεῖον 287
 Aragona 285
 a-ra-ka-jo 281,2
 dagar 276,5
 daǵarčik 276,6
 kadi 278,7
 kavanoz 278,13
 matara 276,2
 Ragusa 283,1
 *rogozbno 283,1
 saka 278,9
 tajstra 277,2
 targa 276,5. 280. 282
 tasca 278,3
 tastru 277,2
 tiravol 289,6
 traistǎ 277,2
 trastië 277,2

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ (1848-1941)

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΜΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*

Στις 29 Φεβρουαρίου του 1929 στην αίθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ καύχημα τῆς Κρήτης, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πρωθυπουργὸς τότε τῆς χώρας, με σεβασμὸ καὶ με φωνὴ παλλόμενῃ ἀπὸ συγκίνηση προσφωνοῦσε μίαν ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες μορφές τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τὸν Γεώργιο Χατζιδάκι, μ' αὐτὰ τὰ λόγια :

Σεβαστὲ διδάσκαλε, πολύτιμε φίλε,

Δὲν ἔχεις ἀνάγκη νὰ σὲ βεβαιώσω μὲ πόσην ἐξαιρετικὴν χαρὰν ἐδέχθην τὴν πρόσκλησιν τῆς Ἀκαδημίας, ὅπως παραστῶ εἰς τὴν σημερινὴν συνεδρίασίν της, ἵνα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ὀγδοηκοστῆς ἐπετηρίδος σου σοῦ φέρω τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐκτιμῆσεως τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὸ μέγα ἐπιστημονικὸν ἔργον σου καὶ τῆς εὐλαβείας μὲ τὴν ὁποίαν χαιρετίζει αὕτη τὴν ἐπὶ τόσας δεκάδας ἐτῶν ἐξαιρετὸν διδακτικὴν σου δρᾶσιν.

Ἐπῆρξες ἐκ τῶν διδασκάλων ἐκείνων τοῦ Ἑθνικοῦ, καὶ τελευταῖον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πανεπιστημίου, οἵτινες συνετέλεσαν ὅπως λαμπρυνθοῦν τὰ ἀνώτατα ἐπιστημονικὰ μας ἰδρύματα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἐν γένει ἐπιστήμη ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅλος ὁ βίος σου, ὄχι μόνον ὁ ἐπιστημονικὸς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄλλος, ἀποτελεῖ λαμπρὸν παράδειγμα, τὸ ὁποῖον ἠμποροῦμεν νὰ δεικνύωμεν πρὸς μίμησιν εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν.

Διότι δὲν ὑπῆρξες ἱεροφάντης ἀπλῶς τῆς ἐπιστήμης, ἥτις ἀναγκαίως ἔχει διεθνῆ μᾶλλον χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ πατριώτης θερμορρογός, ὅστις προήσπισε τὰ ἑλληνικὰ δίκαια ὄχι μόνον διὰ τῆς γραφίδος, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ὄπλου, ὅσakis παρουσιάσθη ἀνάγκη.

* Λόγος ποὺ ἐκφωνήθηκε (τὴν 10η Μαΐου 1981) στὴν τελετὴ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ Γ. Χατζιδάκι, τὴν ὁποία ἀνήγειρε ὁ Δῆμος Ρεθύμνου μπροστὰ ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο τῆς πόλεως.

Ἡ Κυβέρνησις εὐχεται ἐκ βάθους ψυχῆς ὅπως ζήσης ἔτη μακρὰ ἀκόμη, ὅπως ὑπερβῆς καὶ αὐτὰ τὰ ἔτη τοῦ πατρὸς σου καὶ ὅπως πρὶν ἀπέλθῃς ὀριστικῶς τοῦ κόσμου ἴδῃς τὴν Ἑλλάδα τοιαύτην ὅποیان ἡ πατριωτικὴ σου ψυχὴ τὴν ὀνειροπόλησε».

Μὲ τὰ λίγα, μεστὰ αὐτὰ λόγια ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δὲν τιμοῦσε ἀπλῶς τὸν ἄνδρα ποῦ ἀπὸ χρόνια σεβόταν καὶ θαύμαζε, ἀλλὰ σκιαγραφοῦσε συγχρόνως τὸ πρότυπο τοῦ Ἑλληνα πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ὅπως τὸ συνελάμβανε ἡ εὐρύτητα τοῦ νοῦ του, ὡς τὴν ἐξαιρετικὴ δηλ. ἐκείνη προσωπικότητα ποῦ συνδυάζει τὸν ἐπιστήμονα μὲ τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἐρευνητὴ μὲ τὸν ἀφοσιωμένο δάσκαλο, τὴν γενναία ἐπιστημονικὴ προσφορὰ μὲ τὸ ὑψηλὸ ἔθνικὸ φρόνημα, τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας μὲ τὸν ἀγωνιστὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδας, μὲ δυὸ λόγια: τὴν προσωπικότητα ποῦ μπορεῖ κανεὶς ὑπερήφανα νὰ δείξει γιὰ παράδειγμα στοὺς νέους. Καὶ δὲν μποροῦσε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος νὰ βρεῖ καταλληλότερο παράδειγμα, ὅπου οἱ ιδιότητες αὐτὲς νὰ ἀποτυπώνονται κατὰ τρόπον τόσο ἰδανικὸ, ὅσο στὸ τιμώμενο πρόσωπο ἐκείνης τῆς βραδιᾶς καὶ τῆς σημερινῆς ἡμέρας: στὸ πρόσωπο τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ Κρήτη, καὶ εἰδικότερα τὸ Ρέθυμνο, ἔδρα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κρήτης, ἀποτίει σήμερα φόρον τιμῆς στὸν Γεώργιο Χατζιδάκι, τὸ ἐκλεκτὸ τέκνο τῆς μεγαλονήσου, ποῦ γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ 130 χρόνια στὸ μικρὸ χωριὸ Μύρθιο τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου, ἀπ' ὅπου ἔφυγε σὲ ἡλικία 20 ἐτῶν, γιὰ νὰ δοξάσει ἀργότερα διεθνῶς τὸ ὄνομα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἑλλάδος.

1. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα «Χατζιδάκις» ὀφείλεται στὴν ἰδιορρυθμία κάποιου σχολάρχου τοῦ Ρεθύμνου, ποῦ ἔτσι αὐθαίρετα, ἐπειδὴ δὲν τοῦ ἄρесе τὸ ὄνομα «Χατζῆ Χαρκιάς» τοῦ πρωτότοκου γιοῦ τῆς οἰκογενείας, τοῦ Ἰωάννη, τὸ μετέτρεψε σὲ Χατζιδάκις, ὄνομα ποῦ γενικεύτηκε μετὰ γιὰ ὅλη τὴν οἰκογένεια) ἀνήκει στὶς σπάνιες ἐκεῖνες μορφές, ποῦ σμαδεοῦν τὴν φυσιογνωμία ἐνὸς Ἑθνους. Δὲν ἔχει ἀκόμη γραφεῖ ὀριστικὰ ἡ ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ποῦ θὰ ἀξιολογήσει, βάσει τῆς ἐπιβιώσεως καὶ τῆς γενικότερης καταξιώσεως τοῦ ἔργου τους, τὸ μέτρο τῆς προσφορᾶς στὴν διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἐπιστημονικῶν καὶ πνευματικῶν μορφῶν τῆς στάθμης τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, τοῦ Νικολάου Πολίτη κ.ἄ. Γιατί, βέβαια, ἂν περιορίσουμε τὴν προσφορὰ τοῦ Νικολάου Πολίτη, ὅπως

συχνά γίνεται, σ' έναν άβαθῆ φολκλορισμό, αν υποβιβάσουμε τὸ ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου σ' έναν οὐτοπικὸ μεγαλοϊδεατισμό, αν ἐξιώσουμε τοὺς ἀγῶνες τοῦ Χατζιδάκι με τὴν διαμάχη γιὰ τὸ γλωσσικὸ, τὴν ἀντιδικία καθαρῆς καὶ δημοτικῆς, κι αν, τέλος, υποβαθμίσουμε τὸ κήρυγμα τοῦ Κοραῆ στὴν ἔκδοση κάποιων φιλολογικῶν ἔργων στὰ πλαίσια ἐνὸς ρομαντικοῦ διαφωτισμοῦ, δὲν θὰ ἔχουμε ἀπλῶς ὑποτιμήσει τὸ μέγεθος τῆς προσφορᾶς τέτοιων μορφῶν, ἀλλὰ θὰ ἔχουμε συγχρόνως ἀλλοιώσει τὰ βασικὰ συστατικὰ τῆς ιδεολογίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ θὰ ἔχουμε οἰκτρὰ παρερμηνεύσει τοὺς πόντους, τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίες του. Γιατί, γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸν Γ. Χατζιδάκι, αν παρακολουθήσουμε τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς ὅλης πορείας του —ἐπιστημονικῆς, ἀκαδημαϊκῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἀτομικῆς— θὰ διαπιστώσουμε ὅτι συνιστᾷ ἕναν ἀκατάπαυστο ἀγῶνα —ἀγῶνα ἄλλοτε με τὴν γραφίδα κι ἄλλοτε με τὸ ὄπλο, ὅπως εἶπε γιὰ τὸν Χατζιδάκι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος—, ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐλευθερία, δυὸ ἔννοιες ἀλληλένδετες στὴν συνείδηση τοῦ Χατζιδάκι. "Αν δὲ ἀναλογισθοῦμε πῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια στὴν περίπτωση τοῦ Χατζιδάκι σκόπευε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, στὴν γλῶσσα, τότε τὸ μέλημα τοῦ Σολωμοῦ (μῆγαρις πῶς ἔχω ἄλλο τι στὸν νοῦ μου, πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα) ἦταν στόχος καὶ τρόπος ζωῆς γιὰ τὸν μεγάλο γλωσσολόγο. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν ἀπλῶς παράλειψη ἢ παραγνώριση, ἀλλὰ διαστρέβλωση τοῦ νοήματος, τῶν ιδανικῶν καὶ τῆς στάσεως ζωῆς ἐνὸς ἀσυμβίβαστου ἀγωνιστῆ νὰ στενέψουμε τὰ ὄρια τῆς προσφορᾶς του, περιορίζοντάς τα σ' ἕναν περιθωριακὸ γιὰ τὸν ἀγωνιστὴ χῶρο, στὸ γλωσσικὸ ζήτημα.

Κατὰ τὴν γνώμη μου, ἡ προσφορὰ τοῦ Χατζιδάκι ἐντοπίζεται σ' ἕναν βασικὸ στόχο : στὴν ἀποκατάσταση τοῦ πιὸ χαρακτηριστικοῦ συστατικοῦ τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας, στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας, παρανοημένης, παραμελημένης καὶ περιφρονημένης μέχρι τῆς ἐμφάνισέως τοῦ Γ. Χατζιδάκι στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα τοῦ τόπου. Νὰ γιὰ τὴν ὑποστηρίζω —πρᾶγμα ποῦ θὰ φανεῖ, ἐλπίζω, καλύτερα ἀπ' ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν— ὅτι ἡ προσφορὰ τοῦ Γ. Χατζιδάκι δὲν εἶναι ἀπλῶς αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἢ συμβολὴ στὸ «γλωσσικὸ» (ἀλήθεια, πόσο οἱ λέξεις υποβαθμίζουν τὶς ἔννοιες!), ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ χαλκέντερος αὐτὸς ἐρευνητῆς καὶ μύστης τῶν πολύπλοκων καὶ ἀνεξερεύνητων μέχρι τότε ἀτραπῶν τῆς γλώσσας μας ὁδήγησε τὸν τόπο σὲ γλωσσικὴ αὐτογνωσία, δηλ. σὲ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη γνώση τῆς καταγωγῆς, τῆς συνέχειας καὶ τῆς δομῆς τῆς ἐθνικῆς του γλώσσας. "Ἐτσι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια — αν ὄχι τὸ κυριότερο — στοιχεῖο ταυτότητας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἡ γλῶσσα του, καθορίζεται, ὀριοθετεῖται, ἀποκαθαίρεται ἀπὸ πλάνες καὶ διαστρεβλώσεις καὶ θεμελιώνεται ἐπιστημονικά, κατὰ τρόπον ὀριστικὸ καὶ ἀναντίρρητο, ἀπὸ τὴν μεγαλοφυΐα τοῦ Γ. Χατζιδάκι.

"Ἐχει εὐστοχα παρατηρηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ τῆς γλωσσολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν Γ. Κουρμούλη ὅτι ἡ προσφορὰ τοῦ Γ. Χα-

τζιδάκι στην επιστήμη δὲν συνίσταται τόσο σὸ ὅτι πρῶτος αὐτὸς εἰσήγαγε τὴν γλωσσικὴν ἐπιστήμη στὴν Ἑλλάδα, πρᾶγμα ἐπίσης σημαντικό, ὅσο κυρίως σὸ ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐθεμελίωσε τὸν νεοελληνικὸ λόγον, καθορίζοντας τὴν βάση καὶ τὴν μεθοδολογία ἐρεύνης του. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν κατάστασιν ποὺ συνήνησε ὁ Χατζιδάκις ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα μετὰ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς σπουδὲς ἱστορικῆς καὶ συγκριτικῆς γλωσσολογίας ποὺ διεξήγαγε στὴν Γερμανία κοντὰ σὲ μεγάλες προσωπικότητες τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ καθαρῶς ἱστορικὰ φαινόμενα ἐξακολουθοῦν νὰ ἀντιμετωπίζονται μέσα ἀπὸ τὴν ἀχνὴ ἐνδὸς ρομαντικῷ πνεύματι, ποὺ εἶναι λ.χ. ἔντονα φανερὸ στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς καὶ ποὺ —πέρα ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε μιμήσεις δυτικῶν προτύπων— δικαιώνεται καὶ ὡς ἀναζήτηση τῶν ριζῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὡς διασφάλιση τῆς φυσιογνωμίας καὶ τῶν ἱστορικῶν του δικαιωμάτων, τὰ ὅποια ξένα συμφέροντα εἶχαν ἤδη θέσει ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Ἔτσι λοιπὸν ἓνα σύνθετο πλέγμα αἰτίων, ψυχολογικῶν (φυγῆς), ἐθνικοπολιτικῶν (ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες), ἐπιστημονικῶν (ἀναζητήσεως ἐπιχειρημάτων γιὰ τὴν ἀντίκρουση ὑποπτῶν θεωριῶν) ἦταν μερικὸι ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὠθοῦσαν γενικότερα στὴν ἐπιδίωξιν μιᾶς ἀπ' εὐθείας συνδέσεως τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖον κόσμον εἰς βάρος βεβαίως τοῦ μεσαιωνικοῦ (βυζαντινοῦ) Ἑλληνισμοῦ, ποὺ τὸν θεωροῦσαν ἀκόμη ἐστία ὀρισμένων προβλημάτων.

Ἡ στάσις αὕτη στὸν τομέα τῆς γλώσσας ἐκπροσωπήθη ἀπὸ τὴν περιφημὴ αἰολοδωρικὴ θεωρίαν, τὴν διδασκαλίαν δηλ. ποὺ ξεκινοῦσε ἤδη μὲ τὴν «Αἰολοδωρικὴν Γραμματικὴν» τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, στηριζόμενῃ σὲ συναφεῖς ἀπόψεις διαφόρων μελετητῶν τῆς γλώσσας, ἀπὸ τὸν Κοραῖ καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τῶν ἐξ Οἰκονόμων μέχρι τὸν Μιχαὴλ Δέφνερ, τὸν Μούλλαχ καὶ τὸν Δημ. Μαυροφρύδην. Σύμφωνα μὲ τὰ διδάγματα τῆς θεωρίας αὐτῆς, ἡ νεοελληνικὴ δημώδης γλῶσσα ἀνάγεται ἀπ' εὐθείας στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καὶ μάλιστα ὄχι στὴν καθολικευθεῖσα στυλοῦ χρόνου τῆς Ἀλεξανδρινῆς Κοινῆς ἀττικῆς διάλεκτου, ἀλλὰ στὶς πιὸ ἀρχαιοπινεῖς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς διαλέκτους, τὴν Αἰολικὴν καὶ τὴν Δωρικὴν (ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία «Αἰολοδωρικὴ»).

Ὁ Χατζιδάκις μὲ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ δημοσιεύματά του πέτυχε νὰ γκρεμίσει βαθμηδὸν τὰ εἰδῶλα τῆς γλώσσας, στὰ ὅποια πίστευαν μέχρι τότε, καὶ νὰ οἰκοδομήσει στὴν θέση τους Νὰ τῆς γνήσιας ἐπιστήμης τῆς γλώσσας. Γιὰ τὸν Χατζιδάκις μὲ τὸ ἐπιστημονικὸν του ἔργον δὲν κατέλυσε ἀπλῶς τὰ αἰολοδωρικὰ εἰδῶλα, ἀλλὰ ἀποκατέστησε τὸ ἀληθινὸ πρόσωπον τῆς γλώσσας μας, δείχνοντας τὶς ρίζες τῆς καταγωγῆς της, τὴν ἀδιάσπαστη συνέχειά της καὶ τὸν τρόπο ποὺ πρέπει νὰ μελετῶνται τὰ φαινόμενα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δομῆς τῆς γλώσσας μας.

Και ως πρὸς μὲν τὴν καταγωγή τῆς Ἑλληνικῆς ἀπέδειξε, ἀντίθετα πρὸς τὰ διδασκόμενα μέχρι τότε, πῶς ἡ σύγχρονη ὁμιλουμένη Ἑλληνική, ἡ δημώδης προφορική παράδοση ἀλλὰ καὶ ἡ λόγια γραπτή μας γλῶσσα ἀποτελοῦν τὴν φυσική συνέχεια τῆς μεσαιωνικῆς (βυζαντινῆς) γλωσσικῆς μας παραδόσεως, πού μὲ τὴν σειρά της δὲν εἶναι παρὰ ἡ φυσική, ἀβίαστη ἐξέλιξη τῆς προγενέστερης φάσεως τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς Ἀλεξανδρινῆς Κοινῆς. Αὐτὴ ἡ γλῶσσα, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ ἔχοντας ὡς βάση τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, ἀπλοποιημένη καὶ οἰκονομικότερα διαρθρωμένη στὴν δομὴ της, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας μεγάλων πληθυσμιακῶν μαζῶν πού ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια τοῦ παλιοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀπετέλεσε σὲ μιὰ πιὸ ἐνοποιημένη μορφή τὴν φυσικὴ διάδοχο κατάσταση τῆς παλιότερης, διαλεκτικὰ διαφοροποιημένης γλώσσας πού χαρακτηρίζει τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Χατζιδάκις ἔπεισε ὅτι ἡ σύγχρονη προφορική ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἀποτελεῖ ὄργανο ἐκφράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς μακράιωνες ἱστορικὲς ἐξελίξεις του καί, τὸ σπουδαιότερο, ὅτι ἀντὶ νὰ κάνει κανεὶς ἄλματα —ἄγνωστα στὴν ἀδιάκοπη ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ— εἶναι ἐπιστημονικὰ ἐπιβεβλημένο νὰ ἀνακαλύπτει τοὺς ἱστορικοὺς δεσμοὺς μεταξὺ ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς γλώσσας μέσα ἀπὸ τὴν φυσικὴ της ἐξέλιξη.

2. ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟῦ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ἄν ἔπρεπε νὰ σταθεῖ κανεὶς ἐνδεικτικὰ σὲ ὀρισμένα ὀρόσημα τοῦ ἐκπληκτικοῦ ἔργου τοῦ Χατζιδάκι, πού ἀνέρχεται σὲ 650 δημοσιεύματα, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ξεπεράσει χωρὶς λίγα λόγια τὰ ἐξῆς τοῦλάχιστον δημοσιεύματα:

1) Τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Γ. Χατζιδάκι, πού ὑπεβλήθη στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1881 μὲ τίτλο *Περὶ τῶν εἰς -ους συνηρημένων τῆς β' κλίσεως καὶ τῶν εἰς -ος οὐδετέρων ὀνομάτων τῆς γ' ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλληνικῇ*. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ἐπίσημο δεῖγμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ἕνα μόλις ἔτος ἀφοῦ εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὶς μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴν γλωσσολογία πού εἶχε κάνει στὰ Πανεπιστήμια τῆς Λιψίας, τῆς Ἰένας καὶ τοῦ Βερολίνου.

Ἡ διατριβὴ αὐτὴ, γραμμένη σὲ ἀρχαίζουσα γλῶσσα (ὅπως ἀπαιτεῖτο τότε γιὰ διδακτορικὲς διατριβὲς πού υποβάλλονταν στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ φυσιογνωμία τοῦ Κόντου, διδασκάλου τοῦ Γ. Χατζιδάκι), σημειώνει τὴν ἐπίσημη ἐμφάνιση τοῦ Χατζιδάκι στὸν ἐπιστημονικὸ στίβο. Στὸ δημοσίευμα αὐτό, πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ 15 μόλις σελίδες(!) (ἐκτασὴ διατριβῆς πού μόνο ἀπὸ ἐξαιρετικὲς ἐπιστημονικὲς συμβολὲς ὀρισμένων κλάδων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἶναι γνωστὴ), ὁ Χατζιδάκις ἐπέλεξε δύο προβληματικὲς κατηγορίες τοῦ ὀνομαστικοῦ συστήματος, τὰ οὐσιαστικὰ τοῦ τύπου ὁ νοῦς καὶ τὰ πολλὰ τριτόκλιτα οὐδέτερα σὲ -ος (γένος, ἔθνος κ.τ.δ.),

για να δείξει πώς πρέπει να εξετάζονται και να έρμηνεύονται επιστημονικά οι μεταβολές που συντελούνται μέσα σε ένα γλωσσικό σύστημα.

2) Άλλος σημαντικός σταθμός στην επιστημονική ανέλιξη του Γ. Χατζιδάκι, αλλά και της γλωσσικής επιστήμης γενικότερα, είναι η υπό τον τίτλο «*Περὶ φθογγολογικῶν νόμων καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*» διατριβή ἐπὶ ὑφηγεσία τοῦ Χατζιδάκι, πού ὑπεβλήθη πρὸς κρίσιν δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1883. Καὶ αὐτῆς ἡ περιορισμένη ἔκταση (57 σελ.) εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴν σημασία τῶν προβλημάτων πού πραγματεύεται καὶ ἐπιλύει.

Ἐκινώντας ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς μεθοδολογίας ἀναλύσεως τῆς γλώσσας, τοὺς περίφημους φωνητικούς νόμους τῶν Νεογραμματικῶν, ἐξετάζει ποιοὶ φωνητικοὶ νόμοι ὀδήγησαν στὸν ἀπαρτισμὸ τῆς φωνολογικῆς δομῆς τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Ἡ σπουδαιότητα τῆς πραγματείας αὐτῆς τοῦ Χατζιδάκι συνίσταται στὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορά στὸν ἑλληνικὸ χῶρο διδάσκεται πὼς ἡ σύγχρονη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐπιστήμη τῆς γλώσσας ἐρμηνεύει τὶς φωνητικὲς μεταβολές, ἀποκαλύπτοντας τὴν τάξη καὶ τὴν κανονικότητα πίσω ἀπὸ τὴν φαινομενικὴ πολυμορφία, ἀνομοιομορφία καὶ «ἀταξία» τῶν διαφόρων γλωσσικῶν τύπων.

3) Τὸ ἔργο ὅμως πού καθιέρωσε τὸν Γ. Χατζιδάκι τόσον στὸν ἑλληνικὸ ὅσο καὶ στὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸ χῶρο εἶναι ἡ περίφημη «*Einleitung in die neugriechische Grammatik*» (Εἰσαγωγή στὴν Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ), πού δημοσιεύτηκε γερμανιστὶ στὴν Λιψία τὸ 1892 στὴν περίφημη σειρά «*Βιβλιοθήκη τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γραμματικῶν*». Ἡ Εἰσαγωγή εἶναι τὸ ἔργο ὅπου θεμελιώνονται γιὰ πρώτη φορά μὲ πληρότητα οἱ θεωρητικὲς ἀρχές σπουδῆς τῆς Νέας Ἑλληνικῆς καὶ ἀντιμετωπίζονται τὰ καίρια προβλήματα τῆς γλώσσας μας.

Ἡ Εἰσαγωγή περιλαμβάνει τρία μεγάλα κεφάλαια, ὅσες εἶναι καὶ οἱ θεματικὲς περιοχὲς τὶς ὁποῖες μὴ γιὰ πάντα θέλει νὰ ξεκαθαρίσει ὁ Χατζιδάκις, γιὰ νὰ μπορεῖ ἐφεξῆς νὰ γίνεται ἐπιστημονικὴ σπουδὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, πού ἐπιγράφεται «*Σκοπὸς καὶ μέθοδος ἐρεῦνης τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας*», γιὰ πρώτη φορά ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν διπλὴ παράδοση τῆς γλώσσας μας, τὴν προφορικὴ καὶ τὴν γραπτὴ. Τὸ δίδαγμα αὐτό, πού σήμερα ἔχει στὰ ἀφτιά μας ὡς αὐτονόητο καὶ ὡς κοινὸς μᾶλλον τόπος, ἔχει ιδιαίτερη βαρύτητα γιὰ τὴν ἐποχὴ πού ὑποστηρίχτηκε, στὸ ξεκίνημα δηλ. τῆς σπουδῆς τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, ὅποτε ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ψυχάρη πίστευαν περιέργως ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς ἔπρεπε νὰ στηρίζεται ἐξ ὀλοκλήρου στὴν γραπτὴ παράδοση, καὶ μάλιστα στὰ ὄψιμα μεσαιωνικὰ κείμενα. Μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα, πού φανερώνουν τὴν ἐκπληκτικὴ γνώση του στὸν χῶρο τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ ιδιωμάτων, ὁ Χατζιδάκις ἀπέδειξε ὅτι μέγιστος ἀριθμὸς φαινομένων τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δομῆς

τῆς γλώσσας μας θὰ παραμένει τελείως ἀπρόσιτος καὶ ἄγνωστος, ἀν δὲν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν τὸ ὕλικὸ τῆς πλούσιας, ζωντανῆς προφορικῆς μας παραδόσεως. Τὸ δεύτερο αὐτὸ σημεῖο, ἡ ἀρχὴ τῆς ἔρευνας τῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, ποὺ στὴν πραγματικότητα συμπίπτει μὲ τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα τὸν Χατζιδάκι τόσο σ' αὐτὸ ὅσο καὶ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια. Εἰδικότερα στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπιμένει καὶ θεμελιώνει μεθοδολογικὰ τὴν ἀρχή, ὅτι ἡ ἀφετηρία τῶν περισσοτέρων φαινομένων τῆς δομῆς τῆς Νέας Ἑλληνικῆς δὲν ἀνάγεται στὴν μεσαιωνικὴ περίοδο καὶ μάλιστα στοὺς μετὰ τὸν 11ο αἰ. χρόνους, ὅπως πίστευαν ἄλλοι μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ψυχάρης, ἀλλὰ πολὺ νωρίτερα, στοὺς χρόνους τῆς Ἀλεξανδρινῆς Κοινῆς, ὅποτε διαμορφώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ κυρίως διακρίνουν τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τίτλο «*Ἡ προέλευση τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*» ὁ Χατζιδάκις ἀφιερώνει σ' ἓναν ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχο τῶν διδαγμάτων τῆς αἰολοδωρικῆς θεωρίας, συζητώντας μία πρὸς μία τίς δῆθεν «ἐπιβιώσεις» αἰολοδωρικῶν καὶ προελληνικῶν (πελασγικῶν) καὶ Ἰνδευρωπαϊκῶν ἀκόμη (!) στοιχείων στὴν σύγχρονη Ἑλληνικὴ, τίς ὁποῖες ἀποδεικνύει ὡς στερούμενες ἐπιστημονικῆς βάσεως, διδάσκοντας συγχρόνως τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

Τέλος, στὸ τρίτο κεφάλαιο μὲ τίτλο «*Ὁ ἀπαρτισμὸς τῆς Νεοελληνικῆς*» ἐξετάζει τίς μεγάλες δομικὲς μεταβολὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα, ἐρμηνεύοντας συστηματικὰ τὴν προέλευσή τους. Στὸ κεφάλαιο αὐτό, εἰδικὰ ὡς πρὸς τίς ἐπιδράσεις τῶν ξένων γλωσσῶν στὴν διαμόρφωση τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ὁ Χατζιδάκις ἐπιλέγει (*MNE* 1,480) : «*Ὅτῳ μανθάνομεν ὅτι καθόλου εἰπεῖν ἢ νεωτέρα ἡμῶν γλῶσσα διεμορφώθη πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, τ.ἔ. πρὸ τῆς ἐπικοινωνίας ἡμῶν πρὸς τοὺς Σλαῦους, Ἱταλοὺς καὶ Τούρκους καὶ δὴ πάντα τὰ λεγόμενα περὶ ἐπιδράσεως ἐπ' αὐτὴν τῶν ξένων γλωσσῶν, οἷον τῆς Σλαβικῆς, Ἱταλικῆς, Τουρκικῆς κλπ., εἶναι παρὰ τὴν ἱστορίαν*».

Ὁ ἀπόηχος τῶν ἐντυπώσεων, ποὺ προκάλεσε στὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινὸ ἡ *Εἰσαγωγή* τοῦ Χατζιδάκι, φαίνεται χαρακτηριστικὰ στὰ λόγια ἐνὸς μεγάλου Ἑλληνιστοῦ, τοῦ Aug. Heisenberg, ποὺ ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου ἔγραφε γιὰ τὴν ὀγδοηκονταετηρίδα τοῦ Χατζιδάκι: «*Ἡ Ἑλλάς δύναται νὰ ὑπερηφανεύεται, διότι Ἑλληὴν ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος κατανοήσας σαφῶς καὶ καθαρῶς τὴν ἀρχήν, τὴν ψυχὴν καὶ τὸν βίον τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡμεῖς οἱ Γερμανοὶ αἰσθανόμεθα εὐγνωμοσύνην ὅτι ἡ *Einleitung*, τὸ κλασσικὸν τοῦτο μνημεῖον τῆς ἐπιστήμης, ἐγράφη γερμανιστί*».

Ἡ *Εἰσαγωγή* τοῦ Χατζιδάκι ἀνήκει στὰ ἔργα ποὺ γράφουν ἱστορία στὴν ἐπιστήμη. Ἐκτιμώντας σήμερα τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῆς *Εἰσαγωγῆς*, μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἐξῆς:

α) Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ θεμελιώθηκε στὴν Ἑλλάδα ἡ γλωσσικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, παρὰ τὴν σύγχυση καὶ δυσμενῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀντίληψη γιὰ καθετὶ τὸ «νεοελληνικὸ» (λογοτεχνία, φιλολογία, γλῶσσα κ.λπ.), ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, γιὰ νὰ περάσει μετὰ καὶ στὴν ἀρχαία.

β) Ἀποκαταστάθηκαν ἡ φυσιογνωμία, ἡ ταυτότητα, ἡ προέλευση καὶ τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, πού μέχρι τότε ὑποτιμοῦσαν οἱ εἰδικοί καὶ κακοποιοῦσαν οἱ ἐρασιτέχνες τῆς ἐπιστήμης.

γ) Ἐπεβλήθη ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος τὸ θεωρητικὸ δίδαγμα τοῦ Χατζιδάκι περὶ τοῦ ἐνιαίου χαρακτῆρα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. «Ὅ,τι ἡ διαίσθησις τοῦ σοφοῦ Κοραῆ διεκέρυσε πρώτη, πῶς «ὅποιος χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἢ ἀπατάται ἢ ἀπατᾶ», μετὸν Χατζιδάκι ἀνυψώθηκε σὲ ἀπαραβάτη μεθοδολογικὴ ἀρχή, τὴν ὁποία κανεὶς πιά δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοήσῃ στὴν ἔρευνά του. Ἔτσι θεμελιώθηκε ὅ,τι εἶναι γνωστὸ ὡς «Σχολὴ τοῦ Γ. Χατζιδάκι», πού δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἔμπρακτὴ ἐφαρμογὴ στὴν ἔρευνα τῆς γλώσσας τῆς θεωρητικῆς καὶ μεθοδολογικῆς αὐτῆς ἀρχῆς τοῦ Γ. Χατζιδάκι.

δ) Δημιουργήθηκε ἓνα ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία τότε γιὰ πρώτη φορὰ «ἀνεκαλύπτετο» καὶ ἡ ὁποία συγκέντρωνε δύο βασικὰ χαρακτηριστικά: ἀποδεικνυόταν πλέον γιὰ τοὺς ἑλληνιστὲς ἀπαραίτητο σκέλος γιὰ τὴν εἰς βάθος ἔρευνα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς, στοὺς δὲ γλωσσολόγους προσφερόταν λαμπρὸ παράδειγμα ἐρένης τῆς ἐξελιξέως μιᾶς φυσικῆς πολιτισμικῆς γλώσσας μετὰ ἀδιάκοπη γραπτὴ καὶ προφορικὴ παράδοσις.

Πρακτικὴ ἔκφρασις τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ γιὰ τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ ἰδρυσιμὴ ἐδρῶν ἐρένης καὶ διδασκαλίας τῆς νέας Ἑλληνικῆς σὲ εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια καὶ ἡ ἐνασχόλησις μετὰ τὴν σπουδὴ τῆς Νεοελληνικῆς πλῆθος ἐπιστημόνων, ὅχι μόνον Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ ξένων. Αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ Γ. Χατζιδάκι περιγράφονται πολὺ εὐστοχα καὶ παραστατικὰ ἀπὸ τὸν Heisenberg στὴν συγχαρητήρια ἐπιστολὴ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου διὰ τῶν ἐξῆς : «Εἰς ὑμᾶς ἀνήκει ἄνευ τινὸς ἀντιζήλου ἡ δόξα ὅτι τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τοῦ μεσαίωνα καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἀνυψώσατε ἐκ τῶν βυθῶν τῆς ἐρασιτεχνίας καὶ τῆς ἀμεθοδίας εἰς τὴν τάξιν ἐπιστήμης πληροῦσης ὅλους τοὺς συγχρόνους ἐπιστημονικοὺς ὄρους. Οὐδέεις ὑπερήσπισε τόσον ἐνεργῶς καὶ ἐπιτυχῶς, ὅπως ὑμεῖς, τὴν ἀδιάσπαστον ἐνότητα ἀπάσης τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῶν νεωτάτων διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων καὶ οὐδέεις ἄλλος ἀπέδειξε τελειωτικῶς ταῦτα διὰ τόσον διδακτικοῦ παραδείγματος πλουσίας καὶ λεπτομεροῦς ἐρένης. Ἡ τέχνη τῆς ἀμοιβαίας διαφωτίσεως, τὴν ὁποίαν σεῖς γνώστης τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας γλώσσας γνωρίζετε

και δεξιῶς διδάσκετε, καθιστᾷ ἐγγνώμονας μαθητάς σας οὐχὶ μόνον τοὺς γλωσσολόγους, ἀλλὰ καὶ τοὺς φιλόλογους. . . . Ὡς διεθνοῦς φήμης ἐρευνητῆς (als ein Forscher von internationalem Range) ἀνυψώσατε πάντοτε διὰ τῆς δράσεώς σας τὴν ὑπόληψιν τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης».

3. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ ΣΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Χωρὶς νὰ διεκδικεῖ πληρότητα ἢ παρουσίαση αὐτῆ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου γλωσσολόγου, θὰ ἦταν ὀπωσδήποτε λειψή, ἂν δὲν γινόταν μιὰ σύντομη ἔστω μνεῖα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Γ. Χατζιδάκι ἀπέναντι στὸ περιλάλητο γ λ ω σ σ ι κ ὸ ζ ῆ τ η μ α. Ὀλιβερό προνόμιο τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων στοὺς χώρους τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης κ.ἀ. εἶναι νὰ ὑπόκεινται συχνὰ σὲ παρερμηνεῖες καὶ παρεξηγήσεις, σὲ ἀντιφατικὲς ἐκτιμήσεις καὶ κρίσεις, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς προσδοκίες τῶν κριτῶν τους μᾶλλον παρὰ σύμφωνα μὲ τοὺς σκοπούς, τὶς προθέσεις καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν κρινομένων.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τέτοιων ἀντιφατικῶν κρίσεων ὑπῆρξε ὁ Γ. Χατζιδάκις. Ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς ἀγωνιστής, ποὺ ὄχι μόνον στὴν μεγάλη ἐπανάσταση τῆς Κρήτης τοῦ 1866-1869 σὲ ἡλικία 18 ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν σὲ ἡλικία 49 ἐτῶν κατέβηκε ἐθελοντῆς καὶ πολέμησε τοὺς Τούρκους στὸν νέο ξεσηκωμὸ τοῦ μαρτυρικοῦ νησιοῦ τὸ 1897, ἔφτασε νὰ κατηγορηθεῖ ὡς «ἀ ν τ ε θ ν ι κ ὸ ς», ὅταν ἐτόλμησε νὰ διδάξει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ὅτι ἡ σημερινὴ προφορὰ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας εἶναι τελειῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ προέφεραν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὅτι ὁ χῶρος τῆς προφορᾶς, δηλ. τῆς φωνολογικῆς δομῆς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῶν Ἑλλήνων.

Αὐτὸς ὁ ὑπέρμαχος τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ἰδρυτῆς τῆς θεωρίας περὶ τοῦ ἐνιαίου, ἀδιάσπαστου χαρακτῆρα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας κατηγορήθηκε ὁμοίως ὡς «ἀρνητῆς τῆς παραδόσεως» καὶ «διασπαστῆς τῆς συνεχείας» τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Ἐφτασε μάλιστα νὰ τοῦ ζητηθεῖ νὰ ἀνακαλέσει δημοσίᾳ ὅσα εἶπε, ὅταν θεώρησε χρέος του νὰ ἀντιταχθεῖ στὸ κήρυγμα τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας διδάσκοντας: «Διατί δὲ ἡμεῖς σήμερον καὶ καλὰ οφείλομεν νὰ μεταβάλλωμεν διαρκῶς τὴν γραφομένην ἡμῶν γλῶσσαν, μέχρις οὗ ἐφαρμόση πρὸς τὴν ἀρχαίαν; Ποῦ κεῖται τὸ ἅγιον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ, τὸ καθιστῶν ἀναγκαίαν τὴν ταύτισιν; Ἡ ταύτισις αὕτη θὰ ἦτο καθ' ἡμᾶς μεγάλη ἐθνικὴ συμφορὰ. Λοιπὸν μὴ περαιτέρω πρὸς τὸν ἐξαρχαϊσμὸν τῆς γλώσσης, ἀναγνωρισθῆτω καὶ τῇ νέα γλώσσῃ κῦρος».

Ὅπως καὶ ὅταν ὑψωνε τὴν φωνή του ἐναντίον τῶν ἀρχαϊστῶν, γιὰ νὰ διδάξει πὼς «αἱ φράσεις βάρβαρον, διεφθαρμένον, ἔλεεινὸν ἰδίωμα ἢ διάλεκτος ἢ

γλώσσα λεγόμεναι ἐπὶ τῆς δημόδους ἀπλῆς λαλουμένης ἡμῶν γλώσσης εἶναι καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἡμαρτημένοι. Εἶναι ἀσεβεία καὶ ἄκρα καταισχύνῃ νὰ ὀνομάζωμεν τὸ ἀπὸ 15 καὶ πλέον αἰῶνων πνευματικὸν ὄργανον τοῦ ἔθνους ἡμῶν βάρβαρον καὶ διεφθαρμένον». Καὶ ἀκόμη: («Ἄτοπος εἶναι ὁ λόγος ὁ πολλακίς προφερόμενος, ὅτι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ φαινόμενον εἶναι τοῦ λαοῦ, εἶναι χυδαῖον, ἐπλάσθη ὑπὸ ἀμαθῶν, ἐπομένως δὲν ἔχει λόγον. . . . Δύναμαι νὰ διαβεβαιώσω τοὺς ταῦτα προφέροντας ὅτι πολλῶν μείζων κανονικότης καὶ τάξις παρατηρεῖται ὑπὸ τῶν ἐπιμελῶν ἐξεταστῶν ἐν τῇ γλώσσει ἐκείνου τοῦ χωρικοῦ, ὅστις οὐδέποτε ἀνέγνωσε βιβλίον οὐδ' ἐξῆλθεν ἐκ τῆς κώμης αὐτοῦ ἢ ἐν τῇ γλώσσει τῇ ἐν Ἀθήναις ὑφ' ἡμῶν λαλουμένη. . . . ἢ γλώσσα τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι ἄλογος καὶ ἀκανόνιστος. . . »).

Τέλος, γιὰ νὰ ἔλθουμε στὸ γλωσσικό, ὁ κατ' ἐξοχὴν, ὁ πρῶτος καὶ κύριος ἐπιστημονικὸς μελετητὴς τῆς δημοτικῆς, αὐτὸς ποὺ διέλυσε, ὅπως εἶδαμε, τοὺς μύθους γιὰ τὴν προέλευση τῆς Νέας Ἑλληνικῆς καὶ ἀποκατέστησε τὸ ἱστορικὸ τῆς πρόσωπο, αὐτὸς ποὺ μελέτησε ὅσο κανεὶς ἄλλος τὴν δομὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς, τίς διαλεκτικὲς τῆς ἐκφάνσεις, αὐτὸς ποὺ ἐδραίωσε τὴν μελέτη ὅλων τῶν ἐπιπέδων τῆς δομῆς τῆς, ἀπὸ τὴν φωνητικὴ καὶ τὴν μορφολογία μέχρι τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν σύνταξη, αὐτὸς στὸν ὅποιο παρέπεμπαν, παραπέμπουν καὶ θὰ παραπέμπουν πάντοτε γιὰ κάθε ζήτημα δομῆς τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς θεωρήθηκε «πολέμιος τῆς δημοτικῆς»! Ἄλλὰ τέτοιοι «πολέμιοι» τῆς δημοτικῆς, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, εἶναι τελικὰ πολὺ χρησιμότεροι — θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ — ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους «φίλους» τῆς δημοτικῆς, ποὺ τοὺς φέρνει κοντὰ στὴν γλώσσα τοῦ λαοῦ (ἐνὸς λαοῦ τὸν ὅποιον συχνὰ ἀγνοοῦν ἢ πολὺ λίγο γνωρίζουν) μὴ νεφελώδης ρομαντικὴ ροπή χωρὶς ἀληθινὴ ἀγάπη, βαθύτερη γνώση καὶ βίωση τῆς γλώσσας αὐτῆς.

Δὲν εἶναι στίς προθέσεις τοῦ ὀμιλοῦντος νὰ θεωρήσει τὸν σοφὸ ἐπιστήμονα ἀμέτοχο ἐνὸς βαθμοῦ εὐθύνης, εὐθύνης ποὺ γίνεται μεγαλύτερη λόγῳ τοῦ ἀσυναγώνιστου ἐπιστημονικοῦ κύρους τοῦ Χατζιδάκι, εὐθύνης γιὰ τὴν μὴ ἔγκαιρη ἀναγνώριση τῆς προφορικῆς μας γλώσσας ὡς ἐπίσημης γλώσσας τοῦ ἔθνους, μὲ ὅλες τίς συνέπειες ποὺ ἐπάγεται γιὰ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ καὶ παιδευτικὴ κατάσταση ἐνὸς λαοῦ μὴ τέτοια καθυστέρηση. Ὅπως δὲν ἦταν ἀσυγχώρητο λάθος νὰ κρίνουμε τὸν Γ. Χατζιδάκι μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ καὶ τὴν μορφή ποὺ ἔχει πάρει ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα σήμερα, μετὰ ἕναν περίπου αἰῶνα ἀπὸ τὴν δξύτητα τοῦ γλωσσικοῦ. Ποιὲς ἦταν, στὴν πραγματικότητά, οἱ «ἐπιλογές» — γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἕναν σύγχρονο ὄρο — ποὺ εἶχε ὁ Χατζιδάκις καὶ οἱ σύγχρονοί του γιὰ μιὰν ἐπίσημη γλώσσα τοῦ ἔθνους; Ἦταν ἡ δημοτικὴ, ἢ καλύτερα ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα, μὲ τὴν ἐκφραστικὴ δύναμη ποὺ ἔχει σήμερα μετὰ ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησή της ὡς κύριου ὄργανου τῆς λογοτεχνίας, μετὰ ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῆς στὰ σχολεῖα, μετὰ ἀπὸ τὴν βαθμιαία σύνθεσή της μὲ μιὰ ἀπλοποιημένη

μορφή λόγιας γλώσσας που χρησιμοποίησαν βαθμηδόν οι γλωσσικά αφανάτιστοι Έλληνες στον γραπτό τους λόγο, μετά από την σύνθεση που άσυνείδητα, άβιαστα και φυσικά από καθαρώς επικοινωνιακές ανάγκες επήλθε στο στόμα τών άπλών ανθρώπων;

Δέν νομίζω πώς θα μπορούσε κανείς να προβάλλει τέτοιο ισχυρισμό. Η δημοτική τών χρόνων του Χατζιδάκι ήταν μία μορφή γλωσσικής επικοινωνίας, που κινείτο μεταξύ μιās γνήσιας λαϊκής εκφράσεως, ή όποια δέν είχε βρει άκόμη τον δρόμο της μέσα στο κλίμα τής συγχύσεως που επικρατούσε για την όρθή χρήση τής γλώσσας, και μιās λαϊκιστικής (όχι λαϊκής) όσο και ρυθμιστικής μορφής γλώσσας, που την άποτελοΐσε μιá σειρά συνταγών όρισμένων καλοπροαίρετων άλλά έξωπραγματιστών θεωρητικών, που νόμιζαν πώς είχαν υποχρέωση να υπαγορεύουν στον φορέα τής γλώσσας, στον ίδιο τον λαό, πώς πρέπει να μιλάει και τί επιτρέπεται να λέει... Ήταν λογικό, λοιπόν, να πιστευεται —χωρίς αυτό να σημαίνει πώς ήταν και όρθό— ότι ή μορφή δημοτικής γλώσσας, που ως γραπτή γλώσσα ήταν τότε κυρίως γνωστή από τα δημοτικά τραγούδια, από όρισμένα καλιότερα έργα τοπικών λογοτεχνικών Σχολών κι από έναν περιορισμένο κύκλο αξιόλογων λογοτεχνών, μιās μορφής γλώσσας που άκόμη λόγω τών προηγηθεισών αρχαϊστικών τάσεων, τής άκαμπτής λόγιας παραδόσεως, τής άχρηστίας άκόμη τής δημοτικής σε συνθετότερες μορφές επικοινωνίας και τής, ως εκ τούτου, έλλείψεως του λεξιλογίου κυρίως, του άπαιτούμενου για τέτοιες μορφές επικοινωνίας, άπειχε πολύ από την μετέπειτα γνωστή μας νεοελληνική γλώσσα (δηλ. την δημοτική με όλες τις λόγιες επιδράσεις που άσκήθηκαν εν τώ μεταξύ σε όλα τα επίπεδα τής δομής της και κυρίως στο λεξιλόγιο), ήταν λογικό, επαναλαμβάνω, να πιστευεται πώς μιá τέτοια μορφή γλώσσας δέν ήταν άκόμη τó καταλληλότερο όργανο για να χρησιμοποιηθεί ως επίσημη γλώσσα τής εκπαιδεύσεως, τής διοικήσεως, τής επιστήμης και τών λοιπών μορφών τής γραπτής κυρίως επικοινωνίας.

Η άδύνατη πλευρά τής θέσεως του Χατζιδάκι ήταν, κατά την γνώμη μου, όχι ίσως τόσο ή μη υιοθέτηση τής σύγχρονής του γλωσσικής καταστάσεως, όσο ό έσφαλμένος έξ αρχής άποκλεισμός κάθε σκέψεως καθιερώσεως τής δημοτικής ως επίσημης γλώσσας, που στην πράξη σήμαινε και άπόρριψη κάθε προεργασίας για μιá τέτοια εξέλιξη. Ο Χατζιδάκις δέν πολέμησε την δημοτική ως μιá μορφή τής σύγχρονής του γλωσσικής πραγματικότητας, στην όποια άναγνώριζε πλήρη δικαιώματα σε όρισμένους τομείς επικοινωνίας, όπως ή λογοτεχνία: άντιάχθηκε στην καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας του Έθνους, μέχρις ότου επέλθει βαθμιαία σύνθεση τών δύο γλωσσικών μορφών και άπαρτισμός κοινής, ενιαίας γλώσσας. Και αυτό μέν συνέβη με τó πέρασμα του χρόνου και την στάση τών άπροκατάληπτων Έλλήνων, που στην πλειοψηφία τους στάθηκαν —συναισθηματικά, όχι τόσο λογικά— κοντά στην μητροδίδακτη γλώσσα, ό σοφός όμως γλωσσολόγος με τó άπέραντο κύρος και τον

μοναδικό θεωρητικό όπλισμό δὲν βοήθησε, ὅσο θὰ μπορούσε, στὴν προσδοκώμενη σύνθεση τῶν δύο γλωσσικῶν μορφῶν.

Ἴσως πάλι, ἂν εἶχαμε τὴν τύχη νὰ τὸν εἶχαμε κοντά μας καὶ ν' ἀκούγαμε ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ στόμα τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὶς σκέψεις ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὶς θέσεις ποὺ πῆρε, ἴσως, ἐπαναλαμβάνω, νὰ ἦταν διαφορετικὴ ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὴν στάση του στὸ γλωσσικόν. Κι ἀφοῦ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν, ἄς κλείσουμε τὶς λίγες αὐτὲς σκέψεις, ἀκούγοντας τὴν «ἀπολογία» τοῦ Γ. Χατζιδάκι γιὰ τὸ γλωσσικόν, ὅπως τὴν βρίσκουμε στὴν Ἐπίκληση ποὺ ἔγραψε στὸν Krumbacher (σ. 643). Ἴσως πάrouμε κάποια ἀπάντηση σὲ ὀρισμένα ἐρωτήματά μας. Δὲν θὰ διατυπώσουμε κανένα ἄλλο δικό μας σχόλιο:

«Οὐδέποτε ἤμην ἐχθρὸς καὶ μάλιστα κεκηρυγμένος τῆς δημοτικῆς, ἀλλ' αἰεὶ τὴν μέσην ἔβαινον ὁδόν, ἀντετάχθην δ' ἀρχῆθεν κατ' ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ μου πραγματείᾳ τῷ 1881 ἐξήρα τὴν κανονικότητα καὶ τάξιν καὶ χρησιμότητα τῆς λαλουμένης, ἐπιστάμενος δ' ὅμως καὶ τὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ βαθείας ρίζας τῆς γραφομένης, δὲν ἐνόμισα φρόνιμον ν' ἀναλάβω πόλεμον κατ' αὐτῆς καὶ δι' αὐτὸ προσέθηκα ὅτι τὸ γλωσσικὸν λεγόμενον ζήτημα παρ' ἡμῖν θεωρῶ ὅλως διάφορον τῆς ἐρεύνης τῆς νέας Ἑλληνικῆς... Ἐν τῷ πολυμόχθῳ ἀγῶνι ὑπὲρ τῆς συλλογῆς καὶ ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης ἤλπιζον μὲν ὅτι ἐμελλον νὰ τύχω τῆς βοηθείας ἄλλων τε καὶ αὐτῶν τούτων τῶν ὑπὲρ τῆς δημώδους κοπτομένων, ἐφρόνον δ' ὅτι, ἀφοῦ οὔτε τῶν καθαριστῶν λεγομένων οὔτε τῶν δημοτικῶν τὸν σκοπὸν παραβλάπτω, θὰ ἐτύγχανον τοῦλάχιστον ἡσυχίας παρ' ἐκατέρων. Ἀλλὰ μετὰ μεγάλης μου λύπης ἀναγκάζομαι νὰ ὁμολογήσω ὅτι παρὰ μὲν τῶν καθαρεινόντων βοήθειαν μικρὰν μέχρι τοῦδε εὔρον, παρὰ δὲ τῶν τῆς λαλουμένης αυτοκαλουμένων ὀπαδῶν οὐδὲ ἀνοχῆς ἔτυχον, ἀλλὰ τοῦναντίον μομφῶν καὶ κατηγοριῶν ὅλως ἀπροσδοκῆτων! Καὶ ὅμως, ἂν μὴ παντάπασι σφάλλωμαι, διὰ τῶν ἔργων μου τούτων τοῖς μὲν ἀσπαζομένοις τὴν δημοτικὴν καὶ ἐπιθυμοῦσι νὰ συγγράψωσιν εἰς αὐτὴν παρέχω μεγάλας ὑπηρεσίας, τοῦτο μὲν καθιστῶν αὐτοῖς προσιτωτέρους καὶ γνωστοτέρους τοὺς ποιητικούς, λεξιλογικούς, φρασιολογικούς, τυπικούς, συντακτικούς κλπ. αὐτῆς θησαυρούς, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύων αὐτοῖς ὅτι τὰ κατὰ τὴν γραφομένην ἔχουσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν αἰώνων βαθείας τὰς ρίζας καὶ μεγάλας τὰς αἰτίας, καὶ δὴ ὅτι ζήτημα ἱστορικὸν μακροῖον καὶ οὕτω βαθέως ἐρριζωμένον ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει δὲν δύναται νὰ λυθῆ, ὅπως φαντάζονται, διὰ πραξικοπήματος, ἀλλ' ἀνάγκη ἐπιμόνου καὶ συστηματικῆς καὶ μεθοδικῆς ἐργασίας. Εἰς δὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς γραφομένης καταδεικνύω ὅτι τὰ περὶ ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας ἄλλοτε ὄνειρά τινων ἐξηλέγχθησαν ἀπὸ πολλοῦ φροῦδα, ὅτι ὁ ὑπερβολικὸς αὐτῶν ζῆλος πολλὰ ἔσχε μέχρι τοῦδε τὰ πλημμελήματα, ὅτι αὐτοὶ οὗτοι διὰ τῶν ὑπερβολῶν αὐτῶν παρέχουσιν ὄπλα εἰς τοὺς ἀντιπάλους των, ὅτι καλὸν

θά είναι να παύσωσι τοῦλάχιστον πρὸς καιρὸν ἐπὶ τὸ ἀρχαικώτερον μεταβάλλοντες τὸν γραπτὸν ἡμῶν λόγον...».

«Πᾶς ἀμερόληπτος κριτὴς θά μοι ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ στάσις μου αὕτη ἀπέναντι τῶν τε διαμαχομένων μερίδων καὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ εἶναι ὅλως δικαία. Ἄλλ' ὅμως, καθὰ ὁ παλαιὸς Σόλων οὔτε τοὺς εὐπατρίδας οὔτε τοὺς δημοκρατικούς διὰ τῆς δικαίας νομοθεσίας του ἠὲ χαρίστησεν, οὔτως ἔπαθον καὶ ἐγὼ· ἐκάτεροι ἀξιοῦντες νὰ ὑποστηρίξω μόνον αὐτῶν τὰς γνώμας καὶ ἀποτυχόντες ὤρμησαν ἐπ' ἐμέ· οὔτως ἄλλος μὲν ἔγραψεν ὅτι προτείνω στάσιν τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως (πβλ. Ἄθηνᾶς Τόμ. Β', σελ. 139), ἄλλος ὅτι ἐπιτρέπων καὶ τὴν χρῆσιν τῆς δημοτικῆς ἐπιφέρω σύγχυσιν (αὐτόθι Γ', σελ. 259) καὶ ἄλλος πάλιν ὅτι ὑποστηρίξω μόνην τὴν γραφομένην, τὴν δὲ λαλουμένην ἐπιθυμῶ παλαιοντολογικὸν ὄρυκτόν, καὶ ὅτι ἀφοῦ οὔτε ἐγὼ γράφω οὔτε ἄλλοις συνιστῶ τὴν ἀποκλειστικὴν αὐτῆς χρῆσιν ἐν τῷ γραπτῷ λόγῳ, οὐδένα λόγον ἔχουσιν αἱ περὶ αὐτὴν ἀσχολίαι μου, καὶ ἄλλοι δὲ οὐκ ὀλίγοι ἐκατέρωθεν μερίδος ἐξέφρασαν μοι προφορικῶς παράπονα, ὅτι κλίνω πρὸς τοὺς ἐναντίων αὐτῶν κττ. Πάντα δὲ ταῦτα εἰς ἐμὲ οὐδὲν ἄλλο φαίνονται δηλοῦντα ἢ ὅτι, ὅπως συνήθως ἐν τῷ κόσμῳ οὕτω καὶ ἐν τῷ παρόντι ζητηματι, ἢ ἀλήθεια κεῖται παρ' οὐδετέρους, ἀλλ' ἐν τῇ χρυσεῇ μέσῃ ὁδῷ...».

«Ὁ Σόλων εἶπεν ὅτι ἔθηκε τοὺς δυνατοὺς ἀρίστους νόμους καὶ ὁ αἰδιδίμος Κοραῆς ἐδίδαξέ μου ὅτι παρὰ τῶν ἀνθρώπων δίκαιον εἶναι νὰ ζητῆ τις μόνον ὅ,τι αἱ περιστάσεις ἐπιτρέπουσιν εἰς αὐτοὺς νὰ πράξωσι. Κατὰ ταῦτα λέγω καὶ ἐγὼ ὅτι ἔπραξα ὅ,τι οἱ χρόνοι καθ' οὓς ἦλθον ἐπὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐνόμιζον ὅτι ἐπέτρεπον εἰς ἐμέ».

4. ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΑ

Δὲν ἔχω τὴν δυνατότητα ἐδῶ νὰ ἀναφερθῶ στὶς πολυάριθμες ἐπιστημονικὰς ἐταιρεῖες ποὺ ἔδρυσεν ὁ Χατζιδάκις στὴν Ἑλλάδα, στὰ περιοδικὰ ποὺ διηύθυνε καὶ ἐλάμπρυνε μὲ τὰ δημοσιεύματά του, στὸ ξεκίνημα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ποὺ διοίκησε ὡς πρῶτος Πρύτανης, στὶς τιμὰς ποὺ τοῦ ἐπεφυλάχθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὶς πολὺτιμες ὑπηρεσίες του. Θὰ τελειώσω μὲ τὰ ἐξῆς :

Τὸ 1928 συγκαλεῖται στὴν Χάγη τὸ Α' Διεθνὲς Γλωσσολογικὸ Συνέδριο. Στὴν συνεδρίαση τῆς ὀλομελείας προεδρεύει ἄλλος γίγας τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, ὁ πολὺς Paul Kretschmer. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι στὸ Συνέδριο καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς του ἀπὸ τὸν Kretschmer ὡς «Νέστορος τῶν Γλωσσολόγων» προκαλοῦν ρίγη συγκινήσεως στοὺς ἐπιφανεῖς συνέδρους, ποὺ τὸν χειροκροτοῦν ὄρθιοι. Δὲν γνωρίζω πόσοι ἄλλοι Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ξένοι, ἐπιστῆμονες ἔχουν ἀξιωθεῖ τέτοιας τιμῆς. Θὰ θυμίσω ἀκόμη τὸ γεγονός πῶς ἐκτὸς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τέσσερις γνωστὲς ξένες Ἀκαδημίες (τοῦ

Βερολίνου, τῆς Βιέννης, τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Βουδαπέστης) ἐξέλεξαν τὸν Γ. Χατζιδάκι ἀντεπιστέλλον μέλος τους. Σήμερα οἱ ὑπηρετοῦντες στὸν κλάδο τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν προσμετροῦν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία ἐνὸς ἐπιστήμονος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν παραπομπῶν στὸ ἐπίσημο Citation Index. Ἄν κριθεῖ ἔτσι ὁ Γ. Χατζιδάκις, δὲν ὑπάρχει, ὅσο γνωρίζω, νεοέλληνας ἐπιστήμων, στὸν ὁποῖο νὰ ἔχουν παραπέμψει τόσες φορές Ἕλληνες ὅσο καὶ ξένοι ἐπιστήμονες.

Ἄλλ' αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Γ. Χατζιδάκι ὡς ἐπιστήμονα καὶ ὡς ἄνθρωπο ἦταν τὸ ἦθος, ἡ ἀγωνιστικότητά του καὶ ἡ κρητικὴ του λεβεντιά. Ὁ Χατζιδάκις ἦταν αὐτὸς ποὺ πρῶτος προέτασε τὰ στήθη του σὲ κάθε πολεμικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν προάσπιση τῶν δικαίων τῆς πατρίδας μας. Ἡ Κρήτη σήμερα καὶ ἡ Ἑλλάδα ὀλόκληρη μπορεῖ νὰ καμαρώνει μὲ ὑπερηφάνεια τὸν «ὑπείροχον» ἄνδρα. Ἄν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δόξασε τὴν Ἑλλάδα καὶ διηύρυνε τὰ σύνορά της, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις, τὸ ἄλλο μεγάλο ἀνάστημα τῆς Κρήτης, δόξασε διεθνῶς τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ ὀδήγησε τοὺς Ἕλληνες σὲ ὑψηλὴ μορφὴ αὐτογνωσίας, στὴν βαθύτερη γνώση καὶ ἐκτίμηση τῆς ἐθνικῆς τους γλώσσας, τῆς ὁποίας αὐτὸς πρῶτος ἔδειξε τὶς ρίζες καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἱστορικὴ της φυσιογνωμία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Πολύτιμο βοήθημα, πηγὴ πληροφοριῶν καὶ ἐπιτυχῶν ἐκτιμήσεων, γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Γ. Χατζιδάκι εἶναι ὁ ἐκτενὴς (ἀπὸ 142 σελ.) πρόλογος τοῦ Δικαίου Βαγιακάκου, ποὺ ἔχει προταχθεῖ στὴν ἐκδοση τοῦ β' τόμου τῶν «Γλωσσολογικῶν Ἐρευνῶν» τοῦ Γ. Χατζιδάκι ἀπὸ τὸ Κέντρο Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ἀθήνα 1977).

Μεταξὺ τῶν πολλῶν ποὺ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸν Γ. Χατζιδάκι ξεχωρίζει, γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἰδίως ἀξιολόγηση τῆς συμβολῆς τοῦ Γ. Χατζιδάκι, τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Κουρμούλη, δημοσιευμένο (μαζὶ μὲ τὸν πολύτιμο κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γ. Χατζιδάκι ἀπὸ τὴν Ἀγγελικὴ Μαλικούτη) στὸ Ἀφιέρωμα στὸν Γ. Χατζιδάκι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. 6, 1955-1956).

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866*

Υπάρχουν στην ιστορία γεγονότα που συμπυκνώνουν σε μιὰ ιστορική στιγμή όλόκληρη τὴν πορεία ἑνὸς λαοῦ με τέτοια δύναμη καὶ καθαρότητα, ὥστε νὰ γίνονται φωτεινὰ ὄροσημα καὶ νὰ ἀνυψώνονται στὴ θέση συμβόλων πού ζοῦν καὶ ἐπενεργοῦν στὴ διάρκεια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, καὶ ἀποτελοῦν τὸ χρυσὸ στημόνι πού ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια τῆς ταυτότητας ἑνὸς λαοῦ -ἔθνους, γιατί ἐκφράζουν ἴσως τὴ βαθύτερη οὐσία του. Τέτοια εἶναι ἡ θέση πού ἔχουν πάρει στὴν ἱστορία τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἑλληνισμοῦ, πλούσιου σὲ σύμβολα πανανθρώπινα, οἱ φλόγες τοῦ Ἀρκαδιοῦ, οἱ φλόγες πού εἶχαν ζώσει τὴν Κρήτη.

Ἡ σφαιρική ὅμως σύλληψη τοῦ νοήματος τῶν συμβόλων καὶ ἡ προβολὴ καὶ ὑποβολὴ του στὸ παρὸν εἶναι ἔργο τοῦ ποιητῆ. Γιὰ τὸν ἱστορικό, πού ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς περιορισμένης ἐμβέλειας τῶν νοητικῶν του ἐργαλείων γιὰ τὴ διείδυση στὴν πολύπλοκη πραγματικότητα καὶ πού δὲν διαθέτει τὸ προνόμιο καὶ τὴ χάρη τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τοῦ λόγου τῆς τραγωδίας, δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ παρουσιάσει ἀπλὰ καὶ σεμνὰ τὶς γενικὲς συνθήκες μέσα στις ὁποῖες γεννήθηκε τὸ ἱστορικό γεγονός πού ἀναπολοῦμε σήμερα, νὰ ἐπιχειρήσει κάποια ἱεράρχηση τῶν παραγόντων πού τὸ δημιούργησαν καὶ νὰ ἐπισημάνει τὴ θέση του στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς Εὐρώπης, τῶν Βαλκανίων, τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Αὐτὰ θὰ προσπαθῆσω νὰ παρουσιάσω σήμερα στις γενικὲς τους γραμμὲς στὴ σύντομη ὁμιλία μου, γιατί πιστεύω ὅτι ἂν ὁ φτωχὸς ἱστορικὸς λόγος, με τὶς ἀξιώσεις ἀνίχνευσης κάποιας ψυχρῆς ἀλήθειας, δὲν μπορεῖ νὰ συντομιστεῖ με τὴν ἡρωϊκὴ καὶ τραγικὴ μεγαλοσύνη τῶν γνωστῶν περιστατικῶν πού ζοῦν στις καρδιὲς ὅλων τῶν Κρητικῶν καί, θέλω νὰ πιστεύω, ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ πού τὸ νόημά τους ὑπερβαίνει κάθε ψυχραϊμὴ ἱστορικὴ κριτικὴ, ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς λόγος ἀρκεῖ τουλάχιστον γιὰ τὴν εὐλαβικὴ ἔκφραση βαθύτατου θαυμασμοῦ στὴν ὑπέρτατη θυσία ἑνὸς λαοῦ.

* Λόγος πού ἐκφωνήθηκε στὸ Ρέθυμνο, στίς 7 Νοεμβρίου 1982, κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τοῦ Ὀλοκαυτώματος τοῦ Ἀρκαδιοῦ.

Ἡ Κρήτη, ποὺ εἶχε πάρει ἐνεργὸ μέρος στὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, βρέθηκε στὸ τέλος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Κάτω ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ χεδίβη τῆς Αἰγύπτου Μωχαμέτ Ἀλῆ, ἔπειτα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση διοίκηση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ νησί μὲ τὴ μεγάλη ἐπαναστατικὴ παράδοση δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ διεκδικεῖ μὲ τὰ ὄπλα τὴν ἐλευθερίαν του.

Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τοῦ Ἰουλίου 1840 ἀνάμεσα στὶς δυτικὲς δυνάμεις, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε συμφωνηθεῖ ἡ ἀπόσπαση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἡ ἐπαναφορά της κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὴν ἐξέγερση τοῦ 1841, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1840. Οἱ ὑπέρτερες τουρκικὲς δυνάμεις κατέπνιξαν γρήγορα τὴν πρώτη αὐτὴ ἐξέγερση. Μὲ τὸ πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τοῦ 1841 ἡ Κρήτη θὰ ἐπανεέλθει στὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου, μὲ τὴν ὑπόσχεση ὡστόσο φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στὴ διοίκηση ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1841 δὲν σταμάτησε βέβαια τὶς ἐνέργειες τῶν Κρητικῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἔνωσή του μὲ τὴν Ἑλλάδα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1841 καὶ πέρα καὶ ὡς τὸ ξέσπασμα τῆς μεγάλης ἐπανάστασης τοῦ 1866 ἡ Κρήτη βρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐπαναστατικὸ ἀναβρασμό.

Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ Τουρκία, ὕστερα ἀπὸ πίεση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, νὰ ἐπισπεύσει τὶς ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις, ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νέων ἐπαναστατικῶν κινήσεων στὸ νησί.

Πράγματι, ὁ Σουλτάνος ὑπογράφει τὸ 1856 τὸ περίφημον Χάτι Χουμαγιούν, τὸ νέο καταστατικὸ χάρτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ἴσους ἀπέναντι τῶν νόμων ὅλους τοὺς ὑπηκόους του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλὴ ἢ θρησκείαν, καὶ προέβλεπε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ συμμετοχὴ τους στὴ διοίκηση.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1858, οἱ Κρητικοὶ στὴ συγκέντρωσή τους στὰ Περιβόλια, ποὺ παίρνει χαρακτῆρα στάσης, ἀπαιτοῦν τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ στὴν Κρήτη τῶν γενικῶν αὐτῶν ἀρχῶν. Ἡ Πύλη, ποὺ ἀντιμετωπίζει ἀνάλογες πιέσεις ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπόδουλες περιοχάς, ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ πάρει ὀρισμένα μέτρα γιὰ νὰ καθυστερήσει τὸν κρητικὸ λαό, ἔτοιμο γιὰ νέα ἐξέγερση : γενικὴ ἀμνηστία, μείωση τῶν ἀβάσταχτων φόρων καὶ σύσταση δημογεροντιῶν, μέτρα ποὺ γρήγορα ἀτόνησαν. Οἱ αὐθαιρεσίες τῶν πασάδων γρήγορα ξανάρχισαν, ἰδιαιτέρως μετὰ τὸ 1861 μὲ τὸ διορισμὸ ὡς γενικοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης τοῦ ἀδιάλλακτου ἐξισλαμισμένου Ἑλληνα Ἰσμαήλ Πασᾶ, ποὺ μὲ τὴν παρελκυστικὴ του πολιτικὴν στάσιν αἰτήματα τῶν Κρητικῶν ἔπεισε τὸν κρητικὸ λαό ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ πετύχουν κάποια καλυτέρευση τῆς τύχης τους, ἦταν μιὰ νέα ἐξέγερση. Τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ξανα-

χίζουν σποραδικά από τὸ 1862 καὶ γενικεύονται ἀπὸ τὸ 1866 παίρνοντας τὴ μορφή πραγματικῆς ἐπανάστασης.

Πρέπει νὰ ποῦμε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ, ποὺ διάρκεσε ἀπὸ τὸ 1866 ὡς τὸ 1869, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ σοβαρότερο ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς περιόδου στὸ χῶρο τῆς Βαλκανικῆς. Γιατί, ἡ κρητικὴ ἐπανάσταση ἐγγράφεται βέβαια στὴ γενικὴ τάση τῶν ἐθνικῶν ἐπαναστάσεων ποὺ κυριαρχεῖ σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἐντείνεται ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀστικὲς φιλελεύθερες ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. Ἐγγράφεται ὁμως καὶ στὸ ἰδιαίτερο κλίμα ποὺ εἶχε δημιουργήσει στὴν Ἑλλάδα ἡ ὑπερεθνικὴ ρομαντικὴ ἰδεολογία, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ». Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ βρίσκει στὴν Κρήτη γερὰ ὑλικά στηρίγματα στὶς σκληρὲς συνθήκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς κάτω ἀπὸ τὴν ξένη κατοχὴ, ποὺ καθιστοῦν τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ ἀντιπερισπασμὸ ἐξυπηρετικὸ τῶν πολιτικῶν βλέψεων ξένων δυνάμεων. Πράγματι, μολονότι ἡ ρωσικὴ προπαγάνδα δὲν ἦταν ἀμέτοχη στὴν πρόκληση τῆς ἐπανάστασης καὶ οἱ ὑπόλοιπες κεντρικὲς δυνάμεις δὲν παρέλειψαν νὰ τὴν ἐκμεταλλετοῦν, τὸ νόημα τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης ξεπερνᾷ τὶς σκοπιμότητες τῶν διπλωματικῶν αὐτῶν ἐνεργειῶν. Ἴσως ἐδῶ χρειάζεται νὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο.

Βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κυριαρχεῖ σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη τὸ δόγμα τῶν ἐθνικοτήτων, ἄρρηκτα δεμένο μὲ τὸ φιλελευθερισμὸ. Ἡ Εὐρώπη ὀλόκληρη δονεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ φιλελεύθερων ἐπαναστάσεων, ποὺ πολλές τους ἀποκοτῶν ἀπελευθερωτικὸ χαρακτήρα καὶ καταλήγουν σὲ ἐπιτυχητὴ ἔκβαση.

Ἄν οἱ πολωνικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1846 ἐπνίγησαν στὸ αἶμα καὶ κατέληξαν στὸν διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας ἀνάμεσα στὴ Ρωσία, στὴν Πρωσία καὶ στὴν Αὐστρία, ἡ βελγικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1830 εἶχε πετύχει τὴν ἴδρυση ἐλεύθερου βελγικοῦ κράτους. Τὰ συνεχῆ, ἀπὸ τὸ 1831 καὶ πέρα, ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴν Ἰταλία ἐναντίον τῆς αὐστριακῆς κατοχῆς εἶχαν καταλήξει τὸ 1861 στὴν ἴδρυση ἐνωμένου ἐλεύθερου ἰταλικοῦ κράτους, ἐνῶ οἱ μυστικὲς ἐταιρεῖες, (ἢ Νέα Ἰταλία) καὶ ὕστερα (ἢ Νέα Εὐρώπη) τοῦ Mazzini καὶ οἱ Γαριβαλδινοί, προπαγανδίζουν παντοῦ τὸ γενικὸ ἐθνικὸ ξεσηκωμὸ ἐναντίον κάθε ἀπολυταρχικῆς κατοχῆς. Τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἀκολουθοῦν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Εὐρώπης ἐθνικοὶ καὶ φιλελεύθεροὶ ξεσηκωμοί. Οἱ Τσέχοι καὶ οἱ Οὔγγροι ξεσηκώνονται ἐναντίον τῶν Ἀψβούργων, καὶ μολονότι πολλὰ ἀπὸ τὰ κινήματα αὐτὰ καταστάληκαν μὲ σκληρότητα, ἡ πολιτικὴ κατάσταση, ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Ἱερὴ Συμμαχία στὸ συνέδριο τῆς Βιέννης τοῦ 1815, εἶχε διασαλευθεῖ σοβαρά. Ἡ νίκη τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἡ προσεχὴς νίκη τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων φαίνονταν παντοῦ ἐξασφαλισμένες. Ὡς προέκταση τοῦ ἀναβρασμοῦ ποὺ σοβοῦσε στὴν Εὐρώπη μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῶν Βαλ-

κανίων. Στὴν περιοχὴ ὅμως αὐτὴ ἡ ἔθνικὴ ἀλληλοδιείσδυση τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἡ ὑπανάπτυκτὴ κοινωνικὴ τους δομὴ, καὶ οἱ ἀντιτιθέμενες ἐπιρροές τῶν μεγάλων δυνάμεων, ποὺ καθόριζαν, πάνω ἀπ' ὅλα, τὴν πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων τῶν λαῶν αὐτῶν, ἔδιναν στὰ ἔθνικὰ τους κινήματα χαρακτῆρα μοναδικὰ πολὺπλοκο. Τὰ βαλκανικὰ κινήματα δὲν συνδέονται πάντα κατ' ἀνάγκη μὲ τὸ φιλελευθερισμὸ· παρουσιάζουν διπλὴ ὄψη, πότε φιλελεύθερη, πότε συντηρητικὴ.

Τέτοιο μεικτὸ χαρακτῆρα θὰ βροῦμε στὰ κινήματα τῶν Σέρβων, ποὺ κατάφεραν στὴν περίοδο αὐτὴ νὰ ἐπεκτείνουν καὶ νὰ ἐδραιώσουν τὴν αὐτονομία τους, καὶ νὰ ἀνακηρύξουν τὸν Μίλος Ὀβρένοβιτς κληρονομικὸ ἡγεμόνα τὸ 1859. Τὸν ἴδιο χαρακτῆρα παρουσιάζουν τὰ κινήματα τῶν Ρουμάνων, ποὺ εἶχαν ἐπιτύχει ἀπὸ τὸ 1859 τὴν ἔνωσιν τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιον ἡγεμόνα καὶ ἀργότερα τὸ 1866 πέτυχαν τὴν ἀνακήρυξιν τῆς χώρας τους σὲ ἡγεμονία μὲ συνταγματικὸ μονάρχη. Ἀνάλογα διπλὸ χαρακτῆρα παρουσιάζει στὴν Ἑλλάδα ἡ περίφημη «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ». Ἡ ἀπελευθέρωσις μιᾶς μικρῆς γωνιάς τῆς ἑλληνικῆς γῆς δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς ἔθνικοὺς πόθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἔτσι, ἦταν φυσικὸ ἡ ἀνάκτησις τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν ποὺ εἶχαν μένει ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειον νὰ ἀποτελέσῃ τὴν κυρίαρχη ἰδέαν τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἦταν ὅμως δύσκολον νὰ προσδιορισθοῦν τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ μετριάσθοῦν οἱ ἔθνικες φιλοδοξίες ἐνὸς νεαροῦ κράτους. Ἔτσι, ἡ ἰδέα τῆς ἑθνικῆς ἀπελευθέρωσις ἔγινε συνώνυμη μὲ τὴν ἀνάστασιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνισμοῦ ὀρίζονταν ἀπὸ τὸν Αἴμο ὡς τὸ Ταίναρο, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον, ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴν ὡς τὸν Εὐξείνιον Πόντον καὶ τὸν Ταῦρον.

Τὸ χιμαιρικὸν χαρακτῆρα μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς, ποὺ προσέκρουε στὶς ἔθνικες βλέψεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, τὸ ἴδιο ἄλλωστε νεφελώδεις καὶ ὑπερβολικές, καὶ στὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τὸν τονίζει ἰδιαίτερα τὸ χάσμα ποὺ χώριζε τὸ ἔθνικὸ αὐτὸ ὄνειρον ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔστω καὶ μερικὴν του πραγματοποιήσιν.

Στὰ προγράμματα ἄλλωστε τῶν διαφόρων πολιτικῶν ομάδων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἑθνικῶν βλέψεων διακρίνουμε τὴν διπλὴν ὄψιν τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἓνα πρόγραμμα φιλελεύθερης ἀπόχρωσις, τὸ ὁποῖον ὑποστήριζαν ὀρισμένοι διανοοῦμενοι καὶ τὰ φρόνιμα, ἔστω καὶ καιροσκοπικά, ἄστικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐπιδίωκαν τὴν οἰκονομικὴν, τὴν στρατιωτικὴν καὶ τὴν διπλωματικὴν προετοιμασίαν τῆς μικρῆς Ἑλλάδας, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ἀνεύθυνη καὶ δημοσκοπικὴ πολιτικὴ τῶν περισσώτερων ἑλληνικῶν κυβερνήσεων βαθύτατα ἀντιδραστικὴ, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἑθνικὴν ὑπερευαίσθησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς ἀντιπερισπασμὸν στὰ ὀξύτατα καὶ ἄλλα ἐσωτερικὰ προβλήματα. Εἶναι πράγματι δύσκολον γιὰ τὸ σημερινὸ μελετητὴ ὅχι νὰ δικαιο-

λογήσει αλλά και να κατανοήσει ακόμη την ελαφρότητα με την οποία οι τότε κυβερνώντες την Ελλάδα αντιμετώπιζαν το εθνικό ζήτημα.

Ἡ στάση τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων ἀπέναντι στὴν κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1866 ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ζωντανὰ παραδείγματα τῆς ἀνεύθυνης αὐτῆς πολιτικῆς. Ἡ παλαιότερη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία μᾶς εἶχε συνηθίσει στὸ πολιτικὸ ἄλλοθι τοῦ ξένου δακτύλου καὶ στὴ μετάθεση τῶν ἱστορικῶν εὐθυνῶν. Ὁ κάθε ἱστορικὸς ἀπέδιδε τὶς ἑλληνικὲς ἀποτυχίες, ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ ἰδεολογία ποὺ ἤθελε νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἢ στὴν ὁποία εἰλικρινᾶ πίστευε, πότε στὴν ἀνελικρινῆ στάση τῆς τσαρικῆς Ρωσίας ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, πότε στὴ σατανικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

Ὁ σημαντικὸς ρόλος ποὺ ἔπαιξαν στὴν Ἑλλάδα οἱ ξένες ἐπεμβάσεις, καὶ τὰ καταστρεπτικὰ τους ἀποτελέσματα εἶναι πράγματα ἀναμφισβήτητα. Εἶναι ὅμως καιρὸς νὰ τονιστοῦν οἱ ἐσωτερικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες ποὺ διευκόλυναν μιὰ τέτοια πολιτικὴ. Ποιὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα τὶς παραμονὲς τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης; Πολιτικὴ ἀστάθεια καὶ ἀνεβοκατέβασμα κυβερνήσεων μὲ νόθεσ ἐκλογὲς ἢ μὲ τὴν αὐθαιρεσίαν τοῦ Ὁθωνα πρῶτα, τοῦ Γεωργίου ἔπειτα. Σχεδὸν ἀνύπαρκτη στρατιωτικὴ προπαρασκευή: ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ 1833 ὠς τὸ 1863 οἱ δαπάνες γιὰ τὸ στράτευμα λιγοστεύουν ἀντὶ νὰ αὐξάνονται. Ἡ μέση δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπολογίζεται γύρω στὰ 1863 σὲ 11 ὠς 14 χιλιάδες ἄνδρες, δέκα τάγματα πεζικοῦ, δέκα τάγματα ἐφεδρῶν, μιὰ ἱππικὴ ἀρχὴ καὶ ἓνα τάγμα πυροβολικοῦ. Μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης μὲ τὰ μέτρα τοῦ Τρικούπη, ποὺ ἤλθαν κάπως ἄργα, οἱ ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις ἀνῆλθαν σὲ 33.000 ἄνδρες. Δὲν θὰ σᾶς κουράσω μὲ ἄλλους ἀριθμοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὴ δημοσιονομικὴ κατάσταση, ἐφ' ὅσον εἶναι πανθομολογούμενο ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος βρισκόταν σὲ μιὰ κατάσταση συνεχοῦς χρεωκοπίας. Σὲ τέτοια κατάσταση τὸ ἑλληνικὸ κράτος δὲν μπορούσε βέβαια νὰ θεωρηθεῖ οὔτε ἀπὸ τὴν Ὁθωμανικὴ Ἀυτοκρατορίαν οὔτε ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες μεγάλες δυνάμεις στὴν Ἀνατολὴ ὑπολογίσιμη δύναμη, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπηρεάσει τὴν στάση τους. Ἴδου πῶς ἀπαντᾷ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Πύλη Moustier στὸν Δεληγιάννη, ποὺ τοῦ παρατήρησε ὅτι ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνικοτήτων καθὼς καὶ μὲ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ στὸν ἰταλικὸ ζήτημα: «Οἱ Ἴταλοι ἄρχισαν νὰ δείχνουν στὴν Εὐρώπῃ μιὰ μικρὴ γωνιά τους, τὸ πολιτισμένον Πεδεμόντιο, ἀφοῦ εἶχαν ἀποκτήσει ἐλευθερίες ὅχι θεωρητικὲς καὶ κραυγαλέες, ἀλλὰ πραγματικὲς μὲ κύρος καὶ διάρκειαν, ποὺ ἐπιβάλλουν τὸ σεβασμὸν.» Ἐχουν ἀναπτύξει ἀνθοῦσα γεωργία, δρόμους καὶ σιδηροδρόμους, ἔχουν ἀναπτύξει, τέλος, τὴν ἀσφάλειαν στὴ χώρα τους. Τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει σ' ἐσᾶς. Οὔτε οἰκονομικὴ εὐημερία, οὔτε ἀσφάλεια, οὔτε καν ἓνα

κοινοτικὸ σύστημα ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν πρόοδο. Δὲν ἔχετε παρὰ θεωρητικὰς ἐλευθερίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες κανένα ὄφελος δὲν εἶδε ἡ χώρα».

Ἄν γιὰ τοὺς Ἕλληνας τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση θεωρήθηκε ὡς ἀπαρχὴ τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ἐθνικῶν ὀνείρων καὶ προκάλεσε τὸ λαϊκὸ ἐνθουσιασμό, γιὰ τοὺς Κρητικούς εἶχε βαθύτερες ρίζες στὴν ἴδια τὴν ὕλική τους ζωὴ. Ὁ ἱστορικὸς περιμένει ἀκόμα τὴν ἐνδελεχῆ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης καὶ τῶν κοινωνικῶν δομῶν τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν περίοδο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Οἱ λίγες ὅμως πληροφορίες ποῦ διαθέτουμε ὡς τώρα δίνουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα : γύρω στὰ 1847 —καὶ ἡ κατάσταση δὲν ἄλλαξε καὶ πολὺ στὰ 1866— ἕνας πρόχειρος γαλλικὸς ὑπολογισμὸς δείχνει ὅτι ὁ πλοῦτος ἦταν συγκεντρωμένος σὲ μερικὰς οἰκογένειες Τούρκων. Ἄναφέρονται ἕξι οἰκογένειες ποῦ διέθεταν περιουσίας ἀξίας ἑνὸς ἑκατομμυρίου πιάστρων, εἴκοσι οἰκογένειες μὲ περιουσία πεντακοσίων χιλιάδων ἢ διακοσίων χιλιάδων πιάστρων, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας μιὰ μόνο οἰκογένεια διέθετε περιουσία πεντακοσίων χιλιάδων πιάστρων καὶ τριάντα ἢ σαράντα οἰκογένειες περιουσία ποῦ κυμαινόταν ἀνάμεσα στὶς ἑκατὸ πενήντα καὶ στὶς ἑκατὸ χιλιάδες πιάστρα. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ ὑπολογίζεται χονδρικὰ ἀνάμεσα στὶς διακόσιες καὶ στὶς διακόσιες πενήντα χιλιάδες ψυχὰς, ἀποτελοῦνταν στὴ μεγάλη του πλειονότητα ἀπὸ ἀγρότες μὲ μικρὸ κλῆρο ἢ χωρὶς γῆ, ποῦ δούλευαν ὡς ἐργάτες γῆς μὲ ἡμερομίσθιο πέντε πιάστρων τὴν ἡμέρα.

Ἔτσι, ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1860, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀναμφισβήτητον ἐθνικὸ καὶ ἀπελευθερωτικὸ της χαρακτήρα, εἶχε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ χαρακτηριστὴρα κοινωνικὸ. Ὁ χαρακτήρας ἄλλωστε αὐτὸς φαίνεται καὶ στὶς προκηρῦξεις τῶν κρητικῶν συνελεύσεων. Τὰ αἰτήματα ποῦ προβάλλουν οἱ πληρεξούσιοι τῶν Κρητῶν στὴν ἀναφορὰ τους στὸ Σουλτάνο, τῆς 14ης Μαΐου 1866, εἶναι: βελτίωση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, σεβασμὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῶν Κρητῶν νὰ ἐκλέγουν ἐλεύθερα τοὺς δημογέροντες καὶ λήψη μέτρων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ. Παράλληλα ὅμως ὑποβάλλουν μυστικὸ ὑπόμνημα στὶς προστάτιδες δυνάμεις (Ἀγγλία, Γαλλία, Ρωσία) καὶ τὶς καλοῦν νὰ ἐνεργήσουν γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ τουλάχιστον νὰ μεσολαβήσουν γιὰ τὴ χορήγηση στὸ νησί πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, γιὰ νὰ θεσπισθοῦν νόμοι, νὰ συσταθοῦν τακτικὰ δικαστήρια, νὰ μετριασθεῖ ἡ φορολογία, νὰ ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ καὶ μέρος τῶν φόρων νὰ διατίθεται γιὰ «τὴν βελτίωσιν τῆς πατρίδος».

Ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης στὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν ἦταν ἀρνητικὴ. Ἀποστέλλονται στὴν Κρήτη ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς ἐνισχύσεις καὶ ἐκτοξεύονται ἀπειλές. Ἡ συγκέντρωση τῶν πληρεξουσίων τῶν Κρητῶν θὰ διαλυόταν βίαια, ἂν δὲν ἀποχωροῦσαν μόνοι τους οἱ συγκεντρωθέντες. Ἡ κρητικὴ ἀπάντηση στὸ ἔγγραφο τοῦ Σουλτάνου ἦταν ἡ συγκρότηση Γενικῆς Συνέλευσης,

πού με τὸ ψήφισμά της τῆς 21ης Αὐγούστου διακήρυξε τὴν κατάργηση τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἔνωση τοῦ νησιοῦ μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέθετε τὴν ἐκτέλεση τοῦ ψηφίσματος «εἰς τὴν ἀνδρείαν τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν ὁμοφύλων καὶ πάντων τῶν φιλελλήνων, εἰς τὴν κραταίαν μεσολάβησιν τῶν προστατίδων καὶ ἐγγυητριῶν δυνάμεων καὶ εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ».

Ἡ κρητικὴ συνέλευση μποροῦσε βέβαια νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνδρεία τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, πού ἐπιτέλεσε ὡς τὴν ἔσχατη στιγμή τὸ καθήκον του. Μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴ βοήθεια τῶν ὁμοφύλων καὶ τῶν φιλελλήνων. Δὲν χρειάζεται βέβαια μπροστὰ σ' ἓνα κρητικὸ ἀκροατήριον νὰ ἐπιμείνω στὰ γνωστὰ πολεμικὰ γεγονότα τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα. Ἄς θυμίσω μονάχα ὅτι κατὰ τὸν πρῶτον χρόνον τοῦ ἀγώνα ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἐνόπλων ἀπὸ Ἑλλήνες καὶ φιλέλληνες ἐθελοντές, πού ὁ συνολικὸς τους ἀριθμὸς δὲν ὑπερέβαινε τὶς 5.000, ἀντιμετώπισαν νικηφόρα τὶς συντριπτικὰ ἀνώτερες τουρκικὰς καὶ αἰγυπτιακὰς δυνάμεις, πού ὑπερέβαιναν τοὺς 20.000 ἄνδρες περίπου, δηλαδὴ ἓνα κανονικὸ στρατό, καλὰ ἐκπαιδευμένο καὶ ἐξοπλισμένο μετὰ βαρὺ πυροβολικόν. Οἱ μάχες στὴν Πλαταριά τοῦ Σελίνου, στὸ Σταυρὸ Κανδάνου, στοὺς Λάγκους καὶ στὶς Βρύσες Ἀποκορώνου καὶ στὸ Θέρισσο, καθὼς καὶ ἡ ἀντίσταση ἐξακοσίων ἐπαναστατῶν στὸ Βαφὲ ἐναντίον 10.000 Τούρκων, πού δηλώνουν τὴν ὑπαιθρο καὶ κατασφάζουν τὸν ἄμαχο πληθυσμό, σημαδεύουν τὸν ἀγώνα στὴ Δυτικὴ Κρήτη. Στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη οἱ κρητικὲς δυνάμεις καὶ οἱ Ἑλλήνες ἐθελοντές διώχνουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Μεσσαρᾶς, Ἀγίου Μύρωνα, Ἀβδοῦ καὶ Μαλεβιζίου. Θὰ ὑποκύψουν ὁμῶς καὶ ἐδῶ μπροστὰ στὶς πολυπληθέστερες τουρκικὰς δυνάμεις.

Ἡ ἀντίσταση καὶ τὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου στὶς 8 μετὰ 9 Νοεμβρίου 1866 θὰ γίνῃ καὶ ἐδῶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, ὅπως καὶ στὸ Μεσολόγγι, τὸ φωτεινὸ σύμβολο ὄχι μόνον τῶν ἐλληνικῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ φιλελεύθερου κόσμου. Κάπου ἐπτακόσια γυναικόπαιδα, γέροι καὶ ἄρρωστοι καὶ μικρὴ φρουρὰ διακοσίων πενήντα μαθητῶν ἀνθίστανται σὲ 15.000 Τούρκους, Αἰγυπτίους, Ἀλβανούς καὶ Τουρκοκρητῆς, πού μετὰ ἰσχυρὸ πυροβολικὸ πολιορκοῦν τὸ μοναστήρι ἀπὸ τὶς 8 Νοεμβρίου. Οἱ πολιορκημένοι ἀπορρίπτουν τὶς προτάσεις τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ γιὰ παράδοση. Ὁ φρουράρχος καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Γαβριὴλ ἀπαντοῦν μετὰ τὴν γνώριμη πλέον ἐλληνικὴ φωνὴ «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», καὶ ἡ ἀπόφαση ἐκτελεῖται. Τὸ μοναστήρι καταιγίζεται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ πυροβολικόν, ἡ γενικὴ ὁμῶς ἐφοδος τῶν Τούρκων ἀποκρούεται. Μιὰ ομάδα Τούρκων πού εἶχε εἰσχωρήσει στὸν περίβολο βρῖσκει τὸ θάνατον ἀπὸ τὴν ἀνατίναξη ὑπονόμου πού βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν εἴσοδον. Ἡ ἀντίσταση συνεχίζεται ὡς τὴν ἄλλη μέρα, ὅταν ἰσχυρὴ δύναμις Τουρκοαἰγυπτίων κατάφερε τελικὰ νὰ

εἰσχωρήσει στὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι τοῦ Ἄρκαδιου ξέρον ὅτι ὁ ἀγώνας εἶναι πλέον μάταιος καὶ παίρνουν τὴν τελικὴ ἀπόφαση: κλείνονται στὴν μπαρουταποθήκη καὶ βάζοντας φωτιά στὰ βαρέλια τῆς πυρίτιδας ἀνατινάζουν τὸ κτήριο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πολιορκημένους καὶ μέγας ἀριθμὸς πολιορκητῶν βρίσκουν τὸ θάνατο.

Ἡ ἀπώλεια τοῦ Ἄρκαδιου ἦταν βέβαια μεγάλο πλήγμα γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἀποτελεῖ ὅμως τὴ μεγαλύτερη ἠθικὴ τῆς νίκῃ καὶ συνέβαλε στὴ συνέχιση τῆς πεισματικῆς ἀντίστασης τῶν Κρητικῶν παντοῦ ἐναντία στὶς ἐκκαθαριστικὰ ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων, ποὺ ἐντείνονταν συνεχῶς: ὁ ἀγώνας παίρνει τώρα τὴ μορφή κλεφτοπολέμου στὴν ξηρὰ, ἐνῶ στὴ θάλασσα τὰ πλοῖα «Ἐνωση», «Κρήτη», «Ἄρκαδι» καὶ «Πανελλήνιο» ἀνεφοδιάζουν τοὺς ἐπαναστάτες καὶ μεταφέρουν τὰ γυναικόπαιδα ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ πολεμικοῦ «Ἄρκαδι», ποὺ συγκίνησε τὸ πανελλήνιο: ἀποκλεισμένο ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στόλο στὰ Ἀντικύθηρα, κατορθώνει, χτυπώντας μὲ ὄλα του τὰ πυροβόλα τὸ τουρκικὸ καταδιωκτικὸ «Ἴτζεδίν», νὰ ξεφύγει. Ἀργότερα, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1867, ὅταν αἰφνιδιάστηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στόλο στὴ Σούδα, ρίχτηκε στὰ ρηχὰ καὶ ἀφοῦ ξεφόρτωσε τὰ ἐφόδια ποὺ μετέφερε γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες, τὸ πλήρωμά του ἔβαλε φωτιά στὸ καράβι καὶ κατέφυγε στὸ ὄροπέδιο τοῦ Ὀμαλοῦ.

Ἡ ἐπίμονη ἀντίσταση τῆς Κρήτης ἀνάγκασε τὶς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις καὶ τὸ Σουλτάνο νὰ πάρουν στὰ σοβαρὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐπέμβουν δραστικότερα. Ἡ Κρητικὴ Συνέλευση μποροῦσε νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν «ἀνδρείαν τοῦ γενναίου κρητικοῦ λαοῦ» καὶ στὴ συμπαράσταση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν φιλελεύθερων κινήματων τῆς Εὐρώπῃς. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἦταν ἐπιφυλακτικὴ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μεσολάβησῃς «τῶν προστατίδων καὶ ἐγγυητριῶν δυνάμεων». Πρέπει βέβαια νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι ἦταν δύσκολο γιὰ τοὺς ὑπευθύνους τῆς ἐποχῆς νὰ ἔχουν σαφεῖς ἰδέα τῆς πολυπλοκότητος τοῦ διπλωματικοῦ παιγνιδιοῦ, ἀφοῦ καὶ σήμερα μὲ μεγάλη δυσκολία ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ συλλάβει τὶς πραγματικὰς κατευθύνσεις στὶς διεθνεῖς σχέσεις καὶ νὰ διακρίνει ἀνάμεσα στὶς ἐπίσημες δηλώσεις καὶ στὶς πραγματικὰς προθέσεις τῆς κάθε ἀντίπαλης δυνάμεως στὸ πολυθρόνητο Ἀνατολικὸ Ζήτημα.

Ἔτσι λοιπόν, σχηματικὰ καὶ ἀξιωματικὰ, θὰ προσπαθῆσω νὰ ξεχωρίσω, μέσα ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἀντιφατικῶν στάσεων καὶ τῶν συνεχῶν μεταβολῶν τῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων δυνάμεων, τὶς κύριες γραμμὰς ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ κύριοι ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιστράφηκε τὸ πολὺπλοκο ἐκεῖνο διπλωματικὸ παιγνίδι.

Δύο εἶναι οἱ σταθερὰς συντεταγμέναις ποὺ φαίνεται νὰ καθορίζουν τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν: ἡ στάση τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἡ στάση τῆς τσαρικῆς Ρωσίας ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ στὶς δύο μποροῦμε νὰ βροῦμε μερι-

κούς κύριους σταθερούς απώτερους στόχους, για την πραγματοποίησή τους όμως οι δύο αυτές μεγάλες δυνάμεις της εποχής, που δεν τους λείπει, ούτε στη μιὰ ούτε στην ἄλλη, κάποιος βαθὺς ρεαλισμός, μποροῦν καὶ προσαρμόζουν τις λεπτομέρειες στις συνθήκες καὶ στο συσχετισμὸ δυνάμεων τῆς κάθε στιγμῆς, ἔτσι πού πολλές φορές ἡ πολιτικὴ τους νὰ φαίνεται ἀντιφατικὴ. Ἡ μὲ κάθε τρόπο, ἄμεσο ἢ ἔμμεσο, κυριαρχία τῶν Στενῶν, πού θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐλεύθερη θαλάσσια ἐπικοινωνία μὲ τις κεντρικὲς οἰκονομικὲς δυνάμεις τῆς Δύσης, καὶ ἡ ἐδραίωση τῆς ἐπιρροῆς στὴ Βαλκανικὴ ἦταν οἱ κύριοι στόχοι τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσίας. Γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἡ Ρωσία ὑποστηρίζει σχεδὸν πάντα ὅλα τὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ κινήματα τῶν βαλκανικῶν λαῶν, μὲ σκοπὸ τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητων ἢ ἡμιανεξάρτητων κρατῶν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν ἐπιρροή της. Στὴν προσπάθειά της ὅμως αὐτὴ δὲν ξεχνᾷ ποτὲ ὅτι εἶναι ἡ κυριότερη δύναμη μαζί μὲ τὴν Αὐστρία, καὶ σὲ λίγο τὴν Πρωσία, πού στηρίζουν τὸ πνεῦμα τῆς «Ἱερῆς Συμμαχίας», πού εἶχε ἀνανεωθεῖ μὲ πρωτοβουλία της τὸ 1833 καὶ τὸ 1835 στὸ Μυχενγκράτς καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ δυσπιστία τὰ ἐθνικὰ κινήματα πού εἶχαν φιλελεύθερο χαρακτήρα. Ἡ προσπάθειά της εἶναι νὰ συγκρατῆσει τὰ κινήματα αὐτὰ μέσα στὰ ὅρια τῆς μοναρχικῆς συντηρητικῆς νομιμότητος. Ἐπειτα, ξέροντας ὅτι ἡ Βαλκανικὴ προεκτείνεται στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου δέσποζε ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, εἶχε προβλέψει ἀπὸ καιρὸ τὴ γραμμὴ ὑποχώρησης καὶ τὰ σημεῖα συμβιβασμοῦ μαζί της. Τὸ πανσλαβιστικὸ κίνημα ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴ βόρεια Βαλκανικὴ, ὅπου ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἀνῆκε στὸ σλαβικὸ στοιχεῖο, καὶ ἡ Ρωσία, ὅσο κι ἂν προσπαθοῦσε νὰ συνταιριάσει τις ἐθνικὲς βλέψεις τῶν λαῶν τῆς βόρειας Βαλκανικῆς μὲ τὰ ὄνειρα τῶν Ἑλλήνων, πού κυριαρχοῦσαν στὸ νότο, δὲν θὰ διστάσει, ὅταν παραστεῖ ἀνάγκη, νὰ μοιράζεται μὲ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία τὴν ἐπιρροή της στὴ Βαλκανικὴ, ἐγκαταλείποντας τὴν ἐπιρροή τῆς τελευταίας τὴ μικρὴ ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Ἑγγυὸς Ἀνατολή. Ἐτσι, ὁ Νικόλαος ὁ Α΄, ὅταν ἐπιχείρησε, εἰς μάτην, κάποια συνεννόηση μὲ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία γιὰ τὸ μοίρασμα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὰ 1852-1853, ἐπρότεινε τὴν ἀνεξαρτοποίηση τῶν Παρίστριων Ἡγεμονιῶν, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Ρωσίας καὶ ἄφηνε στὴν Ἀγγλία τὴν Αἴγυπτο, τὴν Κρήτη, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κύπρο.

Ἀνάλογη ἦταν ἡ στάση τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο: ἡ κύρια ἀποστολὴ τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Ἰγνάτιεφ ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει ἐκ νέου τὴ ρωσικὴ ἐπιρροή στὴν Πύλη, καὶ κυρίως νὰ πετύχει τὴν κατάργησιν τῶν ὄρων τῆς συνθήκης τοῦ 1856, πού περιόριζαν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ρωσικοῦ στόλου στὴ Μαύρη Θάλασσα. Ὡς μέσο πίεσης ἐναντίον τῆς Πύλης χρησιμοποίηθηκε καὶ ἡ ἀπειλὴ τῶν ἐπαναστάσεων τῶν βαλκανικῶν

λαῶν, Σέρβων, Ρουμάνων, Μαυροβουνίων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Κρητῶν. Ὁ Ρῶσος πρόξενος στὰ Χανιά Δενδρινὸς καὶ οἱ Ρῶσοι πράκτορες ποὺ ἔφθασαν στὴν Κρήτη βεβαίωσαν τοὺς Κρητῆς ὑπευθύνους καθὼς καὶ τοὺς Ἑλληνας προξένους ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ὑποστηρίξει τὶς κινήσεις τῶν Κρητικῶν. Ἡ ρωσικὴ παρόρμηση ἦταν σημαντικὸς παράγοντας στὴν ἔκρηξη τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, ὅταν ὅμως ἀπὸ τὸ 1867 καὶ πέρα ἔγινε φανερὸ ὅτι, παρὰ τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν, ἡ ἐπανάσταση, μπροστὰ στὶς ὑπέρτερες ὀθωμανικὲς δυνάμεις καὶ στὴν ἐχθρότητα τῆς Ἀγγλίας, θὰ ἀποτύγχανε, ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ ἀκολούθησε τὴ Γαλλία καὶ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία στὴν προσπάθεια ἐξέυρεσης κάποιας συμβιβαστικῆς λύσης στὸ κρητικὸ ζήτημα.

Περισσότερο σαφῆς στὸ πρόβλημα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης ἦταν ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Δύο ἦταν οἱ στόχοι τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας στὸ ἀνατολικὸ ζήτημα. Πρῶτα, ἡ ἀνάσχεση τῆς ρωσικῆς προέλασης στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς αὐξανόμενης ρωσικῆς ἐπιρροῆς στὴν Τουρκία. Δεύτερο, ἡ διασφάλιση, στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δρόμου πρὸς τὶς Ἰνδίες. Στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ θεωροῦσε ὅτι ἡ καλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου ἦταν ἡ ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ δεύτερου στόχου, ἡ προσπάθεια, ὅταν θὰ δημιουργοῦνταν ἡ εὐκαιρία, ἄμεσης κατοχῆς ἰσχυρῶν θέσεων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐλέγχουν τὸ θαλάσσιο αὐτὸ δρόμο. Ἔτσι, προσπάθησε πάντα νὰ ἐμποδίζει ἢ νὰ ἀναβάλλει ἢ νὰ θέτει κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της κάθε ἐθνικὸ κίνημα ποὺ θὰ ἀδυνατίζε τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ποὺ, ἔστω καὶ σὲ μακρινὴ προοπτικὴ, θὰ δυσκόλευε τὰ ἀγγλικὰ σχέδια. Ἔδειξε λοιπὸν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς φανερὴ ἐχθρότητα στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση.

Στοὺς γενικοὺς αὐτοὺς ὅρους προστίθεται ἡ παρέμβαση τῆς ἐπαμφοτερίζουσας γαλλικῆς πολιτικῆς τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ', ποὺ ἐπιδίωκε νὰ σφηνωθεί ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀντιπάλους, Ἀγγλία καὶ Ρωσία, καὶ νὰ περισώσει ὅ,τι ἦταν δυνατὸ νὰ περισωθεῖ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπιρροὴ στὴν Ἀνατολή. Βέβαια ἡ φήμη τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' ὡς προστάτη κάθε ἐθνικοῦ κινήματος δημιούργησε στοὺς Κρητικοὺς καὶ στὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις πολλὰς ἐλπίδες γιὰ κάποια οὐσιαστικὴ γαλλικὴ ὑποστήριξη. Ἡ πραγματικότητα ὅμως διέψευσε γρήγορα τὶς ἐλπίδες. Ἡ κύρια προσπάθεια τῆς Γαλλίας ἦταν ἡ ὑποστήριξη τῶν βλέψεων της στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἡ ἐπιρροή της φαίνονταν ἀρκετὰ ἰσχυρή.

Στὶς κύριες αὐτὲς συντεταγμένες, ποὺ καθόρισαν τὴ διεθνῆ πολιτικὴ στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης, πρέπει νὰ προστεθεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ. Τὰ κρητικὰ βουνὰ καὶ τὰ βαθιὰ λιμάνια τῆς Κρήτης, ποὺ καθιστοῦν τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ νησί δυσκολόπαρτο ὄχυρὸ ποὺ ἐλέγχει τὸ νότιο τμήμα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τὸ πέρασμα τοῦ Σουέζ, εἶχαν κινήσει

ἀπὸ καιρὸ τὶς ὀρέξεις ὅποιων δυνάμεων διεκδικοῦσαν τὴν κυριαρχία στὴν Ἄνατολή. Στὴν ἐποχὴ τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων ἐποφθαλμιᾷ τὴν Κρήτη καὶ ἡ Αἴγυπτος, ποὺ παρὰ τὶς διαφορὲς τῆς μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐνισχύει τὸν τουρκικὸ στρατὸ μὲ 6.000 ἄνδρες στὴν Κρήτη. Παράλληλα προτείνεται στοὺς Κρητικούς νὰ ζητήσουν τὴν παραχώρηση τοῦ νησιοῦ στὴν Αἴγυπτο, ποὺ θὰ πρόσφερε βοήθεια γιὰ τὴν οἰκονομικὴ του ἀνάπτυξη. Πίσω ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο βρίσκεται ἡ προστάτιδά της Γαλλία. Ἦταν κι αὐτὸ ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴ βρετανικὴ πολιτικὴ, ποὺ διεκδικοῦσε τὴν Κρήτη γιὰ τὸν ἑαυτό της. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά συμβουλεύει τὸ Σουλτάνο νὰ προτείνει στοὺς ἐπαναστάτες, στὴ Συνέλευση τῆς Ἀργυρούπολης τὸ 1867, αὐτονομία καὶ σύνταγμα, ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς ὑποβάλλει τὴν ἰδέα νὰ ζητήσουν τὴν ἀγγλικὴ προστασία. Οἱ Κρητικοὶ ἀπορρίπτουν τὶς δελεαστικὲς αὐτὲς προτάσεις· ἡ ἀντίσταση θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1869.

Ἡ κατάσταση ποὺ περιγράψαμε στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔδινε στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καμιά βαρύτητα. Ἡ ἑλληνικὴ βοήθεια, μὲ τὴν ἀποστολὴ ἐθελοντῶν, πολεμοφοδίων καὶ ποικίλου ὕλικου, δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει σοβαρὰ ἀποτελέσματα. Κατέληξε μονάχα στὴ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία καὶ στὴν ἀπειλὴ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Οἱ ἐνέργειες τῆς κυβέρνησης Κουμουνδούρου, μὲ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, ποὺ προσπάθησε νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ νὰ ἐνισχύσει τὸ στρατὸ καὶ τὸ ναυτικὸ καὶ νὰ ζητήσῃ συμμάχους γιὰ κοινὴ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας, ἔρχονταν πολὺ ἄργά. Ἄλλωστε οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Ρουμανία καὶ τὸ Μαυροβούνιο δὲν εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα, καὶ ἡ συνθήκη ποὺ ὑπογράφηκε μὲ τὴ Σερβία στὸ Φεσλάου (1867) δὲν εἶχε καμιά ἐφαρμογή. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' διέκοψε κάθε τέτοιου εἴδους δραστηριότητα. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ καὶ ἀνατέθηκε στὸ Βούλγαρη (1868) νὰ ἐφαρμόσει τὴν πολιτικὴ ποὺ ὑπαγόρευε στὸ βασιλιά ἢ Μεγάλῃ Βρετανία καὶ μὲ τὴν ὁποία συμφωνοῦσαν ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γαλλία. Ἡ λύση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἀνατέθηκε στὶς προστάτιδες δυνάμεις. Ἡ ὑπόθεση διακανονίστηκε ἀπὸ τὴ συνδιάσκεψη τοῦ Παρισιοῦ (1869), ὅπου δὲν ἀντιπροσωπεύτηκε ἡ Ἑλλάδα. Ἡ Κρήτη παρέμεινε στὴν κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἀλλὰ κηρύχτηκε προνομιοῦχος ἐπαρχία, ποὺ θὰ κυβερνοῦνταν σύμφωνα μὲ εἰδικὸ καταστατικὸ χάρτη ποὺ ὁ Σουλτάνος εἶχε προτείνει ἀπὸ τὸ 1867. Ἡ Ἑλλάδα ὑποχρεώθηκε νὰ ὑποκύψει στὸ τουρκικὸ τελεσίγραφο καὶ νὰ ὑπογράψῃ τὴ διακοίνωση τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ τὸ εἶχε ἐγκρίνει.

Πίσω ἀπὸ τὶς γνωστὲς προσηκτικὲς διατυπώσεις τῆς διπλωματικῆς γλώσσας, τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀνακωινωθὲν ἀποτελοῦσε καταδίκη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς· ἡ Ἑλλάδα κατηγορήθηκε ὅτι εἶχε παραβεῖ τὰ διεθνῆ νόμιμα ἐπιτρέποντας τὴν ὀργάνωση στὸ ἔδαφός της ἔνοπλων συμμοριῶν ἐναντίον τῆς Τουρ-

κίας, καὶ τὴν ἐξάρτυση πολεμικῶν πλοίων προοριζόμενων γιὰ τὴν ἐνίσχυση κάθε ἐξέγερσης στὶς κτήσεις τοῦ Σουλτάνου. Ἡ Ἑλλάδα καλεῖται νὰ ἀπέχει τοῦ λοιποῦ ἀπὸ τέτοιες ἐνέργειες.

Αὐτὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τῶν ἐτῶν 1866-1869 γιὰ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἑλλάδα.

Ἔχουν νὰ ποῦν ὅτι ἡ Ἱστορία εἶναι ὁ ὑπέρτατος δάσκαλος γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἐθνῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας ἀφομοιώνονται ἀργὰ καὶ δύσκολα. Γιατὶ ἀνάλογες ταπεινώσεις ὑπέστη ἡ ἀνεύθυνη πολιτικὴ τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Καὶ ὅμως τὸ φωτεινὸ μάθημα τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης, γιὰ μᾶς τουλάχιστο σήμερα, εἶναι σαφές. Ἄν ἡ ὑπέρτατη θυσία γιὰ τὴν ἐλευθερία ἑνὸς λαοῦ δὲν βρίσκει τὴν ἄμεση δικαίωσή της, ἐξαιτίας τῆς μικρόλογης καὶ ὑπολογιστικῆς πολιτικῆς, ἐπενεργεῖ ὅμως σὰν τὴν κάθαρση τῆς τραγωδίας στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων στὴ μακρὰ ἱστορικὴ διάρκεια καὶ φέρνει πάντα κάποτε τὰ σωτήρια ἀποτελέσματα.

Στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ἡ στερέωση τῆς ἀνθρώπινης καὶ ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας, ποὺ χαλυβδώνεται μὲ τοὺς ἀγῶνες καὶ τίς θυσίες, δὲν εἶναι μικρὴ ὑπόθεση.

ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Το Πανεπιστήμιο Κρήτης ιδρύθηκε με τὸ Ν.Δ. 87/1973 «περὶ ἰδρύσεως Πανεπιστημίων εἰς Θράκην καὶ Κρήτην», ποὺ τροποποιήθηκε με τὸ Ν.Δ. 114/1974. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης ιδρύθηκε με τὸ Π.Δ. 655/1976. Οἱ Τομεῖς, τὰ Σπουδαστήρια, τὰ Ἰνστιτοῦτα καὶ οἱ θέσεις τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ιδρύθηκαν με τὸ Π.Δ. 1067/1980 (ποὺ τροποποιήθηκε με τὸ Π. Δ. 23/1981). Τὰ κείμενα καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν Π.Δ. δημοσιεύονται στὸ τέλος τοῦ Χρονικοῦ. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ στεγάστηκε προσωρινὰ στὰ κτήρια τῶν Τεχνικῶν Σχολῶν Ρεθύμνης, στὰ Περιβόλια, ὅπου καὶ παραμένει.

Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν πρώτων φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἔγινε τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1977-1978, καὶ ἔκτοτε εἰσάγεται ὁρισμένος ἀριθμὸς φοιτητῶν, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο (ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1977 - 1978 : 138, 1978 - 1979: 147, 1979 - 1980: 125, 1980 - 1981: 150, 1981 - 1982: 127, 1982 - 1983: 169). Κατὰ τὰ πέντε πρώτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς οἱ διδακτικὲς ἀνάγκες καλύφθηκαν ἀπὸ ὁμότιμους καθηγητές, ἐν ἐνεργείᾳ καθηγητές, ὑφηγητές καὶ ἐπιμελητές τῶν ἄλλων Φιλοσοφικῶν Σχολῶν τῆς χώρας, καθὼς καὶ ἀπὸ εἰδικούς ἐπιστήμονες (βλ. Διδακτικὸ Προσωπικόν). Ἡ προκήρυξη τῶν πρώτων ὀργανικῶν θέσεων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἔγινε τὸ 1981 (ΦΕΚ 20/1981, τ. Παράρτημα, καὶ ΦΕΚ 40/1981, τ. Παράρτημα). Συνολικὰ προκηρύχθηκαν σὲ πρώτη φάση δεκαεξί (16) ἀπὸ τις σαράντα δύο (42) ἰδρυμένες καθηγητικὲς θέσεις (1 Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας, 2 Κλασικῆς Φιλολογίας, 2 Νεότερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας, 1 Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας, 1 Ἱστορίας τοῦ Θεάτρου, 1 Ἱστορίας τῶν Μέσων Χρόνων, 1 Ἱστορίας τῶν Νεότερων Χρόνων, 1 Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, 1 Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ, 1 Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας, 1 Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, 1 Φιλοσοφίας, 1 Πειραματικῆς Ψυχολογίας, καὶ 1 Παιδαγωγικῆς). Οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν ἀπὸ εἰδικὰ σώματα ἐκλεκτόρων κατὰ Τομεά, σύμφωνα

μέ τὸ Π.Δ. 407/1981. Στὸν Τομέα Ἱστορίας στὶς 5-6 Μαΐου 1982, καὶ ἐκλέχτηκαν τακτικοὶ καθηγητὲς οἱ Χρύσα Μαλτέζου (Ἱστορία Μέσων Χρόνων) καὶ Βασίλειος Κρεμμυδᾶς (Ἱστορία Νεότερων Χρόνων), ἐνῶ γιὰ τὴ θέση τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἡ ἐκλογή ὑπῆρξε ἄγονη. Στὸν Τομέα Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν στὶς 20-21 Μαΐου 1982, καὶ ἐκλέχτηκαν ἔκτακτοι καθηγητὲς οἱ Μυρτῶ Δραγώνα-Μονάχου (Φιλοσοφία) καὶ Μιχαὴλ Κασσωτάκης (Παιδαγωγική), ἐνῶ ἡ ἐκλογή γιὰ τὴ θέση τῆς Ψυχολογίας ὑπῆρξε ἄγονη. Στὸν Τομέα Κλασικῶν Σπουδῶν στὶς 12-13 Ἰουνίου 1982, καὶ ἐκλέχτηκε τακτικὸς καθηγητὴς ὁ Ὀδυσσεὺς Τσαγκαράκης (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία), ἐνῶ γιὰ τὶς δύο θέσεις τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας ἡ ἐκλογή ὑπῆρξε ἄγονη. Στὸν Τομέα Μεσαιωνικῶν καὶ Νεότερων Σπουδῶν στὶς 14 - 15 Ἰουνίου 1982, καὶ ἐκλέχτηκαν τακτικὸς καθηγητὴς ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου (Νεότερη Ἑλληνικὴ Φιλολογία) καὶ ἔκτακτοι καθηγητὲς οἱ Ἀθανάσιος Βαγενᾶς (Νεότερη Ἑλληνικὴ Φιλολογία), Χριστόφορος Χαραλαμπάκης (Ἱστορία Ἑλληνικῆς Γλώσσας) καὶ Θεόδωρος Χατζηπανταζῆς (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου). Στὸν Τομέα Ἀρχαιολογίας οἱ ἐκλογὲς ματαιώθηκαν, ἐπειδὴ τὸ σῶμα ἐκλεκτόρων, ποὺ συνήλθε στὶς 6 Ἰουλίου 1982, δὲν εἶχε ἀπαρτία. Τὰ οἰκεία σώματα ἐκλεκτόρων μετεκάλεσαν ἐπίσης τοὺς τακτικὸς καθηγητὲς Ἀνδρέα Καζαμία (Παιδαγωγική), Ἰωάννη Καμπίτση (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία) καὶ Ἀπόστολο Ἀθανασάκη (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).

2. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1977-1978

Κοσμητῶν: Ὁ Καθηγητὴς ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ.

- α) Ὁμότιμοι Καθηγητὲς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία).
 3. ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
- β) Ἐν ἐνεργείᾳ Καθηγητὲς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Λατινικὴ Φιλολογία).
 2. ΜΑΡΙΝΑ ΛΑΜΠΡΑΚΗ - ΠΛΑΚΑ, τακτικὴ καθηγήτρια τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν (Ἱστορία τῆς Τέχνης).

3. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἱστορία).
- γ) Εἰδικοί Ἐπιστήμονες (ἄρθρο 15 τοῦ Ν.Δ. 114/1974 καὶ παρ. 5 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασική Ἀρχαιολογία),
 3. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ἱστορία Μέσων Χρόνων),
 4. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
- δ) Ἐντεταλμένοι Ἐπιμελητές (παρ. 7 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ἐπιμελητής τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Νεοελληνική Φιλολογία).
 2. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπιμελητής τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Κλασική Φιλολογία).

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1978 - 1979

Κ ο σ μ η τ ε ῦ ω ν : Ὁ Καθηγητής ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ

- α) Ὁμότιμοι Καθηγητές με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΙΩΑΝΝΗΣ Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, ὁμότιμος καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
 2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ, ὁμότιμος καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
 3. ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ὁμότιμος καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
- β) Ἐν ἐνεργείᾳ Καθηγητές με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ, τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Λατινική Φιλολογία).
 2. ΜΑΡΙΝΑ ΛΑΜΠΡΑΚΗ - ΠΛΑΚΑ, τακτική καθηγήτρια τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν (Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 3. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἱστορία).
 4. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Νεότερη Ἱστορία).
 5. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
- γ) Εἰδικοί Ἐπιστήμονες (ἄρθρο 15 τοῦ Ν.Δ. 114/1974 καὶ παρ. 5 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).

1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 2. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινή Φιλολογία).
 3. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ - ΜΟΝΑΧΟΥ (Ίστορία τής Φιλοσοφίας).
 4. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασική Ἀρχαιολογία).
 5. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ίστορία Μέσων Χρόνων).
 6. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
 7. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Λαογραφία).
- δ) Ἐντεταλμένοι Ἐπιμελητές (παρ. 7 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ἐπιμελητὴς τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Νεοελληνική Φιλολογία).
 2. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ἐπιμελητὴς τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Κλασική Φιλολογία).
 3. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπιμελητὴς τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Κλασική Φιλολογία).

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1979 - 1980

Κοσμητεῦοι: Οἱ Καθηγητὲς ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ - ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΗΦΑΚΗΣ.

- α) Ὁμότιμος Καθηγητὴς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΟΥΚΑΤΟΣ, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Λαογραφία).
- β) Ἐν ἐνεργείᾳ Καθηγητὲς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Γλωσσολογία).
 2. ΙΩΑΝΝΗΣ - ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
 3. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΗΦΑΚΗΣ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
- γ) Ἐπισκέπτες Καθηγητὲς (ἄρθρο 3 τοῦ Ν. 498/1970 καὶ ἀπόφαση Ὑπουργοῦ Ε.Π.Θ. Φ. 183/2/92332/19-9-1973, παρ. 2β).
1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τής Καλιφόρνιας (Santa Barbara) (Κλασική Φιλολογία).
 2. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τής Καλιφόρνιας (Davis) (Ἀρχαία Ἱστορία).

3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΟΥΡΗΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Πολιτειακοῦ Πανεπιστημίου τῆς Florida (Παιδαγωγική).
 4. MARIO VITTI, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παλέριου (Νεοελληνική Φιλολογία).
- δ) Εἰδικοί Ἐπιστήμονες (ἄρθρο 15 τοῦ Ν.Δ. 114/1974 καὶ παρ. 5 τοῦ ἀρθροῦ 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 2. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 3. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΑΣ (Ψυχολογία).
 4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΗΣ (Παιδαγωγική).
 5. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 6. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους).
 7. ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ (Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία).
 8. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Φιλολογία).
 9. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ - ΜΟΝΑΧΟΥ (Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας).
 10. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ (Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία).
 11. ΑΙΓΛΗ ΚΟΜΙΑΗ (Ψυχολογία).
 12. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ (Νεότερη Ἱστορία).
 13. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 14. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ἱστορία Μέσων Χρόνων).
 15. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΟΣ (Παιδαγωγική).
 16. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 17. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
 18. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 19. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 20. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου).
 21. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία).
 22. ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ (Κοινωνιολογία).
 23. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 24. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ (Νεοελληνικὴ Γλῶσσα).
 25. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ - ΗΣΥΧΑΚΗ (Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 26. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ (Γλωσσολογία).
 27. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ (Κλασικὴ Φιλολογία).
- ε) Ἐντεταλμένοι Ἐπιμελητὲς (παρ. 7 τοῦ ἀρθροῦ 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΣΚΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Κλασικὴ Φιλολογία).
 2. ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παιδαγωγική).

3. ΞΕΝΟΦΩΝ ΚΟΚΟΛΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Νεοελληνική Φιλολογία).
4. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΟΥΣΤΑΛΛΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παιδαγωγική).
5. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἱστορία).
6. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
7. ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Βυζαντινὴ Ἱστορία).

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1980-1981

Κο σ μ η τ ε ύ ω ν : Ὁ Καθηγητῆς ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

- α) Ὁμότιμοι καθηγητῆς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
 1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΟΥΚΑΤΟΣ, ὁμότιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Λαογραφία).
 2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ, ὁμότιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
- β) Ἐν ἐνεργείᾳ Καθηγητῆς καὶ Ὑφηγητῆς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
 1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Κλασικὴ Φιλολογία).
 2. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ, ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Γλωσσολογία).
 4. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Βυζαντινὴ Φιλολογία).
 5. ΙΩΑΝΝΗΣ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
- γ) Ἐπισκέπτες Καθηγητῆς (ἄρθρο 3 τοῦ Ν. 408/1970, ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργοῦ Ε.Π.Θ. Φ. 183/2/92332/19-9-1973, παρ. 2β, καὶ ἄρθρο 5 τοῦ Π.Δ. 407/1981).
 1. HANS EIDENEIER, ἑκτακτὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin (Παιδαγωγική).

3. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, τ. καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων (Βυζαντινὴ Ἱστορία).
 4. HAGEN FLEISCHER, δ.φ. (Νεότερη Ἱστορία).
 5. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΟΥΡΗΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Πολιτειακοῦ Πανεπιστημίου τῆς Florida (Παιδαγωγικὴ).
- δ) Εἰδικοὶ Ἐπιστῆμονες (ἄρθρο 15 τοῦ Ν.Δ. 114/1974, παρ. 5 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975 καὶ ἄρθρο 7 τοῦ Ν. 815/1978).
1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 3. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΑΣ (Ψυχολογία).
 4. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 5. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους).
 6. ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 7. ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ (Ἱστορία τῶν Νεότερων Χρόνων).
 8. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΕΛΑΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 9. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 10. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ (Φιλοσοφία).
 11. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ (Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία).
 12. ΑΙΓΛΗ ΚΟΜΙΛΗ (Ψυχολογία).
 13. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ (Νεοελληνικὴ Ἱστορία).
 14. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 15. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ἱστορία Μέσων Χρόνων).
 16. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ (Ἱστορία τῶν Λαῶν τῆς Ἀφρικῆς).
 17. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 18. ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΜΟΤΣΙΟΥ (Γλωσσολογία).
 19. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
 20. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 21. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΚΛΑΝΔ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 22. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 23. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου).
 24. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΙΖΑΚΗΣ (Ἀρχαία Ἱστορία).
 25. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία).
 26. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 27. ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ (Κοινωνιολογία).
 28. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).

29. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ (Ίστορία τῆς Τέχνης).
 30. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ (Γλωσσολογία).
 30. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ (Κλασική Φιλολογία).
 32. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (Λατινική Φιλολογία).
- ε) Ἐντεταλμένοι Ἐπιμελητές (παρ. 7 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΣΚΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
 2. ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παιδαγωγική).
 3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΟΥΣΤΑΛΛΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παιδαγωγική).
 4. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἱστορία).
 5. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
 6. ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Βυζαντινὴ Ἱστορία).

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1981 - 1982

Κοσμητεύοντες : Οἱ Καθηγητῆς ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ καὶ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ.

- α) Τακτικὸς Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.
1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ (Παιδαγωγική).
- β) Ἐν ἐνεργείᾳ Ὑφηγητῆς μετὰ σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν.Δ. 114/1974).
1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ, ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
- γ) Ἐπισκέπτες Καθηγητῆς (ἄρθρο 5 τοῦ Π.Δ. 407/1981).
1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΤΑΣ, μόνιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale (Ίστορία τῶν Ἀράβων).
 2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, τ. καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων (Βυζαντινὴ Ἱστορία).
 3. ΕΙΡΗΝΗ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ, ὑφηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Reading (Γλωσσολογία).
 4. HAGEN FLEISCHER, δ.φ. (Νεότερη Ἱστορία).
 5. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΟΥΡΗΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Πολιτειακοῦ Πανεπιστημίου τῆς Florida (Παιδαγωγική).
 6. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Oklahoma (Φιλοσοφία).

- δ) Εἰδικὸι Ἐπιστῆμονες (ἄρθρο 15 τοῦ Ν.Δ. 114/1974, παρ. 5 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975 καὶ ἄρθρο 7 τοῦ Ν. 815/1978).
1. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 3. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους).
 5. ΙΩΑΝΝΑ ΠΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 6. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΚΙΖΕΛΗΣ (Λαογραφία).
 7. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΕΛΑΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 8. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Φιλολογία).
 9. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ (Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας).
 10. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ (Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία).
 11. ΑΙΓΛΗ ΚΟΜΙΑΗ (Ψυχολογία).
 12. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ (Νεοελληνικὴ Ἱστορία).
 13. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 14. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ἱστορία Μέσων Χρόνων).
 15. ΟΛΓΑ ΜΑΡΑΤΟΥ (Ψυχολογία).
 16. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ (Ἱστορία τῶν Λαῶν τῆς Ἀφρικῆς).
 17. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ (Νεοελληνικὴ Φιλολογία).
 18. ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΜΟΤΣΙΟΥ (Γλωσσολογία).
 19. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
 20. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 21. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΚΛΑΝΔ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 22. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 23. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ (Παιδαγωγικὴ).
 24. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου).
 25. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία).
 26. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 27. ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ (Κοινωνιολογία).
 28. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 29. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ (Προϊστορικὴ καὶ Κλασικὴ Ἀρχαιολογία).
 30. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ (Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 31. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ (Γλωσσολογία).
 32. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ (Κλασικὴ Φιλολογία).
 33. ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ (Συγκριτικὴ Φιλολογία).
 34. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ (Λατινικὴ Φιλολογία).

- ε) Ἐντεταλμένοι Ἐπιμελητῆς (παρ. 7 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 118/1975).
1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΣΚΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παιδαγωγική).
 3. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἱστορία).
 4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπιμελητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία).

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1982 - 1983

Κοσμητεία: Ὁ Καθηγητῆς ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ.

- α) Τακτικοὶ Καθηγητῆς ποὺ ἔχουν ἐκλεγῆ ἢ μετακληθεῖ.
1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ (Νεότερη Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 3. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ (Παιδαγωγική).
 4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 5. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ (Ἱστορία Νεότερων Χρόνων).
 6. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Ἱστορία Μέσων Χρόνων).
 7. ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΚΑΡΑΚΗΣ (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
- β) Ἐκτακτοὶ Καθηγητῆς ποὺ ἔχουν ἐκλεγῆ.
1. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (Νεότερη Ἑλληνικὴ Φιλολογία).
 2. ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ (Φιλοσοφία).
 3. ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ (Παιδαγωγική).
 4. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ (Ἱστορία Ἑλληνικῆς Γλώσσας).
 5. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου).
- γ) Ἐπισκέπτες Καθηγητῆς (ἄρθρο 5 τοῦ Π.Δ. 407/1981).
1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΤΑΣ, μόνιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Yale (Ἱστορία τῶν Ἀράβων).
 2. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, τ. καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων (Βυζαντινὴ Ἱστορία).
 3. ΕΙΡΗΝΗ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ, ὑφηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Reading (Γλωσσολογία).
 4. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΟΥΡΗΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τοῦ Πολιτειακοῦ Πανεπιστημίου τῆς Florida (Παιδαγωγική).
 5. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ἐπίκουρος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Oklahoma (Φιλοσοφία).

- δ) Καθηγητῆς με σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου (ἄρθρο 8 τοῦ Ν. Δ. 114/1974).
1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ, ἐπίκουρος καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
- ε) Εἰδικοί Ἐπιστῆμονες καὶ Διδάσκοντες τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ Ν. 407/1981.
1. ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΣΚΟΣ (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
 2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΛΟΥΚΑΣ (Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία).
 3. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους).
 5. ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (Κλασική Φιλολογία).
 6. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΚΙΖΕΛΗΣ (Λαογραφία).
 7. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΕΛΑΣ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 8. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Φιλολογία).
 9. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
 10. ΑΙΓΛΗ ΚΟΜΙΑΗ (Ψυχολογία).
 11. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (Κλασική Ἀρχαιολογία).
 12. ΟΛΓΑ ΜΑΡΑΤΟΥ (Ψυχολογία).
 13. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ (Ἱστορία τῶν Λαῶν τῆς Ἀφρικῆς).
 14. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ (Ἀρχαία Ἱστορία).
 15. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ (Νεοελληνική Φιλολογία).
 16. ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΜΟΤΣΙΟΥ (Γλωσσολογία).
 17. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΟΥΓΑΣ (Φιλοσοφία).
 18. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Κλασική Φιλολογία).
 19. ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΚΛΑΝΔ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία τῆς Τέχνης).
 20. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (Προϊστορική Ἀρχαιολογία).
 21. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (Κλασική Ἀρχαιολογία).
 22. ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ (Ἱστορία Ἀσιατικῆς Τέχνης).
 23. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ (Παιδαγωγική).
 24. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ (Ἱστορία τοῦ Θεάτρου).
 25. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ (Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία).
 26. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Κλασική Φιλολογία).
 27. ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ (Κοινωνιολογία).
 28. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ (Φιλοσοφία).
 29. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ (Προϊστορική καὶ Κλασική Ἀρχαιολογία).
 30. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ (Ἱστορία τῆς Τέχνης).

31. HAGEN FLEISCHER (Νεότερη Ἱστορία).
32. ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (Νεοελληνική Ἱστορία).
33. ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ (Συγκριτική Φιλολογία).

3. ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1980 - 1981

ΙΟΥΝΙΟΣ 1981

Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν

Ἄριστα: Τουτουτζιδάκη Ἀρτεμισία.

Λίαν Καλῶς: Γιουντέλα Βασιλική, Δημήτρουλας Παναγιώτης, Κασαπάκης Ἀντώνιος, Λάβδας Νικόλαος, Μαρούση Σοφία, Μπαζιάκα Ἀναστασία, Πετράτος Ἀντώνιος, Ποδηματᾶ Γεωργία, Φιλιππίδου Γεωργία, Χρυσουλάκη Ἐλένη.

Καλῶς: Ἰωαννίδου Ζωούλα.

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Ἄριστα: Λελεδάκη Εὐρυδίκη, Παπαδάκη Ἄννα.

Λίαν Καλῶς: Ἀθανασάκη Εὐγενία, Ἀλεξάκης Παῦλος, Βασιλοπούλου Ἐλευθερία, Γιαμπίλης Ἰσίδωρος, Δερμιτζάκη Αἰκατερίνη, Καναπίτσα Βάια, Μαραβέλια Εὐθυμία, Μιχαήλ Θεοδώρα, Νηστικού Κυριακή, Νοικοκυράκη Ἐλένη, Παρασκευᾶ Παναγιώτα, Σταθοπούλου Ἀναστασία, Τσαμασιώτη Δέσποινα.

Τομέας Ἱστορίας

Λίαν Καλῶς: Γάσπαρης Χαράλαμπος, Γεράσιμος Παναγιώτης, Δούνας Θεόδωρος, Ζαμπούνη Ἀσημίνα, Κορομπέλης Νικόλαος, Παρασκευᾶς Παναγιώτης, Περδίκη Στυλιανός, Ρουμελιώτου Οὐρανία, Σέγκου Χρύσα, Χατζῆς Χρῆστος.

Καλῶς: Μπαλέζου Ἀργυρώ.

Τομέας Ἀρχαιολογίας

Ἄριστα: Παπαδάκη Ἀσπασία.

Λίαν Καλῶς: Ἀλεξανδρῆ Σταμούλα, Ἀναγνώστου Νικολέττα, Βαμιαδάκη Μαρία, Δημάκη Σοφία, Καναβοῦ Χριστούλα, Καραγεώργου Ὀλγα, Κοκκινάκη Ἀργυρώ, Κούκου Πολυξένη, Μπαγούρδου Ἐλένη, Πλουτινάκη Μαρία, Τάσιου Ἐλένη.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Παπαδαντωνάκη Μαρία, Πολίτη Πολυξένη, Στυλιανοῦ Ἄγγελος.

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1981

Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Κονδύλη Κονδυλία, Νικολοπούλου Εὐαγγελία, Φραντσεσκάκη Σπυριδούλα.

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Βαβέτση Βασιλική, Γαλανάκη Χαρίκλεια, Ἡλιακάκη Εὐαγγελία, Καπαρουνάκη Εἰρήνη, Κιαχαγιεδάκη Μαρία, Κρούκη Ἀρχόντω, Μπεκράκη Γεωργία, Παγώνη Σύρμω, Παπαδάτου Ἀσπασία, Πιλαφίδου Γεωργία, Τσαλαπάκη Στυλιανή.

Καλῶς: Παπαδόπουλος Γεώργιος, Χατζηστάμου Ἀναστασία.

Τομέας Ἱστορίας

Λίαν Καλῶς: Βασιλείου Φώτιος, Βλυσίδου Βασιλική, Κουντούρα-Γαλάκη Ἐλεωνόρα, Κούτρα Δήμητρα, Τσουνταρος Ζαχαρίας.

Καλῶς: Ἰωάννου Σοφία, Κώστα Σωτηρούλα, Μελιδονιώτη Μαρία.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Ἀποστολίδης Γεώργιος, Κατσουλάκης Στυλιανός, Κουτσοβαγγέλης Θεόδωρος, Λαζαρίδου Ἀθηνᾶ, Μαράκη Μαρία-Χριστίνα, Νικάκη Εὐαγγελία, Σαρροπούλου Αἰκατερίνη, Σολωμοῦ Αἰκατερίνη.

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1981 - 1982

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1982

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Κατιωτούδη Λαμπρινή.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Ζουρνατζῆ Ἀνούλα, Καπούτση Αἰκατερίνη.

ΙΟΥΛΙΟΣ 1982

Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν

Ἀριστα: Μὸρ Σύνθια-Λεῖθα.

Λίαν Καλῶς: Γεωργακάκη Εὐαγγελία, Κυριακάκη Μαρία, Μαστρονικολὸς Δημήτριος, Παυλίδου Μαρία, Ταταράκη Ἀθηνᾶ, Χολάνη Πηνελόπη.

Καλῶς: Γάτσιου Μαρία.

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Ἀριστα: Κατσιγιάννη Ἄννα.

Λίαν Καλῶς: Ἀθανασοπούλου Ἀθανασία, Ἀνδρουλάκη Εἰρήνη, Γερμανοῦ Εὐγενία, Δημοπούλου Βαρβάρα, Διακογιάννη Ἰουλία, Παπαβασιλείου Βασίλειος, Παπαδάκη Βαγιανή, Σταβάρας Εὐάγγελος, Συσκάκη Ἀντωνία, Τσιμάκη Αἰκατερίνη, Φιλιππάτου Γερασιμούλα, Φραγγοπούλου Κρυσταλλένια, Φωτοπούλου Βασιλική, Ψωμᾶς Ἐμμανουήλ.

Καλῶς: Ἀποστολοπούλου Σωτηρία, Διογένους Κυριακή, Κουμπάρη Ξένια.

Τομέας Ἱστορίας

Λίαν Καλῶς: Ἀποστολάκη Καλλιόπη, Ἐξάρχος Κωνσταντῖνος, Ἰωάννου Γεώργιος, Κουβέλη Σταυρούλα, Χηροπούλου Χρυσή.

Τομέας Ἀρχαιολογίας

Ἀριστα: Ἀγαπάκη Αἰκατερίνη, Φουντουλάκη Εὐτυχία.

Λίαν Καλῶς: Λαμπροπούλου Μαρία, Λούης Κύπρος, Μανδάλα Ἀναστασία, Σγουρούδης Ἀθανάσιος.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Γεωργουλάκη Αἰκατερίνη, Δραμιτινοῦ Μαρία, Κοτοπούλη Μαρία, Κωστάκη Ἀνθούλα, Μανιωῖρος Ἐμμανουήλ, Μαριόλη Δέσποινα, Πεβερέτου Κωνσταντίνα, Ψωμᾶ Στέλλα.

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1982

Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλιῶς: Γιάννιοῦ Αἰκατερίνη, Καραγιάννη Θεώνη, Κατσούλη Βασιλική, Κέντρα Δέσποινα, Κοκῶνη Ζωή, Μανατάκη Ἀργυρώ, Μαραθάκη Αἰκατερίνη, Νούσιας Δημήτριος, Πανταγιᾶς Δημήτριος, Σπυριδάκης Κωνσταντῖνος, Χριστοδουλοπούλου Χρυσάφη, Χριστοδούλου Αἰκατερίνη.

Καλῶς: Γκούθας Δημήτριος.

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Ἀμπατζῆς Μιχαήλ, Βουτσελᾶ Εὐαγγελία, Γαβριήλ Χριστοθέα, Δημητρίου Σοφία, Εὐαγγελίδου Ἐλένη, Καρέλη Ἀγγελική, Καφετζῆ Θεοδώρα, Κεραμιδᾶ Ἀποστολία, Κοντοπούλου Παρασκευή, Κοπασάκη Χρυσούλα, Κώτσου Χρυσούλα, Μαραγιάννης Κωνσταντῖνος, Σταμούλης Βασίλειος, Τάκη Βασιλική, Τσιμέκη Ζαφείρα.

Τομέας Ἀρχαιολογίας

Λίαν Καλῶς: Βαρότση Κωνσταντίνα, Ἐλευθεριάδου Κυριακή, Ζουβανῆ Ἀγορίτσα, Ἡροδότου Καλλισθένη, Καραῖσκου Εὐαγγελία, Μπουγιούρα Σοφία, Ναθαναήλ Γεωργούλα.

Τομέας Ἱστορίας

Λίαν Καλῶς: Κακολύρη Ἀγγελική, Μπουλαῶ Σεβαστή.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Γιανναδάκης Ἀλέξανδρος.

Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Ἰορδανίδου Μελοπομένη.

Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοτέρων Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Βενιζέλου Χρυστάλλα, Κωνσταντίνου Μαρούλα, Ρουσογιαννάκης Ἐμμανουήλ.

Καλῶς: Παπαδημητρίου Ἀθανάσιος, Σέλλη Γεωργούλα, Τσιρώνη Παρασκευή.

Τομέας Ἱστορίας

Λίαν Καλῶς: Λιναρδάκης Γεώργιος, Νίκα Ἑλένη, Τρίμη Μαρία.

Καλῶς: Κοντοῦ Αἰκατερίνη, Χριστοπούλου Μαρία.

Τομέας Ἀρχαιολογίας

Ἀριστα: Οἰκονόμου Ἑλένη.

Λίαν Καλῶς: Μπαϊράμη Φωτεινή.

Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν

Λίαν Καλῶς: Μαντᾶ Ἀναστασία, Μεσημέρη Ἐλευθερία, Πολυβίου Πολύβιος.

ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

1. ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 655 / 1976

«Περὶ ἰδρύσεως Φιλοσοφικῆς Σχολῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης»

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει: 1) Τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων α) 7 (παρ. 1 καὶ 5) τοῦ Ν.Δ. 87/1973 «περὶ ἰδρύσεως Πανεπιστημίων εἰς Θράκην καὶ εἰς Κρήτην», ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Ν.Δ. 114/1974, β) 2, 3 καὶ 5 τοῦ Ν.Δ. 216/1974 «περὶ συστάσεως Ὑπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως», 2) τὴν γνώμην τῆς Ἐπιτροπῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως καὶ Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (συνεδρία 23.7.1975) καὶ 3) τὴν ὑπ' ἀριθ. 445/1976 γνωμοδότησιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, προτάσει τῶν Ἡμετέρων Ὑπουργῶν Προεδρίας Κυβερνήσεως, Οἰκονομικῶν καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 1.

1. Ἰδρύεται εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης Φιλοσοφικὴ Σχολή, ἔχουσα ὡς ἔδραν τὴν πόλιν Ρέθυμνον. Ἡ φοίτησις εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην εἶναι τετραετής.

2. Εἰς τὴν διὰ τῆς παραγράφου 1 τοῦ παρόντος ἰδρυομένην Φιλοσοφικὴν Σχολὴν θὰ λειτουργήσῃ τὸ Α' ἔτος σπουδῶν, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἔτη σπουδῶν ἀνά ἔν κατὰ τὰ ἐπόμενα Ἀκαδημαϊκὰ ἔτη, μέχρι συμπληρώσεως τοῦ τετραετοῦς κύκλου.

3. Ὁ ἀριθμὸς εἰσακτέων εἰς τὴν ἀνωτέρω Σχολὴν ὀρίζεται κεχωρισμένως κατὰ τὰς περὶ καθορισμοῦ ἀριθμοῦ εἰσακτέων εἰς τὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα ἰσχυρούσας διατάξεις.

Ἄρθρον 2.

ὑπὸ τῆς διὰ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ παρόντος ἰδρυομένης Σχολῆς χορηγοῦνται τὰ πτυχία: α) Κλασσικῶν Σπουδῶν, β) Μέσων καὶ Νέων Ἑλληνικῶν, καὶ γ) Ἱστορικῶν καὶ Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν.

Εἰς τὸν ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων Ἵπουργὸν ἀνατίθεμεν τὴν δημοσίευσιν καὶ ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Προεδρικοῦ Διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 26 Αὐγούστου 1976

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ
ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣ/ΤΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΑΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΑΛΛΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΘ. ΔΕΒΛΕΤΟΓΛΟΥ

2. ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1067/1980*

«Περὶ ἰδρύσεως Τομέων, Σπουδαστηρίων, Ἐργαστηρίων, Ἰνστιτούτων καὶ συστάσεως θέσεων διδακτικοῦ προσωπικοῦ παρὰ τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης».

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει:

1. Τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων:

α) 7 (παρ. 1 καὶ 3) τοῦ Ν.Δ. 87/1973 «περὶ ἰδρύσεως Πανεπιστημίων εἰς Ὁράκιην καὶ εἰς Κρήτην» (ΦΕΚ 159 Α), ὡς αὐταὶ ἐτροποποιήθησαν διὰ τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Ν.Δ. 114/1974 «περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 87/1973 «περὶ ἰδρύσεως Πανεπιστημίων εἰς Ὁράκιην καὶ εἰς Κρήτην» καὶ ἐπεκτάσεως διατάξεων τινῶν αὐτοῦ εἰς ἅπαντα τὰ Α.Ε.Ι.» (ΦΕΚ 310 Α').

β) Μόνου τοῦ Π.Δ. 704/1979 «περὶ περιορισμοῦ συναρμοδιοτήτων κατὰ τὴν ἔκδοσιν διοικητικῶν πράξεων ἐπὶ ἀντικειμένων ἀρμοδιότητος Ἵπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων καὶ Οἰκονομικῶν» (ΦΕΚ 210 Α').

2. Τὴν σύμφωνον γνώμην τῆς Ἐπιτροπῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως καὶ Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (συνεδρία: 21.1.1979).

3. Τὴν ὑπ' ἀριθ. 1040/1979 γνωμοδότησιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, προτάσει τῶν Ἵπουργῶν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων, ἀποφασίζομεν:

* Ἐνσωματώνονται οἱ τροποποιήσεις τοῦ Π. Δ. 23/1981.

Ἄρθρον 1.

Συγκρότησις Τομέων.

1. Παρὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης συγκροτοῦνται οἱ κάτωθι Τομεῖς:

- α) Κλασσικῶν Σπουδῶν.
- β) Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν.
- γ) Ἱστορίας.
- δ) Ἀρχαιολογίας.
- ε) Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν.

2. Ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης ἀπονέμονται τὰ κάτωθι πτυχία ἀντιστοιχοῦντα εἰς τοὺς διὰ τῆς προηγουμένης παραγράφου ἰδρυομένους Τομεῖς:

- α) Κλασσικῶν Σπουδῶν:
- β) Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν ἢ Γλωσσολογίας.
- γ) Ἱστορίας.
- δ) Ἀρχαιολογίας.
- ε) Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν.

Ἄρθρον 2.

Σύστασις θέσεων Καθηγητῶν.

Συνιστῶνται παρὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης αἱ κάτωθι θέσεις καθηγητῶν ἐντασσόμεναι εἰς τοὺς ἐν παρ. 1 τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ παρόντος Τομεῖς ὡς ἀκολούθως :

α) Τομεὺς Κλασσικῶν Σπουδῶν:

Δύο (2) θέσεις μὲ γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Κλασσικὴν Φιλολογίαν (Ἑρμηνεία ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων, Ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γραμματολογία, Κριτικὴ, Μετρικὴ).

Τρεῖς (3) θέσεις μὲ γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν (Ἑρμηνεία κειμένων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, Ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματολογία, Κριτικὴ, Μετρικὴ, Ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ).

Δύο (2) θέσεις μὲ γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Λατινικὴν Φιλολογίαν (Ἑρμηνεία κειμένων τῆς λατινικῆς γραμματείας, Λατινικὴ γραμματολογία, Κριτικὴ, Μετρικὴ, Ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Πολιτισμοῦ).

Μία (1) θέσις μὲ γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Παπυρολογίαν.

δ) Τομεὺς Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν:

Μία (1) θέσις μὲ γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν (Γραμματολογία καὶ ἑρμηνεία κειμένων τῶν πρώτων Χριστιανικῶν αἰώνων καὶ τῆς πρωῒμου Βυζαντινῆς γραμματείας, Σχέσεις ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολι-

τισμοῦ πρὸς τὸν μεσαιωνικόν, μετὰ στοιχείων ὑστέρας λατινικῆς γραμματολογίας).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν (Γραμματολογία καὶ ἐρμηνεῖα κειμένων, καὶ μάλιστα τῶν δημοδῶν, τῆς ὑστέρας βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, Σχέσεις τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὸν νεώτερον, μετὰ στοιχείων νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς γραμματολογίας κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Παλαιογραφίαν καὶ Κωδικολογίαν (Ἑλληνικὴ παλαιογραφία καὶ κωδικολογία, μετὰ στοιχείων λατινικῆς παλαιογραφίας).

Τέσσαρες (4) θέσεις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Νεωτέραν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν (Γραμματολογία, ἐρμηνεῖα καὶ αἰσθητικὴ ἀνάλυσις κειμένων τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, μετὰ στοιχείων νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς φιλολογίας κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Λαογραφίαν (Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν λαογραφίαν καὶ τὴν ἔθνολογίαν, Ἰδιωτικὸς βίος, ἦθη καὶ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Δημώδης λογοτεχνία, Λαϊκὴ τέχνη).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Ἱστορικὴ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἱστορία τῆς ἐξελίξεως τῆς γλώσσης ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν καὶ τῶν ἐπιδράσεων τῶν ρωμανικῶν καὶ ἄλλων γλωσσῶν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τοῦ Θεάτρου (Ἱστορία τοῦ Παγκοσμίου Θεάτρου, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Γλωσσολογίαν (Θεωρία καὶ ἀνάλυσις τῆς γλώσσης, Γενικὴ γλωσσικὴ, Ὑφολογία).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῆς Μουσικῆς (Ἱστορία τῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, μετὰ στοιχείων μουσικολογίας).

γ) Τομεὺς Ἱστορίας:

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἀρχαίαν Ἱστορίαν (Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, Ἱστορία τῶν Ρωμαίων).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν (Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, Ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς λαούς, Ἑλληνικὴ διπλωματικὴ).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῶν Μέσων Χρόνων (Ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι Φραγκοκρατίας καὶ τῶν ἰταλικῶν ἀποικιῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, Παγκόσμιος Ἱστορία τῶν μέσων χρόνων, Λατινικὴ διπλωματικὴ).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῶν Νεωτέρων

Χρόνων (Νεωτέρα Ἑλληνική Ἱστορία μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, Παγκόσμιος Ἱστορία τῶν νεωτέρων χρόνων).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι σήμερον).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὰς Ἀραβικὰς Σπουδὰς (Ἱστορία τῶν Ἀράβων ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν μέχρι σήμερον, Ἱστορία τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἐπιδράσεων αὐτοῦ).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὰς Ἀφρικανικὰς Σπουδὰς (Ἱστορία τῶν ἀφρικανικῶν λαῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν).

δ) Τομεὺς Ἀρχαιολογίας:

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὸν Μινωϊκὸν Πολιτισμὸν (Ἀρχαιολογία καὶ πολιτισμὸς τῆς κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἐπιδράσεις αὐτοῦ).

Δύο (2) θέσεις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Προϊστορικὴν Ἀρχαιολογίαν (Ἱστορία τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, Ἀρχαιολογία τῆς προϊστορικῆς περιόδου ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ μετέπειτα, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς).

Δύο (2) θέσεις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Κλασσικὴν Ἀρχαιολογίαν (Ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς πλαστικῆς καὶ τῆς γραφικῆς κατὰ τε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον, Νομισματικὴ καὶ σφραγιδογλυφία, Ἐπιγραφικὴ).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν (Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ τῶν ἐπιβιώσεων αὐτῶν).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῆς Νεωτέρας Τέχνης (Ἱστορία καὶ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία τῆς νεωτέρας τέχνης).

ε) Τομεὺς Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν:

Δύο (2) θέσεις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Φιλοσοφίαν (Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, Γνωσιολογία, Λογικὴ, Ἠθικὴ, Αἰσθητικὴ).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας (Ἱστορία τῆς ἀρχαίας, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Πειραματικὴν Ψυχολογίαν (Στατιστικαὶ μέθοδοι, Μάθησις, Ἀντίληψις).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Κοινωνικὴν Ψυχολογίαν (Ψυχολογία ἀτομικῶν διαφορῶν, Ἐξελικτικὴ ψυχολογία, Προσωπικότης καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις, Ψυχοπαθολογία).

Δύο (2) θέσεις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Παιδαγωγικὴν (Γενικὴ Παιδαγωγικὴ, Διδακτικὴ, Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς).

Μία (1) θέσις με γνωστικὸν ἀντικείμενον τὴν Κοινωνιολογίαν (Κοινωνιολογία καὶ ἱστορία τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν).

Ἄρθρον 3.

Ἰδρυσις Σπουδαστηρίων, Ἐργαστηρίων καὶ Ἰνστιτούτων.

Ἰδρύνονται παρὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης τὰ κάτωθι Ἐργαστήρια, Σπουδαστήρια καὶ Ἰνστιτούτα, ἐντασσόμενα εἰς τοὺς παρ' ἐκάστῳ τούτων ἀναγραφομένους Τομεῖς:

α) Σπουδαστήρια:

1. Κλασσικῶν Σπουδῶν (Τομεὺς Κλασσικῶν Σπουδῶν).

2. Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Τομεὺς Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν).

3. Ἱστορίας (Τομεὺς Ἱστορίας).

4. Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης (Τομεὺς Ἀρχαιολογίας).

5. Γλωσσολογίας (Τομεὺς Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν).

6. Φιλοσοφίας (Τομεὺς Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν).

7. Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν (Τομεὺς Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν).

β) Ἐργαστήρια:

1. Θεάτρου καὶ Μουσικῆς (Τομεὺς Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν).

2. Ψυχολογίας (Τομεὺς Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν).

3. Παιδαγωγικῆς (Τομεὺς Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν).

γ) Ἰνστιτούτα:

1. Ἐρεύνης τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ (Τομεὺς Ἀρχαιολογίας).

2. Κρητολογίας καὶ Ἐρεύνης τῆς Λατινοκρατίας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον (Τομεὺς Ἱστορίας).

3. Ἀραβικῶν Σπουδῶν (Τομεὺς Ἱστορίας).

Εἰς τὸν Ὑπουργὸν Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ἀνατίθεμεν τὴν δημοσίευσιν καὶ ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Προεδρικοῦ Διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 19 Νοεμβρίου 1980

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ

ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΑΛΙΑΔΟΥΡΟΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΕΒΕΡΤ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΡΗΤΗΣ, (ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1982 - 1983)

Άρθρο 1.

1. Τα μαθήματα τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης κατανέμονται σε οκτώ αυτότελη ακαδημαϊκά εξάμηνα.

Τα μαθήματα διδάσκονται τουλάχιστον δύο, κατά κανόνα όμως τρεις ώρες τήν εβδομάδα και έχουν διάρκεια ενός εξαμήνου, κατά τήν έννοια τής επόμενης παραγράφου.

2. Κάθε εξάμηνο αποτελείται από δεκαέξι (16) εκπαιδευτικές εβδομάδες και περιλαμβάνει τουλάχιστον δεκατρείς (13) πλήρεις εβδομάδες για διδασκαλία και δύο (1) για εξετάσεις.

3. Το εξάμηνο που περιλαμβάνει τις διακοπές τών Χριστουγέννων λέγεται χειμερινό και αρχίζει τήν πρώτη εργάσιμη μέρα του Οκτωβρίου. Το εξάμηνο που περιλαμβάνει τις διακοπές του Πάσχα λέγεται εαρινό και λήγει στις 30 Ιουνίου το αργότερο. Αν ή έναρξη τών μαθημάτων του πρώτου εξαμήνου καθυστερήσει, ή διάρκειά του περιορίζεται αντίστοιχα, δέν μπορεί όμως νά είναι μικρότερη από δεκατρείς (13) εβδομάδες.

Άρθρο 2.

Μέσα στο χειμερινό εξάμηνο ή Σχολή ή τά Τμήματα ή οί Τομείς όρίζουν έναν ακαδημαϊκό σύμβουλο για κάθε φοιτητή. Έργο του συμβούλου είναι νά πληροφορεϊ τόν φοιτητή σχετικά με κάθε ζήτημα που άφορα τις σπουδές του. Η Σχολή, τά Τμήματα ή οί Τομείς καθορίζουν τόν τρόπο ενημέρωσης και πληροφόρησης τών φοιτητών.

Ο φοιτητής κατά τή διάρκεια τών δύο πρώτων μηνών από τόν όρισμό τών συμβούλων μπορεί με αίτησή του νά ζητήσει άλλαγή του συμβούλου του.

Άρθρο 3.

1. Ο φοιτητής με αίτησή του, που υποβάλλεται τó αργότερο ως τó τέλος τής τρίτης εβδομάδος μετά τήν έναρξη του εξαμήνου, έγγραφεται στα μαθήματα που θά παρακολουθήσει.

2. Ὁ φοιτητής, μὲ ἔγγραφο δῆλωσή του, ἔχει δικαίωμα νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ μάθημα στὸ ὁποῖο ἔχει ἐγγραφεῖ, ἐφόσον τηρεῖται ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 2, ποῦ προβλέπει ἐλάχιστον ἀριθμὸ μαθημάτων γιὰ κάθε ἐξαμῆνο. Ἡ δῆλωση πρέπει νὰ ἔχει κατατεθεῖ τὸ ἀργότερο ὡς τὸ τέλος τῆς ἐνδέκατης ἐβδομάδας τοῦ ἀντίστοιχου ἐξαμήνου. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἐγγραφή τοῦ φοιτητῆ στὸ μάθημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορίπτεται θεωρεῖται ὅτι δὲν ἔχει γίνει.

Ἄρθρο 4.

1. Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἐπίδοσης τῶν φοιτητῶν σὲ κάθε μάθημα γίνεται μὲ γραπτὴ ἢ προφορικὴ ἢ γραπτὴ καὶ προφορικὴ ἐξέταση κατὰ τὴν κρίση τοῦ διδάσκοντος, ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση διδασκόντων καὶ διδασκομένων.

Πρόσθετο κριτήριον στὶς παραδόσεις μπορεῖ νὰ εἶναι εἰδικὴ ἐργασία σὲ θέμα ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν διδάσκοντα. Ἡ ἐκπόνηση γραπτῆς ἐργασίας εἶναι προαιρετικὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει θετικὰ τὴν τελικὴ ἐκτίμηση τῆς ἐπίδοσης τῶν φοιτητῶν. Στὰ σεμινάρια, ἂν δὲν διεξαχθεῖ ἐξέταση, ἡ ἐπίδοση τοῦ φοιτητῆ κρίνεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς γραπτῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ του.

Ἄλλες τυχὸν διαδικασίες (π.χ. ἐνδιάμεσες δοκιμασίες) μποροῦν νὰ καθορίζονται ἀπὸ τὸν Τομέα, ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ διδάσκοντος.

2. Τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας κάθε μαθήματος καὶ οἱ διαδικασίες ἐκτίμησης τῆς ἐπίδοσης τῶν φοιτητῶν ἀνακοινώνονται στοὺς φοιτητὲς ὡς τὸ τέλος τῆς τρίτης ἐβδομάδας ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ ἐξαμήνου. Ταυτόχρονα ὑποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες ἡ βασικὴ βιβλιογραφία τοῦ μαθήματος, ἡ ὁποία κατατίθεται στὴ Γραμματεία τῆς Σχολῆς μαζί μὲ διαγράμματα τοῦ περιεχομένου τοῦ μαθήματος.

Ἄρθρο 5.

1. Ἡ βαθμολογία σὲ κάθε μάθημα ἐκφράζεται μὲ τὴ βαθμολογικὴ κλίμακα ἀπὸ μηδὲν (0) ἕως δέκα (10). Βάση ἐπιτυχίας εἶναι ὁ βαθμὸς πέντε (5).

2. Ἡ βαθμολογία τοῦ πτυχίου συνάγεται ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τῶν βαθμῶν σὲ ὅλα τὰ μαθήματα ποῦ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν. Βαθμὸς πτυχίου πάνω ἀπὸ 8,5 ἕως καὶ 10 χαρακτηρίζεται ὡς «Ἀριστα», πάνω ἀπὸ 6,5 ἕως καὶ 8,5 χαρακτηρίζεται ὡς «Λίαν καλῶς» καὶ ἀπὸ 5 ἕως 6,5 χαρακτηρίζεται «Καλῶς».

Ἄρθρο 6.

1. Τελικὲς ἐξετάσεις σὲ κάθε μάθημα διεξάγονται δύο φορὲς σὲ τρεῖς ἐξεταστικὲς περιόδους, ποῦ ἔχουν διάρκεια δύο ἐβδομάδων.

Ἡ πρώτη ἐξεταστικὴ περίοδος εἶναι στὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Φεβρουαρίου, ἡ δευτέρα ἐξεταστικὴ περίοδος στὸ δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἰουνίου καὶ ἡ τρίτη ἐξεταστικὴ περίοδος μέσα στὸ μῆνα Σεπτέμβριο.

2. Φοιτητὴς ποὺ ἀποτυγχάνει σὲ ἓνα μάθημα ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπανεξετασθεῖ στὸ μάθημα αὐτὸ μόνο κατὰ τὴν περίοδο τῶν τελικῶν ἐξετάσεων τοῦ ἐπόμενου Σεπτεμβρίου. Ἀποτυχία καὶ στὴ δευτέρῃ τελικῇ ἐξέτασῃ σημαίνει ὀριστικὴ ἀποτυχία στὸ μάθημα. Σὲ περίπτωση ὀριστικῆς ἀποτυχίας, ὁ φοιτητὴς μπορεῖ νὰ ἐγγραφεῖ κατὰ τὸ ἐπόμενο (ἢ ἄλλο) ἐξάμηνο σὲ μάθημα ποὺ ἀνήκει στὸ ἴδιο γνωστικὸ ἀντικείμενο ἢ, ἂν τὸ μάθημα εἶναι ἐπιλεγόμενον, σὲ μάθημα τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου γνωστικοῦ ἀντικειμένου.

3. Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐγγραφή σὲ μάθημα τοῦ ὁποίου ἡ ὕλη συμπίπτει ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει μὲ τὴν ὕλη μαθήματος ποὺ ἔχει ἤδη περάσει ὁ φοιτητὴς, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ μάθημα ὑψηλότερης βαθμίδας, κατὰ τὰ ὀριζόμενα στὸ ἄρθρο 12.

4. Ἡ βαθμολογία κάθε μαθήματος κατατίθεται στὴ Γραμματεία τῆς Σχολῆς μέσα σὲ δεκαπέντε μέρες μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐξεταστικῆς περιόδου.

Ἄρθρο 7.

Ἡ Σχολὴ ἢ οἱ Τομεῖς μποροῦν, ἂν κρίνουν ὅτι ὑπάρχει ἀνάγκη, νὰ ἐπιναλάβουν τὴν προσφορά τοῦ ἴδιου μαθήματος σὲ συνεχόμενα ἐξάμηνα.

Γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ἰσχύει ὁ περιορισμὸς ποὺ διατυπώνεται στὸ ἄρθρο 6, παρ. 3.

Ἄρθρο 8.

Ἡ Σχολὴ καταρτίζει «Ὁδηγὸ Σπουδῶν», στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται πίνακες μαθημάτων ποὺ προσφέρονται κατὰ τὰ δύο ἐξάμηνα κάθε ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους μὲ σύντομη περιγραφή τοῦ περιεχομένου τους, τὰ ὀνόματα τῶν διδασκόντων, ἂν εἶναι γνωστὰ ἐγκαίρως, καὶ κάθε ἄλλη πληροφορία ποὺ θὰ διευκολύνει τὸ φοιτητὴ στὶς σπουδές του. Ὁ Ὁδηγὸς διανέμεται στοὺς φοιτητές, ὅταν ἀρχίζει τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο.

Ἄρθρο 9.

Στὴ διάρκεια τῶν τριῶν πρώτων ἐτῶν τῶν σπουδῶν του ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἐγγράφεται, καὶ νὰ ὑποβάλλεται στὶς ἀντίστοιχες ἐξετάσεις, σὲ ὄχι λιγότερα ἀπὸ τέσσερα (4) καὶ ὄχι περισσότερα ἀπὸ ἐννέα (9) μαθήματα σὲ κάθε ἐξάμηνο. Κατὰ τὸ τέταρτο ἔτος τῶν σπουδῶν του ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἐγγραφεῖ καὶ νὰ ὑποβληθεῖ στὶς ἀντίστοιχες ἐξετάσεις σὲ ὀκτῶ (8) τουλάχιστον μαθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο (2) τουλάχιστον κατὰ τὸ ὄγδοο ἐξάμηνο σπουδῶν.

Στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς συνυπολογίζεται καὶ ἡ ξένη γλῶσσα, ἔστω καὶ ἂν

ὁ φοιτητῆς ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν παρακολούθησίν της κατὰ τὰ προβλεπόμενα στὸ ἄρθρο 10.

Ἄρθρο 10.

1. Οἱ μαθητὲς ὀφείλουν, ὡς τὸ τέλος τῶν σπουδῶν τους, νὰ ἔχουν μάθει τὴν ἀγγλικὴ ἢ τὴ γαλλικὴ ἢ τὴ γερμανικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, ἐφόσον προσφέρεται ἡ διδασκαλία τῶν γλωσσῶν αὐτῶν στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή, σὲ βαθμὸ πού νὰ μποροῦν νὰ κατανοοῦν συγγράμματα τῆς ἐπιστήμης τους γραμμένα σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς γλώσσες αὐτές.

2. Τὰ μαθήματα τῶν ξένων γλωσσῶν διδάσκονται τρεῖς ὥρες τὴν ἑβδομάδα σὲ προοδευτικὴ σειρὰ τεσσάρων ἐξαμηνιαίων μαθημάτων.

3. Ὁ πρωτοεισαγόμενος φοιτητῆς πού δὲν κατέχει καμιὰν ἀπὸ τὶς παραπάνω γλώσσες ὀφείλει νὰ παρακολουθήσει τὰ μαθήματα μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς κατὰ τὰ πρῶτα τέσσερα ἐξάμηνα τῶν σπουδῶν του καὶ νὰ ἐπιτύχει στὶς ἀντίστοιχες ἐξετάσεις. Ὁ μέσος ὅρος τῶν βαθμῶν στὰ τέσσερα μαθήματα συνυπολογίζεται ὡς ἕνας βαθμὸς γιὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ μέσου ὅρου τῆς βαθμολογίας τοῦ πτυχίου.

4. Ὁ πρωτοεισαγόμενος φοιτητῆς πού κατέχει μιὰν ἀπὸ τὶς γλώσσες τῆς παρ. 1 ἐξετάζεται στὴ γλῶσσα αὐτὴ ἀπὸ διμελῆ ἐπιτροπὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕναν διδάσκαλο τῆς ἀντίστοιχης γλώσσας καὶ ἕνα μέλος τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἰσηγηθεῖ στὴ Σχολὴ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τῶν μαθημάτων τῆς ξένης γλώσσας καὶ νὰ τὸν βαθμολογήσει στὴ γλῶσσα αὐτὴ, ἢ μπορεῖ νὰ τὸν ἐντάξει σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ προχωρημένα μαθήματα τῆς ἴδιας γλώσσας.

5. Μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους εἶναι δυνατὴ ἡ παρακολούθησιν μαθημάτων καὶ δεύτερης ξένης γλώσσας ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν παρακολούθησίν της. Ἡ ἐπιτυχία στὴ δεύτερη ξένη γλῶσσα συνεπάγεται πίστωση τοῦ φοιτητῆ με ἕξι (6) ὥρες ἐλεύθερης ἐπιλογῆς.

Ἄρθρο 11.

1. Ὅλα τὰ μαθήματα πού διδάσκονται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἐντάσσονται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐξῆς τρεῖς βαθμίδες : (α) Αὐτοτελεῖς ἀσκήσεις, (β) Παραδόσεις, καὶ (γ) Σεμινάρια. Καὶ στὶς τρεῖς βαθμίδες τὰ μαθήματα εἶναι κατὰ κανόνα τρία.

2.(α) Αὐτοτελεῖς ἀσκήσεις ὀνομάζονται τὰ ἀνεξάρτητα μαθήματα πού ἀποσκοποῦν στὴν παροχὴ ἢ ἐμπέδωσιν βασικῶν ἢ γενικῶν γνώσεων καὶ γίνονται, κατὰ τὸ δυνατό, σὲ μικρὲς ὁμάδες φοιτητῶν.

(β) Παραδόσεις ὀνομάζονται τὰ μαθήματα στὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ἐποπτικὰ μία εὐρεῖα περιοχὴ ἐνὸς γνωστικοῦ ἀντικειμένου καὶ ὁ σχετικὸς με αὐτὴν ἐπιστημονικὸς προβληματισμὸς, μέρος τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ εἶναι εἰδικὲς ἀσκήσεις.

(γ) Σεμινάρια ὀνομάζονται τὰ μαθήματα στὰ ὁποῖα οἱ διδασκόμενοι, μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ διδάσκοντος, ἐρευνοῦν ἓνα εἰδικὸ θέμα μὲ τὴ βοήθεια τῆς σχετικῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας.

3. Στὸν κατάλογο τῶν προσφερόμενων μαθημάτων τῆς Σχολῆς οἱ ἀσκήσεις ἀριθμοῦνται ἀπὸ 1 ὠς τὸ 99, οἱ παραδόσεις ἀπὸ τὸ 100 ὠς τὸ 199 καὶ τὰ σεμινάρια ἀπὸ τὸ 200 ὠς τὸ 299.

4. Τὰ μαθήματα τῶν ξένων γλωσσῶν ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν ἀσκήσεων.

Ἄρθρο 12.

1. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἀπονέμει πέντε πτυχία, πὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς πέντε Τομεῖς τῆς Σχολῆς: (α) Κλασσικῶν Σπουδῶν, (β) Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν, (γ) Ἱστορίας, (δ) Ἀρχαιολογίας, καὶ (ε) Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν.

2. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὁποιοῦδήποτε πτυχίου ἀπαιτεῖται ἡ παρακολούθηση καὶ ἐπιτυχὴς ἐξέταση σὲ ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐξαμηνιαίων μαθημάτων, πὺ συμποσοῦνται σὲ ἑκατὸν πενήντα ἔξι (156) ὥρες ἐβδομαδιαίας διδασκαλίας. Ἀπὸ τὸ συνολικὸ αὐτὸν ἀριθμὸ ὥρῶν οἱ ἑκατὸν τριάντα δύο (132) εἶναι ὥρες μαθημάτων τῶν ὑποχρεωτικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων τοῦ κάθε πτυχίου, καὶ οἱ ὑπόλοιπες εἴκοσι τέσσερις (24) εἶναι ὥρες τῶν ἐπιλεγόμενων γνωστικῶν ἀντικειμένων. Διευκρινίζεται ὅτι ὁ φοιτητὴς δικαιούται νὰ αὐξάνει μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τὶς ὥρες μαθημάτων τῶν ὑποχρεωτικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων.

Ἀπὸ τὶς ὥρες μαθημάτων τῶν ὑποχρεωτικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων οἱ δέκα ὀκτῶ (18) τουλάχιστον εἶναι ὥρες σεμιναρίων, καὶ οἱ ἐνενήντα (90) τουλάχιστον εἶναι ὥρες παραδόσεων.

3. Δικαίωμα ἐγγραφῆς σὲ σεμινάριο ἔχει ὁ φοιτητὴς πὺ ἔχει ἤδη παρακολουθήσει καὶ ἐξεταστῆ ἐπιτυχῶς σὲ δύο τουλάχιστον παραδόσεις ἢ τρεῖς ἀσκήσεις τοῦ ἴδιου ἢ παρεμφεροῦς γνωστικοῦ ἀντικειμένου.

Ἡ προτεραιότητα ἐγγραφῆς καθορίζονται ἀπὸ τὸ ἐξάμηνιο φοίτησης (π.χ. 8ο, 7ο, 6ο κοκ.) καὶ ἀπὸ τὸν Τομέα στὸν ὁποῖο ἀνήκει ὁ φοιτητὴς. Σὲ περίπτωση πὺ δὲν ἐκπληρώνονται οἱ παραπάνω προϋποθέσεις, ἀπαιτεῖται συγκατάθεση τοῦ διδάσκοντος.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν στὰ σεμινάρια δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τοὺς εἴκοσι (20). Ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη, τὸ ἴδιο σεμινάριο ἐπαναλαμβάνεται στὸ ἐπόμενο ἐξάμηνιο. Ὅστερα ἀπὸ τὴν πάροδο ἑνὸς μηνὸς ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ σεμιναρίου ὁ φοιτητὴς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ζητήσῃ θέμα γιὰ ἐργασία.

Περιορισμοὶ γιὰ τὴν ἐγγραφή σὲ παραδόσεις δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς ἀπὸ εἰδικὲς περιπτώσεις προαπαιτούμενων μαθημάτων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀποφασίζει ὁ Τομέας ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ διδάσκοντος.

Ἄρθρο 13.

1. Γιά τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Κλασσικῶν Σπουδῶν ὁ φοιτητῆς ὀφείλει νὰ ἔχει παρακολουθήσει τὶς ὥρες μαθημάτων ποὺ ὀρίζονται παρακάτω γιὰ κάθε ὑποχρεωτικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ξένη γλῶσσα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή, καὶ νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις καὶ / ἢ ἄλλες δοκιμασίες (βλ. ἄρθρο 4):

	ὥρες
Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία (ΑΕΦ)	36
Λατινικὴ Φιλολογία (ΛΦ)	21
Βυζαντινὴ Φιλολογία (ΒΦ)	6
Νεοελληνικὴ Φιλολογία (ΝΕΦ)	12
Γλωσσολογία (Γενικὴ ἢ Θεωρητικὴ καὶ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας) (Γλ)	9
Ἀρχαιογνωστικὰ μαθήματα (Ἀρχαία Ἱστορία (ΑΙ) καὶ Ἀρχαιολογία Προϊστορικὴ καὶ / ἢ Κλασσικὴ (ΠΑ, ΚΑ)	18
Φιλοσοφία (Συστηματικὴ Φιλοσοφία καὶ/ἢ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας)	9
Παιδαγωγικὴ (Παι)	9
Ξένη γλῶσσα	12
Ἐλεύθερη Ἐπιλογή	24

Ἐννέα (9) ἢ ἕξι (6) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΑΕΦ, ἕξι (6) ἢ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΛΦ, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΝΕΦ καὶ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ομάδας ΑΙ, ΠΑ, ΚΑ εἶναι ὥρες σεμιναρίων.

Τουλάχιστον ἕξι (6) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΑΕΦ καὶ ἕξι (6) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΛΦ εἶναι ὥρες ἀσκήσεων θεματογραφίας. Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι εἶναι ὥρες ἀσκήσεων.

Οἱ ὥρες τῆς ΛΦ μποροῦν νὰ ἀυξάνονται κατὰ τρεῖς (3) ἢ ἕξι (6) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῆς ΑΕΦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ὥρες σεμιναρίων τῆς ΛΦ μποροῦν νὰ ἀυξάνονται κατὰ τρεῖς (3), μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν σεμιναρίων τῆς ΑΕΦ. Ἐπίσης οἱ ὥρες τῆς ΒΦ καὶ οἱ ὥρες τῆς Γλ μποροῦν νὰ ἀυξάνονται κατὰ τρεῖς (3) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῆς ΑΕΦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τρεῖς (3) ὥρες σεμιναρίου τῆς ΑΕΦ μποροῦν νὰ ἀντικαθίστανται μὲ σεμιναριακὲς ὥρες τῆς ΒΦ ἢ τῆς Γλ, ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση οἱ ὥρες σεμιναρίων τῆς ΑΕΦ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι λιγότερες ἀπὸ ἕξι (6).

2. Γιά τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν ὁ φοιτητῆς ὀφείλει νὰ ἔχει παρακολουθήσει τὶς ὥρες μαθημάτων ποὺ ὀρίζονται παρακάτω γιὰ κάθε ὑποχρεωτικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ξένη γλῶσ-

σα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή, καὶ νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις ἢ καὶ ἄλλες δοκιμασίες (βλ. ἄρθρο 4):

	ὥρες
Νεοελληνικὴ Φιλολογία (ΝΕΦ)	24
Βυζαντινὴ Φιλολογία (ΒΦ)	9
Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία (ΑΕΦ)	15
Λατινικὴ Φιλολογία (ΛΦ)	9
Γλωσσολογία (Γενικὴ ἢ Θεωρητικὴ καὶ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας) (Γλ)	9
Λαογραφία (Λαο)	9
Ἱστορία τοῦ Θεάτρου (ΙΘ)	9
Βυζαντινὴ Ἱστορία καὶ / ἢ Ἱστορία Μέσων Χρόνων (ΒΙ, ΙΜΧ)	9
Ἱστορία Νεότερων Χρόνων καὶ / ἢ Νεότερη Ἑλληνικὴ Ἱστορία καὶ/ ἢ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (ΙΝΧ, ΝΕΙ, ΙΕΚ) ἢ Ἱστορία Ἀφρικῆς (ΙΑφ) ἢ Ἱστορία Ἀράβων (ΙΑ)	12
Φιλοσοφία (Συστηματικὴ καὶ / ἢ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας)	6
Παιδαγωγικὴ (Παι)	9
Ξένη γλώσσα	12
Ἐλεύθερη Ἐπιλογή	24

Ἐξί (6) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΝΕΦ, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΒΦ ἢ τῆς ΙΘ, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Γλ ἢ τῆς Λαο, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν ἱστορικῶν μαθημάτων (ΒΙ, ΙΜΧ, ΙΝΧ, ΝΕΙ, ΙΕΚ, ΙΑ, ΙΑφ) καὶ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΑΕΦ ἢ ΛΦ εἶναι ὥρες σεμιναρίων. Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι εἶναι ὥρες ἀσκήσεων.

Οἱ ὥρες τῶν ΒΦ μποροῦν νὰ ἀυξηθοῦν σὲ δώδεκα (12) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῆς ΝΕΦ σὲ εἴκοσι μία (21). Ἐπίσης οἱ ὥρες τῶν ΒΙ/ΙΜΧ μποροῦν νὰ ἀυξηθοῦν σὲ δώδεκα (12) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν ΙΝΧ/ΝΕΙ/ΙΕΚ/ΙΑ/ΙΑφ, καθὼς καὶ οἱ ὥρες τῶν ΙΝΧ/ΝΕΙ/ΙΕΚ/ΙΑ/ΙΑφ σὲ δέκα πέντε (15) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῶν ΒΙ/ΙΜΧ.

3. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Ἱστορίας ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ παρακολουθήσει τὶς ὥρες μαθημάτων ποὺ ὀρίζονται παρακάτω γιὰ κάθε ὑποχρεωτικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ξένη γλώσσα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή, καὶ νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις ἢ καὶ ἄλλες δοκιμασίες (βλ. ἄρθρο 4):

	ὥρες
Ἀρχαία Ἱστορία (Ἑλληνική καὶ Ρωμαϊκή) (ΑΙ)	12
Βυζαντινὴ Ἱστορία (ΒΙ)	6
Ἱστορία Μέσων Χρόνων (ΙΜΧ)	6
Ἱστορία Νεότερων Χρόνων (ΙΝΧ)	6
Νεότερη Ἑλληνικὴ Ἱστορία (ΝΕΙ)	6
Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (ΙΕΚ)	6
Ἱστορία τῆς Ἀφρικῆς (ΙΑφ) καὶ / ἢ Ἱστορία τῶν Ἀράβων (ΙΑ)	6
Πρόσθετες ὥρες μαθημάτων Ἱστορίας ποὺ ἐπιλέγονται μεταξὺ τῶν παραπάνω γνωστικῶν ἀντικειμένων.	6
Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία (ΑΕΦ)	18
Λατινικὴ Φιλολογία (ΛΦ)	9
Νεοελληνικὴ Φιλολογία (ΝΕΦ)	12
Κοινωνιολογία καὶ / ἢ Λαογραφία (Κοι, Λαο)	9
Φιλοσοφία (Συστηματικὴ καὶ / ἢ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας) (Φ)	9
Παιδαγωγικὴ (Παι)	9
Ξένη γλῶσσα	12
Ἐλεύθερη Ἐπιλογή	24

Δώδεκα (12) τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν ἱστορικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων εἶναι ὥρες σεμιναρίων. Ἐπίσης τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν ΑΕΦ ἢ ΛΦ ἢ ΝΕΦ καὶ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν Φ ἢ Κοι ἢ Λαο εἶναι ὥρες σεμιναρίων.

Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι εἶναι ὥρες ἀσκήσεων. Οἱ ὥρες τῆς ΛΦ μποροῦν νὰ ἀυξηθοῦν σὲ δώδεκα (12) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῆς ΑΕΦ σὲ δεκαπέντε (15).

4. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Ἀρχαιολογίας ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἔχει παρακολουθήσει τὶς ὥρες μαθημάτων ποὺ ὀρίζονται παρακάτω γιὰ κάθε ὑποχρεωτικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ξένη γλῶσσα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή, καὶ νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις ἢ καὶ ἄλλες δοκιμασίες (βλ. ἄρθρο 4):

	ὥρες
Προϊστορική Ἀρχαιολογία (ΠΑ)	15
Κλασική Ἀρχαιολογία (ΚΑ)	15
Βυζαντινή Ἀρχαιολογία (ΒΑ)	12
Ἱστορία τῆς Τέχνης τῆς Δύσεως (ΙΤΔ)	9
Ἀρχαία Ἱστορία (Ἑλληνική καὶ Ρωμαϊκή) (ΑΙ)	9
Βυζαντινή Ἱστορία (ΒΙ)	6
Ἀρχαία Ἑλληνική Φιλολογία (ΑΕΦ)	18
Λατινική Φιλολογία (ΛΦ)	9
Νεοελληνική Φιλολογία (ΝΕΦ)	12
Φιλοσοφία (Συστηματική καὶ / ἢ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας)	6
Παιδαγωγική (Παι)	9
Ξένη γλώσσα	12
Ἐλεύθερη Ἐπιλογή	24

Δώδεκα (12) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν μαθημάτων ΠΑ, ΚΑ, ΒΑ (σὲ ἀναλογία 2 - 1 - 1 ἢ 1 - 2 - 1 ἢ 1 - 1 - 2 ἀντίστοιχα), τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν μαθημάτων ΙΤΔ ἢ ΑΙ ἢ ΒΙ καὶ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῶν μαθημάτων ΑΕΦ ἢ ΛΦ εἶναι ὥρες σεμιναρίων. Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι εἶναι ὥρες ἀσκήσεων.

Οἱ ὥρες τῆς ΛΦ μποῦν νὰ ἀξηθοῦν σὲ δώδεκα (12) μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν ὥρῶν τῆς ΑΕΦ σὲ δεκαπέντε (15).

5. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν ὁ φοιτητὴς ὀφείλει νὰ ἔχει παρακολουθήσει τὶς ὥρες μαθημάτων ποὺ ὀρίζονται παρακάτω γιὰ κάθε ὑποχρεωτικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ξένη γλώσσα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή, καὶ νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχῶς τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις ἢ καὶ ἄλλες δοκιμασίες (βλ. ἄρθρο 4):

	ὥρες
Συστηματικὴ Φιλοσοφία καὶ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας (Φ)	24
Ψυχολογία (Ψ)	18
Παιδαγωγική (Παι)	18
Κοινωνιολογία (Κοι)	12
Γλωσσολογία (Γενικὴ ἢ Θεωρητικὴ)	6
Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία (ΑΕΦ)	15
Λατινικὴ Φιλολογία (ΛΦ)	9
Νεοελληνικὴ Φιλολογία (ΝΕΦ)	9
Ἱστορία (ὁποιασδήποτε περιόδου)	9
Ξένη γλώσσα	12
Ἐλεύθερη ἐπιλογή	24

Ἐξί (6) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Φ, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Ψ, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι, τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Κοι καὶ τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς ΑΕΦ ἢ ΝΕΦ εἶναι ὥρες σεμιναρίων. Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι εἶναι ὥρες ἀσκήσεων.

Ἄρθρο 14.

Ὁ «κατάλογος τῶν προσφερόμενων μαθημάτων» τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στὸ ἄρθρο 17 εἶναι δυνατὸ νὰ τροποποιεῖται, ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τῆς Σχολῆς, μὲ τὴν προσθήκη, τὴν ἀφαίρεση ἢ τὴν ἀντικατάσταση μαθημάτων, ἐφόσον οἱ τροποποιήσεις αὐτὲς ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη διδασκαλίας νέων ἢ εἰδικότερων μαθημάτων, ἢ ὀφείλονται σὲ ἀδυναμία προσφορᾶς ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἀπὸ αὐτά, καὶ οἱ τροποποιήσεις αὐτὲς συνεπάγονται ἀπλὴ ἐσωτερικὴ ἀνακατανομὴ τῆς διδασκαλίας καὶ δὲν θίγουν τὰ ὀριζόμενα στὸ ἄρθρο 13.

Ἄρθρο 15.

Ἡ πρὸς ἐξαμηνιαία μαθήματα ἰσοδυναμία τῶν ἐτήσιων μαθημάτων, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἐξεταστῆ ἐπιτυχῶς οἱ φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης ἢ οἱ μετεγγραφόμενοι σ' αὐτὴν ἀπὸ ἄλλα Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα, στὸ βαθμὸ πού δὲν ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ ἄρθρο 17, ὀρίζεται μὲ ἀπόφαση τοῦ Τομέα ἢ τῆς Σχολῆς.

Ἄρθρο 16.

Ὅπου στὸ παρὸν ἀναφέρονται ἀποφάσεις τῆς Σχολῆς ἢ Τομέα, οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς λαμβάνονται μὲ ἀπλὴ πλειοψηφία ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ συλλόγου τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ τῆς Σχολῆς ἢ τοῦ Τομέα καὶ ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Προσωρινῆς Διοικήσεως καὶ Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως ἢ τὴ Σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ἄρθρο 17.

Προσφερόμενα Μαθήματα

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

	Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία
10 Α-Δ	Ἀρχαία Ἑλληνικὴ θεματογραφία
11	Ἐπικὴ γλῶσσα καὶ ἰωνικὴ διάλεκτος
12	Ἀρχαία Ἑλληνικὴ μετρικὴ
16	Παπυρολογία
100	Εἰσαγωγὴ στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία
102	Ὅμηρος
100	Ἡσίοδος
106	Λυρικὴ ποίηση

- 108 Ἡρόδοτος
 110 Θουκυδίδης
 112 Αἰσχύλος
 114 Σοφοκλῆς
 116 Εὐριπίδης
 118 Κωμωδία
 120 Ἀττικοὶ ῥήτορες
 122 Πλάτων
 124 Ἀριστοτέλης
 126 Ἑλληνιστικὴ ποίηση
 128 Πεζογραφία ὕψιμης ἀρχαιότητος (Πλούταρχος, Λουκιανὸς κ.λπ.)
 200-205 Σεμινάρια

Λατινικὴ Φιλολογία

- 10 A-B Λατινικὴ θεματογραφία
 100 Εἰσαγωγή στὴ Λατινικὴ Φιλολογία
 102 Λουκρήτιος
 104 Βιργίλιος
 106 Ρωμαϊκὴ ἐλεγεία
 108 Ἱστοριογραφία τῆς «Χρυσῆς Ἐποχῆς»
 110 Κικέρων καὶ ρωμαϊκὴ ρητορικὴ
 112 Ὀράτιος
 114 Κωμωδία
 116 Πεζογραφία τοῦ «ἀργυροῦ αἰώνα» (Σενέκας, Τάκιτος, Πλίνιος κ.λπ.)
 200-202 Σεμινάρια

Βυζαντινὴ Φιλολογία

- 10 Παλαιογραφία καὶ κωδικολογία
 100 Εἰσαγωγή στὴ βυζαντινὴ φιλολογία
 102 Ὑμνογραφία καὶ ποίηση
 104 Ἱστοριογραφία
 106 Λόγια κοσμικὴ φιλολογία
 200-201 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Νεοελληνικὴ Φιλολογία

- 10 A-B Νεοελληνικὴ γλῶσσα
 100 Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας
 102 Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία
 104 Εἰσαγωγή στὴν ὑστεροβυζαντινὴ δημώδη λογοτεχνία
 106 Τοπικὲς ἰδιωματικὲς λογοτεχνίες στὰ πλαίσια τῆς λατινοκρατίας

- 108-112 Κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἀκμῆς
- 114-118 Δημοτικὸ τραγούδι
- 120 Ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς
- 122-130 Ἑπτανησιακὴ λογοτεχνία
- 132 Ρομαντικὴ Σχολή
- 134-150 Ποίηση τοῦ 20οῦ αἰώνα
- 152-156 Πεζογραφία τοῦ 19ου αἰώνα
- 158-170 Πεζογραφία τοῦ 20οῦ αἰώνα
- 170-180 Νεοελληνικὸ διήγημα
- 182 Νεοελληνικὸ δοκίμιο
- 184-192 Θεωρία λογοτεχνίας
- 192-198 Συγκριτικὴ λογοτεχνία
- 200-205 Σεμινάρια

Γ λ ω σ σ ο λ ο γ ί α

- 100 Εἰσαγωγή στὴ θεωρητικὴ γλωσσολογία
- 102 Σύγχρονες τάσεις καὶ σχολῆς τῆς θεωρητικῆς γλωσσολογίας
- 104 Ὑφολογία
- 106 Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας
- 108 Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Α'
- 110 Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Β'
- 200-201 Σεμινάρια

Λ α ο γ ρ α φ ί α

- 100 Εἰσαγωγή στὴ Λαογραφία
- 102 Παραδοσιακὸς δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος
- 104 Λαϊκὴ ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία
- 106 Δημοτικὸ τραγούδι καὶ λαϊκὴ μουσικὴ
- 200-201 Σεμινάρια

Ἱ σ τ ο ρ ί α τ ο ῦ Θ ε ά τ ρ ο υ

- 100 Εἰσαγωγή στὴν ἐπιστήμη τοῦ θεάτρου
- 102 Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ νεοελληνικοῦ θεάτρου
- 104 Στοιχεῖα ἀπὸ τὴ νεώτερη ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου
- 106 Εἰδικὰ κεφάλαια τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς εὐρωπαϊκῆς δραματουργίας
- 200-201 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἀρχαία Ἱστορία

- 100 Ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα
 102 Κλασικὴ Ἑλλάδα
 104 Μακεδονία καὶ ἑλληνιστικοὶ χρόνοι
 110 Ἀρχαϊκὴ καὶ δημοκρατικὴ Ρώμη
 112 Αὐτοκρατορικὴ Ρώμη
 200-201 Σεμινάρια

Βυζαντινὴ Ἱστορία

- 100 Πρώιμη βυζαντινὴ περίοδος
 102 Μέση βυζαντινὴ περίοδος
 104 Ὄψιμη βυζαντινὴ περίοδος
 200-201 Σεμινάρια

Ἱστορία Μέσων Χρόνων

- 100 Πηγές καὶ μεθοδολογία
 102 Φεουδαρχικὴ κοινωνία
 104 Ἱστορία τῆς Βενετοκρατίας
 100-201 Σεμινάρια

Ἱστορία Νεότερων Χρόνων

- 100 Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱστορία τῶν Νεότερων Χρόνων
 102 Οὐμανισμὸς καὶ Ἀναγέννηση στὴν Ἰταλία
 104 Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ Νέος Κόσμος κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους
 200-201 Σεμινάρια

Νεότερη Ἑλληνικὴ Ἱστορία

- 100 Εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (κοινὸ μάθημα μετὰ τὴν I.E.K. 100)
 102 Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 Α'
 104 Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, Β'
 200-201 Σεμινάρια

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους

- 100 Εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (κοινὸ μάθημα μετὰ τὴν NEI 100).
 102 Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὄθωνα (1833-1862)
 104 Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀπὸ τὸ 1863 ὠς τὸ 1909

- 106 Ἡ Ἑλλάδα τῶν βαλκανικῶν πολέμων καὶ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς
 108 Ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου
 110 Ἡ ἐπικράτηση τῶν δολοκληρωτικῶν καθεστώτων στὴν Εὐρώπη
 112 Ὁ Β' παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ μετέπειτα περίοδος
 200-201 Σεμινάρια
 Ἱστορία τῆς Ἀφρικῆς
 100-103 Παραδόσεις
 200 Σεμινάρια
 Ἱστορία τῶν Ἀράβων
 100-103 Παραδόσεις
 200 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία

- 100 Ἐποχὴ τοῦ λίθου
 102 Πρώιμη καὶ μέση ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ νησιά
 104 Πρώιμη καὶ μέση ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Μινωικὴ Κρήτη
 104 Ἀκμὴ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ
 108-109 Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς
 200-201 Σεμινάρια

Κλασικὴ Ἀρχαιολογία

- 100 Εἰσαγωγὴ στὴν Ἀρχαιολογία
 102 Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης
 104 Ἡ τέχνη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων
 106 Ἡ τέχνη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων
 108 Ἡ τέχνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ἀρχιτεκτονικὴ, ζωγραφικὴ, ἀγγειογραφία) Α'
 110 Ἡ τέχνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (πλαστικὴ) Β'
 112 Ἡ τέχνη τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (πλαστικὴ, ζωγραφικὴ, ἀρχιτεκτονικὴ, μικροτεχνία)
 114 Ἐπιγραφικὴ καὶ νομισματικὴ
 116 Ρωμαϊκὴ τέχνη.
 200-201 Σεμινάρια

Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία

- 100 Παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ τέχνη
 102 Μεσοβυζαντινὴ τέχνη
 104 Ἡ τέχνη τῶν παλαιολόγειων χρόνων
 200-201 Σεμινάρια

Ἱστορία Τέχνης τῆς Δύσεως

- 100 Εἰσαγωγή καὶ διάγραμμα εὐρωπαϊκῆς τέχνης ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἐξῆς. Σχολές, τάσεις, ρεύματα.
 102 Ρωμανικὴ τέχνη
 104 Γοθτικὴ τέχνη
 106 Νεότερη εὐρωπαϊκὴ τέχνη.
 200-201 Σεμινάρια

Ἱστορία τῆς Ἀσιατικῆς Τέχνης

- 100 Εἰσαγωγή στὴν Ἱστορία τῆς Ἀσιατικῆς Τέχνης
 102 Γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἀσίας
 104 Ἱστορία τῆς τέχνης σὲ ἐπιμέρους Ἀσιατικὲς χῶρες
 200-201 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Φιλοσοφία

- 10 Ἀνάλυση φιλοσοφικῶν ὄρων καὶ κειμένων
 11 Ἀνάγνωση φιλοσοφικῶν κειμένων
 100 Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία
 100-110 Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας : Ἀρχαιότητα
 111-115 Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας : Μέσοι χρόνοι
 116-120 Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας : Νεότεροι χρόνοι
 130-140 Συστηματικὴ Φιλοσοφία : Μελέτη τοῦ ἔργου διαφόρων φιλοσόφων
 150-155 Συστηματικὴ Φιλοσοφία : Ἀνάπτυξη ἑνὸς φιλοσοφικοῦ κλάδου
 160-165 Συστηματικὴ Φιλοσοφία : Ἀνάπτυξη εἰδικῶν θεμάτων
 200-204 Σεμινάρια

Ψυχολογία

- 100 Γενικὴ Ψυχολογία
 102 Πειραματικὴ ψυχολογία : Μάθηση καὶ μνήμη
 104 Ἐξελικτικὴ Ψυχολογία
 106 Κοινωνικὴ Ψυχολογία
 108 Ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν
 110 Προσωπικότητα, προσαρμογὴ καὶ παθολογία
 200-201 Σεμινάρια

Παιδαγωγικὴ

- 10 Ἀσκήσεις στὴ διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν μαθημάτων
 100 Φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς
 102 Ἱστορία τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἐκπαίδευσης γενικὰ

- 104 Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος
 106 Κοινωνιολογία τῆς ἐκπαίδευσης
 108 Παιδαγωγικὴ ψυχολογία μὲ στοιχεῖα ψυχολογίας τοῦ ἐφήβου
 110 Θεωρία καὶ πράξις τῆς διδασκαλίας. Προγράμματα, μέθοδοι διδασκαλίας
 112 Μεθοδολογία ἔρευνας στὶς ἐπιστῆμες τῆς ἀγωγῆς καὶ στατιστικὴ
 115 Ἀξιολόγηση τῆς ἐπίδοσης τῶν μαθητῶν
 116 Σχολικὸς ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς
 118 Συγκριτικὴ παιδαγωγικὴ
 120 Παιδαγωγικὴ τῶν ἐνηλίκων. Διαβίου ἐκπαίδευση
 122 Οἰκονομικὴ τῆς ἐκπαίδευσης
 200-201 Σεμινάρια
- Κοινωνιολογία
- 100 Εἰσαγωγὴ στὴν κοινωνιολογία
 102 Ἱστορία τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν
 104 Πολιτικὴ κοινωνιολογία
 106 Κοινωνικοποίηση
 200-201 Σεμινάρια

Ἄρθρο 18.

1. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν ὥρῶν μὲ τίς ὁποῖες ἔχουν ἤδη πιστωθεῖ οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης ποῦ ἔχουν ἐξεταστεῖ ἐπιτυχῶς σὲ ἐτήσια καὶ ἑξαμηνιαῖα μαθήματα, οἱ ὥρες τῶν ἐτήσιων μαθημάτων πολλαπλασιάζονται ἐπὶ δύο καὶ στὸ γινόμενο προστίθενται οἱ ὥρες τῶν ἑξαμηνιαίων μαθημάτων. Ἄν τὸ σύνολο ποῦ προκύπτει δὲν εἶναι πολλαπλάσιο τοῦ τρία (3), αὐξάνεται ἢ μειώνεται στὸν πλησιέστερό του μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἀριθμὸ ποῦ εἶναι πολλαπλάσιο τοῦ τρία (3).

2. Οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ παρακολουθήσουν τουλάχιστον δώδεκα (12) ὥρες μαθημάτων σὲ κάθε ἑξαμηνιο, δηλαδὴ συνολικὰ τουλάχιστον εἴκοσι τέσσερις (24) ἑξαμηνιαῖες ὥρες. Ἀπὸ τίς ὥρες αὐτὲς ἑννέα (9) ἢ δώδεκα (12) εἶναι ὥρες σεμιναρίων ὅπως καθορίζονται παρακάτω γιὰ κάθε πτυχίο. Τρεῖς (3) ὥρες εἶναι ὥρες ἀσκήσεων τῆς Παιδαγωγικῆς. Οἱ ὑπόλοιπες ἑννέα (9) εἶναι ὥρες ἐλεύθερης ἐπιλογῆς, ἐφόσον ὁ φοιτητὴς ἔχει ἤδη καλύψει τὸ σύνολο τῶν ὥρῶν κατὰ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ὅπως ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸ πτυχίο του. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, θὰ παρακολουθήσει τὰ μαθήματα ποῦ ἀπαιτεῖ τὸ πτυχίο του, μὲ τίς τυχρὸν τροποποιήσεις ποῦ ὀρίζονται στὶς ἐπόμενες παραγράφους αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου γιὰ κάθε πτυχίο.

3. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Κλασικῶν Σπουδῶν οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ συμπληρώσουν τὸν

ἀριθμὸ ὥρῶν ποὺ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 13, παρ. 1, μὲ τὶς ἐξῆς τροποποιήσεις: Ἐξί (6) ὥρες σεμιναρίων ΑΕΦ σὲ γενικὸ σύνολο τριάντα τριῶν (33) ὥρῶν, τρεῖς (3) ὥρες σεμιναρίου ΛΦ, τρεῖς (3) ὥρες σεμιναρίου ΝΕΦ, τρεῖς (3) ὥρες παραδόσεων γενικῆς ἢ θεωρητικῆς Γλ.

4. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Μεσαιωνικῶν καὶ Νεωτέρων Σπουδῶν οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ συμπληρώσουν τὸν ἀριθμὸ ὥρῶν ποὺ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 13, παρ. 2, μὲ τὶς ἐξῆς τροποποιήσεις: Τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΝΕΦ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΒΦ ἢ Γλ ἢ ΑΕΦ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς Λαο ἢ ΙΘ καὶ τρεῖς (3) ὥρες Ἱστορίας (ΒΙ, ΙΜΧ, ΙΝΧ, ΝΕΙ, ΙΕΚ) εἶναι ὥρες σεμιναρίων.

5. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Ἱστορίας οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ συμπληρώσουν τὸν ἀριθμὸ ὥρῶν ποὺ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 13, παρ. 3, μὲ τὶς ἐξῆς τροποποιήσεις: Τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΑΙ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΒΙ ἢ ΙΜΧ ἢ ΙΝΧ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΝΕΙ ἢ ΙΕΚ καὶ τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΝΕΦ ἢ Λαο ἢ Κοι εἶναι ὥρες σεμιναρίων.

6. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Ἀρχαιολογίας οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ συμπληρώσουν τὸν ἀριθμὸ ὥρῶν ποὺ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 13, παρ. 4, μὲ τὶς ἐξῆς τροποποιήσεις: Τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΠΑ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΚΑ, τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΒΑ ἢ ΙΓΑ καὶ τρεῖς (3) ὥρες τῆς ΑΙ ἢ ΑΕΦ εἶναι ὥρες σεμιναρίων.

7. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ Πτυχίου Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980 - 1981 ὀφείλουν νὰ συμπληρώσουν τὸν ἀριθμὸ ὥρῶν ποὺ ὀρίζεται στὸ ἄρθρο 13, παρ. 5, μὲ τὶς ἐξῆς τροποποιήσεις: Φ εἴκοσι μία (21) ὥρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς (3) εἶναι ὥρες σεμιναρίου, Ψ δεκαπέντε (15) ὥρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς (3) εἶναι ὥρες σεμιναρίου. Τρεῖς (3) ἀπὸ τὶς ὥρες τῆς Παι ἢ τῆς Κοι εἶναι ὥρες σεμιναρίου.

8. Ὅλοι οἱ τεταρτοετεῖς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ὀφείλουν νὰ παρακολουθήσουν τρεῖς (3) ὥρες ἀσκήσεων τῆς Παι.

Ἄρθρο 19

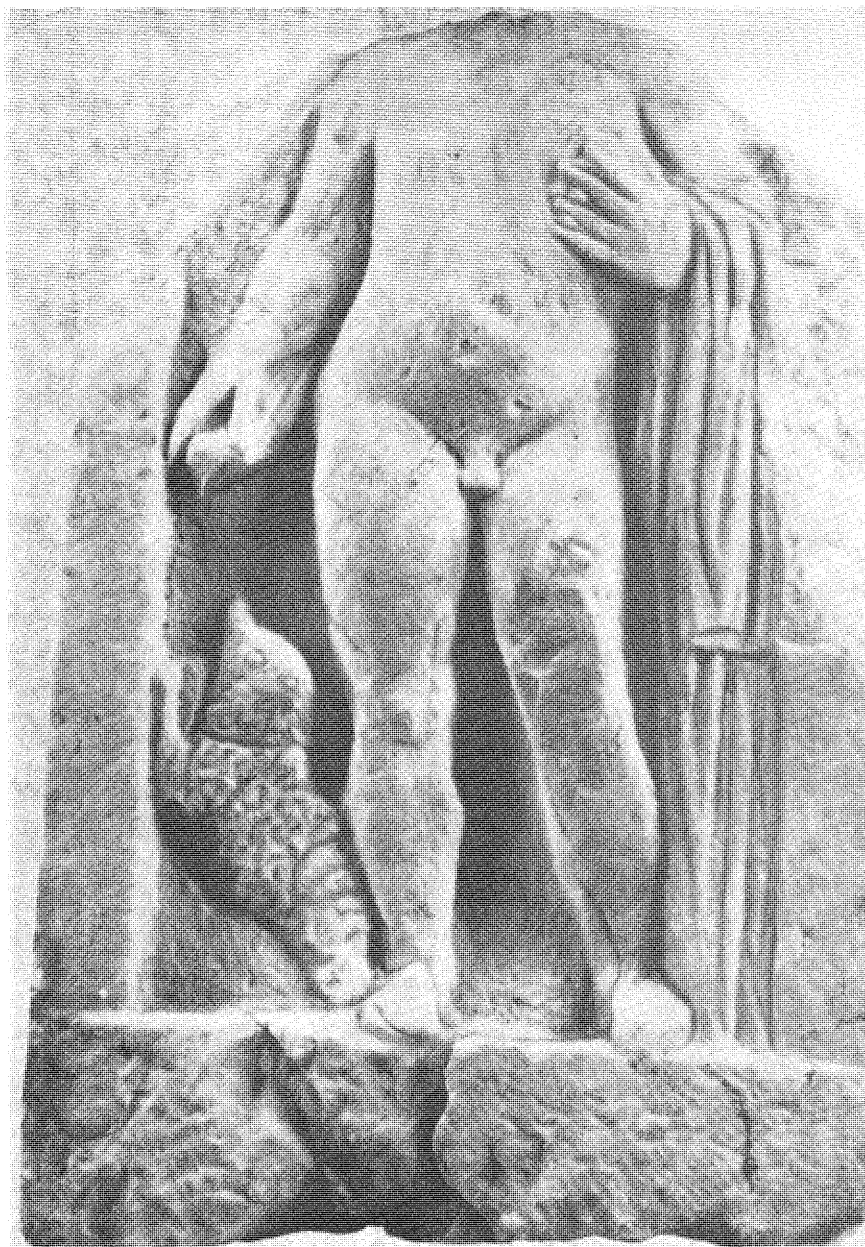
Μεταβατικὴ διάταξη

Ὅσοι ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-1981 ἔλαβαν προβιβασμὸ βαθμὸ σὲ ἐλεύθερα ἐπιλεγόμενο σεμινάριο, ποὺ προβλεπόταν στὸν Κανονισμὸ Σπουδῶν τοῦ ἔτους ἐκείνου, κατοχυρώνουν τὸ σεμινάριο αὐτὸ σὲ ἀντικατάσταση ἑνὸς ἀπὸ τὰ ὑποχρεωτικὰ σεμινάρια ποὺ προβλέπονται ἀπὸ τὸν παρόντα Κανονισμὸ σὲ ὁποιοδήποτε Τομέα.

Τύποις: ΕΜΜΑΝ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Δεσβενίων 7 — Τηλ. 3631298 'Αθήναι

1. Λοῦβρο (Μα 814).

2. Τὸ παιδί με τοὺς ἀστραγάλους.

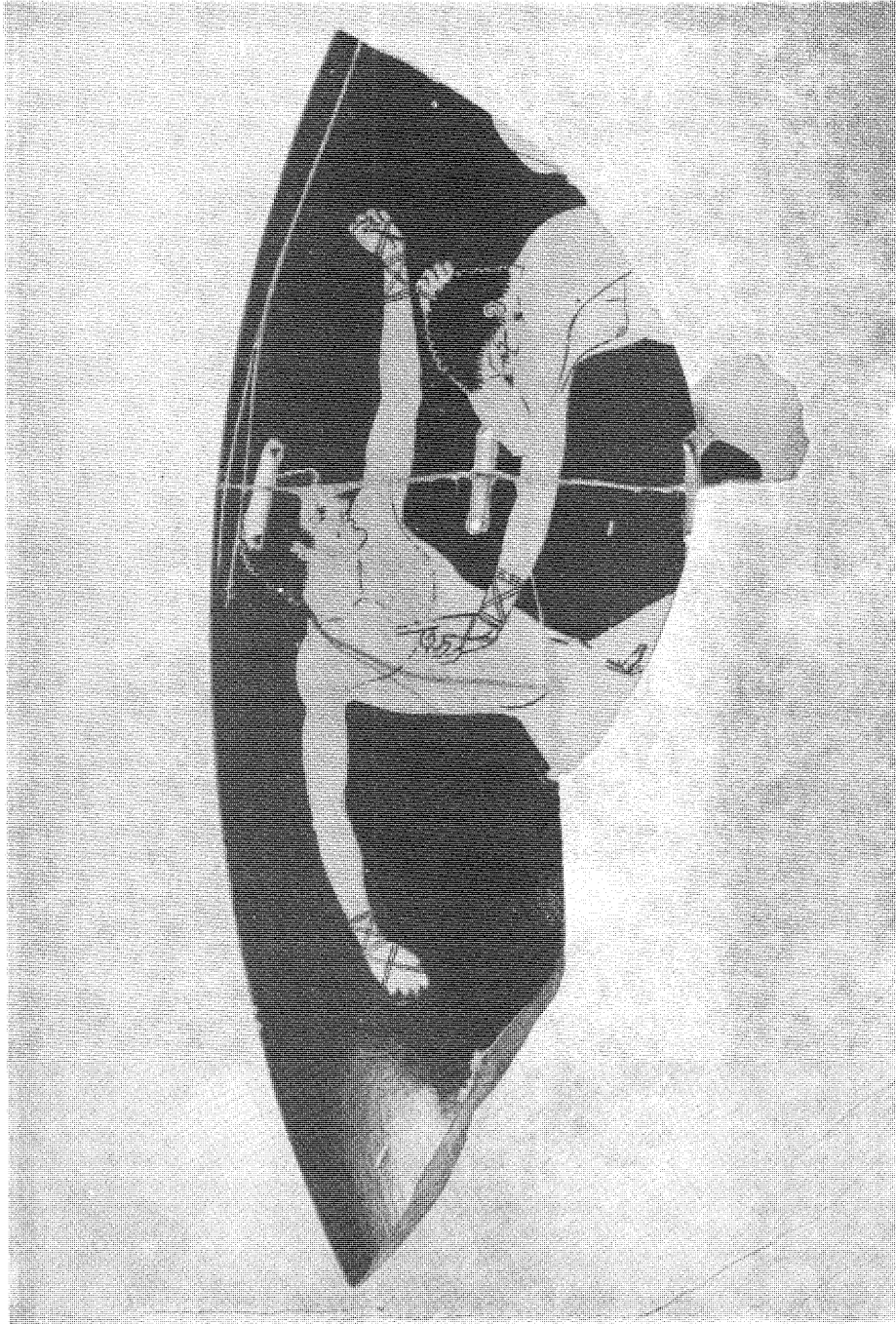
Στήλη από τὸ Προδρόμι Σελίνου.

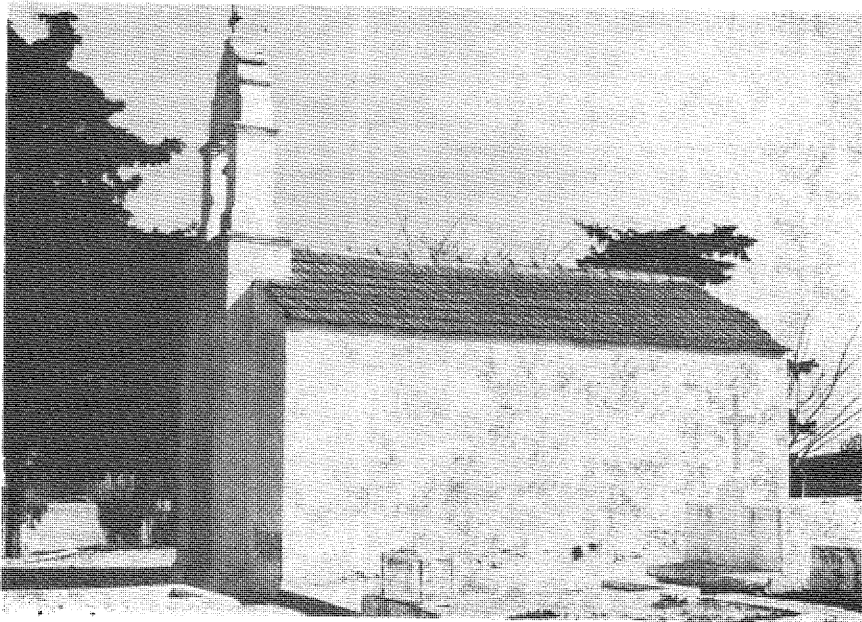
Ἡ στήλη τοῦ Εὐεμπόλου. Ἀπὸ τὸν Conze 697.

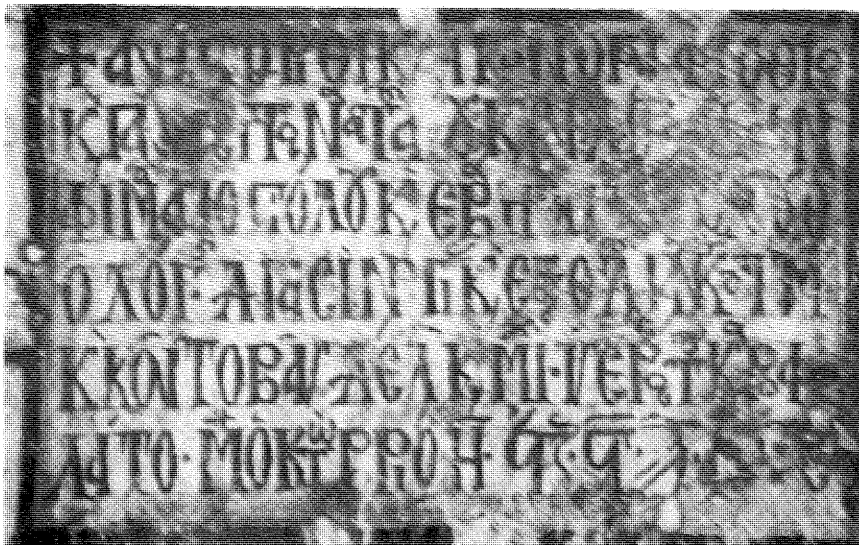
Ἡ στήλη τοῦ Σωσίνου στὸ Λοῦβρο (Μα 769).

Σύμβολον τοῦ νενικῆσθαι.

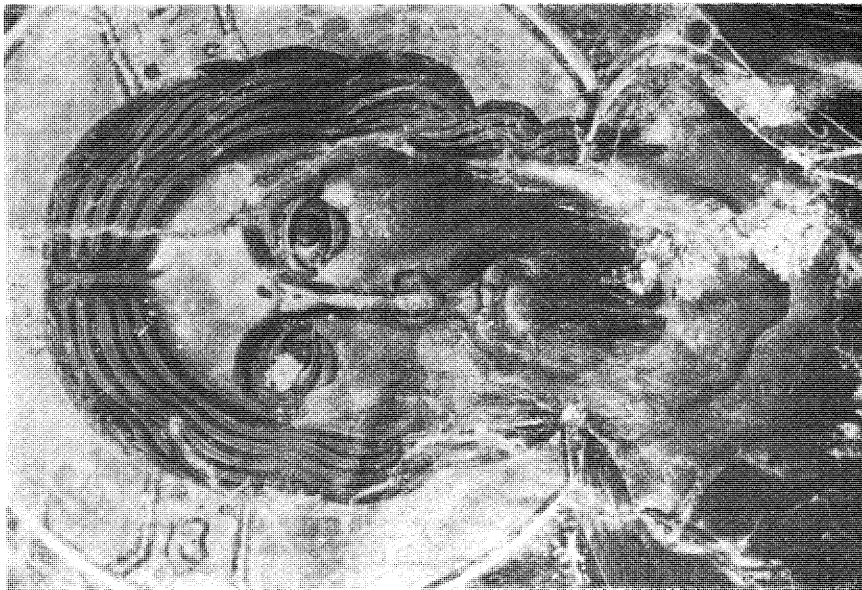
1. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Σελλί Ρεθύμνης. ΝΔ ἄποψη.

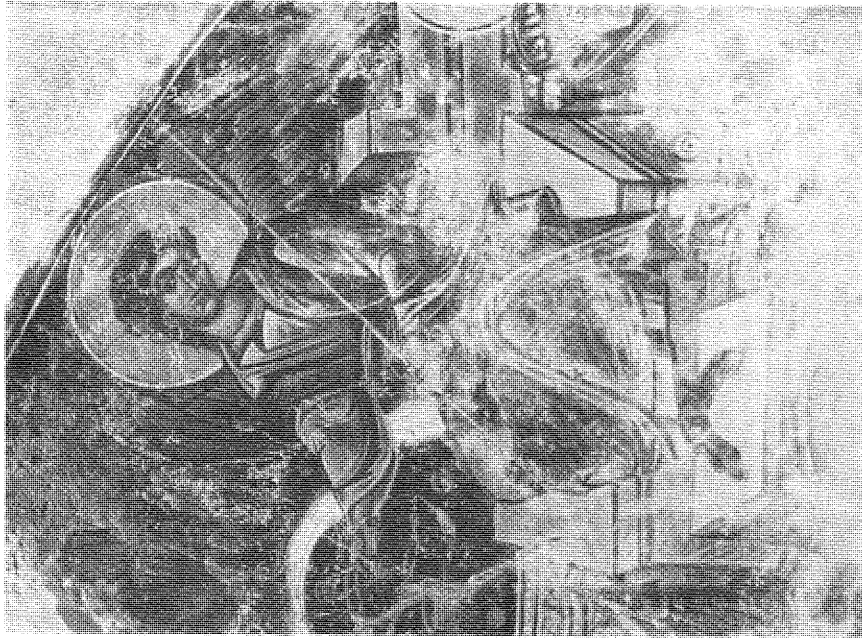
2. Κτητορική ἐπιγραφή (1411 μ.Χ.).

4. Τὸ Ἅγιον Μανδύλιον.

3. Ὁ Πανοζόρατος.

6. Ἄγγελος ἔπὸ τῆ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

5. Ὁ Χριστὸς ἀπὸ τῆς Ἀνάληψης.

7. 'Ο 'Ιωακείμ και ἡ Ἄννα ἀπὸ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

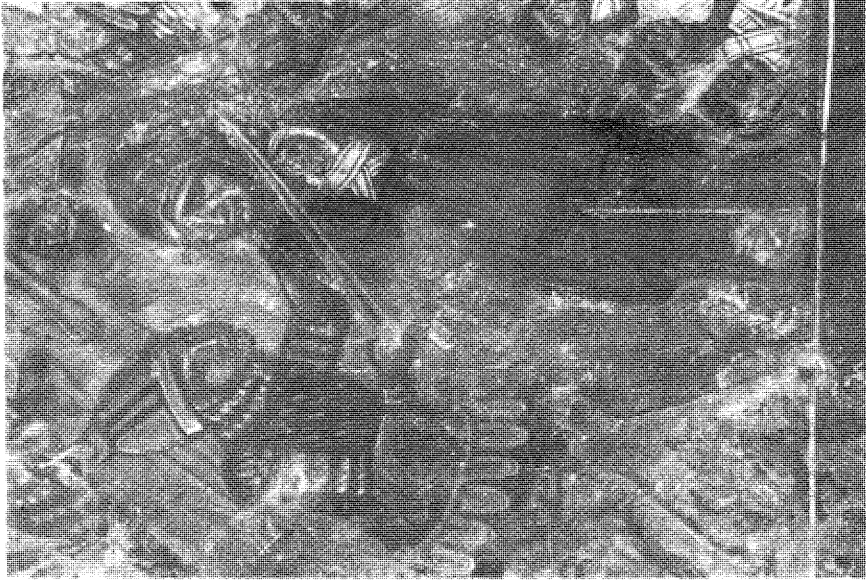
8. 'Ο 'Ιωάννης και ὁ Πέτρος ἀπὸ τῆ Δευτέρα Παρουσία.

9. Ἐπίσκοποι ἀπὸ τὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου.

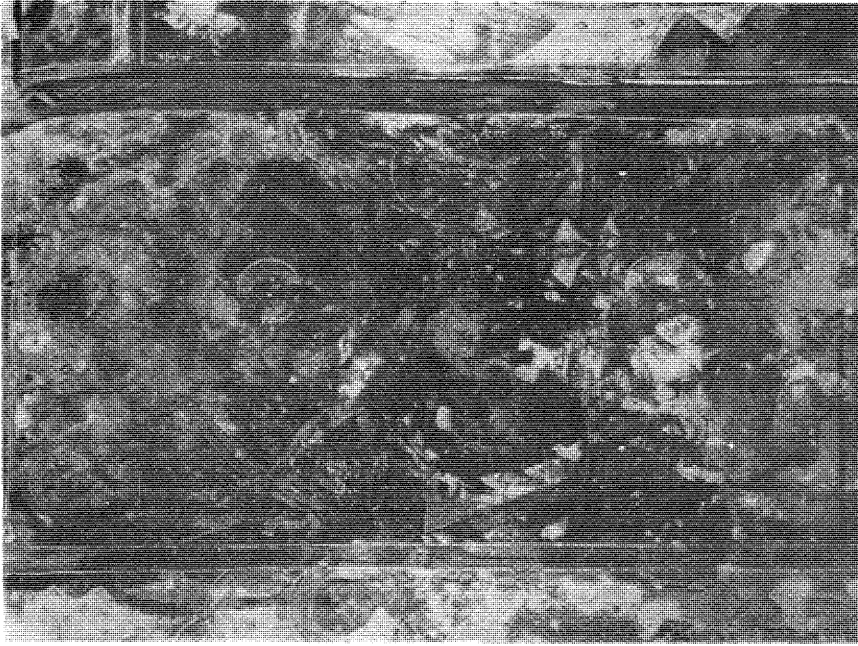
10. Ἀπόστολοι ἀπὸ τὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου.

12. 'Η Ραχλή από τή Σφαγή τών Νηπίων.

11. 'Η Εύα από τή Δευτέρα Παρουσία.

14. Προσωποποίηση τής Σοφίας τού Θεού.

13. 'Ο Μέγας 'Αθανάσιος.

15. 'Ο 'Απόστολος Παῦλος ἀπὸ τὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου.

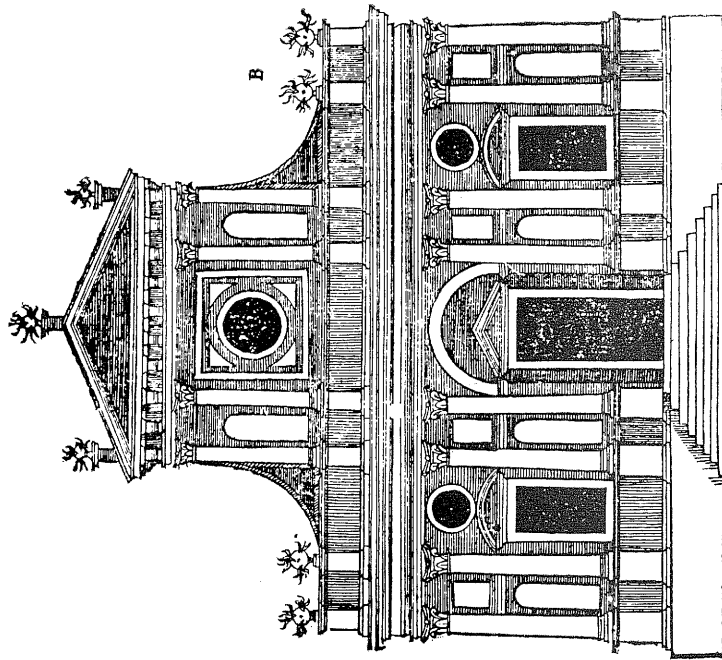

16. Τιμωρίες κολασμένων.

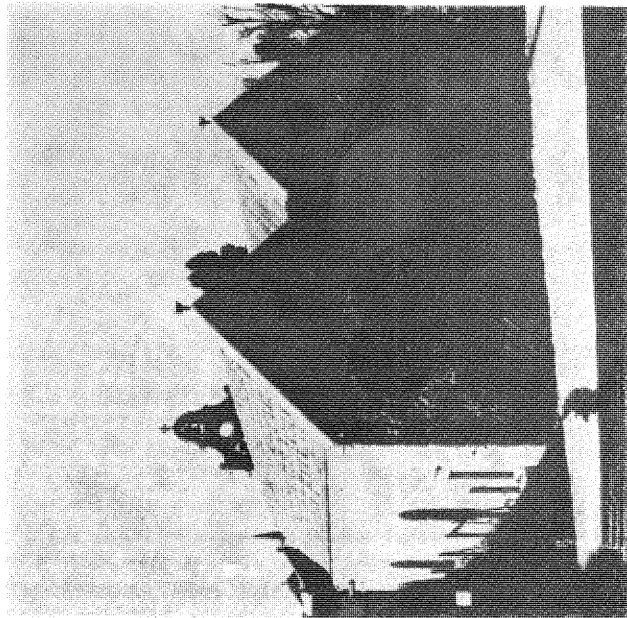

1. Μονή Ἀρκαδίου. Ἡ πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας (1587).

DALL'ORDINE CORINTHIO

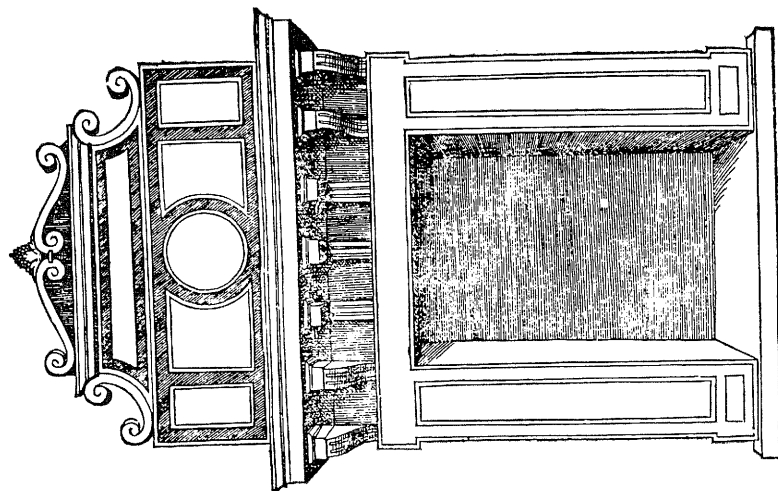

8. S. Serlio, σχέδιο για πρόσοψη ἐκκλησιᾶς, βιβλίο IV, φ. 175v.

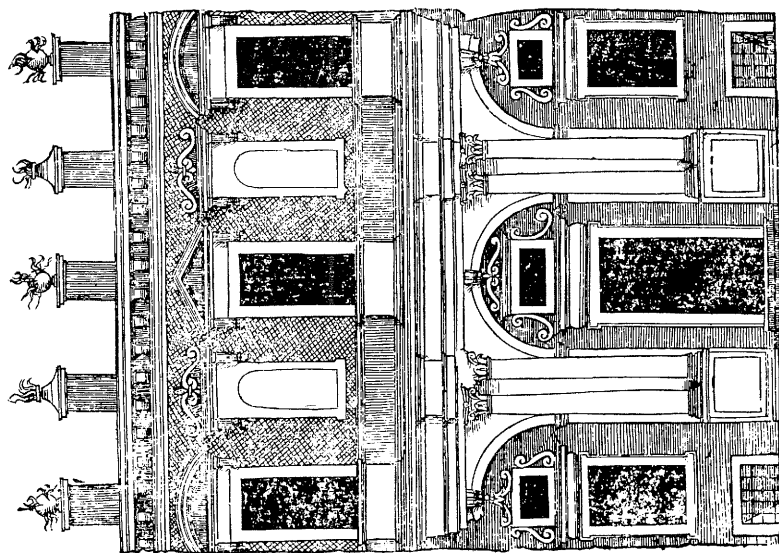
2. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. ΝΑ ἄποψη.

LIBRO QVARTO

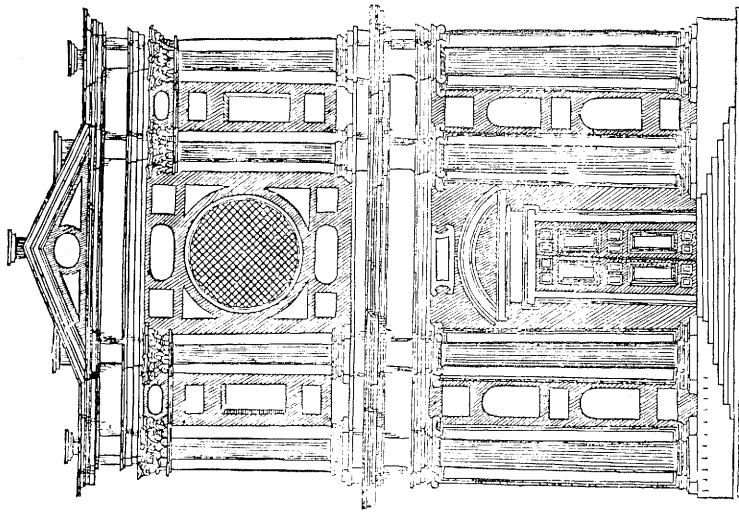
5. S. Serlio, σχέδιο για καμινάδα - έστία, βιβλίο IV, φ. 158r.

DE L'ORDRE CORINTHIO

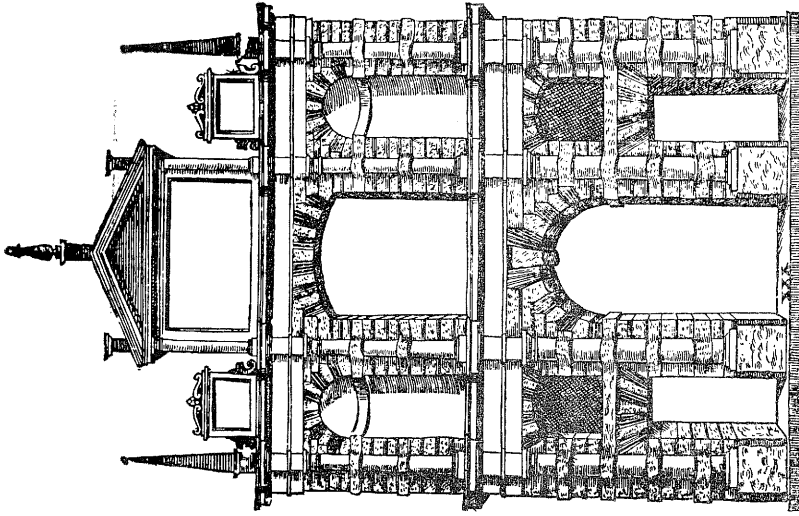

4. S. Serlio, σχέδιο για πολυτελή κατοικία, βιβλίο IV, φ. 178v.

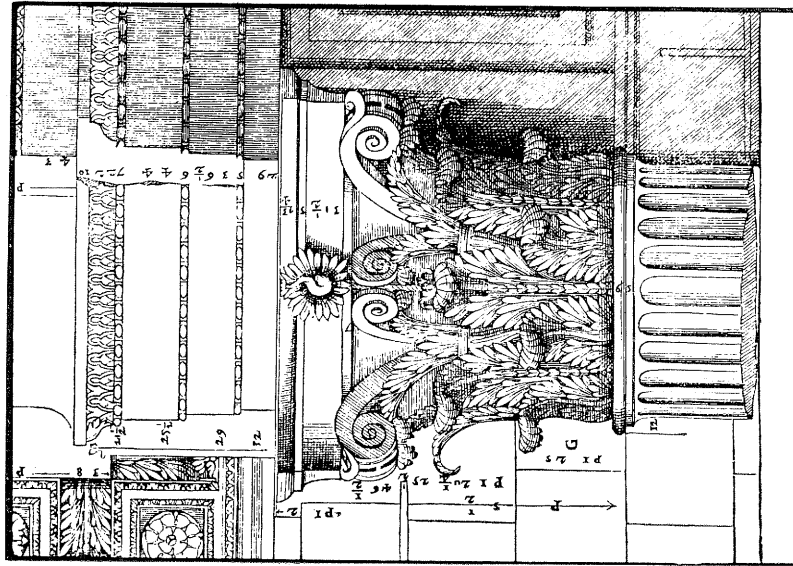
LIBRO SEPTIMO.

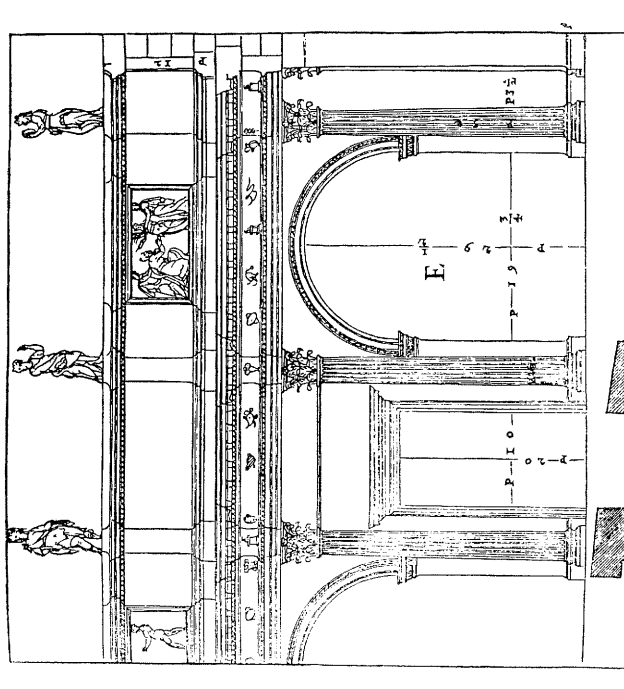
6. S. Serlio, σχεδιαστική πρόταση για διακόσμηση προσόψεως εκκλησίας με χιονες άρχαιου ρυθμού, βιβλίο VII, σ. 111.

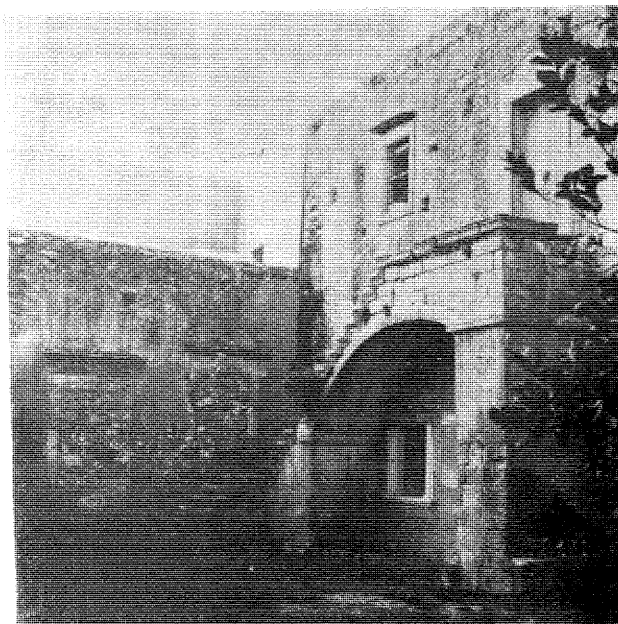
7. S. Serlio, Libro Extraordinario, porta rustica XXX.

10. A. Palladio, σχέδιο κορυφιάσου ζιουνορέανοι, βιβλίο IV, σ. 20.

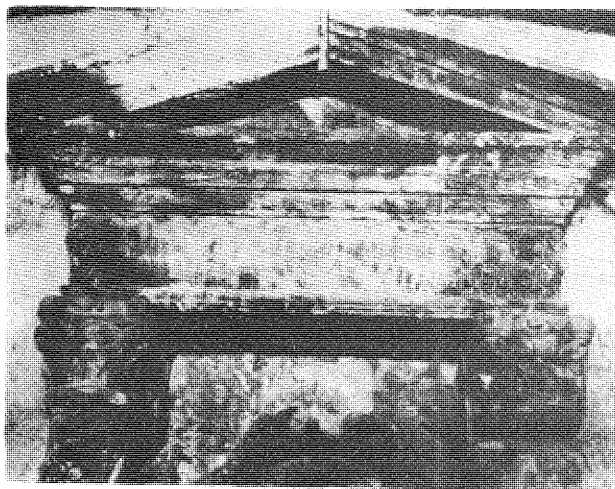
11. A. Palladio, σχέδιο από το νεκρού Νέρβα Τραϊανό, βιβλίο IV, σ. 27.

12. 'Ο ξενώνας τῆς μονῆς Ἀρκαδίου.

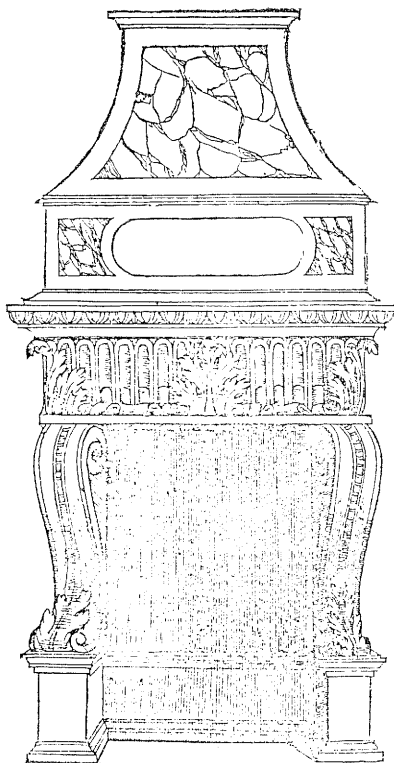
13. Μονή Ἀγίας Τριάδας. Ἡ πρόσοψη.

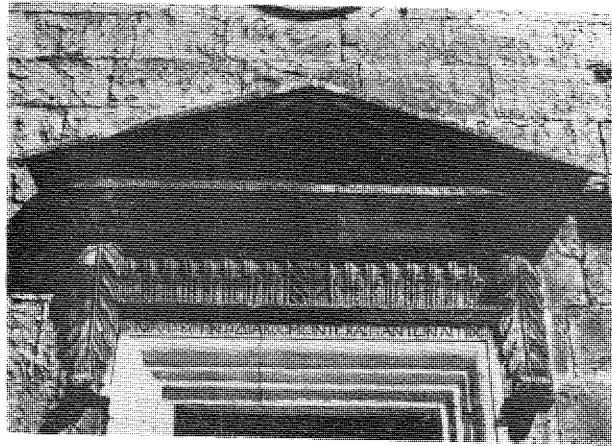
14. Μονή Ἁγίας Τριάδας. Ἡ aedicula (λεπτομέρεια).

DELL'ORDINE COMPOSITO

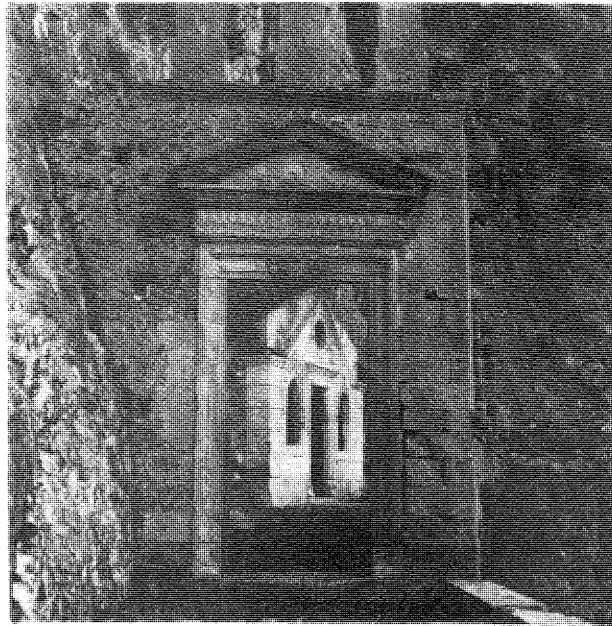
Altri ornamenti da camini si potrebbero fare di quest'opera Composita, & in diverse forme per esser quella più licentiosa delle altre maniere da edificare, & così per variar dall'altre forme si potrà fare la presente con questa regola, che essendo l'altezza dell'Architrave quanto uno huomo di giusta statura; l'altezza si dividerà in parti 8. & una di esserà per la fronte del mensolone, o cartella, che dir la vogliamo. l'altezza del piedistallo sia al comodo sedere. L'ordine sopra i mensoloni, ilquale non osserva regola alcuna, sarà due parti, & mezza della fronte del mensolone: per esser (come ho detto) questa cosa fuori di regola, le foglie, & gli altri membri saranno in arbitrio dell'Architetto. Si potrà ben ancora sopra questi mensoloni collocare l'opera Dorica, & la Ionica, & tal'hora la Corinthia, con quelle regole date ne' principj suoi: & accioche la gola, che ricuoe il fumo, sia più spatiose gli potrà far quel poco d'ordine sopra, il qual viene a dargli più bella forma, che quella istata, che ved pyramidale.

15. S. Serlio, σχέδιο για καμινάδα - έστία, βιβλίο IV, φ. 186v.

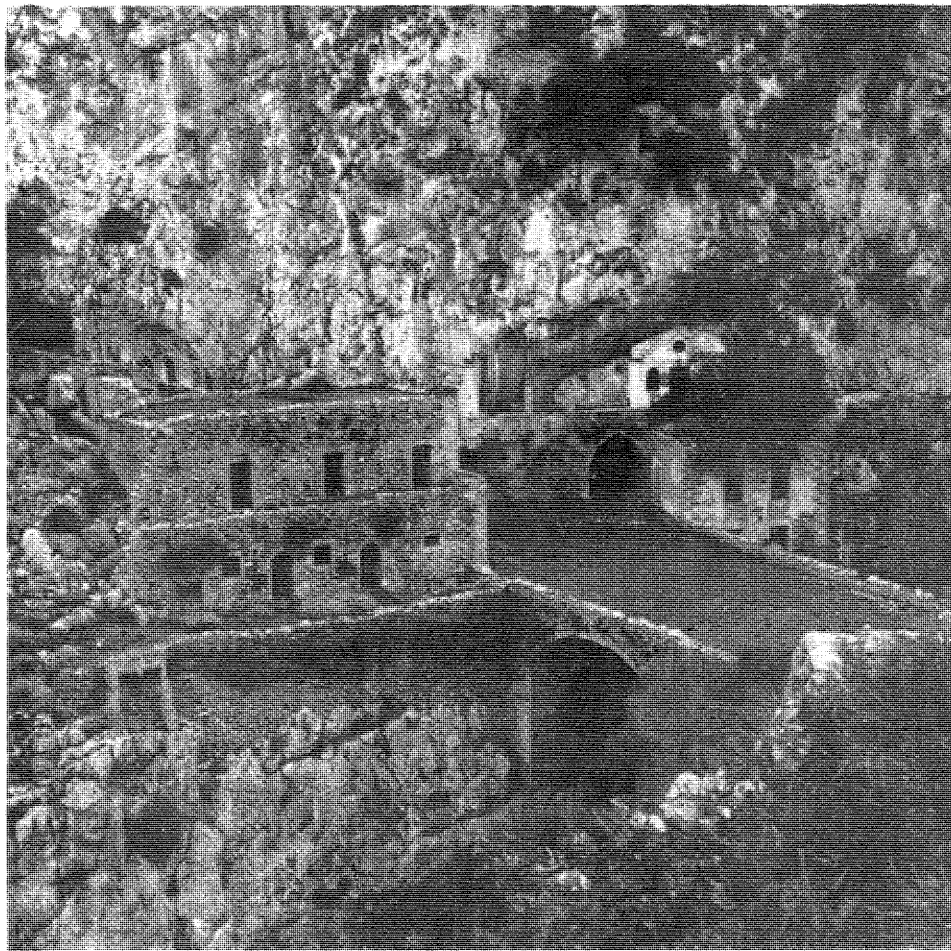
16. Μονή Ἀγίας Τριάδας. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ παρεκκλήσιον τοῦ Σωτῆρος.

17. Ἡ πύλη τοῦ Καθολικοῦ.

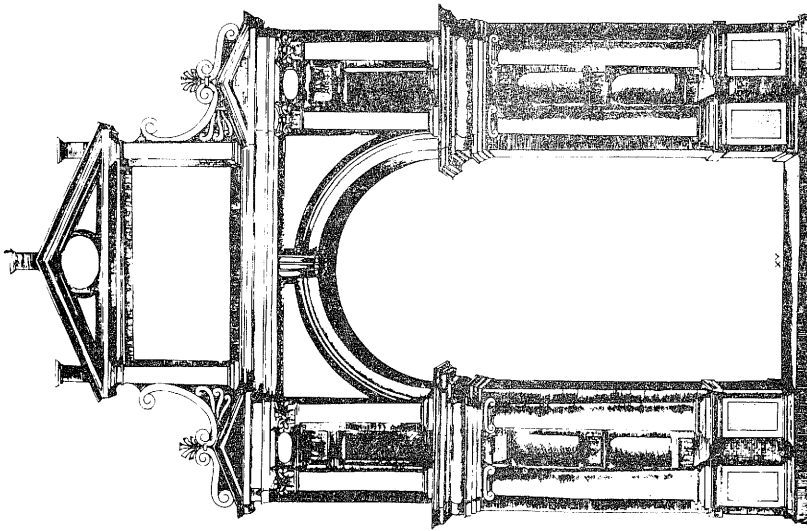
18. Μονή Ἀγίας Τριάδας. Ἡ πόρτα τῆς οἶναποθήκης (1613).

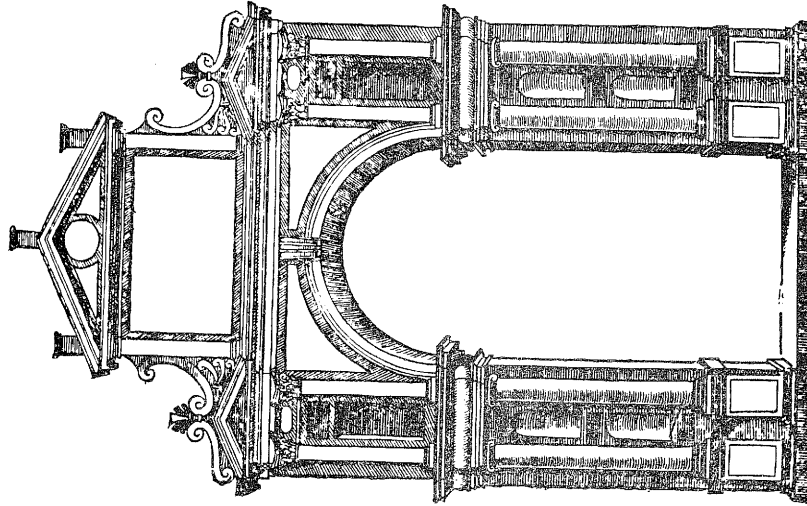
19. Ή καμάρα τοῦ Καθολικοῦ καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ συγκροτήματα τῶν κελιῶν ποῦ ὑπάρχουν γύρω της.

20. Μονή Ἀγίας Τριάδας. Ὁ πυλώνας τῆς εισόδου (1631).

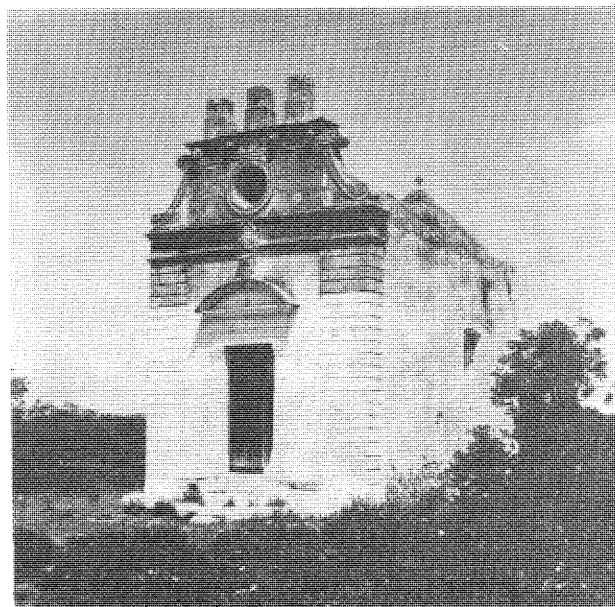
21. S. Serlio, Libro Extraordinario, porta dilicata XV, έξοδοση in folio, Beveztz 1568 (χάλκογεγραφή).

22. S. Serlio, Libro Extraordinario (sesto), porta delicata XV (ξυλόγεγραφή).

23. Μονή Γωνιάς. Ή πόρτα τοῦ μαγειρείου.

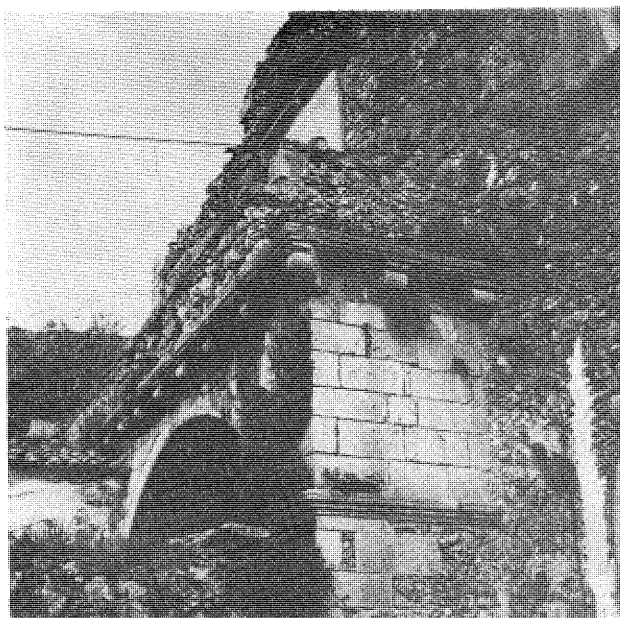
24. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἡλία στὰ Περιβόλια Χανίων (1598).

25. Χανιά. Μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀγγέλων.

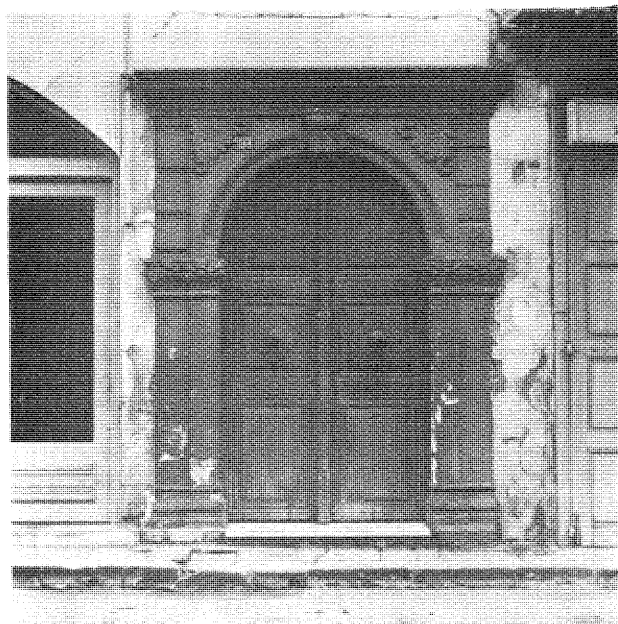
26. Ἐπαυλὴ στὸ χωριὸ Ροδοποῦ (1575). Τὸ δίλοβο παράθυρο καὶ τὰ φουρούσια μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς ἑλικες.

27. Ἡ ἔπαυλη τῆς εἰκ. 26 ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου. Βλ. καὶ εἰκ. 12.

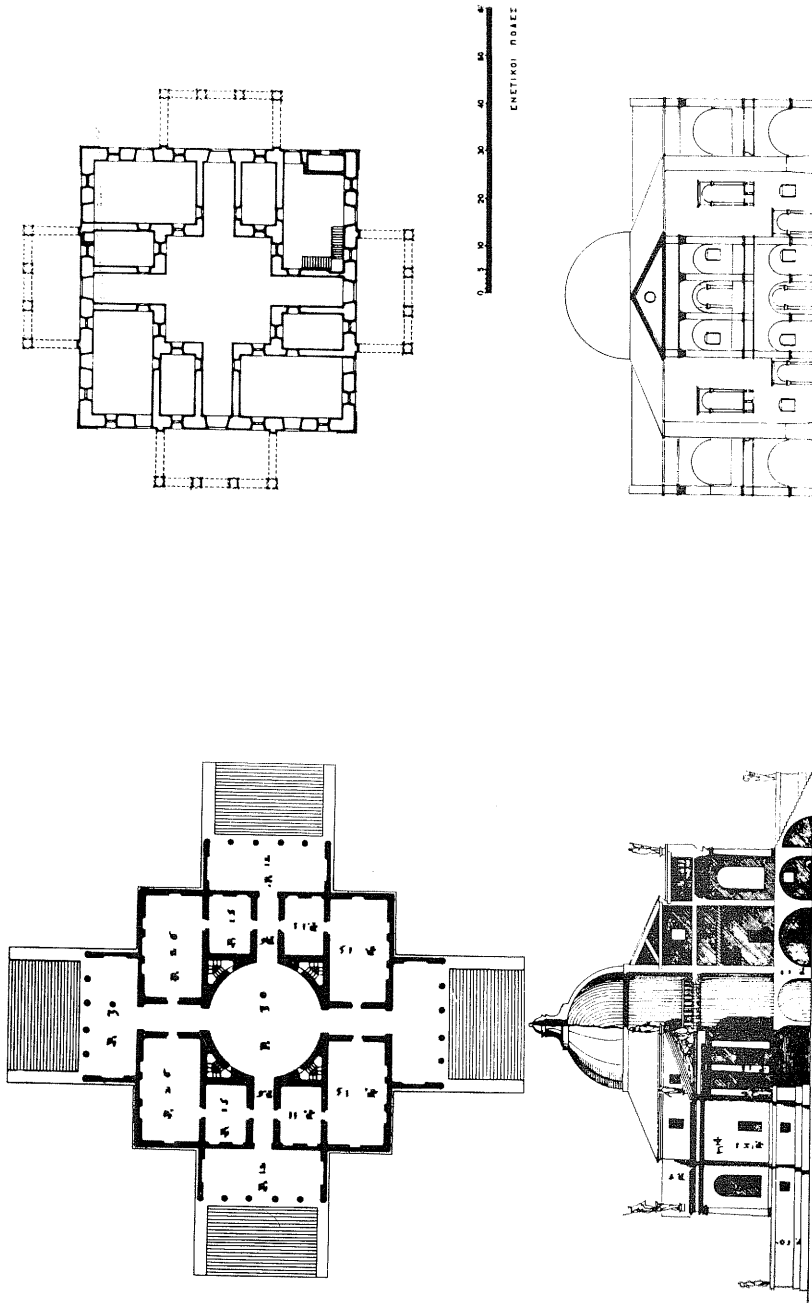
28. Ἡ ἔπαυλη Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισιάμου.

29. Ρέθυμνο. Θύρα οικίας ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198.

30. Ρέθυμνο. Οικία ὁδοῦ Θεσσαλονίκης (μέρος τοῦ δρόφου).

32. Ή Ρετόντα τῆς Κρήτης, σχέδιο κατόψεως καὶ δοξιμὴ γὰρ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀνοδομίας.

31. Α. Παλλάδιο, σχέδιο τῆς Villa Rotonda, βιβλίο II, σ. 19.

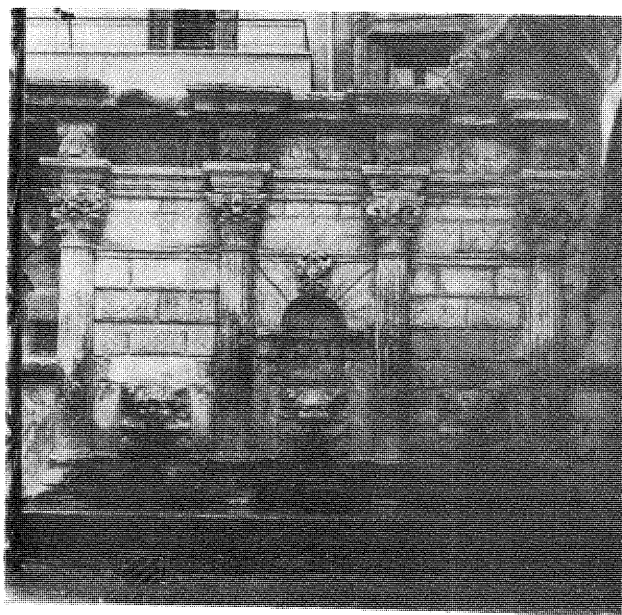
33. Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. ΝΑ γωνία.

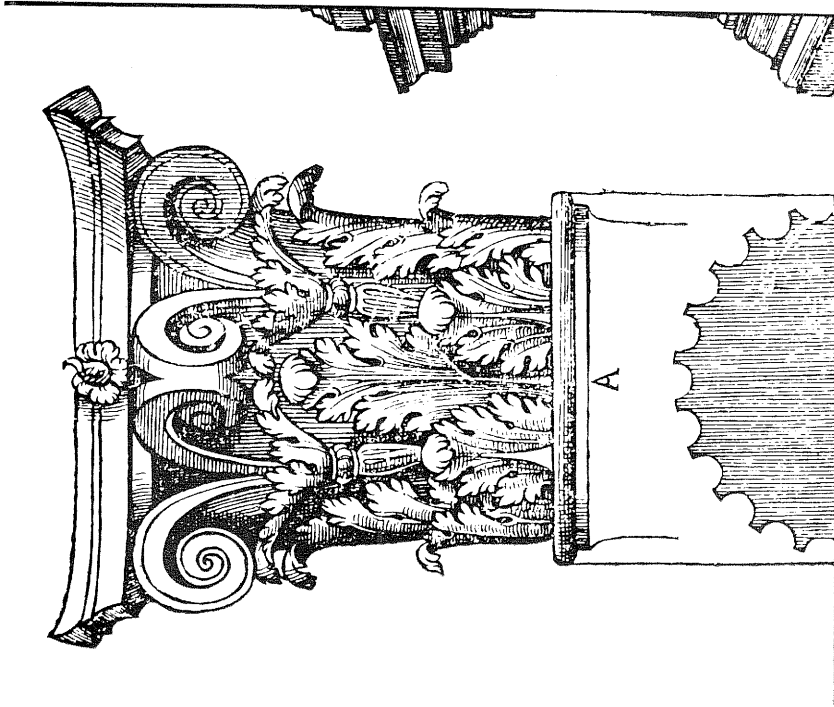
34. Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. Λεπτομέρεια ἀπὸ τῆ Ν. πλευρά.

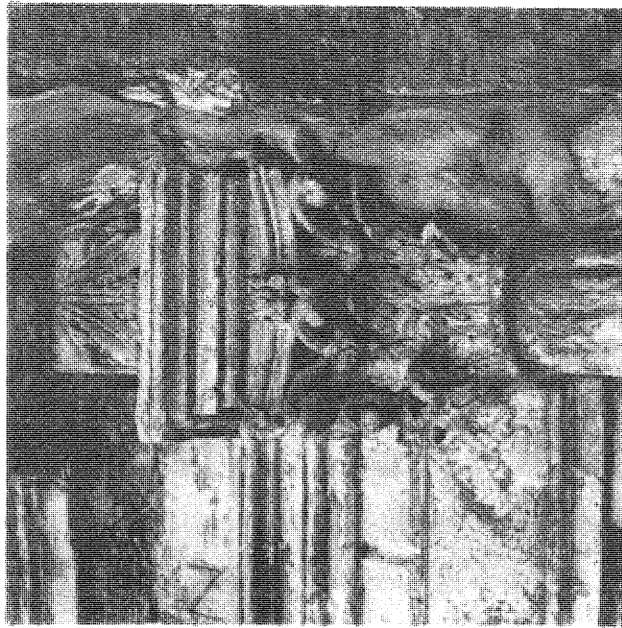
35. Ήράκλειο. Ή κρήνη Morosini (1628).

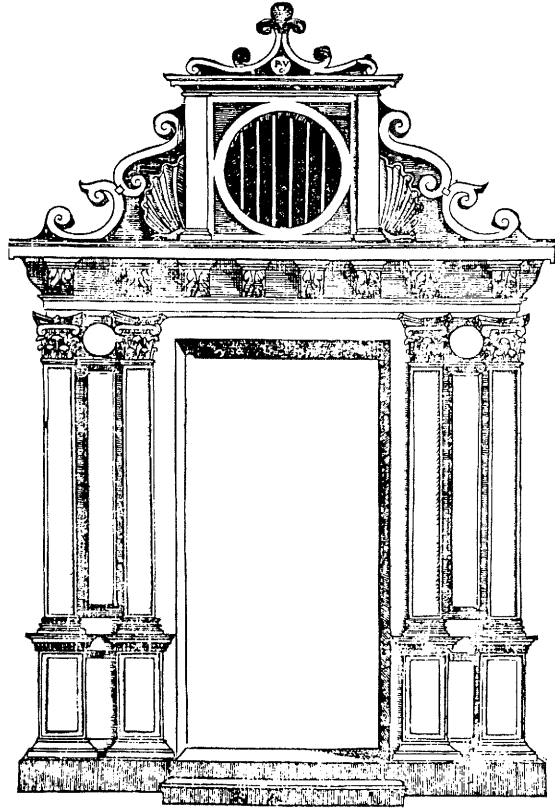
36. Πέθιμνο. Ή κρήνη Rimondi (1626).

38. S. Serlio, ύποδεγματιζό σχέδιο γιά κορινθιαζό κιονόκρανο, βιβλίο IV, φ. 171r.

37. Ρέθυμνο. Κιονόκρανο τής κρήνης Rimondi.

39. S. Serlio, Libro Extraordinario, porta delicata XX.

Retro.

- andato a loro scadi.
16. Mercoledì fare guardia ai casali fin a sera, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato sigilla buona.
 17. Spesso si fa guardia a casali a per guardia a casali, forse in un tempo, vide l'altro, Corbachini Patria in lapa in tempo, piano e notturno il casale fare il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.
 18. Colompa fare guardia ai casali, e in un tempo, a per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.
 19. Chioda fare guardia ai casali, e in un tempo, a per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.
 20. San Sebastiano fare guardia ai casali, e in un tempo, a per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.
- (aparte un altro giorno di casa in ogni giorno, e per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.)
- Non si può dire se un altro giorno di casa in ogni giorno, e per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.
- Ad un tempo in un tempo, e per guardia a casali, ubi si va in furore, gli altri casali e fare il casale a sera il casale raccomandato al giorno di cento giorni in tutto.

- Rota.
93. Albano Capuana fu terra in terra di Capua di nome Capua in li tochi suoi e Casubula et di Aliphanon et sua terra in li potti e Casubula de lu e una p' un' altri tochi eto el capo di Capua et lu e in guardia di nome eto e delli casali de Capua, Iodis, Iodis, Iodis, eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
94. Caserta nota guardia fu terra et capua Pizzo di Capua e Caserta nome in li tochi et potti eto a Caserta come p' un' altri tochi eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
95. Avellino in suata di nome fu terra in guardia di nome eto e delli casali de Capua, Iodis, Iodis, Iodis, eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
96. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
97. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
98. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
99. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
100. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.
101. Caserta fu terra et capua schismu in Capua eto in li tochi et potti eto in guardia di nome eto p' un' altri tochi eto el capo di Capua di sua p' un' altri tochi.